VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

19. KÖTET
1875–1883

BUDAPEST 1969

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

19. KÖTET
1875–1883

BUDAPEST 1969

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a tizenkilencedik kötethez

Marx és Engels műveinek tizenkilencedik kötete az 1875 márciusa és 1883 májusa között írott munkákat foglalja magában.

A Nemzetközi Munkásszövetség (I. Internacionálé) feloszlatása után Marx és Engels elsőrendű feladatnak tekintették a munkások szocialista tömegpártjainak megalakítását az egyes országokban. Az adott történelmi korszakban, amely, Lenin szavaival, a burzsoázia teljes uralmának és egyszersmind hanyatlásának, a reakciós finánctőke létrejöttének, de egyidejűleg az új osztály, a modern demokrácia kialakulásának és fokozatos erőgyűjtésének, a társadalmi forradalom előkészítésének korszaka volt, Marx és Engels a Kommunisták Szövetsége és a Nemzetközi Munkásszövetség egykori funkcionáriusaira támaszkodva fáradoztak az új proletárpártok megalakításán és megszilárdításán.

Ezek az évek Marx és Engels elméleti tevékenységének terén is igen eredményesek voltak. Marx folytatta a „Tőke" második és harmadik kötetével kapcsolatos kutatásait, de a tőkés gazdaság új jelenségeinek tanulmányozása mellett intenzíven foglalkozott az oroszországi agrárviszonyokkal, történelemmel, matematikával, agrokémiával és fizikával is. Egyidejűleg a „Tőke" első kötetének új kiadásain és a tartalmát népszerűsítő cikkek írásán is dolgozott. – Engels folytatta „A természet dialektikája" című, 1873-ban elkezdett művének megírását, 1876 és 1878 között pedig megírta az „Anti-Dühring"-et s ebben polemikus formában szisztematikusan kifejtette a marxizmus teljes elméletét. Behatóan foglalkozott Németország és más európai országok történelmével és – elsősorban az európai és amerikai szocialista pártok vezetőinek írott leveleiben – értékes útmutatásokat dolgozott ki a proletárpártok követendő taktikájára és stratégiájára vonatkozólag.

Marx és Engels a hetvenes és nyolcvanas években különös figyelemmel kísérték a németországi munkásmozgalmat. A Párizsi Kommün leverése után a proletármozgalom központja Németország lett. A kötet elején szereplő két írás – Marx híres írása, „A gothai program kritikája" és Engels levele Bebelhez, amely szintén a gothai programmal kapcsolatban

foglal állást – behatóan elemzi a németországi munkásosztály és pártja problémáit, de ezenfelül számos olyan elméleti tételt fogalmaz meg, amelyek ma is érvényesek és időszerűek.

Marx „A gothai program kritikájá"-ban (amelyet 1875-ben „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához" címmel írt meg) a tudományos kommunizmus több alapkérdését fogalmazta meg: a szocialista forradalomról, a proletariátus diktatúrájáról, a kapitalizmusról a kommunizmusra való átmenet időszakáról, a kommunista társadalom két szakaszáról, a társadalmi össztermék termelésének és elosztásának kérdéséről a szocialista társadalomban, a szocializmusbeli egyenlőségről, a szocializmus és a fejlett kommunizmus alapvonásairól, a proletár internacionalizmusról és a munkásosztály pártjáról. Továbbfejlesztette az államról szóló tanítását és – megcáfolva a vulgáris politikai gazdaságtan, valamint a kispolgári szocializmus képviselőinek tanait – kimutatta a szocialista társadalom előnyeit a tőkés társadalom felett. – Lenin és a szocialista országok kommunista pártjai egyebek között erre a marxi műre támaszkodva fejlesztették tovább a szocialista államról, a szocializmus és a kommunizmus építésének fő szakaszairól szóló elméleti tételeket.

Engels Bebelhez intézett levele voltaképpen a szociáldemokrata munkáspárt (az eisenachiak) egész vezetőségének szólt és világosan leszögezte mind Engels, mind Marx álláspontját a két németországi munkásszervezet (az eisenachiak és a lassalleánusok) egyesülésének kérdésében; kifejezte szembenállásukat a lassalleánusoknak tett kompromisszumokkal és leszögezte, hogy milyen veszélyeket hordoz a „minden áron való egység" hajhászása. A levél részletekbe menően foglalkozik Lassalle némely hibás tételével, bírálja a „vasbértörvényről" szóló elvét, a „szabad államról" hirdetett idealista tételt, és a gothai program más lényeges pontjaiban is állást foglal.

A német Reichstag 1878 végén elfogadta Bismarck úgynevezett „szocialista-törvényét", amely gyakorlatilag törvényen kívül helyezte a németországi szociáldemokrata pártot. A párt vezetőségét ez az intézkedés készületlenül érte, s ahelyett, hogy illegalitásban folytatta volna tevékenységét, elhatározta, hogy feloszlatja szervezeteit és a vezető szerveket. Az így kialakult helyzetben erősen lábra kapott az opportunizmus, az ingadozók egy része pedig anarchizmus felé hajlott. Marx és Engels 1879 szeptemberében körlevélben fordultak a németországi szociáldemokraták vezetőihez. Ez a „Körlevél" (v. ö. 147–163. old.) nyomatékosan hangsúlyozta a proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharcot mint a társadalmi fejlődés és forradalom mozgató erejét, és nagyban hozzásegítette a pártot

ahhoz, hogy háttérbe szorítva az opportunista és anarchista elemeket és dacolva a Bismarck-féle szocialista-törvénnyel, megerősödjék, átalakítsa a pártszervezeteket, felhasználja és összekapcsolja a harc legális és illegális módjait.

Engels Bracke kérésére megírta Marx rövid életrajzát, amely 1878-ban jelent meg a „Volkskalender"-ben, Wilhelm Wolff halála alkalmából pedig megírta ez utóbbi életrajzát. A Wolffról, a német munkásmozgalom jeles harcosáról szóló írás túlment a nekrológ és méltatás keretein, mert Engels arra törekedett, hogy felidézve barátja életének egyes mozzanatait, feleleventse az 1848–1849-es forradalom hagyományainak és a „Neue Rheinische Zeitung" tevékenységének emlékét. A Wolffról szóló tanulmány csakúgy, mint Engels „Porosz pálinka a német Reichstagban" című írása (v. ö. 35–48. és 49–86. old.) sokoldalúan megvilágítja Németország társadalmi és gazdasági fejlődésének történetét. Az utóbbi mű megírásának különös súlyt adott az a körülmény, hogy Németország egyesítése nem a Marx és Engels által kívánt módon, demokratikus forradalom útján valósult meg, hanem felülről, a reakciós porosz állam hegemóniája alatt, és Engels fontos feladatának tekintette, hogy a német munkásoknak megmagyarázza a porosz állam reakciós osztályjellegét.

Marx és Engels fontosnak tartották, hogy az egyes országok munkásai a saját országuk munkásmozgalmán felül ismerjék a többi európai országban és Amerikában működő testvérpártok helyzetét, tájékozva legyenek a nemzetközi eseményekről és világosan lássák a tőkés állam jellegét. A kötet számos írása („A németországi szocialistákat sújtó kivételes törvény – Az oroszországi helyzet", Engels cikke, Marx „A Nemzetközi Munkásszövetség története George Howell úr szerint" című cikke, Engels „Az európai munkások 1877-ben" című írása stb.) ezeket a törekvéseket szolgálja. Marx „A Nemzetközi Munkásszövetség története George Howell úr szerint" című írásában értékeli és összegezi a hetvenes évek második felének munkásmozgalmi fejlődését, hangsúlyozva, hogy ezekben az években alakult ki a munkáspártok közötti tapasztalatcsere és a szolidaritásnak és kölcsönös segítségnyújtásnak az Internacionálé által előkészített gyakorlata. Megcáfolja az Internacionálé tevékenységét Howell részéről ért rágalmakat, azt az állítását, amely szerint a Nemzetközi Munkásszövetség túlélte önmagát, és kifejti, hogy az Internacionálé fejlődésének egy magasabb fokára ért el. Engels „Az európai munkások 1877-ben" című írásában összefoglalja az egyes országok munkásmozgalmának fejlődése során tapasztalt közös vonásokat, a fokozódó aktivitást, a politikai harcban való élénkülő részvételt, a munkáspártok megalakítására irányuló törekvéseket,

és országonként behatóan elemzi a kialakult helyzetet. Értékeli a bonapartizmustól egyre inkább elszakadó francia parasztság aktivizálódását és sürgeti az önálló franciaországi munkáspárt megalakulását. Foglalkozik az Oroszországban az 1861-es reform eredményeként kialakult helyzettel és az előreláthatható orosz forradalom egész Európára kiható pozitív következményeivel.

1880-ban Londonba érkeztek az akkoriban alakult franciaországi munkáspárt vezetői és Marx és Engels segítségét kérték pártjuk programjának megfogalmazásához. A kért segítséget meg is kapták: Marx javaslatokat készített a pártprogram elméleti tételeire vonatkozólag; a francia munkáspárt elkészült programja mentes volt a német szociáldemokraták gothai programjának opportunista hibáitól és pozitív szerepet játszott a franciaországi szocialista mozgalom továbbfejlődésében. Marx és Engels minden módon igyekeztek ideológiai támogatást nyújtani a francia munkásosztálynak: Marx hozzájárulását adta ahhoz is, hogy az „Egalité", a francia munkáspárt lapja, közölje „A filozófia nyomorúsága" című írását, Engels pedig több cikket írt francia lapokba, elsősorban az „Egalité"-ba, és Paul Lafargue kérésére az „Anti-Dühring" három fejezetét önálló írássá dolgozta át. Ez a mű, „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig", első ízben a „Revue socialiste" című francia szocialista folyóiratban jelent meg.

A munkásosztály ideológiáját akkoriban több oldalról fenyegette veszély: az anarchizmus, a kispolgári szocializmus és a szektássá vált utópista szocializmus oldaláról. Engels „A szocializmus fejlődésé"-ben kifejti a tudományos szocializmus fő tételeit, nyomon követi a filozófia fejlődését és azt a folyamatot, amelynek során a szocializmus a történelem materialista felfogásának és az értéktöbbletelméletnek a kidolgozásával tudománnyá vált. Művének befejező részében a kapitalizmus fő ellentmondásával, a termelés társadalmi és a kisajátítás tőkés jellege közötti ellentmondással foglalkozik és kifejti a szocialista forradalom elkerülhetetlenségét és a forradalom nyomán kialakuló helyzetet. – Marx előszót írt a „Szocializmus fejlődése" francia kiadásához. Ebben ismertette Engels életének főbb mozzanatait, a művet pedig így nevezte: „Bevezetés a tudományos szocializmusba".

A kötet Engelsnek tizenegy olyan cikkét tartalmazza, amelyek közvetlenül a munkásosztályhoz fordulnak, közvetlenül a munkásosztályt érintő kérdésekben: „Tisztességes napibért tisztességes napi munkáért", „Trade unionok", „Munkáspárt", „Felesleges és szükséges társadalmi osztályok" stb. E cikkek a „Labour Standard"-ben, az angol trade unionok lapjában jelentek meg, amelynek Engels mindaddig munkatársa volt, amíg a lap opportunista irányzatú nem lett.

A „Sozialdemokrat", a német szociáldemokrata párt lapja közölte Engels „Bruno Bauer és az őskereszténység" című írását, amely a dialektikus materializmus és a proletár ateizmus szemszögéből vizsgálja a kereszténység lényegét.

Az Egyesült Államokban megfigyelhető rendkívüli tőkekoncentrációs folyamattal a kötet két írása foglalkozik elsősorban: „A tőke koncentrációja az Egyesült Államokban" – Engels cikke – és Marx és Engels közös előszava a „Kommunista Párt kiáltványa" második orosz kiadásához. – Ebben a kötetben kapott helyet Marx „Széljegyzetek Adolph Wagner »Lehrbuch der politischen Ökonomie«-jához" című, kéziratban fennmaradt műve; Marx bírálja Wagnernak, az úgynevezett társadalomjogi iskola képviselőjének hibás nézeteit. Fontos értékelméleti tételeket fogalmaz meg, kommentálja a „Tőke" első kötetében tárgyalt idevágó megállapításait, részletesen elemzi az áru kettős jellegéről szóló tételét és megcáfolja a marxizmus gazdasági tanításának hamisítóit, akik szerint Marx a tőkés valóságnak ellentmondó absztrakt rendszert dolgozott ki. Marx írásában kimutatja, hogy ő pl. a használati értéket nem mint elvont fogalmat fogja fel, hanem mindig az adott gazdasági alakulat vizsgálatával kapcsolatban elemzi (v. ö. 244. old.).

Marx fontos írása a francia munkások számára összeállított és a „Revue socialiste"-ban, valamint különkiadványként megjelent „Körkérdés" (v. ö. 221–227. old.), felmérő kérdések sora, amelyeknek segítségével igyekeztek pontos képet alkotni a francia munkásosztály életkörülményeiről, anyagi és szellemi helyzetéről és a tőkések által alkalmazott kizsákmányolási módszerekről.

Engels „Megjegyzések az »Histoire de la Commune« 29. oldalához" című írása a Párizsi Kommünt közvetlenül megelőző franciaországi eseményekkel foglalkozik. „A németek őstörténete" című terjedelmesebb műve ókori és újabb szerzők forrásmunkáin és saját kutatásain alapszik. „A frank korszak" című írás a föld magántulajdonának kialakulását, a feudális nagybirtokosok és a függő parasztok osztályainak keletkezési folyamatát és a Frank Birodalom létrejöttét vizsgálja; külön fejezet foglalkozik a frank dialektussal és más germán nyelvjárásokkal.

A kötetben közölt több írás elemzi Oroszország akkoriban jelentősen megnövekedett szerepét és azt a Marx és Engels által felismert tényt, hogy az ország nagyarányú forradalmi átalakulások küszöbén áll. Marx már a hetvenes évek elejétől kezdve behatóan tanulmányozott orosz forrásmunkákat, elsősorban a földbirtokra és az agrárviszonyokra vonatkozó műveket. A kötet közli Marx Vera Zaszulicsnak írt levelét és az ehhez

készült három tervezetet, valamint az 1861-es oroszországi reformra és az ezzel kapcsolatos fejlődésre vonatkozó írását. Az előbbi elsősorban az orosz földközösség, az obscsina felbomlásának és fenntartásának feltételeit, a fejlődés tőkés útjának esetleges elkerülését elemzi, hangsúlyozva a nagyüzemi szövetkezeti mezőgazdaság szükségességét és az oroszországi viszonyok eltérését a nyugat-európaiaktól. Az utóbbiban Marx az oroszországi viszonyok alapos ismeretére támaszkodva vizsgálja a reform előkészítésének és végrehajtásának folyamatát és az 1881–1882-ig tapasztalt fejlődést. – Ugyancsak Oroszország fejlődésének útjával, a tőkés fejlődés elkerülhetőségének kérdésével és az oroszországi forradalom várható nyugat-európai kihatásaival foglalkozik Marxnak az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségéhez intézett levele (v. ö. 108–113. old.), amelyben tiltakozik azellen, hogy a tőkés termelési módról szóló tanát félremagyarázzák és a helyi adottságok figyelmen kívül hagyásával alkalmazzák tetszőleges ország fejlődésére. – Marx és Engels az 1881 márciusában megtartott szláv gyűlést üdvözlő írásukban (v. ö. 282–283. old.) is úgy értékelik a kialakulóban levő oroszországi forradalmat, mint a Párizsi Kommün eszméinek folytatóját.

A kötet közli Engelsnek Marx halála alkalmából készült írásait: a sírbeszéd-tervezetet, a beszámolót Marx temetéséről és egy másik beszámolót a beérkezett részvétnyilvánításokról és méltatásokról. Ez utóbbi írásban, amely a „Sozialdemokrat"-ban jelent meg, Engels ír Marx kézirati hagyatékának sorsáról.

*

A kötetben közölt őstörténeti és nyelvészeti írások fordítását a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen ellenőrizték.

Friedrich Engels

[Levél Bebelhez][1]

London, 1875 március 18–28.

Kedves Bebel!

Megkaptam február 23-án kelt levelét és örülök, hogy fizikailag oly jól érzi magát.

Ön azt kérdi tőlem, hogy mi a véleményünk az egyesülési históriáról? Sajnos, egészen úgy jártunk, mint Ön. Sem Liebknecht, sem senki más nem közölt velünk semmit, tehát mi is csak azt tudjuk, ami a lapokban van, ezekben pedig semmi sem volt, amíg mintegy nyolc nappal ezelőtt meg nem érkezett a programtervezet. Ez persze nem kis csodálkozásba ejtett bennünket.

Pártunk annyiszor nyújtotta jobbját a lassalleánusoknak kibékülésre, vagy legalábbis együttműködésre, és a Hasencleverek, Hasselmannok és Tölcskék oly gyakran és oly gyalázatosan utasították vissza, hogy még a gyereknek is arra a következtetésre kellett jutnia: ha ezek az urak most maguktól jönnek és kibékülést ajánlanak fel, akkor átkozottul szorult helyzetben kell lenniök. Minthogy azonban jól ismerjük ezeknek az embereknek a jellemét, kötelességünk ezt a szorult helyzetet kihasználni arra, hogy minden lehetséges biztosítékot kikössünk magunknak, nehogy ezek az emberek megrendült pozíciójukat a munkásközvéleményben pártunk rovására újból megszilárdítsák. Rendkívül hűvösen és bizalmatlanul kellett volna őket fogadni, az egyesülést attól függővé téve, hogy milyen mértékben hajlandók szektajelszavaikat és „államsegélyüket" elejteni, és lényegében az 1869-es eisenachi programot[2] vagy annak a mai időponthoz szabott javított kiadását elfogadni. Pártunknak elméleti vonatkozásban, tehát abban, ami a program szempontjából döntő, *abszolúte semmi tanulnivalója* sem lenne a lassalleánusoktól, a lassalleánusoknak viszont annál több tőle; az egyesülés első feltétele az volt, hogy megszűnjenek szektások, lassalleánusok lenni, hogy tehát mindenekelőtt,

ha nem is mondanak le egészen az államsegély mindent gyógyító csodaszeréről, de ismerjék el alárendelt átmeneti rendszabálynak sok más lehetséges rendszabály mellett és között. A programtervezet bizonyítja, hogy a mieink, akik elméletileg százszorta különbek a lassalleánus vezetőknél — politikai ravaszság dolgában ugyanannyival elmaradnak mögöttük; a „becsületesek" megint egyszer kegyetlenül lépre mentek a becsteleneknek.

Először elfogadják a hangzatos, de történelmileg hamis lassalle-i frázist: a munkásosztállyal szemben valamennyi többi osztály csak egyetlen reakciós tömeg. Ez a tétel csak egyes kivételes esetekben igaz, pl. az olyan proletárforradalomban, mint a Kommün volt, avagy olyan országban, ahol nemcsak a burzsoázia alakította az államot és a társadalmat a saját képmására, hanem utána már a demokrata kispolgárság is keresztülvitte ezt az átformálást egészen végső következményéig. Ha például Németországban a demokrata kispolgárság ehhez a reakciós tömeghez tartozik, hogyan haladhatott akkor a Szociáldemokrata Munkáspárt éveken át karöltve vele, a Néppárttal[3]? Hogyan merítheti a „Volksstaat"[4] csaknem egész politikai tartalmát a kispolgári demokrata „Frankfurter Zeitung"-ból[5]? És hogyan lehet ugyanebbe a programba nem kevesebb mint hét olyan követelést felvenni, melyek egyenesen és szó szerint megegyeznek a Néppárt és a kispolgári demokrácia programjával? Az 1—5. és 1—2. pontokban foglalt hét politikai követelésre gondolok, ezek közt egyetlenegy sincs, amely ne volna *polgári* demokratikus követelés.[6]

Másodszor a munkásmozgalom nemzetköziségének elvét a jelenre vonatkozólag gyakorlatilag teljesen megtagadják, és ezt olyan emberek teszik, akik öt éven át a legsúlyosabb körülmények között a legdicsőségesebben fennen hirdették ezt az elvet. A német munkások helye az európai mozgalom élén *lényegében* azon alapul, hogy igazi nemzetközi magatartást tanúsítottak a háború alatt; semelyik más proletariátus nem viselkedett volna ilyen jól. És most azt akarják tőlük, hogy tagadják meg ezt az elvet, tagadják meg egy olyan pillanatban, amikor külföldön a munkások mindenütt ugyanolyan mértékben hangsúlyozzák, amilyen mértékben a kormányok elnyomni törekszenek minden kísérletet arra, hogy ez az elv egy szervezet keretében valóra váljék! És egyedül mi marad meg a munkásmozgalom nemzetköziségéből? A halovány reménység — még csak nem is az európai munkások későbbi együttműködésére a felszabadulásukért — nem, hanem a „népek" „egy jövendő nemzetközi testvériesülésére" — a Békeliga burzsoáinak „Európai Egyesült Államára"!?

Természetesen egyáltalán nem volt szükséges az Internacionáléról mint olyanról beszélni. De a legkevesebb mégis az lett volna, hogy az 1869-es

programhoz képest ne hátrafelé menjünk és körülbelül azt mondjuk: *jóllehet* a német munkáspárt *mindenekelőtt* a neki megszabott államhatárokon belül működik (nincs joga az európai proletariátus nevében beszélni, méghozzá a nevében valami helytelent mondani), tudatában van a világ munkásaival való szolidaritásának és miként eddig, a továbbiakban is mindig kész lesz az e szolidaritás által reá háruló kötelezettségeket teljesíteni. Ilyesféle kötelezettségek akkor is fennállanak, ha éppenséggel nem nyilvánítjuk vagy nem tekintjük is magunkat az „Internacionálé" részének, így például segélynyújtás, munkások behozatalának megakadályozása sztrájkok esetén, gondoskodás arról, hogy a pártlapok a német munkásokat a külföldi mozgalomról tájékoztassák, agitáció fenyegető vagy kitörő dinasztikus háborúk ellen, az ilyen háborúk alatti magatartás, amilyen 1870-ben és 1871-ben példásan megvalósult stb...

Harmadszor, embereink magukra hagyták erőszakolni a Lassalle-féle „vasbértörvényt", amely egy teljesen elavult gazdasági nézeten alapul, nevezetesen, hogy a munkás átlagban csak a munkabér *minimumát* kapja, mégpedig azért, mert a malthusi népesedési elmélet szerint mindig túl sok munkás van (ez volt Lassalle érvelése). Mármost Marx a „Tőké"-ben tüzetesen kimutatta, hogy a munkabért szabályozó törvények nagyon bonyolultak, hogy a viszonyokhoz képest hol ez, hol az van túlsúlyban, hogy tehát korántsem vastörvények, hanem ellenkezőleg, igen rugalmasak, és hogy a dolgot egyáltalán nem lehet néhány szóval elintézni, mint Lassalle képzelte. Annak a törvénynek Malthus-féle indoklását, amelyet Lassalle Malthustól és Ricardótól vett át (az utóbbi meghamisításával), amint az pl. a „Munkás Olvasókönyv" 5. oldalán, egy másik Lassalle-brosúrából vett idézet formájában található, Marx részletesen megcáfolta „A tőke felhalmozási folyamatá"-ról szóló szakaszban.[8] A lassalle-i „vasbértörvény" elfogadásával tehát egy hibás tétel és annak hibás indokolása mellett tettek hitvallást.

Negyedszer, a program *egyetlen szociális* követelésként a lassalle-i államsegélyt állítja fel a legmeztelenebb alakjában, ahogyan azt Lassalle Bucheztől ellopta. És ezt az után, hogy Bracke igen jól kimutatta ennek a követelésnek egész semmisségét[9]; az után, hogy pártunknak csaknem valamennyi, ha ugyan nem valamennyi szónoka a lassalleánusok elleni harcban kénytelen volt ez ellen az „államsegély" ellen fellépni! Mélyebben pártunk már nem is alázkodhatott volna meg. Az internacionalizmus lesüllyedt Amand Goegg színvonalára, a szocializmus a burzsoá-republikánus Buchez színvonalára, aki ezt a követelést a *szocialistákkal szemben* állította fel, hogy őket kiüsse a nyeregből!

De a lassalle-i értelemben vett „államsegély" a legjobb esetben is csak *egyetlen* rendszabály a sok közül annak a célnak az elérésére, amelyet a programtervezet ezekkel a suta szavakkal jelöl meg: „hogy a szociális kérdés megoldásának az útját egyengesse", mintha a mi számunkra még léteznék elméletileg *megoldatlan* szociális *kérdés*! Ha tehát ezt mondanák: a német munkáspárt arra törekszik, hogy megszüntesse a bérmunkát és vele együtt az osztálykülönbségeket a kollektív termelésnek az iparban és mezőgazdaságban nemzeti méretben történő megvalósítása útján; támogat minden olyan rendszabályt, amely alkalmas e cél elérésére! – akkor egyetlen lassalleánusnak sem lehet ezellen semmi kifogása.

Ötödször, a munkásosztálynak mint osztálynak a szakszervezetek útján való szervezéséről egyáltalán nincs szó. Pedig ez igen lényeges pont, mert ez a proletariátus tulajdonképpeni osztályszervezete, amelyben napi harcait a tőke ellen megvívja, amelyben iskolázza magát, és amelyet manapság a legádázabb reakció (mint most Párizsban) sem képes többé megfojtani. Azt a jelentőséget tekintve, melyre ez a szervezet Németországban is szert tesz, a mi nézetünk szerint okvetlenül szükséges lenne a programban megemlékezni róla és a lehetőség szerint a párt szervezetében helyet juttatni neki.

Ennyi mindent tettek a mieink a lassalleánusok kedvére. És milyen engedményt tett a másik oldal? Azt, hogy a programban egy csomó meglehetősen zavaros, *tisztán demokratikus követelés* szerepel, néhány közülük merő divatcikk, mint például a „nép közvetlen törvényhozása", ami Svájcban fennáll és több kárt okoz, mint hasznot, ha egyáltalán okoz valamit. Népi *igazgatás* – ennek még lenne valami értelme. Ugyancsak hiányzik minden szabadság első feltétele: hogy minden hivatalnok minden polgárral szemben a rendes bíróságok előtt és a közérvényű jog alapján felelős hivatali tevékenységéért. Arra nem is akarok többé szót vesztegetni, hogy olyan követelések, mint a tudomány szabadsága, lelkiismereti szabadság, minden liberális burzsoá programban szerepelnek és itt kissé furcsán festenek.

A szabad népállam szabad állammá változott át. A szó nyelvtani értelmében véve a szabad állam olyan állam, amely szabad a polgáraival szemben, tehát zsarnoki kormányzatú állam. Sutba kellene dobni az államról szóló egész locsogást, különösen a Kommün után, amely már nem is volt állam a szó tulajdonképpeni értelmében. A *népállamot* az anarchisták unosuntalan a fejünkhöz vágták, noha már Marxnak Proudhon elleni munkája[10] és utána a „Kommunista Kiáltvány" határozottan megmondja, hogy a szocialista társadalmi rend bevezetésével az állam önmagától feloszlik és eltűnik.[11] Minthogy pedig az állam csupán átmeneti intézmény, amelyet a

harcban, a forradalomban felhasználunk ellenfeleink erőszakos fékentartására, ezért „szabad népállamról" beszélni merő értelmetlenség: amíg a proletariátusnak még *szüksége* van az államra, nem a szabadság érdekében, hanem ellenfeleinek fékentartására használja fel, és mihelyt szó lehet szabadságról, az állam mint olyan megszűnik. Ezért mi azt javasolnánk, hogy az „*állam*" szót mindenütt a „közösség" [„Gemeinwesen"] szóval helyettesítsük, ezzel a régi jó német szóval, mely igen jól képviselheti a francia „commune"-t.

„Minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöbölése" szintén igen aggályos frázis „minden osztálykülönbség megszüntetése" helyett. Ország és ország, tartomány és tartomány, sőt helység és helység között is mindig fenn fog állni az életfeltételeknek *bizonyos* egyenlőtlensége, amelyet lecsökkenthetünk a minimumra, de soha nem küszöbölhetünk ki teljesen. Az Alpok lakóinak életfeltételei mindig mások lesznek, mint a síkságon élőké. Az az elképzelés, hogy a szocialista társadalom az *egyenlőség* birodalma – egyoldalú francia elképzelés, amely a régi „szabadság, egyenlőség, testvériség"-re támaszkodik, olyan elképzelés, amely a maga idejében és a maga helyén *fejlődési fokként* jogosult volt, amelyet azonban, akárcsak a régebbi szocialista iskolák valamennyi egyoldalúságát, most már túlhaladottnak kell tekinteni, mert csak zavart idéz elő a fejekben, és mert ennek pontosabb kifejezési módjait már megtalálták.

Abbahagyom, bár ennek a ráadásul még színtelenül és erőtlenül megfogalmazott programnak szinte minden szavát bírálni kellene. Olyan ez a program, hogy elfogadása esetén Marx és én *sohasem* vallhatnók az ezen az alapzaton létesült *új* pártot a magunkénak, és igen komolyan fontolóra kellene vennünk, hogy milyen álláspontot foglaljunk el – nyilvánosan is – vele szemben. Gondolja meg, hogy külföldön a német Szociáldemokrata Munkáspárt mindenféle és -fajta nyilatkozatáért és cselekedetéért *bennünket* tesznek felelőssé. Így például Bakunyin az „Államiság és anarchia"[12] című írásában bennünket tesz felelőssé minden meggondolatlan szóért, amelyet Liebknecht a „Demokratisches Wochenblatt"[13] alapítása óta mondott és írt. Az emberek ugyanis azt képzelik, hogy mi dirigáljuk innen az egész históriát, holott Ön éppoly jól tudja, mint én, hogy úgyszólván soha a legcsekélyebb mértékben sem avatkoztunk be a belső pártügyekbe, és ha beavatkoztunk, csakis azért, hogy egyes – nézetünk szerint – elkövetett baklövéseket, mégpedig *csakis elméletieket*, a lehetőség szerint jóvátegyünk. Ön azonban maga is be fogja látni, hogy ez a program fordulópont, s könnyen arra késztethet bennünket, hogy elhárítsunk magunktól mindennemű felelősséget azért a pártért, amely azt elfogadja.

Általában egy párt hivatalos programja kevésbé fontos, mint az, amit a párt tesz. De egy *új* program mégis mindig nyilvánosan kitűzött zászló, és a külvilág róla ítéli meg a pártot. Ezért semmiképpen se legyen visszafelé tett lépés, mint amilyen ez a program az eisenachihoz képest. Mégiscsak meg kellene gondolni azt is, mit fognak szólni más országok munkásai ehhez a programhoz, milyen benyomást fog kelteni az, hogy az egész német szocialista proletariátus térdet hajt a lassalleanizmus előtt.

Azonkívül meg vagyok győződve, hogy az *ilyen* alapon létrejövő egyesülés egy évig sem tart. Pártunk legjobb koponyái arra legyenek kárhoztatva, hogy a vasbértörvényről és az államsegélyről betéve megtanult lassalle-i tételeket verklizzék? Szeretném pl. látni, hogy Ön ezt hogyan csinálná! És ha megtennék, hallgatóságuk kifütyülné őket. És bizonyosra veszem, hogy a lassalleánusok a programnak éppen *ezekhez* a részeihez ragaszkodnak, mint Shylock zsidó az egy font húshoz[14]. Be fog következni a szakadás; de akkorra Hasselmannt, Hasenclevert, Tölcként és társaikat megint „becsületessé tettük"; a szakadásból mi gyengébben, a lassalleánusok pedig erősebben fognak kikerülni; pártunk elveszti politikai szűzességét és sohasem tud már bátran fellépni a lassalle-i frázisok ellen, amelyeket egy ideig maga is zászlajára írt; és ha a lassalleánusok akkor ismét azt fogják mondani, hogy ők a tulajdonképpeni és egyetlen munkáspárt, a mi embereink pedig burzsoák, a kezükben ott lesz a program, hogy azt bebizonyítsák. A programban minden szocialista rendszabály az *övék* és a *mi* pártunk semmi mást nem tett hozzá, mint a kispolgári demokrácia követeléseit, amely demokráciát pedig ugyanebben a programban a *mi pártunk is* a „reakciós tömeg" részének minősít!

Visszatartottam ezt a levelet, minthogy Ön csak április 1-én, Bismarck születésnapjának tiszteletére szabadul, és nem akartam megkockáztatni, hogy a levelet a becsempészésnél esetleg elkobozzák. Éppen most érkezett egy levél Brackétól, akinek a program miatt szintén súlyos aggályai vannak és tudni akarja véleményünket. Ezért a levelet továbbítás végett neki küldöm, hogy elolvassa, és ne kelljen az egész vacakot még egyszer leírnom. Egyébként Rammnak is tiszta vizet töltöttem a poharába; Liebknechtnek csak röviden írtam. Nem tudom megbocsátani neki, hogy az egész dologról *egy szót sem* közölt velünk (Ramm és a többiek pedig azt hitték, hogy ő pontosan tájékoztatott bennünket), amíg aztán úgyszólván késő volt. Bár ő ezt mindig így szokta tenni – ezért volt vele Marxnak és nekem sok kellemetlen levélváltásunk –, de ezúttal ez már több a soknál, és *mi határozottan nem vagyunk hajlandók vele együtthaladni ezen az úton.*

Igyekezzék úgy intézni a dolgot, hogy nyáron idejöhessen. Természetesen

nálam fog lakni, és ha jó idő lesz, pár napra elutazhatunk tengeri fürdőre, ami Önnek a hosszú börtön után igen hasznos lesz.

Baráti üdvözlettel

F. E.

Marx éppen lakást változtatott, címe 41, Maitland Park Crescent, NW, London.

Az első megjelenés helye:
August Bebel: „Aus meinem Leben",
2. rész, Stuttgart 1911.
Eredeti nyelve: német

Karl Marx

A gothai program kritikája[15]

Kritik des Gothaer Programms

A megírás ideje: 1875 április—május eleje

Az első megjelenés helye (a W. Brackéhoz intézett kísérőlevéllel együtt): „Die Neue Zeit”, 9. évf., I. köt., 1890—1891. 18. sz.

Eredeti nyelve: német

[Levél Wilhelm Brackéhoz][16]

London, 1875 május 5.

Kedves Bracke!

Az egyesülési programhoz fűzött alábbi kritikai széljegyzeteket elolvasás után legyen szíves megtekintésre átadni Geibnek és Auernak, Bebelnek és Liebknechtnek. Rendkívül el vagyok foglalva, s jóval többet kell dolgoznom, mint amennyit az orvos megengedett. Ezért semmiképpen sem volt számomra „élvezet" ilyen hosszú firkát megírni. De mégis szükséges volt, nehogy az elvtársak, akiknek számára ez a közlemény íródott, a jövőben megteendő lépéseimet *félreértsék*.

〈Az egyesülési kongresszus után ugyanis Engels és én olyan értelmű rövid nyilatkozatot fogunk közzétenni, hogy a nevezett elvi programtól mi teljesen távol állunk és ahhoz semmi közünk.〉

Ez elengedhetetlen, mert külföldön a párt ellenségei gondosan táplálják azt a teljesen téves nézetet, hogy az úgynevezett eisenachi párt mozgalmát titokban mi irányítjuk innen. Egy nemrég megjelent orosz nyelvű munkában[12] Bakunyin például 〈nemcsak〉 a párt minden programjáért stb. tesz engem felelőssé, 〈hanem minden lépésért is, melyet Liebknecht a Néppárttal[3] való együttműködésének napjától kezdve tett〉.

De ettől függetlenül is, kötelességem, hogy diplomatikus hallgatással se ismerjek el egy meggyőződésem szerint teljesen elvetendő és a pártot demoralizáló programot.

A valóságos mozgalom egyetlen lépése fontosabb tucatnyi programnál. Ha tehát nem haladhatták *túl* az eisenachi programot[2] – és ezt a mostani körülmények nem engedték meg –, akkor egyszerűen csak a közös ellenség elleni akcióra kellett volna egyezséget kötni. De ha elvi programot készítenek (ahelyett, hogy elhalasztották volna arra az időre, amikor huzamosabb közös tevékenység ilyesfélét már előkészített), ezzel olyan határoszlopot állítanak fel, amelyen az egész világ a pártmozgalom állását méri.

A lassalleánusok vezérei azért jöttek, mert a viszonyok kényszerítették őket erre. Ha eleve kijelentették volna nekik, hogy elvi alkudozásról nem

lehet szó, akkor be *kellett* volna érniök egy akcióprogrammal vagy közös akcióra szóló szervezeti tervvel. Ehelyett az eisenachiak megengedik nekik, hogy kötött mandátumokkal felfegyverkezve állítsanak be, s a maguk részéről elismerik e mandátumok kötelező érvényét, tehát kényre-kedvre megadják magukat a segítségre szorulóknak. S mindennek a tetejében a lassalleánusok megint kongresszust tartanak *a kompromisszum-kongresszus előtt*, saját pártjuk viszont kongresszusát csak *post festum** tartja meg.[17] ⟨Nyilvánvalóan minden kritikát el akartak sikkasztani, hogy saját pártjukat ne engedjék gondolkodóba esni.⟩ Tudvalevő, hogy az egyesülés puszta ténye is megelégedéssel tölti el a munkásokat, de tévednek azok, akik azt hiszik, hogy ezért a pillanatnyi sikerért nem fizettek túl drága árat.

A program egyébként sem ér semmit, még a lassalle-i hitcikkelyek szentté-avatásától eltekintve sem.

⟨Nemsokára elküldöm Önnek a „Tőke" francia kiadásának utolsó füzeteit.[18] A francia kormány tilalma a nyomás folytatását hosszabb időre megakasztotta. Ezen a héten vagy a jövő hét elején azonban készen lesz. Megkapta az előző hat küldeményt? Legyen szíves, közölje velem Bernhard Becker *címét* is, akihez szintén el kell juttatnom az utolsó küldeményeket.⟩

A *„Volksstaat"-könyvkiadónak* különös szokásai vannak. Mindmáig pl. nem kaptam egyetlen példányt sem „A kölni kommunista-per"[19] lenyomatából.

Szívélyes üdvözlettel

Karl Marx

* = ünnep után; utólag – Szerk.

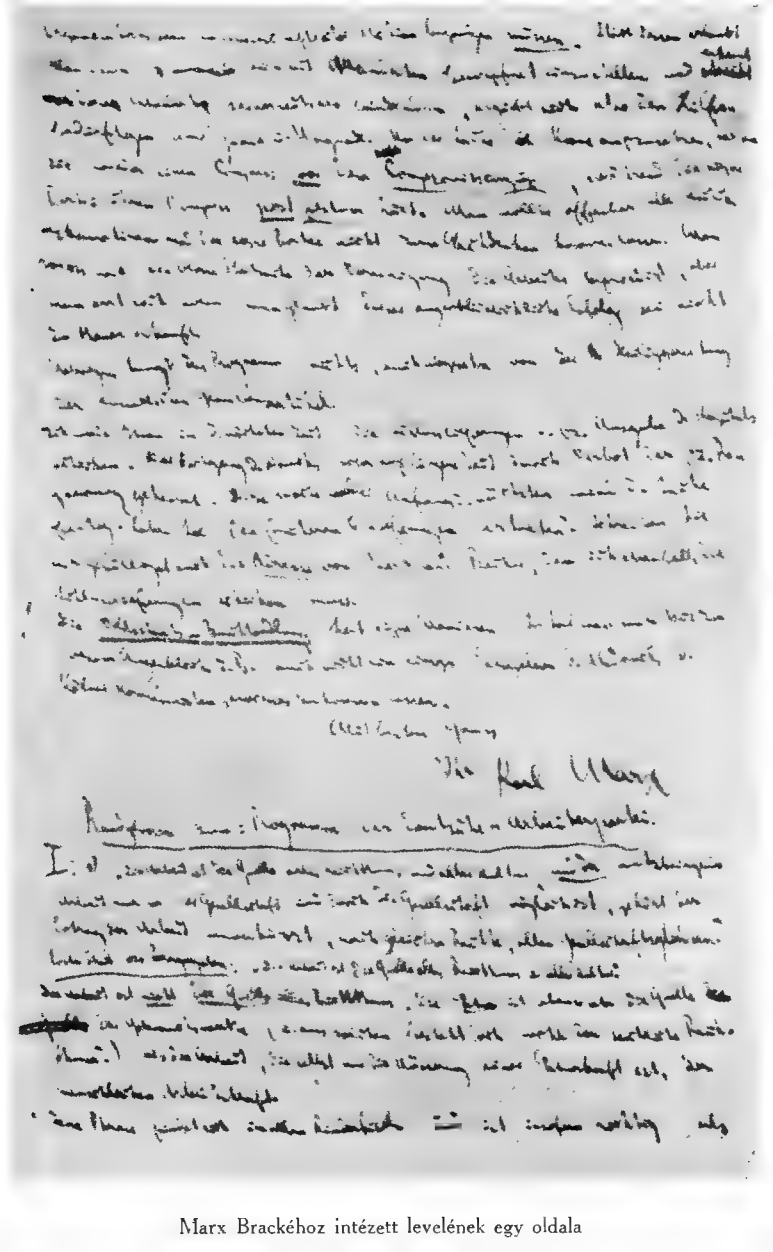

Marx Brackéhoz intézett levelének egy oldala

Széljegyzetek a német munkáspárt programjához

I

1. „A munka minden gazdagságnak és minden kultúrának a forrása, *és minthogy* hasznothajtó munka csak a társadalomban és a társadalom révén lehetséges – a munka hozadéka levonás nélkül, egyenlő jog szerint megilleti a társadalom minden tagját."

A paragrafus első része: „A munka minden gazdagságnak és minden kultúrának a forrása."

A munka *nem a forrása* minden gazdagságnak. A *természet* éppannyira forrása a használati értékeknek (márpedig ilyenekből áll a dologi gazdagság!), mint a munka, amely maga is csak megnyilvánulása egy természeti erőnek, az emberi munkaerőnek. Ez a mondat minden ábécéskönyvben megtalálható és annyiban igaz, amennyiben *felteszik*, hogy a munkát a hozzávaló tárgyakkal és eszközökkel végzik. Egy szocialista program azonban nem engedheti meg, hogy efféle polgári szólamok elhallgassák azokat a *feltételeket*, amelyek egyedül adnak nekik értelmet. Csak* amennyiben az ember a természethez, az összes munkaeszközök és munkatárgyak első forrásához eleve tulajdonosként viszonylik, azt sajátjaként kezeli, annyiban lesz munkája használati értékeknek, tehát gazdagságnak a forrásává is. A polgároknak nagyon alapos okuk van rá, hogy a munkának *természetfölötti teremtőerőt* tulajdonítsanak; mert éppen a munkának természeti feltételekhez kötöttségéből következik, hogy az az ember, akinek munkaerején kívül egyéb tulajdona nincsen, minden társadalmi és kulturális állapotban más emberek rabszolgája kell hogy legyen, azoké, akik a tárgyi munkafeltételeket tulajdonukba kerítették. Csak az ő engedelmükkel dolgozhat, tehát csak az ő engedelmükkel élhet.

---

* *Az 1891-es kiadásban*: És – *Szerk.*

Hagyjuk most ezt a mondatot úgy, ahogy áll, helyesebben, ahogy sántít. Milyen végkövetkeztetést várhattunk? Nyilvánvalóan ezt:

„Minthogy a munka minden gazdagságnak a forrása, a társadalomban sem sajátíthat el senki gazdagságot másként, csak munkatermékként. Ha tehát nem maga dolgozik, akkor idegen munkából él és kultúráját is idegen munka rovására sajátítja el."

Ehelyett az *„és minthogy"* szócsavarással egy második mondatot illesztenek hozzá, hogy ebből és ne az elsőből vonjanak le végkövetkeztetést.

A paragrafus második része: „Hasznothajtó munka csak a társadalomban és a társadalom révén lehetséges."

Az első mondat szerint a munka volt a forrása minden gazdagságnak és minden kultúrának, tehát társadalom sem volt lehetséges munka nélkül. Most megfordítva, arról értesülünk, hogy „hasznothajtó" munka társadalom nélkül nem lehetséges.

Éppígy mondhatták volna azt is, hogy csak a társadalomban válhat a haszontalan, sőt a közre káros munka kereseti ággá, hogy csak a társadalomban lehet henyélésből élni stb. stb. – egyszóval az egész Rousseaut lemásolhatták volna.

És mi az a „hasznothajtó" munka? Alkalmasint csak az a munka, amely a célul tűzött hasznos hatást előidézi. A vadember – és az ember, amikor már nem majom többé, vadember –, aki kővel leterít egy állatot, aki gyümölcsöt gyűjt stb., „hasznothajtó" munkát végez.

Harmadszor: *A végkövetkeztetés*: „És minthogy hasznothajtó munka csak a társadalomban és a társadalom révén lehetséges – a munka hozadéka levonás nélkül, egyenlő jog szerint megilleti a társadalom minden tagját."

Szép következtetés! Ha a hasznothajtó munka csak a társadalomban és csak a társadalom révén lehetséges, akkor a munkahozadék a társadalmat illeti meg – és az egyes munkásnak ebből csak az jár, ami a munka „feltételének", a társadalomnak a fenntartásához nem szükséges.

Ezt a tételt valóban minden időben érvényesítették is *a mindenkori társadalmi rend úttörői**. Először jön igényeivel a kormány és mindaz, ami hozzátapad, mert a kormány a társadalmi rend fenntartására hivatott társadalmi szerv; azután jönnek a magántulajdonosok** különböző fajainak az igényei, mert a magántulajdon különböző fajai a társadalom alapjai stb. Látnivaló, hogy az ilyen üres frázisokat tetszés szerint lehet csűrni-csavarni.

---

* *Az 1891-es kiadásban*: védelmezői – *Szerk.*

** *Az 1891-es kiadásban*: magántulajdon – *Szerk.*

Valamiféle értelmes összefüggés a paragrafus első és második része között csak ebben a fogalmazásban van:

„A gazdagságnak és a kultúrának forrásává a munka csak mint társadalmi munka válik", vagy ami ugyanaz, „csak a társadalomban és annak révén válik".

Ez a tétel vitathatatlanul helyes, mert ha az elszigetelt munka (feltéve, hogy tárgyi előfeltételei megvannak) teremthet is használati értékeket, nem teremthet sem gazdagságot, sem kultúrát.

De éppilyen vitathatatlan ez a másik tétel:

„Amilyen mértékben a munka társadalmilag fejlődik és ezáltal gazdagságnak és kultúrának forrásává lesz, abban a mértékben fejlődik szegénység és lesüllyedés a dolgozó oldalán, gazdagság és kultúra a nem-dolgozó oldalán."

Ez a törvénye az egész eddigi történelemnek. Tehát *„a munkáról"* és *„a társadalomról"* hangoztatott általános szólamok helyett itt határozottan ki kellett volna mutatni, hogy a mostani tőkés társadalomban hogyan jöttek létre végül is azok az anyagi stb. feltételek, amelyek a munkásokat képessé teszik és kényszerítik arra, hogy ezt a történelmi* átkot megtörjék.

A valóságban azonban ez az egész, stílusában és tartalmában elhibázott paragrafus csak arra jó, hogy a lassalle-i jeligét, a „levonás nélküli munkahozadékot" írhassák jelszóként a párt zászlajára. Később visszatérek a „munkahozadékra", az „egyenlő jogra" stb., mert ugyanez némileg más formában megismétlődik.

2. „A mai társadalomban a munkaeszközök a tőkésosztály monopóliuma; a munkásosztály ezáltal megszabott függősége az oka a nyomorúság és szolgaság minden formájának."

Ez a tétel, amelyet az Internacionálé szervezeti szabályzatából[20] vettek át, ebben a „javított" kiadásban helytelen.

A mai társadalomban a munkaeszközök a földtulajdonosok *és* a tőkések monopóliuma (sőt, a földtulajdon monopóliuma alapja a tőkemonopóliumnak is). Az Internacionálé szervezeti szabályzata az illető passzusban nem nevezi meg a monopolistáknak sem az egyik, sem a másik osztályát. A *„munkaeszközöknek, azaz az élet forrásainak monopóliumáról"* beszél; a kiegészítés – „az élet forrásai" – eléggé megmutatja, hogy a föld bennefoglaltatik a munkaeszközökben.

A javítást azért iktatták be, mert Lassalle – most már általánosan ismert

* *Az 1891-es kiadásban*: társadalmi – *Szerk.*

okokból – *csak* a tőkésosztályt támadta, a földtulajdonosokat nem. Angliában a tőkés többnyire még annak a földnek sem tulajdonosa, amelyen gyára áll.

3. „A munka felszabadítása megköveteli a munkaeszközöknek a társadalom köztulajdonává emelését és az összmunka kollektív szabályozását a munkahozadék igazságos elosztásával."

„A munkaeszközök köztulajdonná emelése" nyilván: „köztulajdonná változtatását" akarja jelenteni. De ezt csak mellesleg.

Mi a *„munkahozadék"*? A munka terméke vagy ennek értéke? És ez utóbbi esetben a termék összértéke-e vagy csak az az értékrész, amelyet a munka az elfogyasztott termelési eszközök értékéhez újonnan hozzátett?

A „munkahozadék" laza képzet, amelyet Lassalle határozott közgazdasági fogalmak helyébe tett.

Mi az „igazságos" elosztás?

Vajon nem állítják-e a burzsoák, hogy a mai elosztás „igazságos"? És valóban, nem az egyetlen „igazságos" elosztás-e ez a mai termelési mód alapján? Vajon a gazdasági viszonyokat jogi fogalmak szabályozzák-e, nem pedig megfordítva, a gazdasági viszonyokból fakadnak a jogi viszonyok? Nincsenek-e a szocialista szektásoknak is a legkülönbözőbb elképzeléseik az „igazságos" elosztásról?

Hogy tudjuk, mit kell ezúttal az „igazságos elosztás" frázisán értenünk, egybe kell vetnünk az első paragrafust meg ezt. Utóbbi olyan társadalmat feltételez, amelyben „a munkaeszközök köztulajdonban vannak, és az összmunka kollektívan szabályozott", az első paragrafusból pedig azt látjuk, hogy „a munka hozadéka levonás nélkül, egyenlő jog szerint megilleti a társadalom minden tagját".

„A társadalom minden tagját"? A nem-dolgozókat is? Hol van akkor a „levonás nélküli munkahozadék"? Csak a társadalom dolgozó tagjait? Hol van akkor a társadalom minden tagjának „egyenlő joga"?

Ámde a „társadalom minden tagja" és az „egyenlő jog" nyilvánvalóan csak szólam. A lényeg az, hogy ebben a kommunista társadalomban minden munkásnak a maga* „levonás nélküli" Lassalle-féle „munkahozadékát" meg kell kapnia.

Vegyük először a „munkahozadék" szót a munka terméke értelmében, akkor a kollektív munkahozadék a *társadalmi össztermék*.

Ebből most le kell vonni:

---

* *Az 1891-es kiadásban*: egy – *Szerk.*

Először: Az elhasznált termelési eszközök pótlására szolgáló fedezetet.

Másodszor: A termelés kiterjesztésére szolgáló pótlólagos részt.

Harmadszor: A tartalék- vagy biztosítási alapot természeti események stb. okozta szerencsétlenségek, zavarok esetére.

Ezek a levonások a „levonás nélküli munkahozadékból" közgazdasági szükségességek, és nagyságuk a meglevő eszközök és erők szerint, részben valószínűségszámítás útján határozandó meg, de semmiképpen sem számítható ki az igazságosságból.

Marad az össztermék *másik* része, amelynek rendeltetése, hogy fogyasztási eszközül szolgáljon.

Mielőtt az egyéni felosztásra kerülne a sor, ebből megint le kell vonni:

Először: *Az általános, nem közvetlenül* a termeléshez tartozó igazgatási költségeket.*

Ez a rész eleve igen jelentékenyen korlátozódik a mostani társadalomhoz képest és ugyanolyan mértékben csökken, amilyenben az új társadalom fejlődik.

Másodszor: *Azt, ami szükségletek közös kielégítésére szolgál,* mint iskolákra, egészségügyi intézményekre stb.

Ez a rész eleve jelentékenyen megnő a mostani társadalomhoz képest és ugyanolyan mértékben növekszik, amilyenben az új társadalom fejlődik.

Harmadszor: *A munkaképtelenek alapja* stb., egyszóval az, ami ma az úgynevezett hivatalos szegénygondozáshoz tartozik.

Csak most jutunk az „elosztáshoz" – a program Lassalle hatására korlátolt módon kizárólag ezt tartja szem előtt –, vagyis a fogyasztási eszközök ama részéhez, amely a kollektíva egyéni termelői között elosztásra kerül.

A „levonás nélküli munkahozadék" kézen-közön már „levonásos" munkahozadékká változott, jóllehet amit a termelő mint magánegyén elveszít, azt mint a társadalom tagja közvetlenül vagy közvetve visszakapja.

Ahogyan szétfoszlott a „levonás nélküli munkahozadék" frázisa, úgy foszlik most szét egyáltalán a „munkahozadék" frázisa.

A termelési eszközök köztulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek *értékeként*, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg, mivel akkor, a tőkés társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülőúton, hanem közvetlenül az összmunka alkotórészeiként léteznek. A „munkahozadék" szó, amely manapság is elvetendő kétértelműsége miatt, így elveszíti minden értelmét.

---

* *Az 1891-es kiadásban hiányzik: közvetlenül – Szerk.*

Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött*, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppenhogy *keletkezik*; amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyeit, melynek méhéből származik. Ennek megfelelően az egyes termelő – a levonások után – pontosan visszakapja a társadalomtól, amit ad neki. Amit adott neki, az az ő egyéni munkamennyisége. Pl. a társadalmi munkanap az egyéni munkaórák összegéből áll; az egyes termelő egyéni munkaideje a társadalmi munkanap általa szolgáltatott része, az ő részesedése benne. A termelő a társadalomtól elismervényt kap arról, hogy ennyi meg ennyi munkát szolgáltatott (a közösségi alapok számára végzett munkáját levonva), és ezzel az elismervénnyel a fogyasztási eszközök társadalmi készletéből annyit von ki, amennyi ugyanannyi munkába kerül. Ugyanazt a munkamennyiséget, amelyet a társadalomnak az egyik formában adott, visszakapja a másik formában.

Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje. A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott körülmények között senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert másfelől egyéni fogyasztási eszközön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába. Ami azonban a fogyasztási eszközöknek az egyes termelők közötti elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint áruegyenértékek cseréjénél, ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával.

Az egyenlő jog tehát itt – elvileg – még mindig a *polgári jog*, noha elv és gyakorlat nem kapnak már hajba, míg az árucserénél egyenértékek cseréje csak *átlagban* létezik, nem az egyes esetben.

E haladás ellenére ez az *egyenlő jog* még mindig a polgári korláton belül marad. A termelők joga munkaszolgáltatásaikkal *arányos*: az egyenlőség abban van, hogy *egyenlő mércével*, a munkával mérnek. Ám az egyik ember fizikailag vagy szellemileg különb a másiknál, tehát ugyanannyi idő alatt több munkát szolgáltat, vagy hosszabb ideig tud dolgozni; s a munkát, hogy mértékül szolgálhasson, kiterjedése vagy intenzitása szerint meg kell határozni, különben nem lenne többé mérce. Ez az *egyenlő* jog – egyenlőtlen jog egyenlőtlen munkáért. Nem ismer el osztálykülönbségeket, mert mindenki csakúgy munkás, mint a másik; de hallgatólagosan elismeri természetes kiváltságként a munkások* egyenlőtlen egyéni tehetségét és ennek folytán egyenlőtlen egyéni teljesítőképességét. *Tartalma szerint tehát ez,*

* *Az 1891-es kiadásban hiányzik*: a munkások – *Szerk.*

mint minden jog, az egyenlőtlenség joga. A jog természete szerint csak egyenlő mérce alkalmazásában állhat; de az egyenlőtlen egyének (és ezek nem volnának különböző egyének, ha egyenlőtlenek nem volnának) csak akkor mérhetők egyenlő mércével, ha egyenlő szempont alá hozzuk, csak *egy meghatározott* oldalról ragadjuk meg őket, pl. az adott esetben csak *mint munkásokat* tekintjük őket; és semmi többet nem látunk bennük, minden mást figyelmen kívül hagyunk. Továbbá: az egyik munkás házas, a másik nem; az egyiknek több gyermeke van, mint a másiknak stb. stb. Egyenlő munkateljesítmény és ezért a társadalmi fogyasztási alapban való egyenlő részesedés esetén az egyik ténylegesen többet kap tehát, mint a másik, az egyik gazdagabb, mint a másik stb. Hogy mindezeket a visszásságokat elkerülhessük, a jognak nem egyenlőnek, hanem ellenkezőleg*, egyenlőtlennek kellene lennie.

De ezek a visszásságok a kommunista társadalom első szakaszán, ahogy az a tőkés társadalomból hosszú vajúdás után éppen megszületett, elkerülhetetlenek. A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az ezáltal megszabott kulturális fejlettsége.

A kommunista társadalom egy felsőbb szakaszán, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte is eltűnt, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog – csak akkor lehet majd a polgári jog szűk látóhatárát egészen átlépni és csak akkor írhatja zászlajára a társadalom: mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!

Bővebben foglalkoztam egyfelől a „levonás nélküli munkahozadékkal", másfelől „az egyenlő joggal", „az igazságos elosztással", hogy megmutassam, mennyire vétkes dolog, ha egyrészt olyan elképzeléseket, amelyeknek egy bizonyos időben volt értelmük, de ma már elavult frázis-kacattá lettek, megint dogmákként rá akarnak kényszeríteni pártunkra, másrészt pedig azt a realista felfogást, amelyre annyi fáradsággal neveltük rá a pártot, de amely most gyökeret vert benne, ideologikus jogi és egyéb, a demokraták és a francia szocialisták körében annyira közkeletű badarságokkal megint eltorzítják.

Eltekintve az eddig kifejtettektől, egyáltalán hiba volt az úgynevezett *elosztás* jelentőségét felnagyítani s erre helyezni a fő hangsúlyt.

---

* *Az 1891-es kiadásban hiányzik*: ellenkezőleg – *Szerk.*

A fogyasztási eszközök mindenkori elosztása csak következménye a termelési feltételek megoszlásának. Ez a megoszlás pedig magának a termelési módnak jellemvonása. A tőkés termelési mód például azon nyugszik, hogy a dologi termelési feltételek tőketulajdon formájában nem-dolgozóknak jutnak, míg a tömeg csak a személyi termelési feltételnek, a munkaerőnek tulajdonosa. Amikor a termelés elemei ilymódon oszlanak meg, ebből magától adódik a fogyasztási eszközök mai elosztása. Amikor a dologi termelési feltételek maguknak a munkásoknak a kollektív tulajdonában vannak, ebből éppúgy adódik a fogyasztási eszközöknek a maitól különböző elosztása. A vulgáris szocializmus (s tőle aztán a demokrácia egy része) átvette a polgári közgazdászoktól, hogy az elosztást úgy tekintse és kezelje, mintha az a termelési módtól független volna, tehát a szocializmust úgy ábrázolja, mintha az főleg az elosztás körül forogna. Minek megyünk ismét visszafelé, amikor a valóságos viszony már régen tisztázva van?

4. „A munka felszabadítása a munkásosztály műve kell hogy legyen, amellyel szemben valamennyi többi osztály *csak egyetlen reakciós tömeg.*"

Az első strófa az Internacionálé szervezeti szabályzatának a bevezető szavaiból való, de „javítva". Ott ezt olvassuk: „A munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell kiharcolnia."[21] Itt ellenben a „munkásosztálynak" kell felszabadítania – mit? „a munkát". Értse, aki tudja.

Kárpótlásul az ellenstrófa már Lassalle-idézet a javából: „amellyel" (a munkásosztállyal) „szemben valamennyi többi osztály *csak egyetlen reakciós tömeg*".

A „Kommunista Kiáltvány" ezt mondja: „Valamennyi osztály közül, amely napjainkban a burzsoáziával szemben áll, csakis a proletariátus *valóban forradalmi osztály*. A többi osztály a nagyipar kifejlődésével lezüllik és elpusztul, a proletariátus a nagyipar legsajátabb terméke."[22]

A burzsoáziát itt forradalmi osztálynak fogjuk fel – mint a nagyipar hordozóját –, szemben a feudálisokkal és a középrendekkel, melyek meg akarják őrizni mindazokat a társadalmi pozíciókat, amelyek elavult termelési módoknak a képződményei. Ezek tehát nem alkotnak *együtt a burzsoáziával* csak egyetlen reakciós tömeget.

Másrészt a proletariátus a burzsoáziával szemben azért forradalmi, mert, ő maga a nagyipar talaján felnőve, arra törekszik, hogy lehántsa a termelésről a tőkés jelleget, amelyet a burzsoázia megörökíteni igyekszik. De a Kiáltvány hozzáfűzi, hogy a „középrendek" forradalmiakká lesznek, „mert előttük áll a proletariátusba való átmenetük".

Ebből a szempontból tehát megintcsak ostobaság, hogy a középrendek a burzsoáziával és ráadásul még a feudálisokkal együtt a munkásosztállyal szemben „csak egyetlen reakciós tömeg".

A legutóbbi választásokon talán így szóltak a kézművesekhez, kisiparosokhoz stb. és *parasztokhoz*: velünk szemben ti a burzsoákkal és a feudálisokkal együtt csak egyetlen reakciós tömeget alkottok?

Lassalle betéve tudta a „Kommunista Kiáltvány"-t, akárcsak hívői az általa fogalmazott pásztorleveleket. Ha tehát ilyen durván meghamisította, ez csak azért történt, hogy az abszolutista és feudális ellenfelekkel a burzsoázia ellen kötött szövetségét szépítse.

Emellett a fenti paragrafusban a hajánál fogva ráncigálják elő az ő bölcs mondását, anélkül, hogy bármi összefüggésben volna az Internacionálé szervezeti szabályzatából való félrejavított idézettel. Ez tehát itt egyszerűen arcátlanság, mégpedig korántsem Bismarck kedve ellen való, egyike ama olcsó ripőkségeknek, amelyekkel a berlini Marat[23] ügynököl.

5. „A munkásosztály a maga felszabadításán mindenekelőtt *a mai nemzeti állam keretén belül* munkálkodik, tudatában annak, hogy valamennyi kultúrország munkásaival közös törekvésének szükségszerű eredménye a népek nemzetközi testvériesülése lesz."

Lassalle a „Kommunista Kiáltvány"-nyal és valamennyi korábbi szocializmussal ellentétben a munkásmozgalmat a legszűkebb nemzeti szempontból fogta fel. Ebben követőkre akadt, méghozzá az Internacionálé működése után!

Egészen magától értetődik, hogy a munkásosztálynak, hogy egyáltalán harcolhasson, otthon kell *osztályként* megszerveződnie és hogy harcának a belföld a közvetlen színtere. Ennyiben osztályharca nem tartalmában, hanem, mint a „Kommunista Kiáltvány" mondja, „formájában" nemzeti. De a „mai nemzeti állam kerete", például a német birodalomé, maga is gazdaságilag a világpiac „keretén belül", politikailag az államok rendszerének „keretén belül" van. Bármely kereskedő tudja, hogy a német kereskedelem egyúttal külkereskedelem, és Bismarck úr nagysága éppen a maga fajtájú* *nemzetközi* politikában áll.

És mire redukálja nemzetköziségét a német munkáspárt? Annak tudatára, hogy törekvésének eredménye *„a népek nemzetközi testvériesülése lesz"* – ez a polgári Szabadság- és Békeligától[7] átvett frázis, ez helyettesítse a munkásosztályok nemzetközi testvériesülését az uralkodó osztályok és kor-

* *Az 1891-es kiadásban*: egyfajta – *Szerk.*

mányaik elleni közös harcban. A német munkásosztály *nemzetközi funkcióiról* tehát egy szó sincs! És így állja a sarat saját, ellene valamennyi többi ország burzsoáival már testvériesült burzsoáziájával és Bismarck úr nemzetközi összeesküvő politikájával szemben![24]

Valójában a program nemzetközi hitvallása *mélyen alatta* áll még a szabadkereskedelmi párténak is. Az is azt állítja, hogy törekvésének eredménye a „népek nemzetközi testvériesülése" lesz. De az *tesz* is valamit, hogy a kereskedelmet nemzetközivé tegye, és korántsem éri be azzal a tudattal – hogy minden nép odahaza kereskedik.

A munkásosztályok nemzetközi tevékenysége semmiképpen sem függ a „*Nemzetközi Munkásszövetség*" létezésétől. Ez csak az első kísérlet volt arra, hogy e tevékenység számára központi szervet teremtsünk; olyan kísérlet, mely az általa adott ösztönzés folytán maradandó eredménnyel járt, de amelyet *első történelmi formájában* a Párizsi Kommün bukása után nem lehetett tovább folytatni.

Bismarck „Norddeutsché"-jének teljesen igaza volt, amikor gazdája megelégedésére hírül adta, hogy a német munkáspárt az új programjában megtagadta a nemzetköziséget.[25]

II

„Ezen alapelvekből kiindulva, a német munkáspárt minden törvényes eszközzel küzd a *szabad államért* – *és* – a szocialista *társadalomért*; küzd azért, hogy a bérrendszer a *vasbértörvénnyel együtt* – és – a kizsákmányolás minden formában megszűnjék; küzd minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöböléséért."

A „szabad" államra később még visszatérek.

Tehát a jövőben a német munkáspártnak Lassalle „vasbértörvényében"[26] kell hinnie! Hogy ez veszendőbe ne menjen, leírják azt az értelmetlenséget, hogy „a bérrendszer" (helyesen: a bérmunka rendszere) „a vasbértörvénnyel *együtt* . . . megszűnjék". Ha megszüntetem a bérmunkát, természetesen megszüntetem a törvényeit is, akár „vasból" valók, akár szivacsból. De Lassalle harca a bérmunka ellen szinte kizárólag e körül az ún. törvény körül forog. És ezért, hogy bebizonyítsák a Lassalle-szekta győzelmét, „a bérrendszert a vasbértörvénnyel *együtt*" kell megszüntetni, nem pedig anélkül.

A „vasbértörvényből" tudvalevően csak a Goethe „örök vaserejű, nagy

törvények" mondásából[27] kölcsönzött „vas" szó Lassalle-é. A *vas* szó az a jelzés, amelyről az igazhivők egymást megismerik. De ha elfogadom e törvényt Lassalle pecsétjével s ennélfogva az ő értelmezésében, akkor az ő indokolásával is kell elfogadnom. S mi ez az indokolás? Ahogy Lange már kevéssel Lassalle halála után kimutatta: a malthusi népesedési törvény (amelyet maga Lange is hirdetett)[28]. De ha ez igaz, akkor viszont *nem* szüntethetem meg a törvényt, még ha százszor megszüntetem is a bérmunkát, mert akkor e törvény nemcsak a bérmunka rendszerében, hanem *minden* társadalmi rendszerben uralkodik. Éppen erre támaszkodva bizonygatták a közgazdászok már több mint ötven esztendővel ezelőtt, hogy a szocializmus *a természet okozta* nyomorúságot meg nem szüntetheti, legföljebb csak *általánosíthatja*, arányosan elosztva a társadalom egész felületére!

De nem ez a fődolog. Ha a törvény lassalle-i *helytelen* megfogalmazását *teljesen figyelmen kívül hagyjuk is*, az igazán felháborító hátralépés a következő:

Lassalle halála óta a *mi* pártunkban az a tudományos meggyőződés tört utat, hogy a *munkabér* nem az, aminek *látszik*, tudniillik a *munka értéke*, illetve *ára*, hanem csak leplezett formája a *munkaerő értékének, illetve árának*. Ezzel a munkabér egész eddigi polgári felfogása, valamint az e felfogás ellen irányuló egész eddigi kritika egyszer s mindenkorra összeomlott, és világos lett, hogy a bérmunkásnak csak úgy szabad a saját életéért dolgoznia, azaz *élnie*, ha egy bizonyos ideig ingyen dolgozik a tőkésnek (és következésképpen mindazoknak, akik a tőkéssel együtt az értéktöbbletet fogyasztják); hogy az egész tőkés termelési rendszer akörül forog, hogy ezt az ingyen munkát megnövelje a munkaidő meghosszabbításával vagy a munka termelékenységének fokozásával,* a munkaerő nagyobb megfeszítésével stb., hogy tehát a bérmunka rendszere a rabszolgaság egyik rendszere, mégpedig olyan rabszolgaságé, amely abban a mértékben, ahogyan a munka társadalmi termelőerői fejlődnek, egyre súlyosabbá válik, függetlenül attól, hogy jobb vagy rosszabb fizetést kap-e a munkás. És azután, hogy e felismerés pártunkban mind jobban és jobban utat tört, visszatérnek Lassalle dogmáihoz, noha tudniok kellene, hogy Lassalle *nem tudta*, mi a munkabér, hanem, a polgári közgazdászok nyomán, a látszatot tekintette a dolog lényegének.

Olyan ez, mintha rabszolgák közt, akik végre rájöttek a rabszolgaság titkára és fellázadtak, az egyik elavult nézeteket valló rabszolga a lázadás programjába ezt írná: el kell törölni a rabszolgaságot, mert a rabszolgák

* *Az 1891-es kiadásban kiegészítve*: illetve – *Szerk.*

élelmezése a rabszolgaság rendszerében bizonyos alacsony maximumot nem haladhat meg!

Pusztán az a tény, hogy pártunk képviselői képesek voltak ilyen szörnyű merényletet elkövetni a párt tömegei közt elterjedt felismerés ellen – nem bizonyítja-e az már egymagában, hogy milyen ⟨bűnös⟩ könnyelműséggel, ⟨milyen lelkiismeretlenül⟩ jártak el a kompromisszumos program megszerkesztésében!

A paragrafus határozatlan befejező mondata – „minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöbölése" – helyett azt kellett volna mondani, hogy az osztálykülönbségek megszüntetésével minden belőlük fakadó társadalmi és politikai egyenlőtlenség önmagától eltűnik.

III

„Hogy *a szociális kérdés megoldásának az útját egyengesse*, a német munkáspárt követeli termelőszövetkezetek létesítését *államsegéllyel, a dolgozó nép demokratikus ellenőrzése alatt*. A termelőszövetkezeteket az iparban és a mezőgazdaságban olyan mértékben *kell életre hívni, hogy azokból az összmunka szocialista szervezete jöjjön létre.*"

A Lassalle-féle „vasbértörvény" után, íme, a próféta csodaszere! Méltóan „egyengetik az utat"! A fennálló osztályharcot újságírói frázis váltja fel: „*a* szociális *kérdés*", amelynek számára a „*megoldás*" „útját egyengetik". Nem a társadalom forradalmi átalakulási folyamatából „jön létre" az „összmunka szocialista szervezete", hanem az „államsegélyből", amelyben az állam azokat a termelőszövetkezeteket részesíti, amelyeket *ő*, s nem a munkás, „*hív életre*". Ez méltó Lassalle képzelgéséhez, hogy államkölcsönökkel éppúgy lehet új társadalmat építeni, mint új vasutat!

Némi ⟨maradék⟩ szeméremből az „államsegélyt" – a „dolgozó nép" demokratikus ellenőrzése alá helyezik.

Először is, Németországban a „dolgozó nép" többsége parasztokból áll, nem pedig proletárokból.

Másodszor, „demokratikus" – ez magyarán azt jelenti, hogy „népuralmi". De mit jelent a „dolgozó nép népuralmi ellenőrzése"? Különösen egy olyan munkásnépnél, amely az állammal szemben támasztott e követeléseivel megvallja teljes tudatát arról, hogy sem nem uralkodik, sem nem érett az uralomra!

Fölösleges itt belebocsátkoznom egy olyan recept bírálatába, amelyet

Lajos Fülöp idejében Buchez javasolt a francia szocialisták *ellenében*, és amelyet az „Atelier"[29] reakciós munkásai fogadtak el. A fő hiba nem is abban van, hogy ezt a különleges csodakúrát felvették a programba, hanem abban, hogy egyáltalán az osztálymozgalom álláspontjáról a szektamozgalom álláspontjára térnek vissza.

Hogy a munkások a szövetkezeti termelés feltételeit társadalmi méretben, mindenekelőtt pedig saját országukban nemzeti méretben meg akarják teremteni, ez a törekvés csak azt jelenti, hogy a termelés mai feltételeinek gyökeres megváltoztatásáért küzdenek, s ennek semmi köze sincs termelőszövetkezeteknek államsegéllyel való alapításához. Ami pedig a ma meglevő szövetkezeteket illeti, ezeknek *csak* akkor van értékük, ha független, sem a kormánytól, sem a burzsoáziától nem támogatott munkásalkotások.

[IV]

Most rátérek a demokrácia fejezetére.

A. *„Az állam szabadság-alapzata."*

Mindenekelőtt a II. fejezet szerint a német munkáspárt a „szabad államért" küzd.

Szabad állam – hát ez mi?

A munkásoknak, akik már kilábaltak a korlátolt alattvalói értelemből,[30] egyáltalán nem céljuk, hogy az államot szabaddá tegyék. A német birodalomban az „állam" majdnem olyan „szabad", mint Oroszországban. A szabadság abban áll, hogy az állam a társadalom fölé rendelt szervből a társadalomnak mindenben alárendelt szervvé váljék, s ma is az államformák olyan mértékben szabadabbak vagy kevésbé szabadok, amennyire az „állam szabadságát" korlátozzák.

A német munkáspárt – legalábbis, ha ezt a programot magáévá teszi – megmutatja ezzel, hogy a szocialista eszmék még felületesen sem gyökeredztek meg benne; mert ahelyett, hogy a fennálló társadalmat (s ez érvényes minden jövendő társadalomra is) a fennálló *állam* (vagy a jövendő társadalomban a jövendő állam) *alapzataként* tárgyalná, az államot, ellenkezőleg, valami önálló lényként tárgyalja, amelynek saját *„szellemi, erkölcsi és szabadság-alapzatai"* vannak.

Hát még az a féktelen visszaélés, amit a program a *„mai állam"*, *„mai társadalom"* szókkal űz, s a még féktelenebb félreértése annak az államnak, amelyhez követeléseit intézi!

A „mai társadalom" tőkés társadalom, amely minden kultúrországban fennáll, a középkori maradványoktól többé vagy kevésbé mentesen, az egyes országok sajátos történelmi fejlődése folytán többé vagy kevésbé módosultan, többé vagy kevésbé fejletten. Ellenben a „mai állam" minden országban más. Más a porosz-német birodalomban, mint Svájcban, más Angliában, mint az Egyesült Államokban. „*A* mai állam" tehát fikció.

Mindazonáltal a különböző kultúrországok különböző államaiban a formák tarka különfélesége ellenére közös az, hogy valamennyi a modern polgári társadalom talaján áll, csak az egyikben a tőkés fejlődés magasabb, a másikban alacsonyabb fokot ért el. Ezért vannak bizonyos lényeges jellemvonásaik is, amelyek közösek. Ilyen értelemben beszélhetünk a „mai államiságról", szemben a jövendővel, amikor ennek az államiságnak mai gyökere, a polgári társadalom már elhalt.

Ezután felvetődik a kérdés: milyen változásokon megy át* az államiság a kommunista társadalomban? Más szóval: milyen társadalmi funkciók, amelyek hasonlók a mai állam funkcióihoz, maradnak meg ott? E kérdésre csak tudományosan lehet megfelelni, s nem közelítjük meg a problémát egy bolhaugrásnyival sem, ha ezerszer tesszük is össze e két szót: nép és állam.

A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak, melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint *a proletariátus forradalmi diktatúrája.*

Nos, a program nem szól sem az utóbbiról, sem a kommunista társadalom jövendő államiságáról.

Politikai követelései semmi egyebet nem tartalmaznak, mint a régi közismert demokratikus sirámokat: általános választójog, a nép közvetlen törvényhozása, népjog, néphadsereg stb. Puszta visszhangjai ezek a polgári Néppártnak[3], a Béke- és Szabadságligának[7]; mind olyan követelések, amelyek, ha nem túlozzák el őket fantasztikus elképzelésekig, máris *megvalósultak.* Csakhogy az az állam, amelyben megvalósultak, nem a német birodalom határain belül található, hanem Svájcban, az Egyesült Államokban és egyebütt. Ez a fajta „jövő-állam" *mai állam,* még ha a német birodalom „keretén" kívül létezik is.

De egyről megfeledkeztek. Minthogy a német munkáspárt határozottan kijelenti, hogy „a mai nemzeti államnak", vagyis az ő államának, a porosz-német birodalomnak a keretén belül mozog – hiszen legtöbb követelésének nem is volna másképpen értelme, mert csak olyat szokás követelni, ami

* *Az 1891-es kiadásban*: változásokat szenved el – *Szerk.*

még* nincs meg –, nem lett volna szabad megfeledkeznie a fődologról, arról, hogy mindezek a csinos apróságok az ún. népszuverenitás elismerésén nyugszanak, és hogy ezért csakis *demokratikus köztársaságban* helyénvalók.

S minthogy – bölcsen, mert a körülmények elővigyázatra intenek – nincsen bátorságuk a demokratikus köztársaságot követelni**, ahogy azt Lajos Fülöp és Louis Napoléon idejében a francia munkásprogramok tették – nem kellett volna ahhoz a ⟨sem nem „becsületes"[31], sem nem méltó⟩ fogáshoz sem folyamodniok, hogy azokat a dolgokat, amelyeknek csak demokratikus köztársaságban van értelmük, olyan államtól követeljék, amely nem egyéb, mint parlamenti formákkal szegélyezett, feudális elemekkel kevert, egyszersmind*** a burzsoáziától már befolyásolt, bürokratikusan megácsolt, rendőrileg őrzött katonai önkényuralom ⟨s tetejébe még bizonygatni ennek az államnak, hogy mindezeket „törvényes eszközökkel" vélik rákényszeríthetni!⟩.

Még a vulgáris demokrácia is, amely a demokratikus köztársaságban látja az ezeréves birodalmat[32], és sejtelme sincs arról, hogy éppen a polgári társadalom ezen utolsó államformáján belül kell az osztályharcot végérvényesen megvívni – még az is toronymagasan fölötte áll az olyan demokratizmusnak, amely a rendőrileg megengedettnek és a logikailag meg nem engedettnek határain belül marad.

Hogy az „államon" valóban a kormánygépezetet értik, vagyis az államot mint a munkamegosztás révén a társadalomtól elvált külön szervezetet, azt ezek a szavak is mutatják: „A német munkáspárt *az állam gazdasági alapzatául* követeli az egyetlen, progresszív jövedelmi adó megszabását stb." Az adó a kormánygépezetnek a gazdasági alapzata és semmi másnak. A Svájcban létező jövő-államban ez a követelés nagyjából teljesült már. A jövedelmi adó különböző társadalmi osztályok különböző jövedelmi forrásait tételezi fel, vagyis a tőkés társadalmat. Tehát egy csöppet sem feltűnő, hogy a liverpooli pénzügyi reformerek – burzsoák, élükön Gladstone fivérével – ugyanazt követelik, amit ez a program.

B. „A német munkáspárt az állam szellemi és erkölcsi alapzatául követeli:

1. Az általános és *egyenlő* állami *népnevelést.* Általános iskolakötelezettséget. Ingyenes oktatást."

---

* *Az 1891-es kiadásban hiányzik*: még – *Szerk.*

** *Az 1891-es kiadásban*: nincsenek abban a helyzetben, hogy demokratikus köztársaságot követeljenek – *Szerk.*

*** *Az 1891-es kiadásban hiányzik*: egyszersmind – *Szerk.*

Egyenlő népnevelés? Mit értenek ezeken a szavakon? Azt hiszik talán, hogy a mai társadalomban (és csak erről a társadalomról van szó) valamennyi osztály nevelése *egyenlő* lehet? Vagy azt kívánják, hogy a felsőbb osztályokat is arra a szemernyi nevelésre szorítsák – a népiskolára –, aminél több nemcsak a bérmunkások, hanem a parasztok gazdasági viszonyaival sem fér össze?

„Általános iskolakötelezettség. Ingyenes oktatás." Az előbbi megvan még Németországban is, az utóbbi Svájc [és] az Egyesült Államok népiskoláiban. Ha az Egyesült Államok egyes államainak „felsőbb" tanintézeteiben is van „ingyenes" oktatás, ez a valóságban csak annyit jelent, hogy a felsőbb osztályok nevelési költségeit is az általános adózásból fedezik. Egyébként ugyanez áll az A. 5. alatt követelt „ingyenes törvénykezésre" is. A bűnügyi igazságszolgáltatás mindenütt ingyenes; a polgári jogszolgáltatás szinte kizárólag tulajdonviszályok körül forog, tehát szinte csak a vagyonos osztályokat érinti. És ezek a nép pénzén pereskedjenek?

Az iskolákról szóló paragrafusnak a népiskolákkal kapcsolatban legalább (elméleti és gyakorlati) műszaki iskolákat kellett volna követelnie.

Egészen elvetendő az *„állami népnevelés"*. Általános törvénnyel meghatározni a népiskolák anyagi kereteit, az oktató személyzet képesítését, a tanítási ágakat stb., és, ahogy az Egyesült Államokban történik, e törvényes előírások megtartását állami felügyelőkkel ellenőriztetni – egészen más valami, mint az államot népnevelővé kinevezni! Ellenkezőleg, a kormány és az egyház befolyását egyaránt teljesen ki kell rekeszteni az iskolából. Kivált a porosz-német birodalomban (és ne hozakodjanak elő azzal az üres kifogással, hogy a „jövő-államról" van szó; láttuk már, hányadán vagyunk ezzel) inkább az államnak volna szüksége rá, hogy a nép nagyon keményen megnevelje.

Az egész programot, bárhogy cseng-bong a demokráciától, velejéig megfertőzte a Lassalle-szektának az államba vetett alattvalói hite vagy – ami nem jobb – a demokrata csodahit, vagyis helyesebben: az egész program e kétféle, a szocializmustól egyaránt távoleső csodahit közötti kompromisszum.

„A tudomány szabadsága" – így hangzik a porosz alkotmány egyik paragrafusa. Mire való tehát itt?

„Lelkiismereti szabadság"! Ha ma, a kultúrharc[33] napjaiban emlékezetébe akarják idézni a liberalizmusnak saját régi jelszavait, akkor ez csak ilyen formában lehetséges: mindenkinek lehetőséget kell adni arra, hogy vallásos szükségleteit, csakúgy, mint a testieket, kielégíthesse anélkül, hogy a rendőrség az orrát beleütné. A munkáspártnak azonban ez alkalommal mégis-

csak ki kellett volna fejeznie azt a meggyőződését, hogy a polgári „lelkiismereti szabadság" semmi egyéb, mint mindenféle *vallási lelkiismereti szabadság* megtűrése, és hogy a munkáspárt a lelkiismeretet éppen meg akarja szabadítani a vallási babonától. Ámde nem szeretik a „polgári" színvonalat túllépni.

Ezzel a végére értem, mert a program ezután következő függeléke annak nem *jellegzetes* alkotórésze. Tehát itt csak egészen röviden:

„2. *Normál-munkanapot.*"

Egyetlen más országban sem szorítkozott a munkáspárt ilyen határozatlan követelésre, hanem mindig meghatározta a munkanapnak azt a hosszúságát, amelyet az adott körülmények között normálisnak tart.

„3. A női munka korlátozását és a gyermekmunka eltiltását."

A munkaidő normalizálásának már magában kell foglalnia a női munka korlátozását is, ha ez a munkanap hosszára, szüneteire stb. vonatkozik; máskülönben ez csak azt jelentheti, hogy tiltsák el a női munkát az olyan iparágakban, amelyek a női szervezetre különösen ártalmasak, vagy amelyek a női nem szempontjából nem egyeztethetők össze az erkölccsel. Ha így gondolták, akkor ezt meg is kellett volna mondani.

A „*gyermekmunka eltiltása*"! Itt feltétlenül szükséges lett volna a *korhatárt* megjelölni.

A gyermekmunka *általános eltiltása* összeférhetetlen a nagyipar létezésével, s ezért puszta jámbor óhaj.

Megvalósítása – ha lehetséges – reakciós volna, mert a munkaidőnek a különböző korcsoportok szerinti szigorú szabályozása és a gyermekek védelmére szolgáló egyéb óvintézkedések esetén a termelő munkának a tanítással való korai egybekötése a mai társadalom átalakításának egyik leghatalmasabb eszköze.

„4. A gyári, műhelyi és háziipar állami felügyeletét."

A porosz-német állammal szemben okvetlenül követelni kellett volna azt, hogy a gyárfelügyelőket csak bírói úton lehessen elmozdítani; hogy minden munkás feljelenthesse őket a bíróságnál hivatali mulasztásért; hogy a gyárfelügyelőknek orvosoknak kell lenniök.

„5. A fogházmunka szabályozását."

Kicsinyes követelés általános munkásprogramban. Mindenesetre világosan ki kellett volna mondani, hogy a munkások nem akarják – holmi kenyér-

irigységből –, hogy a közönséges bűnözőkkel barmok módjára bánjanak, s nevezetesen, hogy az egyetlen javítóeszközt, a termelő munkát elvegyék tőlük. Ennyi igazán a legkevesebb, amit szocialistáktól el lehetett volna várni.

„6. Hatékony szavatossági törvényt."[34]

Meg kellett volna mondani, hogy mit értenek „hatékony" szavatossági törvényen.

Mellékesen megjegyezve, a normál-munkanapnál megfeledkeztek a gyári törvényhozásnak arról a részéről, amely az egészségügyi intézkedésekre és a balesetek elleni védekezésre stb. vonatkozik. A szavatossági törvény csak akkor lép hatályba, amikor ezeket az előírásokat megszegik.

〈Szóval ezt a függeléket is a fogalmazás lompossága jellemzi.〉

Dixi et salvavi animam meam.*

* – Elmondottam és megmentettem a lelkemet. – *Szerk.*

Friedrich Engels

[Levél a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának, New York]

London, 122 Regents Park Road, NW,
1875 augusztus 13.

A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának

Polgártársak!

A körleveleket[35], amelyeket Speyer titkár levelével küldtek nekem (június 4-én, érkezett 21-én), az utasítás értelmében körbe adtuk; az ügy érdekében a következőt tudtam tenni:

1. Az itteni Munkásegylet (német szekció)[36] azáltal, hogy egybeolvadt a lassalleánusokkal és hogy túl nagy liberalizmust tanúsított a tagok – körülbelül 120 ember – felvételében, csak akkor lenne alkalmas *bizalmas* közlésekre, ha ezek *azonnali nyilvánosságra hozatala* kívánatos. Ezért adtam körleveleket Lessnernek és Frankelnak, akik egyetértettek velem abban, hogy tartalmuk nem alkalmas az Egyletben való hivatalos közlésre, és megfelelő személyekkel való közlésre kell szorítkoznunk, egyébként pedig csendben dolgoznunk az említett ügy érdekében. Minthogy innen bizonyosan nem küldenek *német* munkásokat Philadelphiába, így ez a gyakorlati következményeken semmit nem fog változtatni.

2. Mesa barátunk Madridból, aki most Párizsban lakik, éppen itt volt, amikor a körlevél megérkezett. Nagy érdeklődéssel fogadta a dolgot, én a körlevelet lefordítottam neki, és minthogy ő ismeri annak a bizottságnak a tagjait, amely Párizsban a munkások Philadelphiába való küldése céljából a gyűjtést intézi, ismert tetterejét tekintve bizonyára végezni tud majd valamit. Spanyolországba is elküldi a körlevelet.

3. Belgiumba nem tudtam elküldeni, mert hiszen az egész belga Internacionálé az alliance-istákkal[37] tart, és mégsem érdekünk, hogy *ezekkel* közöljük a tervet. Portugáliai és olaszországi címeim nincsenek. A lodi

„Plebe"[38] úgy nagyjából csatlakozott az alliance-istákhoz, és képes lenne az ügyet nyomban nyilvánosságra hozni.

4. Minthogy az utasítás nem említi Németországot, Ausztriát és Svájcot és a Főtanácsnak ott nagyszámú közvetlen kapcsolata van, ott *nem* tettem lépéseket, nehogy keresztezzem azokat, amelyeket esetleg közvetlenül onnan tesznek.

5. A körlevél mindazoknál, akik olvasták, nagy visszhangra talált, és a konferencia megtartására vonatkozó javaslatot általánosan az egyedüli hasznos javaslatnak látják. De hogy erről szavazást rendezzünk, azt itt lehetetlennek tartjuk. Az itteni egyletet már említettük. A többi angliai szekció mind elaludt, a legjobb emberek nagyrészt elmentek. Dániában, Franciaországban, Spanyolországban, ahol az Internacionálé egyenesen be van tiltva, szavazásról szó sem lehet. Németországban sohasem szavaztak ilyesmiről, és a lassalleánusokkal történt egyesülés után egészen megszüntették az amúgy is laza kapcsolatot az Internacionáléval. Ilyen körülmények között az amerikai szavazatoknak elegendőknek kell lenniök a Főtanács fedezésére, ha a javaslatot határozattá emeli, annál is inkább, minthogy az alliance-isták, mint ezt megbízható forrásból tudjuk, ebben az évben nem tartanak kongresszust (és nyilván soha többé).

6. Nem lenne-e jó, ha a kiállítás megnyitásának időpontjában az európai pártlapokba rövid hírt szúrnának be, ilyenformán: „Kérjük azokat a szocialista munkásokat, akik a philadelphiai kiállítást felkeresik, hogy forduljanak. . . (cím), ahol összehozzák őket a philadelphiai elvtársakkal", vagy ha egy „bizottságot" alapítanának „szocialista munkások elhelyezése, illetve becsapástól való megóvásuk céljából" és közzétennék e bizottság címét? Az utóbbi különösen nagyon ártatlannak látszana, de egy pár magánlevél elég lenne, hogy a tényállást kellőképpen elterjesszük.

Testvéri üdvözlettel

F. Engels

Az első megjelenés helye: „Briefe und Auszüge aus Briefen von Joh. Phil. Becker, Jos. Dietzgen, Friedrich Engels, Karl Marx u. A. an F. A. Sorge und Andere", Stuttgart 1906.
Eredeti nyelve: német

Friedrich Engels

[Beszéd az 1863. évi lengyel felkelés évfordulóján tartott gyűlésen[39]]

Polgártársak!

Lengyelország egész különös szerepet játszik az európai forradalmak történetében. A Nyugat minden forradalma, amelynek nem sikerült Lengyelországot bevonnia s függetlenségét és szabadságát biztosítania, bukásra volt ítélve. Vegyük például az 1848-as forradalmat. Ez sokkal tágabb területet fogott át, mint minden előző forradalom; sodrába bevonta Ausztriát, Magyarországot és Poroszországot. De az orosz csapatok által megszállt Lengyelország határainál megállt. Amikor Miklós cár értesült a februári forradalomról, így szólt környezetének: „Lóra, uraim!" Tüstént mozgósította és Lengyelországban összpontosította csapatait, készen arra, hogy kellő pillanatban a határon túlra, a felkelő Európa ellen vezényelje őket. A forradalmárok maguk pontosan tudták, hogy az a csatatér, ahol a döntő ütközetet meg kell vívni, Lengyelország. Május 15-én Párizs népe *„Éljen Lengyelország!"* kiáltással tört be a nemzetgyűlésbe, hogy háborúra kényszerítse a lengyelek függetlenségéért. Egyidejűleg Marx és én a „Neue Rheinische Zeitung"-ban[40] követeltük, hogy Poroszország azonnal üzenjen háborút Oroszországnak Lengyelország felszabadítása végett,[41] és Németország egész haladó demokráciája támogatott minket. Franciaországban és Németországban tehát pontosan tudták, hogy hol van a döntő pont: Lengyelországgal együtt biztosítva van a forradalom, Lengyelország nélkül el kell buknia. De Franciaországban Lamartine úr, Poroszországban IV. Frigyes Vilmos, a cár sógora, és Camphausen úr, IV. Frigyes Vilmos polgári minisztere, egyáltalán nem szándékoztak szétverni Oroszország haderőit, mert – joggal – bennük látták utolsó védőbástyájukat a forradalmi áradat ellen. Miklósnak nem kellett lóra szállnia, csapatai pillanatnyilag beérhették azzal, hogy féken tartották Lengyelországot és fenyegették Poroszországot, Ausztriát és Magyarországot addig a pillanatig, amíg a

felkelő magyarok előretörése nem fenyegette a Bécsben győzedelmeskedő osztrák reakciót. Csak ekkor árasztották el az orosz seregek Magyarországot és biztosították a magyar forradalom leverésével a reakció győzelmét az egész Nyugaton. Európa a cár lábainál hevert, mert Európa feladta Lengyelországot. Valóban, Lengyelország nem olyan ország, mint a többi. A forradalom kérdésében az európai épület záróköve; forradalom vagy reakció – amelyik e kettő közül tartani tudja magát Lengyelországban, az fog végül uralkodni Európa-szerte. E teljesen sajátos jellege kölcsönzi Lengyelországnak azt a jelentőséget, amellyel minden forradalmár szemében bír, és amely ma is arra indít, hogy azt kiáltsuk: *Éljen Lengyelország*!

A megjelenés helye: „Vperjod",
1876 február 15. (27.) sz.
Eredeti nyelve: francia

Friedrich Engels

Porosz pálinka a német Reichstagban[42]

I

Február 4-én von Kardorff úr meginterpellálta a birodalmi kormányt a német „spritet"* Angliában és Olaszországban sújtó nagy adók miatt. Figyelmeztette az urakat arra, hogy (a „Kölnische Zeitung"[43] beszámolója)

„keleti és északi tartományainkban hatalmas területek, sok száz négyzetmérföldnyi, meglehetősen terméketlen, meddő föld a termőképesség és a megművelés viszonylag magas fokát érte el a nagyon elterjedt burgonyatermesztés révén, s hogy e burgonyatermesztés alapja viszont az a tény, hogy e vidékeken elszórtan számos szeszfőzde van, ahol a szeszfőzést mezőgazdasági mellékiparként űzik. Míg azelőtt e vidékeken egy négyzetmérföldnyi területen mintegy ezer ember élt, most a szeszgyártás következtében a föld négyzetmérföldenként mintegy háromezer embert tart el; a szeszfőzdék ugyanis azért szükséges felvevőpiacai a burgonyának, mert térfogata miatt a burgonya nehezen szállítható, télen pedig a fagy miatt burgonyát egyáltalán nem lehet szállítani. Másodsorban a szeszfőzdék a burgonyát értékes és könnyen szállítható alkohollá változtatják, és végül nagy mennyiségű takarmányhulladékkal termékenyebbé teszik a talajt. Hogy milyen fontos érdekekről van itt szó, azzal mindenki tisztába jöhet, ha meggondolja, hogy a szeszadóból körülbelül 36 millió márka állami jövedelemre teszünk szert, jóllehet Németországban a világ valamennyi országa között a legalacsonyabb a szeszadó, például ötször alacsonyabb, mint Oroszországban."

A porosz junkeroknak az utóbbi időben, úgy látszik, nagyon megnőtt a szarvuk, hogy van bátorságuk a világ figyelmét „szesziparukra", vulgo** pálinkafőzésükre terelni.

* – „(bor)szeszt"; „alkoholt" – *Szerk.*

** – közönségesen; köznyelven – *Szerk.*

A múlt században Németországban csak kevés pálinkát pároltak, azt is csak rozsból. Bár nem tudták az e pálinkában is meglevő kozmaolajat (erre a pontra még visszatérünk) leválasztani, minthogy magát ezt a kozmaolajat még nem ismerték, tapasztalatból tudták, hogy a pálinka minősége hosszabb tárolás következtében lényegesen javul, hogy égető íze megszűnik és hogy fogyasztása kevésbé hat részegítően és kevésbé árt az egészségnek. Azok a kispolgári körülmények, amelyek között akkor szeszt főztek, és a még fejletlen, inkább a minőséget, mint a mennyiséget figyelembevevő kereslet majdnem mindenütt lehetővé tették, hogy a terméket évekig őrizzék a pincében és annak így, a károsabb alkotórészek lassú vegyi átalakulása folytán, kevésbé ártalmas jelleget adjanak. Ilyenformán a múlt század végén a nagyobbarányú szeszégetés jobbára néhány városra, Münsterre, Ulrichsteinre, Nordhausenra stb. korlátozódott, és ezek termékét rendszerint az „ó" jelzővel látták el.

A mostani század eleje táján vidéken, különösen Hannoverben és Braunschweigban, a nagyobb földbirtokosok és bérlők mellékiparaként, megszaporodtak a szeszfőzdék. Vevőt találtak, egyrészt az egyre terjedő pálinkafogyasztás, másrészt a folyvást növekvő és folyvást háborúskodó seregek szükségletei következtében, míg viszont e seregek mind szélesebb körben kedveltették meg a pálinkát. Így az 1814. évi békekötés után a szeszfőzés egyre jobban elterjedhetett, és a leírt módon, mely a régi városi szeszfőzéstől egészen eltérő módon, a nagy gazdálkodók mellékiparaként szilárdan meghonosodhatott az Alsó-Rajna mentén, Porosz-Szászországban, Brandenburgban és Lausitzban.

A szeszfőzés fordulópontja azonban az a felfedezés volt, hogy pálinkát jövedelmező módon nemcsak rozsból, hanem *burgonyából* is lehet készíteni. Ez az egész ipart forradalmasította. Egyrészt a szeszfőzés súlypontja a városból végleg áttevődött vidékre, és a jó régi ital kispolgári termelőit mindinkább kiszorították a gyalázatos burgonyaseprőt termelő nagybirtokosok. Másrészt azonban, és ez történelmileg sokkal fontosabb, a rozspálinkát főző nagybirtokost kiszorította a burgonyapálinkát főző nagybirtokos; a szeszfőzés mindinkább áttevődött a termékeny rozstermő vidékről a terméketlen burgonyatermő vidékre, vagyis Északnyugat-Németországból Északkelet-Németországba — *Óporoszországba*, az Elbától keletre.

Ez a fordulat az 1816. évi rossz termés és éhínség idején következett be. Noha a következő két évben jobb volt a termés, az Angliába és más országokba irányuló folyamatos rozskivitel miatt olyan magas volt a rozs ára, hogy a rozs felhasználása szeszfőzésre úgyszólván lehetetlenné vált. Egy Oxhoft pálinka, amely 1813-ban csak 39 tallérba került, 1817-ben 70 tal-

lérért kelt el. Ekkor a burgonya a rozs helyére lépett, és 1823-ban egy Oxhoftot már 14–17 tallérért lehetett kapni!

De miképpen jutottak a szegény, a háború és a hazának hozott áldozataik következtében állítólag teljesen tönkrement elbántúli junkerok azokhoz az anyagi eszközökhöz, amelyekkel nyomasztó jelzálogadósságaikat jövedelmező szeszfőzdékké változtatták át? Igaz, hogy az 1816-tól 1819-ig terjedő évek kedvező konjunktúrája igen előnyös jövedelmekhez juttatta őket és az általánosan emelkedő földárak révén növelte hitelüket; de ez korántsem volt elégséges. Hazafias junkeraink azonkívül kaptak még: először is állami segélyt különböző közvetlen és közvetett formákban, és másodszor ehhez még egy körülmény járult, amelyet különösen szem előtt kell tartanunk. Tudvalevően 1811-ben Poroszországban a paraszti robotmunka megváltását és általában a parasztok és földesurak közötti vitát a törvény olymódon rendezte, hogy lehetővé vált a természetbeni szolgáltatások átváltoztatása pénzbeli szolgáltatásokká, továbbá ezek tőkésítése és megváltása vagy meghatározott részletekben fizetett készpénzzel, vagy a paraszti föld egy részének átadásával a földesúrnak, vagy részben pénzzel, részben földdel. Ez a törvény mindaddig holt betű maradt, amíg 1816–1819-ben a magas rozsárak a parasztokat abba a helyzetbe nem juttatták, hogy előbbrehaladjanak a megváltással. 1819-től kezdve a megváltások Brandenburgban gyorsan haladtak előre, Pomerániában lassabban, Posenban és Poroszországban még lassabban. A parasztoktól ilyen módon törvényesen, de jogtalanul (mert a robotterheket jogtalanul kényszerítették rájuk) elvett pénz, amennyiben régi nemesi módon nem mulatták el azonnal, főleg szeszfőzdék létesítésére szolgált. A többi három említett tartományban is olyan mértékben terjedt a szeszfőzés, aminőben a paraszti megváltások ehhez anyagi eszközöket nyújtottak. Tehát a porosz junkerok pálinkaiparát a szó szoros értelmében a parasztoktól elvett pénzzel alapították. És ez az ipar vidáman fejlődött, különösen 1825 óta. Már két évvel később, 1827-ben, Poroszországban 125 millió Quart pálinkát égettek, tehát a lakosság egy főjére számítva 10 $^1/_2$ Quartot, összesen 15 millió tallér értékben; ezzel szemben Hannover, amely tizenöt évvel azelőtt Németország elsőszámú pálinkaállama volt, csak 18 millió Quartot termelt.

Érthető, hogy ettől fogva egész Németországot, amennyiben az egyes államok vagy ezek vámszövetségei ezt nem gátolták meg vámsorompókkal, a porosz burgonyaseprő valóságos áradata öntötte el. 14 tallér volt Ohmja (180 Quart), tehát Quartonként 2 garas 4 pfennig a nagykereskedelemben! A részegség, amely azelőtt ennek három- és négyszeresébe került, most minden napra hozzáférhető lett a legszegényebbek számára is,

amióta az ember 15 ezüst garasért egész héten át teljes önkívületben maradhatott.

Ezeknek a különböző helyeken, különböző időpontokban, de mindig szinte teljesen hirtelenül érezhetővé váló, példátlanul olcsó pálinkaáraknak a hatása hallatlan volt. Még nagyon jól emlékszem, amikor a húszas évek vége felé a pálinka olcsósága hirtelen rátört az alsórajnai-marki iparvidékre. Nevezetesen a Berg-vidéken, és különösképpen Elberfeld-Barmenban a dolgozó lakosság tömegesen ivásra adta a fejét. Seregestül, egymásba karolva, az utcát egész szélességében elfoglalva, este 9 órától fülsiketítő üvöltözés közepette dülöngéltek a „részeg emberek" kocsmáról kocsmára és végül haza. A munkások akkori műveltségi szintjét, helyzetük teljes kilátástalanságát tekintve, ez nem volt csoda. Különösen nem az áldott Wuppertalban, ahol hatvan év óta mindig egyik ipar váltja a másikat, ahol tehát a munkások egy része állandóan nyomasztó helyzetben, ha ugyan nem kereset nélkül volt, másik részét viszont (akkoriban a kelmefestőket) az akkori időkhöz képest jól fizették. És ha, mint akkor, a wuppertali munkások nem tehettek egyebet, mint hogy a kocsmák földi pálinkája és a pietisztikus papok menynyei pálinkája közt válasszanak –, csoda-e, ha az előbbit részesítették előnyben, ha mégoly rossz volt is.

Márpedig nagyon rossz volt. Azonmód, ahogy kijött a hűtőkészülékből, minden további tisztítás nélkül, egész kozmaolaj tartalmával indították útnak és itták azon frissiben. Valamennyi bortörkölyből, takarmányrépából, rozsból vagy burgonyából lepárolt pálinka tartalmazza ezt a kozmaolajat, amely magasabbrendű alkoholok keveréke, vagyis a közönséges alkoholnak megfelelő összetételű, de több szenet és hidrogént tartalmazó folyadékokból áll (többek között primer propilalkoholt, izobutilalkoholt, de túlnyomórészt amilalkoholt tartalmaz). Mindezek az alkoholok károsabbak, mint a közönséges borszesz (etilalkohol), és az az adag, amelyben mérgezően hatnak, sokkal kisebb, mint a borszesz esetében. Binz professzor Bonnban újabban számos kísérlettel bebizonyította, hogy szeszes italaink kábító hatása, akárcsak a tisztes kaccenjammerban, illetve komolyabb betegségi és mérgezési tünetekben jelentkező kellemetlen utóhatásai sokkal kevésbé tulajdoníthatók a borszesznek vagy etilalkoholnak, mint inkább a magasabbrendű alkoholoknak, tehát a kozmaolajnak. De nemcsak kábítóbban és pusztítóbban hatnak, hanem a kábulat jellegét is meghatározzák. Mindenki tudja saját megfigyelése, ha ugyan nem tapasztalata alapján, milyen különbözően hat az agyra a borrészegség (sőt, a különböző borfajták okozta részegség), a sör- és a pálinkarészegség. Minél több kozmaolaj van az italban, és minél egészségtelenebb e kozmaolaj összetétele, annál pusztítóbb és vadabb a

mámor. Tudvalevő azonban, hogy az új, meg nem tisztított burgonyapálinka tartalmazza valamennyi égetett ital közül a legtöbb és a legkedvezőtlenebb összetételű kozmaolajat. A hatás, amelyet ennek az italnak szokatlanul nagy mennyisége gyakorolt az olyan ingerlékeny, szenvedélyes népességre, amilyen a Berg-vidéki, egészen ennek megfelelő volt. A részegség jellege teljesen megváltozott. Minden vigalom, amely azelőtt kedélyes becsípettséggel, vígsággal végződött, és csak néha kilengésekkel, mely utóbbi esetben persze nem ritkán a „Kneif" (kés, angolul knife) is szerephez jutott, minden ilyen vigalom most vad dorbézolássá fajult és okvetlenül verekedéssel végződött, melynek során sohasem maradtak el a késsel ejtett sebek és mind gyakoribbak lettek a halálos késszúrások. A papok ezt a növekvő istentelenség, a jogászok és más filiszterek a kocsmai dőzsölések rovására írták. Az igazi ok a porosz kozmaolaj hirtelen áradata volt, amely egyszerűen megtette a maga normális fiziológiai hatását és száz meg száz szegény ördögöt juttatott a várbörtönbe.

Az olcsó pálinkának ez az akut hatása évekig tartott, amíg lassanként többé-kevésbé alábbhagyott. De az erkölcsökre gyakorolt hatása nem múlt el teljesen; a pálinka a munkásosztály számára sokkal nagyobb mértékben maradt meg életszükségletnek, mint azelőtt, és a minőség, ha valamennyire javult is, jóval elmaradt a régebbi öreg rozspálinkáé mögött.

S ahogy a Berg-vidéken történt, úgy történt másutt is. A filiszterek siránkozása a munkások körében mindinkább növekvő mértéktelen pálinkafogyasztás miatt sohasem volt általánosabb, egyöntetűbb és hangosabb, mint 1825-től 1835-ig. Sőt kérdés, hogy az a tompultság, amellyel éppen az északnémet munkások fogadták az 1830-as eseményeket[44], anélkül, hogy azok hatással lettek volna rájuk, nagyrészt nem a pálinkának köszönhető-e, amely akkor minden addiginál jobban hatalmába kerítette őket. Komoly és különösen eredményes felkelések csak bortermő vidékeken vagy olyan német államokban fordultak elő, amelyek vámokkal többé-kevésbé megvédték magukat a porosz pálinkától. Nem ez volna az egyetlen alkalom, amikor a pálinka mentette meg a porosz államot.

Az egyetlen ipar, amely még pusztítóbb közvetlen hatást ért el – de mégsem a saját népével, hanem idegenekkel szemben –, a Kína megmérgezését szolgáló angol-indiai ópiumipar volt.

Közben a pálinkagyártás vidáman ment a maga útján, egyre inkább terjedt kelet felé, és az északkeleti német homok- és mocsársivatagból egyik holdat a másik után vonta be a burgonyatermesztésbe. Nem elégedett meg azzal, hogy a hazát boldogítsa, hanem arra törekedett, hogy a külföld szá-

mára hozzáférhetővé tegye az óporosz kozmaolaj áldásait. Még egyszer lepárolták a közönséges pálinkát, hogy eltávolítsák a benne foglalt víz egy részét, és az így nyert víztartalmú és tisztátalan borszeszt „spritnek" nevezték el, ami a spiritusz porosz fordítása. Minden magasabbrendű alkoholnak magasabb a forráspontja, mint az etilalkoholnak. Míg ez utóbbi a százas osztású hőmérő $78\,^1/_2$ fokánál forr, a primer propilalkohol forrpontja 97 fok, az izobutilalkoholé 109 fok, az amilalkoholé 132 fok. Mármost az ember azt gondolná, hogy óvatos lepárlásnál az utóbbinak, a kozmaolaj fő alkotórészének legalábbis legnagyobb része, valamint az izobutilalkohol egy része visszamarad, és ennek legfeljebb egy része párlódik el ugyanúgy, mint a legtöbb primer propilalkohol, amely egyébként csak nagyon kis mértékben van jelen a kozmaolajban. De még a tudományos kémia is lemond arról, hogy az itt szóba jövő három alacsonyabbrendű alkoholt lepárlás útján szétválassza, és az amilalkoholt csak a pálinkafőzésben nem alkalmazható frakcionált lepárlás útján tudja a kozmaolajból leválasztani. Amellett a vidéki pálinkagyárakban a lepárlásnál elég durván járnak el. Nem csoda tehát, hogy a negyvenes évek elején előállított spritbe még jelentős mennyiségű kozmaolaj keveredett, mint ez a szagán könnyen felismerhető volt; a tiszta vagy csak víztartalmú borszesz majdnem szagtalan.

Ez a sprit elsősorban Hamburgba került. Mi történt vele? Egy részét olyan országokba küldték, ahol a behozatali vámok nem zártak be előtte minden ajtót –, ebben az exportban Stettin is részt vett; a zömét azonban Hamburgban és Bremenben rum hamisítására használták. Ez a Nyugat-Indiában részben magából a cukornádból, de főleg a cukorgyártásnál megmaradó cukornádhulladékból lepárolt pálinka volt az egyetlen, amely alacsony előállítási költségei folytán mint a tömegek valamiféle luxusitala még versenyezhetett a burgonyapálinkával. Mármost „finom", de mégis olcsó rum előállítása céljából vettek például egy hordó igazi finom jamaicai rumot, három-négy hordó olcsó rossz berbice-rumot és két-három hordó porosz burgonyaspritet – és ez vagy egy hasonlóan kotyvasztott keverék szolgáltatta aztán a kívánt italt. Ezt a „mérget", ahogyan maguk a hamisításban részt vevő kereskedők az én jelenlétemben nevezték, hajón elszállították Dániába, Svédországba, Norvégiába és Oroszországba, de igen jelentős részét ismét felfelé indították az Elbán, vagy Stettinen át eljuttatták azokba az országokba, ahonnan a nemes sprit jött; itt részben rum gyanánt itták, részben Ausztriába és Lengyelországba csempészték.

A hamburgi kereskedők nem álltak meg a rumhamisításnál. A rájuk jellemző zsenialitással elsőkként látták meg, milyen világrengető szerepet tartogat a jövő a porosz burgonyapálinkának. Kísérleteztek már minden-

féle más itallal, és aki csak valamit is értett a borhoz, az Észak-Németországnak Poroszországon kívüli részében már a harmincas évek végén nem akart fehér francia bort hozatni Hamburgból, mert általában az a hír járta, hogy e borokat ott ólomcukorral édesítik és ezzel egyben megmérgezik. Akárhogy is, a burgonyasprit hamarosan az egyre fokozódó italhamisítás alapjává lett. A rum után a konyak következett, amely már hozzáértőbb kezelést igényelt. Csakhamar bort kezdtek sprittel kezelni, és végül odáig mentek, hogy portóit és spanyol borokat teljesen bor nélkül, spritből, vízből és gyakran vegyszerekkel helyettesített növényi nedvekből készítettek. Az üzlet annál is inkább virágzott, minthogy sok országban vagy egészen tilosak voltak az efféle praktikák, vagy annyira súrolták a büntetőtörvényt, hogy még nem tartották tanácsosnak a közelükbe merészkedni. Hamburg azonban a korlátlan szabadkereskedelem székhelye volt, és így „Hamburg boldogulására" fürgén űzték a hamisítást.

Ám a hamisítás monopóliuma nem tartott sokáig. Az 1848-as forradalom után, amikor Franciaországban a magas pénzügyi köröknek és néhány kiemelkedő nagyiparosnak a kizárólagos uralmát a burzsoázia egészének átmeneti uralma váltotta fel, a francia termelők és kereskedők kezdték belátni, milyen csodatevő erők szunnyadnak egy ilyen hordó porosz burgonyaspritben. A konyakot már hazai földön kezdték keverni, ahelyett hogy hamisítatlanul küldték volna külföldre, és még inkább elkezdték a belső fogyasztásra szánt konyakot (a rövidség kedvéért így nevezek minden bortörkölyből lepárolt pálinkát) jókora mennyiségű porosz burgonyasprit hozzáadásával nemesíteni. Ezáltal a konyak – az egyetlen pálinka, amelyet Franciaországban tömegesen fogyasztanak – lényegesen olcsóbb lett. A második császárság a szenvedő tömegek érdekében természetesen támogatta ezeket a mesterkedéseket, úgyhogy a napóleoni dinasztia bukása idején azt látjuk, hogy Franciaországban az óporosz pálinka jótékony hatásainak következtében a részegség, amely ott azelőtt csaknem ismeretlen volt, jelentős mértékben elterjedt.

A rossz bortermések példátlan sora és végül az 1860. évi kereskedelmi szerződés, amely Angliát megnyitotta a francia borkereskedelem előtt, újabb előrehaladásra adott alkalmat. A rossz évjáratok gyenge boraihoz, minthogy savanyúságukat cukor hozzáadásával nem lehetett megszüntetni, alkoholt kellett keverni, hogy tartóssá váljanak. Tehát porosz sprittel vegyítették őket. Azonkívül az angol ízlés az erős borokhoz szokott – a természetes francia parasztborok, amelyeket most tömegesen exportáltak, az angoloknak túlságosan hígak és hidegek voltak. Ahhoz, hogy erőssé és meleggé tegyék őket, találhattak-e a világon jobbat a porosz spritnél? Bordeaux

egyre inkább a francia, spanyol és olasz borok hamisításának fő központjává vált, ahol ezeket „finom bordeaux-i"-vá változtatták, és ahol – a porosz spritet felhasználták.

Igen, spanyol és olasz borok. Amióta a francia vörösbor fogyasztása – és mást egyetlen burzsoá sem akar inni – Angliában, Észak- és Dél-Amerikában és a gyarmatokon olyan óriási mértékben megnövekedett, azóta még Franciaország szinte kimeríthetetlen borgazdagsága sem elegendő. Észak-Spanyolországnak majdnem teljes használható bortermése, többek közt a borban gazdag Ebro völgyi Rioja egész termése Bordeaux-ba kerül. Ugyancsak ide küld Genova, Livorno, Nápoly megannyi hajórakomány bort. Míg ezeket a borokat a porosz sprit segítségével alkalmassá teszik arra, hogy kibírják a tengeri szállítást, ez a borkivitel Spanyolországban és Olaszországban annyira megnöveli a borárakat, hogy a dolgozó lakosság tömege számára, amely régebben naponta ivott bort, ez egészen megfizethetetlenné válik. Ehelyett pálinkát iszik, és ennek a pálinkának fő alkotórésze megint csak – porosz burgonyaszesz. Nos, Kardorff úr azt panaszolja a Reichstagban, hogy Olaszországban ez még nem kellő mértékben következett be.

Ahová nézünk, mindenütt porosz spritet találunk. A porosz sprit összehasonlíthatatlanul messzebbre ér el, mint a német birodalmi kormány karja. És ahol ezt a spritet látjuk, ott elsősorban – hamisításra szolgál. Ez az az eszköz, amellyel a dél-európai borokat szállításra alkalmassá teszik és ezzel elvonják a hazai dolgozó lakosságtól. És ahogyan Akhilleusz lándzsája meggyógyítja a sebeket, amelyeket ejtett[45], úgy nyújtja a porosz sprit a bortól megfosztott munkásosztálynak egyidejűleg a pótlékot hamisított pálinka formájában! A burgonyaszesz Poroszországnak az, ami a vas- és a pamutáru Angliának: az a cikk, amely a világpiacon képviseli. Méltán ünnepelheti hát a szocializmus legújabb beavatottja és egyben megújítója, Eugen Dühring úr, a pálinkafőzést „elsősorban . . . mint az ipar természetes kapcsolódását a mezőgazdasági tevékenységhez", és kiálthat fel diadalmasan:

„A spritgyártás akkora jelentőségű, hogy azt inkább lebecsülik, mint túlbecsülik majd."

De persze az „Anch'io son pittore" (Én is festő vagyok, ahogy ezt Correggio mondta[46]) poroszul ezt jelenti: „Én is pálinkafőző vagyok."

A porosz burgonyapálinka csodatettei azonban ezzel még koránt sincsenek kimerítve.

„Míg azelőtt azokban az országokban – mondja von Kardorff úr – egy négyzetmérföldön mintegy ezer ember lakott, most a föld *a szeszgyártás következtében négyzetmérföldenként mintegy háromezer embert tart el.*"

És ez egészben véve helyes. Nem tudom, milyen időről beszél von Kardorff úr, amikor ezer főnek mondja az egy négyzetmérföldre jutó lakosságot. Bizonyára volt valamikor ilyen idő. De ha kizárjuk a szászországi és a sziléziai tartományt, ahol a pálinkafőzés szerepe a többi iparé mellett kevésbé kimagasló, továbbá Posent, amelynek legnagyobb része, a kormány minden erőfeszítése ellenére, még mindig semmi kedvet sem mutat arra, hogy más legyen, mint lengyel, akkor marad három tartomány: Brandenburg, Pomeránia és Poroszország. E három tartomány felülete összesen 2415 négyzetmérföld. 1817-ben összlakosságuk 3 479 825 fő volt, vagyis egy négyzetmérföldre 1441 fő jutott; 1871-ben 7 432 407 fő volt a lakosok száma, vagyis egy négyzetmérföldre 3078 fő jutott. Teljesen egyetértünk von Kardorff úrral abban, hogy a lakosságnak ezt a számszerű növekedését lényegében a pálinkafőzés közvetlen vagy közvetett következményének tekinti. Ha ehhez hozzászámítjuk Altmarkot, az északi, mezőgazdasággal foglalkozó Alsó-Sziléziát és Posen túlnyomóan német részét, ahol a népességi viszonyok valószínűleg hasonlóan alakultak, akkor megkapjuk a tulajdonképpeni pálinkavidéket, de egyszersmind *a porosz monarchia magvát*. És ezzel egészen más perspektíva tárul fel. Most úgy látszik, hogy a szeszfőzés a jelenlegi Poroszország tulajdonképpeni anyagi alapja. Nélküle a porosz junkerok szükségképpen tönkrementek volna; birtokaikat ez esetben részben felvásárolják a földmágnások, akik kis létszámú, orosz értelemben vett arisztokráciát alkottak volna; részben feldarabolták volna e földeket, amelyek ekkor megteremtik egy önálló parasztság alapját. Nélküle Poroszország magva olyan vidék marad, ahol egy négyzetmérföldön körülbelül 2000 fő él, s amely képtelen arra, hogy a történelemben továbbra is szerepet játszszék akár jó, akár rossz értelemben mindaddig, amíg a polgári ipar annyira ki nem fejlődik, hogy itt is átvegye a társadalmi és talán a politikai vezetést. A pálinkafőzés más irányba terelte a fejlődést. Az olyan talajon, amelyen úgyszólván más sem terem, mint burgonya meg parlagi nemes, de ezek aztán tömegesen, a pálinkafőzés állni tudta egy egész világ versenyét. Poroszország, minthogy a kereslet – a már kifejtett körülmények miatt – egyre jobban kedvezett neki, a világ központi pálinkagyárává emelkedhetett. Az adott társadalmi viszonyok között ez jelentette egyrészt egy középbirtokos osztály kialakulását, amelynek ifjabb fiai szolgáltatták a tisztikar és a bürokrácia fő emberanyagát, vagyis a junkerok létének újabb meghosszabbítását, másrészt jelentette egy viszonylag gyorsan növekvő féljobbágyi osztály kialakulását, amelyből a hadsereg „törzsezredeinek" zöme verbuválódik. Arról, hogy milyen a helyzete ennek a névleg szabad munkástömegnek, amelyet azonban többnyire éves szerződések, természetbeni jut-

tatások, a lakásviszonyok és végül az új kerületi rendtartással[47] csak megváltozott formát öltött földesúri rendőrség gyakorlatilag teljesen a földesúrnak rendelnek alá, arról von der Goltz professzor írásaiból tájékozódhatunk. Röviden, ha Poroszország képessé vált arra, hogy az 1815-ben lenyelt nyugat-elbai morzsákat[48] némileg megemésszе, hogy 1848-ban elfojtsa a berlini forradalmat, 1849-ben a rajna-vesztfáliai felkelések ellenére a német reakció élére álljon, 1866-ban megvívja a háborút az osztrákok ellen és 1871-ben egész Kis-Németországot Németország e legelmaradottabb, legstabilabb, legműveletlenebb, még félfeudális részének vezetése alá helyezze, vajon minek köszönheti ezt? A pálinkafőzésnek.

II

De térjünk vissza a Reichstaghoz. A vitában főleg von Kardorff úr, von Delbrück úr és Krüger hamburgi szövetségi megbízott vesz részt. E vita után szinte az a látszat, mintha a porosz burgonyaszesszel szemben égbekiáltó igazságtalanságot követnénk el. Nem a porosz, hanem az orosz spirittel van baj. Von Kardorff úr panaszkodik, hogy hamburgi gyárosok orosz pálinkát (ezt pedig, mint Krüger úr nyomatékosan kiemeli, *rozsból*, nem pedig burgonyából égetik) spritté dolgoznak fel, s „azt mint német spritet küldik szét, és ezzel ártanak a német sprit hírnevének". Delbrück úrnak „azt mondták, hogy az efféle hamisítás nagy nehézségekbe ütközne, mert orosz pálinkából eddig még nem sikerült *szagtalan* spritet előállítani, úgy mint a németből". Delbrück úr azonban óvatosan hozzátette: „Uraim, én ezt természetesen nem tudhatom."

Tehát nem a porosz burgonyaszesszel, hanem az orosz rozsszesszel van baj. A porosz burgonyaszesz „szagtalan", vagyis nincsen benne kozmaolaj; az orosz rozsszeszt eddig még nem tudják úgy előállítani, hogy szagtalan legyen, tehát kozmaolajat tartalmaz, és ha porosz szeszként adják el, úgy ez utóbbit megfosztja kozmaolaj-mentes hírétől. Eszerint a porosz „kozmaolaj-mentes" spritet gyalázatos módon és mindenképpen birodalomellenes célzattal megrágalmaztuk volna. Nézzük meg, mi a valóság.

Van persze egy eljárás, amellyel a pálinkát megtisztítják a kozmaolajtól, s ez a frissen izzított faszénnel való kezelés. Ennek következtében a kereskedelembe kerülő sprit az utóbbi időben általában kevésbé volt kozmaolajjal keverve. A bennünket itt érdeklő két szeszfajta között azonban a következő a különbség: a rozsszesz különösebb fáradság nélkül *teljesen* megtisztítható a kozmaolajtól, a burgonyaszesz megtisztítása viszont sokkal ne-

hezebb, és a nagybani gyártásban gyakorlatilag annyira lehetetlen, hogy burgonyapálinkából készült szesz, még ha a legtisztább is, mindig kozmaolaj-szagot hagy hátra, ha kézen szétdörzsölik. Ezért szabály, hogy gyógyszertári használatra és finom likőrök előállításához csak rozsszeszt és sohasem burgonyaszeszt használnak, illetve kellene hogy használjanak (mert hiszen itt is hamisítanak!).

És néhány nappal az után, hogy a „Kölnische Zeitung"[43] a fenti pálinkavitát közölte, ugyanez a lap (február 8, első oldal) a vegyes hírekben közli egy rajnai szeszkedvelő alábbi fohászát:

„Igen kívánatos lenne, ha *a híg borhoz kevert burgonyaszeszt is kimutatnák. A fej* utólagos *szörnyű kábultsága* mindenesetre erre vall, de későn. A burgonyaszesz *még tartalmaz kozmaolajat*, amelynek egyébként kellemetlen szagát a bor sajátos szaga elfedi. *Ez a hamisítás a leggyakoribbak közé tartozik.*"

Végül Krüger úr, hogy megnyugtassa a régi porosz pálinkaégetőket, rávilágít arra az aggasztó tényre, hogy az orosz rozsszeszért a hamburgi piacon *négy márkával többet* fizetnek, mint a porosz burgonyaszeszért. Az utóbbi árjegyzése február 7-én Hamburgban 100 literenként 35 márka volt; az orosz szesz tehát 12 százalékkal jobb árat ér el, mint a porosz, amelynek hírnevét állítólag csorbítja!

És mindezen tények után hadd lássuk ennek a megrágalmazott, „szagtalan", hírnevét féltékenyen őrző, erényes, porosz „kozmaolaj-mentes szesznek" a sértett, ártatlan ábrázatát. Literje a nagykereskedelemben csak 35 pfennigbe kerül, kevesebbe, mint a sör! Ha azt a vitát és ezeket a tényeket egybevetjük, vajon nem esünk-e kísértésbe, hogy megkérdezzük: kit tesznek itt bolonddá?

Világraszóló a porosz kozmaolaj áldásos befolyása, hiszen a burgonyaszesszel minden italba beáramlik. Kezdve a savanyú, híg, rossz fajtájú moseli és rajnai bortól, amelyet burgonyacukorral és burgonyaszesszel braunebergivé és niersteinivé varázsolnak, a rossz vörösbortól, amely Gladstone kereskedelmi szerződése óta elárasztja Angliát és ott a „Gladstone" nevet viseli, egészen a Château Lafitte-ig és a pezsgőig, a portói borig és a madeiráig, amelyet Indiában, Kínában, Ausztráliában és Amerikában isznak a burzsoák, nincs olyan ital, amelybe ne kerülne porosz kozmaolaj. Ezeknek az italoknak a gyártása mindenütt virágzik, ahol szőlő terem s ahol nagy mennyiségben tárolnak bort, és ditirambusokat zeng a burgonyaszesz dicséretére. De hát a fogyasztók? Igen, a fogyasztók „a fej szörnyű kábultsága" révén felismerik, hogy miben állnak a porosz kozmaolaj áldásai és

igyekeznek távol tartani maguktól ezeket az áldásokat. Olaszországban, mondja von Kardorff úr, úgy alkalmazzák a kereskedelmi szerződést, hogy a porosz spritre túlzottan magas vámot vetnek ki. Belgium, Amerika, Anglia magas vámokkal lehetetlenné teszik a sprit oda irányuló kivitelét. Franciaországban a vámhivatalnokok piros cédulát ragasztanak a sprithordókra, hogy jelezzék porosz eredetüket – valóban az első eset, hogy a francia vámhivatalnokok közhasznú dolgot cselekedtek! Egyszóval odáig jutott az ügy, hogy von Kardorff úr kétségbeesetten felkiált: „Uraim, ha Önök elképzelik a német spritipar helyzetét, látni fogják, *hogy minden ország a legaggályosabban elzárkózik spritünk elől*! „Hát persze! E spritek jótékony hatása lassanként világszerte ismeretessé vált, és az egyetlen módja annak, hogy távol tartsák maguktól „a fej szörnyű kábultságát", az, hogy a kozmaolajos csinálmányt egyáltalán be sem engedik az országba.

És most még ráadásul egy súlyos és nyomasztó viharfelhő vonul kelet felől a szorongatott pálinkajunkerok feje fölé. A nagy testvér, Oroszország, minden ősi tiszteletreméltó intézmény utolsó mentsvára és védelmezője a modern rombolási őrülettel szemben, most szintén elkezd pálinkát égetni és exportálni, éspedig rozspálinkát, és ezt méghozzá éppolyan olcsón szállítja, mint a porosz junkerok a maguk burgonyapálinkáját. Évről évre nő ennek az orosz pálinkának a gyártása és a kivitele, és ha eddig Hamburgban végezték el szakaszos lepárlását spritté, úgy Delbrück úr azt meséli nekünk, hogy „az orosz kikötőkben . . . most már épülőfélben van több, igen kitűnő készülékekkel felszerelt létesítmény az orosz pálinka szakaszos lepárlására", és előkészíti a junker urakat arra, hogy az orosz konkurrencia évről évre jobban a fejükre fog nőni. Von Kardorff úr ezt nagyon jól érzi, és arra kéri a kormányt, hogy haladéktalanul tiltsa be az orosz szesz Németországon át való szállítását.

Von Kardorff úrnak, mint a szabad konzervatívok képviselőjének mégiscsak módjában állhatna, hogy jobban felmérje a német birodalmi kormány helyzetét Oroszországgal szemben. Elzász-Lotaringia annexiója és az öt milliárd összegű, hallatlan háborús kártérítés után, amely Franciaországot Németország *minden* ellenségének szükségszerű szövetségesévé tette, és tekintve azt a politikát, amely Németországot mindenütt tiszteltté vagy inkább rettegetté teszi, de kedveltté sehol sem kívánja tenni, csak *egy* választás maradt: vagy gyorsan leverni Oroszországot is, vagy – biztosítani az orosz szövetséget (ha ugyan Oroszországban bízni lehet) olymódon, hogy Németország az orosz diplomácia engedelmes szolgájává válik. Minthogy az első alternatívára nem tudták magukat elhatározni, óhatatlanul a másodikra kényszerültek. Poroszország és vele a birodalom ismét ugyan-

abban a függőségben van Oroszországgal szemben, mint 1815 és 1850 után; és akárcsak 1815 után, a „Szent Szövetség" e függőség leplezésére szolgál. Minden dicsőséges győzelem eredménye az, hogy az ország továbbra is az európai kocsi ötödik kereke marad. És Bismarck még csodálkozik, hogy a német közönség továbbra is a külföld ügyeivel törődik, lévén ott a döntések igazi súlypontjai, ahelyett hogy az Európában mit sem számító birodalmi kormány cselekedeteivel és a Németországban mit sem számító Reichstag beszédeivel törődnének! Megtiltani az orosz sprit átszállítását! Szeretném látni azt a birodalmi kancellárt, aki ezt meg merné tenni, ha ugyanakkor az Oroszországnak szóló hadüzenet nincs a tarsolyában! S ha von Kardorff úr ilyen furcsa kívánsággal lép fel a birodalmi kormánnyal szemben, akkor szinte azt hinné az ember, hogy nem csak a pálinka*ivás*, hanem már a pálinka*főzés* is ködösítően hat az észre. Hiszen az utóbbi időben von Kardorff úrnál híresebb pálinkafőzők is elkövettek olyan dolgokat, amelyekre, saját szempontjukból nézve, egyáltalán nem található ésszerű magyarázat.

Egyébként nagyon is érthető, hogy az orosz konkurrencia borzongó félelemmel tölti el pálinkajunkerainkat. Oroszország belsejében kiterjedt földterületek vannak, ahol a rozs éppen olyan olcsón kapható, mint a burgonya Poroszországban. Amellett a tüzelőanyag Oroszországban többnyire olcsóbb, mint a mi pálinkaégető körzeteinkben. Ott megvannak az összes anyagi előfeltételek. Csoda-e, ha az orosz nemesség egy része, akárcsak a porosz junkerok, azt a pénzt, amelyet az állam a robotmegváltás alkalmával a parasztok számlájára előlegezett, pálinkafőzdékbe fekteti? S hogy ezek a pálinkafőzdék – tekintve az állandóan növekvő piacot és azt az előnyt, amellyel a rozspálinka, ugyanolyan vagy kissé magasabb ár esetén, a burgonyapálinkával szemben mindig rendelkezni fog – gyorsan terjeszkednek és hogy már most is előre látható az az időpont, amikor termékük a porosz burgonyapálinkát teljesen kiszorítja majd a piacról? Itt nem használ sem panasz, sem siránkozás. Amíg csak létezik tőkés termelés, ennek törvényei éppolyan kérlelhetetlenek a junkerokkal, mint a zsidókkal szemben. Hála az orosz konkurrenciának, közeledik az a nap, amikor rombadől a szent Iliosz[49], amikor a nagyszerű porosz pálinkaipar eltűnik a világpiacról és már legfeljebb csak a belső piacot kozmásítja el. De azon a napon, amikor a porosz junkeroktól elragadják a pálinkafőző sisakot és már csak a címersisak vagy legfeljebb a katonasisak marad meg nekik – azon a napon Poroszország levitézlett. Ha más vonatkozásban teljesen eltekintünk a világtörténelem alakulásától, újabb háborúk vagy forradalmi átalakulások lehetőségétől, valószínűségétől vagy elkerülhetetlenségétől, – az orosz pálinka versenyé-

nek egymagában tönkre kell tennie Poroszországot azáltal, hogy megsemmisíti azt az ipart, amely a keleti tartományok földművelését megtartja mostani fejlődési fokán. Ezzel azonban megsemmisíti az elbántúli junkerok és egy négyzetmérföldre jutó 3000 jobbágyuk létfeltételeit is; és ezzel megsemmisíti a porosz állam alapját: azt az anyagot, amelyből a tisztek, az altisztek és a parancsnak feltétlenül engedelmeskedő közkatonák kerülnek ki, ezenfelül azt az anyagot, amely a bürokrácia magvát szolgáltatja, azt az anyagot, amely a jelenlegi Poroszország sajátos jellegét adja. A pálinkaégetés bukásával együtt megbukik a porosz militarizmus, és enélkül Poroszország semmi. Akkor ezek a keleti tartományok visszasüllyednek arra a rangra, amely őket Németországban gyér lakosságuk, a földművelésnek szolgaian alárendelt iparuk, félfeudális viszonyaik miatt, a polgári fejlődés és az általános műveltség hiánya miatt megilleti. Akkor a Német Birodalom többi országai, megszabadulva e félközépkori uralom nyomásától, fellélegeznek majd és elfoglalják azt a helyet, amely őket ipari fejlettségüknél és nagyobb műveltségüknél fogva megilleti. Maguk a keleti tartományok más – a földműveléstől kevésbé függő és feudális üzemeltetést kevésbé lehetővé tevő – iparágakat keresnek majd ki maguknak, seregeiket pedig időközben a porosz állam helyett a szociáldemokráciának adják. A világ többi része ujjongani fog, hogy valahára vége a porosz kozmaolaj-mérgezésnek; a porosz junkeroknak és az akkor végre „Németországban feloldódó" porosz államnak azonban a költő szavaival kell vigasztalódniok:

Was unsterblich im Gesang soll leben,
Muss im Leben untergehn.*

Preussischer Schnaps im deutschen Reichstag

A megírás ideje: 1876 február

A megjelenés helye: „Der Volksstaat",
1876 február 25., 27., március 1.
(23., 24., 25.) sz.

Eredeti nyelve: német

* – Mi a dalban él fent halhatatlan,
Lent a létben elmerül.[50] – *Szerk.*

Friedrich Engels

Wilhelm Wolff[51]

Wilhelm Wolff

A megírás ideje: 1876 június
és november vége között

A megjelenés helye: „Die Neue Welt",
1876 július 1., 8., 22., 29., szeptember 30.,
október 7., 14., 21., 28., november 4., 25. (27., 28.,
30., 31., 40., 41., 42., 43., 44., 45., 47.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás: F r i e d r i c h E n g e l s

Ha nem tévedek, 1846 április vége felé jártunk. Marx és én akkor Brüsszel egyik elővárosában laktunk; éppen valamilyen közös munkán dolgoztunk[52], amikor közölték velünk, hogy egy németországi úr óhajt velünk beszélni. Kicsi, de igen zömök termetű férfit ismertünk meg; arckifejezése jóindulatot és egyszersmind nyugodt határozottságot árult el; egy keletnémet paraszt alakja egy keletnémet kisvárosi polgár öltözetében. Ez volt Wilhelm Wolff. Sajtóvétség miatt eljárás folyt ellene, de szerencsésen kikerülte a porosz börtönöket. Amikor először láttuk, nem sejtettük, milyen kivételes ember rejlik e jelentéktelen külső mögött. Néhány nap elegendő volt ahhoz, hogy szívélyes baráti kapcsolatba kerüljünk új társunkkal a számkivetésben és meggyőződjünk arról, hogy nem mindennapi emberrel van dolgunk. A klasszikus ókor iskolájában finomra csiszolt szelleme, gazdag humora, képessége a bonyolult elméleti kérdések világos megértésére, izzó gyűlölete a néptömegek minden elnyomója iránt, energikus és mégis nyugodt lénye igen hamar feltárult előttünk; de a harcban, győzelemben és vereségben, jó és rossz időkben való együttműködés és baráti érintkezés hosszú éveire volt szükség ahhoz, hogy teljességében kipróbáljuk rendíthetetlen jellemszilárdságát, feltétlen, minden kétséget kizáró megbízhatóságát, ellenséggel, baráttal és önmagával szemben egyformán szigorú, rendíthetetlen kötelességérzetét.

I

Wilhelm Wolff 1809 június 21-én született Tarnauban, a sziléziai Frankenstein vidékén.[53] Apja örökös jobbágyparaszt volt és egyszersmind vezette a bírósági kocsmát (kretschamot – lengyelül karczma –, ahol a falusi bírósági üléseket tartották), ami nem állta útját annak, hogy feleségével és gyermekeivel együtt robotmunkát kelljen végeznie a nagyságos úr számára. Ilyenformán Wilhelm gyermekkorától kezdve nemcsak megismerte, hanem

személyesen el is szenvedte a keletnémet jobbágyparaszt gyalázatos helyzetét. De ennél többet is megtanult. Anyja, akiről mindig különös ragaszkodással beszélt és aki társadalmi helyzetét meghaladó műveltséggel rendelkezett, felkeltette és táplálta benne a haragot az arcátlan kizsákmányolás és aljas bánásmód miatt, amelyben a feudális urak a parasztokat részesítették. S hogy mennyire erjedt és forrt benne ez a düh egy életen át, azt látni fogjuk, ha majd életének ahhoz a szakaszához érünk, amikor azt végre nyilvánosan szabadjára engedhette. A parasztfiú képességei és tanulási kedve hamar megmutatkozott; azt akarták, hogy lehetőleg gimnáziumba kerüljön, de micsoda akadályokat kellett legyőzni, amíg ez sikerült! Eltekintve az anyagi nehézségektől, ott volt a nagyságos úr és intézője, s nélkülük nem történhetett semmi. Az örökös jobbágyságot ugyan 1810-ben névleg megszüntették, de a feudális szolgáltatások, a robot, a patrimoniális bíráskodás*, a földesúri rendőrség továbbra is fennmaradt, és lényegében az örökös jobbágyságot is meghagyták. És a nagyságos úr és hivatalnokai sokkal szívesebben csináltak a parasztfiúkból disznópásztort, mint diákot. Ám minden akadályt legyőztek. Wolff Schweidnitzbe került a gimnáziumba és azután Boroszlóba az egyetemre. Létfenntartási költségeinek nagyobb részét mindkét iskolán magánórákkal kellett megkeresnie. Az egyetemen különös kedvteléssel vetette bele magát a klasszika-filológiába; de nem a régi iskolából való szőrszálhasogató filológus volt; a görögök és rómaiak nagy költői és prózaírói tökéletes megértésre találtak nála és élete végéig kedvenc olvasmányai maradtak.

Már majdnem befejezte egyetemi tanulmányait, amikor a szövetségi gyűlés[54] és az osztrák és a porosz kormány demagóg-ellenes hajszája[55], amely a húszas években végre elcsendesedett, újból megindult. Mint a Burschenschaft** tagját 1834-ben Wolffot is letartóztatták, éveken át vizsgálati fogságban börtönből börtönbe hurcolták, míg végre elítélték. Mire? Nem hiszem, hogy Wolff valaha is érdemesnek tartotta, hogy ezt megmondja. Elég az hozzá, hogy a silberbergi várbörtönbe került. Ott sorstársakra akadt, többek közt Fritz Reuterre. Wolffnak néhány hónappal a halála előtt kezébe került Reuter „Ut mine Festungstid" című műve, s mihelyt felfedezte a szerzőben egykori sorstársát, a könyvkiadó útján azonnal írt neki.[56] Reuter mindjárt hosszú, igen szívélyes levélben válaszolt, amely itt van előttem és amely azt bizonyítja, hogy a régi demagóg, legalábbis 1864 január 12-én, minden volt, csak nem kezes csúszó-mászó.

* A földesúr feudális joga a parasztok feletti törvénykezésre. – *Szerk.*

** A napóleoni háborúk idején keletkezett német diákszervezet. – *Szerk.*

„Itt ülök – írja – már lassacskán harminc éve, hajam is fehér lett, és várok egy jó alapos forradalomra, amelyben a népakarat végre erőteljesen megnyilvánulna, de mi haszna? ... Ha a porosz nép legalább az adómegtagadáshoz folyamodna, ez az egyetlen mód arra, hogy megszabaduljon Bismarcktól és társaitól, és halálra bosszantsa az öreg királyt."

Silberbergben Wolff átélte a várbörtönökbe zárt demagógoknak mindazt a sok szenvedését és kevés örömét, amelyet Fritz Reuter a fent említett könyvben olyan elevenen és annyi humorral írt le. A nyirkos kazamatákért és a kegyetlenül hideg telekért gyatra kárpótlás volt, hogy az öreg sziklafészekben az őrség öreg hadirokkantakból, úgynevezett helyőrségiekből állt, akik azonban nem tűntek ki szigorúságukkal és olykor elfogadtak egy pohár pálinkát vagy egy négykrajcárost. Elég az hozzá, hogy Wolff egészségileg 1839-ben annyira leromlott, hogy kegyelemben részesítették.

Boroszlóba ment és tanítóként igyekezett elhelyezkedni. De gazda nélkül csinálta a számítást, s a gazda a porosz kormány volt. Minthogy tanulmányait a fogság megszakította, nem végezhette el az előírt három egyetemi évet, még kevésbé tudta letenni a vizsgát. S a porosz Kínában csak az számított céhbeli tudósnak, aki mindezt az előírás szerint lebonyolította. Mindenki más, még ha olyan tudós volt is a szakmájában, mint Wolff a klasszika-filológiában, kívül állt a céhen, kirekesztették ismereteinek nyilvános értékesítéséből. Maradt az a remény, hogy mint magánoktató boldoguljon. De ehhez a kormány engedélyére volt szükség, s ezt, amikor Wolff folyamodott érte, *megtagadták* tőle. A demagóg éhen halhatott vagy arra kényszerült volna, hogy szülőfalujában ismét robotmunkát végezzen, ha Poroszországban nincsenek lengyelek. Egy poseni földbirtokos felfogadta őt házitanítónak; Wolff több esztendőt töltött nála, s erről az időről mindig különös örömmel beszélt.

Boroszlóba visszatérve sok viszontagság és perlekedés után végre megkapta a dicső királyi kormány engedélyét arra, hogy magánórákat adhasson, s így most legalább szerény megélhetést teremthetett magának. Ennél többet ez a szinte teljesen igénytelen ember nem is kívánt. Egyidejűleg ismét felvette a harcot a fennálló elnyomás ellen, már amennyire ez az akkori siralmas viszonyok között lehetséges volt. Arra kellett szorítkoznia, hogy a hivatalnoki, földesúri vagy gyártulajdonosi önkény egyes tényeit nyilvánosságra hozza, és a cenzúra miatt még itt is akadályokba ütközött. De Wolff nem zavartatta magát. Az akkoriban újonnan létesített főcenzori bíróságnak nem volt makacsabb, mindig újból visszatérő törzsvendége, mint Wolff boroszlói magánoktató. Semmi sem mulattatta jobban, mint ha a cenzúrát

becsaphatta, ami a legtöbb cenzor ostobaságát tekintve, nem volt nagyon nehéz, ha az ember valamennyire ismerte gyengéiket. Így ő volt az, aki a jámbor lelkeket a végsőkig megbotránkoztatta, amikor egy régi templomi énekeskönyvben, amely egyes helyeken még használatban volt, felfedezte és a sziléziai vidéki lapokban közzétette a bűnbánó vétkes alábbi „egyházi énekét":

Szörnyeteg vagyok, ó Uram,
Rútul bűnös, aljas lélek.
Bűnöm halmát megszámoltam,
S elteltem vele, én féreg.
Nagy, Uram, a Te kegyelmed,
Vess egy csontot gaz ebednek,
Fogj fülön és rántsál be
A kegyelemdús mennyekbe.

Futótűzként terjedt a dal egész Németországban, az istenteleneket harsány nevetésre, „az ország jámborait"[57] pedig felháborodásra késztetve. A cenzor durva szidást kapott, és a kormány idővel ismét elkezdte éberen figyelni ezt a Wolff magánoktatót, e nyugtalan kerge alakot, akit öt évi várbörtön sem tudott megzabolázni. Nem is tartott soká, és megint ürügyet találtak a perbe fogására. Hiszen az ósdi porosz törvényhozás úgy terpeszkedett rá az országra, mint csapdák, hurkok, farkasvermek és vadászhálók művészien megalkotott rendszere, melyből még a hűséges alattvalók sem mindig tudtak menekülni, melynek azonban a hűtlenek annál biztosabban áldozatul estek.

A sajtóvétség, amely miatt Wolffot 1845 végén vagy 1846 elején vád alá helyezték, olyan jelentéktelen volt, hogy ma már egyikünk sem tud visszaemlékezni a közelebbi körülményekre.[56] Az üldözés azonban olyan méreteket öltött, hogy Wolff, akinek elege volt a porosz fogházakból és várbörtönökből, kikerülte a fenyegető letartóztatást és Mecklenburgba ment.* Itt biztos menedéket talált barátoknál, amíg sikerült elintézni, hogy Hamburgban akadálytalanul hajóra szállhasson. Londonban, ahol először szólalt fel nyilvános egyesületben – az akkor még létező német kommunista Munkás Művelődési Egyletben[36] –, nem maradt sokáig, és aztán, mint már elmondtuk, Brüsszelbe ment.

* Wermuth–Stieber szerint („Die Communisten-Verschwörungen des 19. Jahrhunderts", II. 141. old.) Wolffot a boroszlói tartományi főbíróság „sajtóvétség" miatt három havi várbörtönre ítélte. – *Engels jegyzete 1886-ban.*

II

Brüsszelben nemsokára elfoglaltságot talált egy ott alapított sajtótudósító irodában, amely német lapokat francia, angol és belga hírekkel látott el, és amelyet, amennyire azt a körülmények engedték, szociáldemokrata szellemben szerkesztettek. Amikor a „Deutsche Brüsseler Zeitung"[58] pártunk rendelkezésére bocsátotta magát, Wolff is dolgozott a lapnál. A brüsszeli Német Munkásegyletben[59], amelyet ez idő tájt alapítottunk, Wolff csakhamar az egyik legkedveltebb szónok lett. Itt hetenként elkészítette a napi események szemléjét, amely mindenkor a népszerű, humoros és egyben erőteljes ábrázolás remeke volt és különösen a németországi urak és alattvalók kicsinyességeit és aljasságait ostorozta illendően. E politikai szemlék annyira kedvenc témájává lettek, hogy minden egyesületben, melynek munkájában részt vett, előadta őket, és a népszerű ábrázolásnak mindig ugyanazon a mesteri fokán.

Kitört a februári forradalom, és azonnal visszhangra talált Brüsszelben. Minden este seregestül gyűltek össze az emberek a városháza előtti nagy piactéren, amelyet megszállt a polgárőrség és a csendőrség; a piactér körüli sok söröző és pálinkakimérés zsúfolásig megtelt. „Vive la République!", kiáltozták az emberek, a Marseillaise-t énekelték, tülekedtek, lökdöstek és lökdösődtek. A kormány látszólag meg se mukkant, de a tartományokban behívta a tartalékosokat és szabadságoltakat. Jottrand úrnak, a legtekintélyesebb belga republikánusnak titokban tudomására hozta, hogy a király hajlandó lemondani, ha a nép úgy kívánja, és Jottrand ezt magától a királytól is meghallhatja, mihelyt akarja. Jottrand valóban meghallgatta Lipót nyilatkozatát, hogy szíve mélyén ő maga is republikánus és sohasem fogja útját állni, ha Belgium köztársasággá kívánna alakulni; csupán az az óhaja, hogy minden rendben és vérontás nélkül menjen végbe, egyébként pedig reméli, hogy tisztességes nyugdíjat kap. A hír titokban gyorsan elterjedt és annyira lecsillapította a kedélyeket, hogy nem került sor felkelési kísérletre. De alighogy együtt voltak a tartalékosok, és megtörtént a csapatok többségének összevonása Brüsszel körül – ehhez három-négy nap elegendő volt e kis országban –, szó sem volt többé lemondásról; a csendőrök egyik este hirtelen kardlappal támadtak a piacon egybesereglett emberek ellen, és mindenfelé folyt a letartóztatás. Az első ekként bántalmazottak és letartóztatottak sorában volt Wolff is, aki nyugodtan ment hazafelé. A városházára hurcolták, ahol a dühöngő és részeg polgárőrök még utólag is bántalmazták, majd több napi fogság után a határon át Franciaországba toloncolták.

Párizsban Wolff nem sokáig tartózkodott. A berlini márciusi forradalom

és a frankfurti parlament, meg a berlini gyűlés előkészületei arra késztették, hogy legelőbb Sziléziába menjen és ott a radikális választások érdekében tevékenykedjék. Az volt a szándéka, hogy mihelyt Kölnben vagy Berlinben lapot alapítunk, hozzánk jön. Hála közkedveltségének és népszerű, erőteljes ékesszólásának, sikerült megválasztatni, különösen vidéki választókörzetekben, olyan radikális jelölteket, akiknek helyzete nélküle kilátástalan volt.

Közben június 1-én Kölnben, Marx főszerkesztésében megjelent a „Neue Rheinische Zeitung", és hamarosan megérkezett Wolff, hogy elfoglalja helyét a szerkesztőségben. Fáradhatatlan szorgalma, kínos, tántoríthatatlan lelkiismeretessége a csupa fiatalból álló szerkesztőségben számára azzal a hátránnyal járt, hogy a többiek néha egy-egy soronkívüli szabad órát engedélyeztek maguknak, abban a biztos tudatban, hogy „Lupus majd gondoskodik róla, hogy a lap elkészüljön"; korántsem akarom ez alól magamat sem felmenteni. Így történt, hogy Wolff a lap első korszakában nem annyira vezércikkekkel, mint inkább folyó munkákkal foglalkozott. De nemsokára módot talált arra, hogy ezt a munkát is önálló tevékenységre használja fel. A „Birodalomból" című állandó rovat a német kisállamokból érkező híreket foglalta össze, a kormányon levők és a kormányzottak kisállami és kisvárosi korlátoltságát és nyárspolgáriasságát tárgyalta páratlan humorral. Wolff egyidejűleg a Demokrata Társaságban[60] tartotta hetenként a napi események szemléjét, és ez csakhamar itt is a legkedveltebb és leghatásosabb szónokok egyikévé avatta.

A polgárság ostobasága és gyávasága, amely a párizsi júniusi csata óta egyre fokozódott, megint lehetővé tette a reakció megerősödését. Bécs, Berlin, München stb. kamarillái együttműködtek a nemes kormányzóval*, a kulisszák mögött pedig ott állt az orosz diplomácia és rángatta a drótokat, amelyeken azok a bábok táncoltak. Ekkor, 1848 szeptemberében ezen urak számára elérkezett a cselekvés pillanata. Közvetlen és közvetett (Lord Palmerston által biztosított) orosz nyomásra az első schleswig-holsteini hadjárat a szégyenletes malmöi fegyverszünettel[61] lezárult. A frankfurti parlament odáig süllyedt, hogy jóváhagyta a fegyverszünetet és ezzel nyilvánvalóan és kétségbevonhatatlanul szakított a forradalommal. A szeptember 18-i frankfurti felkelés volt a válasz; a felkelést leverték. Majdnem egyidejűleg kitört Berlinben a válság az alkotmányozó-kiegyező gyűlés[62] és a Korona között. Augusztus 9-én a nemzetgyűlés egy igen szelíd, sőt félénk határozatban arra kérte a kormányt, tenne már valamit, hogy a reakciós tisztek szégyentelen üzelmei ne folyjanak többé ilyen nyíltan és botrányosan. Ami-

* János főherceg. – *Szerk.*

kor a nemzetgyűlés szeptemberben e határozat végrehajtását kérte, a válasz a nyíltan reakciós Pfuel-kormány beiktatása volt, élén egy tábornokkal (szeptember 19.) és a közismert Wrangel kinevezése főparancsnokká a keleti határtartományokban: két vaskos figyelmeztetés a berlini egyezkedőknek, hogy vagy meghunyászkodnak vagy várhatják szétkergetésüket. Az izgalom általánossá vált. Kölnben is tartottak népgyűléseket és kineveztek egy biztonsági bizottságot. A kormány elhatározta, hogy Kölnre méri az első csapást. Ennek megfelelően szeptember 25-én több demokratát letartóztattak, köztük a mostani főpolgármestert is, aki akkor „vörös Becker" néven volt közismert. Az izgalom fokozódott. Délután a régi piactéren népgyűlést tartottak. Wolff elnökölt. Körös-körül ott állt a polgárőrség: nem viseltetett ellenszenvvel a demokratikus mozgalom iránt, de elsősorban a saját javát képviselte. A feltett kérdésre kijelentette: azért van ott, hogy védje a népet. Egyszer csak emberek nyomultak a piactérre, „Jönnek a poroszok!" kiáltással. Joseph Moll, akit reggel szintén letartóztattak, de a nép kiszabadította, – éppen ő volt a szónok – felkiáltott: „Polgárok, meg akartok futamodni a poroszok elől?" – „Nem, nem!" volt a válasz. – „Akkor barikádokat kell emelnünk!", és máris nekiláttak a munkának. – A kölni barikádok napjának kimenetele ismeretes. Az egész megmozdulást vaklárma okozta, és minthogy ellenállásba nem ütközött, fegyverek használata nélkül – a polgárőrség óvatosan hazament – vértelenül elsikkadt; a kormány elérte célját: Kölnben kihirdették az ostromállapotot, a polgárőrséget lefegyverezték, a „Neue Rheinische Zeitung"-ot felfüggesztették, szerkesztőit pedig arra kényszerítették, hogy külföldre menjenek.

III

A kölni ostromállapot nem tartott sokáig. Október 4-én megszűnt. 12-én újból megjelent a „Neue Rheinische Zeitung". Wolff a pfalzi Dürkheimbe ment, ahol nyugton hagyták. Őt és több más szerkesztőt összeesküvés stb. miatt körözték. De a mi Wolffunknak nem soká volt maradása Pfalzban, és amikor véget ért a szüret, egyszer csak ismét megjelent a szerkesztőségi szobában az Unter Hutmacher 17-ben[63]. Sikerült a szomszédban lakást találnia, ahonnan az udvaron át juthatott a szerkesztőségi szobába, anélkül hogy az utcára lépett volna. De csakhamar megunta a fogságot; hosszú felöltőben és előrenyúló ellenzőjű sapkában, dohányvásárlás ürügyén, majdnem minden este, mihelyt besötétedett, elment hazulról. Azt hitte, nem ismerik fel, jóllehet sajátosan darabos alakja és határozott járása teljesen

leplezhetetlen volt; akárhogyan is, nem árulta el senki. Így élt több hónapon át, miközben ellenünk lassan beszüntették az eljárást. Végül 1849 március 1-én értesítettek bennünket, hogy nincs már veszély, és ekkor Wolff megjelent a vizsgálóbíró előtt, aki szintén kijelentette, hogy az egész eljárást, mint eltúlzott rendőri jelentéseken alapulót, beszüntették.

Időközben december elején szétkergették a berlini nemzetgyűlést, és megkezdődött a Manteuffel-féle reakciós korszak. Az új kormány egyik első intézkedése az volt, hogy a keleti tartományok feudális urait a meg nem fizetett paraszti munkára való vitatott joguk tekintetében megnyugtatta. A márciusi napok után a keleti tartományok parasztjai mindenütt beszüntették a robotmunkát, sőt helyenként az ilyen munkáról való írásbeli lemondást kierőszakolták a nagyságos uraktól. Arról volt tehát csak szó, hogy a fennálló állapotot törvényesnek nyilvánítsák, és az éppen elég sokáig nyúzott elbántúli paraszt szabad emberré válik. De a berlini nemzetgyűlés, kerek 59 esztendővel 1789 augusztus 4-e után, amikor a francia nemzetgyűlés *minden* feudális terhet kártalanítás nélkül megszüntetett, még mindig nem tudta hasonló lépésre rászánni magát. Némileg megkönnyítették a robotmegváltás feltételeit; de csak a leggyalázatosabb és legfelháborítóbb feudális jogok egyikét-másikát szándékoztak kártalanítás nélkül eltörölni; azonban még mielőtt végleg elfogadták volna ezt a törvénytervezetet, bekövetkezett a robbantás, és Manteuffel úr kijelentette, hogy *ezt* a tervezetet a kormány nem fogja törvényerőre emelni. Ezzel meghiúsultak az ósdi-porosz robotköteles parasztok reményei, és most hatni kellett rájuk olymódon, hogy helyzetüket megvilágítják előttük. E célra pedig Wolff volt az alkalmas ember. Nemcsak hogy eredetileg maga is jobbágyparaszt fia volt és gyermekkorában neki magának is robotmunkát kellett végeznie; nemcsak hogy teljesen megőrizte azt az izzó gyűlöletet a feudális elnyomók ellen, amelyet ez a gyermekkor támasztott benne; de senki sem ismerte a feudális leigázás módját annyira minden részletében, mint ő, és éppen abban a tartományban, amely e leigázás sokféle változatának teljes mintagyűjteményét szolgáltatta – Sziléziában.*

---

* *Az itt következő szöveg helyett, a* „De térjünk vissza a mi Wolffunkhoz" *szövegű mondatig (v. ö. 81. old.), Engels 1886-ban ezt írta*:

„Így indította meg Wolff a feudális urak elleni hadjáratot, amely a »Sziléziai milliárd«-ban érte el csúcspontját és amelyre később visszatérek. E hadjárat lefolytatása igazság szerint a burzsoázia kötelessége lett volna. Hiszen éppen a feudalizmus elleni harc volt ennek az osztálynak a világtörténelmi feladata. De amint láttuk, nem vívta ezt a harcot, vagy csak látszatképpen vívta. A német burzsoázia Németország társadalmi és politikai elmaradottsága

Wolff az 1848 december 17-i számban indította meg a hadjáratot a kormány említett nyilatkozatával foglalkozó cikkben. December 29-én egy második, keményebb cikk következett „A sziléziai földesúri-paraszti viszonyok ideiglenes szabályozását célzó" oktrojált rendeletről.

Ez a rendelet, mondja Wolff,

„felszólítás a hercegekhez, a főurakhoz, a gróf, báró stb. urakhoz, hogy siessenek és a falusi népet »ideiglenesen«, a törvényesség látszata alatt zsákmányolják és fosszák ki annyira, hogy a zsíros esztendő után annál könnyebben vészelhessék át a sovány esztendőket. Március előtt Szilézia a nagyságos földesurak számára az Ígéret földje volt. 1821 óta a feudális junkerok a megváltási törvények révén olyan meleg ágyat vetettek maguknak, amilyet csak lehetett. A megváltások eredményeként, amelyeket mindig és mindenütt a kiváltságosok előnyére és a falusi lakosság tönkretételére intéztek és hajtottak végre, a sziléziai junkerok készpénzben, szántóföldben és bérleti összegekben nem kevesebb, mint körülbelül 80 milliócskát kaptak a falusi lakosság kezéből. És a megváltások még korántsem értek véget. Ezért a düh az 1848. évi istentelen forradalom miatt. A parasztok nem voltak többé hajlandók jó barom módjára robotmunkát végezni a nagyságos úrnak és továbbra is leróni az eddigi szörnyű terheket, kamatokat és mindennemű szolgáltatásokat. A földesurak pénzesládáiban aggasztó apály állt be."

A berlini nemzetgyűlés kezébe vette e viszonyok rendezését.

---

miatt mindenütt cserben hagyta legsajátabb politikai érdekeit, mert mögötte már fenyegetően emelkedett a magasba a proletariátus. A párizsi munkások bizonytalan reményei és kívánságai 1848 februárjában, de még inkább négy napon át tartó elkeseredett harcuk 1848 júniusában megrémítették nemcsak Franciaország, hanem egész Európa burzsoáziáját. És Németországban a nyúlszívű polgárok még az olyan egyszerű demokratikus követelésekben is, amilyeneket még Svájcban is már régen törvényes úton megvalósítottak, tulajdonuk, biztonságuk, életük elleni támadást láttak. A német burzsoák, gyáván, mint mindig, feláldozták közös, vagyis politikai érdekeiket, hogy mindegyikük saját magánérdekét, tőkéjét mentse. Inkább visszatérést a régi bürokratikus-feudális abszolutizmushoz, mint a burzsoá osztály győzelmét, mint egy modern burzsoá államot, amelyet forradalmi úton, a forradalmi osztály, a proletariátus megerősödésével vívnak ki! Ez volt a német burzsoázia félelemkiáltása, amelynek jegyében a reakció az egész vonalon győzött.

Így a proletariátus pártjának ott kellett felvennie a harcot, ahol a burzsoázia megfutamodott a csatatérről. És így Wolff a »Neue Rheinische Zeitung«-ban felvette a harcot a feudalizmus ellen. De nem úgy, hogy a burzsoáziának öröme telt volna benne; nem, hanem igazi forradalmi módon, úgy, hogy a burzsoázia éppúgy megrémült a nagy francia forradalom szellemét árasztó cikkektől, mint a feudális urak és maga a kormány." – *Szerk.*

„A halasztásban veszély rejlett. Ezt megértette a potsdami kamarilla, amely szintén érti a módját, hogy erszényét a falusi nép véres verejtéke árán töltse meg. Félre tehát a nemzetgyűléssel! Mi magunk alkossuk a törvényeket úgy, ahogyan a legjövedelmezőbbnek látjuk! – És így is történt. A »Staatsanzeiger«-ben[64] megjelent Sziléziára vonatkozó rendelet nem más, mint rejtett csapda, farkasvermekkel és mindennemű tartozékkal, és a falusi nép, ha egyszer belekerül, menthetetlenül elveszett."

Wolff kimutatja, hogy a rendelet lényegében visszaállítja a március előtti állapotokat, és így fejezi be:

„De mit segít mindez? A nagyságos uraknak pénzre van szükségük. Itt a tél és vele a táncmulatságok, az álarcosbálok, a csalogató játékasztalok stb. A parasztoknak, akik eddig a szórakozáshoz szükséges eszközöket szolgáltatták, ezentúl is elő kell teremteni ezeket. A junkerok legalább még egyszer vidám karnevált akarnak maguknak rendezni és az abszolutizmus novemberi vívmányait lehetőség szerint kihasználni. Jól teszik, ha sietnek, ha kihívó féktelenséggel táncolnak és ujjonganak. Nemsokára ugyanis galíciai dühkitörések[65] szakíthatják meg az istenáldotta nemesi orgiát."

Január 20-án Wolffnak egy újabb idevágó cikke következett. A reakció pártja egy Krengel nevű bírót a Kolberg melletti Nessinben, valamint több napszámost rávett arra, hogy aláírásukkal ellátott kérdést intézzenek a királyhoz, vajon igaz-e, hogy Őfelségének valóban szándékában áll *a földtulajdont felosztani* és a *nincsteleneknek juttatni*?

„Elképzelhetjük", mondja Wolff, „a nessini napszámosok halálos rémületét és álmatlan éjszakáit, amikor efféle szándékokról hallottak. Hogyan? A király fel akarja osztani a földtulajdont? Mi napszámosok, akik eddig napi 5 ezüstgarasért olyan gyönyörrel műveltük meg a nagyságos úr földjét, ezentúl nem fogunk napszámoskodni és saját földünket műveljük majd? A nagyságos úr, akinek 80–90 uradalma van és csupán néhány százezer hold földje, ez a nagyságos úr osszon ki nekünk ennyi és ennyi holdat? Nem, ily szörnyű vésznek már a puszta gondolata is megremegtette napszámosaink minden tagját. Egyetlen nyugodt órájuk sem volt többé, amíg nem kaptak biztosítékot, hogy valóban nem döntik őket ilyen feneketlen nyomorúságba, hogy távol tartják tőlük a fenyegető hold földeket és azokat továbbra is meghagyják a nagyságos úr tulajdonában."

IV

Mindez azonban még csupán csatározás volt. 1849 elején a francia szociáldemokraták körében egyre inkább előtérbe került az a korábbi javaslat, hogy kérjék vissza azt az egymilliárd frankot, amelyet az állam 1825-ben ajándékozott az emigrációból visszatért nemeseknek, kárpótlásul a nagy forradalomban elvesztett birtokaikért, és használják fel ezt a pénzt a dolgozó tömegek érdekében. Március 16-án a „Neue Rheinische Zeitung" vezércikket közölt erről a kérdésről, és Wolff már másnap közölt egy írást, „A porosz milliárd"-ot.

„Schnapphahnski lovag" (Lichnowski)[66] „halott. Schnapphahnjaink* azonban még tömegesen vannak. A pomerániai és marki junkerok egyesültek a többi porosz junkerral. Magukra öltötték a derék burzsoá szent gúnyáját és így nevezik magukat: »Egyesület a tulajdon védelmére valamennyi néposztályban«, természetesen a *feudális* tulajdon védelmére... Nem csekélyebbet terveznek, mint hogy többek között a Rajna-tartományt is 20 millió tallérral becsapják és ezt a pénzt zsebre vágják. A terv nem rossz. A Rajna-vidékiek tartsák különös megtiszteltetésnek, hogy a hátsó-pomerániai junkerok, a von Thadden-Trieglaffok, valamint a von Arnimok és a von Manteuffelok néhány ezer parlagi nemessel együtt abban a kitüntetésben akarják őket részesíteni, hogy rajnai pénzből fizetik ki adósságaikat."

Von Bülow-Cummerow úr ugyanis, aki akkor Bülow-Kummervoll** néven volt ismeretes, egy tervecskét agyalt ki és fogadtatott el az említett junker-egyesülettel, vagy ahogy Wolff nevezte, junker-parlamenttel, és azt mint petíciót elküldette a kormánynak és a kamaráknak – egy tervecskét a poroszországi földadó rendezésére. Egyfelől a paraszti földbirtokosok, különösen a nyugati tartományokban, azt panaszolták, hogy *túl sok* földadót kell fizetniök; másfelől a keleti tartományok nemesi nagybirtokosai *egyáltalán nem* fizettek földadót, noha már az 1810 október 27-i törvény ezzel ugyanúgy sújtotta őket, mint az összes többi földbirtokost. A junkerparlament megtalálta a módját, hogyan orvosolja *mindkét* bajt. Hallgassuk meg Wolffot:

* – útonállóink; betyáraink – *Szerk.*

** – bánatos; gondsújtotta; aggódó – *Szerk.*

„A junkerok »áldozatot akarnak hozni, hogy a most uralkodó rossz hangulatot megszüntessék«. Ezt mondják ők. Ki várt volna tőlük ekkora nagylelkűséget! De miben is állnak az áldozatok? Azt indítványozzák, hogy hozzávetőleges becsléssel állapítsák meg az összes földbirtokok hozamát és a földadót azután a hozammal egyenes arányban osszák el az egész államban. Nos, ez a nemeslelkűség nem nagy, minthogy most csak azt akarják tenni, amire a törvény már 38 éve kötelezi őket. De menjünk tovább! Azt követelik, hogy a junkerok és a lovagi birtokosok, akik eddig jogtalanul kivonták magukat az adófizetés alól – netán utólag fizessék meg az adót? – nem: azt követelik, hogy amiért most kegyeskednek adót fizetni, *megfelelő tőkével kárpótolják őket*" – a jövőben esedékes adó 25-szörösének a kifizetésével. „Ezzel szemben azoknak, akiktől eddig jogtalanul túl magas földadót szedtek – dehogy adják vissza nekik netalán a túlfizetést –, hanem ellenkezőleg, legyen joguk arra, hogy a *többletösszeget megváltsák*" úgy, hogy a körülményektől függően a 18–20-szoros összeg egyszeri megfizetésével kiváltják magukat. – „A magasabb adókat most a keleti tartományokban a parasztok és ezenkívül különösen a Rajna-tartomány fogja fizetni. Az ósdi-porosz tartományok parasztjai és a Rajna-vidékiek tehát most még tőkéket is fizessenek ezért. Egyáltalán nem fizettek földadót vagy csak igen csekélyet fizettek eddig a lovagi földbirtokosok a keleti tartományokban... Tehát ők kapják meg azt a pénzt, amelyet a Rajna-vidékieknek és a parasztoknak kell előteremteniök."

Következik egy áttekintés arról, hogy mennyi földadót fizettek 1848-ban a különböző tartományok és mekkora a földterületük, s ebből kitűnik:

„A Rajna-vidék négyzetmérföldenkénti átlagban körülbelül ötször annyi földadót fizet, mint Poroszország, Posen és Pomeránia, négyszer annyit, mint Brandenburg őrgrófság."

A talaj ott kétségtelenül jobb, mindamellett,

„a Rajna-tartománynak most, keveset számítva, körülbelül egymillió tallérral több földadót kell fizetnie, mint amennyi az átlagbecslés szerint rá jutna. Tehát a junker-parlament törvényjavaslata szerint a Rajna-vidékieknek büntetésül még 18–22 millió tallért kellene készpénzben fizetniök és ez a keleti tartományok junkerainak a zsebébe vándorolna! Az állam ennek során csak a bankár lenne. Ezek azok a nagyszerű áldozatok, amelyekre a parlagi nemes urak és zsugori fráterek hajlandók, ez az a védelem, amelyben a tulajdont részesíteni akarják. Így védi a tulajdont minden zsebtolvaj...

A Rajna-vidékiek, különösen a rajnai parasztok, és nem kevésbé a vesztfáliaiak meg a sziléziaiak jól teszik, ha időben körülnéznek, honnan teremtik elő a pénzt a junkerok kifizetésére. Százmillió tallért manapság nem könnyű felhajtani.

Míg tehát Franciaországban a parasztok egymilliárd frankot követelnek a nemesektől, Poroszországban a nemesség félmilliárd frankot követel a parasztoktól!

Éljen, háromszoros éljen a berlini márciusi forradalomnak!"

A junkerok arcátlanságának ez a puszta elhárítása azonban nem volt elegendő. A „Neue Rheinische Zeitung" a támadásban kereste és találta meg az erejét, és így Wolff az 1849 március 22-i számban „A sziléziai milliárd" címmel cikksorozatot indított; ebben kiszámította, hogy csupán a *sziléziai* nemesség milyen összegeket vont el jogtalanul, pénzben, pénzértékben és földbirtokban a robotmegváltás kezdete óta a parasztoktól. A „Neue Rheinische Zeitung" sok lelkesítő cikke közül kevésnek volt olyan hatása, mint ennek a nyolcnak, amelyek március 22-től április 25-ig jelentek meg. Az újságra Sziléziából és a többi keleti tartományból érkező előfizetések száma rohamosan nőtt; az egyes számokat utólag is kérték, és végül, minthogy a kivételes sajtószabadság, amelyet a rajnai törvény nekünk biztosított, a többi tartományban nem volt meg, és újranyomásra az országban hatályos nemes törvény alapján gondolni sem lehetett, felmerült az az ötlet, hogy ezt a teljes nyolc számot az eredetihez lehető leghasonlatosabb külalakban Sziléziában titkon utánanyomják és több ezer példányban elterjesszék – amely eljárás ellen természetesen senkinek sem volt kevesebb kivetnivalója, mint a szerkesztőségnek.

V

A „Neue Rheinische Zeitung" 1849 március 22-i számában Wolff így indította meg támadását a sziléziai junkerok ellen:

„Alig alakították meg az udvari és parlagi nemesi kamarát" (amely az oktrojált alkotmány és az oktrojált választási törvény alapján 1849 február 26-án ült össze), „nyomban javaslatot terjesztettek elő a feudális terhek szabályozására, azaz megváltására. A nagyságos uraknak sürgős a dolguk. Még kapuzárás előtt annyit akarnak kipréselni a vidéki lakosságból, hogy szép kis összeget tehessenek félre esetleges rossz napokra és küldhessenek önmaguk kimenetelét megelőzve külföldre. Az ijedtségre,

a leírhatatlan aggodalomra, amelyet az első időben, a berlini március »félreértése« és annak közvetlen következményei után elszenvedtek, most igyekeznek a szeretett falusi alattvalók zsebéből kétszeresen kedves gyógyírt nyerni.

Különösen *Sziléziát*, a feudális és iparbárók eddigi aranybányáját kell még egyszer alaposan megkopasztani, hogy lovagi birtokosainak fénye megsokszorozva és megerősödve tovább ragyogjon.

Mindjárt a múlt év decemberében oktrojált ideiglenes megváltási törvény megjelenése után kimutattuk, hogy az csak a nagyságos földesurak előnyét veszi számba, hogy az úgynevezett kisember, már a döntőbíróság összetételénél fogva is, ki van szolgáltatva a nagyok teljes önkényének. A nemes nagybirtokosság mégsem elégedett vele. Olyan törvényt kíván, amely a lovagi erszénynek még néhány kellemetességgel többet juttat.

1848 márciusában és áprilisában egy sereg sziléziai nagyúr írásos okiratokat állított ki parasztjainak, amelyekben lemondtak minden eddigi úrbérről és szolgáltatásról. Hogy kastélyukat megóvják a porráégetéstől, önmagukat pedig attól, hogy néhány kastélybeli hársfa vagy udvari nyárfa sajátos díszítéséül szolgáljanak, egy tollvonással feladták úgynevezett szerzett jogaikat. Szerencséjükre a papír akkor is nagyon türelmes volt.

Ekként amikor a forradalom továbbhaladás helyett megfeneklett a nyárspolgáriasság és a kedélyes várakozás mocsarában, az urak elővették lemondó okiratukat, de nem azért, hogy teljesítsék, hanem azért, hogy a lázadó paraszt-csőcselék elleni vizsgálati bizonyíték gyanánt megküldjék a büntetőbíróságnak."

Wolff azután elmondja, hogy a bürokrácia Pinder tartományi elnök vezetésével és mozgó hadoszlopok segítségével miképpen kényszerítette a parasztokat a régi szolgáltatások teljesítésére, hogy a parasztoknak nem maradt más reményük, mint a berlini kiegyező gyűlés, hogy a kiegyező urak, ahelyett, hogy mindenekelőtt minden feudális szolgáltatást térítés nélkül megszűntnek nyilvánítottak volna, az időt a pompás feudális szolgáltatások és járulékok jellegének, eredetének stb. vizsgálatára fecsérelték, mígcsak a reakció annyira meg nem erősödött, hogy az egész nemzetgyűlést szétkergesse, mielőtt még bármilyen határozatot hozott a feudális terhek megszüntetéséről; hogy miképpen kényszerítették ki azután az új megváltási törvényt, és hogy a nagyságos uraknak még ez a szélsőségesen reakciós törvény sem felel meg és most még messzebbmenő követeléseket támasztanak.

A lovag urak azonban gazda nélkül csinálták a számadást, ez a gazda ugyanis

„a sziléziai paraszt, nem a 3, 4, sőt több Hufe földdel rendelkező burzsoá paraszt, hanem a kisebb parasztoknak, urasági és szabad kertészeknek, a zselléreknek és »bérlő-lakóknak« az a nagy tömege, akik eddig a nagybirtokosok tulajdonképpeni igavonó állatai voltak és utóbbiak terve szerint más formában ezután is azok maradnak.

1848-ban ez a tömeg megelégedett volna a feudális terhek térítés nélküli megszüntetésével... Az 1848-as év utolsó és az 1849-es év eddig eltelt hónapjainak keserves tanulóideje után a sziléziai falusi lakosság, a »kisember«, egyre inkább arra a belátásra jutott, hogy a lovagi birtokos urak, ahelyett hogy egy jól kifundált megváltási törvény segítségével újabb vagyonokat erőszakolnának ki maguknak, jog szerint zsákmányuknak legalább azt a részét kötelesek visszaadni, amelyet az előző megváltási törvények segítségével harácsoltak... A falvakat most az a kérdés foglalkoztatja, mennyit loptak a rablólovag urak a falusi lakosságtól csupán a legutóbbi harminc évben."

Az embereknek nem olyan könnyű a dolguk, mint Franciaországban, ahol a nemzetből kerek 1000 millió frank, majdnem 300 millió tallér összegű kártérítést préseltek ki, úgyhogy „a francia paraszt tudja, mennyi tőkét és kamatot kell visszakapnia". Poroszországban évről évre folyt a kizsákmányolás, és eddig csak az egyes paraszt tudta, mennyit fizetett ő maga és a faluja.

„Most azonban az egész tartományra vonatkozóan megcsinálták a számítást, és azt látták, hogy a falusi lakosság megváltás fejében több mint 80 millió tallért fizetett* részben telek, részben készpénz és járadék formájában a nagyságos uraknak**. Ehhez járulnak a még nem megváltottak évi járulékai és szolgáltatásai. Ez az összeg az elmúlt 30 évben legalább 160 millió tallér, ami a fentiekkel együtt körülbelül 240 millió tallért tesz ki.

A falusi nép fejében e csak most tudomására jutott számítások világosságot gyújtottak, melynek fényétől a feudális csibészek... megborzadnak. 240 milliót nyeltek el a falusi lakosság zsebéből, és »a 240 milliónkat a legközelebbi alkalommal vissza kell kapnunk« – ez most már a sziléziai parasztság körében terjedő gondolat, ez az a követelés, amelyet a falvak ezreiben már hangosan ki is mondanak.

---

* *A „Neue Rheinische Zeitung"-ban*: (lakosságot) több mint 80 millió tallérral csapták be – *Szerk.*

** *A „Neue Rheinische Zeitung"-ban*: a sziléziai rablólovagoknak – *Szerk.*

Az a mindjobban terjedő tudat, hogy *ha* a feudális terhekért való kártalanítás egyáltalán szóba kerül, akkor a *parasztokat* kell az ellenük elkövetett lovagi rablás miatt kártalanítani – olyan »vívmány«, amely nemsokára meghozza gyümölcseit. Ezt semmiféle oktrojáló mesterkedés nem döntheti meg. A legközelebbi forradalom gyakorlati érvényrejutásra fogja segíteni, és akkor a sziléziai parasztok valószínűleg ki tudnak majd dolgozni egy olyan »kártalanítási« törvényt, amelynek révén nemcsak az elrabolt tőke, hanem az »országszerte szokásos kamat« is visszakerül a nép zsebébe."

Hogy milyen „jogcímen" tulajdonították el a junker urak ezt az összeget, azt az 1849 március 25-i számban megjelent második cikk magyarázza meg.

„Hogy miként áll a dolog e rablólovagi »jogok« megszerzésével, arról ékesszóló bizonyítékot nyújt nemcsak a középkori történelem minden oldala, hanem minden esztendő is, egészen a legújabb időkig. A középkori lovagi kard később egész pompásan tudott szövetkezni a jogász és a hivatalnokhorda lúdtollával. Az erőszakból egy kártyavető trükkel állították elő a »jogot«, a »szerzett jogot«. Egy példa a múlt századból. A nyolcvanas években Sziléziában a nemesség kezdeményezésére bizottságokat alakítottak az urbáriumok, vagyis a földesúri és paraszti szolgálatok és viszontszolgálatok megállapítására... A bizottságok, amelyek nemesekből és ezek kreatúráiból álltak, kitűnően dolgoztak – az arisztokrácia érdekében. Mindazonáltal a nagyuraknak korántsem sikerült mindenütt úgynevezett »konfirmált«" (a parasztok által elismert) „urbáriumokat létrehozni. De ahol sikerült, ott csak erőszakkal vagy csalással történt... Egy sereg ilyen okmány bevezetőjében egész naiv módon megjegyzik, hogy a parasztok nem akarták a keresztet alája rajzolni (írni akkoriban csak nagyon kevesen tudtak), és hogy részben fenyegetéssel, részben tényleges fegyveres erőszak alkalmazásával kényszerítették őket a saját magukat és utódaikat rászedő okirat aláírására. Az ilyen »szerzett jogok« alapján tudták a lovag urak Sziléziában az elmúlt harminc évben a 240 millió tallérnyi csinos összegecskét a parasztság véres verejtékéből átpárologtatni patinás pénzesládáikba."

VI

A közvetlen kizsákmányolásról, melyet a parasztság a nemesség részéről szenved el, Wolff áttér a közvetett kizsákmányolás különböző formáira, amelyekben az állam közreműködése főszerepet játszik.

Először a *földadó*, amelyet Sziléziában még 1849-ben egy 1749-ben lefektetett telekkönyv alapján vetettek ki. Ebben a telekkönyvben a nemesi föld holdjainak számát a valóságosnál eleve kevesebbnek, a paraszti földet többnek tüntették fel, egy hold rét vagy szántóföld hozamát egy tallérra becsülték, és ezután rótták ki a földadót. Az erdő és a legelő adómentes volt. Azóta a nemesek egész erdősávokat irtottak ki és jelentős kiterjedésű parlagot műveltek meg. De az adót továbbra is aszerint rótták le, hogy hány holdnyi termőföld volt feltüntetve az 1749. évi telekkönyvben! Míg tehát az adó mindkét oldalon változatlan maradt, a parasztot, akinek nem volt művelés alá vonható parlagja, jelentősen túlterhelték, vulgo* becsapták. Sőt, mi több:

„A lovagok – nagy részük, éppen az a részük, amely a *legnagyobb* és *legjövedelmezőbb birtokkomplexumokkal rendelkezik* –, »szerzett jogok« címén, mint mediatizált főurak[67] eddig *egy fitying földadót sem fizettek*. Ha azt az összeget, amennyivel a lovag urak az utóbbi 30 évben, csupán földadóban, kevesebbet fizettek, vagy amennyit egyáltalán nem fizettek, 40 millió tallérra becsüljük – márpedig ez amolyan testvérek közötti számítás –, úgy ez, a sziléziai falusi nép zsebéből közvetlenül kirabolt 240 millióval együtt, 280 millióra rúg." („Neue Rheinische Zeitung", 1849 március 25.)

Következik az osztálybesorolási adó. Egy sziléziai paraszt, akit Wolff a tömegből kiragad,

„8 Morgen közepes minőségű földdel rendelkezik, évente rengeteg dézsmát fizet a »nagyságos« úrnak, köteles részére évente jó sok robotmunkát végezni és emellett havonta 7 ezüst garas és 6 pfennig osztálybesorolási adót ró le, ami évente 3 tallér. Vele szemben áll egy nagyságos úr, óriási földtulajdon, erdők és rétek, vaskohók, cinkpátbányák, szénbányák stb. birtokosa, például a fő üvöltő[68], az oroszbarát, demokratafaló, az alsóházi képviselő, Renard gróf. Ennek az embernek az évi jövedelme 240 000 tallér. A legmagasabb fokozat szerinti évi 144 tallér osztálybesorolási adót fizeti. A 8 morgenos parasztbirtokoshoz viszonyítva évente legalább 7000 tallér osztálybesorolási adót kellene fizetnie, vagyis 20 év alatt 140 000 tallért. 20 év alatt tehát 137 120 tallérral kevesebbet fizetett."

Wolff ezután összehasonlítja azt az osztálybesorolási adóösszeget, amelyet ugyanez a Renard gróf fizet, egy 10 tallér évi bérű gazdasági cseléd

* – közönségesen; köznyelven – *Szerk.*

adójával, amely $^1/_2$ tallér, vagyis a cseléd tiszta jövedelmének 5 százaléka, és egy urasági kertészlányéval, akinek évi bére 6 tallér és aki szintén $^1/_2$ tallért, vagyis jövedelmének 8 $^1/_3$ százalékát fizeti osztálybesorolási adó címén. Eszerint a nemes gróf 20 év alatt a cselédhez viszonyítva 237 120 tallérral, a szolgálóhoz viszonyítva meg éppenséggel 397 120 tallérral kevesebb osztálybesorolási adót fizetett.

„IV. Frigyes Vilmos, Eichhorn-Ladenberg és az egész keresztény-germán szövetség honatyai akarata szerint a népiskolának (vessük össze az 1848 elejéig kiadott Eichhorn-féle rendeletekkel) csupán olvasásra, írásra és a legszükségesebb számtanra kell szorítkoznia. Tehát a 4 alapműveletet mégiscsak engedélyezték a falusi népnek. De nem volt szükség a népiskolára ahhoz, hogy a földművest megtanítsák a különböző alapműveletekre, különösen a kivonásra vagy a le- és megvonásra. Legalábbis Sziléziában az istenáldotta rablólovagok körülötte és belőle annyit vontak ki, hogy ő most már az első adandó alkalommal feltehetően egész kitűnően megállná a helyét ebben a kivonási műveletben, a nagyurakra alkalmazva."

Wolff azután ismét egy példán mutatja be a sziléziai nemesség e kivonási gyakorlatát. E példa: a puszta földek.

„Mindenütt, ahol az elmúlt évszázadban háború, járványok, tűzvész és más szerencsétlenségek következtében falusi gazdák" (azaz parasztok) „tönkrementek, ott a földesúr nyomban kéznél volt, hogy az érintett paraszti település szántóföldjét mint »puszta földet« egészen vagy részben birtokához csatolja. Attól, hogy a földadót és a többi terhet is átvegyétek, óvakodtatok, ti urak. E terheket továbbra is vagy az egész községnek vagy a következő tulajdonosnak kellett viselnie, aki a korábbi földterületnek gyakran csak az egyharmadát, egyhatodát, egynyolcadát kapta meg, de az adásvételi szerződéssel egyszersmind megkapta az összes korábbi adókat, dézsmákat és szolgáltatásokat. Hasonlóképpen cselekedtetek a községi legelőkkel és szántóföldekkel, amikor például a fent említett okok a falu többé-kevésbé teljes elnéptelenedéséhez vezettek. Ilyen és más alkalmakat használtatok fel arra, hogy annyi földet szedjetek össze, amennyit csak lehet. A községeknek és az egyes parasztoknak azonban csökkentés nélkül kellett viselniök a községi, iskolai, egyházi, kerületi és egyéb terheket, mintha a legkisebb veszteség sem érte volna őket... Azzal a mértékkel, amellyel ti akartok mérni, fogunk mi is mérni benneteket, válaszolja majd nektek a paraszt.

Dühödt kártalanítási étvágytokban vakon nekirohantatok a népi kártalanítási igények valóságos darázsfészkének; ha ezek a darazsak egy napon mostani felingereltségükben kirepülnek, könnyen megeshet, hogy a hiánytalan *kártalanításon* kívül jókora *károsodás* lesz az osztályrészetek!" („Neue Rheinische Zeitung", március 27.)

A következő cikkben (március 29-i szám) Wolff magát az eljárást írja le, amelyet a feudális terhek megváltásánál alkalmaztak. A hírhedt főbizottságok alatt, amelyeknek ezt az ügyet az egész tartományban rendezniök kellett, működtek a királyi gazdasági biztosok és segédeik, a királyi felmérésvezetők és írnokok. Mihelyt a földesúr vagy a paraszt megtette a megváltási ajánlatot, e hivatalnokok megjelentek a faluban, ahol a nagyságos úr a kastélyban azonnal a legpazarabbul megvendégelte és megdolgozta őket.

„Gyakran már előzőleg megtörtént ez a megdolgozás, és minthogy a lovag urak nem takarékoskodnak a pezsgővel, ha ezzel valami elérhető, a földesúri vigalmakra fordított fáradozások többnyire eredményesek voltak."

Akadtak persze megvesztegethetetlen hivatalnokok is, de ezek voltak a kivételek, és a parasztokon még ez sem segített.

„Olyan esetekben, amikor a gazdasági biztos a maga részéről pontosan a törvény szerint járt is el, ez sem sokat használt a parasztnak, ha például a földbirtokos vagy hivatalnoka már megnyerte a vezetőt. Még rosszabbul járt a paraszt, ha a gazdasági biztos, a vezető és a földesúr között, mint ez rendszerint lenni szokott, a legszívélyesebb egyetértés uralkodott. Ilyenkor a lovagi szív vidám volt és boldog.

Ekkor a királyi biztos, ama teljhatalma tudatában, mellyel különösen az ósdi-porosz hivatalnoki kar tudta tagjait felruházni, a bírósági kocsmában összegyűlt parasztok közé lépett. Sohasem mulasztotta el, hogy a parasztokat emlékeztesse: »a király nevében« van jelen és tárgyal velük.

»A király nevében!« E szólam hallatára egyszerre jelenik meg a paraszt szeme előtt minden sötét alak: a csendőr, a végrehajtó, a földesúri bíró, a Landrat* stb. Hiszen mindezek mindenkor a király nevében nyomták el vagy szipolyozták ki! »A király nevében!« Az ő fülében ez úgy csengett, mint a bot vagy a fegyház, úgy hangzott, mint adók, tized, robot és illetékpénz. Hiszen mindezt szintén »a király nevében« kellett fizetnie. Ha ez a biztosi bevezető nem vált be teljes mértékben, ha a község vagy

* – kerületi főnök; kerületi elöljáró – *Szerk.*

egyes odavaló parasztok ennél vagy annál a pontnál a földesúr és a biztos terveivel szemben makacskodtak, akkor a biztos átváltozott a mennydörgés olymposzi istenévé, aki átkot-szitkot szórt az elképedt parasztsereg fejére, majd szelídebben hozzáfűzte: azt mondom, ha továbbra is ilyen ostobán teketóriáztok, akkor ezért még alaposan *megfizettek*. A paraszti erszény e jelképes megragadása aztán többnyire eldöntötte a dolgot: a szolgáltatásokat és viszontszolgáltatásokat immár kényelmesen a földesúri kívánságokhoz lehetett szabni."

Ezután a felmérésre került a sor, és ezúttal megint a megvesztegetett felmérés-vezető csapta be a parasztokat a földesúr javára. A haszonélvezetek, a talajminőség stb. felbecsülésére szakértőként bevonták a kerületi bírákat, ezek pedig szakértői véleményüket többnyire szintén a földesúr javára adták le. Miután mindezt elrendezték és végre megállapították, hogy hány hold földje marad a parasztnak azután, hogy levonják az elmaradó feudális szolgálatokért kártérítésként a nagyságos úrnak átadandó telekrészt, a lovag urak többnyire rávették a gazdasági biztost, hogy a kisemberek földjét, ha csak lehet, a legrosszabb helyre tegye át. A jó földet az uraságihoz csapták és a parasztoknak helyette olyan uraságí földet mértek ki, amelyet csapadékos években rendszerint eláraszt a víz. Másrészt a mérésvezető a mérés ellenőrzésekor még bűvészkedéssel elvette a parasztoktól szántóföldjük egy részét. Az esetek túlnyomó többségében a parasztok védtelenek voltak; aki pert indított, az ennek következtében rendszerint tönkrement, és a paraszt csak egészen kivételesen kedvező körülmények között tudott érvényt szerezni igazának.

Miután az összes szerződéseket vagy megegyezési okiratokat elkészítették és a főbizottság aláírta őket, az ügylet az általános költségjegyzékkel fejeződött be, és ezzel kezdődött csak igazán a paraszt keserve.

„E számlák jellemzésére nincs más kifejezés, mint az, hogy: arcátlanok. A paraszt tiltakozhatott, a haját téphette: mindez nem használt. Hiszen éppen az erszényét vették célba; a kincstár előre beszedte a maga bélyegadóját, a többi pedig a főbizottság, a gazdasági bizottság stb. díjazására szolgált. Ez az egész hivatalnoksereg pompásan és vidáman élt. Szegény fiúk gazdasági biztosokként a rablólovagi gazság segítségével igen hamar maguk is lovagi birtokosokká tornászták fel magukat. Azt, hogy a főbizottságoknál a döntés a nemesek kezében volt, aligha szükséges megjegyeznünk. Nélkülük a lovag urak üzletecskéi nem alakultak volna olyan jól."

Elszámolást e főbizottságok valamennyi költségéről, jól bevált ósdi-porosz módra, sohasem hoztak nyilvánosságra, a nép tehát nem is tudja, hogy a

feudális terhek megváltása, amennyiben 1848-ig megvalósították, voltaképpen mibe került neki. Az egyes községek és parasztok azonban sohasem fogják elfelejteni, hogy mennyit kellett akkor „leszurkolniok".

„Egy kis falunak például, amelynek parasztjai együttvéve még 30 Morgennal sem rendelkeztek, körülbelül 137 tallérnyi szerződési költséget kellett fizetnie; egy másikban egy hét Morgen szántófölddel rendelkező telektulajdonosra nem kevesebb mint 29 tallér költség jut... A rablólovagi kártérítés olyan pompás fogás volt, hogy néhány kereszténygermán ingredienciával fűszerezve továbbra sem hiányozhat az előkelő és nemes urak asztaláról. Evés közben jön meg az étvágy! – mondja a sziléziai rablólovagság, mosolyogva simogatja harcsabajuszát és csettint a nyelvével, ahogyan a parlagi nemesek szoktak."

Wolff ezt huszonhét évvel ezelőtt írta, és a vázolt események az 1820-tól 1848-ig terjedő időben történtek; de ha az ember ma olvas róluk, azt hiszi, annak az eljárásnak a leírását olvassa, amellyel Oroszország jobbágyait 1861 óta úgynevezett szabad parasztokká változtatták. E kettő hajszálra egyezik. A parasztok becsapása a nagyságos urak javára a két esetben szóról szóra ugyanaz. És ahogyan minden hivatalos és liberális leírásban az oroszországi megváltást úgy ábrázolják, mint óriási jótéteményt a parasztoknak, a legnagyobb előrehaladást az orosz történelemben, a hivatalos és nemzeti-szervilis történetírás ezt az ósdi-porosz parasztbecsapást szintén úgy állítja be, mint világmegváltó eseményt, amely mellett elhomályosul a francia forradalom, holott az egész megváltásnak ez volt az oka!

VII

De a sziléziai nemesség bűnlajstroma még mindig nem merült ki. A „Neue Rheinische Zeitung" április 5-i számában Wolff elmondja, miképpen nyújtott az iparűzés szabadságának bevezetése Poroszországban újabb alkalmat a rablólovagoknak a parasztság becsapására.

„Amíg fennállt a céhkényszer, a falusi kézműves és iparos az iparáért vagy üzletéért rendszerint elég magas évi járulékot fizetett a nagyságos földesúrnak. Ezért azt az előnyt élvezte, hogy a földesúr az iparengedély megtagadásával megvédte őt mások versenyétől, és hogy a földesúr azonkívül kénytelen volt nála dolgoztatni. Történetesen így állt a dolog a molnárokkal, a serfőzőkkel, a mészárosokkal, a kovácsokkal, a pékekkel, a kocsma- vagy vendéglőtulajdonosokkal, a szatócsokkal stb."

Amikor bevezették az iparűzés szabadságát, megszűnt a kiváltságos kézműveseknek nyújtott védelem, és mindenütt konkurrenciával találkoztak. A földesurak ennek ellenére továbbra is kivetették az eddig fizetett járulékot, azzal az ürüggyel, hogy az nem az ipart, hanem a földet terheli, és a bíróságok, amelyek ugyancsak főleg a nemesség érdekeit képviselték, legtöbb esetben elismerték ezt az értelmetlen igényt. De ez még nem volt elég. Idővel a nagyságos urak maguk létesítettek vízi- és szélmalmokat, majd később gőzmalmokat, tehát ők maguk léptek fölényes versenyre a korábban kiváltságos molnárral, de továbbra is nyugodtan megfizettették vele a korábbi monopóliumért lerótt régi járulékot, azzal az ürüggyel, hogy az vagy földbér, vagy térítés bizonyos jelentéktelen vízszolgáltatási vagy egyéb javítási munkálatokért, amelyeket a földesúrnak kell végeztetnie. Wolff példaként egy kétcsatornás vízimalmot említ, amelynek, bár nem tartozott hozzá szántóföld, évente 40 tallért kellett fizetnie a földesúr számára, jóllehet az konkurrens malmot létesített, úgyhogy az előbbi malom molnárai sorra csődbe jutottak. Annál jobban járt a földesúr: a malmot utóbb el kellett adni, és a nagyságos úr minden tulajdonoscserénél a vételárból 10 százalék laudemiumot[69] szedett be a maga számára! Ugyanígy egy szélmalom, amelyhez csak az a föld tartozott, amelyen állt, évente 53 tallért volt köteles a földesúrnak fizetni. Éppígy jártak a kovácsok is, akiknek a régi monopóliumért járó pénzt továbbra is meg kellett fizetniök vagy meg kellett váltaniok, noha nemcsak a monopólium szűnt meg, hanem ugyanaz a földesúr, aki a pénzt behajtotta, saját kovácsműhelyével konkurrenciát csinált nekik – és így járt a többi kézműves és iparos is: a pénzösszeget vagy „egyezség" alapján megváltották vagy továbbfizették, jóllehet az ellenszolgáltatás, az idegen versennyel szembeni védelem, már régen megszűnt.

Eddig csupán azokat a különböző kizsákmányolási formákat vizsgáltuk, amelyeket a feudális nemesség a tulajdonnal rendelkező falusiakkal szemben alkalmazott, a két és több Huféval rendelkező parasztoktól kezdve le egészen a szabad kertészig, a szabad házas és kertes zsellérig, meg mindazokig a különféle elnevezésű emberekig, akiknek legalább egy kunyhójuk és többnyire egy kis kertjük is van. Maradt az a népes osztály, amely nem áll a nagyságos úr szolgálatában, de egy kis háza vagy egy négyzetlábnyi földje sincs.

„A lakhelyet bérlők, a bérlőlakók, röviden *albérlők* osztálya ez, azoké, akik parasztoknál, kertészeknél, házas zselléreknél bérelnek egy szobát, többnyire egy nyomorúságos odút évi 4–8 tallérért. Ezek vagy kikötményesek, azaz olyan személyek, akik átadták a gazdaságot rokonoknak

vagy eladták idegeneknek és az ott levő szobácskában »kikötménnyel«[70] vagy anélkül nyugalomba vonultak, vagy – és ezek vannak többségben – szegény napszámosok, falusi kézművesek, takácsok, bányamunkások stb."

Hogyan lehet ezekhez hozzáférni? A patrimoniális bíráskodásnak, e szép állapotnak, amelyben a földesúrnak bíráskodási joga van volt alattvalói fölött, s amelyet csak most, a kerületi rendtartás értelmében fognak megszüntetni, kellett ehhez az ürügyet szolgáltatnia. Ez a bíráskodás azzal járt, hogy ha a nagyságos úr valakit, aki a joghatósága alá tartozott, börtönbe ültetett, neki kellett viselnie az ellátás és a vizsgálat költségeit is. Ennek fejében ugyanaz a nagyságos úr megkapta mindazokat az illetékeket, amelyek a patrimoniális bíráskodásnál adódtak. Ha a letartóztatott paraszt volt, akkor a nagyságos úr megint csak behajtotta rajta a költségeket és végső esetben eladatta a házát és gazdaságát. De hogy az olyan költségekre is legyen fedezete, amelyeket esetleg letartóztatott lakhely-bérlők okoznak neki, a földesúr ennek az osztálynak mindazoktól a tagjaitól, akik az ő bíráskodási hatáskörébe estek, évi *védpénzt*[71] szedett be, melyet az előkelő hangzású igazságszolgáltatási díj névre keresztelt.

„A nagyságos urak közül egyesek – mondja Wolff („Neue Rheinische Zeitung", április 12.) – megelégedtek évi egy tallérral; mások 1 $^1/_2$ tallért vetettek ki és megint mások odáig mentek az arcátlanságban, hogy évi 2 tallért követeltek a falusi proletariátus e részétől. E vérdíjból aztán annál jobban lehetett a fővárosban és a fürdőhelyeken kártyázni és kurvázni.

Ahol készpénzt egyáltalában nem lehetett kipréselni, ott a nagyságos úr vagy tiszttartója a védpénzt 6, 10 vagy 12 napi ingyenes robotnapszámra változtatta" (ezt a lakhely-bérlő köteles volt a nagyságos úrnak ingyen ledolgozni). „Pénz beszél! Ezért, ha a lakhely-bérlő nem tudott fizetni, rendszerint nyakára küldték a végrehajtót, akinek el kellett vennie tőle utolsó rongyait, utolsó ágyát, asztalát és székét. Csak néhányan a nagyságos urak közül tartózkodtak e barbárságtól és nem követeltek védpénzt, de nem azért, mert bitorolt jog volt, hanem mert patriarchális kegyességükben nem akartak élni ezzel az állítólagos joggal.

Kevés kivételtől eltekintve így fosztották ki tehát évről évre gyalázatos módon a lakhely-bérlőt a földesúri erszény javára. A szegény takács például, akit egyfelől kiszipolyozott a gyáros, másfelől, napi 3–4 ezüstgaras kereset mellett, $^1/_2$ tallér osztálybesorolási adót tartozott fizetni az államnak, járulékot az iskolának, az egyháznak és a községnek, még a nagyságos úrnak is fizetett 1–2 tallér védpénzt, amelyet tulajdonképpen

vérdíjnak kellene nevezni. Ez vonatkozott a bányászra és ez az összes többi lakhely-bérlőre.

Milyen előnye van ebből neki, a lakhely-bérlőnek? Az, hogyha a nélkülözés, a nyomor és a durvaság lopásba vagy más bűncselekménybe kergeti és ezért megbüntetik, abban a boldog tudatban ülhet a fegyházban vagy a dologházban, hogy ő és a lakhely-bérlők osztálya, amelyhez tartozik, a fogházköltségeket már százszorosan lerótta a földesúri erszény javára... Az a lakhely-bérlő, aki 30 éven át fizette a védpénzt – mondjuk átlagban 1 $/_3$ tallért évente – és *nem* jut fegyházba, az, eltekintve a kamatoktól és a kamatos kamatoktól, 40 tallér készpénzt volt kénytelen a földesúri erszénybe dobni. Ennyi kamatot fizet az úr a Landschaftnál" (a lovagi birtokosok hitelegyesületénél) „felvett, több mint 1000 tallér összegű tőke után.

Hogy milyen bőséges forrást jelentett a rablólovagoknak a védpénz, az kitűnik abból a tényből, hogy a legtöbb faluban ugyanannyi, gyakran még több a lakhely-bérlő, mint a gazda. Emlékszünk egy rablólovagra, az egyik legkisebbre, akinek 3 uradalma volt és aki a 3 falujában élő lakhely-bérlőkből évi 240 tallér védpénzt sajtolt ki és abból fizette a Landschaftnál" (birtokára felvett) „6000 tallér összegű tőke után a kamatot...

Naiv emberek mindezek után talán azt hiszik, hogy a lovag urak az esetleg felmerülő bírósági költségeket valóban praenumerando (előre lefizetett pénzzel) megtöltött erszényükből fedezik. Az ily naiv hitet a lovagi spekuláció teljességgel meghiúsítja. A húszas és a későbbi évekből igen sok esetről tudunk, amikor a lovagi arcátlanság nem csupán a lakhely-bérlőktől szedte be a védpénzt, hanem, amennyiben vizsgálati és fogházköltségek merültek fel, a szeretett falusi alattvalókat is kényszeríteni tudta a költségek $^1/_3$-ának, $^1/_2$-ének, sőt több faluban $^2/_3$-ának a viselésére."*

VIII

A „Neue Rheinische Zeitung" április 14-i számában Wolff a *vadászati jogról* beszél, amelyet 1848-ban térítés nélkül megszüntettek, s melynek visszaállítását vagy „kártérítés" útján történő megvásárlását a junker urak akkoriban hangosan követelték.

„*A vad szentté avatása* azzal járt, hogy szívesebben lőttek agyon egy bitang parasztot, mint egy nyulat, egy fogolymadarat vagy hasonló vé-

* *Az utolsó bekezdés idézet a „Neue Rheinische Zeitung" 1849 április 13-i számából. – Szerk.*

dett teremtményeket. A hajtókkal folytatott vadászatokon, akiket a szeretett falusi alattvalók közül választottak, az urak nem nagyon feszélyezték magukat; ha valamelyik hajtó is lövést kapott vagy holtan terült el, legfeljebb rendeztek egy vizsgálatot és ezzel vége. Azonkívül abból a főúri fénykorszakból több olyan esetről tudunk, amikor a nemes lovag egyik vagy másik hajtónak egy töltés sörétet lőtt a lábszárába vagy a farába — pusztán lovagi magánkedvtelésből. A lovag urak a tulajdonképpeni vadászaton kívül is élvezettel űztek efféle szórakozást. Ilyen alkalommal mindig eszünkbe jut az a báró úr, aki egy asszonynak egy adag sörétet menesztett a combjába, mert az, tilalma ellenére, a learatott uraságí szántóföldön tallózott, majd az ebédnél, válogatott rablólovagi társaságban, félreismerhetetlen önelégültséggel mesélte el hőstettét . . . Ezzel szemben a szeretett falusi alattvalóknak a nagyúri hajtóvadászatok alkalmával megvolt az az örömük, hogy hajtói minőségben kellett robotolniok (szolgálatot teljesíteniök). Minden gazdát, vagyis minden földtulajdonost és minden zsellért utasítottak, hogy »másnap kora reggel« ennyi és ennyi napra bocsásson rendelkezésre egy hajtót a nagy uraságí vadászatra. A lovag uraknak bizonyára hangosan vert a szívük a gyönyörűségtől, amikor a hideg, nedves októberi és novemberi napokon egy csapat gyatra öltözékű, sokszor mezítlábas, éhező falusi ügetett mellettük. A korbács ott lógott a vadásztáskán a kutya és a hajtó hasznára és javára. A legnagyobb adagot rendszerint az utóbbi kapta . . . Más lovagok nagy fácántelepeket létesítettek . . . Jaj annak az asszonynak vagy szolgálónak, aki vigyázatlanul vagy szimat hiányában kaszálásnál túl közel ment a fácánfészekhez és megzavarta a jércét . . . Ifjúkorunkban magunk is szemtanúi voltunk, amikor egy ifjú rablólovag az említett okból a legbarbárabb, a legállatibb módon bántalmazott és nyomorékra vert egy parasztasszonyt, anélkül, hogy bárki is pisszent volna. Ezek szegény emberek voltak, és a panasztevéshez, azaz a pereskedéshez pénz kell, meg azután némi bizalom az igazságszolgáltatásban, ez pedig a szilézíai parasztság nagyobb részénél alig vagy egyáltalán nem volt meg.

A parasztnak dühében fogát csikorgatva végig kellett néznie, amint a lovag urak vadászaikkal vagy nélkülük, vagy a vadászok egyedül végigszáguldoztak az ő keserves fáradsággal megművelt földjén, széttaposva és elpusztítva mindent, nem kímélve semmilyen mezei terményt, akár magas volt, akár alacsony, akár sűrű, akár gyér. Keresztülgázoltak rajta vagy felette, vadászokkal és kutyákkal. Ha a paraszt tiltakozni mert, a legenyhébb esetben gúnykacaj volt a válasz; a rosszabbik esetet jónéhányan saját bántalmazott testükön tapasztalták. A paraszt földjén termő

káposztát az istenáldotta védett nyúl taplálékul kereste ki magának, és fáit azért ültette a földműves, hogy télen a nyúl csillapíthassa éhségét . . . De ez a kár még nem is hasonlítható ahhoz, amelyet a szarvas és a vaddisznó — ezeket Szilézia legnagyobb részében tenyésztették — okozott neki. A vaddisznó, a szarvas és az őz gyakran egyetlen éjszaka feltúrták, felfalták, széttaposták azt, ami a parasztnak vagy a »kisembernek« egész évi megélhetésére és az adók és a járulékok kifizetésére szolgált volna. Igaz, a károsultnak jogában állt, hogy kártérítési panasszal éljen. Ezt egyesek és egész községek is megpróbálták. Az ilyen perek eredményét bárki megmondja, aki életében akár csak halvány fogalmat is alkotott magának az ósdi-porosz hivatali rendszerről, bírói karról és peres eljárásról . . . A paraszt véget nem érő írogatás és halogatás után, ha a szerencse kedvezett neki, egy pár év alatt elérte, hogy ítéletet hoztak a nagyságos úr ellen, s ha ezt jól szemügyre vette és mindent utánaszámolt, akkor derült csak ki igazán, hogy ő a rászedett . . . Viszont azoknak a falvaknak a száma, melyeknek paraszti földjein 30 év óta, és évről évre többet pusztítva tanyáztak az istenáldotta vaddisznók, szarvasok és őzek, meghaladja az ezret. Több olyan faluról tudunk, és ezek korántsem tartoznak a legnagyobbak közé, amelyeknek csupán a védett nagyvad évente 200–300 tallér kárt okozott."

S minthogy most a nemesség e vadászati jog megszüntetése fejében kártérítést követel, Wolff e követeléssel egy másikat állít szembe:

„Teljes kártérítést minden vadokozta kárért, minden pusztításért, amelyet az istenáldotta őzek, szarvasok, vaddisznók és maguk a lovag urak 30 év óta okoztak mezőinken, vagyis kerek számban: legalább 20 millió tallér összegű kártérítést!"

Az egésznek a befejezése („Neue Rheinische Zeitung", 1849 április 25.) egy cikk a tartomány lengyel részéről, Felső-Sziléziáról, amelyet 1847 őszén éppolyan súlyos éhínség sújtott, mint az, amely egyidejűleg Írországot elnéptelenítette. Akárcsak Írországban, Felső-Sziléziában is éhtífusz tört ki és úgy terjedt, mint a pestis. A következő télen újból kitört itt, éspedig anélkül, hogy rossz lett volna a termés, hogy áradás vagy más katasztrófa következett volna be. Mi ennek a magyarázata? Wolff így válaszol:

„A föld nagyobbik fele nagybirtokosok, a kincstár" (az állam) „kezében és holtkézben van. Az összes földeknek csak $^2/_5$-e van a parasztok kezében, és ez a föld a leghihetetlenebbül és a legarcátlanabbul túl van terhelve a földesúrnak járó robottal és járulékokkal éppúgy, mint az

államnak, az egyháznak, az iskolának, a kerületnek és a községnek fizetendő adókkal, míg a nagyságos urak, a parasztokhoz viszonyítva, legfeljebb valami csekélységet fizetnek az államnak . . . Ha elérkezik a bérletfizetés napja, korbáccsal hajtják be a paraszttól az ezüstben lerovandó bérleti összeget, ha önként nem akarja megfizetni. És így kényszerítette a tőke és a hitel hiánya, valamint a rablólovagoknak, az államnak és az egyháznak lerovandó temérdek járulék és szolgáltatás a parasztot arra, hogy az uzsorás karjaiba vesse magát és annak ravasz hálójában tehetetlenül vergődve pusztuljon el.

A hosszan tartó megaláztatásban és szolgaságban, amelyben a keresztény-germán kormányzat és rablólovagi serege a felső-sziléziai falusi népet tartotta, a paraszt egyetlen vigaszát, de erejét és fél táplálékát is a *pálinkában* lelte. Meg kell hagyni a nagyságos uraknak, hogy ezt a cikket pálinkafőzdéikből bőségesen és egyre olcsóbb áron teremtették elő a parasztoknak . . . A vízipolyák[72] parasztok sárkunyhói mellett, ahol éhség, tífusz és elállatiasodás ütött tanyát, annál romantikusabban hatnak a *felső-sziléziai mágnások pompás kastélyai, várai és egyéb birtokai* . . . Az egyik oldalon a gazdagság hihetetlenül gyors felhalmozódása, a »nagyságosok« kolosszális évi bevételei. A másik oldalon növekvő tömeges elszegényedés.

A mezőgazdasági munkások napibére rendkívül alacsony; férfiaknál 5–6 ezüstgarasnyi, nőknél $2^1/_2$–3 ezüstgarasnyi napibér már magasnak számít. Sokan kényszerűségből 4, illetve 2 ezüstgaras napibérért, sőt még kevesebbért is dolgoznak. A táplálék majdnem kizárólag burgonyából és pálinkából áll. Ha a munkás e két cikkből elegendő mennyiséghez jut, akkor legalább az éhhalál és a tífusz távol maradt volna Felső-Sziléziától. De amikor a burgonyabetegség miatt a fő táplálék egyre drágább és ritkább lett, a napibér azonban nemcsak nem emelkedett, hanem még csökkent is – akkor az emberek füvekhez folyamodtak, amelyeket a földeken és az erdőkben szedtek, gyomhoz és gyökerekhez, levest főztek lopott szénából és döglött állatot ettek. Erejük fogyott. A pálinka drágább lett és – még rosszabb, mint azelőtt. »Csaplárosnak« nevezik azokat a többnyire zsidó személyeket, akik a nagyságos úrnak fizetett hatalmas bérleti díj ellenében pálinkát adnak el a népnek. A csapláros már régebben megszokta, hogy a pálinkát, amelyet kellő mennyiségű vízzel hígított, mindenféle alkatelemmel, amelyek között a *kénsavnak* főszerepe volt, erősebbé tegye. Ez a méregkeverés évről évre fokozódott és a burgonyabetegség fellépése után a tetőfokára hágott. A paraszt gyomra, amely a széna- és gyomlevestől és nyers gyökerek fogyasztásától meggyengült, ezzel az or-

vossággal már nem tudott megbirkózni. Ha tekintetbe vesszük továbbá a gyatra ruházatot, a piszkos, egészségtelen lakásokat, a téli hideget, a munkaalkalom vagy a munkához szükséges erő hiányát, akkor megértjük, hogy az ínséges viszonyokból igen gyorsan, nem többé és nem kevésbé mint Írországban, kifejlődött a tífusz. »Az embereknek nem volt meg a betevő falatjuk!« Ez mindent megmagyaráz. Az állam és a rablólovagok állandóan annyira kiszipolyozták és kifosztották őket, hogy ha nyomoruk a legcsekélyebb mértékben növekedett, tönkre kellett menniök. A rablólovagok, a hivatalnoki kaszt és az egész istenáldotta királyi-porosz uralkodó sereg üzletelt, fizetést húzott, jutalmakat osztogatott, míg odalent, a nép alsóbb rétegeiben, az éhség és tífusz sújtotta emberek százával kezdtek hullani, mint a barmok, és hullottak folyvást.

A napszámosoknál nem sokkal jobban állnak a gazdák, vagyis azok, akiknek házuk és hozzá nagyobb vagy kisebb darabka földjük van. Az ő fő táplálékuk is a burgonya meg a pálinka. Amit termelnek, azt el kell adniok, hogy előteremtsék a földesúrnak, az államnak stb. lerovandó járulékot . . . És még kötelező cselédi szolgálatot is teljesíteni" (a nagyságos úrnak), „eltűrni, hogy a nagyságos úr vagy hivatalnokai kancsukával barbár módon bántalmazzák őket, robotolva, éhezve és ütlegelve végignézni és elviselni a rablólovagok és a rájuk reccsentő hivatalnoki kaszt fényűzését és féktelenségét – ez volt és ez ma is a sorsa a felső-sziléziai lengyel lakosság nagy részének.

Hogy milyen bánásmódban részesült az udvari cselédség, a nagyságosok szolgái és szolgálói, az már azon a bánásmódon is lemérhető, amelyet a munkára kötelezett falusi alattvalóknak és az úgynevezett napszámosoknak kell elszenvedniök. A kancsuka itt is a rablólovagi evangélium alfája és omegája . . .

A rablólovagság tetszése szerint tesz-vesz. Az ő soraiból kerültek ki a kerületi főnökök; ő gyakorolja a helyi és a kerületi rendőrség funkcióit és az egész bürokrácia az ő érdekében dolgozik. Ehhez járul még az is, hogy a felső-sziléziai lengyel paraszttal nem egy német – ez talán túlságosan humánus lenne –, hanem egy ósdi-porosz hivatalnoki kar áll szemben a maga porosz nyelvezetével és a maga országos jogrendjével. A felső-sziléziai falusi lakosságnak, ennek a mindenfelől kiszipolyozott, bántalmazott, kigúnyolt, kancsukával ütlegelt és bilincsbe vert népnek végül el kellett jutnia arra a pontra, ahová eljutott. Végső termékként szükségképpen éhhalálnak és pestisnek kellett érlelődnie ezen a hamisítatlan keresztény-germán talajon. Aki csak lopni képes, az lop. Ez az egyetlen forma, amelyben az írek sorsára juttatott felső-sziléziai keresztény-ger-

mánsággal és rablólovagsággal szemben ténylegesen ellenállást fejt ki. A következő fokozat a koldulás; seregestül láthattunk végső nyomorba süllyedt alakokat, akik egyik helyről a másikra vándorolnak. Harmadsorban azokat látjuk, akiknek sem a lopáshoz, sem a koldoláshoz nincs erejük és tehetségük. Korhadt szalmafekhelyük felett az öldöklés járvány küldte angyala tart eredményes szemlét. Íme ilyen gyümölcsöket termett a százesztendős istenáldotta monarchisztikus kormányzat és a vele szövetséges rablólovagság és bürokrácia."

És Wolff, mint előzőleg, most is azt követeli, hogy a lovagság kártalanítsa a parasztokat, hogy minden robotot és pénzbeli adót térítés nélkül töröljenek el, végül pedig, hogy a felső-sziléziai mágnások hatalmas birtokait darabolják fel. Persze a Brandenburg-Manteuffel kormány alatt ez nem fog megtörténni, és így „a felső-sziléziaiak ezután is tömegesen esnek majd áldozatul az éhségnek és az éhtífusznak"; ez betű szerint be is vált mindaddig, amíg a felső-sziléziai ipar óriási fellendülése az ötvenes és hatvanas években mindenestül nem forradalmasította a vidék életkörülményeit és fokozatosan nem léptette a brutális feudális kizsákmányolás helyére a civilizáltabb, de még alaposabb modern polgári kizsákmányolást.

IX

Szándékosan közöltük nagyobb kivonatokban a „Sziléziai milliárd"-ot, nemcsak azért, mert Wolff jelleme a legvilágosabban mutatkozik meg benne, hanem azért is, mert hű képet fest azokról az állapotokról, amelyek 1848-ig, a Rajna-tartomány kivételével, egész Poroszországban, Mecklenburgban, Hannoverban és néhány más kisállamban, valamint egész Ausztriában falun uralkodtak. Ahol sor került megváltásokra, ott a parasztot becsapták; de a parasztlakosság felének, kétharmadának – a helységtől függően – továbbra is kellett teljesítenie feudális szolgálatokat és járulékokat fizetnie a földesúrnak, és kevés remény volt arra, hogy a megváltás gyorsabb ütemben halad majd, mígnem az 1848-as égiháború és az azt követő ipari fejlődés időszaka a középkornak ezeket a maradványait is többé-kevésbé felszámolta. Azt mondjuk, többé-kevésbé, mert Mecklenburgban még töretlen erőben fennáll a feudalizmus, és Észak-Németország más elmaradott részein is akadhatnak itt-ott vidékek, ahol a megváltás még nem történt meg. 1849-ben Poroszországban térítés nélkül eltörölték a védpénzt és néhány más, kevésbé jelentős feudális szolgáltatást, a többi teher megváltása pedig gyor-

sabban történt, mint azelőtt, minthogy a nemesség az 1848-as tapasztalatok után – és mert az ellenszegülő parasztokból csak állandó nehézségek árán lehetett hasznothajtó munkát kipréselni – most maga sürgette a megváltást. Végül a kerületi rendtartás[47] bevezetésével megszűnt a földesurak patrimoniális bíráskodása is, és ezzel, legalábbis forma szerint, Poroszországban megszűnt a feudalizmus.

De csak forma szerint. Mindenütt, ahol a nagybirtok az uralkodó, fennmarad a nagybirtokosok félfeudális uralmi helyzete, még az egyébként modern polgári gazdálkodási viszonyok között is. Ennek az uralmi helyzetnek csak a formái változnak. Mások Írországban, ahol kisbérlők művelik a talajt, és mások Angliában és Skóciában, ahol tőkével rendelkező bérlők bérmunkásokkal nagy bérleteket művelnek meg. Ehhez az utóbbi formához csatlakozik az Észak-Németországban, különösen annak keleti részén túlsúlyban levő nemesi uralom. A nagybirtokokat többnyire a tulajdonos számlájára, ritkábban a nagybérlő számlájára, az udvari cselédség és napszámosok segítségével művelik meg. Az udvari cselédségről a cselédjogi törvény intézkedik, amely Poroszországban 1810-től van érvényben, és annyira a feudális viszonyokhoz szabott, hogy az uraságnak *határozottan megenged* „kisebb tettlegességeket" a cselédséggel szemben, a cselédségnek azonban büntetés terhe mellett *határozottan megtiltja* a tevőleges ellenállást az uraság bántalmazásával szemben, hacsak élete vagy egészsége nem forog veszélyben! (Ált. Cselédjogi törvény, 77., 79. §.) A napszámosok részben szerződések, részben a túlnyomórészt természetbeni bérezés révén – amelyhez a lakás is tartozik – tényleges függőségbe kerülnek a földesúrral szemben, és ez a függőség semmivel sem kisebb, mint a cselédségé, úgyhogy az Elbától keletre még ma is virágzik a mezőgazdasági munkásokkal és a házi cselédséggel való bánásmódnak az a módszere – a pofozás, az ütlegelés bottal és kancsukával –, amelyet Wolff Sziléziával kapcsolatban ír le. Sajnos azonban a köznép egyre lázongóbbá válik és itt-ott már nem hajlandó tűrni ezeket az atyai javító intézkedéseket.

Mármost minthogy Németország még mindig túlnyomóan mezőgazdasági ország, és ezért a lakosság zöme földművelésből és falun él, a munkáspárt legfőbb és egyben legnehezebb feladata, hogy a mezőgazdasági munkásokat érdekeikről és helyzetükről felvilágosítsa. Az első idevezető lépés az, hogy magunk megismerjük a mezőgazdasági munkások érdekeit és helyzetét. A párttagok, akiknek a körülmények ezt megengedik, nagy szolgálatot tennének az ügynek, ha Wolff leírását egybevetnék a mostani állapotokkal, összefoglalnák a beállott változásokat és vázolnák a mezőgazdasági munkások

mostani helyzetét. A tulajdonképpeni napszámos mellett a kisparasztot sem szabadna mellőzni. Hogyan alakultak a megváltások 1848 óta? Ugyanúgy kijátszották-e a parasztot ennek során, mint azelőtt? Ilyen és más kérdések maguktól adódnak, ha átolvassuk a „Sziléziai milliárd"-ot, és ha e kérdések megválaszolásával komolyan foglalkoznának és az így nyert anyagot nyilvánosságra hoznák a pártsajtóban, úgy ezzel nagyobb szolgálatot tennének a munkások ügyének, mintha mégannyi cikket írnak a jövendő társadalom szervezetének részleteiről.

Még egy pontot érint Wolff cikkének befejezése. Felső-Szilézia 1849 óta a német ipar egyik legfontosabb központja lett. Ezt az ipart, mint általában Sziléziában, túlnyomórészt vidéken űzik, nagy falvakban vagy most keletkező városokban, távol a nagyvárosi központoktól. Ha tehát a feladat az, hogy a szociáldemokráciát vidéken elterjesszék, akkor Szilézia, különösen Felső-Szilézia a legalkalmasabb hely az erők bevetésére. Mindamellett úgy látszik, hogy legalábbis Felső-Szilézia – eddig szűz talaj a szocialista propaganda számára. A nyelv nem lehet akadály; egyrészt az ipar fejlődésével nagyon elterjedt ott a német nyelv használata, másrészt bizonyára akad elég szocialista, aki beszél lengyelül.

De térjünk vissza a mi Wolffunkhoz. Május 19-én betiltották a „Neue Rheinische Zeitung"-ot, miután az utolsó vörösnyomású szám megjelent. A porosz rendőrség, a 23 még függőben levő sajtóperen kívül, annyi más ürügyet talált minden egyes szerkesztő megtámadására, hogy valamennyien azonnal elhagyták Kölnt és Poroszországot. A legtöbben Frankfurtba mentünk, ahol a jelek szerint a döntés készülőben volt. A magyarok győzelmei kiváltották az oroszok bevonulását; a kormányok és a frankfurti parlament között a birodalmi alkotmány miatt támadt konfliktus különböző felkeléseket idézett elő, amelyek közül a drezdait, az iserlohnit és az elberfeldit leverték, a pfalzi és a badeni azonban még tovább haladt. Wolffnak, mint a történelemhamisító Stenzel helyettesének, egy régi boroszlói mandátum volt a zsebében; Stenzelt, az üvöltőt, csak úgy tudták megválasztatni, hogy helyetteseként vele küldték Wolffot, a felforgatót[68]. Stenzel, mint minden jó porosz, természetesen engedelmeskedett a porosz kormány Frankfurtból elszólító parancsának. Wolff most a helyére lépett.

A frankfurti parlament, amely a Németországban valaha létrejött nemzetgyűlések leghatalmasabbikának pozíciójából saját tunyasága és ostobasága folytán végső tehetetlenségbe süllyedt – és ez most valamennyi kormány, még az őáltala beiktatott birodalmi kormány és maga e parlament előtt is nyilvánvalóvá lett –, tanácstalanul állt a haderőiket összegyűjtő

kormányok és a birodalmi alkotmányért felkelt nép között. Még mindent meg lehetett volna nyerni, ha a parlamentben és a délnémet mozgalom vezetőiben van bátorság és határozottság. Elegendő lett volna egy parlamenti határozat, amely a badeni és a pfalzi hadsereget a nemzetgyűlés védelmére Frankfurtba hívja. A nemzetgyűlés ezzel egy csapásra visszahódította volna a nép bizalmát. Akkor bizonyosra lehetett volna venni a hessen-darmstadti csapatok elszakadását, Württemberg és Bajorország csatlakozását a mozgalomhoz; a középnémet kisállamok hasonlóképpen odasodródtak volna; Poroszországnak elég tennivalója lett volna a maga területén, és Oroszország, egy ilyen hatalmas németországi mozgalommal szembekerülve, kénytelen lett volna az azóta Magyarországon sikeresen bevetett csapatok egy részét Lengyelországban visszatartani. Magyarországot tehát Frankfurtban meg lehetett volna menteni, másrészt minden valószínűség amellett szól, hogy egy Németországban győzelmesen előrehaladó forradalom esetén a Párizsban naponta várható kitörés nem végződik a radikális nyárspolgárok harc nélküli vereségével, amely 1849 június 13-án következett be.

Az esélyek a lehető legkedvezőbbek voltak. A badeni-pfalzi véderő behívására vonatkozó tanács Frankfurtban*, az pedig, hogy hívás nélkül is vonuljanak Frankfurtba, Mannheimban hangzott el**. De sem a badeni vezetőknek, sem a frankfurti parlamenti tagoknak nem volt sem bátorságuk, sem energiájuk, eszük vagy kezdeményező készségük.

X

Cselekvés helyett a parlament, mintha nem beszélt volna máris túlontúl sokat, elhatározta, hogy még egyszer beszél, mégpedig egy „proklamációban a német néphez". Bizottságot alakítottak, és ez két tervezetet nyújtott be, amelyek közül a többségét Uhland szerkesztette. Mindkettő lanyha, ízetlen és erőtlen volt, és csak a nemzetgyűlés saját tanácstalanságát, bátortalanságát és rossz lelkiismeretét fejezték ki. Amikor május 26-án vitára bocsátották őket, Wolffnak alkalmat adtak arra, hogy a képviselő uraknak egyszer s mindenkorra megmondja a véleményét. A beszédről készült gyorsírói tudósítás így hangzik:

---

* *1886-ban Engels által beszúrva*: valamennyiünk részéről – *Szerk.*

** *1886-ban Engels által beszúrva*: Marx és az én részemről – *Szerk.*

„Wolff Boroszlóból:

»Uraim! Felszólalásra jelentkeztem a néphez intézett proklamáció ellen, mert ezt a proklamációt, amelyet a többség fogalmazott meg és itt felolvastak, egyáltalán nem tartom a jelenlegi állapotokhoz illőnek; túlságosan gyengének találom – csupán arra alkalmasnak, hogy mint újságcikk megjelenjék azokban a napilapokban, amelyek azt a pártot képviselik, ahonnan ez a proklamáció ered, de arra nem, hogy a német néphez intézzék mint proklamációt. Minthogy most még egy másodikat is felolvastak, csak úgy mellesleg megjegyzem, hogy ezellen még sokkal inkább foglalnék állást, olyan okokból, amelyeket nem szükséges felsorolnom.« (Hang a centrumból: »Miért nem?«) »Én csak a többségi proklamációról beszélek; igaz, ez annyira mérsékelt, hogy maga Buss úr sem sokat szólhatna ellene, és ez bizony a legrosszabb ajánlás egy proklamációnak. Nem, uraim, ha Önök még egyáltalában befolyást akarnak gyakorolni a népre, akkor nem szabad úgy beszélniök a néphez, mint azt a proklamációban teszik; nem szabad törvényességről, a törvényesség talajáról és hasonlókról beszélniök, hanem a törvénytelenségről, ugyanolyan módon, mint a kormányok, mint az *oroszok*, és oroszokon a poroszokat, az osztrákokat, a bajorokat, a hannoveriakat értem.« (Nyugtalanság és nevetés.) »Ezeket mind közös néven mint oroszokat foglalom össze.« (Nagy derültség.) »Igen, uraim, ebben a gyülekezetben is képviselve vannak az oroszok. Mondják nekik: Ahogyan ti a törvényes álláspontra helyezkedtek, úgy mi is arra helyezkedünk. Az *erőszak* álláspontja ez, és mellesleg értelmezzék a törvényességet úgy, hogy az oroszok ágyújával az erőszakot, jól szervezett rohamoszlopokat állítanak szembe. Ha egyáltalán szükség van proklamáció kibocsátására, akkor olyat bocsássanak ki, amelyben *az első számú népárulót, a kormányzót*, már eleve *törvényen kívül helyezettnek* nyilvánítják.« (»Rendet!« Élénk helyeslés a karzatokon.) »*És vele együtt valamennyi minisztert!*« (Újabb nyugtalanság.) »Ó, én nem zavartatom magam. *Igenis*, ő az első számú népáruló.«

Reh elnök: »Úgy vélem, Wolff úr túllépte a tapintat összes határait. Őfőhercegségét a kormányzót e ház előtt nem nevezheti népárulónak, és ezért rendre kell őt utasítanom . . .«

Wolff: »A magam részéről elfogadom a rendreutasítást és kijelentem, hogy *szándékosan* sértettem meg a rendet, és hogy ő és miniszterei *árulók*«. (A házban minden oldalról: »Rendet, ez durvaság!«)

Elnök: »Meg kell vonnom Öntől a szót.«

Wolff: »Jól van, *tiltakozom*: én itt a nép nevében akartam beszélni

és meg akartam mondani, hogyan gondolkodnak a nép soraiban. Tiltakozom minden proklamáció ellen, amelyet ebben a szellemben fogalmaznak meg.«"

E néhány szó mennydörgésként csapott a megrémült gyülekezetbe. Az urak előtt első ízben tárták fel világosan és leplezetlenül a tényleges helyzetet. A kormányzó és minisztereinek árulása nyílt titok volt; a jelenlevők mindegyikének a saját szeme előtt játszódott le; de senki sem merte kimondani azt, amit látott. És erre jön ez a kíméletlen kis szíléziai és egy csapásra halomra dönti konvencióik egész kártyavárát! Még a „határozott bal" sem tudta megállni, hogy méltó képviselője, Karl Vogt úr útján ne tiltakozzék erélyesen minden parlamenti illendőség e megbocsáthatatlan megsértése ellen, amelyet az igazság egyszerű megállapításával követtek el (ami Vogtot illeti – 1859 augusztusában 40 000 frankot juttattak neki; ezt tanúsítják a Louis Napoléon ügynökeinek kifizetett összegek 1870-ben nyilvánosságra hozott jegyzékei[73]). Vogt úr a következő, hitványul zavarodott és zavarodottan hazug tiltakozással gazdagította a vitát:

„Uraim, azért jelentkeztem szólásra, hogy megvédjem azt a kristálytiszta folyamot, amely egy költő lelkéből áradt ebbe a proklamációba, a beledobott vagy (!) feléje (!) hajított méltatlan mocsokkal szemben, hogy megvédjem e szavakat a sár ellen, amely ebben a legutóbbi megmozdulásban felhalmozódott és azzal fenyeget, hogy ott mindent eláraszt és bemocskol. Igen, uraim! Sár és mocsok ez, amelyet ilyen(!) módon hajítanak minden elképzelhető tiszta dologra, és én a legmélyebb felháborodásomat fejezem ki, amiért ilyesmi (!) megtörténhetett."

Minthogy Wolff a proklamációval kapcsolatban Uhland *szerkesztői ténykedéséről* nem is beszélt, csupán a proklamáció tartalmát találta gyengének, az ember nem is érti, hogy tulajdonképpen honnan veszi Vogt úr a felháborodását, meg a „mocskát" és „sarát". De egyrészt emlékezett arra, milyen kíméletlenül bánt a „Neue Rheinische Zeitung" mindig a Vogt-féle hamis fickókkal, másrészt dühöngött Wolff egyenes beszéde miatt, amely ugyanezen hamis fickóknak lehetetlenné tette eddigi kétszínű játékuk folytatását.

Vogt úr, választásra kényszerülvén az igazi forradalom és a reakció között, a reakció, valamint a kormányzó és miniszterei, vagyis – „minden elképzelhető tiszta dolog" mellett foglal állást. De sajnos, a reakció nem akart tudni Vogt úrról.

Wolff még aznap Würth sigmaringeni képviselő útján pisztolypárbajra hívta ki Vogt urat, és amikor Vogt úr a kihívást visszautasította, Wolff

testi fenyítést helyezett neki kilátásba. Vogt úr, noha Wolffhoz képest termetre óriás volt, ekkor nővére oltalma alá menekült és nélküle többé sehol sem mutatkozott. Wolff futni hagyta a szájhőst.

Mindenki tudja, hogy néhány nappal e jelenet után a nemzetgyűlés maga is elismerte Wolff kijelentéseinek helyességét azzal, hogy saját kormányzója és annak kormánya elől Stuttgartba menekült.

XI

A végére értünk. Wolff Stuttgartban maradt a helyén, amikor a württembergi csapatok szétkergették a nemzetgyűlést, azután Badenba és végül a többi menekülttel együtt Svájcba ment. Zürichet választotta tartózkodási helyéül, ahol nemsokára ismét mint magánoktató rendezkedett be, de természetesen az ottani sok tanult menekült erős konkurrenciát jelentett neki. Wolff ebből adódó nyomorúságos helyzete ellenére is Svájcban maradt volna. De egyre világosabbá vált, hogy a svájci szövetségi tanács, az európai reakció parancsának engedelmeskedve, eltökélte, hogy, Wolff szavaival élve, az összes menekülteket sorjában kinyaggatja Svájcból. A nagy többség számára ez Amerikába való kivándorlást jelentett, és a kormányok éppen ezt akarták. Ha a menekültek túl vannak az óceánon, nyugtuk van tőlük.

Wolff is gyakran foglalkozott azzal a gondolattal, hogy kivándorol Amerikába, ahová sok, már oda kijutott barátja hívta. 1851 júniusában, amikor már ő is megsokallotta a „nyaggatást", félig-meddig ezzel az elhatározással érkezett Londonba, és mi egyelőre ott tartottuk. Itt is igen erős volt a magánoktatók konkurrenciája. Wolff a legnagyobb erőfeszítés ellenére alig tudta a legszűkösebbet előteremteni. Barátai előtt, mint mindig, ha rosszul ment sora, lehetőleg eltitkolta helyzetét. Mégis kénytelen volt 1853 végéig körülbelül 37 font sterling (750 márka) adósságot csinálni, amely erősen nyomasztotta; ugyanez év nyarán ezt írta naplójába:

„1853 *június 21-én születésnapomat szinte szörnyű distressben* (ínségben) kellett megélnem."

Szándékát, hogy Amerikába menjen, ezúttal bizonyára megvalósította volna, ha egy Manchesterben élő, ugyancsak menekült német orvos, aki Wolffal már Boroszlóban is barátságban volt, összeköttetései révén nem szerez neki Manchesterben annyi magánórát, amennyiből legalább meg tudott élni. Így aztán 1854 elején átjött ide.[74] Eleinte persze elég szűkösen élt. De létfenntartása mégis biztosítva volt, és azonkívül Wolff, aki rendkívül

ügyesen tudott gyermekekkel bánni és megnyerni rokonszenvüket, számíthatott tevékenységi körének fokozatos kibővülésére, mihelyt az ottani németek körében ismertté válik. Ez így is történt. Néhány év múltán Wolff igényeihez képest egészen kellemes anyagi helyzetben volt; tanítványai istenítették, öregek és fiatalok, angolok és németek pedig egyaránt tisztelték és szerették egyenességéért, kötelességtudásáért és derűs szívélyességéért. A dolog természeténél fogva túlnyomóan polgári, tehát politikailag többékevésbé ellenséges elemekkel került érintkezésbe; de noha sem jellemében, sem meggyőződésében soha egy jottányit sem engedett, csak egészen ritkán kellett konfliktusokban helytállnia és becsülettel helyt is állt. A nyilvános politikai tevékenység akkor mindannyiunk elől el volt zárva; a reakciós törvényhozás némaságra kárhoztatott, a napisajtó agyonhallgatott minket, a kiadók elutasító válaszra is alig méltatták esetleges ajánlatainkat; úgy látszott, hogy a bonapartizmus végérvényesen győzött a szocializmus fölött. Éveken át Wolff volt az egyetlen elvbarátom Manchesterben; nem csoda, hogy majdnem naponta találkoztunk és hogy még itt is elég alkalmam volt arra, hogy a napi eseményekről alkotott szinte ösztönösen helyes ítéletét megcsodáljam.

Hadd szóljon csak egyetlen bizonyíték arról, hogy milyen lelkiismeretes volt Wolff. Egyik tanítványának egy számtanpéldát adott fel egy tankönyvből. A megoldást összehasonlította az úgynevezett kulcsban megadottal és a tanítványét hibásnak minősítette. De amikor a fiú többszöri megoldás után mindig ugyanazt az eredményt kapta, Wolff maga számolt utána és meggyőződött arról, hogy a fiúnak igaza van; a kulcsban e helyütt sajtóhiba volt. Wolff azonnal nekiült, és utánaszámolta a könyv valamennyi példáját, hogy lássa, nincs-e még több ilyen hiba a kulcsban: „Ez ne forduljon elő velem még egyszer!"

És lelkiismeretessége miatt is halt meg, nem egészen 55 éves korában. 1864 tavaszán túlerőltetés következtében erős fejfájások jelentkeztek nála, melyek fokozatosan csaknem teljes álmatlanságot idéztek elő. Orvosa éppen távol volt; máshoz nem akart fordulni. Mindennemű kérés, hogy egy időre szüntesse be vagy korlátozza óráit, hasztalan volt; amit elvállalt, azt végre is akarta hajtani. Csak amikor már egyáltalán nem bírta, hagyta abba néhanapján a tanítást. De ekkor már késő volt. Az agyi vérbőség okozta fejfájások egyre hevesebbek, az álmatlanság egyre szakadatlanabb lett. A nagyagyban megpattant egy véredény, és többszöri agyvérzés után 1864 május 9-én bekövetkezett a halál. Benne Marx és én a leghűségesebb barátot, a német forradalom pedig egy pótolhatatlan értékű férfiút veszített el.

Friedrich Engels

Megjegyzés az „Histoire de la Commune" 29. oldalához[75]

(Thiers úr 1870 október 30-i fegyverszünete[76])

Szeptember 4-e embereinek[77] egész korlátoltsága és egész képmutatása kellett ahhoz, hogy e fegyverszünet hírét „jó hír"-nek nevezzék. Csakugyan jó hír – a poroszoknak.

Metz kapitulációja 6 porosz hadtestnek, 120 ezer embernek visszaadta cselekvési szabadságát. Igazán csak a Trochuknek és Jules Favre-oknak kerülhette el a figyelmét, hogy ennek az új hadseregnek Franciaország központjába való elkerülhetetlen behatolása szinte lehetetlenné tesz minden kísérletet Párizs felmentésére, hogy ez nem a fegyverszünetek megkötésének, hanem a legnagyobb katonai erőfeszítések megtételének időpontja. Már csak tizenöt nap állt ehhez rendelkezésre, de ez értékes tizenöt nap volt, a háború válságos időszaka.

A helyzet a következőképpen alakult:

Párizs blokádjához a németeknek 3 gyalogoshadosztály kivételével összes csapataikat harcba kellett vetniök. Nem maradt *semmiféle tartalékuk*, mert a 3 hadosztály elvesztette ezt a jellegét, miután elfoglalta Orléans-t és Châteaudunt, s a Loire-hadsereg sakkban tartotta őket. Nyugaton, északon és keleten csak lovasság állt, amely óriási kiterjedésű területet tartott szemmel és portyázott végig, de képtelen volt arra, hogy gyalogsággal szemben megvédje. Október végén a Párizst körülzáró német vonalat a város felől már igen jól megerősítették, de minden kívülről jövő támadás elkerülhetetlenül nyílt mezőn érte volna a poroszokat. 50 ezer ember megjelenése, még ha ezek olyan fiatal csapatok is, amilyenekkel Franciaország akkoriban rendelkezett, elegendő lett volna ahhoz, hogy a blokádot áttörjék és Párizsnak a vidékkel való kapcsolatát helyreállítsák. Láttuk tehát, hogy gyors cselekvésre volt szükség; ezzel szemben a következő történt:

A párizsi kormány elfogadott egy fegyverszünetet, amely – bár rövid tartamú volt – lélegzethez juttatta a blokádmunkálatok és éjjeli őrszolgálat folytán kimerült német csapatokat (október 30).

D'Aurelle de Paladines november 2-án összevonta hadseregét Vierzonnál azzal a szándékkal, hogy Beaugency felé menetel, ott átkel a Loire-on, s behatol a Châteaudunt megszálló poroszok (22. hadosztály) és az Orléans-t tartó bajorok közé. Vierzon és Beaugency között mintegy 45 kilométer az út, s kétnapi menettel könnyen meg lehet tenni. De ha hitelt adhatunk egy német forrásnak („Militärische Gedanken und Betrachtungen etc "[78]), Gambetta naívul úgy gondolta, hogy egy 40 ezer főnyi hadsereg ugyanolyan gyorsan utazik vonaton, mint egy magánember. Azt a parancsot adta hát a tábornoknak, hogy hadseregét menetelés helyett vonaton szállítsa át Vierzonból Tours-ba és onnan Beaugencyba. A tábornok tiltakozik, Gambetta ragaszkodik ehhez. A Loire-hadsereg 45 kilométeres *kétnapi* menet helyett 180 kilométeres utat tesz meg vonaton, amely *öt napjába* kerül, és azonkívül az ellenséges felderítés előtt sem maradhat rejtve. Csak 7-én áll ismét összevonva és cselekvésre készen Beaugencyban. Három értékes napot vesztett tehát, és az ellenség tudomást szerzett elvégzett hadmozdulatáról.

S micsoda napokat vesztett! November 3-a volt a legválságosabb nap: a porosz lovasság, egy egész dandár, kénytelen volt feladni Mantes-ot és visszavonulni Vert-be a számos franktirőr[79] elől; másrészt valamennyi fegyvernemből álló jelentős francia erőket figyeltek meg, amelyek Courville-ből Chartres irányában meneteltek, Ha a Loire-hadsereg, ahelyett hogy sétakocsikázik, 4-én támad, amit megtehetett volna; ha a bajorok és a 22. porosz hadosztály között előrenyomul, ami nem esett volna nehezére, s ha nagy számbeli fölényének kihasználásával ezeket egyenként, egymás után leveri és aztán Párizs felé tör, szinte bizonyosra vehető, hogy Párizs akkor felszabadul.

Minthogy Moltke nagyon is felismerte a veszélyt, el volt szánva arra is, hogy szükség esetén úgy jár el, mint Napóleon Mantovánál: feloldja a blokádot, feláldozza Villecoublaynál alakuló ostromparkját, összevonja hadseregét a nyílt mezőn való tevékenységhez, és csak a győzelem után, vagyis a metzi hadsereg megérkezése után kezdi meg újra a blokádot. A versailles-i főhadiszállás málháját már felrakták, minden indulásra készen állt, már csak a lovakat kellett befogni (így mondja egy szemtanú, von Erlach svájci ezredes[80]).

Ha a poroszok rákényszerülnek a párizsi blokád feloldására, ez Európa részéről nyomást és egy becsületes béke létrejöttét jelenthette volna. Mindenesetre a tény nagy morális hatással lett volna elsősorban Európára, majd kiváltképpen Franciaországra és végül negatív értelemben a németekre is. S az anyagi hatás! Párizsnak legalább tizenöt-húsz napja jutott volna arra,

hogy valamennyi délről és nyugatról jövő vasútvonalon élelmiszert hozasson fel, ami egy vagy két hónappal meghosszabbíthatja védelmét. Ugyanannyi időt nyertek volna ahhoz is, hogy megszervezzék a vidéki hadseregeket, amelyeket nem kellett volna többé fegyelmezetlenül, kiképzetlenül, felszerelés nélkül és szinte fegyvertelenül az ellenség ellen harcba vetni. Csak idő kellett, hogy Franciaországnak ismét esélyei legyenek a sikerre; az ilyen időnyerésre november 3-án és 4-én nyílt alkalom, s láttuk, hogyan szalasztották el ezt az alkalmat.

Kövessük azonban nyomon az eseményeket.

Párizs még egy kitörést sem hajtott végre. A nyugat felől Párizshoz közeledő erők egy héten át nem tettek semmiféle kísérletet a támadásra. De ez nem is meglepő. Ezek az erők nyilván elég gyengék voltak; Gambetta rendelete, amelyben de Kératry urat megbízta a nyugati hadsereg szervezésével, október 22-én kelt!

Maradt hát a Loire-hadsereg, amelyet november 7-én Beaugencyban vonalba állítottak. Ám d'Aurelle csak 9-én támadja meg a bajorokat Coulmiers-nál; mihelyt a bajorok látták, hogy biztosítva van a 22. porosz hadosztály visszavonulása – amely Chartres irányában feléjük menetelt –, visszavonultak Touryba, ahol ez a hadosztály másnap, november 10-én egyesült velük. D'Aurelle *meg sem mozdult többé.* Közben a metzi hadsereg három hadteste, 60 ezer ember, erőltetett menetben közeledett a Szajna felé. Két másik porosz hadosztály (a 3. és a 4.), amelyeket Metzből vasúton szállítottak el, már Párizs elé érkezett. Moltkénak így lehetősége nyílt arra, hogy a 17. porosz hadosztályt Touryba vezényelje, ahová az 12-én meg is érkezett. Négy német hadosztály, mintegy 35 ezer ember állt tehát vonalban a Loire-hadsereggel szemben, s ez ettől fogva nem is nyugtalanította őket többé.

Közben november 14-én jelentős francia hadoszlopok Dreuxből a Versailles-tól kétnapi menetre levő Houdan felé vonultak. Moltke, aki arrafelé egyelőre csak lovassággal rendelkezett, nem küldhetett ki elég erős felderítő csapatokat, hogy megállapítsák, milyen erők rejlenek e mögött az előhad mögött. Ezen a napon ismét ott tartott, hogy elhagyja Versailles-t és feloldja a blokádot (Blume[81]).

Ezúttal azonban már nem napokon, hanem csak órákon múlt a dolog.

A metzi hadsereg hadtestei közül az első (a 9. hadtest) ugyanazon a napon megérkezett Fontainebleauba; a 3. hadtestnek 16-a és 18-a között kellett Nemours-ban lennie, a 10. hadtestnek pedig 19-én a Yonne menti Joigny-ban. Moltke a 17. hadosztályt Rambouillet-ba, a 22. hadosztályt Chartres-ba, a bajorokat Auneauba irányította, vagyis a Párizs felé így szabad utat kapó Loire-hadsereg és a Versailles-t nyugat felől fenyegető csapatok közé. Ez-

úttal d'Aurelle-t passzivitása mentette meg; ha az előtte megnyitott résen át előrenyomul, a szárnyai megtámadására készenlétben álló két német oszlop között felőrlődik. November 19-én a 2. porosz hadsereg három hadteste elfoglalta Fontainebleaut és Nemours-t, míg tartalékait a Yonne-nál tartotta; november 20-án az Oise vonalán, Compiègne és Noyon között Manteuffel parancsnoksága alatt összevonták az 1. hadsereget; a metzi hadsereg észak és dél felől védte a párizsi blokádot; a blokád áttörésére kínálkozó utolsó esélyt így elszalasztották Trochu, Gambetta és d'Aurelle jóvoltából, akiknek kölcsönös hibái, szinte azt mondhatnánk, kiegészítették egymást a porosz zászlóaljak annyit dicsőített precizitásával.

Note à la page 29 de l'„Histoire de la Commune"
(l'armistice de M. Thiers du 30 octobre 1870.)

A megírás ideje: 1877 február eleje

Az első megjelenés helye:
Marx—Engels Werke, 19. köt., Berlin 1962.

Eredeti nyelve: francia

Friedrich Engels

[Levél Bignaminak az 1877. évi német választásokról]

Kedves Bignami!

Berlini tudósítója bizonyára közölte Önnel a németországi választások minden részletét. Diadalunk akkora volt, hogy rémületbe ejtette a német és a külföldi burzsoáziát; itt Londonban a visszahatás az egész sajtóban észlelhető volt. A legfigyelemreméltóbb nem az általunk meghódított új választókerületek száma, bár érdemes megjegyezni, hogy Vilmos császár, Szászország királya, valamint Németország legkisebb hercegecskéje (Reuss fejedelme) mindhárman olyan választókerületekben laknak, amelyeket szocialista munkások képviselnek, következésképpen őket magukat is szocialisták képviselik. A fontos az, hogy több helyen elnyert többség mellett számottevő kisebbségi szavazatokat is szereztünk mind nagyvárosokban, mind vidéken. Berlinben 31 500, Hamburgban, Barmen-Elberfeldben, Nürnbergben, Drezdában pedig városonként 11 000 szavazatot kaptunk. Nemcsak Schleswig-Holstein, Szászország, Braunschweig vidéki kerületeiben, hanem még Mecklenburgban, a feudalizmus fellegvárában is a földmunkások jelentős kisebbsége ránk szavazott. 1874 január 10-én 350 000 szavazatot kaptunk, 1877 január 10-én legalább 600 000-et. A választás *módot nyújt nekünk erőink felmérésére; a zászlóaljaink most megmondhatják Önnek, mekkorák a német szocializmus hadtestei, amelyek a választási napokon felvonulnak.* A választás erkölcsi hatása mind a szocialista pártra, amely örömmel állapítja meg az elért haladást, mind a munkásokra, akik még közömbösek, mind pedig ellenségeinkre igen nagy; jó, hogy az emberek háromévenként egyszer elkövetik azt a halálos bűnt, hogy elmennek szavazni. A tartózkodáspárti urak mondhatnak, amit akarnak; egyetlen olyan tény, mint a január 10-i választások, többet ér minden „forradalmi" frázisuknál. És amikor *zászlóaljakat*, meg *hadtesteket* mondok, nem átvitt értelemben beszélek. A ránk szavazott 25 éves férfiaknak (ez a legalacsonyabb szavazási korhatár) legalább a fele, s talán még ennél is több, 2 vagy 3 évig

szolgált a hadseregben, tökéletesen tud bánni a gyútűs puskával és a vontcsövű ágyúval és a hadsereg tartalékosainak állományában van. Még néhány évnyi ilyen siker, és a tartalék és a Landwehr[82] (a háborús hadsereg háromnegyede) olyannyira velünk tart majd, hogy az egész dezorganizálható, és minden támadó háború meghiúsítható lesz.

De lesznek, akik majd azt mondják: de hát ilyen erőkkel miért nem csináltok rögtön forradalmat? Azért nem, mert az 5 $^1/_2$ millió szavazatból még csak 600 000-rel rendelkezünk, és minthogy ezek megannyi országban szétszórt, innen-onnan összegyűlt szavazatok, bizonyosan vereséget szenvednénk és meggondolatlan felkelésekkel és esztelenségekkel tönkretennénk egy mozgalmat, amelynek még egy kevés időre van szüksége ahhoz, hogy meghozza a biztos győzelmet. Nyilvánvaló, hogy nem hagynak majd bennünket egykönnyen győzni, hogy a poroszok nem nézik majd végig óvintézkedések nélkül, hogy egész háborús hadseregüket megfertőzze a szocializmus; de minél erősebb lesz a reakció és az elnyomás, annál magasabbra csapnak majd a hullámok, míg végül is átszakítják a gátakat. Tudja-e, hogy mi történt Berlinben? Múlt hó 10-én este az összesereglett tömeg, melyet maga a rendőrség 22 000 főre becsült, a szocialista bizottság szomszédságában minden utcát eltorlaszolt. Hála pártunk tökéletes szervezettségének és fegyelmének, a bizottság kapta meg elsőnek a végleges választási eredményeket. Amikor kihirdették az eredményt, az egész tömeg lelkes éljenzésben tört ki – s kit éltetett? – azokat, akiket megválasztottak? – nem bizony, hanem *„legaktívabb agitátorunkat, Tessendorf királyi ügyészt"*! Ez az ember mindig kitűnt a szocialisták ellen folytatott bírósági eljárásaiban és erőszakos cselekedeteivel megduplázta létszámunkat.

A mieink tehát így válaszoltak az erőszakos intézkedésekre: nem engedik, hogy hassanak rájuk, sőt még ki is hívják ezeket, úgy is mint az agitáció legalkalmasabb eszközét.

Testvéri üdvözlettel

F. Engels

A megírás ideje: 1877 február 13.
A megjelenés helye: „La Plebe", 1877 február 26. (7.) sz.
Eredeti nyelve: olasz

Friedrich Engels

Olaszországból

Végre Olaszországban is biztos talajra került a szocialista mozgalom és gyors, győzedelmes fejlődést ígér. De hogy olvasóink teljesen megértsék a végbement fordulatot, vissza kell nyúlnunk az olasz szocializmus keletkezésének történetéhez.

Olaszországban a mozgalom kezdetei bakunyinista befolyásokra vezethetők vissza. Míg a dolgozó tömegek körében szenvedélyes, de nagyon homályos osztálygyűlölet uralkodott kizsákmányolóikkal szemben, egy sereg fiatal ügyvéd, orvos, irodalmár, kereskedősegéd stb. mindenütt, ahol forradalmi munkáselemek léptek előtérbe, Bakunyin személyes parancsnoksága alatt kezébe kaparintotta a vezetést. A felszenteltség különböző fokain mind tagjai voltak a titkos bakunyinista „Alliance"-nak, amelynek az volt a célja, hogy az egész európai munkásmozgalmat saját vezetésének vesse alá és szélhámoskodással a bakunyinista szektának kaparintsa meg az eljövendő szocialista forradalomban az uralmat. Közelebbieket erről részletesen ismertet az „Összeesküvés az Internacionálé ellen" című írás (Braunschweig, Bracke kiadása).

Amíg a mozgalom a munkások körében még csak keletkezőben volt, ez nagyszerűen ment. Az eszeveszett bakunyini forradalmi szólamok mindenütt a kívánt tapsot váltották ki; még a korábbi politikai-forradalmi mozgalmakból származó elemeket is magával ragadta az ár, és Spanyolország mellett Olaszország lett, Bakunyin saját szavai szerint, „Európa legforradalmibb országa"[83]. Forradalmi a sok hűhó semmiért értelmében. Ellentétben a lényegében politikai harccal, amelynek révén az angol, majd a francia és végül a német munkásmozgalom naggyá és hatalmassá lett, itt minden politikai tevékenységet elítéltek, minthogy az magában foglalja az „állam" elismerését, az „állam" pedig minden rossznak a foglalata. Tehát: munkás*párt* alapítása tilos; minden kizsákmányolás-ellenes óvintézkedés, például a normál munkanap, a női és gyermekmunka-korlátozás kiharcolása tilos; mindenekelőtt tilos a részvétel mindenfajta *választáson*. Ezzel szemben parancs

az agitáció, a szervezkedés és a konspiráció az eljövendő forradalom érdekében, amelyet, mihelyt lepottyant az égből, végre kell hajtani – mindenfajta ideiglenes kormány nélkül, úgy, hogy teljesen megsemmisítenek minden állami és államra emlékeztető berendezkedést – a dolgozó tömegek (titokban az Alliance által irányított) puszta kezdeményezése révén – „csak ne kérdezd, hogy: hogyan!"[84].

Amíg a mozgalom, mint mondottuk, gyermekkorát élte, mindez nagyszerűen ment. Az olasz városok nagy többsége még mindig eléggé kívül esik a világforgalmon, amelyet csak idegenforgalom formájában ismer. Ezek a városok ellátják a környékbeli parasztokat kézműipari termékekkel és közvetítik szélesebb körben a mezőgazdasági termékek eladását; azonkívül e városokban lakik a földbirtokos nemesség és itt költi el járadékát; végül oda hozza pénzét a sok idegen. E városokban számszerűleg és még inkább fejlettség dolgában csekély a proletár elem, és ráadásul sok köztük az olyan ember, akinek nincs rendszeres vagy állandó foglalkozása, aminek kedvez az idegenforgalom és az enyhe éghajlat. A fellengzős forradalmi frázisok, amelyek csendben talán még gyilokról és méregről is rebesgettek valamit, elsősorban itt találtak termékeny talajra. De Olaszországnak ipari városai is vannak, különösen északon, s mihelyt a mozgalom *ezeknek* a városoknak igazi proletár tömegeiben gyökeret vert, az ilyen zavaros kotyvalék már nem lehetett kielégítő, és *ezek* a munkások éppily kevéssé tűrhették tartósan azoknak a lecsúszott fiatal burzsoáknak a gyámkodását, akik a szocializmusra vetették magukat, mert, Bakunyin szavaival élve, „karrierjük megfeneklett".

Így is történt. A felső-olaszországi munkások körében napról napra nőtt az elégedetlenség amiatt, hogy tilos volt minden politikai munka, vagyis az üres fecsegésen és összeesküvősdin túlmenő minden *igazi* tevékenység. Az 1874. évi német választási győzelmek ténye és a német szocialisták egyesülését eredményező utóhatásuk Olaszországban sem maradt ismeretlen. A régi köztársasági mozgalomból kikerült elemek, amelyek csak kelletlenül engedelmeskedtek az „anarchista" kiabálásnak, egyre több alkalmat találtak arra, hogy hangsúlyozzák a politikai harc szükségességét, és az újra éledő ellenállásnak a „Plebe" című lapban adtak hangot. Ez a hetilap, amely fennállásának első éveiben republikánus volt, nemsokára csatlakozott a szocialista mozgalomhoz, és amíg csak lehetett, távol tartotta magát minden „anarchista" szektáskodástól. Amikor végül Észak-Olaszországban a munkástömegek tolakodó vezetőik fejére nőttek és fantasztikus mozgalom helyett igazit teremtettek, a „Plebe" szívesen kínálkozott szócsövüknek és időről időre eretnek célzásokat hangoztatott a politikai harc szükségességéről,

Ha Bakunyin életben marad, szokott módján harcolt volna ez ellen az eretnekség ellen. A „Plebe" embereit a „parancsuralom", az uralkodni vágyás, a becsvágy stb. költött vádjával illette volna, mindenféle kicsinyes személyes vádat emelt volna ellenük, és ezt az „Alliance" valamennyi svájci, olaszországi, spanyolországi lapjának útján újból meg újból elismételtette volna. Csak másodsorban bizonyította volna be, hogy mindezek a bűnök nem egyebek, mint az eredendő halálos bűn, a politikai akció elismerésével elkövetett eretnekség elkerülhetetlen következményei; a politikai akció ugyanis az állam elismerése, az állam pedig a parancsuralom, az uralkodás megtestesülése, ennélfogva mindenki, aki a munkásosztály politikai akcióját akarja, szükségképpen magának akarja a politikai uralmat, tehát a munkásosztály ellensége – kövezzétek meg! Ebben a megboldogult Maximilien Robespierre-től eltanult módszerben Bakunyin nagy jártassággal bírt, csakhogy túlságosan rendszeresen és túlságosan egyhangúan alkalmazta. És mégis ez a módszer volt még az egyetlen, amely legalább pillanatnyi sikert ígért.

De Bakunyin meghalt, és ezzel a titkos világuralom a svájci Neuchâtelből való James Guillaume úr kezébe ment át. A minden hájjal megkent világfi helyébe egy szűkkeblű szőrszálhasogató lépett, aki az anarchiáról szóló tanra alkalmazta a svájci kálvinista fanatizmusát. Az igaz hitet mindenáron diadalra kellett juttatni, és a korlátolt neuchâteli tanítót feltétlenül el kellett ismertetni ezen igaz hit pápájának. A „Bulletin de la Fédération Jurassienne"-t[85] (a „Jurai Föderáció Bulletinjé"-t) – amely föderációnak, a svájci munkásszövetség 5000 tagjával szemben, bevallottan alig 200 tagja van – megtették a szekta hivatalos lapjának, és ez elkezdte egyszerűen „lehordani" a hitükben ingadozókat. De a lombardiai munkások, akik „felső-olaszországi föderáció" néven alakítottak szervezetet, már nem voltak hajlandók eltűrni ezeket a figyelmeztetéseket. És amikor ráadásul múlt ősszel a jurai Bulletin odáig merészkedett, hogy meg akarta *parancsolni* a „Plebe"-nek, bocsássa el Guillaume úrnak nem tetsző egyik párizsi tudósítóját, akkor vége szakadt a barátságnak. A Bulletin folytatta a „Plebe" és a felső-olaszországiak befeketítését. De ezek most már tudták, hányadán vannak; tudták, hogy az anarchiáról és az egyeduralomról szóló prédikációk mögött néhány intrikusnak az a kívánsága rejlik, hogy az egész munkásmozgalom fölött diktatórikusan parancsoljon.

„Négy kis sorba foglalt, igen nyugodt hangú megjegyzés felpaprikázta a Jura-Bulletint és most úgy tesz, mintha dühösek lennénk rá, holott csak *épültünk* rajta. Valóban igen gyerekesnek kellene lenni ahhoz, hogy va-

laki bekapja a csalétket olyan emberek kezéből, akik beteges rosszindulatukban minden ajtón kopogtatnak, hogy rágalom árán kikönyörögjenek némi komiszságot ellenünk és a mieink ellen. Az a kéz, amely hosszú ideje mindenfelé *gazt és viszályt hint*, sokkal ismertebb, semhogy jezsuita (loyolai) üzelmei még megtéveszthetnének." („Plebe", 1877 január 21.)

És a február 26-i számban ugyanezeket az embereket úgy jellemzik, mint „néhány korlátolt *anarchista* és – óriási ellentmondás – egyben *diktatórikus* koponyát"; ami a legjobb bizonyítéka annak, hogy Milánóban teljesen átlátnak ezeken az urakon és így ott nem fognak több bajt okozni.

A január 10-i német választások és a velük összefüggő fordulat a belga mozgalomban – az eddigi tartózkodási politika felszámolása és helyettesítése az általános választójogért és a gyári törvényért folytatott agitációval – betetőzték a dolgot. A felső-olaszországi föderáció február 17-én és 18-án Milánóban megtartotta kongresszusát. A határozatok az olasz Internacionálé bakunyinista csoportjaival szemben tartózkodnak minden szükségtelen és nem helyénvaló ellenségeskedéstől. Kinyilvánítják azt is, hogy hajlandók képviselőt küldeni a brüsszeli kongresszusra, amely megkísérli majd az európai munkásmozgalom különböző frakcióinak egyesítését. De egyidejűleg a leghatározottabban leszögeznek három pontot, amelyek az olasz mozgalom szempontjából döntően fontosak:

1. hogy a mozgalom előmozdítására *minden* kínálkozó eszközt fel kell használni – tehát a politikai eszközöket is;

2. hogy a szocialista munkásoknak szocialista *párttá* kell alakulniok, amely független minden más politikai vagy vallási párttól, és

3. hogy a felső-olaszországi föderáció, saját autonómiájának fenntartásával és az Internacionálé *eredeti* szervezeti szabályzata[86] alapján, e nagy egyesülés tagjának tekinti magát, mégpedig *függetlenül* minden más olasz egyesüléstől, amelyek iránt azonban, akárcsak eddig, ezután is szolidaritást fog tanúsítani.

Tehát: politikai harc, politikai párttá való szerveződés és elkülönülés az anarchistáktól. A felső-olaszországi föderáció e határozatok meghozatalával végleg szakított a bakunyinista szektával és a nagy európai munkásmozgalom közös talajára helyezkedett. És minthogy Olaszország iparilag legfejlettebb részét fogja át – Lombardiát, Piemontot, Velencét –, az eredmény nem maradhat el. Azoknak az ésszerű agitációs eszközöknek az alkalmazásával szemben, amelyek minden más ország tapasztalata szerint beváltak, a bakunyinista csodadoktorok klikkezése hamarosan hatástalannak fog bizonyulni, az olasz proletariátus pedig az ország déli részében is

nemsokára lerázza majd azoknak az embereknek az igáját, akik a munkásmozgalom vezetésére való elhivatottságukat lecsúszott burzsoákként elfoglalt helyzetükből származtatják.

Aus Italien

A megírás ideje: 1877 március 6. és 14. között

A megjelenés helye: „Vorwärts",
1877 március 16. (32.) sz.

Eredeti nyelve: német

Friedrich Engels

Karl Marx

Karl Marx – az a férfiú, aki először alapozta meg tudományosan a szocializmust és ezzel korunk egész munkásmozgalmát – 1818-ban Trierben született. Először jogot tanult Bonnban és Berlinben, de csakhamar kizárólag a történelem és a filozófia tanulmányozására vetette magát és 1842-ben éppen azon volt, hogy a filozófiában magántanári képesítést szerezzen, amikor a III. Frigyes Vilmos halála után megindult politikai mozgalom más pályára sodorta. A rajnai liberális burzsoázia vezérei, a Camphausenok, Hansemannok stb. Marx közreműködésével megalapították Kölnben a „Rheinische Zeitung"-ot[87], és 1842 őszén a lap vezetésével megbízták Marxot, akinek a rajnai tartományi Landtag tanácskozásairól írt bírálata rendkívül nagy feltűnést keltett. A „Rheinische Zeitung" természetesen cenzúra alatt jelent meg, de a cenzúra nem bírt vele.* A „Rheinische Zeitung"-nak majdnem mindig sikerült leközölnie azokat a cikkeket, amelyek fontosak voltak: a cenzornak először kisebb falatokat vetettek oda törlésre, míg vagy önként engedett, vagy pedig azzal a fenyegetéssel kényszerítették engedékenységre, hogy akkor másnap nem jelenik meg a lap. Ha csak tíz ugyanolyan bátor újság lett volna, mint a „Rheinische Zeitung", és kiadóik hajlandók lettek volna néhány száz tallérral többet áldozni szedési költségre – a cenzúra már 1843-ban lehetetlenné vált volna Németországban. De a német laptulajdonosok kicsinyes, félénk nyárspolgárok voltak, s a „Rheinische Zeitung" egyedül vívta a harcot. Egyik cenzort a másik után emésztette fel, végül kettős cenzúra alá vetették: az első cenzúra után még egyszer és végérvényesen megcenzúrázta a kormányzati prezidens. Ez sem segített. 1843 elején a kormány kijelentette, hogy ezzel az újsággal nem lehet bírni, és egyszerűen betiltotta.

* A „Rheinische Zeitung" első cenzora Dolleschall rendőrtanácsos volt, ugyanaz, aki egykor törölte a „Kölnische Zeitung"-nak azt a közleményét, hogy Philalethes (János, későbbi szász király) lefordította Dante „Isteni színjáték"-át, megjegyezve, hogy „isteni dolgokból nem szabad játékot űzni". – *Engels jegyzete.*

Marx, aki feleségül vette a későbbi reakciós miniszternek, von Westphalennak a húgát, Párizsba költözött és ott A. Rugéval együtt kiadta a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t[88], amelyben szocialista írásainak sorozatát a „Hegeli jogfilozófia kritikájá"-val[89] nyitotta meg. Kiadta továbbá F. Engelsszel közösen „A szent család. Bruno Bauer és társai ellen" című munkáját,[90] az akkori német filozófiai idealizmus egyik legutolsó formájának szatirikus bírálatát.

A politikai gazdaságtan és a nagy francia forradalom történetének tanulmányozása mellett Marxnak még arra is maradt ideje, hogy alkalomadtán támadásokat intézzen a porosz kormány ellen; ez úgy állt bosszút, hogy 1845 tavaszán kieszközölte a Guizot-kormánynál – állítólag Alexander von Humboldt úr volt a közbenjáró – Marx kiutasítását Franciaországból.[91] Marx átköltözött Brüsszelbe és ott 1848-ban közzétette francia nyelven „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről" című tanulmányát[92] és 1847-ben a „Filozófia nyomorúságá"-t[93], Proudhon „A nyomorúság filozófiája" című művének bírálatát. Egyidejűleg alkalmat talált arra, hogy Brüsszelben német munkásegyletet[59] alapítson, s ezzel a gyakorlati agitáció terére lépett. A gyakorlati agitáció még fontosabb lett számára akkor, amikor ő és politikai barátai 1847-ben beléptek a kommunisták már néhány éve fennálló titkos szövetségébe. Ennek egész szervezetét gyökeresen átalakították; az addig többé-kevésbé összeesküvő jellegű egyesület átalakult a kommunista propaganda egyszerű, csak szükségből titkos szervezetévé, a német szociáldemokrata párt *első* szervezetévé. Ahol csak német munkásegyletek léteztek, mindenütt ott volt a Szövetség; Anglia, Belgium, Franciaország és Svájc majd minden ilyen egyletében és Németország nagyon sok egyletében a vezető tagok a Szövetség tagjai voltak, s a Szövetségnek igen jelentős része volt a kezdődő német munkásmozgalomban. És emellett Szövetségünk volt az első, mely az egész munkásmozgalom nemzetközi jellegét kiemelte és gyakorlatilag is érvényre juttatta, angolokat, belgákat, magyarokat, lengyeleket stb. számlált tagjai sorában, s főleg Londonban nemzetközi munkásgyűléseket rendezett.

A Szövetség átalakulása az 1847-ben tartott két kongresszuson ment végbe. A második kongresszus elhatározta a párt alapelveinek kidolgozását és közzétételét egy kiáltványban, melynek megszerkesztését Marxra és Engelsre bízta. Így jött létre a „Kommunista Párt kiáltványa",[94] amely 1848-ban közvetlenül a februári forradalom előtt jelent meg először, s amelyet azóta csaknem minden európai nyelvre lefordítottak.

A „Deutsche Brüsseler Zeitung", amelyben Marx közreműködött s amelyben a hazai rendőrparadicsomot kíméletlenül pellengérre állították,

megint arra indította a porosz kormányt, hogy lépéseket tegyen Marx kiutasítása érdekében, de hasztalanul. Amikor azonban a februári forradalom Brüsszelben is népmozgalmakra vezetett és úgy látszott, hogy Belgium is fordulat előtt áll, a belga kormány minden teketória nélkül elfogatta és kiutasította Marxot. Közben a francia ideiglenes kormány Flocon útján meghívta, hogy költözzék újra Párizsba, és Marx e meghívásnak eleget is tett.

Párizsban Marx mindenekelőtt az ottani németek között lábra kapott szédelgés ellen lépett fel, mely a német munkásokat fegyveres légiókba akarta szervezni, hogy ilymódon átvigyék a forradalmat és a köztársaságot Németországba. Egyfelől Németországnak magának kellett megcsinálnia a maga forradalmát, másfelől pedig az ideiglenes kormány Lamartine-jai minden Franciaországban alakuló forradalmi légiót eleve elárultak a megdöntendő kormánynak, amint az Belgiumban és Badenban meg is történt.

A márciusi forradalom után Marx Kölnbe ment és ott megalapította a „Neue Rheinische Zeitung"-ot, amely 1848 június 1-től 1849 május 19-ig állt fenn – az egyetlen újságot, mely az akkori demokratikus mozgalmon belül a proletariátus álláspontját képviselte. Ez már abban is megnyilvánult, hogy fenntartás nélkül kiállt az 1848 júniusi párizsi felkelők mellett, ami miatt a laptól majdnem valamennyi részvényese elpártolt. Hiába utalt a „Kreuzzeitung"[95] „a szemtelenség csimborasszójára", mellyel a „Neue Rheinische Zeitung" mindent megtámad, ami szent, a királyon és a birodalmi kormányzón kezdve a zsandárig, s teszi ezt egy porosz erődítményben, melynek akkor 8000 főnyi helyőrsége volt; hiába háborgott a liberális, hirtelen reakcióssá lett rajnai nyárspolgárság; hiába függesztette fel hosszabb időre a lapot 1848 őszén a kölni ostromállapot; hiába denunciálta a frankfurti birodalmi igazságügyminisztérium a kölni államügyésznek a lap egyik cikkét a másik után bírói eljárás megindítása végett; a lapot, a főőrség szeme láttára, nyugodtan tovább szerkesztették és nyomtatták, a lap kelendősége és híre együtt növekedett a kormány és a burzsoázia elleni támadások hevességével. Amikor 1848 novemberében a porosz államcsíny bekövetkezett, a „Neue Rheinische Zeitung" minden szám elején felszólította a népet, hogy tagadja meg az adókat és az erőszakra erőszakkal feleljen. 1849 tavaszán emiatt és még egy másik cikk miatt esküdtszék elé állították, de mindkét ízben felmentették.[96] Végül, amikor 1849 májusában a drezdai és Rajna-tartományi felkelést leverték, s a badeni-pfalzi felkelés ellen szervezett porosz hadjáratot jelentékeny csapattestek összpontosításával és mozgósításával megindították, a kormány elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy a „Neue Rheinische Zeitung"-ot erőszakkal elhallgattassa. Az utolsó – vörös betűkkel nyomott – szám május 19-én jelent meg.

Marx megint Párizsba ment, de alig néhány héttel az 1849 június 13-i tüntetés után a francia kormány az elé a választás elé állította, hogy vagy Bretagne-ba teszi át lakóhelyét, vagy pedig elhagyja Franciaországot. Marx az utóbbit választotta és Londonba költözött, ahol azóta megszakítás nélkül lakik.

Megkíséreltük a „Neue Rheinische Zeitung"-ot szemle formájában (Hamburgban) továbbra is megjelentetni (1850-ben)[97], de tekintettel a mind hevesebben fellépő reakcióra, rövid idő múlva le kellett róla mondanunk. Marx nyomban az 1851 decemberi franciaországi államcsíny után közzétette a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-t[98] (New York 1852; második kiadás Hamburg 1869, rövid idővel a háború előtt). 1853-ban megírta a „Leleplezések a kölni kommunista-perről" című munkáját[99] (először Bostonban, később Bázelban, újabban pedig Lipcsében nyomtatták ki).

Az után, hogy a Kommunisták Szövetségének tagjait Kölnben elítélték, Marx visszavonult a politikai agitációtól, s tíz esztendeig egyrészt arra fordította idejét, hogy áttanulmányozza azokat a gazdag kincseket, amelyeket a British Museum könyvtára a politikai gazdaságtan területén nyújtott, másfelől arra, hogy közreműködjék a „New York Tribune"-ban[100], amely az amerikai polgárháború kitöréséig nemcsak az aláírásával ellátott tudósításokat közölte, hanem Marx tollából számos vezércikket is az európai és ázsiai viszonyokról. Az angol hivatalos okmányok tüzetes tanulmányozásán alapuló cikkeit, amelyekben Lord Palmerstont támadta, pamflet formájában Londonban újból kinyomtatták.[101]

Sokévi közgazdasági tanulmányainak első gyümölcseként 1859-ben megjelent „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet" (Berlin, Duncker).[102] Ez az írás tartalmazza a marxi értékelmélet első összefüggő kifejtését a pénzelmélettel együtt. Az olasz háború idején Marx a „Das Volk"[103] c., Londonban megjelenő német újságban harcot folytatott az akkor liberális színben és az elnyomott nemzetek felszabadítójaként fellépő bonapartizmus, valamint az akkori porosz politika ellen, amely a semlegesség leple alatt a zavarosban akart halászni. Ez alkalommal Karl Vogt urat is meg kellett támadni, aki akkoriban Napóleon herceg (Plon-Plon) megbízásából és Louis Napoléon zsoldjában Németország semlegességéért, sőt rokonszenvéért agitált. Vogt a legaljasabb, tudatosan hazug rágalmakat szórta Marxra, aki „Vogt úr" (London 1860) című[104] írásával felelt, amelyben leleplezte Vogtot és a császári áldemokrata banda többi urait, s Vogtra mind külső, mind belső okok alapján rábizonyította, hogy a decemberi császárság megvesztegette. Pontosan tíz évvel később előkerült a tárgyi

bizonyíték is: a bonapartista bérencek listáján, amelyet 1870-ben a Tuileriákban megtaláltak és a szeptemberi kormány nyilvánosságra hozott, a V betű alatt a következő volt olvasható: „Vogt – 1859 augusztusában kézhez kapott . . . 40 000 frankot."[73]

Végre 1867-ben megjelent Hamburgban „A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet" – Marx főműve, amely szocialista közgazdasági nézeteinek alapjait és a fennálló társadalomra, a tőkés termelési módra és ennek következményeire vonatkozó bírálatának fővonásait fejti ki. E korszakalkotó mű második kiadása 1872-ben jelent meg; a második kötet kidolgozásán a szerző még munkálkodik.

Közben Európa különböző országaiban a munkásmozgalom ismét annyira megerősödött, hogy Marx gondolhatott egy régi vágyának a megvalósítására: Európa és Amerika leghaladottabb államait felölelő munkásszövetség alapítására, amely a szocialista mozgalom nemzetközi jellegét mind maguknak a munkásoknak a szemében, mind a burzsoák és a kormányok szemében úgyszólván megtestesítse – a proletariátus bátorítására és erősítésére, a proletariátus ellenségeinek rémületére. Az Oroszország által újra leigázott Lengyelország érdekében 1864 szeptember 28-án nyilvános gyűlést rendeztek a londoni St. Martin's Hallban, s ez alkalmat nyújtott az ügy előterjesztésére, amelyet lelkesedéssel fogadtak. Megalakult a *Nemzetközi Munkásszövetség*; a gyűlésen ideiglenes Főtanácsot választottak London székhellyel, s ennek a lelke Marx volt; ugyanígy minden következő Főtanácsnak is, egészen a hágai kongresszusig. Marx szerkesztett majdnem minden írást, melyet az Internacionálé Főtanácsa közzétett, az 1864-ben kibocsátott Alapító Üzenettől[105] kezdve egészen az 1871-es franciaországi polgárháborúról szóló üzenetig.[106] Ha Marxnak az Internacionáléban kifejtett tevékenységét akarnám vázolni, annyit jelentene, mint megírni magának a Szövetségnek a történetét, amely egyébként még elevenen él az európai munkások emlékezetében.

A Párizsi Kommün bukása lehetetlen helyzetbe hozta az Internacionálét. Az európai történelem előterébe nyomult olyan pillanatban, amikor a sikeres gyakorlati cselekvés minden lehetősége mindenhol bezárult előtte. Azok az események, amelyek a hetedik nagyhatalommá emelték, ugyanakkor lehetetlenné tették számára, hogy haderőit mozgósítsa és harcba vigye, ha nem akarta a biztos vereség veszélyét és a munkásmozgalomnak évtizedekre szóló visszavetését előidézni. Ehhez járult, hogy különböző oldalakról olyan elemek nyomultak előre, amelyek a Szövetség hirtelen megnövekedett hírnevét személyi hiúság vagy személyi becsvágy céljaira próbálták kiaknázni anélkül, hogy az Internacionálé valódi helyzetét felmérték volna vagy te-

kintettel lettek volna rá. Hősi elhatározásra kellett jutni, s megint Marx volt az, aki erre rászánta magát és a hágai kongresszuson keresztül is vitte. Az Internacionálé ünnepélyes határozattal minden felelősséget elhárított magáról a bakunyinisták üzelmeiért, akik az említett értetlen és tisztátalan elemek középpontjában álltak; azután, tekintettel arra, hogy az általános reakcióval szemben az Internacionálé az irányában is támasztott, fokozott követelményeknek képtelen lett volna eleget tenni és egész működését sem folytathatta volna másként, csak egy sor olyan áldozat árán, melyekben a munkásmozgalom elvérzett volna – tekintettel erre a helyzetre az Internacionálé egyelőre visszavonult a színtérről és a Főtanácsot Amerikába helyezte át. A következmények megmutatták, mennyire helyes volt ez az akkoriban és azóta is gyakran hibáztatott határozat. Egyfelől vége szakadt minden olyan kísérletnek, hogy az Internacionálé nevében hiábavaló puccsokat rendezzenek, másfelől pedig a különböző országok szocialista munkáspártjai között továbbra is folytatódó bensőséges érintkezés azt bizonyította, hogy a világ proletariátusában az érdekközösség és szolidaritás tudata, amelyet az Internacionálé ébresztett fel, érvényesülni tud egy formaszerű nemzetközi szövetség pillanatnyilag béklyóvá vált köteléke nélkül is.

A hágai kongresszus után Marxnak végre-valahára megint nyugalma és ideje maradt arra, hogy elméleti munkáit újra folytassa, és remélhetőleg nem túlságosan hosszú idő múlva nyomdába adhatja a „Tőke" második kötetét.

A sok fontos felfedezés közül, melyekkel Marx a tudomány történetében megörökítette a nevét, itt csak kettőt emelhetünk ki.

Az elsővel Marx a világtörténelem egész eddigi felfogását felforgatta. A történelem egész eddigi szemlélete azon az elképzelésen alapult, hogy minden történelmi változás végső okai az emberek változó eszméiben keresendők, és hogy minden történelmi változás közül viszont a politikai változások a legfontosabbak, ezek uralkodnak az egész történelemben. De azt a kérdést, hogy honnan erednek az emberek eszméi és melyek a politikai változások hajtóokai, nem vetették fel. Csak a francia és részben az angol történetírók újabb iskolájában tört magának utat az a meggyőződés, hogy az európai történelem hajtóereje, legalábbis a középkor óta, a fejlődő polgárság harca a feudális nemességgel a társadalmi és politikai uralomért. Marx most kimutatta, hogy az egész eddigi történelem osztályharcok története, hogy mindezekben a változatos és bonyolult politikai harcokban csak társadalmi osztályok társadalmi és politikai uralmáról van szó, arról, hogy régebbi osztályok meg akarják tartani az uralmat, új, feltörekvő

osztályok pedig ki akarják vívni az uralmat. De hogyan keletkeznek ezek az osztályok és hogyan maradnak fenn? Azoknak a mindenkori anyagi, nyersen érzéki feltételeknek az alapján, melyek között a társadalom az adott korban létfenntartását termeli és kicseréli. A középkor feudális uralma kis parasztközségek önellátó gazdaságán nyugodott, mely majdnem mindent megtermelt, amire szüksége volt és cserét alig ismert; e községeknek a harcias nemesség védelmet nyújtott kifelé és nemzeti vagy legalábbis politikai vonatkozásban összekapcsolta őket. Amikor megjelentek a városok és nyomukban a külön kézműipar, s először belföldi, később pedig nemzetközi kereskedelmi forgalom jött létre, kifejlődött a városi polgárság, amely a nemességgel vívott harcban már a középkorban kicsikarta, hogy szintén kiváltságos osztályként illesszék a feudális rendszerbe. De az Európán kívül fekvő földrészek felfedezésével, a XV. század közepétől kezdve, ez a polgárság sokkal kiterjedtebb kereskedelmi területhez jutott, ami iparának fejlesztésére sarkallta. A kézművességet a legfontosabb iparágakból kiszorította az immár gyárszerű manufaktúra, ezt megint a nagyipar, mely a múlt század találmányai, főleg a gőzgép feltalálása folytán vált lehetővé; ez megint visszahatott a kereskedelemre, amennyiben elmaradt országokban a régi kézi munkát kiszorította, a fejlettebb országokban pedig a jelenlegi új közlekedési eszközöket, gőzgépeket, vasutakat, villamos távírókat hozta létre. Így a polgárság mindinkább a maga kezében egyesítette a társadalmi vagyont és a társadalmi hatalmat, míg a nemesség és a nemességre támaszkodó királyság kezében levő politikai hatalomból még sokáig ki volt rekesztve. De bizonyos fokot elérve – Franciaországban a nagy forradalom óta – ezt is meghódította, s most a maga részéről uralkodó osztállyá lett a proletariátussal és a kisparasztsággal szemben. Ebből a szempontból kiindulva a legegyszerűbben megmagyarázható minden történelmi jelenség – ha a társadalom mindenkori gazdasági helyzetéről kielégítő ismereteink vannak, amelyek szaktörténetíróinknál persze tökéletesen hiányoznak –, s éppígy fölöttébb egyszerűen megmagyarázhatók minden történelmi korszak képzetei és eszméi az illető korszak gazdasági életfeltételeiből és az ezek által megintcsak megszabott társadalmi és politikai viszonyokból. Most először helyezték a történelmet valóságos alapzatára; az a kézzelfogható, de eddig teljesen mellőzött tény, hogy az embereknek mindenekelőtt enniök, inniok, lakniok és ruházkodniok, tehát *dolgozniok* kell, mielőtt a hatalomért harcolhatnak, politikával, vallással, filozófiával stb. foglalkozhatnak – ez a kézzelfogható tény most végre történelmi igazához jutott.

A szocialista szemléletre nézve azonban ennek az új történelemfelfogásnak egészen nagy jelentősége volt. Bebizonyította, hogy minden eddigi törté-

nelmet osztályellentétek és osztályharcok mozgattak, hogy mindig voltak uralkodó és elnyomott, kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok és hogy az emberek nagy többsége mindig kemény munkára és csekély élvezetre volt ítélve. Vajon miért? Egyszerűen azért, mert az emberiség minden megelőző fejlődési fokán a termelés még oly kevéssé volt fejlett, hogy a történelmi fejlődés csak ebben az ellentétes formában mehetett végbe, hogy a történelmi haladás nagyjában és egészében egy kicsiny, kiváltságos kisebbség tevékenységére szorítkozott, míg a nagy tömeg arra volt kárhoztatva, hogy a maga szűkös létfenntartásáért megdolgozzék és tetejében még a kiváltságosak egyre bőségesebbé váló létfenntartását is előteremtse. De ugyanaz a történelmi vizsgálat, amely ekképpen az eddigi – különben csak az emberek gonoszságával magyarázható – osztályuralomnak természetes és értelmes magyarázatát adja, egyben arra a belátásra is vezet, hogy a jelenkor oly roppant mértékben fokozódott termelőerői következtében még az utolsó ürügye is eltűnt – legalábbis a leghaladottabb országokban – az emberek megoszlásának uralkodókra és elnyomottakra, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra; hogy az uralkodó nagypolgárság betöltötte történelmi hivatását, hogy a társadalom vezetésére nem alkalmas többé, sőt, a termelés fejlődésének akadályává lett, mint ezt a kereskedelmi válságok, főképp a legutóbbi nagy „krach"[107] és az ipar nyomott helyzete minden országban bizonyítja; hogy a történelmi vezetés a proletariátusra hárult át, arra az osztályra, amely egész társadalmi helyzeténél fogva csak úgy szabadíthatja fel magát, hogy egyáltalán minden osztályuralmat, minden szolgaságot és minden kizsákmányolást megszüntet. A társadalmi termelőerők, amelyek túlnőttek a burzsoázián, csak arra várnak, hogy a szövetkezett proletariátus birtokába vegye őket, s oly állapotot fognak teremteni, amely a társadalom minden tagjának lehetővé teszi a részvételt a társadalmi javaknak nemcsak a termelésében, hanem az elosztásában és kezelésében is, és az egész termelés tervszerű szervezésével annyira növeli a társadalmi termelőerőket és azok hozadékát, hogy minden ésszerű szükséglet kielégítését egyre növekvő mértékben mindenki számára biztosítani lehet.

Marx második fontos felfedezése a tőke és a munka közötti viszony végleges felderítése, más szóval, annak a kimutatása, hogy miként zsákmányolja ki a mai társadalomban, a fennálló tőkés termelési módban a munkást a tőkés. Amióta a politikai gazdaságtan felállította azt a tételt, hogy a munka minden gazdagság és minden érték forrása, azóta elkerülhetetlenné vált a kérdés: hogyan egyeztethető ezzel össze az, hogy a bérmunkás nem kapja meg a munkájával termelt egész értékösszeget, hanem annak egy részét le kell adnia a tőkésnek? Mind a polgári közgazdászok, mind a szocialisták

azon fáradoztak, hogy erre a kérdésre tudományosan helytálló feleletet adjanak, de hasztalanul, míg végre Marx megoldotta a kérdést. Ez a megoldás a következő: A mai tőkés termelési módnak két társadalmi osztály léte az előfeltétele; egyrészt a tőkésosztályé, amelynek birtokában vannak a termelési és létfenntartási eszközök, másrészt a proletároké, akik ebből a birtoklásból ki vannak rekesztve, akiknek csak egyetlen eladható árujuk van: a munkaerejük; akik ennélfogva kénytelenek ezt a munkaerejüket eladni, hogy létfenntartási eszközök birtokába juthassanak. De egy áru értékét a termelésében — tehát az újratermelésében is — megtestesült társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg; egy átlagember napi, havi, évi munkaerejének értékét tehát az a munkamennyiség határozza meg, amely e munkaerő fenntartásához egy napig, egy hónapig, egy évig szükséges létfenntartási eszközök mennyiségében testesül meg. Tegyük fel, hogy egy munkás napi létfenntartási eszközeinek termelése hat munkaórát igényel, vagy ami ugyanaz, hogy a bennük foglalt munka hat órai munkamennyiséget képvisel. Akkor a munkaerő napi értéke olyan pénzösszegben fog kifejeződni, amelyben szintén hat munkaóra testesül meg. Tegyük fel továbbá, hogy a tőkés, aki munkásunkat foglalkoztatja, megfizeti neki ezért ezt az összeget, tehát munkaereje teljes értékét. Ha mármost a munkás napi hat órát dolgozik a tőkésnek, akkor teljesen megtérítette neki a kiadásait — hat órai munkát hat órai munkáért. Ebben az esetben persze a tőkés mit sem nyerne, s ezért egészen másképp fogja is fel a dolgot. Én, mondja, ennek a munkásnak a munkaerejét nem hat órára, hanem egész napra vettem meg. Eszerint a munkást a körülményekhez képest 8, 10, 12, 14 és még több órán át dolgoztatja, úgyhogy a hetedik, nyolcadik és következő órák terméke meg nem fizetett munka terméke és közvetlenül a tőkés zsebébe vándorol. Így a munkás a tőkés szolgálatában újra megtermeli nemcsak munkaereje értékét, amelyet megfizetnek, de ezenfelül még *értéktöbbletet* is termel, amelyet először is a tőkés sajátít el, s amely a további folyamatban, meghatározott gazdasági törvények szerint, eloszlik az egész tőkésosztályra; ez az az alap, amelyből földjáradék, profit, tőkefelhalmozás, szóval a nem-dolgozó osztályok által felemésztett vagy felhalmozott minden gazdagság ered. Így azonban bebizonyosodott, hogy a mai tőkések gazdagságukat éppen úgy idegen, meg nem fizetett munka elsajátításával szerzik, mint a rabszolgatartók vagy a robotmunkát kizsákmányoló hűbérurak, s hogy a kizsákmányolásnak mindezek a formái csak a meg nem fizetett munka elsajátításának különféle módjában különböznek. Ezzel azonban végleg elvesztették a talajt a birtokos osztályok összes képmutató szólamai, amelyek szerint a mai társadalmi rendben jog és igazságosság, a jogok és

kötelességek egyenlősége és az érdekek általános összhangja uralkodik, a mai polgári társadalomról pedig kiderült, hogy ez, nem kevésbé mint elődei, nagyszabású szervezet a nép óriási többségének kizsákmányolására egy kicsiny és mind kisebbé zsugorodó kisebbség által.

Ezen a két fontos tényen alapszik a modern, tudományos szocializmus. A „Tőke" második kötetében Marx továbbfejleszti ezeket és más, nem kevésbé fontos tudományos felfedezéseit a tőkés társadalmi rendszerről, s ezáltal a politikai gazdaságtannak az első kötetben még nem érintett oldalait is gyökeresen felforgatja. Kívánjuk, hogy Marxnak módjában álljon ezt a kötetet mielőbb nyomdába adni.

Karl Marx

A megírás ideje: 1877 június közepe

A megjelenés helye: „Volkskalender", Braunschweig 1878.

Eredeti nyelve: német

[Karl Marx]

[Levél az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének[108]]

Szerkesztő Úr!

A „Karl Marx Zsukovszkij úr ítélőszéke előtt" című cikk szerzője* kétségtelenül szellemes ember, és ha az eredeti felhalmozásra vonatkozó fejtegetésemben akár csak egyetlen passzust talált volna, mely alátámasztja következtetéseit, azt idézte volna. Ilyen passzus híján kénytelen rávetni magát egy mellékes részletre, amolyan polémiára egy orosz „szépíró"** ellen, amely a „Tőke" első német kiadásának függelékében jelent meg. Mit vetek ott az író szemére? Azt, hogy az orosz földközösséget nem Oroszországban, hanem Haxthausen porosz kormánytanácsos könyvében fedezi fel, és hogy nála az orosz földközösség csupán érvül szolgál amellett, hogy a vén, rothadt Európát a pánszlávizmus győzelmének kell új életre keltenie. Erről az íróról alkotott ítéletem lehet helyes vagy téves, de semmi esetre sem lehet nézeteim kulcsa „az orosz emberek" („русских людей") azon erőfeszítéseire vonatkozóan, „найти для своего отечества путь развития, отличный от того, которым шла и идёт Западная Европа"*** stb.

A „Tőke" második német kiadásának utószavában[109] – a Zsukovszkijról szóló cikk szerzője ezt ismeri, minthogy idézi – azzal a nagyrabecsüléssel írok egy „nagy orosz tudósról és kritikusról"°, amelyet megérdemel. Ez a tudós figyelemre méltó cikkekben foglalkozott azzal a kérdéssel, vajon Oroszországnak, mint liberális közgazdászai kívánják, először meg kell-e semmisítenie a földközösséget, hogy azután áttérjen a tőkés rendszerre, vagy ellenkezőleg, át sem vergődve e rendszer gyötrelmein, magáévá teheti

---

* N. K. Mihajlovszkij. – *Szerk.*

** A. I. Herzen. – *Szerk.*

*** – „hogy hazájuk számára megtalálják a fejlődésnek más útját, mint amelyen Nyugat-Európa haladt és halad" (*idézet Mihajlovszkij cikkéből, „Otyecsesztvennije Zapiszki", 1877. 10. sz., 326. old.*) – *Szerk.*

° N. G. Csernisevszkij. – *Szerk.*

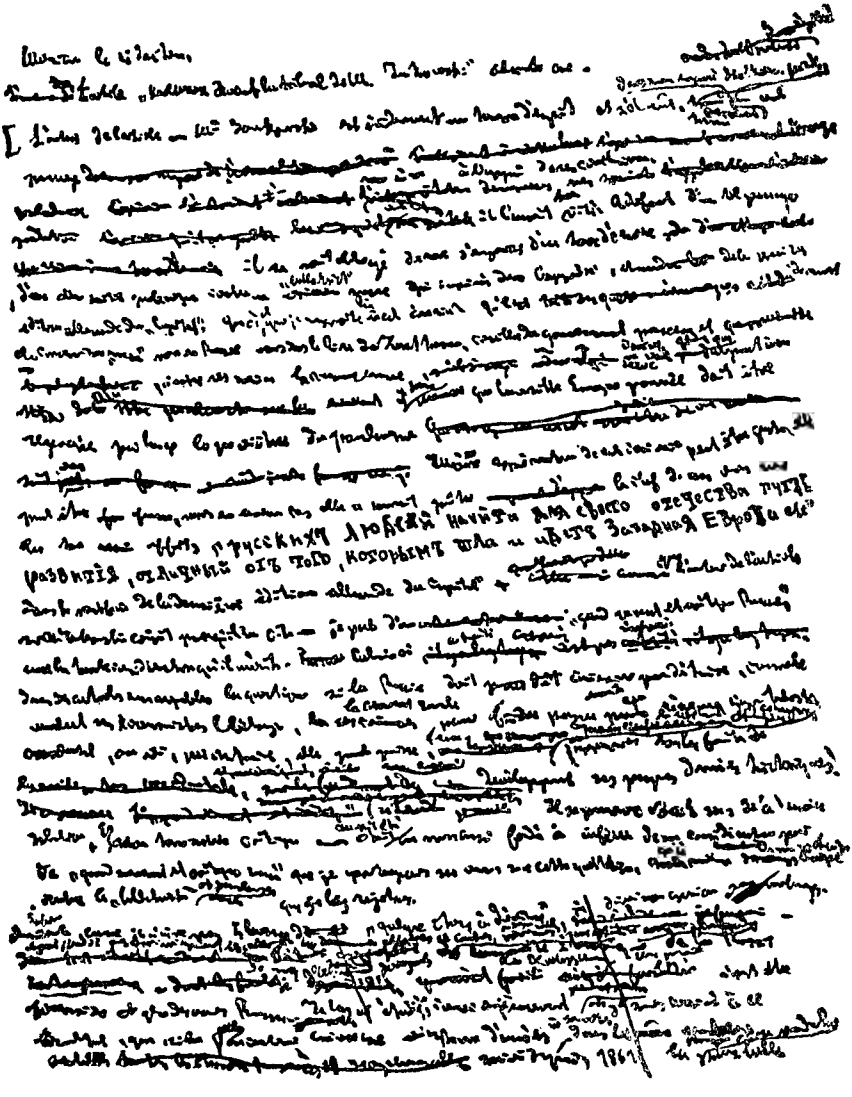

Marx levele az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségéhez;
első oldal

annak minden gyümölcsét, továbbfejlesztve saját történelmi adottságait. A szerző ez utóbbi megoldás mellett foglal állást. És tisztelt kritikusomnak legalább annyi alapja lett volna a „nagy orosz tudós és kritikus" iránti nagyrabecsülésemből arra következtetni, hogy osztom nézeteit ebben a kérdésben, mint a „szépíró" és pánszlávista elleni polémiámból arra, hogy ezeket elvetem.

Végül, minthogy nem szeretek „találgatásra alkalmat adni", kertelés nélkül fogok beszélni. Hogy a tárgy ismeretében alkothassak ítéletet Oroszország gazdasági fejlődéséről, megtanultam oroszul, majd hosszú éveken át tanulmányoztam az e tárgyra vonatkozó hivatalos és egyéb kiadványokat. A következő eredményre jutottam: ha Oroszország tovább halad azon az úton, melyet 1861 óta követ, eljátssza a legkedvezőbb lehetőséget, amelyet a történelem egy népnek valaha is kínált, és átéli majd a tőkés rendszer összes végzetes viszontagságait.

II

Az eredeti felhalmozásról szóló fejezet csak jelezni kívánja azt az utat, amelyen haladva Nyugat-Európában a tőkés gazdasági rendszer a feudális gazdasági rendszer méhéből megszületett. Azt a történelmi mozgást vázolja tehát, amely, elválasztva a termelőket termelőeszközeiktől, az előbbieket bérmunkásokká (proletárokká, a szó modern értelmében), az utóbbiak birtokosait pedig tőkésekké változtatta. Ebben a történelemben „korszakot alkotnak mindazon forradalmi változások, amelyek emeltyűkként szolgálnak a kialakuló tőkésosztálynak, de különösen azok a változások, amelyek a nagy tömegeket megfosztják hagyományos termelő- és létfenntartási eszközeiktől és hirtelen a munkapiacra dobják őket. De ennek az egész fejlődésnek az alapja a földművesek kisajátítása. Ez radikális módon még csak Angliában valósult meg... De Nyugat-Európa valamennyi országa végigéli ugyanezt a folyamatot" stb. („Capital", ed. française, p. 315*) A fejezet befejező részében a termelés történelmi tendenciáját a következőkre vezetem vissza: hogy „a természeti folyamatok elkerülhetetlenségével maga szüli meg a saját tagadását"; hogy maga teremtette meg egy új gazdasági rend elemeit azzal, hogy egyidejűleg adja a legnagyobb lendületet a társadalmi munka termelőerőinek és minden egyéni termelő mindenirányú fejlődésének;

* – „A Tőke", francia kiadás, 315. old.[110] – *Szerk.*

hogy a tőkés tulajdon, amely ténylegesen már egyfajta kollektív termelésen alapszik, csak társadalmi tulajdonná alakulhat át. Ehelyütt ezt semmiféle bizonyítékkal nem támasztom alá, azon egyszerű okból, mert ez az állítás maga nem egyéb mint sommás összefoglalása a tőkés termelésről az előző fejezetekben foglalt hosszú fejtegetéseknek.

Mármost miként alkalmazhatta kritikusom ezt a történelmi vázlatot Oroszországra? Csakis így: ha Oroszország arra törekszik, hogy a nyugat-európai nemzetek mintája szerinti tőkés nemzetté váljék – és az utóbbi években nagy erőfeszítéseket tett ebben az irányban –, ezt nem érheti el anélkül, hogy parasztjainak jórészét előzetesen proletárokká ne változtatná; és aztán, ha már belekerült a tőkés rendszer sodrába, éppúgy el kell majd viselnie e rendszer kérlelhetetlen törvényeit, mint más profán népeknek. Ennyi az egész. De kritikusomnak ez kevés. Történelmi vázlatomat a kapitalizmus nyugat-európai keletkezéséről feltétlenül át kell alakítania valami történelemfilozófiai elméletté a fejlődés általános útjáról, amelyet végzetszerűen meg kell tennie minden népnek, bármilyen történelmi viszonyok között éljen is, míg végül elérkezik ahhoz a gazdasági alakulathoz, amely a társadalmi munka termelőerőinek legnagyobb fellendülésével együtt biztosítja az ember legsokoldalúbb fejlődését. De én bocsánatot kérek tőle. (Ezzel túlságosan megtisztel és egyben túlságos szégyent hoz rám.) Vegyünk egy példát.

A „Tőké"-ben több helyen utaltam arra, hogy milyen sorsra jutottak a plebejusok a régi Rómában. Eredetileg szabad parasztok voltak, akik a saját számlájukra művelték meg a saját darab földjeiket. A római történelem során kisajátították őket. Ugyanaz a folyamat, amely megfosztotta őket termelő- és létfenntartási eszközeiktől, egyben nemcsak a nagybirtok, hanem a nagy pénztőkék létrehozását is magában foglalta. Így aztán egy szép napon az egyik oldalon voltak szabad emberek, akiket mindenüktől megfosztottak, kivéve a munkaerejüket, a másikon pedig voltak, e munka kizsákmányolására, minden megszerzett gazdagság birtokosai. Mi történt? A római proletárok nem bérmunkásokká, hanem dologkerülő *csőcselékké* lettek, amely még megvetendőbb, mint az ún. „poor whites"* az Egyesült Államok déli államaiban, és ott a termelésnek nem tőkés, hanem rabszolga-munkán alapuló módja alakult ki. Megdöbbentően hasonló, de eltérő történelmi környezetben lejátszódó események tehát teljesen különböző eredményekhez vezettek. Ha e fejlődések mindegyikét külön-külön tanulmányozzuk és azután

* – „nincstelen fehérek" – *Szerk.*

összehasonlítjuk őket, könnyen megtaláljuk e jelenség kulcsát, de sohasem fogunk a nyitjára jutni egy olyan történelemfilozófiai elmélet franciakulcsával, amelynek legfőbb erénye abban van, hogy történelem-fölötti.

A megírás ideje: 1877 november körül

Az első megjelenés helye :
„Vesztnyik Narodnoj Voli",
1886. 5. sz.

Eredeti nyelve: francia

Aláírás nélkül

Friedrich Engels

[A munkásmozgalom Németországban, Franciaországban, az Egyesült Államokban és Oroszországban]

A szocialista mozgalom Németországban csodálatosan fejlődik. Jelenleg 62 szocialista időszaki kiadvány jelenik meg, közülük 46 voltaképpeni értelemben vett újság, 1 folyóirat és 15 a *szakszervezetek* orgánuma. Ezenkívül német nyelven Svájcban 4 újságot és 1 folyóiratot, Ausztriában 3, Magyarországon 1 és Amerikában 6 újságot adnak ki. A német nyelvű szocialista időszakos kiadványok száma összesen:

Németországban	62	75
Ausztriában	3	
Magyarországon	1	
Svájcban	3	
Amerikában	6	

Ilymódon a német nyelvű időszakos szocialista irodalom több orgánumot számlál, mint minden más nyelvű együttvéve. Nem sorolom ide az *egyetemi tanárok* (katedra-szocialisták) többé-kevésbé szocialista lapjait, hanem csupán a párt által elismert orgánumokat.

Amikor merényletet követtek el Bismarck ellen[111], egy burzsoá ezt írta nekem: „Egész Németországot (a polgárit) örömmel tölti el, hogy Bismarckot nem ölték meg", én meg így feleltem: „Mi is elégedettek vagyunk, mert ő nekünk dolgozik, mintha csak megfizetnék érte." Önök tudják, hogy igazam volt, mert a sok üldözés és szenvedés nélkül, a militarizmus és a folytonosan emelkedő adók nélkül nem jutottunk volna el idáig.

Bár a franciaországi válság[112] igen kevéssé kielégítő eredményeket hozott, a továbbiak során, úgy hiszem, olyan helyzet fog kialakulni, mely lehetővé teszi a francia szocialistáknak, hogy a sajtó útján, nyilvános gyűléseken és egyesületekben fejtsék ki hatásukat és *munkáspárttá* szerveződjenek; ez minden, amit most, az 1871-es vérfürdő után elérhetünk. Ezenkívül leszögezett tény, hogy Franciaország két nagy vívmányt ért el: az egyik a paraszt-

tok republikánussá válása, a másik egy republikánus hadsereg létrehozása. Ducrot, Batbie és társaik államcsínyje megbukott, mert a katonák határozottan megtagadták, hogy a nép ellen vonuljanak.

Amerikában a munkáskérdés a nagy vasútvonalak alkalmazottainak véres sztrájkja[113] miatt került napirendre. Olyan esemény ez, amely korszakot nyit az amerikai történelemben: ilymódon nagy léptekkel halad előre a *munkáspárt* megalakításának ügye az Egyesült Államokban. Abban az országban az események gyorsan mennek előre, ezért nyomon kell követnünk menetüket, hogy valamely jelentős siker, amelyre ott rövidesen sor kerül, meglepetésként ne érjen bennünket.

Oroszország az, amelynek, úgy hiszem, a közeljövőben a legfontosabb szerep jut. Az úgynevezett jobbágyfelszabadítás folytán előállt helyzet már a háború előtt is elviselhetetlen volt. Ezt a nagyszabású reformot oly jól valósították meg, hogy végül a nemeseket és a parasztokat egyaránt tönkretette. Ezt egy újabb reform követte, de ez azzal az ürüggyel, hogy a kormányzóságoknak vagy kerületeknek olyan közigazgatást ad, amelyet a központi kormánytól többé-kevésbé függetlenül választanak meg, csak a már amúgy is tűrhetetlen adók emelkedését eredményezte.

A kormányzóságokat egyszerűen megterhelték közigazgatásuk költségeivel, úgyhogy az állam kevesebbet fizetett, de továbbra is ugyanannyi adót hajtott be; ezért új adókat vetettek ki a kormányzósági és helyi költségek fedezésére. Ehhez járult még az általános hadkötelezettség, ami egyenértékű egy újabb, a többinél súlyosabb adóval és egy új, számszerűleg nagyobb hadsereggel.

Ilymódon nagy lépésekben közeledett a pénzügyi összeomlás. Az ország már a háború előtt a fizetésképtelenség állapotában volt. Az orosz pénzmágnások, akik nagymértékben részt vettek az 1871 és 1873 közötti csalárd spekulációkban, belerántották az országot az 1874-ben Bécsben és Berlinben kirobbant pénzügyi válságba és évekre tönkretették az orosz ipart és kereskedelmet. Így álltak a dolgok, amikor megindult a szent háború a törökök ellen[114], és minthogy külföldön nem sikerült kölcsönt szerezni, a belföldi kölcsönök pedig nem eredményeztek annyit, amennyire szükség lett volna, a Bank millióihoz (a tartalékalapokhoz) és utalványok kibocsátásához kellett folyamodni; ennek következtében a papírpénz értéke napról napra csökken és hamarosan, már egy vagy két éven belül, eléri a mélypontot. Végső soron adva van egy orosz 1789 minden eleme, és ezt szükségképpen egy 1793 fogja követni. Bárhogyan végződik is a háború, az orosz forradalom küszöbön áll és hamarosan, talán még ebben az évben ki fog törni; Bakunyin feltevésével ellentétben felülről, a palotából fog elindulni, az elszegényedett, fron-

deuse* nemesség köréből. De ha már egyszer megindult, magával sodorja majd a parasztokat, és akkor olyan jelenetek szemtanúi leszünk, amelyekhez képest elhalványulnak az 1793-ban történtek. Ha pedig Oroszország forradalomba sodródott, akkor egész Európa arculata megváltozik. A régi Oroszország mindeddig az európai reakció nagy tartalékhadserege volt, mint ilyen cselekedett 1789-ben, 1805-ben, 1815-ben, 1830-ban és 1848-ban. Ha majd ez a tartalék-hadsereg megsemmisült – akkor majd meglátjuk!

A megírás ideje: 1878 január 12.
A megjelenés helye: „La Plebe", 1878 január 22. (3.) sz.
Eredeti nyelve: olasz
Aláírás nélkül

* – zendülő; pártütő – *Szerk.*

Friedrich Engels

Európa munkásai 1877-ben[115]

The Workingmen of Europe in 1877

A megírás ideje: 1878 február közepe — március közepe

A megjelenés helye: „The Labor Standard",
1878 március 3., 10., 17., 24., 31. sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: F r e d e r i c k E n g e l s

I

Az elmúlt év eseménydús és termékeny volt Európa munkásosztálya számára. Csaknem minden országban nagyot haladt a munkáspárt megszervezésének és kiszélesítésének ügye; az egység, amelyet valamikor egy kicsi, de aktív szekta[116] fenyegetett, gyakorlatilag helyreállt; a munkásosztály mozgalma mind jobban és jobban a mindennapi politika előterébe nyomult, és a közelgő diadal biztos jele, hogy a politikai események, bármilyen fordulatot vettek is, ilyen vagy olyan módon mindig kedvezőknek bizonyultak e mozgalom továbbhaladására.

Az 1877-es évet már az elején az egyik legnagyobb győzelem vezette be, amelyet munkások valaha is kivívtak. Január 10-én zajlottak le az általános választójog alapján a háromévenkénti választások a német parlamentbe (Reichstagba); olyan választások, amelyek 1867 óta mindig alkalmat adtak a német munkáspártnak arra, hogy felmérje erejét, és felvonultassa a világ előtt jólszervezett és folyton növekvő zászlóaljait. 1874-ben 400 000 szavazat jutott a munkások jelöltjeire; 1877-ben több mint 600 000. Tíz munkásjelöltet választottak meg 10-én, míg további huszonnégy a két héttel később tartott pótválasztásokon indult. E huszonnégy közül ténylegesen csak keveset választottak meg, mert valamennyi többi párt egyesült ellenük. De ez nem változtatott azon a fontos tényen, hogy a birodalom minden nagy városában és ipari központjában óriási léptekkel előrehaladt a munkásosztály mozgalma, és hogy a következő választásokon, 1880-ban mindezek a választókerületek bizonyosan a kezébe kerülnek. Meghódította Berlint, Drezdát, valamennyi szász ipari kerületet és Solingent; Hamburgban, Boroszlóban, Nürnbergben, Lipcsében, Braunschweigban, Schleswig-Holsteinban és Vesztfália, valamint az Alsó-Rajna ipari kerületeiben az összes pártok koalíciójának alig sikerült igen csekély többséggel legyőznie a munkásosztály jelöltjeit. A német szociáldemokrácia hatalommá, éspedig gyorsan növekvő hatalommá vált, amellyel ezentúl az ország minden más, kormányzó vagy egyéb hatalmának számolnia kell. E választások hatása óriási volt. A burzsoáziát igazi pánik fogta el, annál is inkább, mert sajtója a szociáldemokráciát állandóan úgy tüntette fel, mint ami a jelentéktelenségbe süllyed. A munkás-

osztály, fellelkesedve saját győzelmén, megújult eréllyel és minden kínálkozó csatatéren folytatta a harcot; a többi ország munkásai pedig, mint látni fogjuk, nemcsak hogy saját diadalukként ünnepelték a németek győzelmét, hanem ez új erőfeszítésekre is ösztönözte őket, hogy ne maradjanak le a munka felszabadításáért folyó versenyben.

A német munkáspárt gyors előrehaladása jelentős áldozatokat kívánt azoktól, akik aktívabban részt vettek benne. A kormány üldözése, bírságok és még gyakrabban börtönbüntetések zuhognak rájuk, és már régóta fel kellett készülniök arra, hogy életük nagyobbik részét börtönben töltik. Noha a legtöbb ilyen ítélet rövid időre szól, néhány héttől három hónapig, semmiképp sem ritkák a hosszú büntetések sem. Így, hogy megvédjék a saarbrückeni fontos bányász- és ipari kerületet a szociáldemokrata méreg fertőzésétől, két agitátort nemrégiben fejenként két és fél évre ítéltek, mert erre a tiltott területre merészkedtek. A birodalom rugalmas törvényei tömérdek ürügyet kínálnak ilyen rendszabályokra, és ahol nem elegendők, ott a bírák többnyire készek arra, hogy az elítéléshez szükséges mértékben kiterjesszék őket.

A német mozgalom nagy előnye, hogy a szakszervezetek a politikai szervezettel vállvetve dolgoznak. A szakszervezetek által nyújtott közvetlen előnyök sok, egyébként közömbös embert a politikai mozgalomba vonzanak, míg a politikai akcióközösség összetartja az egyébként elszigetelt szakszervezeteket és kölcsönös támogatást biztosít nekik.

A német parlamenti választásokon elért siker felbátorította német barátainkat arra, hogy más választási területeken is kipróbálják esélyeiket. Így a birodalom kisebb államainak két tartományi parlamentjébe sikerült munkásokat bejuttatniok, és behatoltak jó néhány városi tanácsba is: a szász ipari kerületekben sok várost szociáldemokrata tanács kormányoz. Minthogy ezeken a választásokon a választójog korlátozott, nem lehet nagy eredményeket remélni; mégis minden megszerzett mandátum segít bebizonyítani a kormányoknak és a burzsoáziának, hogy ezentúl számolniok kell a munkásokkal.

De az öntudatos munkásszervezetek gyors növekedésére a legjobb bizonyíték időszaki sajtótermékeik növekvő száma. És itt át kell lépnünk Bismarck „birodalmának" határait, mert ezek a német szociáldemokrácia befolyásának és tevékenységének semmi esetre sem szabnak korlátot. Német nyelven 1877 december 31-én mindent összevéve nem kevesebb mint hetvenöt lap jelent meg a munkáspárt szolgálatában. Ezek közül a Német Birodalomban 62 (közülük 15 ugyanennyi szakszervezet lapja), Svájcban 3, Ausztriában 3, Magyarországon 1, Amerikában 6; összesen 75, több mint a minden más nyelven megjelenő munkáslapok száma együttvéve.

A sedani ütközet[117] után, 1870 szeptemberében a német munkáspárt végrehajtó bizottsága megmondta választóinak, hogy a háború eredményeképpen az európai munkásmozgalom súlypontja Franciaországból Németországba tolódott át, és ezzel a német munkásokra nagyobb kötelesség és új felelősség hárul, ami újabb erőfeszítéseket követel tőlük. Az 1877-es év bebizonyította ennek igazságát, és egyidejűleg azt is, hogy Németország proletariátusa semmiképp sem alkalmatlan a vezetés ideiglenesen reá rótt feladatára. Bármilyen hibákat követett is el néhány vezető – a hibák gyakoriak voltak és sokfélék is –, maguk a tömegek eltökélten, habozás nélkül és a helyes irányban meneteltek előre. Magatartásuk, szervezettségük és fegyelmük feltűnő ellentéte annak a gyengeségnek, határozatlanságnak, szolgalelkűségnek és gyávaságnak, amely oly jellemző a burzsoázia minden németországi mozgalmára. De míg a német burzsoázia befejezte pályafutását azzal, hogy a „Győzelmes Vilmosnak" szóló több mint bizánci hízelgésig süllyedt le, és kezén, lábán megkötözve alárendelte magát az egy Bismarck csökönyös akaratának, a munkásosztály győzelemről győzelemre menetel, és még azok a rendszabályok is előresegítik és erősítik, amelyeket a kormány és a burzsoázia az ő elnyomására eszelnek ki.

II

Bármilyen nagy volt is a német választások hatása magán az országon belül, sokkal nagyobb volt külföldön. Elsősorban pedig helyreállította az európai munkásmozgalomnak azt az összhangját, amelyet az utóbbi hat évben megzavartak egy kis, de rendkívül szorgos szekta igényei.

Azok az olvasóink, akik figyelemmel kísérték a Nemzetközi Munkásszövetség történetét, emlékezni fognak rá, hogy közvetlenül a Párizsi Kommün bukása után nézeteltérések keletkeztek a nagy munkásszervezet kebelében, amelyek az 1872-es hágai kongresszuson nyílt szakadásra és ebből következően szétbomlásra vezettek. Ezeket a nézeteltéréseket egy Bakunyin nevű orosz és követői okozták, akik tisztes vagy tisztességtelen eszközökkel felsőbbséget igényeltek maguknak egy olyan szervezetben, amelyben csak elenyésző kisebbség voltak. Fő csodaszerük az volt, hogy elvből ellenezték a munkásosztály *minden* politikai akcióját; olyannyira, hogy az ő szemükben szavazni egy választáson annyit jelentett, mint elárulni a proletariátus érdekeit. Csak a nyílt, erőszakos forradalmat voltak hajlandók elismerni a cselekvés eszközéül, semmi mást. Svájcból, ahol ezek az „anarchisták", ahogy magukat nevezték, először vertek gyökeret, Olaszországba

és Spanyolországba terjeszkedtek át, és ott egy ideig valóban uralkodtak a munkásmozgalomban. Az Internacionáléban többé-kevésbé támogatták őket a belgák, akik, bár más indítékokból, szintén a politikai tartózkodás mellett nyilatkoztak. A szakadás után fenntartottak egy látszat-szervezetet és kongresszusokat rendeztek, amelyeken néhány tucat ember, mindig ugyanazok, azzal az igénnyel lépett fel, hogy egész Európa munkásosztályát képviseli, és az ő nevében nyilatkoztatta ki dogmáit. De már az 1874-es német választások, és az a nagy előny, amelyet a német mozgalom a maga kilenc legaktívabb tagjának a parlamentben való jelenléte révén tapasztalt, a kétely elemeit hintette el az „anarchisták" között. Politikai események elfojtották a spanyolországi mozgalmat, amely szinte nyomot sem hagyva tűnt el[118]; Svájcban a politikai cselekvést támogató párt, amely vállvetve dolgozott a németekkel, napról napra erősebbé vált és nemsokára 300 az 1-hez arányban múlta felül a néhány anarchistát; Olaszországban a „szociális forradalom" egy gyermekes kísérlete után (Bologna, 1874), amelyben az „anarchistáknak" sem az értelme, sem a bátorsága nem mutatkozott meg előnyösen, az igazi munkáselemek ésszerűbb cselekvési módok után kezdtek nézni. Belgiumban a mozgalom, hála a vezetők tartózkodáspárti politikájának, amely a munkásosztályt kirekesztette a valódi cselekvés minden területéről, holtpontra jutott. Valóban, miközben a németeket politikai akciójuk sikerről sikerre vezette, azoknak az országoknak a munkásosztálya, ahol a tartózkodás volt napirenden, vereséget vereség után szenvedett el és belefáradt az eredménytelen mozgalomba; szervezeteik feledésbe merültek, sajtószerveik egymás után tűntek el. E munkások értelmesebb részét csak megdöbbenthette ez az ellentét; Olaszországban csakúgy mint Belgiumban lázadás tört ki az „anarchista" és tartózkodást hirdető tantétel ellen, és az emberek feltették a kérdést maguknak és egymásnak, miért legyenek megfosztva egy ostoba dogmatizmus miatt éppen azoknak a cselekvési módoknak az alkalmazásától, amelyek a leghatékonyabbnak bizonyultak. Így álltak a dolgok, amikor a németek nagy választási győzelme eloszlatott minden kétséget, legyőzött minden habozást. Ily makacs ténnyel szemben semmilyen ellenállás nem volt lehetséges. Olaszország és Belgium a politikai cselekvés mellett nyilatkozott; az olasz tartózkodáspártiak maradéka, kétségbeesésbe hajszolva, újabb felkelést kísérelt meg Nápoly közelében[119]; mintegy harminc anarchista kihirdette a „szociális forradalmat", de a rendőrség sürgősen gondozásába vette őket. Mindössze annyit értek el, hogy teljesen összeomlott saját szektás mozgalmuk Olaszországban. Ilymódon az anarchista szervezet, amely azzal az igénnyel lépett fel, hogy Európa egyik végétől a másikig uralkodjék a munkásosztály mozgalmán, ismét lecsökkent

eredeti magjára, mintegy kétszáz emberre Svájc Jura kerületében, ahol hegyi zugolyuk magányából tovább tiltakoznak a világ többi részének győzelmes eretneksége ellen és fenntartják igaz ortodoxiájukat, ahogy azt a most már halott Bakunyin császár lefektette. És amikor tavaly szeptemberben az Egyetemes Szocialista Kongresszus összeült a belgiumi Gandban – ezt a kongresszust ők maguk hívták össze –, jelentéktelen kisebbségnek bizonyultak, szemben Európa egyesült és egy nézeten levő nagy munkásszervezeteinek küldötteivel. A kongresszus, habár energikusan elutasította nevetséges tantételeiket és arcátlan igényeiket, s leszögezte, hogy csak egy kis szektát utasított el, végül nagylelkű türelemben részesítette őket.

Ilymódon négyévi belső harc után helyreállt az európai munkásosztály cselekvésének teljes összhangja, és azt a politikát, amelyet az Internacionálé utolsó kongresszusának többsége meghirdetett, teljesen igazolták az események. Most újra létrejött az az alap, amelyen a különböző európai országok munkásai ismét szilárdan együttműködhetnek és megadhatják egymásnak azt a kölcsönös támogatást, amely a mozgalom fő erejét alkotja. A Nemzetközi Munkásszövetség lehetetlenné vált* ... [Egy sor ország kormánya törvényeket hozott], amelyek megtiltották ezen országok munkásainak, hogy bármiféle ilyen nemzetközi kötelékbe belépjenek. A kormányok megtakaríthatták volna maguknak mindezt a fáradságot. A munkásosztály mozgalma túlnőtt nemcsak minden ilyen formális köteléknek a szükségességén, hanem még a lehetőségén is; a nagy proletárszervezet pedig nemcsak hogy teljesen elvégezte munkáját, hanem maga is tovább él, hatalmasabban, mint valaha, az egységnek és összetartásnak abban a sokkal erősebb kötelékében, a cselekvésnek és politikának abban a közösségében, amely most egész Európa munkásosztályát lelkesíti, és amely határozottan az Internacionálé saját és legnagyszerűbb műve. A különböző országok munkásai között, sőt minden egyes ország munkásai között is sok eltérő nézet járja, de nincs többé semmilyen szekta, nincs többé igény dogmatikus ortodoxiára és a tantétel felsőbbségére; van egy közös cselekvési terv, amelyet eredetileg az Internacionálé vázolt fel, most pedig általánosan elfogadtak, mert mindenütt a mozgalom harcából, szükségleteiből nőtt ki, tudatosan vagy öntudatlanul; olyan terv ez, amely, habár szabadon alkalmazkodik minden nemzet és minden hely változó feltételeihez, alapvető vonásaiban mégis mindenütt ugyanaz, és ilymódon biztosítja a szándék egységét és azoknak az eszközöknek az általános megegyezését, amelyeket azért alkalmaznak, hogy megvalósuljon a közös cél: a munkásosztály felszabadítása maga a munkásosztály által,

* *Az eredetiben nyomdahiba miatt szöveghiány. – Szerk.*

III

Az előző cikkben már jeleztük az olasz, a spanyol, a svájci és a belga munkásmozgalom történetével kapcsolatos legfontosabb, érdeklődésre számottartó tényeket. De még valamit el kell mondanunk.

Spanyolországban a mozgalom gyorsan terjedt 1868 és 1872 között, amikor az Internacionálé több mint 30 000 fizető taggal büszkélkedett. De mindez inkább látszólagos volt, mint valóságos, inkább az ország bizonytalan politikai helyzete okozta időleges izgatottságnak, mint valódi szellemi haladásnak volt az eredménye. A spanyol Internacionálét, miután belekeveredett az 1873-as kantonális (föderális köztársasági) felkelésbe[120], azzal együtt szétzúzták. Egy ideig tovább élt titkos társaság formájában, amelynek valamelyes magja kétségtelenül még mindig létezik. De mivel sohasem adott magáról életjelt azon kívül, hogy elküldte három megbízottját a gandi kongresszusra, arra a következtetésre kényszerültünk, hogy ez a három megbízott körülbelül ugyanúgy képviseli a spanyol munkásosztályt, ahogyan hajdanán a három Tooley-streeti szabó képviselte Anglia népét[121]. És bármikor ad majd Spanyolország munkásainak egy politikai megrázkódtatás lehetőséget arra, hogy megint aktív szerepet játsszanak, nyugodtan megjósolhatjuk, hogy az új kezdeményezés nem ezektől az „anarchista" szájalóktól fog kiindulni, hanem azoknak az értelmes és energikus munkásoknak a kis csapatából, akik 1872-ben hűek maradtak az Internacionáléhoz[122] és akik most bevárják az alkalmas pillanatot, ahelyett, hogy titkos összeesküvősdit játszanának.

Portugáliában a mozgalom mindig mentes maradt az „anarchista" fertőzéstől, és ugyanazon az ésszerű alapon fejlődött, mint a legtöbb más országban. A portugál munkásoknak számos Internacionálé-szekciója és szakszervezete volt; 1877 januárjában igen sikeres kongresszust tartottak, és kitűnő hetilapjuk volt: „O Protesto" („A tiltakozás")[123]. De őket is akadályozták ellenséges törvények, amelyek korlátok közé szorították a sajtót, az egyesülés és nyilvános gyülekezés jogát. Továbbra is harcolnak mindezekért, és most Oportóban egy másik kongresszust tartanak, amely alkalmat nyújt nekik arra, hogy megmutassák a világnak, miszerint a portugál munkásosztály kiveszi az őt megillető részt a munka felszabadításáért vívott nagy és egyetemes harcból.

Olaszország munkásainak tevékenységét is nagymértékben gátolja a burzsoá törvényhozás. A banditizmus és az igen elterjedt titkos banditaszervezetek elfojtásának ürügyén hozott számos különleges törvényt, amelyek a kormánynak roppant teljhatalmat adnak, szemérmetlenül alkalmazzák a

munkások egyesületeire; kiemelkedőbb tagjaikat ugyanúgy, mint a bandi-
tákat, bírói vagy esküdtszéki határozat nélkül rendőri felügyelet alá helyezik
vagy száműzik. A mozgalom mégis fejlődik, és – legjobb jele annak, hogy
él – súlypontja Romagna tisztes, de halódó városaiból az északi szorgos
ipari és gyárvárosokba tolódott át, amely változás biztosította az igazi
munkáselemek túlsúlyát a seregnyi burzsoá eredetű „anarchista" betolako-
dottal szemben, akiknek kezében korábban a vezetés volt. Akárhányszor
zárja be és oszlatja fel a kormány a munkásklubokat és szakszervezeteket,
mindig újjáalakítják ezeket más néven. A proletár sajtó, noha sok lapja csak
rövid életű a szerkesztők elleni vádemelések, bírságok és börtönbüntetések
miatt, minden vereség után újra talpra áll, és minden akadály ellenére több
viszonylag régóta fennálló újságja van. E lapok közül néhány, többnyire a
tiszavirág életűek közül valók, még mindig „anarchista" tantételeket hirdet,
de ez a frakció lemondott a mozgalom vezetésére irányuló minden igényé-
ről, fokozatosan kihal a mazzinista vagy burzsoá republikánus párttal együtt,
és minden talpalatnyi terület, amelyet ez a két klikk elveszít, megannyi
nyert terület a valódi és értelmes munkásmozgalom számára.

Belgiumban a munkásosztály tevékenységének súlypontja szintén el-
tolódott, és ennek következtében maga ez a tevékenység is fontos változáson
ment át. 1875-ig a súlypont az ország franciául beszélő részében volt, bele-
értve Brüsszelt, amely félig francia, félig flamand; ebben az időszakban a
mozgalmat erősen befolyásolták proudhonista tantételek, amelyek ugyan-
csak előírják a politikai beavatkozástól, különösképpen a választásoktól való
tartózkodást. Nem maradt tehát más, csak sztrájkok, amelyeket rendszerint
a katonaság véres beavatkozásával elnyomtak, és gyűlések, amelyeken a régi
megszokott frázisokat állandóan ismételgették. A munkások torkig voltak
ezzel, és az egész mozgalom fokozatosan elaludt. De 1875 óta bekapcsolód-
tak a harcba a flamandul beszélő országrész gyárvárosai, lendületesebb és,
mint hamarosan bebizonyosodott, új szellemmel. Belgiumban nincsen sem-
miféle gyári törvény a nők, illetve gyermekek munkaidejének korlátozására;
és Gand és környéke gyári munkás szavazói először feleségük és gyermek-
eik védelmét követelték, akiket napi 15 vagy még több órai rabszolga-
munkára kényszerítettek a pamutfeldolgozó gyárakban. A proudhonista
doktrinérek ellenállása, akik úgy vélték, ilyen csekélységek korántsem ér-
demlik meg a transzcendens forradalmisággal elfoglalt emberek figyelmét,
hasztalan volt, és fokozatosan sikerült is ezt az ellenállást leküzdeni. A gyári
gyermekek törvényes védelmének követelése a belga munkásosztály plat-
formjának egyik pontjává vált, és ezzel megtört a varázs, amelynek követ-
keztében eddig tabu volt a politikai tevékenység. A többit elvégezte a német

példa, és most a belga munkások – a német, svájci, dán, portugál, magyar, osztrák és részben az olasz munkásokhoz hasonlóan – politikai párttá alakulnak, amely különbözik a többi politikai pártoktól és velük szemben áll, s arra törekszenek, hogy kivívják felszabadulásukat bármiféle politikai tevékenységgel, amelyet a helyzet megkívánhat.

A svájci munkások nagy tömegei – a németül beszélő részük – néhány évvel ezelőtt a „Munkások konföderációjába" szerveződtek, amely 1876 végén több mint 5000 fizető tagot számlált. Mellettük még egy szervezet működött, a „Grütli Társaság", amelyet eredetileg a burzsoá radikálisok alakítottak a radikalizmusnak a munkások és parasztok közötti elterjesztésére; de folyamatosan szociáldemokrata eszmék hatoltak be ebbe az igen kiterjedt szervezetbe, és végül meghódították. 1877-ben e két társaság szövetségre, csaknem fúzióra lépett egy svájci politikai munkáspárt megszervezése végett; és olyan eréllyel tevékenykedtek, hogy a népszavazáson keresztülvitték az új svájci gyári törvényt, amely minden létező gyári törvény közül a legkedvezőbb a munkásokra nézve. Most éber felügyeletet szerveznek, hogy biztosítsák a törvény megfelelő végrehajtását a gyártulajdonosok hangosan kinyilvánított rosszakaratával szemben. Az „anarchisták", magasabbrendű forradalmi álláspontjukról, természetesen hevesen ellenezték az egész akciót, megbélyegezték mint gyalázatos árulást az ellen, amit ők „a forradalomnak" neveznek; de minthogy legfeljebb kétszázan vannak, és itt is, mint másutt, csak hadsereg nélküli tiszti vezérkart alkotnak, ez nem számított. – A svájci munkáspárt programja majdnem azonos a németekével, túlságosan is azonos, mivel átvették még néhány tökéletlenebb és zavarosabb részét is. De a program puszta szövegezése csekély fontosságú, amíg a mozgalomban a helyes szellem uralkodik.

A dán munkások 1870 körül vették fel a küzdelmet, és először igen gyors haladást értek el. A kisbirtokos parasztok pártjával való szövetségük révén, amelyben sikerült elterjeszteniök nézeteiket, jelentős politikai befolyásra tettek szert, olyannyira, hogy az „Egyesült baloldal", amelynek magját a parasztpárt alkotta, néhány éven át többségben volt a parlamentben. De a mozgalomnak ez a gyors növekedése inkább külszín volt, mint valóság. Egy napon kiderült, hogy két vezető eltűnt, miután elherdálta a munkásoktól pártcélokra gyűjtött pénzt. A keletkezett botrány roppant nagy volt, és a dán mozgalom még mindig nem heverte ki az ezt követő elkedvetlenedést. Mindenesetre, ha a dán munkáspárt most kevésbé szembetűnő módon halad is előre, mint azelőtt, minden okunk megvan arra a meggyőződésre, hogy a tömegek fölötti múló és látszólagos uralmát, amelyet most elvesztett, fokozatosan helyettesíteni fogja valóságosabb és tartósabb befolyással,

Ausztriában és Magyarországon a munkásosztálynak a legnagyobb nehézségekkel kell megküzdenie. A politikai szabadságot a sajtó, a gyűlések és az egyesülések tekintetében a legalacsonyabb szintre szállították le, az ál-alkotmányos monarchiának megfelelően. Egy hallatlanul rugalmas törvénykönyv feljogosítja a kormányt arra, hogy a munkásosztály követeléseinek és érdekeinek még legenyhébb kifejezéséért is büntetést szabjon ki. S mégis a mozgalom itt, akárcsak másutt, elfojthatatlanul fejlődik. A fő központok Csehország ipari kerületei, Bécs, valamint Pest. Munkáslapokat adnak ki német, cseh és magyar nyelven. Magyarországról a mozgalom átterjedt Szerbiába, ahol a háború előtt hetilapot[124] adtak ki szerb nyelven, de amikor a háború kitört, a lapot egyszerűen betiltották.

Így hát, bárhová tekintünk Európában, a munkásosztály mozgalma nemcsak sikeresen, hanem gyorsan, és ami még több, mindenütt ugyanabban a szellemben halad előre. A különböző országok munkásai között helyreállt a teljes összhang és ezzel együtt ilyen vagy olyan módon az állandó és rendszeres érintkezés. Azok a férfiak, akik 1864-ben megalapították a Nemzetközi Munkásszövetséget, akik először a külső, azután a belső ellenség elleni küzdelem éveiben magasra tartották zászlaját, amíg inkább politikai szükségszerűségek, mint belső viszályok szakadást és látszólagos visszavonulást nem idéztek elő – ezek a férfiak most büszkén kiálthatják: „Az Internacionálé elvégezte feladatát; teljesen elérte nagy célját – az egész világ proletariátusának egyesítését az elnyomói ellen vívott harcban."

IV

Olvasóink bizonyára észrevették, hogy a megelőző három cikkben alig történt említés Európa egyik legfontosabb országáról – Franciaországról, éspedig a következő okból: az eddig tárgyalt országokban a munkásosztály tevékenysége, noha lényegében politikai tevékenység, nem fonódott össze közvetlenül az általános, hogy így mondjuk, hivatalos politikával. Németország, Olaszország, Belgium stb. munkásosztálya még nem politikai hatalom az államban; csak leendő politikai hatalom, és ha egyes említett országok hivatalos pártjainak, a konzervatívoknak, a liberálisoknak vagy a radikálisoknak számolniok kell vele, ez csak azért van, mert gyors fejlődése nyilvánvalóvá teszi, hogy igen rövid időn belül a proletárpárt elég erős lesz ahhoz, hogy éreztesse befolyását. De Franciaországban más a helyzet. Párizs munkásai a vidéki nagyvárosok munkásainak támogatásával a nagy forradalom óta mindig hatalom voltak az államban. Ők a haladás harcos serege közel

kilencven év óta; a francia történelem minden nagy válságakor kimentek az utcára, felfegyverkeztek, ahogy tudtak, barikádokat emeltek, megkezdték a csatát, és az ő győzelmük vagy vereségük döntötte el Franciaország sorsát az elkövetkező évekre. 1789-től 1830-ig a burzsoázia forradalmait Párizs munkásai küzdötték végig; ők vívták ki 1848-ban a köztársaságot, abban a tévhitben, hogy ez a köztársaság a munka felszabadítását jelenti, őket józanította ki kegyetlenül a vereség, amelyet ugyanennek az évnek júniusában mértek rájuk; ők álltak ellen a barikádokon Louis Napoléon 1851-es államcsínyjének és ismét legyőzték őket; ők söpörték el 1870 szeptemberében a kimúlt császárságot, amelyhez hozzányúlni a burzsoá radikálisok gyávák voltak. 1871 márciusában Thiers kísérlete, hogy elvegye tőlük azokat a fegyvereket, amelyekkel megvédték Párizst az idegen betöréstől, a Kommün forradalmába és abba a hosszúra nyúló küzdelembe kényszerítette őket, amely e forradalom véres elfojtásával végződött.

Egy nemzeti munkásosztály, amely ilymódon közel egy évszázadon át nemcsak saját hazája történetének minden válságában játszott döntő szerepet, hanem ugyanakkor mindig az európai forradalom élcsapata is volt, ilyen munkásosztály nem élheti azt a viszonylag elvonult életet, amely a kontinens többi munkásainak még mindig a tulajdonképpeni tevékenységi köre. Az olyan munkásosztály, mint Franciaországé, kötve van múltja történelméhez és múltja történelme által. Történelme, valamint elismert döntő harci ereje révén szétbonthatatlanul összefonódott az ország általános politikai fejlődésével. Ezért nem pillanthatunk vissza a francia munkásosztály tevékenységére anélkül, hogy ne bocsátkoznánk bele a francia politikába általában.

Akár a saját csatáját harcolta meg a francia munkásosztály, akár a liberális, radikális vagy republikánus burzsoáziáét, minden elszenvedett vereségét eddig súlyos politikai reakció követte, amely éppoly heves volt, mint amilyen tartós. Így az 1848 júniusi és 1851 decemberi vereség után a bonapartista császárság tizennyolc éve következett, amely a sajtót bilincsbe verte, a gyülekezés és az egyesülés jogát elfojtotta, tehát a munkásosztályt megfosztotta az egymással való érintkezés és a szervezkedés minden eszközétől. Ennek szükségszerű eredménye az volt, hogy amikor az 1870 szeptemberi forradalom eljött, a munkások nem emelhettek hatalomra másokat, csupán azokat a burzsoá radikálisokat, akik a császárság idején a hivatalos parlamenti ellenzéket alkották, és akik természetszerűleg elárulták őket és hazájukat. A Kommün eltiprása után a munkásosztálynak, amelynek harci erejét évekre megbénították, csak egy közvetlen érdeke volt: elkerülni az elnyomás ilyen hosszúra nyúló uralmának megismétlődését, nehogy megint kénytelen legyen a saját közvetlen felszabadulása helyett előbb a dolgok olyan álla-

potáért küzdeni, amely lehetővé teszi majd neki a végső felszabadító harc előkészítését. Mármost Franciaországban négy nagy politikai párt van; három monarchista – legitimisták, orleanisták és bonapartisták, mindegyik külön trónkövetelővel – és a republikánus párt. A három trónkövetelő közül bármelyik jutna is trónra, minden esetben csak a nép jelentéktelen kisebbsége támogatná, tehát csakis erőszakra támaszkodhatnék. Ilymódon minden monarchista restaurációnak elkerülhetetlen velejárója az erőszak uralma, valamennyi közszabadság és egyéni jog elnyomása, aminek elkerülésére a munkásosztálynak törekednie kell. Másfelől a létrejött republikánus kormány fennmaradása legalább az esélyt meghagyná az egyéni és közszabadság olyan fokának elérésére, amely lehetővé tenné a munkásosztály sajtójának létrehozását, a gyűlések útján történő agitációt és a független politikai pártként való szervezkedést; a köztársaság megőrzése amellett megkímélné a munkásosztályt attól, hogy a jövőben újra harcolni kényszerüljön a kivívásáért.

Így hát a francia munkásosztály nagyfokú ösztönös politikai intelligenciájának újabb bizonysága volt az, hogy mihelyt tavaly május 16-án a három monarchista klikk nagy összeesküvése hadat üzent a köztársaságnak[125], a munkások egy emberként kinyilvánították, hogy legfontosabb közvetlen céljuk a köztársaság fenntartása. Nem kétséges, hogy ebben a burzsoá republikánusok és radikálisok uszályaként cselekedtek, de az olyan munkásosztály, amelynek nincs sajtója, s nincsenek gyűlései, sem klubjai, sem politikai társaságai, mi más lehet, mint a burzsoá radikális párt uszálya? Mi mást tehet politikai függetlenségének megszerzése végett, mint azt, hogy támogatja az egyetlen pártot, amely kénytelen biztosítani a népnek általában, és ezért a munkásoknak is, olyan szabadságjogokat, amelyek lehetővé teszik a független szervezetet? Néhányan azt mondják, hogy a munkásoknak a legutóbbi választásokon saját jelölteket kellett volna állítaniok, de még azokon a helyeken is, ahol ezt sikerrel tehették volna meg, hol voltak a munkásosztálynak azok a jelöltjei, akik saját osztályuk körében eléggé ismertek ahhoz, hogy megkapják a szükséges támogatást? Hisz a Kommün óta a kormánynak gondja volt arra, hogy a felkelés résztvevőjeként letartóztasson minden munkást, aki akár csak magánagitáció révén ismertté tette magát saját párizsi kerületében.

A republikánusok győzelme a tavaly novemberi választásokon jelentős volt. Ezt még jelentősebb győzelmek követték az utána sorra kerülő megyei, törvényhatósági és pótválasztásokon. A monarchista összeesküvés talán mindezekkel szemben sem hátrált volna meg, de kezét megbénította a hadsereg félreérthetetlen magatartása. Nemcsak hogy számos tiszt, különösen

az alacsonyabb rendfokozatúak között, republikánus volt, hanem ami még döntőbb, a katonák zöme megtagadta, hogy a köztársaság ellen vonuljon. Ez volt az első eredménye a hadsereg újjászervezésének, amellyel megszüntették a fizetett helyetteseket, és a hadsereget az összes osztályok ifjainak tisztességes képviseletévé változtatták. Ilymódon az összeesküvés megtört, anélkül, hogy erőszakkal kellett volna letörni. És ez is nagymértékben érdeke volt a munkásosztálynak, amely, még túl gyenge lévén az 1871-es érvágás után, nem kívánhatja ismét elpazarolni legnagyobb kincsét, harci erejét mások javáért vívott küzdelmekben, vagy heves összeütközések sorába bocsátkozni, mielőtt teljesen visszanyerte volna erejét.

De ennek a republikánus győzelemnek még egy jelentősége van. Bizonyítja, hogy a falu népe 1870 óta nagy lépést tett előre. Eddig a munkásosztály Párizsban aratott minden győzelmét igen rövid idő múlva semmivé tette a francia lakosság nagy tömegét alkotó kisparasztság reakciós szelleme. E század eleje óta a francia parasztság bonapartista volt. A második köztársaságot, amelyet a párizsi munkások hoztak létre 1848 februárjában, az a hatmillió paraszti szavazat semmisítette meg, amelyet ugyanezen év decemberében Louis Napoléonra adtak. De az 1870-es porosz invázió megrendítette a parasztság hitét a császárságban, és a tavaly novemberi választások azt bizonyítják, hogy a falusi lakosság zöme republikánussá vált, ami igen nagy fontosságú változás. Nemcsak azt jelenti ez, hogy ezentúl minden monarchista restauráció reménytelenné lett Franciaországban. Jelenti a közelgő szövetséget is a városok munkásai és a falu parasztsága között. A nagy forradalom által létrehozott kisparaszti birtokosok csak névleg birtokosai a földnek. Gazdaságaikat elzálogosították az uzsorásoknak; termésük elmegy a kamatok és perköltségek fizetésére; a közjegyző, az ügyvéd, a végrehajtó, az árverező állandóan az ajtójuknál fenyegetődzik. Helyzetük éppolyan rossz, mint a munkásoké, és csaknem olyan bizonytalan. És ha most ezek a parasztok a bonapartizmustól a köztársasághoz fordulnak, ezzel megmutatják, hogy helyzetük jobbrafordulását nem várják többé azoktól a császári csodáktól, amelyeket Louis Napoléon mindig megígért és sohasem vitt véghez. A második császárság durván szétoszlatta Thiers hitét a „parasztok császárának" titokzatos megváltó erejében. A varázs megtört. A francia parasztság végre elég józan lelkiállapotban van ahhoz, hogy keresse krónikus ínségének valódi okait és azokat a gyakorlati eszközöket, amelyek segítségével azt megszüntetheti; és ha egyszer gondolkodni kezd, hamarosan rá kell jönnie, hogy az egyetlen orvosság a szövetség a városi munkásosztállyal, az egyetlen osztállyal, amely nem érdekelt a parasztság jelenlegi nyomorúságos helyzetében.

Ilymódon bármilyen hitvány is Franciaország jelenlegi republikánus kormánya, a köztársaság végleges létrehozása legalább megadta a francia munkásoknak az alapot, amelyen független politikai párttá szerveződhetnek és megvívhatják jövendő csatáikat, nem mások javára, hanem a sajátjukéra; egyúttal azt az alapot, amelyen egyesülhetnek a parasztság eddig ellenséges tömegeivel, hogy ilymódon a jövőbeli győzelmek ne, mint eddig, Párizs rövid életű diadalai legyenek Franciaország fölött, hanem Franciaország összes elnyomott osztályai Párizs és a nagy vidéki városok munkásainak vezetésével végső diadalt arathassanak.

V

Még egy fontos európai országot kell szemügyre vennünk – Oroszországot. Nem mintha létezne Oroszországban említésre érdemes munkásmozgalom. De azok a belső és külső körülmények, amelyek közé Oroszország került, igen sajátosak és olyan eseményekkel terhesek, amelyek szerfelett fontosak nemcsak az orosz, hanem az egész európai munkásság jövőjét illetően.

1861-ben II. Sándor kormánya megvalósította a jobbágyfelszabadítást, az orosz nép óriási többségének átváltoztatását röghözkötött és földesurának kényszermunkára kötelezett jobbágyból szabad paraszti birtokossá. Ezt a változást, amelynek szükségessége régóta nyilvánvaló volt, olymódon hajtották végre, hogy sem az egykori földesurak, sem az egykori jobbágyok nem nyertek vele. A parasztfalvak juttatott földet kaptak, hogy ezentúl a sajátjuk legyen, ezzel szemben kártalanítaniok kellett a földesurakat a falvaknak ilymódon átengedett föld értékéért, és bizonyos mértékben azért a jogigényért is, amellyel a földesurak eddig a parasztok munkáját illetően rendelkeztek. Minthogy a parasztok nyilvánvalóan nem tudták előteremteni a földesuraknak fizetendő pénzt, az állam közbelépett. E kifizetés egy részét úgy foganatosították, hogy átadták a földesúrnak azon föld egy részét, amelyet eddig a parasztok a saját számlájukra műveltek, a többit kormánykötvények formájában fizették ki, amelyeket az állam előlegezett, és amelyeket a parasztoknak kamatostul, évi részletekben vissza kellett fizetniök. A földesurak többsége eladta ezeket a kötvényeket és elköltötte a pénzt; így nemcsak szegényebbek, mint azelőtt, hanem mezőgazdasági munkásokat sem tudnak találni birtokaik megművelésére, mert a parasztok most nem hajlandók nekik dolgozni és saját földjüket műveletlenül hagyni. Ami a parasztokat illeti, földrészüket nemcsak területileg csökkentették az eddigihez képest,

igen gyakran olyan mértékig, hogy ez orosz körülmények között elégtelen egy család eltartásához; ezeket a részeket a legtöbb esetben a birtok legeslegrosszabb földjéből, mocsarakból vagy más gazdátlan földekből vették, míg a jó földeket, amelyeket eddig a parasztok birtokoltak és munkájukkal megjavítottak, átadták a földesúrnak. Ilyen körülmények között a parasztoknak is jelentősen rosszabb lett a soruk, mint előzőleg volt; de emellett azt kívánták tőlük, hogy fizessék meg a kormánynak minden évben a kamatot és egy részét annak a tőkének, amelyet az állam előlegezett megváltásukért, azonfelül a rájuk kivetett adó évről évre növekedett. Továbbá, a felszabadítás előtt a parasztoknak bizonyos közös jogaik voltak az urasági földeken barmaik legeltetésére, építkezési és más célú favágásra stb. Ezeket a jogokat az új egyezség kifejezetten megvonta tőlük. Ha ismét gyakorolni akarták őket, alkudozniok kellett hajdani földesuraikkal.

Ilymódon, míg a földbirtokosok többsége a változás következtében az előző időszakhoz képest még inkább eladósodott, a parasztságot olyan helyzetbe kényszerítették, amelyben sem élni, sem meghalni nem tudott. A felszabadítás nagy tette, amelyet Európa liberális sajtója oly egyhangúlag dicsőített és magasztalt, csak egy eljövendő forradalom alapját és abszolút szükségszerűségét teremtette meg.

A kormány minden tőle telhetőt megtett, hogy ezt a forradalmat siettesse: a korrupció, amely áthat minden hivatalos szférát és megbénít minden esetleg feltételezhető jószándékot – ez az örökletes korrupció semmit sem javul és a török háború kitörésekor ragyogóan megmutatkozott minden közintézményben. Hagyták, hogy a birodalom pénzügyei, amelyek a krími háború végére teljesen szétzilálódtak, tovább romoljanak. Kölcsönt kölcsön után vettek fel, amíg csak nem volt más eszköz a régi adósságok kamatainak kifizetésére, mint újak felvétele. Sándor uralkodásának első éveiben a régi cári despotizmus valamelyest enyhült; a sajtónak több szabadságot engedélyeztek, bevezették az esküdtbíráskodást, s a helyi és kerületi közigazgatásban bizonyos részvételt engedtek a nemesség, a városi polgárság, illetve a parasztok által választott képviseleti testületeknek. Még a lengyelekkel is folyt némi politikai kacérkodás. De a nyilvánosság félreértette a kormány jóindulatú törekvéseit. A sajtó túlságosan szókimondóvá vált. Az esküdtszékek ténylegesen felmentettek olyan politikai foglyokat, akiknek bizonyítékok nélküli elítélését a kormány elvárta tőlük. A helyi és kerületi gyűlések egytől egyig kijelentették, hogy a kormány felszabadítási törvényével tönkretette az országot és a dolgok így nem mehetnek tovább. Még egy nemzetgyűlésre is céloztak, mint egyetlen eszközre, amely kivezethet a csaknem elviselhetetlenné váló bajokból. Végül a lengyelek nem hagyták, hogy szép

szavakkal rászedjék őket, és felkelést indítottak[126], amelynek vérbefojtása igénybe vette a birodalom minden erejét és az orosz tábornokok minden brutalitását. Ekkor a kormány megint fordult egyet. Ismét a szigorú elnyomás került napirendre. A sajtót elnémították, a politikai foglyokat különleges, a célnak megfelelő bírákból álló bíróságoknak adták át, a helyi és kerületi gyűléseket pedig mellőzték. De ez túl későn jött. A kormány, amely egyszer már a félelem jeleit mutatta, elvesztette tekintélyét. Nem hittek többé állandóságában és abban, hogy van ereje minden belső ellenállás teljes szétzúzására. Az eljövendő közvélemény kezdett kialakulni: Az erőket nem lehetett visszatéríteni a korábbi állapotba, amikor magától értetődő alázattal engedelmeskedtek a kormány parancsainak. A közügyek megvitatása, ha csak magánkörökben is, a művelt osztályoknál szokássá vált. És végül a kormány, bármennyire vágyott is visszatérni Miklós uralkodásának zabolátlan despotizmusához, mégis igényt tartott arra, hogy Európa szemében megőrizze a Sándor által kezdeményezett liberalizmus látszatát. A következmény az ingadozás és habozás rendszere volt, a ma tett és holnap visszavont engedményeké, s egy váltakozva félig engedékeny és félig visszatáncoló, óráról órára változó politika, amely mindenkivel észrevétette annak a kormánynak a belső gyengeségét, tisztánlátásának és akaratának hiányát, amely semmi sem többé, ha nincs akarata és nincsenek eszközei akaratának érvényesítésére. Mi sem természetesebb annál, mint hogy napról napra növekednie kellett a megvetésnek ezzel a kormánnyal szemben, amelyről régóta tudták, hogy semmi jóra nem képes, és csak félelmükben engedelmeskedtek neki, de most bebizonyította, miszerint kételkedik abban, hogy van ereje saját létének fenntartására, és legalább annyira fél a néptől, amennyire a nép fél tőle. Az orosz kormány előtt a menekvésnek csak egyetlen útja állt nyitva, az, amely a túlerőben levő népi ellenállással szembekerülő kormányok előtt mindig nyitva áll – a külső háború. Így hát külső háborút határoztak el; háborút, amelyről Európának azt hirdették, hogy kereszténységet szándékoznak a hosszú török zsarnokság alól felszabadítani, az orosz népnek pedig azt, hogy szláv fajtestvéreiket akarják hazahozni a török rabságból a Szent Orosz Birodalom akoljába.[127]

Ez a háború dicstelen vereségek hónapjai után most ért véget a török ellenállásnak részint árulással, részint óriási túlerővel történt éppoly dicstelen szétzúzásával. De az európai Törökország nagyobb részének meghódítása az oroszok által maga is csak előjáték egy általános európai háborúhoz. Oroszországnak a küszöbönálló európai konferencián (ha ez a konferencia valaha összeül) vagy oly sokat kell visszaadnia most szerzett pozíciójából, hogy a roppant áldozatok és jelentéktelen eredmények közötti

aránytalanság a népi elégedetlenséget szükségképpen heves forradalmi kirobbanásig fokozza, vagy pedig Oroszországnak egy európai háborúban kell majd újonnan meghódított pozícióját megvédenie. Minthogy az ország erejének javarésze máris kimerült, kormánya nem csináltathat vele végig ilyen háborút – bármi legyen is végső eredménye – a népnek tett jelentős engedmények nélkül. Ilyen engedmények, tekintettel a fent leírt helyzetre, egy forradalom kezdetét jelentik. Ezt a forradalmat az orosz kormány sehogyan sem kerülheti el, még ha sikerül is kitörését egy vagy két évvel késleltetnie. De egy orosz forradalom többet jelent, mint puszta kormányváltozást magán Oroszországon belül. Jelenti egy óriási, bár ormótlan katonai hatalom eltűnését, amely a francia forradalom óta mindig az egyesült európai zsarnokság gerince volt. Jelenti Németország felszabadulását Poroszország alól, mert Poroszország mindig Oroszország kreatúrája volt és csak reá támaszkodva létezett. Jelenti Lengyelország felszabadulását. Jelenti Kelet-Európa kisebb szláv nemzetiségeinek a pánszláv álmokból való felébredését, amelyeket a jelenlegi orosz kormányzat ápolt közöttük. És jelenti egy aktív nemzeti élet kezdetét magán az orosz népen belül, és ezzel együtt egy valódi munkásmozgalom kialakulását Oroszországban. Mindent összevéve olyan változást jelent az egész európai helyzetben, amelyet minden ország munkásainak örömmel kell üdvözölniök, mint óriási lépést közös céljuk – a munka egyetemes felszabadítása felé.

Karl Marx

Herr Bucher[128]

A „Daily News" szerkesztőjének

Uram,

a Reuter egyik távirata szerint

„Bucher követségi tanácsos urat nevezték ki a Kongresszus okmánytárosává".

Vajon ez a „Herr Bucher" ugyanaz a Lothar Bucher lenne, aki hosszú londoni számkivetése idején a néhai David Urquhart úr rendületlen híveként tündökölt, és annak oroszellenes doktrínáit hétről hétre előadta a berlini „Nationalzeitung"-ban[129]; ugyanaz a Lothar Bucher, aki Berlinbe visszatérve olyan lelkes tisztelője lett Ferdinand Lassalle-nak, hogy ez utóbbi őt tette meg végrendelete végrehajtójának, évi jövedelmet hagyományozott neki és ráruházta műveinek kiadási jogát? Lothar Bucher nem sokkal Lassalle halála után belépett a porosz külügyminisztériumba, „követségi tanácsossá" nevezték ki, és Bismarck bizalmasa, jobbkeze lett. Volt olyan naiv, hogy levelet intézzen hozzám, amelyben felkért, természetesen főnöke jóváhagyásával, hogy vállaljam el a porosz hivatalos „Staatsanzeiger"[64] pénzügyi cikkeinek írását. Az anyagi feltételek megszabását rám bízták és határozottan közölték velem, hogy teljes szabadságot élvezhetek abban, hogy a pénzpiac ügyleteivel és azok kivitelezőivel a saját „tudományos" szempontomból foglalkozzam. E különös eset óta nem kevéssé mulattatott, amikor Lothar Buchernak mint a Nemzetközi Munkásszövetség tagjának cikkeit egyre-másra ott láttam a „Vorbote"[130], az Internacionálé Johann Philip Becker által kiadott genfi lapjának hasábjain. Ha itt nem személyek összetévesztéséről van szó, s ha igazak azok a hírek, amelyek szerint az orosz meg a német kormány Hödel és Nobiling merénylete kapcsán nemzetközi rendszabályokat akarnak javasolni a Kongresszusnak a szocializmus terjedése ellen, akkor Bucher úr éppen az az ember, aki hitelt

érdemlően megmondhatja a Kongresszusnak, hogy a német szociáldemokrata párt szervezetének, tevékenységének és tanainak nincs több közük e merényletekhez, mint a „Grosser Kurfürst"[131] elsüllyedéséhez vagy a berlini kongresszus összeüléséhez; hogy a pánikkeltő letartóztatások szerte Németországban és a sajtó csúszó-mászói által felkavart porfergeteg kizárólag azt a célt szolgálják, hogy az emberek egy olyan Reichstag megválasztását követeljék, amely végre hajlandó jóváhagyni annak a paradox problémának Bismarck herceg által már régen kidolgozott megoldását, hogy miképpen lássák el a német kormányt egy modern állam minden anyagi eszközével, miközben a német népre ismét ráerőszakolják azt a régi politikai rendszert, amelyet az 1848-as orkán elsöpört.

London, június 12.

Maradok, uram, tisztelő híve

Karl Marx

Herr Bucher

A megjelenés helye: „The Daily News",
1878 június 13. (10030.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Karl Marx

Válasz Bucher „Magyarázat"-ára

Lothar Bucher úr „Magyarázat"-ot tett közzé a „Norddeutsche Allgemeine" június 20-i számában, melyben mindenekelőtt azt a kellemetlen körülményt állapítja meg, hogy a „Daily News"-nak küldött levelemet a nemzeti-liberális és a haladó lapok is közölték. Bucher úr kijelenti, 3000 sorra van szükség az általam összezsúfolt ferdeségek helyreigazításához. Harminc sor több mint elég ahhoz, hogy a bucheri „helyesbítések" és „kiegészítések" igazságértékét egyszer és mindenkorra leszögezzük.

Az a levél, amelyben Bucher úr a „Staatsanzeiger"-hez igyekezett engem csalogatni, 1865 október 8-án kelt, tehát abból az időből való, amikor a porosz liberális és haladó burzsoázia ellentétben volt Bismarck úrral. Ebben többek közt ez áll:

„Ami a tartalmat illeti, magától értetődik, hogy Ön *csak tudományos meggyőződését követi*; de tekintettel az olvasók körére – haute finance* –, nem pedig a szerkesztőségre, tanácsos lesz, ha Ön a dolgok *legbelső velejét* éppen csak a szakértők számára hagyja átcsillanni."

Ezzel szemben Bucher úr „Helyesbítés"-e úgy szól, hogy ő megkérdezte „Marx urat, óhajtja-e szállítani a kívánt cikkeket, amelyekben az objektív tárgyalásmód a lényeg. Marx úr »saját tudományos álláspontjáról« levelemben nincs szó."

Ugyanebben a levélben továbbá ez áll:

„A »Staatsanzeiger« havonta egy beszámolót kér a pénzpiac mozgásáról (és természetesen az árupiacéról, amennyiben a kettő nem elválasztható). Megkérdezték tőlem, nem tudnék-e valakit ajánlani, és azt válaszoltam, hogy Önnél jobban ezt senki sem csinálná. Ennélfogva felkértek, hogy forduljak Önhöz."

* – fináncarisztokrácia; pénzarisztokrácia – *Szerk.*

Bucher úr tehát, saját egyértelmű szavai szerint, „levélváltását" velem *valakinek* a felkérésére indította el. „Helyesbítés"-ében ezzel szemben ezt bizonygatja:

„*Senki*, még a »Staatsanzeiger« szerkesztője sem tudott vagy értesült erről a levélváltásról."

Ennyit Bucher úr helyesbítő módszeréről. Most még egy példa kiegészítő módszerére!

A „Daily News"-hoz intézett levelem csak Bucher úr „naiv" érdeklődését említi, de neki szóló válaszomról egy szót sem szól. Ő azonban abbeli törekvésében, hogy e „furcsa esetre" rásüsse a trivialitás bélyegét, szükségét érzi, hogy „kiegészítsen" engem, és ezért ezt költi hozzá: „Marx úr azt válaszolta neki, hogy reakciós lap számára nem ír!"

Hogyan is válaszolhatnék hasonló közhellyel egy olyan levélre, amelynek „legbelső veleje" nem „éppencsak" átcsillan, hanem szemkápráztatóan kivillan a következő befejező passzusból:

„A haladás" (a liberális vagy haladó burzsoáziát érti) „még gyakran fog vedleni, mielőtt kimúlik; aki tehát az államon belül tevékenykedni akar, amíg még él, *annak a kormány mellé kell állnia.*"

London, június 27.

Karl Marx

A megjelenés helye: „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", 1878 június 29. (180.) sz., „Vossische Zeitung", 1878 július 2. (152.) sz., „Vorwärts", 1878 július 5. (78.) sz.

Eredeti nyelve: német

Karl Marx

A Nemzetközi Munkásszövetség története George Howell úr szerint[132]

Helyénvalónak tartom, hogy néhány megjegyzéssel rávilágítsak az Internacionálé történetével foglalkozó nagy hazugság-irodalom legfrissebb termékére – lásd a „Nineteenth Century"[133] júliusi számát –, különben tévesen azt hihetnék, hogy e történet legújabb magyarázója, George Howell úr, volt munkás és a Szövetség Főtanácsának volt tagja, bölcsességét olyan forrásokból merítette, amelyek nem általánosan hozzáférhetők.

Howell úr „történetét" annak a ténynek a mellőzésével kezdi, hogy az Internacionálé 1864 szeptember 28-i alapító gyűlésén részt vettem, hogy ott megválasztottak az ideiglenes Főtanács tagjává, s hogy kevéssel ezután megszerkesztettem a Szövetség „Alapító Üzenetét" és „Általános Szervezeti Szabályzatát"; ezeket először 1864-ben Londonban adták ki, majd 1866-ban a genfi kongresszus hagyta jóvá.

Howell úr mindezt tudja, de a saját céljaira jobbnak látja, hogy „egy Karl Marx nevű német doktort" „az 1865 szeptember 25-én megnyílt kongresszuson"[134], Londonban jelentessen meg először. Nevezett „doktor", mint állítja, ott és akkor „elhintette a viszály és a bomlás magvát a *vallási eszme* bevezetésével".

Először is, 1865 szeptemberében az Internacionálénak nem volt „kongresszusa". A Szövetség főbb európai szekcióinak néhány küldöttje ült össze Londonban abból az egyetlen célból, hogy a Főtanáccsal az 1866 szeptemberében Genfben tartandó „első kongresszus" programjáról tanácskozzék. A konferencia tényleges munkája zárt üléseken folyt, nem pedig a George Howell úr, a pontos történész által kizárólagosan említett félig nyilvános gyűléseken az Adelphi Terrace-on.

Akárcsak a Főtanács többi képviselőjének, nekem is feladatom volt, hogy elfogadtassam a konferenciával saját programunkat, amelyet közzététele után Henri Martin francia történész a „Siècle"-hez[135] intézett levelében így jellemzett:

„Az a széles látókör és az a magas erkölcsi, politikai és gazdasági koncepció, amely a jövő évben összeülő nemzetközi munkáskongresszus programján szereplő kérdések kiválasztását eldöntötte, a haladás, az igazság és a szabadság minden európai barátját egyaránt rokonszenvvel tölti majd el."

Egyébként ennek a programnak – nekem jutott az a megtiszteltetés, hogy a Főtanács számára megfogalmazzam – egyik pontja így szól:

„*Az európai moszkovita befolyás megszüntetésének szükségessége* a nemzetek önrendelkezési joga elvének alkalmazása és Lengyelország demokratikus és szocialista alapon* való helyreállítása révén." Ehhez a szöveghez Henri Martin a következő észrevételt fűzi:

„Bátorkodunk megjegyezni, hogy ez a kifejezés: »demokratikus és szocialista alapon«, igen egyszerű, ha Lengyelországra vonatkoztatjuk, ahol a *szociális* struktúra éppúgy helyreállításra szorul, mint a politikai struktúra, és ahol ezt az alapot az 1863-as névtelen kormány rendeletei lerakták és a nemzet minden osztálya elfogadta. Ez tehát az igazi szocializmusnak, az igazságossággal és a szabadsággal összhangban álló társadalmi haladásnak a válasza a földközösségen alapuló moszkovita zsarnokság előnyomulására. A párizsi nép e titka immár az európai népek közös titkává válik."

Sajnos a „párizsi nép" oly gondosan megőrizte „titkát", hogy a konferencia párizsi küldöttei közül kettő, Tolain – ma a francia köztársaság szenátora – és Fribourg – ma egyszerű renegát – mit sem tudott róla, és éppen az ellen a javaslat ellen rohant ki, amely kiváltotta a francia történész lelkes megjegyzését.

A Főtanács programja egyetlen szót sem tartalmazott „vallásról", de a párizsi küldöttek unszolására a tiltott fogás a jövendő kongresszus étlapjára került ebben a tálalásban:

„Vallási eszmék" (nem „a vallási eszme", mint Howell hamis beállításában), „befolyásuk a társadalmi, politikai és szellemi fejlődésre."

Ezt a vitatémát, amelyet ilymódon a párizsi küldöttek vezettek be, az ő gondjaikra bízták. Ők azonban az 1866-os genfi kongresszuson ténylegesen elejtették és más sem vetette fel.

Az 1865-ös londoni „kongresszust", a „vallási eszme" ottani „bevezetését" „egy Karl Marx nevű német doktor" által, és az Internacionálén belül emiatt kirobbant elkeseredett viszályt, ezt a hármas mítoszát George Howell úr egy legendával tetézi. Ezt mondja:

„Az amerikai néphez a rabszolgaság megszüntetésével kapcsolatban in-

---

* *A konferencia jegyzőkönyvének francia szövegében és Henri Martin cikkében*: demokratikus és szociális alapon – *Szerk.*

tézett üzenet tervezetéből törölték ezt a mondatot: »Isten az egész emberi nemzetséget egy vérből teremtette«[136] stb.". Mármost a Főtanács üzenetét nem az amerikai néphez, hanem elnökéhez, Abraham Lincolnhöz intézte, aki azt teljes elismeréssel nyugtázta.[137] Az üzeneten, amelyet én írtam, semmiféle változtatást nem végeztek. Minthogy ezek a szavak: „Isten az egész emberi nemzetséget egy vérből teremtette" sohasem szerepeltek benne, nem is „törölhették" őket.

A Főtanács álláspontját a „vallási eszmé"-vel kapcsolatban világosan megmutatja a következő eset: A Mihail Bakunyin által alapított *Alliance*[37] egyik svájci szekciója, amely *Section des athées socialistes-nak** nevezte magát, a Főtanácstól felvételét kérte az Internacionáléba, és ezt a választ kapta: „A Tanács már a Joung Men's Christian Association** esetében kijelentette, hogy *nem* ismer el *teológiai szekciókat.*" (Lásd „Les prétendues scissions dans l'Internationale. Circulaire du Conseil Général". Genf, 13. old.[138])

Még George Howell úr is, akit akkoriban még nem térített meg a „Christian Reader" szorgos tanulmányozása, nem a „vallási eszme" parancsára, hanem teljesen világi okokból vált meg az Internacionálétól. A „Commonwealth"-nek[139], a Főtanács „külön lapjának" alapításakor buzgón pályázott a szerkesztő „büszke pozíciójára". Amikor ez a „becsvágyó" kísérlete kudarcot vallott, duzzogni kezdett, buzgalma mindinkább lelohadt és csakhamar nem hallatott többé magáról. Az Internacionálé legmozgalmasabb időszakában tehát kívülálló volt.

Minthogy tudja, hogy a Szövetség történetének felvázolására teljesen illetéktelen, de ugyanakkor ég a vágytól, hogy cikkét különös leleplezésekkel fűszerezze, abba kapaszkodik, hogy a féni zavargások[140] idején Cluseret tábornok megjelent Londonban, ahol, mint értesülünk, a Black Horse-ban (Rathbone Place, Oxford Street) találkozott „néhány emberrel, szerencsére angolokkal", hogy beavassa őket „általános felkelési tervébe". Van rá némi okom, hogy az anekdota hitelességét kétségbe vonjam, de feltéve, hogy igaz, mi egyebet bizonyít ez, mint azt, hogy Cluseret nem volt olyan bolond, hogy személyét és „tervét" rátukmálja a Főtanácsra, hanem mindkettőt bölcsen a Howell úr ismeretségi köréhez tartozó „néhány angol" számára tartotta fenn, ha ugyan Howell úr nem tartozott maga is ama viaszosvászon ruhás tenyeres-talpas legények közé[141], akik „szerencsés" közbelépésükkel meg tudták menteni a brit birodalmat és Európát az általános megrázkódtatástól.

---

* – *Szocialista ateisták szekciójának – Szerk.*

** – Keresztény Ifjak Egyesülete – *Szerk.*

George Howell úrnak még egy sötét titkot kell felfednie.

1871 június elején a Főtanács „A polgárháború Franciaországban"[142] címmel közzétett egy üzenetet, amelyet a londoni sajtó a szitkok kórusával fogadott. Az egyik hetilap a „gyalázatos szerzőnek" rontott neki, aki nevét gyáván a Főtanács oltalma mögé rejti. Erre a „Daily News"-ban felfedtem, hogy én vagyok a szerző.[143] Ezt a régmúlt titkot George Howell úr a kulisszák mögött bennfentes férfiú fontoskodásával leplezi le 1878 júliusában. „Ennek az Üzenetnek a szerzője dr. Karl Marx volt . . . George Odger úr és Lucraft úr, akik mindketten tagjai voltak a Tanácsnak, amikor azt" (sic!) „elfogadta, közzétételekor elutasították." Elfelejti hozzátenni, hogy a többi tizenkilenc jelenlevő brit tag üdvözölte az „Üzenetet".

Azóta a francia parlagi nemesi gyülekezet[144] vizsgálatai, a versailles-i haditörvényszéknél lefolytatott bizonyítási eljárás, a Jules Favre-per és olyan személyek emlékiratai, akik a győzőknek korántsem ellenségei, teljes mértékben igazolták az Üzenet megállapításait.

Az csak természetes, hogy az olyan alapos tudású angol történész, mint George Howell úr, francia iratokat, akár hivatalosak, akár nem, gőgösen semmibe vesz. De bevallom, hogy undor fog el, amikor azt látom, hogy olyan esetekben, mint például Hödel és Nobiling merényletei, nagy londoni lapok azokon az aljas rágalmakon kérődznek, amelyeket saját tudósítóik mint szemtanúk elsőkként cáfoltak meg.

Howell úr a sznobság netovábbját a Főtanács pénzügyeiről szóló beszámolójában éri el.

A Főtanács a *bázeli kongresszus* (1869) *elé terjesztett* nyilvánosságra hozott *beszámolójában* gúnyolódik azon a hatalmas kincsen, amellyel az európai rendőrség szorgos nyelve és a tőkések vad képzelete felruházta. A beszámoló megállapítja: Ezek az emberek, „amilyen ortodox keresztények, ha a kereszténység születésének időszakában élnek, mindenekelőtt Szent Pál bankszámlái után kutattak volna Rómában".[145] Sőt, Ernest Renan úr, aki ugyan elmarad ortodoxiában George Howell úr mögött, úgy véli, hogy az Internacionálé szekciói példázzák legjobban, milyenek voltak a római birodalmat aláásó őskeresztény közösségek.

George Howell úr mint író olyasmi, amit a krisztallográfus „pszeudomorfnak"* nevezne, írásmodora ugyanis, külső formáját tekintve, utánzata csupán annak a gondolkodásmódnak és stílusnak, amely a jóllakott erényű, fizetőképes erkölcsű gazdag angol „természetes" adottsága. Bár George Howell úr a Főtanács pénzforrásait illetően „számadatait" azokból a jelen-

* – „álalakúnak" – *Szerk.*

tésekből meríti, amelyeket ugyanez a Tanács évente a nyilvános „nemzetközi kongresszus" elé terjesztett, „utánzói" méltóságát nem csorbíthatja azzal, hogy leereszkedjék e kézenfekvő kérdéshez: hogyan történhetett, hogy a kontinentális Európa valamennyi kormánya, ahelyett hogy a Főtanács sovány költségvetéséből vigaszt merített volna, megrémült „a Nemzetközi Munkásszövetség hatalmas és félelmetes szervezetétől és néhány év alatt elért gyors fejlődésétől". (Lásd *a spanyol külügyminiszter körlevelét Spanyolország külföldi képviselőihez.*) Ahelyett, hogy a vörös kísértet elűzésére azt az egyszerű módszert használták volna, hogy elébe tárják a Főtanács szánalmas bevételeit, vajon – kérdezzük a józan ész nevében – a pápa* és püspökei miért átkozták ki az Internacionálét, a francia parlagi nemesi gyülekezet miért helyezte törvényen kívül, Bismarck – az osztrák és a német császár** salzburgi találkozóján – miért fenyegette meg a Szent Szövetség keresztes hadjáratával, a fehér cár*** pedig miért ajánlotta figyelmébe félelmetes „Harmadik Ügyosztályának", amelynek akkor a gyengéd lelkű Suvalov volt a vezetője?

George Howell úr leereszkedik odáig, hogy elismerje: „A szegénység nem bűn, de roppant terhes." Elismerem, hogy ezzel igazat mond. Annál büszkébbnek kellett volna lennie arra, hogy korábban tagja volt annak a Munkásszövetségnek, amely nem tömött pénztárával, hanem szellemi erejével és önzetlen energiájával vívta ki világhírét és helyét az emberiség történetében.

George Howell úr azonban a szigeti „filiszter" emelkedett álláspontjáról elárulja a „Nineteenth Century" „művelt olvasóinak", hogy az Internacionálé „kudarc" volt és letűnt. A valóságban a Németországban, Svájcban, Dániában, Portugáliában, Olaszországban, Belgiumban, Hollandiában és az Amerikai Egyesült Államokban többé-kevésbé nemzeti méretekben szervezett szociáldemokrata pártok megannyi Internacionálé-csoportot alkotnak; ezek a pártok nem különböző országokban gyéren elszórt magányos szekciók többé, amelyeket a Főtanács kívülről fog össze, hanem maguk az egymással állandó, aktív és közvetlen kapcsolatban álló munkástömegek, amelyeket az eszmecserék, a kölcsönös szolgálatok és a közös törekvések kovácsolnak össze.

Franciaországban a Párizsi Kommün bukása után természetesen ideiglenesen megszakadt a munkásosztály mindennemű szervezkedése, de most

* IX. Pius. – *Szerk.*

** I. Ferenc József. és I. Vilmos – *Szerk.*

*** II. Sándor. – *Szerk.*

megújulóban van. Másrészt a szlávok jelenleg, minden politikai és társadalmi akadály ellenére, főképpen Lengyelországban, Csehországban és Oroszországban, olyan arányban vesznek részt a nemzetközi mozgalomban, hogy azt 1872-ben a legvérmesebb optimista sem láthatta előre. Az Internacionálé tehát, ahelyett, hogy elhalt volna, csupán átlépett első érlelődési időszakából egy magasabb szakaszba, amelyben eredeti törekvései részben már megvalósultak. Progresszív fejlődése során még jó néhány változáson kell majd átmennie, amíg meg lehet írni történetének utolsó fejezetét.

Mr. George Howell's History
of the International Workingmen's Association

A megírás ideje: 1878 július eleje

A megjelenés helye: „The Secular Chronicle",
1878 augusztus 4. (5.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: K a r l M a r x

Friedrich Engels

[A németországi szocialistákat sújtó kivételes törvény – Az oroszországi helyzet]

London, március 21.

A szocialisták legutóbbi választási győzelmei Németországban azt bizonyítják, hogy a szocializmust nem lehet megölni azzal, ha betömik a száját. Sőt a szocialisták elleni törvény nekünk hoz majd nagyszerű eredményt. Teljessé fogja tenni a német munkások forradalmi nevelését...

Ezek a munkások nagy erőfeszítések és nagy áldozatok árán vívták ki a sajtó-, az egyesülési és a gyülekezési szabadságnak azt a mérvét, amelyet élvezhettek, szakadatlan harc volt ez, de végül mindig a munkások arattak győzelmet. Megvolt a lehetőségük a szervezkedésre és minden általános választás új diadalt jelentett nekik.

E törvényes agitáció azonban azzal járt, hogy egyesek azt hitték, a proletariátus végső győzelme érdekében mást már nem is kell tenni. Ez pedig egy országban, amely forradalmi hagyományokban oly szegény mint Németország, veszedelmessé válhatott. Szerencsére Bismarck brutális fellépése és az őt támogató burzsoázia gyávasága megváltoztatta a helyzetet. A német munkások tapasztalták, mit érnek az alkotmányos szabadságjogok, ha a proletariátus meri komolyan venni és felhasználni őket a tőkés uralom elleni harcra. Ha e tekintetben még voltak illúziók, Bismarck barátunk kíméletlenül eloszlatta őket. Azért mondom, hogy Bismarck *barátunk*, mert a németországi szocializmusnak soha senki nem tett annyi szolgálatot, mint ő. Miután előkészítette a forradalmat a legkörmönfontabb és legelviselhetetlenebb militarizmussal, folytonosan emelkedő adókkal, az államnak és a legszégyentelenebb tőzsde-spekulációnak a szövetkezésével, a régi Poroszország legkomiszabb feudális és rendőri hagyományaihoz való visszatéréssel, éppoly nagyszámú, mint kicsinyes hajszákkal, az – egyébként jobb elbánásra nem méltó – burzsoázia lealacsonyításával és nyilvános megalázásával, miután tehát a forradalmat ilymódon előkészítette, művére azzal tette rá a koronát, hogy a német proletariátust forradalmi útra kényszerítette.

Bismarck barátunk nyugodt lehet. A forradalmat, amelyet ő olyan jól előkészített, a német munkások véghez fogják vinni. Ha Oroszország megadja a jelt, készen állnak majd.

Már néhány éve figyelmeztetem az európai szocialistákat az oroszországi helyzetre, az ott kialakuló döntő jelentőségű mozgalomra. A kormány és a titkos társaságok között dúló harc ott oly heves jelleget öltött, hogy sokáig nem tarthat. A mozgalom a jelek szerint bármely napon kirobbanhat. A kormány ügynökei hihetetlen kegyetlenségeket követnek el ott. Az ilyen vadállatok ellen védekezni kell, ahogyan csak lehet, lőporral és puskagolyóval. Oroszországban a politikai gyilkosság az egyetlen eszköz, amellyel értelmes, tisztességes és jellemes emberek a példátlan zsarnokság ügynökei ellen védekezhetnek.

A széles körű összeesküvés a hadseregben, sőt még a császári udvarban is, a háborút követő diplomáciai vereségek által megalázott nemzeti öntudat, az üres állampénztár, a megingott hitel, a bankárok, akik nem hajlandók kölcsönöket nyújtani, ha a nemzetgyűlés nem vállal kezességet értük, és végül a nyomor. Íme, ez Oroszország mérlege.

F. Engels

A megírás ideje: 1879 március 21.

A megjelenés helye: „La Plebe",
1879 március 30. (12.) sz.

Eredeti nyelve: olasz

Karl Marx és Friedrich Engels

[Körlevél Bebelnek, Liebknechtnek, Brackénak és másoknak[146]]

Kedves Bebel!

Augusztus 29-i levelének megválaszolása késett, egyrészt Marx elhúzódó távolléte, másrészt néhány közbejött esemény miatt: az egyik a „Richtersches Jahrbuch"[147] megérkezése, a másik magáé H[irsch]é.

Arra kell következtetnem, hogy Liebkn[echt] nem mutatta meg Önnek legutóbbi, hozzá intézett levelemet, noha ezzel egyenesen megbíztam. Ön különben bizonyára nem sorolná fel nekem ugyanazokat az indokokat, amelyeket Liebknecht említett, s amelyekre abban a levélben már *válaszoltam.*

Vegyük most sorjában az egyes pontokat, amelyekről itt szó van.

I. A tárgyalások K[arl] Hirschsel

Liebknecht megkérdezi Hirschet, vállalná-e a Zürichben újonnan alapítandó pártlap[148] szerkesztését. Hirsch tájékoztatást kíván a lap anyagi megalapozására vonatkozóan: milyen anyagi eszközök állnak rendelkezésre és ki bocsátja ezeket rendelkezésre. Az előbbit azért kérdezi, mert tudni akarja, nem lesz-e kénytelen a lap már néhány hónap múlva megszűnni. A másikat azért, hogy megbizonyosodjék, kinek a zsebében van az erszény és ezzel végső fokon az uralom a lap irányzata fölött. Liebknecht válasza Hirschnek: „minden rendben, Zürichből megtudod a továbbiakat" (Liebknecht H[irsch]nek, július 28.) nem érkezik meg. Zürichből azonban megérkezik Bernstein Hirschnek szóló levele (július 24.), amelyben B[ernstein] közli, hogy (a lap) „megindításával és *felügyeletével minket* bíztak meg". Hogy megbeszélés folyt „Vier[eck] és *köztünk*", melynek során megállapították,

„hogy az Ön helyzetét meg fogják nehezíteni azok a nézeteltérések, amelyek Ön mint a »Laterne«[149] embere és egyes elvtársak között felmerültek, de *én* ezt az aggályt nem tartom nagyon súlyosnak."

Az anyagi megalapozásról egy szó sincs.

Hirsch július 26-án postafordultával a lap anyagi helyzetére vonatkozó kérdéssel válaszol. Mely elvtársak vállaltak kötelezettséget a deficit fedezésére? Mekkora összeg erejéig és mennyi időre? – A szerkesztő fizetésének kérdése itt egyáltalán nem játszik szerepet, Hirsch csupán azt akarja tudni, vajon „biztosítva vannak-e az eszközök ahhoz, hogy a lap legalább egy évig fennmaradjon".

Bernstein július 31-én ezt válaszolja: Az esetleges deficitet önkéntes hozzájárulásokból fedezik, *néhány* (!) ilyet már jegyeztek. Feleletképpen Hirschnek arra vonatkozó megjegyzéseire, hogy milyen irányzatot szán a lapnak, amiről majd alább szólunk, helytelenítő megjegyzések és *előírások* következnek:

„A *felügyelő bizottságnak* ehhez annál is inkább ragaszkodnia kell, minthogy ő maga is ellenőrzés alatt áll, vagyis felelős. Tehát ezekben a kérdésekben a felügyelő bizottsággal kellene megállapodnia."

Válasz postafordultával, lehetőleg távirati úton kéretik.

Hirsch tehát, ahelyett hogy bármiféle választ kapna jogos kérdéseire, arról értesül, hogy egy Zürichben székelő *felügyelő* bizottság ellenőrzése alatt kell szerkesztenie, amelynek nézetei az övéitől igen lényegesen eltérnek és amelynek tagjait neki még csak meg sem nevezik!

Hirsch, akit teljes joggal háborít fel ez a bánásmód, jobbnak látja, ha a lipcseiekkel állapodik meg. Ön bizonyára ismeri augusztus 2-i, Liebk[necht]-hez írt levelét, mivel H[irsch] *határozottan kérte*, hogy közöljék azt Önnel és Viereckkel. Hirsch még egy zürichi felügyelő bizottságnak is alá akarja vetni magát annyiban, hogy ez a szerkesztőségnek írásbeli megjegyzéseket tehessen és a lipcsei ellenőrző bizottság döntését kérhesse.

Liebkn[echt] közben július 28-án ezt írja Hirschnek:

„A vállalkozás *természetesen* megalapozott, minthogy az egész párt plusz (ezen belül) Höchberg mögötte áll. A részletekkel azonban nem törődöm."

L[iebknecht] legközelebbi levele megint nem tartalmaz semmit az anyag megalapozásról, ellenben tartalmazza azt az állítást, hogy a zürichi bizottság nem szerkesztő bizottság, hanem csak az *ügyintézéssel* és a pénzügyekkel

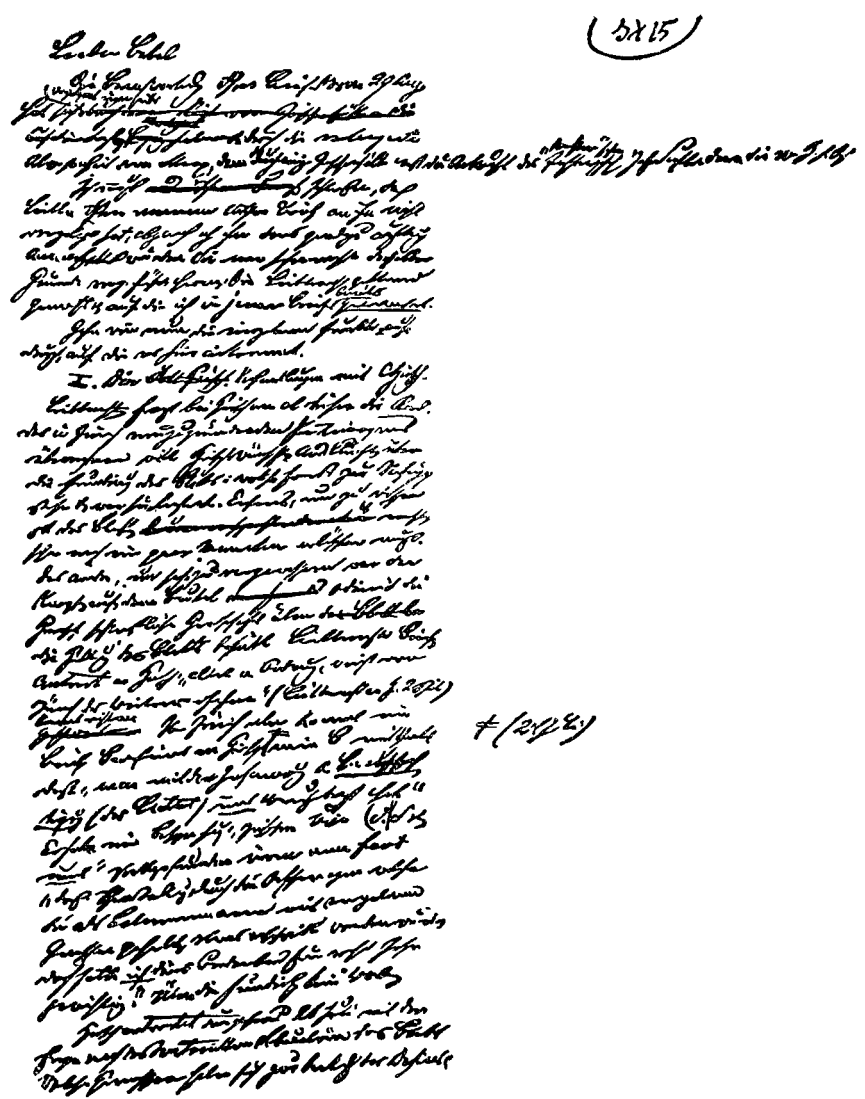

A „Körlevél" első oldala

van megbízva. Még augusztus 14-én is ugyanezt írja nekem L[iebknecht], és arra kér, beszéljük rá H[irschet], hogy mondjon igent. Önt magát még augusztus 29-én is oly kevéssé tájékoztatták a valódi tényállásról, hogy ezt írja nekem:

„Neki (Höchbergnek) a lap szerkesztőségében nincsen nagyobb súlya, mint *bármely más ismert párttagnak*."

Végre Hirsch augusztus 11-én levelet kap V[iereck]től, aki beismeri, hogy

„a 3 *Zürichben* lakónak mint *szerkesztő bizottságnak* hozzá kell fognia a lap megalapításához és a 3 lipcsei hozzájárulásával egy szerkesztőt kell választania ... *amennyire emlékszem*, a közölt határozatokban azt is kimondták, hogy a 2. pontban említett (zürichi) alapítóbizottságnak kell vállalnia a párttal szemben *mind a politikai*, mind a pénzügyi felelősséget... Mármost ebből a tényállásból számomra az látszik következni, hogy ... a 3 Zürichben lakó és a párt részéről az alapítással megbízott személy közreműködése nélkül a szerkesztés átvételére gondolni sem lehetne".

Itt Hirsch végre legalább *valami* bizonyosat hallhatna, hacsak annyit is, hogy mi a szerkesztő viszonya a zürichiekhez. Ők *szerkesztő* bizottságot alkotnak; övék a *politikai* felelősség is; az ő közreműködésük nélkül nem lehet semmilyen szerkesztést átvenni. Egyszóval Hirschnek egyszerűen értésére adják, hogy állapodjék meg a 3 zürichivel, akiknek a nevét még mindig nem közlik vele.

De hogy teljes legyen a zavar, Liebkn[echt] utóiratként ezt írja Viereck levele alá:

„Éppen most volt itt S[inger] B[erlin]ből és ezt *közölte*: A zürichi felügyelőbizottság *nem szerkesztő* bizottság, ahogyan V[iereck] véli, hanem lényegében ügyintéző bizottság, amely a párttal, vagyis velünk szemben a lapért anyagilag felelős; természetesen a tagoknak is joguk és kötelességük, hogy veled a szerkesztésről tanácskozzanak (ez úgyszólván *minden* párttagnak joga és kötelessége); arra, hogy téged *gondnokság alá* helyezzenek, *nem* jogosultak."

A három zürichi és egy lipcsei bizottsági tag – ez utóbbi az *egyetlen*, aki a tárgyalásokon jelen volt – ragaszkodik ahhoz, hogy H[irsch] a zürichiek hivatalos irányítása alatt álljon, egy másik lipcsei tag ezt viszont egyenesen tagadja. Hirsch pedig döntsön, még mielőtt az urak egymás között megegyeznek? Hogy Hirschnek joga volt a hozott határozatokat megismerni, mert

magukban foglalták azokat a feltételeket, amelyeknek feltevés szerint alá kellett vetnie magát, arra annál kevésbé gondoltak, minthogy a lipcseieknek úgy látszik még csak eszükbe sem jutott, hogy *ők maguk* hitelesen megismerkedjenek e határozatokkal. Máskülönben hogyan is keletkezhetett volna a fenti ellentmondás?

Ha a lipcseiek a zürichiekre ruházott hatásköröket illetően nem is tudnak megegyezni, a zürichiek mindennel teljesen tisztában vannak.

Schramm írja augusztus 14-én Hirschnek:

„Ha Ön annak idején nem írja, hogy hasonló esetben" (amilyen a Kayseré volt) „ismét ugyanúgy járna el, és ezzel nem helyezi kilátásba, hogy *hasonló modorban ír, akkor egy szót se vesztegetnénk az ügyre. Így* azonban e kijelentésével szemben fenn kell tartanunk magunknak a jogot arra, hogy döntő szavazatot adjunk le az új lapba kerülő cikkekre vonatkozóan."

A Bernsteinhez intézett levél, amelyben Hirsch ezt állítólag mondta, július 26-án kelt, *jóval* a zürichi konferencia után, amelyen a 3 zürichi felhatalmazását megállapították. A zürichiek azonban már annyira élvezik bürokratikus teljhatalmuk érzését, hogy Hirschnek e későbbi levele után azt az új jogot is igénylik, hogy a cikkek megjelentetéséről *döntsenek*. A szerkesztő bizottságból immár *cenzúra*bizottság lett.

Csak amikor Höchberg Párizsba jött, tudta meg tőle Hirsch a két bizottság tagjainak *nevét*.

Ha tehát a Hirschsel folytatott tárgyalások meghiúsultak, min múlott ez?

1. Mind a lipcseiek, mind a zürichiek makacs vonakodásán, hogy valami ténylegeset közöljenek vele a lap anyagi alapjáról és egyszersmind arról a lehetőségről, hogy a lapot, hacsak egy évre is, életben tartsák. A jegyzett összeget csak itt tudta meg tőlem (miután Ön közölte azt velem). Eszerint a korábbi közlésekből (a párt + H[öchberg]) aligha lehetett más következtetést levonni, mint azt, hogy a lap anyagi alapját vagy már most is túlnyomóan Höchberg szolgáltatja, vagy pedig az nemsokára teljesen az ő juttatásaitól fog függeni. És ez utóbbi lehetőség koránt sincs kizárva most sem. Az összeg – ha jól olvasom, 800 márka – *ugyan*annyi (40 font sterling), amennyit az itteni egyesületnek az *első félévben* a „Freiheit"[150] céljára pótlásképpen juttatnia kellett.

2. Liebkn[echt]nek azon az ismételt, azóta teljesen helytelennek bizonyult állításán, hogy a zürichieknek nem hivatásuk ellenőrizni a szerkesztést, és az ebből származott tévedések vígjátékán;

3. azon a végre megszerzett bizonyosságon, hogy a zürichieknek a szer-

kesztést nemcsak ellenőrizniök kell, hanem még cenzúrázniok is, s hogy neki (Hirschnek) közben csak a stróman szerepe jut.

Hogy ő mindezek után elutasító választ adott, ebben csak igazat adhatunk neki. A lipcsei bizottságot, amint H[öch]b[er]gtől* halljuk, még 2, nem helyben lakó taggal erősítették meg, ez tehát csak akkor tud gyorsan beavatkozni, ha a 3 lipcsei egy véleményen van. Ezzel a tényleges súlypont teljesen Zürichbe tevődik át, és az ottaniakkal Hirsch éppen olyan kevéssé tudott volna tartósan együtt dolgozni, mint bármely más igazán forradalmi és proletár érzületű szerkesztő. Erről később.

II. A lap tervezett irányzata

Bernstein mindjárt július 24-én értesíti Hirschet, hogy azok a nézeteltérések, amelyek közte mint a „Laterne" embere és egyes elvtársak között felmerültek, meg fogják nehezíteni a helyzetét.

Hirsch azt válaszolja, megítélése szerint a lap irányzatának általában ugyanolyannak kell lennie, mint a „Laterné"-nak, vagyis olyannak, amely Svájcban elkerüli a pereket és Németországban nem okoz szükségtelenül riadalmat. Azt kérdezi, kik azok az elvtársak, majd így folytatja:

„Én csak egyet ismerek, és ígérem Önnek, hogy hasonló fegyelembe ütköző viselkedés esetén megint éppen úgy fogok bánni vele."

Erre Bernstein új hivatalos cenzori méltóságának tudatában így válaszol:

„Ami a lap irányzatát illeti, a felügyelő bizottság nézete mindenesetre az, hogy a »Laterne« ne legyen mintakép, véleményünk szerint a lap ne annyira politikai radikalizmusban merüljön el, mint inkább legyen elvi szocialista jellegű. Az olyan eseteket, mint a Kayser elleni támadás, amelyet kivétel nélkül (!) valamennyi elvtárs helytelenített, minden körülmények között el kell kerülni."

És így tovább, és így tovább. Liebknecht „baklövésnek" nevezi a Kayser elleni támadást, Schramm pedig annyira veszélyesnek tartja, hogy emiatt cenzúrázásra ítéli Hirschet.

Hirsch újból azt írja Höchbergnek, hogy az olyan eset, mint a Kayseré „nem fordulhat elő, ha létezik egy hivatalos pártorgánum, amelynek világos megállapításait és jóindulatú intelmeit egy képviselő nem *engedheti el* olyan arcátlanul a füle mellett".

* „Hbg.-től" *ceruzával beszúrva, – Szerk.*

Viereck is azt írja, hogy az új lap számára

„előírás a szenvtelen magatartás és minden felmerült nézeteltérés lehető legteljesebb figyelmen kívül hagyása . . . ", ne legyen „megnagyobbított »Laterne«", és Bernsteinnek „legfeljebb azt lehetne a szemére vetni, hogy irányzata túlságosan mérsékelt, ha ugyan ez szemrehányás olyan időben, amikor nem hajózhatunk kibontott zászlóval".

Mi hát ez a Kayser-ügy, ez a megbocsáthatatlan bűn, amelyet Hirsch állítólag elkövetett? Kayser az egyedüli a szociáldemokrata képviselők között, aki a védővámok mellett szól és szavaz a Reichstagban. Hirsch azzal vádolja K[ayser]t, hogy megsértette a pártfegyelmet, amikor

1. közvetett adókra szavaz, amelyeknek az eltörlését a pártprogram nyomatékosan követeli;

2. jóváhagyja, hogy Bismarck pénzt kapjon, amivel megsérti egész párttaktikánk első alapszabályát: Ennek a kormánynak egyetlen fillért sem.

Hirschnek mindkét pontban tagadhatatlanul igaza van. És miután Kayser lábbal tiporta egyrészt a pártprogramot, holott arra a képviselőket kongresszusi határozat értelmében úgyszólván megeskették, másrészt a párttaktikának legkevésbé mellőzhető, első számú alapszabályát, és *pénzt szavazott meg* Bismarcknak, *hálából a szocialisták elleni törvényért*, Hirschnek, véleményünk szerint, abban is teljesen igaza volt, hogy olyan keményen nekiment, ahogyan azt tette.

Sohasem tudtuk megérteni, hogyan dühödhettek fel Németországban ilyen szörnyen ezen a Kayser elleni támadáson. Most meséli nekem Höchberg, hogy a „frakció" *engedélyt* adott Kaysernak arra, hogy így lépjen fel, és ennek az engedélynek alapján fedezve vélik K[ayser]t.

Ha így áll a dolog, úgy ez mégiscsak kicsit sok. Először is Hirsch éppoly kevéssé tudhatott erről a titkos határozatról, mint bárki más a világon.* Továbbmenve: a párt szégyene, amelyet azelőtt egyedül K[ayser] személyére lehetett hárítani, e história révén csak még nagyobbá válik és éppígy nagyobbá válik Hirsch érdeme, amiért nyíltan és az egész világ előtt leleplezte ezeket az ízetlen szólamokat és Kayser még ízetlenebb szavazását, és ezzel megmentette a párt becsületét. Vagy talán a német szociáldemokráciát valóban megfertőzte a parlamenti betegség, és azt hiszi, hogy a népi válasz-

* *A kéziratban törölve*: „Feltéve, hogy két vagy három más szociáldemokrata képviselő (mert több aligha lehetett) rábírható volt arra, hogy megengedje K[ayser]nek, mondja ki az ízetlenségeit az egész világ előtt, és pénzt szavazzon meg Bismarcknak; akkor is kötelesek voltak az emiatti felelősséget nyilvánosan magukra vállalni és megvárni, mit szól hozzá Hirsch." – *Szerk.*

tással a szentlélek szállja meg a választottakat, frakció-üléseik csalhatatlan zsinatokká, a frakció határozatai pedig megtámadhatatlan dogmákká változnak?

Bakot kétségtelenül lőttek, de nem Hirsch, hanem azok a képviselők, akik Kaysert határozatukkal fedezték. És ha azok, akik elsősorban hivatottak arra, hogy a pártfegyelem betartására ügyeljenek, effajta határozattal ilyen kirívó módon maguk szegik meg e pártfegyelmet, úgy ez annál roszszabb. Még rosszabb azonban, ha valaki arra a hiedelemre vetemedik, hogy beszédével és szavazatával nem Kayser, s határozatával nem a többi képviselő szegte meg a pártfegyelmet, hanem Hirsch, amikor az előtte meghozzá ismeretlen határozat ellenére megtámadta Kaysert.

Egyébként bizonyos, hogy a párt a védővám kérdésében ugyanazt a homályos és határozatlan magatartást tanúsította, mint eddig majdnem minden gyakorlativá vált gazdasági kérdésben, például a birodalmi vasutak esetében. Ez abból ered, hogy a pártsajtó, különösen a „Vorwärts"[151], ahelyett, hogy ezt a kérdést alaposan megtárgyalná, előszeretettel foglalkozik a jövendő társadalmi rend felépítésével. Amikor a védővám kérdése a szocialisták elleni törvény *után* hirtelen gyakorlativá vált, a legkülönbözőbb árnyalatú nézeteltérések merültek fel, és egyetlen ember sem akadt, akiben megvolt a világos és helyes ítéletalkotás előfeltétele: a német ipar viszonyainak és világpiaci helyzetének ismerete. A választók körében imitt-amott védővámpárti áramlatok sem maradhattak el, s ezekre szintén tekintettel akartak lenni. Nem léptek határozottan az egyetlen útra, mely kivezethetett ebből a zűrzavarból, vagyis, hogy a kérdést tisztán politikailag fogják fel (ahogy ez a „Laterné"-ban történt). Így szükségszerű volt, hogy a párt ebben a vitában először tétován, bizonytalanul és homályosan lépett fel és végül Kayser révén és Kayserral alaposan szégyent vallott.

A Kayser elleni támadást most indítékul használják arra, hogy Hirschnek minden hangnemben prédikálják: az új lap semmi esetre se utánozza a „Laterne" túlzásait, ne annyira politikai radikalizmusban merüljön el, mint inkább legyen elvi szocialista jellegű és szenvtelen. Prédikál pedig Viereck, nem kevésbé mint Bernstein, aki éppen azért, mert túlságosan mérsékelt, Viereck szemében a megfelelő embernek látszik, tekintve hogy most nem lehet kibontott zászlóval hajózni.

De miért megy az ember egyáltalában külföldre, ha nem azért, hogy kibontott zászlóval hajózzék? Külföldön ennek semmi sem áll útjában. Svájcban nem léteznek a német sajtó-, egyesülési és büntetőtörvények. Ott tehát nemcsak el lehet mondani azokat a dolgokat, amelyeket otthon már a szocialisták elleni törvény előtt, a közönséges német törvények miatt sem le-

hetett elmondani, hanem ott ez *kötelesség* is. Mert itt nem csupán Németország, hanem Európa előtt állunk, és kötelességünk, hogy – amennyire azt a *svájci* törvények megengedik – Európa előtt leplezetlenül feltárjuk a német párt útjait és céljait. Aki Svájcban *német* törvényekhez akarna ragaszkodni, csak azt bizonyítaná be, hogy méltó ezekhez a német törvényekhez és hogy valóban nincs más mondanivalója, mint az, amit Németországban a kivételes törvény előtt még engedélyeztek. Arra a lehetőségre sem szabad tekintettel lenni, hogy a szerkesztőség előtt esetleg ideiglenesen elzárul a Németországba való visszatérés útja. Aki nem hajlandó ezt megkockáztatni, az nem alkalmas ilyen exponált tiszteletbeli állásra.

Mi több. A német pártot éppen azért tiltották be a kivételes törvénnyel, *mert* az egyetlen komoly ellenzéki párt volt Németországban. Ha egy külföldi lapban azzal rója le háláját Bismarck iránt, hogy feladja az egyetlen komoly ellenzéki párt szerepét, hogy szép szelíden lép fel, a rúgást szenvtelen magatartással tűri el, úgy csak azt bizonyítja be, hogy rászolgált a rúgásra. Az 1830 óta külföldön megjelent valamennyi német emigrációs lap közül a „Laterne" minden bizonnyal a legmérsékeltebbek egyike. De ha már a „Laterne" is túlságosan vakmerő volt – akkor az új orgánum csak kompromittálhatja a pártot a nem német országokbeli elvtársak előtt.

III. A három zürichi kiáltványa

Közben megkaptuk a Höchberg-féle „Évkönyv"-et és ez tartalmaz egy cikket: „Visszapillantások a németországi szocialista mozgalomra"[152]; ezt, mint Höchberg maga mondta nekem, éppen a zürichi bizottság három tagja írta. Ebben olvashatjuk hiteles bírálatukat az eddigi mozgalomról és egyben hiteles programjukat az új lap magatartására vonatkozóan, már amennyire ez tőlük függ.

Mindjárt az elején ez áll:

„A mozgalom, amelyet Lassalle jelesül politikai mozgalomnak tekintett, és amelyre nemcsak a munkásokat, hanem minden becsületes demokratát is felszólított, s *amelynek élén* a tudomány független képviselőinek és *minden igaz emberszeretettől áthatott* férfiúnak kellett volna menetelnie, J. B. v. Schweitzer elnöksége alatt az *ipari munkások egyoldalú érdekharcává* laposodott."

Nem vizsgálom, vajon történelmileg így van-e ez és milyen mértékben. Schweitzernek itt speciálisan azt vetik a szemére, hogy a lassalleanizmust,

amelyet itt polgári demokratikus-filantróp mozgalomként értelmeznek, az ipari munkások egyoldalú érdekharcává *laposította, elmélyítvén* azt a jellegét, hogy ez a mozgalom az ipari munkások osztályharca a burzsoázia ellen.* Szemére vetik továbbá, hogy „elutasítja a polgári demokráciát". Ugyan mi keresnivalója van a polgári demokráciának a szociáldemokrata pártban? Ha az „becsületes emberekből" áll, nem is akarhat belépni, és ha mégis be akar lépni, úgy csak azért, hogy veszekedést szítson.

A lassalleánus párt „jobbnak látta, ha a *legegyoldalúbb* módon *munkáspártnak* adja ki magát". Azok az urak, akik ezt írják, maguk is tagjai egy olyan pártnak, amely a legegyoldalúbb módon munkáspártnak adja ki magát, és most hivatali méltóságot viselnek e pártban. Itt teljes összeférhetetlenséggel van dolgunk. Ha azt gondolják, amit írnak, akkor ki kell lépniök a pártból, legalábbis le kell mondaniok hivatali méltóságukról. Ha ezt nem teszik, úgy ezzel beismerik, hogy hivatali állásukat arra akarják felhasználni, hogy a párt proletár jellege ellen harcoljanak. A párt tehát önmagát árulja el, ha meghagyja őket hivatali méltóságukban.

A szociáldemokrata párt tehát ezeknek az uraknak a véleménye szerint *ne legyen* egyoldalú munkáspárt, hanem „minden igazi emberszeretettől áthatott férfiú" sokoldalú pártja. Ezt mindenekelőtt úgy kell bebizonyítania, hogy leveti a nyers proletár-szenvedélyeket, és a „jó ízlés kifejlesztése" meg „a jó modor elsajátítása végett" (85. old.) művelt filantróp burzsoák vezetése alá helyezi magát. Akkor majd egynémely vezető „gyatra fellépését" tiszteletreméltó „polgári fellépés" váltja fel. (Mintha bizony az itt szóban forgó emberek külsőleg gyatra fellépése nem a legkisebb dolog lenne, amit a szemükre lehet vetni!) Akkor majd

---

* *E két mondat helyett eredetileg a következő, a kéziratban törölt passzus állt*: „Schweitzer nagy csirkefogó volt, de igen tehetséges koponya. Érdeme éppen az volt, hogy áttörte az eredeti szűk lassalleanizmust és annak korlátolt csodaszerét, az államsegélyt... Bármit vétett is korrupt indítékokból és bármennyire ragaszkodott is a saját uralma fenntartása céljából az államsegély lassalle-i csodaszeréhez, mégis érdeme, hogy áttörte az eredeti szűk lassalleanizmust, kiszélesítette a párt gazdasági látókörét és ezzel előkészítette annak későbbi beolvadását a német összpártba. Az osztályharcot a proletariátus és a burzsoázia között, minden forradalmi szocializmusnak e sarkpontját, már Lassalle is prédikálta. Ha Schweitzer ezt a pontot még nyomatékosabban hangsúlyozta, úgy ez magát az ügyet illetően mindenesetre haladást jelentett, bármennyire ürügyet kovácsolt is belőle ahhoz, hogy diktatúrájára veszélyes személyeket meggyanúsítson. Teljesen helytálló, hogy a lassalleanizmust az *ipari* munkások *egyoldalú* érdekharcává tette. De egyoldalúvá csak azért tette, mert politikai korrupció okából a mezőgazdasági munkásoknak a nagybirtok ellen vívott érdekharcáról tudni sem akart. Nem ezt vetik itt a szemére; az »ellaposítás« abban áll, hogy *elmélyítette* a mozgalomnak azt a jellegét, hogy az az ipari munkások osztályharca a burzsoázia ellen." – *Szerk.*

„a *művelt* és *vagyonos* osztályok köreiből *számos* hívünk támad. Előbb azonban *ezeket* kell megnyerni, ha azt akarjuk, hogy a . . . kifejtett agitációnak *kézzelfogható* eredménye legyen". A német szocializmus „túlságosan nagy súlyt helyezett a *tömegek* megnyerésére és közben elmulasztotta, hogy a társadalom ún. felsőbb rétegeiben erőteljes (!) propagandát folytasson". Mert „a párt még híján van olyan férfiaknak, akik alkalmasak arra, hogy a Reichstagban képviseljék". De „kívánatos és szükséges, hogy a mandátumokat olyan férfiakra ruházzák, akiknek elég alkalmuk és idejük volt arra, hogy az idevágó anyaggal alaposan megismerkedjenek. Az egyszerű munkásnak és kis mesternek . . . csak ritka kivételes esetekben van annyi ráérő ideje, amennyi ehhez szükséges."

Tehát válasszatok burzsoákat!

Egyszóval, a munkásosztály a saját erejéből nem képes felszabadítani magát. Ehhez „művelt és vagyonos" burzsoák vezetése alá kell helyeznie magát, mert csak azoknak van „alkalmuk és idejük" megismerkedni azzal, ami a munkásoknak javára válik. És másodsorban a burzsoázia ellen semmi esetre sem harcolni kell, hanem azt erőteljes propagandával – *meg kell nyerni.*

Ha pedig a társadalom felsőbb rétegeit vagy csak annak jóindulatú elemeit meg akarjuk nyerni, akkor semmi esetre sem szabad őket megrémítenünk. És a három zürichi úgy hiszi, hogy e téren megnyugtató felfedezést tett:

„A párt éppen most, a szocialisták elleni törvény nyomása alatt mutatja meg, hogy *nincs szándékában* az erőszakos, véres forradalom útját járni, hanem eltökélte . . . hogy a törvényesség, vagyis a *reform* útján halad."

Ha tehát az 500 000–600 000 szociáldemokrata választó, az egész választópolgárság $^1/_{10}$–$^1/_8$ része, mely méghozzá az ország egész területén szétszórtan lelhető fel, van annyira józan, hogy nem rohan fejjel a falnak, és egy a tíz ellenében nem kísérel meg „véres forradalmat", úgy ez azt bizonyítja, hogy a jövőben és minden időkre *eltiltja* magát attól, hogy egy nagy horderejű külső eseményt, egy ezáltal előidézett hirtelen forradalmi fellendülést, sőt egy olyan *győzelmet*, amelyet a nép az így támadt összeütközés során vív ki, hasznára fordítson! Ha Berlin egyszer újból olyan műveletlen lenne, hogy megismételné március 18-át[153], akkor a szociáldemokratáknak, ahelyett hogy „barikád-mániás hitvány alakok" (88. old.) módjára részt vennének a harcban, az a kötelességük, hogy inkább a „törvényesség út-

jára" lépjenek, lecsillapítsák a kedélyeket, eltakarítsák a barikádokat és szükség esetén a pompás hadrakelt sereggel együtt az egyoldalú, durva, műveletlen tömegek ellen vonuljanak. Vagy pedig, ha az urak azt állítják, hogy nem így gondolták, ugyan hogyan gondolták?

De még különb dolgok is következnek.

„Tehát minél nyugodtabban, tárgyilagosabban, megfontoltabban lép fel" (a párt) „a fennálló állapotok bírálatában és azok megváltoztatására tett javaslataiban, annál kevésbé ismételhető meg a most" (a szocialisták elleni törvény életbeléptekor) „sikerült sakkhúzás, amellyel a tudatos reakció a polgárságot a vörös kísértettől való félelemmel sarokba szorította." (88. old.)

Hogy a burzsoáziából a félelem utolsó nyomát is kiűzzék, világosan és félreérthetetlenül be kell neki bizonyítani, hogy a vörös kísértet valóban csak kísértet, hogy nem létezik. De ugyan mi a vörös kísértet titka, ha nem a burzsoázia félelme az elmaradhatatlan élethalálharctól közte és a proletariátus között? A félelem attól, hogy a modern osztályharc elkerülhetetlenül dűlőre jut? Szüntessék meg az osztályharcot, s akkor a burzsoázia és „minden független ember" „viszolygás nélkül halad majd kéz a kézben a proletárokkal"! S a becsapottak ez esetben persze a proletárok lennének.

A párt tehát meghunyászkodó és könyörgő fellépésével bizonyítsa be, hogy egyszer s mindenkorra letett azokról az „illetlenségekről és kilengésekről", amelyek okot adtak a szocialisták elleni törvényre. Ha önként megígéri, hogy csak a szocialisták elleni törvény keretein belül szándékozik mozogni, akkor Bismarck és a burzsoák talán csak kegyeskednek majd eltörölni ezt az akkor már fölösleges törvényt!

„Jól értsenek meg bennünket", mi nem akarjuk „pártunk és programunk feladását, úgy véljük azonban, hogy évekre van elegendő dolgunk, ha egész erőnket, egész energiánkat bizonyos közeli célok elérésére fordítjuk, amelyeket minden körülmények között el kell érnünk, mielőtt a további törekvések megvalósítására gondolnunk lehetne."

Akkor majd burzsoák, kispolgárok és munkások is tömegesen fognak hozzánk csatlakozni, olyanok, akiket „most a messzire menő követelések . . . elriasztanak".

A programot nem szándékoznak *elvetni*, hanem csak *elhalasztani* – bizonytalan időre. Elfogadják, de tulajdonképpen nem a saját részükre és nem a saját életük tartamára, hanem posztumuszan, örökségképpen a gyermekek és a gyermekek gyermekei részére. Közben „minden erejüket és

energiájukat" mindenféle semmiségre és a tőkés társadalmi rend foltozgatására fordítják, hogy mégis úgy lássék, mintha történne valami és ugyanakkor a burzsoáziát ne rémítsék meg. Akkor már inkább a „kommunista" Miquelt dicsérem, aki rendíthetetlen meggyőződését, hogy a tőkés társadalom néhány évszázad múlva elkerülhetetlenül megbukik, úgy bizonyítja be, hogy alaposan nekilát a csalásnak, tőle telhetőleg hozzájárul az 1873-as krach[154] bekövetkeztéhez és ezzel *valóban* tesz valamit a fennálló rend összeomlásáért.

A jó modor ellen elkövetett másik vétség „a gründerek elleni túlzott támadás" volt, hiszen ők „csak a kor gyermekei" voltak; „ennélfogva jobb lett volna, ha Strousberg és hasonló emberek szidalmazása . . . elmarad". Sajnos minden ember „csak a kor gyermeke", és ha ez elegendő ok a felmentésre, akkor többé senkit sem szabad megtámadni, s részünkről minden polémia, minden harc megszűnik; ellenfeleink minden rúgását nyugodtan eltűrjük, hiszen mi, a bölcsek, tudjuk, hogy ők „csak a kor gyermekei", és nem cselekedhetnek másképp, mint ahogy cselekszenek. Ahelyett, hogy kamatostul visszafizetnénk nekik a rúgásokat, inkább sajnálnunk kellene szegényeket.

Ugyanígy a Kommün melletti állásfoglalásnak megvolt az a hátránya,

„hogy egyébként felénk hajló embereket visszariasztott, és egyáltalán fokozta a *burzsoázia gyűlöletét* irántunk". És továbbá a párt „nem egészen ártatlan az októberi törvény[155] létrejöttében, mert szükségtelenül fokozta a *burzsoázia gyűlöletét*".

Íme a három zürichi cenzor programja. Érthetőség tekintetében nem hagy kívánnivalót maga után. A mi számunkra a legkevésbé, minthogy mindezeket a szólamokat még 1848-ból igen jól ismerjük. A kispolgárság képviselői jelentkeznek itt, telve félelemmel, hogy a proletariátus, forradalmi helyzetének sürgető nyomására, esetleg „túl messzire megy". Határozott politikai ellenállás helyett – általános közvetítés; a kormány és a burzsoázia elleni harc helyett – kísérlet megnyerésükre és rábeszélésükre; a fentről jövő bántalmazásokkal szembeni dacos ellenszegülés helyett – alázatos behódolás és annak beismerése, hogy a büntetés megérdemelt volt. Minden történelmileg szükségszerű konfliktust félreértéssé értelmeznek át és minden vitát úgy zárnak le, hogy azt bizonygatják: hiszen a fődologban valamennyien egyetértünk. Azok az emberek, akik 1848-ban polgári demokratákként léptek fel, most akár szociáldemokratáknak is nevezhetik magukat. Ahogy azok szemében a demokratikus köztársaság, úgy ezek szemében a tőkés rend megdöntése van elérhetetlen távolságban, tehát semmi jelentősége

nincs a jelenlegi politikai gyakorlat szempontjából; lehet közvetíteni, megalkudni, filantróposkodni szívük szerint. Ugyanígy áll a dolog a proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharccal. Papíron elismerik, mert hiszen letagadni már nem lehet, a gyakorlatban azonban eltussolják, elmossák, meggyengítik. A szociáldemokrata párt *ne legyen* munkáspárt, ne vonja magára a burzsoáziának vagy egyáltalában akárkinek a gyűlöletét; mindenekelőtt a burzsoázia körében fejtsen ki erőteljes propagandát; ahelyett hogy messzire menő, a burzsoáziát elijesztő és a mi nemzedékünkben amúgy is elérhetetlen célokra helyezné a súlyt, inkább fordítsa minden erejét és energiáját azokra a kispolgári toldozó-foldozó reformokra, amelyek a régi társadalmi rendnek új támasztékokat nyújtanak és a végső katasztrófát ilymódon talán fokozatos, részletekben lezajló és lehetőleg békés bomlási folyamattá változtathatják. Ezek ugyanazok az emberek, akik a fáradhatatlan szorgosság látszatát keltve, nemcsak maguk nem tesznek semmit, hanem még azt is igyekeznek megakadályozni, hogy egyáltalán valami is történjék – fecsegésen kívül; ugyanazok az emberek, akiknek félelme minden tettől 1848-ban és 1849-ben lépten-nyomon akadályozta és végül meg is buktatta a mozgalmat; ugyanazok az emberek, akik sohasem látják a reakciót, aztán pedig egészen meglepődnek, amikor végül olyan zsákutcában találják magukat, ahol nincs mód sem ellenállásra, sem menekülésre; ugyanazok az emberek, akik a maguk szűk nyárspolgári látókörébe akarják beszorítani a történelmet és akik fölött a történelem mindig napirendre tér.

Ami szocialista eszméiket illeti, ezeket már kellően megbíráltuk a „Kiáltvány"-ban, „A német vagy az »igazi« szocializmus" című fejezetben[156]. Ahol az osztályharcot mint áldatlan „nyers" jelenséget félretolják, ott a szocializmus alapjaként nem marad más, mint „igaz emberszeretet" és üres szólamok az „igazságosságról".

A fejlődés folyamatában rejlő, elkerülhetetlen jelenség, hogy az addigi uralkodó osztályból származó emberek is csatlakoznak a harcoló proletariátushoz, és a műveltség elemeit nyújtják neki. Ezt már a „Kiáltvány"-ban világosan kimondtuk.[157] De ezzel kapcsolatban két dolgot kell megjegyezni:

Először is ezeknek az embereknek ahhoz, hogy a proletár mozgalom hasznára váljanak, igazi műveltségi elemeket kell magukkal hozniok. A mozgalomhoz átállt német polgárok nagy többségére ez azonban nem áll. Sem a „Zukunft", sem a „Neue Gesellschaft"[158] nem hozott olyasmit, ami a mozgalmat akár egy lépéssel is továbbjuttatta volna. Igazi, tényleges vagy elméleti műveltségi anyagban itt teljes a hiány. Ehelyett kísérletek történnek arra, hogy a felületesen elsajátított szocialista gondolatokat összhangba hozzák a legkülönfélébb elméleti álláspontokkal, amelyeket az urak az

egyetemről vagy máshonnan hoztak magukkal, s amelyek közül az egyik zavarosabb, mint a másik, hála annak a rothadási folyamatnak, amelyben a német filozófia maradványai ma vannak. Ahelyett hogy először maguk alaposan tanulmányozták volna az új tudományt, azt mindegyikük a magával hozott álláspontnak megfelelően helyrepofozta magának, rövid úton saját magántudományt csinált belőle, és mindjárt azzal az igénnyel lépett fel, hogy a tudományt tanítsa. Ennélfogva ezen urak körében körülbelül annyi álláspont van, ahány fő; ahelyett hogy valamibe is világosságot vittek volna, csak súlyos zavart teremtettek – szerencsére szinte csak maguk között. Az ilyen műveltségi elemeket, amelyeknek fő elve, hogy azt tanítsák, amit ők maguk nem tanultak meg, a párt könnyen nélkülözheti.

Másodszor. Ha ilyen, más osztályokból származó emberek csatlakoznak a proletár mozgalomhoz, az első követelmény az, hogy ne hozzák magukkal polgári, kispolgári stb. előítéletek maradványait, hanem kertelés nélkül tegyék magukévá a proletár szemléleti módot. Azokban az urakban azonban, mint bebizonyosodott, nagyonis túltengenek a polgári és kispolgári elképzelések. Az olyan kispolgári országban, mint Németország, ezeknek az elképzeléseknek bizonyára megvan a jogosultságuk. De csak a szociáldemokrata munkáspárton *kívül*. Ha az urak szociáldemokrata kispolgár-párttá szerveződnek, ezt teljes joggal megtehetik; ez esetben lehetne tárgyalni, a körülményeknek megfelelően pártszövetséget alakítani velük stb. De egy munkáspártban ők olyan elemek, amelyek azt meghamisítják. Ha ok van rá, hogy ott egyelőre megtűrjük őket, akkor ebből az a kötelesség adódik, hogy éppen *csak* megtűrjük őket, ne engedjük, hogy a pártvezetést befolyásolják, és legyünk tudatában annak, hogy a velük való szakítás csak idő kérdése. Ez az idő egyébként a jelek szerint már el is jött. Hogy a párt hogyan tűrheti meg e cikk szerzőit továbbra is soraiban, az érthetetlennek tűnik számunkra. De ha az ilyen embereknek ráadásul a pártvezetés is többékevésbé a kezébe kerül, akkor a pártot egyszerűen férfiatlanítják, és a proletár virtusnak vége.

Ami bennünket illet, egész múltunk alapján csak egy út áll nyitva előttünk. Majdnem 40 év óta hangsúlyozzuk, hogy az osztályharc a történelem legközvetlenebb hajtóereje és hogy különösen a burzsoázia és a proletariátus közötti osztályharc a modern társadalmi átalakulás nagy emeltyűje; semmiképpen sem haladhatunk tehát együtt olyan emberekkel, akik ezt az osztályharcot törölni akarják a mozgalomból. Az Internacionálé megalapításakor világosan megfogalmaztuk a harci kiáltást: A munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak a műve lehet. Ennélfogva nem haladhatunk együtt olyan emberekkel, akik nyíltan kijelentik, hogy a munkások

túlságosan műveletlenek ahhoz, hogy önmagukat felszabadítsák, és felszabadításuk csak felülről lefelé, filantróp nagy- és kispolgárok által történhet. Ha az új pártorgánum olyan irányzatot fogad el, amely megfelel az említett urak felfogásának, ha polgári, nem pedig proletár lap lesz, akkor számunkra, bármennyire sajnálnánk, nem marad más hátra, mint hogy nyilvánosan ellene foglaljunk állást és véget vessünk annak a szolidaritásnak, amellyel eddig a német pártot a külföld előtt képviseltük. De *odáig* remélhetőleg nem jutunk.

Ez a levél közlendő a németországi bizottság mind az öt tagjával és Brackéval. . .

Annak, hogy a zürichiekkel közöljék, részünkről szintén nincs akadálya.

A megírás ideje: 1879 szeptember 17—18.

Az első megjelenés helye:
„Die Kommunistische Internationale",
XII. évf., 23. füzet, 1931 június 15.

Eredeti nyelve: német

Friedrich Engels

Bismarck úr szocializmusa[159]

I. A vámtarifa

A német szocialisták törvényen kívül helyezését elrendelő hírhedt törvény vitájában Bismarck úr kijelentette, hogy a szocializmus szétzúzásához az elnyomás egymagában nem elegendő; hogy ezenkívül intézkedésekre van szükség a tagadhatatlan társadalmi bajok kiküszöbölése, a rendszeres foglalkoztatás biztosítása, az ipari válságok megelőzése és mit tudom még mi minden érdekében. Megígérte, hogy javasolni fogja ezeket a társadalom üdvére szolgáló „pozitív" intézkedéseket. Mert – mondotta –, ha az ember, úgy mint én, 17 éven át irányította hazájának ügyeit, joggal tekintheti magát szakértőnek a politikai gazdaságtan területén; olyan ez, mintha valaki azt mondaná, hogy az agronómia alapos ismeretéhez elegendő 17 éven át burgonyát enni.

Bismarck úr ezúttal mindenesetre betartotta a szavát. Két nagy „szociális intézkedéssel" ajándékozta meg Németországot, és ez még nem minden.

Az első egy vámtarifa volt, mely a belső piac kizárólagos kiaknázását volt hivatva biztosítani a német iparnak.

1848-ig Németországnak nem volt a szó voltaképpeni értelmében vett nagyipara. A kézi munka volt túlsúlyban; a gőzerő és a gépi berendezés csak kivételt képeztek. A német burzsoázia, minthogy 1848-ban és 1849-ben gyávasága folytán politikai téren csúfos vereséget szenvedett, azzal vigasztalódott, hogy nagy hévvel vetette magát a nagyiparra. Az ország képe gyors ütemben átalakult. Aki 1848 óta nem látta a Porosz Rajna-tartományt, Vesztfáliát, a szász királyságot, Felső-Sziléziát, Berlint és a tengerparti városokat, 1864-ben nem ismert többé rájuk. A gőzerő és a gépek mindenhová betörtek. Nagy gyárak kerültek a legtöbb kis műhely helyére. Fokozatosan gőzhajók váltották fel a vitorlás hajókat, először a part menti, majd a tengerentúli kereskedelemben. A vasútvonalak megsokszorozódtak, a szerelőműhelyekben, a kőszén- és vasércbányákban akkora aktivitás folyt,

aminőre a nehézkes németek addig maguk is képteleneknek vélték önmagukat. A nagyipar angliai, de még franciaországi fejlődéséhez viszonyítva is mindez édeskevés volt; de kezdetnek megfelelt. Azután meg mindez a kormányok bárminemű támogatása nélkül, szubvenciók vagy kiviteli prémiumok nélkül következett be, miközben egy olyan vámtarifa volt hatályban, amely más országok tarifáihoz viszonyítva erősen szabadkereskedelminek számított.

Mellesleg megjegyezzük, hogy ennek az ipari mozgalomnak itt sem maradtak el a mindenütt vele járó társadalmi következményei. A német ipari munkások addig a középkorból származó társadalmi viszonyok között tengődtek. Általában még maradt valamelyes esélyük arra, hogy lassanként kispolgárokká, iparos mesterekké, több kéziszövőszék tulajdonosaivá stb. váljanak. Most mindez megszűnt. A munkások, akik nagytőkések bérmunkásaivá lettek, fokozatosan állandó osztállyá, igazi proletariátussá alakultak. Aki azonban proletariátust mond, az szocializmust is mond. Ezenkívül nyomokban megmaradtak még azok a szabadságjogok, amelyeket a munkások 1848-ban a barikádokon vívtak ki. Hála e két körülménynek, a német szocializmus, amelynek 1848-ban illegális propagandával és egy kevés tagot számláló titkos szervezettel kellett beérnie, most nyíltan bontakozhatott ki és behatolhatott a tömegekbe. Így Lassalle 1863-ban indította meg újra a szocialista agitációt.

Következett az 1870-es háború, az 1871-es béke és a milliárdok[154]. Kifizetésük Franciaországot korántsem tette tönkre, Németország viszont, birtokukba jutván, kis híján elveszett. E milliárdok, amelyeket egy felkapaszkodottakból álló kormány egy felkapaszkodott császárságban két kézzel szórt, a pénzmágnások kezébe hullottak, akik sietve gyümölcsöztetni akarták őket a tőzsdén.

A Crédit mobilier[160] legszebb napjai újra felvirradtak Berlinben. Versengve alapítottak részvény- vagy betéti társaságokat[161], bankokat, föld- és ingóhitel-intézeteket, vasútépítő társaságokat, hajó- és egyéb gyárakat, telkekkel és épületekkel spekuláló társaságokat és mindenféle vállalatokat, amelyeknek ipari külszíne csak a legszégyentelenebb tőzsdei üzérkedés ürügyéül szolgált. A kereskedelem, a közlekedés, a fogyasztás stb. állítólagos közérdekű szükségletei csak a tőzsdei hiénáknak azt a tomboló vágyát palástolták, hogy ezeket a milliárdokat addig gyümölcsöztessék a tőzsdén, amíg a kezükben vannak. Ugyanezt egyébként már megéltük Párizsban a Péreire-ek és Fould-ok dicsőséges napjaiban; ezek ugyanazok az üzérkedők voltak, akik Berlinben Bleichröder és Hansemann néven jelentek meg újra.

Az, ami 1867-ben Párizsban és több alkalommal Londonban és New

Yorkban megtörtént, 1873-ban Berlinben sem maradt el; a féktelen spekuláció általános krachhal végződött. A társaságok százai jutottak csődbe, a fennmaradtak részvényei eladhatatlanná váltak; az egész vonalon teljes volt az összeomlás. De hogy spekulálhassanak, ahhoz létre kellett hozni azokat a termelő- és közlekedési eszközöket, gyárakat, vasutakat stb., amelyeknek részvényei spekuláció tárgyaiként szolgálhattak. Az összeomlás percében azonban kitűnt, hogy az ürügyül használt közszükségletet messze túllépték; hogy négy év alatt több vasutat, gyárat, bányát stb. létesítettek, mint amennyit az ipar szabályszerű fejlődése egy negyed évszázad alatt létrehozott volna.

A vasutakon kívül, amelyekről később szólunk, a spekuláció főképpen a vasiparra vetette magát. A gyárak rohamosan elszaporodtak; sőt, számos olyan üzemet alapítottak, amely Creuzot-t is homályba borította. Sajnos, a válság pillanatában kitűnt, hogy nincs aki felhasználja ezt az óriási termelést. A nagy iparvállalatok a csőd szélén álltak. Igazgatóik, jó német hazafiak módjára, a kormány segítségét kérték; behozatali védővámokat követeltek, amelyek az angol vas versenyével szemben biztosítják számukra a belső piac kiaknázását. De ha vámot kértek a vas védelmére, a többi iparágtól, sőt a mezőgazdaságtól sem lehetett azt megtagadni. Így egész Németországban lármás agitációt szerveztek a vámvédelem érdekében, olyan agitációt, amely lehetővé tette Bismarck úrnak, hogy e cél betöltésére hivatott vámtarifát vezessen be. Ez a vámtarifa, amely 1879 nyarán emelkedett törvényerőre, van most érvényben.

Ám a német ipart, lett légyen bármilyen, mindig is a szabad verseny friss levegője éltette. Minthogy utolsóként keletkezett az angol és a francia ipar után, az elődei által hagyott kis hézagok betöltésére kellett szorítkoznia, nagyrészt olyan cikkek szállítására, amelyek az angoloknak túl jelentéktelenek, a franciáknak pedig túlságosan silányak voltak; folyton változó termékek kis arányú gyártására, *rossz minőségű áru* előállítására *olcsó áron*. Ne higgyék, hogy mi mondjuk ezt; szó szerint ezekkel a kifejezésekkel élt Reuleaux úr, az európai hírű tudós, a német kormány hivatalos biztosa, a Philadelphiában (1876-ban) kiállított német termékekről adott hivatalos minősítésében.[162]

Az ilyen ipar a semleges piacokon csak addig tarthatja magát, amíg a saját országában szabad verseny uralkodik. Ha azt akarják, hogy a német szövetek, fémáruk, gépek külföldön versenyképesek legyenek, az előállításukhoz szükséges minden nyersanyagot: a pamut-, len- vagy selyemfonalat, a nyersvasat, fémhuzalt ugyanolyan olcsó áron kell kapniok, amilyenen külföldi versenytársaik vásárolják. Tehát vagy az egyik vagy a másik. Vagy

folytatni akarják szövetek és fémipari termékek exportálását és akkor szabad kereskedelemre lenne szükség, kockáztatva, hogy ezek az iparágak külföldről beszerzett nyersanyagot használnak. Vagy pedig vámokkal kívánják védeni a német fonalgyártást és nyersfém-termelést; akkor hamarosan megszűnik az olyan termékek kiviteli lehetősége, amelyeknek fonal és nyersfém az alapanyaga.

A fonal- és a fémipar védelmére szolgáló híres tarifájával Bismarck úr megsemmisíti az utolsó lehetőséget is arra, hogy a német szövetek, fémáruk, tűk és gépek, úgy mint eddig, felvevő piacra találjanak külföldön. De Németország, amelynek mezőgazdasága a század első felében exportálható felesleget termelt, ez idő szerint nem tud meglenni anélkül, hogy kiegészítésképpen külföldről is be ne szerezzen mezőgazdasági termékeket. Ha Bismarck úr megtiltja iparának, hogy exportra termeljen, miből fizetik majd ezt és sok más behozatalt, amelyekre a világ minden tarifája ellenére is szükség van.

E kérdés megoldásához legalábbis Bismarck úrnak, valamint tőzsdei barátainak és tanácsadóinak lángelméje kellett. Nézzük, hogyan csinálják ezt:

Vegyük a vasat. A spekuláció és a lázas termelés korszaka Németországot két olyan vállalattal gazdagította (a Dortmundi Unióval és a Laura-Hüttével), amelyek mindegyike egymagában megtermel annyit, amennyi az ország egész átlagos fogyasztásához szükséges. Azután itt vannak az óriási esseni Krupp Művek, egy hasonló létesítmény Bochumban és számtalan kisebb. Az ország belső vasfogyasztásának fedezete tehát legalább háromvagy négyszeres. Azt mondhatnók, hogy ez a helyzet parancsolóan megköveteli a legkorlátlanabb szabadkereskedelmet, mert az óriási termékfeleslegnek egyedül ez biztosíthat felvevőpiacot. Ezt mondhatnók, de az érdekelteknek nem ez a véleményük. Minthogy legfeljebb tucatnyi számottevő vállalat van, amelyek uralkodnak a többi felett, megalakítják azt, amit az amerikaiak *ring*-nek neveznek: egy társulatot a belső árak fenntartására és a kivitel szabályozására.

Mihelyt versenytárgyalást hirdetnek sínekre vagy gyáraik más termékeire, a bizottság sorrend szerint kijelöli azt a tagot, aki a megrendelést kapja és megszabja, hogy milyen áron fogadja el. A többi résztvevő ugyancsak előre megbeszélt magasabb áron tesz ajánlatot. Így mindenféle verseny megszűnik és teljes a monopólium. Ugyanez áll a kivitelre. E terv keresztülvitelét biztosítandó, a *ring* minden tagja 125 000 frankról szóló üres váltót helyez el a bizottságnál, és mihelyt az aláíró megszegi kötelezettségét, a váltó azonnal forgalomba kerül és kifizetésre bemutatják. A német fogyasztóktól kicsikart monopol-árak ilymódon lehetővé teszik, hogy a gyárak kül-

földön olyan áron adják el termelésük feleslegét, amilyen áron még az angolok sem hajlandók árusítani, és a német nyárspolgár (aki ezt, mellesleg, megérdemli) fizeti meg a számlát. Így azután a német kivitel ugyanazon védővámok folytán válik ismét lehetővé, amelyek azt a nagyközönség hite szerint látszólag tönkreteszik.

Kívánnak példákat? Múlt évben egy olasz vasúttársaságnak, amelyet meg is nevezhetnénk, 30 000 vagy 40 000 tonna (à 1000 kg) sínre volt szüksége. Hosszú tárgyalások után egy angol gyár 10 000 tonnát vállalt; a többi szállítására a Dortmundi Unió vállalkozott olyan áron, amelyet Angliában visszautasítottak. Egy angol versenytárs, akit megkérdeztek, miért nem tudta a német vállalatot kiütni a nyeregből, ezt felelte: a földkerekségen van-e valaki, aki versenyezhet egy csődbejutott céggel?

Skóciában egy tengerszorost átívelő vasúti híd építését tervezik Edinburgh közelében. Ehhez a hídhoz 10 000 tonna Bessemer-acélra van szükség. S ki fogadja el a legalacsonyabb árat, ki győzi le minden versenytársát éppen a nagyipari vasgyártás szülőföldjén, Angliában? Egy német, aki több vonatkozásban Bismarck pártfogását élvezi, az esseni Krupp úr, az „ágyúkirály".

Ennyit a vasról. Magától értetődik, hogy ez a szép rendszer csak néhány évvel késleltetheti ezeknek az egymással összeesküdt nagyvállalatoknak az elkerülhetetlen csődjét. Addig, amíg a többi iparág követi példájukat, és akkor majd tönkre fogják tenni – nem a külföldi konkurrenciát, hanem a saját országukat. Azt hinné az ember, hogy bolondok országában él; de minden fentebb elbeszélt tényt németországi polgári, szabadkereskedő lapokból vettünk át. Megszervezni a német ipar tönkretételét, azzal az ürüggyel, hogy megvédik – vajon tévednek-e a német szocialisták, akik évek óta ismételgetik, hogy Bismarck úr úgy dolgozik a szocializmus érdekében, mintha fizetnék érte?

II. Az állami vasutak

1869-től 1873-ig, a berlini spekuláció növekvő árja idején, két egymással hol ellenséges, hol szövetkező vállalat osztotta meg az uralmat a berlini tőzsde felett: a Leszámítoló Társaság és a Bleichröder Bankház. Mondhatni ők voltak a berlini Péreire-ek és Mirès-k. Mivel a spekuláció elsősorban a vasutakra vetette magát, ez a két bank arra a gondolatra jutott, hogy közvetett módon hatalmába keríti a legtöbb már meglevő vagy ezután építendő nagy vasútvonalat. Ha mindegyik vasút bizonyos számú részvényét

megvásárolják és visszatartják, uralkodhatnak majd igazgatóságaik felett; maguk a részvények olyan kölcsönök letétjéül szolgálnának, amelyekkel új részvényeket vásárolnának, és így tovább. Ez, mint látjuk, merő megismétlése annak a leleményes kis ügyletnek, amely először meghozta a két Péreire szédítő sikerét és végül a Crédit mobilier ismeretes válságához vezetett. Kezdetben ugyanilyen siker koronázta a berlini Péreire-ek működését.

1873-ban beköszöntött a válság. Két bankunk nagy bajba jutott felhalmozott vasúti részvényei miatt, amelyekből az általuk elnyelt milliókat nem lehetett többé kipréselni. Az a terv, hogy hatalmukba kerítik a vasúttársaságokat, csődöt mondott. Arcvonalat változtattak tehát és megpróbálták eladni a részvényeket az államnak. Annak a tervnek, hogy minden vasutat a birodalmi kormány kezében összpontosítanak, nem az ország társadalmi boldogulása, hanem két fizetésképtelen bank egyéni boldogulása képezte az alapját.

A terv megvalósítása nem volt túlságosan nehéz. Minthogy a parlament számos tagját „érdekeltté" tették az új társaságokban, ilymódon ők uralkodtak a nemzeti liberális és a mérsékelt konzervatív párton, vagyis a többségen. Magasrangú császári funkcionáriusok, porosz miniszterek keze volt benne azokban a szélhámoskodásokban, amelyeknek segítségével e vállalatokat megalapították. Végül pedig Bleichröder volt Bismarck úr bankára és pénzügyi faktótuma. Eszközökben tehát nem volt hiány.

Addig azonban, hogy kifizetődjék a vasutak eladása a birodalomnak, fel kellett hajtani a részvények árát. Ezért 1873-ban létrehozták a „Császári Vasúthivatal"-t; vezetője, egy ismert tőzsdeüzér, egy csapásra 20 százalékkal felemelte minden német vasút tarifáját; ezzel a tiszta jövedelemnek és következésképpen a részvények értékének mintegy 35 százalékos emelkedését akarták elérni. Ez volt ennek az úrnak az egyetlen intézkedése; az egyetlen, amiért elvállalta funkcióját; röviddel utóbb le is mondott róla.

Közben sikerült megkedveltetniök a tervet Bismarckkal. De a kiskirályságok ellenálltak, a szövetségi tanács pedig kereken elutasította. Újabb arcvonal-változtatás: elhatározták, hogy először Poroszország vásárol meg minden porosz vasutat, hogy azután, adott esetben, átengedje őket a birodalomnak.

A birodalmi kormánynak egyébként volt még egy rejtett oka, amely miatt a vasutak megszerzését kívánatosnak tartotta. Ez pedig a francia milliárdokkal kapcsolatos.

E milliárdokból jelentős összegeket visszatartottak három „birodalmi alap" létesítésére: egyet a parlament palotájának felépítésére, a másodikat erődítmények céljára, s végül a harmadikat a három legutóbbi háború

rokkantjainak támogatására szánták. A végösszeg 926 millió frankra rúgott.

E három alap közül a legjelentősebb és egyszersmind a legkülönösebb a rokkantaké volt. Arra volt hivatva, hogy feleméssze önmagát; vagyis addigra, amire e rokkantak közül az utolsó is meghal, az alap – a tőke és hozama – is eltűnne. Olyan alapot, amely felemészti önmagát, megint azt mondhatnánk, csak bolondok találhatnak ki. De nem bolondok, hanem a Leszámítoló Társaság tőzsdeüzérei találták ezt ki, és volt rá okuk. El is tartott majdnem egy évig, amíg a kormánnyal elfogadtatták ezt az ötletet.

Ám üzérkedőink úgy találták, hogy ez az alap nem elég gyorsan emészti majd fel önmagát. Ezenkívül úgy vélték, hogy a másik két alapot is fel kell ruházniok azzal a kitűnő képességgel, hogy feleméssze önmagát. Az eszköz egyszerű volt. Még mielőtt törvény rögzítette volna, hogy miféle értékekbe fogják ezt az alapot befektetni, megbízást adtak egy a porosz kormány tulajdonában levő kereskedelmi vállalatnak, hogy vásároljon megfelelő értékpapírokat. Ez a vállalat a Leszámítoló Társasághoz fordult, amely a három birodalmi alapnak 300 millió frank értékű, akkoriban eladhatatlan vasútrészvényt adott el, amelyeket részletezve meg tudnánk nevezni.

E részvények között voltak a magdeburg–halberstadti vasút és a vele fuzionált vonalak 120 millió értékű részvényei; ez a jóformán csődbe jutott vasút ugyan óriási nyereséget biztosított az üzéreknek, de aligha nyújtott esélyt arra, hogy a részvényeseknek bármiféle hasznot hajtson. Ez érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy az igazgatóság 16 millió frank értékű részvényt bocsátott ki három szárnyvonal építési költségének fedezésére, és hogy ennek a pénznek teljesen nyoma veszett, még mielőtt akár csak megkezdték volna e vonalak építését. A rokkantak alapja pedig azzal büszkélkedhet, hogy jelentős mennyiségben vannak birtokában ilyen nem létező vasutak részvényei.

Ha a porosz állam megvásárolná ezeket a vonalakat, egy csapással törvényesítené azt, hogy a birodalom felvásárolja részvényeiket, amelyeket ez némi reális értékkel ruházna fel. A birodalmi kormányt éppen ezért érdekelte ez az üzlet. Az itt szóban forgó vonal tehát az elsők között volt, amelyeknek a megvásárlását a porosz kormány javasolta és a kamarák jóvá is hagytak.

Az ár, amelyet az állam a részvényeseknek megadott, lényegesen magasabb volt még a jó vonalak reális értékénél is. Ezt bizonyítja részvényeik árfolyamának állandó emelkedése, amióta a megvételükre vonatkozó határozat, de különösen eladásuk feltételei ismeretessé váltak. Két nagy vasútvonalat, amelyeknek a részvényei 1878 decemberében 103-at illetve 108-at értek,

az állam azóta megvásárolt; ma jegyzési árfolyamuk 148 és 158. Ezért is tudták a részvényesek az alkudozás folyamán oly nehezen palástolni örömüket.

Mondanunk sem kell, hogy ez az árfolyamemelkedés főképpen a berlini nagy tőzsdeüzéreknek hozott szerencsét, akik be voltak avatva a kormány titkos szándékaiba. A tőzsde, amely 1879 tavaszán még elég nyomott volt, új életre kelt. Mielőtt a spekulánsok végleg megváltak drága részvényeiktől, újabb üzérkedési orgia rendezésére használták fel őket.

Mint látjuk, a német császárság éppoly teljesen a tőzsde igájában van, mint fennállása idején a francia császárság. A tőzsdések készítik el azokat a terveket, amelyeket – az ő zsebük hasznára – a kormánynak kell végrehajtania. De Németországban még egy olyan előnnyel is rendelkeznek, amelynek a bonapartista császárság híján volt: ha a birodalmi kormány a kis fejedelmeknél ellenállásra talál, átalakul porosz kormánnyá, mely biztosan nem ütközik ellenállásba a kamarák részéről, hiszen azok a tőzsde valóságos fiókintézetei.

De kérem! Hát nem jelentette-e ki az Internacionálé Főtanácsa már közvetlenül az 1870-es háború után:[163] Ön, Bismarck úr, csak azért döntötte meg a bonapartista rendszert Franciaországban, *hogy azt a saját hazájában visszaállítsa*!

Le Socialisme de M. Bismarck
A megírás ideje: 1880 február vége
A megjelenés helye: „L'Égalité",
1880 március 3. (7.)
és március 24. (10.) sz.
Eredeti nyelve: francia
Aláírás nélkül

Friedrich Engels

A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig[164]

Die Entwicklung des Sozialismus
von der Utopie zur Wissenschaft

A megírás ideje: 1880 január—március kozepe

Az első megjelenés helye: „La Revue socialiste",
1880 március 20., április 20.,
május 5. (3., 4., 5.) sz.

Eredeti nyelve: német

Bibliothèque de la REVUE SOCIALISTE

I.

SOCIALISME UTOPIQUE

ET

SOCIALISME SCIENTIFIQUE

PAR

FRÉDÉRIC ENGELS

Traduction française par

PAUL LAFARGUE

Prix: 50 centimes

PARIS

DERVEAUX LIBRAIRE-ÉDITEUR

32, Rue d'Angoulême, 32

1880

„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" első francia kiadásának címoldala

Karl Marx

Előszó [az 1880-as francia kiadáshoz][165]

Azokat az oldalakat, melyek az első* brosúra tartalmát képezik s először három cikkben a „Revue socialiste"-ban[166] jelentek meg, Engels** legújabb könyvéből***: „A tudomány forradalmasítása", fordították le.°[167]

Friedrich Engels, a jelenkori szocializmus egyik legkiemelkedőbb képviselője 1844-ben „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata"[168] című írásával jelentkezett, mely először a Marx és Ruge által Párizsban kiadott „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben jelent meg. Ez a „Vázlat" már megformulázza a tudományos szocializmus bizonyos°° általános elveit. Manchesterben, ahol Engels ezután élt, megírta német nyelven „A munkásosztály helyzete Angliában"[169] című könyvét (1845), ezt a jelentős művet, melyet Marx a „Tőké"-ben érdeme szerint méltatott. Első angliai tartózkodása idején – mint később is Brüsszelben – munkatársa volt a „Northern Star"-nak, a szocialista°°° mozgalom hivatalos lapjának és Robert Owen „New Moral World"-jének[170].

Brüsszeli tartózkodása idején ő+ és Marx megalapították a kommunista Német Munkásegyletet[59], amely kapcsolatban++ állt a flamand és vallon munkásegyletekkel; és ketten Bornstedttel együttesen kiadták a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ot. Az *Igazak Szövetsége*[171] Londonban székelő német bizottságának meghívására tagjai lettek e Szövetségnek, melyet eredetileg

---

* *Lafargue-nál*: a jelen – *Szerk.*

** *Lafargue-nál*: F. Engels – *Szerk.*

*** *Lafargue-nál*: legutóbbi munkájából – *Szerk.*

° *Lafargue-nál*: válogatták és fordították le. Ezeket a szerző átnézte, s a harmadik részben különféle fejtegetésekkel kiegészítette, hogy a francia olvasó előtt érthetőbbé tegye a tőkés termelés gazdasági erőinek dialektikus mozgását. – *Szerk.*

°° *Lafargue-nál*: egynémely – *Szerk.*

°°° *Lafargue-nál*: chartista – *Szerk.*

\+ *Lafargue-nál*: tartózkodásuk idején Engels – *Szerk.*

++ *Lafargue-nál*: közvetlen kapcsolatban – *Szerk.*

Karl Schapper alapított azután, hogy elmenekült Franciaországból, ahol 1839-ben részt vett a Blanqui-féle összeesküvésben*. A Szövetséget a nemzetközi *Kommunisták Szövetségévé* alakították át, miután a titkos szövetségekben szokásos formalizmust kiküszöbölték**. Mindazonáltal a Szövetséget az adott körülmények közt titokban kellett tartani a kormányok előtt. 1847-ben Marxot és Engelst a Szövetség Londonban tartott nemzetközi kongresszusán megbízták azzal, hogy megfogalmazzák a „Kommunista Párt kiáltványá"-t[172], melyet közvetlenül*** a februári forradalom előtt tettek közzé és szinte° minden európai nyelvre lefordítottak°°.

Ugyanebben az évben°°° közreműködtek a *brüsszeli Association démocratique*[173], egy nyilvános és nemzetközi egyesület alapításában, amelyben a polgári radikálisok és a proletárok+ küldöttei találkoztak. A februári forradalom után Engels egyik szerkesztője lett a „Neue Rheinische Zeitung"-nak[40], amelyet 1848-ban Marx alapított Kölnben és 1849 májusában++ egy porosz államcsínnyel betiltottak. Miután Engels részt vett az elberfeldi felkelésben, végigküzdötte a poroszok elleni badeni+++ hadjáratot (1849 június és július) mint Willich hadsegéde; Willich akkor egy szabadcsapatos zászlóalj ezredese volt.[174]

Londonban 1850-ben munkatársa volt a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-nek[97], amelyet Marx adott ki és Hamburgban nyomattak. Itt tette közzé Engels először× a „Német paraszthábo rú"[175] című munkát, amely 19 évvel később Lipcsében brosúraként újra megjelent és három kiadást ért meg.

A németországi szocialista mozgalom újjáéledése után Engels írta a

---

* *Lafargue-nál*: miután menekülnie kellett Franciaországból 1839-ben a Barbès–Blanqui-féle összeesküvésben való részvétele miatt – *Szerk.*

** *Lafargue-nál*: amely kiküszöbölte a titkos szövetségekben szokásos formalizmust – *Szerk.*

*** *Lafargue-nál*: kevéssel – *Szerk.*

° *Lafargue-nál*: szinte haladéktalanul – *Szerk.*

°° *Lafargue-nál betoldva*: A „Kommunista Kiáltvány" a modern szocializmus egyik legértékesebb dokumentuma: ma is még az egyik legerőteljesebb és legvilágosabb bemutatása a polgári társadalom fejlődésének és a kialakuló proletariátusnak, amely véget kell hogy vessen a tőkés társadalomnak; itt, valamint Marxnak „A filozófia nyomorúsága" című, egy évvel azelőtt megjelent munkájában is, találjuk meg először világosan megformulázva az osztályok harcának elméletét. – *Szerk.*

°°° *Lafargue-nál*: 1847-ben Marx és Engels – *Szerk.*

\+ *Lafargue-nál*: szocialista munkások – *Szerk.*

++ *Marxnál és Lafargue-nál*: júniusában – *Szerk.*

+++ *Lafargue-nál*: ellen felkelő badeni és pfalzi – *Szerk.*

× *Lafargue-nál hiányzik*: először – *Szerk.*

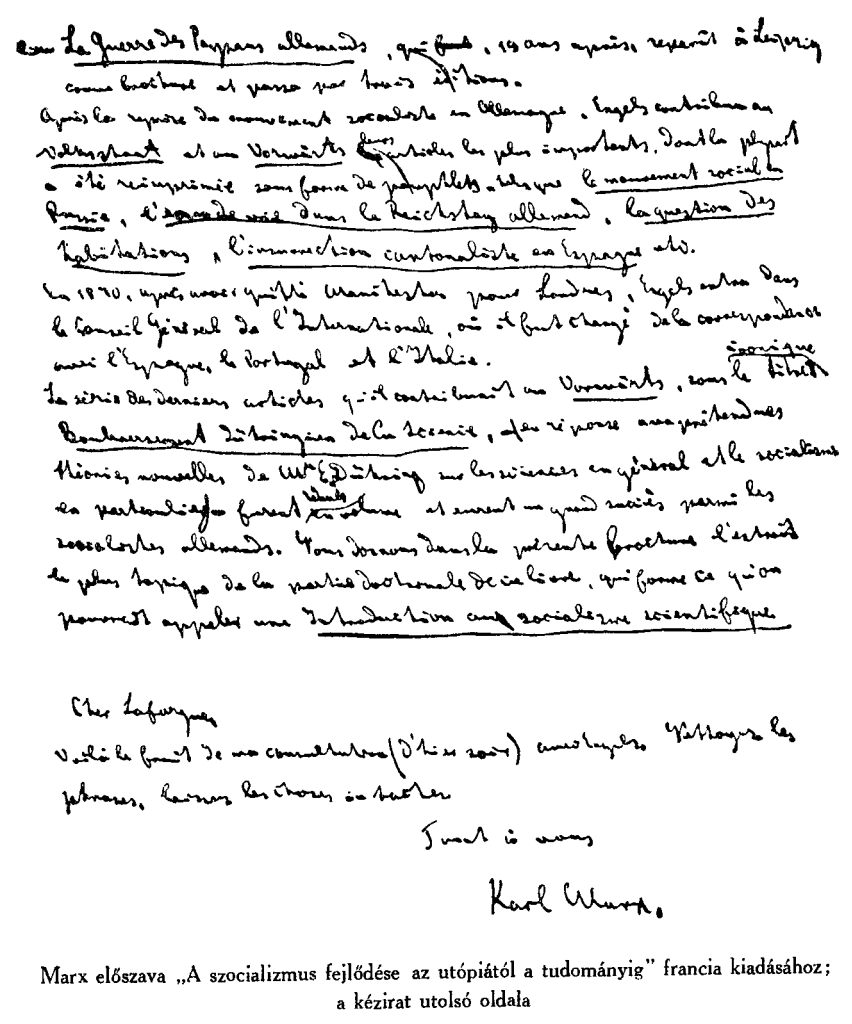

„Volksstaat"[4]-ba és a „Vorwärts"[151]-be a legfontosabb cikkeket, melyek többségét röpiratok formájában utánanyomatták, mint amilyenek az* „Oroszországi társadalmi kérdések", „Porosz pálinka a német Reichstagban", „A lakáskérdéshez", „A bakunyinisták munkában" stb.[176]

Engels 1870-ben, miután Manchesterből Londonba költözött[177], tagja lett az Internacionálé Főtanácsának, ahol** megbízták a spanyolországi, portugáliai és olaszországi levelezéssel.

Legújabb cikksorozatát, melyet a „Vorwärts"-be írt, ezzel az ironikus címmel: „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása" (válaszképpen E. Dühring úr állítólagos új elméleteire a tudományokról általában és a szocializmusról különösen), kötetté egyesítették, és nagy sikere volt a német szocialisták között.*** A jelen brosúrában e könyvnek a tanokat fejtegető° részéből a legtalálóbbat°° tartalmazó kivonatot adjuk, mely°°° olyasvalami, amit úgy nevezhetnénk, hogy *bevezetés a tudományos szocializmusba.*+

---

* *Lafargue-nál*: Engels munkatársa volt a „Volksstaat"-nak és a „Vorwärts"-nek és ő írta a legfontosabb cikkeket; ezek közül többet később brosúrában újranyomattak: – *Szerk.*

** *Lafargue-nál hiányzik*: ahol – *Szerk.*

*** *Lafargue-nál*: Legújabb cikksorozata, melyet a „Vorwärts"-nek küldött, ezzel az ironikus címmel: „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása" (Herrn [Eugen] Dührings Umwälzung der Wissenschaft), tudós és szellemes kritikája *Dühring úr állítólagos új elméleteinek a tudományokról általában és a szocializmusról különösen.* Ezeket a cikkeket kötetté egyesítették és nagy sikerük volt Németországban a szocialisták között. – *Szerk.*

° *Lafargue-nál*: az elméleti – *Szerk.*

°° *Lafargue-nál*: legjellegzetesebbet – *Szerk.*

°°° *Lafargue-nál*: ez – *Szerk.*

\+ *Marx a fogalmazványt a következő szavakkal zárja*: „Kedves Lafargue, ez Engelsszel való (tegnap esti) konzultációm gyümölcse. Szedje rendbe a mondatokat, hagyja érintetlenül a dolgokat. Karl Marx." – *Szerk.*

Friedrich Engels

Előszó az első [német] kiadáshoz

Az itt következő írás az „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása", Lipcse 1878. című munkám három fejezetéből keletkezett. Paul Lafargue barátom részére állítottam őket össze franciára fordítás céljából és megtoldottam néhány további fejtegetéssel. Az – általam átnézett – francia fordítás először a „Revue socialiste"-ban jelent meg, azután pedig önállóan ezzel a címmel: „Socialisme utopique et socialisme scientifique", Párizs 1880. A francia fordítás nyomán készült lengyel átültetés éppen most jelent meg Genfben a következő címmel: „Socyjalizm utopijny a naukowy", Imprimerie de l'Aurore, Genève 1882. –

A Lafargue-féle fordítás meglepő sikere a francia nyelvű országokban, jelesül magában Franciaországban, szükségképpen az elé a kérdés elé állított, nem volna-e ugyancsak hasznos egy német különkiadás e három fejezetből. Ekkor közölte velem a zürichi „Sozialdemokrat"[178] szerkesztősége, hogy a német szociáldemokrata pártban általános az igény új propagandabrosúrákra, és megkérdezett, nem szánnám-e erre a célra e három fejezetet. Természetesen beleegyeztem és munkámat rendelkezésére bocsátottam.

Ez azonban eredetileg korántsem a közvetlen népszerű propaganda számára íródott. Hogyan lehetne alkalmas erre egy elsősorban tisztára tudományos munka? Milyen formai és tartalmi változtatásokra volt szükség?

A formát illetőleg csak a sok idegen szó kelthetett aggodalmat. De már Lassalle sem igen takarékoskodott beszédeiben és propaganda-írásaiban idegen szavakkal, s tudtommal emiatt nem panaszkodtak. Az idő óta pedig munkásaink sokkal többet és sokkal rendszeresebben olvastak újságot s ennélfogva ugyanennyivel jobban megismerkedtek idegen szavakkal. Arra szorítkoztam, hogy kiküszöböljem az összes szükségtelen idegen szót. A mellőzhetetleneket nem láttam el úgynevezett magyarázó fordításokkal. A mellőzhetetlen idegen szavak – többnyire általánosan elfogadott tudományos szakkifejezések – éppenséggel nem volnának mellőzhetetlenek, ha lefordíthatók volnának. A fordítás tehát meghamisítja az értelmet; ahelyett, hogy magyarázna, megzavar. A szóbeli felvilágosítás itt sokkal többet segít.

Ami a tartalmat illeti, azt hiszem, állíthatom, hogy a német munkásoknak nem sok nehézséget fog okozni. Nehéznek egyáltalában csak a harmadik fejezet* nehéz, de a munkásoknak, akiknek általános életfeltételeit összefoglalja, sokkal kevésbé, mint a „művelt" burzsoáknak. Amikor itt számos magyarázó betoldást tettem, valójában nem annyira a munkásokra gondoltam, mint inkább „művelt" olvasókra; olyan emberekre, mint például von Eynern képviselő úr, Heinrich von Sybel titkos tanácsos úr és egyéb Treitschkék, akiket ellenállhatatlan vágy sarkall arra, hogy a szocializmust illető szörnyűséges nem-ismeretüket és, ami ebből megérthető, annak kolosszális félremagyarázását minduntalan fekete-fehéren közzétegyék. Amikor Don Quijote szélmalmok ellen tör lándzsát, ez hivatala és szerepe szerint való; Sancho Panzának azonban ilyesmit sehogy sem engedhetünk meg.

Az ilyen olvasók azon is csodálkoznak majd, hogy a szocializmusnak egy vázlatos fejlődési történetében a Kant–Laplace-féle kozmogóniára, a modern természettudományra és Darwinra, a klasszikus német filozófiára és Hegelre bukkannak. De hát a tudományos szocializmus végtére lényegileg német termék, és csak annál a nemzetnél keletkezhetett, amelynek klasszikus filozófiája a tudatos dialektika hagyományát elevenen megőrizte: Németországban.** A materialista történetszemlélet és ennek sajátlagos alkalmazása a proletariátus és burzsoázia közti modern osztályharcra csakis a dialektika révén volt lehetséges. És amikor a német burzsoázia iskolamesterei a nagy német filozófusoknak s az általuk hordozott dialektikának az emlékét is belefullasztották egy sivár eklekticizmus posványába, olyannyira, hogy kénytelenek vagyunk a modern természettudományt tanúként felhívni a dialektikának a valóságban való igazolására – mi, német szocialisták, büszkék vagyunk arra, hogy nemcsak Saint-Simontól, Fouriertól és Owentól származunk, de Kanttól, Fichtétől és Hegeltől is.

London, 1882 szeptember 21.

Friedrich Engels

* *Engelsnél*: szakasz – *Szerk.*

** „Németországban" – ez íráshiba. Azt kell mondani: „németeknél". Mert amilyen elengedhetetlen volt a tudományos szocializmus genezise során egyfelől a német dialektika, éppoly elengedhetetlenek voltak ennek során Anglia és Franciaország fejlett gazdasági és politikai viszonyai. Németországnak a negyvenes évek elején a mainál még sokkal hátramaradottabb gazdasági és politikai fejlődési foka legfeljebb szocialista karikatúrákat tudott létrehozni (v. ö. „Kommunista Kiáltvány", III. 1. c.: „A német vagy az »igazi« szocializmus"[179]). Csak amikor az Angliában és Franciaországban létrehozott gazdasági és politikai állapotokat alávetették a német dialektikus kritikának, csak ekkor lehetett valóságos eredményt nyerni. Erről az oldalról tehát a tudományos szocializmus nem *kizárólagosan* német, hanem éppannyira nemzetközi termék is. – *Engels jegyzete.*

I

A modern szocializmus, tartalmát tekintve, mindenekelőtt egyrészt a vagyonosok és vagyontalanok, a tőkések és bérmunkások között a mai társadalomban uralkodó osztályellentétek, másrészt a termelésben uralkodó anarchia szemlélésének terméke. De elméleti formáját tekintve eleinte úgy jelenik meg, mint azoknak az alapelveknek messzebbre menő, állítólag következetesebb továbbvitele, amelyeket a XVIII. század nagy francia felvilágosítói állítottak fel. Mint minden új elméletnek, a szocializmusnak is mindenekelőtt a készen talált gondolati anyaghoz kellett kapcsolódnia, bármennyire az anyagi gazdasági tények talajában gyökerezett is.

Azok a nagy férfiak, akik Franciaországban az elméket az eljövendő forradalom számára megvilágosították, maguk is felette forradalmian léptek fel. Nem ismertek el külső tekintélyt, bármiféle légyen is az. Vallást, természetszemléletet, társadalmat, államrendet, mindent a legkíméletlenebb bírálatnak vetettek alá; mindennek igazolnia kellett létezését az ész bírói széke előtt, vagy lemondania létezéséről. A gondolkodó értelmet vetették mindenre egyedüli mércéül. Ez volt az az idő, amikor, mint Hegel mondja, a világot feje tetejére állították,* először abban az értelemben, hogy az emberi fej és gondolkodása révén talált tételek igényt támasztottak arra, hogy minden emberi cselekvés és társadalmasulás alapzatának számítsanak;

* A francia forradalomra vonatkozó passzus a következő: „A jog gondolata, fogalma *egyszerre* jutott érvényre, és ezzel szemben a jogtalanság ósdi váza nem tudott ellenállást kifejteni. A jog gondolata szerint építettek tehát most alkotmányt, és immár mindennek ezen a bázison kell majd alapulnia. Amióta a nap az égboltozaton áll és a bolygók körötte keringenek, még senki nem látott olyat, hogy az ember a fejére, azaz a gondolatra álljon és a valóságot eszerint építse fel. Anaxagorasz mondotta elsőként, hogy a Nusz, az Ész, kormányozza a világot; de csak most jutott el az ember annak a felismeréséhez, hogy a gondolatnak kell a szellemi valóságot kormányoznia. *Gyönyörű napfelkelte* volt hát ez. *Minden gondolkodó lény együtt ünnepelte ezt a korszakot. Fennkölt megindultság* uralkodott abban az időben, *a szellem lelkesültsége borzongatta meg a világot*, mintha csak most érkezett volna el az isteninek a világgal való kiengesztelődése." (Hegel: „Philosophie der Geschichte", 1840, 535. old.) – Nem legfőbb ideje-e, hogy a néhai Hegel professzor ily közveszélyes felforgató tanai ellen mozgásba hozzák a szocialista-törvényt? – *Engels jegyzete.*

utóbb azonban abban a tágabb értelemben is, hogy a valóságot, amely e tételeknek ellentmondott, csakugyan tetejétől talpáig felfordították. Minden eddigi társadalmi és államformát, minden régről hagyományozott képzetet mint ésszerűtlent a lomtárba dobtak; a világ mindaddig csupáncsak előítéletektől vezettette magát; minden múlt csak szánalmat és megvetést érdemelt. Csak most jött el a napvilágnak, az ész birodalmának a hajnalhasadása; mostantól kezdve a babonát, a jogtalanságot, a kiváltságot és az elnyomást ki kell szorítania az örök igazságnak, az örök igazságosságnak, a természetben megalapozott egyenlőségnek és az elidegeníthetetlen emberi jogoknak.

Ma tudjuk, hogy ez az ész birodalma semmi egyéb nem volt, mint a burzsoázia eszményített birodalma; hogy az örök igazságosság a burzsoá igazságszolgáltatásban találta megvalósulását; hogy az egyenlőség a törvény előtti polgári egyenlőségre lyukadt ki; hogy az emberi jogok egyik leglényegesebbjének kikiáltották – a polgári tulajdont; és hogy az ész-állam, a Rousseau-féle társadalmi szerződés[180] mint polgári, demokratikus köztársaság lépett életbe és léphetett csak életbe. Akárcsak valamennyi elődjük, a XVIII. század nagy gondolkodói sem tudták áthágni a korlátokat, melyeket saját korszakuk szabott nekik.

De a feudális nemesség és az egész rajta kívüli társadalom képviselőjeként fellépő polgárság közti ellentét mellett fennállt a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, gazdag henyélők és dolgozó szegények közti általános ellentét. Hiszen éppen ez a körülmény tette a burzsoázia képviselői számára lehetővé, hogy ne egy különös osztály, hanem az egész szenvedő emberiség képviselőinek tüntessék fel magukat. Sőt mi több. A polgárság, keletkezésétől kezdve, terhelt volt ellentétével: tőkések nem állhatnak fenn bérmunkások nélkül, és amilyen arányban a középkori céhpolgár modern burzsoává lett, ugyanolyan arányban fejlődött a céhlegény és a nem-céhes napszámos is proletárrá. És ha nagyjában és egészében a polgárság igényt tarthatott is arra, hogy *a nemeséggel folytatott harcában* egyúttal amaz idő különböző dolgozó osztályainak érdekeit is képviselje, minden nagy polgári mozgalomnál mégis előtörtek annak az osztálynak önálló megmozdulásai, amely a modern proletariátus többé vagy kevésbé kifejlődött elődje volt. Így a német reformáció és parasztháború korában az újrakeresztelők és Thomas Münzer; a nagy angol forradalomban a levellerek[181]; a nagy francia forradalomban Babeuf. A még ki nem alakult osztály e forradalmi zászlóbontásait megfelelő elméleti megnyilatkozások kísérték; a XVI. és XVII. században eszményi társadalmi állapotok utópikus leírásai[182], a XVIII. században már egyenest kommunista elméletek (Morelly és Mably). Az egyenlőség követelését többé nem korlátozták a politikai jogokra, hanem azt akarták,

hogy kiterjedjen az egyesek társadalmi helyzetére is; nem csupán az osztálykiváltságokat akarták megszüntetni, hanem magukat az osztálykülönbségeket. Egy aszketikus, minden életélvezetet kárhoztató, Spártához kapcsolódó kommunizmus volt így az új tan első megjelenési formája. Azután a három nagy utópista következett: Saint-Simon, akinél a polgári irányzat a proletár irányzat mellett bizonyos fokban még érvényesült; Fourier; és Owen, aki a legfejlettebb tőkés termelés országában és az ezáltal létrehozott ellentétek benyomása alatt közvetlenül a francia materializmushoz kapcsolódva rendszeresen kifejtette javaslatait az osztálykülönbségek kiküszöbölésére.

Mindhármukban közös, hogy nem az időközben történelmileg létrejött proletariátus érdekeinek képviselőiként lépnek fel. Mint a felvilágosítók, ők is nem mindenekelőtt egy bizonyos társadalmi osztályt, hanem mindjárt az egész emberiséget akarják felszabadítani. Mint azok, ők is az ész és az örök igazságosság birodalmát akarják bevezetni, de birodalmuk mint ég a földtől különbözik a felvilágosítók birodalmától. Az a polgári világ, amely e felvilágosítók alapelvei szerint van berendezve, szintén ésszerűtlen és igazságtalan s ezért ugyanúgy az elvetendő dolgok fazekába vándorol, mint a feudalizmus és az összes korábbi társadalmi állapotok. Hogy a valóságos ész és igazságosság eleddig nem uralkodott a világon, az csak onnan ered, hogy nem ismerték fel őket helyesen. Hiányzott ugyanis a lángeszű egyes ember, aki most íme fellépett, és aki felismerte az igazságot; hogy most lépett fel, hogy az igazságot éppen most ismerték fel, az nem a történelmi fejlődés összefüggéséből szükségszerűen következő, elkerülhetetlen esemény, hanem tisztára szerencse. Éppúgy születhetett volna 500 évvel korábban is, és akkor megkímélte volna az emberiséget 500 esztendő tévelygésétől, küzdelmeitől és szenvedéseitől.

Láttuk, hogy a XVIII. század francia filozófusai, a forradalom előkészítői miként apelláltak az észhez, mint minden fennállónak egyetlen bírájához. Arról volt szó, hogy ésszerű államot, ésszerű társadalmat teremtsenek, hogy mindent, ami az örök észnek ellentmondott, könyörület nélkül kiküszöböljenek. Láttuk azt is, hogy ez az örök ész a valóságban nem volt más, mint az éppen akkoriban burzsoává továbbfejlődő középpolgárnak az eszményített értelme. Ezért amikor a francia forradalom már megvalósította ezt az ész-társadalmat és ezt az ész-államot, kiderült, hogy az új berendezkedések, bármily racionálisak voltak is a korábbi állapotokhoz képest, korántsem voltak abszolúte ésszerűek. Az ész-állam teljesen csődöt mondott. A rousseaui társadalmi szerződés a rémuralomban találta megvalósulását, amelyből a saját politikai rátermettségében már nem bízó polgárság előbb a direktórium korrupciójába és végül a napóleoni despotizmus vé-

delme alá menekült.[183] A megígért örök béke átcsapott végnélküli hódító háborúba. Az ész-társadalom sem járt jobban. Gazdag és szegény ellentéte, ahelyett, hogy általános jólétben oldódott volna fel, még kiéleződött az ellentétet áthidaló céhes és egyéb kiváltságok és az azt enyhítő egyházi jótékonysági intézmények kiküszöbölésénél fogva; a „tulajdon szabadsága" a feudális bilincsektől, mely most igazsággá vált, a kispolgár és kisparaszt számára, mint kiderült, azt a szabadságot jelenti, hogy ezt a nagytőke és a nagy földbirtok túlhatalmú konkurrenciájától agyonnyomott kistulajdont ugyanezeknek a nagyuraknak eladhassa, s ilymódon a tulajdon szabadsága a kispolgár és kisparaszt számára a tulajdon*tól* való szabadsággá változhatott át; az iparnak tőkés alapzaton való fellendülése a dolgozó tömegek szegénységét és nyomorát a társadalom életfeltételévé tette. A készpénzfizetés lett mindinkább, Carlyle kifejezése szerint, a társadalom egyetlen összekötő kapcsa.[184] A bűntettek száma évről évre emelkedett. Bár az azelőtt fényes nappal szégyenkezés nélkül elkövetett feudális bűnök nem semmisültek meg, egyelőre mégis háttérbe szorultak; helyettük azonban annál bujábban szöktek virágba az eddig csak csendben meglapulva űzött polgári bűnök. A kereskedelem mindinkább becsapássá fejlődött. A forradalmi jelmondat[185] „testvérisége" a konkurrenciaharc fondorlataiban és irigykedésében valósult meg. Az erőszakos elnyomás helyébe a korrupció, a kardnak mint a társadalmi hatalom első emelőjének helyébe a pénz lépett. Az első éj joga a hűbérúrról a polgári gyárosra szállott. A prostitúció eleddig hallatlan mértékben elterjedt. Maga a házasság pedig továbbra is megmaradt a prostitúció törvényesen elismert formájának, hivatalos leplének, s ráadásul bőséges házasságtöréssel egészült ki. Kurtára fogva, a felvilágosítók pompázatos ígéreteivel összehasonlítva az „ész győzelme" által létrehozott társadalmi és politikai berendezkedések keserűen kiábrándító torzképeknek bizonyultak. Már csak azok az emberek hiányoztak, akik ezt a kiábrándulást megállapítsák, s ezek is megjöttek a századfordulóval. 1802-ben megjelentek Saint-Simon genfi levelei; 1808-ban megjelent Fourier első műve, bár elméletének alapzata már 1799-ből kelteződött; 1800 január elsején Robert Owen átvette New Lanark vezetését.[186]

Ez idő tájt azonban a tőkés termelési mód és vele együtt burzsoáziának és proletariátusnak az ellentéte még igen fejletlen volt. A nagyipar, mely Angliában alighogy létrejött, Franciaországban még ismeretlen volt. De csak a nagyipar fejleszti ki egyfelől azokat a konfliktusokat, amelyek kényszerítő szükségszerűséggé emelik a termelési mód forradalmasítását, tőkés jellegének kiküszöbölését – s ezek nemcsak az általa létrehozott osztályoknak, hanem maguknak az általa megalkotott termelőerőknek és csereformáknak

is a konfliktusai –; és másfelől a nagyipar fejleszti ki éppen ezekben az óriási termelőerőkben e konfliktusok megoldásának eszközeit is. Ha tehát 1800 körül az új társadalmi rendből fakadó konfliktusok még csak létrejövőben voltak, még sokkal inkább áll ez megoldásuk eszközeiről. Ha Párizs vagyontalan tömegei a rémuralom alatt egy pillanatra meghódíthatták az uralmat és ezzel a polgári forradalmat győzelemre vihették, még a polgárság *ellen* is, ezzel csak azt bizonyították be, hogy milyen lehetetlen volt huzamos időre uralmuk az akkori viszonyok között. Az ezekből a vagyontalan tömegekből egy új osztály törzseként épphogy elkülönülő proletariátus, mely önálló politikai akcióra még teljesen képtelen volt, elnyomott, szenvedő rendként jelentkezett, amelynek, képtelen lévén önmagán segíteni, legfeljebb kívülről, felülről lehetett segítséget nyújtani.

Ez a történelmi helyzet uralkodott a szocializmus alapítóin is. A tőkés termelés éretlen állapotának, az éretlen osztályhelyzetnek éretlen elméletek feleltek meg. A társadalmi feladatoknak a még fejletlen gazdasági viszonyokban rejtve lappangó megoldását a fejből akarták létrehozni. A társadalom csak visszásságokat mutatott; ezek kiküszöbölése a gondolkodó ész feladata volt. Arról volt szó, hogy a társadalmi rend új, tökéletesebb rendszerét találják fel és ezt kívülről, propaganda útján, lehetőleg mintakísérletek példája révén a társadalomra erőszakolják. Ezek az új szociális rendszerek eleve arra voltak kárhoztatva, hogy utópiák legyenek; minél tovább kidolgozták őket részleteikben, annál inkább tiszta fantasztaságba kellett veszniök.

Ezt megállapítván, nem időzünk tovább egy pillanatra sem a kérdésnek ennél a most már teljesen a múlthoz tartozó oldalánál. Átengedhetjük az irodalmi szatócsoknak, hogy ünnepélyesen turkáljanak ezekben a ma már csak mosolyt keltő fantasztaságokban és saját józan gondolkodásmódjuk fölényét fitogtassák az ilyen „eszelősséggel" szemben. Mi inkább örvendünk a zseniális gondolatcsíráknak és gondolatoknak, melyek a fantasztikus lepel alól mindenütt előtörnek, s melyekre ezek a filiszterek vakok.

Saint-Simon a nagy francia forradalom fia volt, melynek kitörésekor nem volt még harmincéves sem. A forradalom a harmadik rend győzelme volt, azaz a nemzetnek a termelésben és a kereskedelemben *tevékeny* nagy tömegéé, az addig kiváltságos *henyélő* rendek, a nemesség és papság felett. De a harmadik rend győzelméről hamarosan kiderült, hogy e rend egy kis része aratott kizárólagos győzelmet, hogy a politikai hatalmat e rend társadalmilag kiváltságos rétege, a vagyonos burzsoázia hódította meg. Éspedig ez a burzsoázia még a forradalom alatt gyorsan kifejlődött, a nemesség és az egyház elkobzott és azután *eladott* földbirtokával űzött spekuláció révén, valamint a hadseregszállítók által a nemzettel szemben elkövetett csalás ré-

vén. Éppen e szélhámosoknak az uralma volt az, ami a direktórium alatt Franciaországot és a forradalmat a bukás szélére sodorta, és ezzel Napóleonnak megadta az ürügyet az államcsínyjéhez. Ilymódon a harmadik rend és a kiváltságos rendek ellentéte Saint-Simon fejében „munkások" és „henyélők" ellentétének formáját öltötte. A henyélők, ezek nemcsak a régi kiváltságosok voltak, hanem mindazok is, akik termelésben és kereskedelemben való részvétel nélkül járadékokból éltek. És a „munkások", ezek nemcsak a bérmunkások voltak, hanem a gyárosok, a kereskedők, a bankárok is. Hogy a henyélők elvesztették képességüket a szellemi vezetésre és politikai uralomra, az megállapított dolog volt, és azt a forradalom végérvényesen megpecsételte. Hogy a vagyontalanoknak nem volt meg ez a képességük, az Saint-Simon előtt a rémuralom tapasztalatai által bebizonyítottnak látszott. De ki vezessen és uralkodjék hát? Saint-Simon szerint a tudomány és az ipar, egybefűzve egy új vallási kötelék által, amelynek az a rendeltetése, hogy a vallási szemléleteknek a reformáció óta szétrombolt egységét helyreállítsa; egy szükségképpen misztikus és szigorúan hierarchikus „új kereszténység" által. De a tudomány az iskolák tudósait s az ipar elsősorban az aktív burzsoákat, gyárosokat, kereskedőket, bankárokat jelentette. Ezeknek a burzsoáknak egyfajta közhivatalnokokká, társadalmi bizalmiférfiakká kellene ugyan átváltozniok, a munkásokkal szemben azonban mégis parancsnokló és gazdaságilag is kiváltságos helyzetet kellene megtartaniok. Nevezetesen a bankárok lennének hivatva arra, hogy a hitel szabályozásával az egész társadalmi termelést szabályozzák. – Ez a felfogás teljesen megfelelt egy olyan időnek, amikor Franciaországban a nagyipar s vele burzsoáziának és proletariátusnak az ellentéte épphogy keletkezőben volt. Amit azonban Saint-Simon különösen hangsúlyoz, az a következő: ő mindenütt és mindenkor elsősorban „a legszámosabb és legszegényebb osztály" (la classe la plus nombreuse et la plus pauvre) sorsával törődik.

Saint-Simon már genfi leveleiben felállítja azt a tételt, hogy „minden ember dolgozzék". Ugyanebben az írásában már tudja, hogy a rémuralom a vagyontalan tömegek uralma volt. „Nézzétek meg" – kiáltja oda nekik –, „mi történt Franciaországban abban az időben, mikor társaitok uralkodtak ott; az éhínséget idézték elő."[187] De a francia forradalmat úgy felfogni, mint osztályharcot, mégpedig nem csupán nemesség és polgárság, hanem nemesség, polgárság *és vagyontalanok* között, ez 1802-ben felettébb zseniális felfedezés volt. 1816-ban a politikát a termelésről szóló tudománynak jelenti ki és azt jósolja, hogy a politika teljesen felolvad majd a gazdaságban.[188] Ha ebben az a felismerés, hogy a gazdasági helyzet a politikai berendezkedések bázisa, még csak csírájában mutatkozik is, mégis itt már világosan ki van mondva az

emberek feletti politikai uralom átváltozása dolgok igazgatásává és termelési folyamatok irányításává, tehát az állam eltörlése, melyet újabban oly sok hűhóval laposra csépelnek. Ugyanígy felette állva kortársainak, hirdeti 1814-ben, közvetlenül a szövetségeseknek Párizsba való bevonulása után, és még 1815-ben, a Száz Nap háborúja alatt is, hogy Franciaországnak Angliával és másodsorban mindkét országnak Németországgal való szövetsége Európa sikeres fejlődésének és békéjének egyetlen biztosítéka.[189] Az 1815-ös franciáknak szövetséget prédikálni a waterlooi győzőkkel, ehhez valójában ugyanannyi bátorság, mint történelmi messzirelátás kellett.[190]

Míg Saint-Simonnál a zseniálisan széles látókört fedezzük fel, amelynek folytán a későbbi szocialistáknak csaknem valamennyi nem szigorúan gazdaságtani gondolata csírájában már megvan nála. Fourier-nál a fennálló társadalmi állapotok igazi franciásan szellemes, de azért nem kevésbé mélyre hatoló bírálatát találjuk meg. Fourier a burzsoáziát, forradalomelőtti lelkes prófétáit és forradalomutáni érdekelt hozsannázóit szavukon fogja. Könyörtelenül felfedi a polgári világ anyagi és morális nyomorúságát, szembeállítja ezzel mind a korábbi felvilágosítók csillogó ígéreteit arról a társadalomról, amelyben csak az ész uralkodik majd, a mindeneket boldogító civilizációról, a határtalan emberi tökéletesedőképességről, mind pedig a kortárs burzsoá ideológusok szépítgető szólamait; kimutatja, hogy a leghangzatosabb frázisnak hogyan felel meg mindenütt a legszánalmasabb valóság, és maró gúnnyal árasztja el a frázisnak ezt a menthetetlen kudarcát. Fourier nemcsak kritikus, örökké vidám természete szatirikussá, mégpedig minden idők egyik legnagyobb szatirikusává teszi őt. A forradalom alkonyával felvirágzó szédelgő spekulációt, akárcsak az akkori francia kereskedelem általános szatócskodását éppoly mesterien, mint mulattatóan ábrázolja. Még mesteribb a nemi viszonyok polgári alakulásáról és a nőnek a polgári társadalomban való helyzetéről adott kritikája. Ő mondja ki először, hogy egy adott társadalomban a nők emancipációjának foka a természetes mértéke az általános emancipációnak.[191] De a legnagyszerűbbnek Fourier a társadalom történetének felfogásában mutatkozik. A társadalom történetének egész eddigi lefolyását négy fejlődési fokra osztja: vadság, patriarchátus, barbárság, civilizáció, mely utóbbi egybeesik a mai úgynevezett polgári társadalommal, tehát a XVI. század óta bevezetett társadalmi renddel, és kimutatja, „hogy minden bűnt, amelyet a barbárság egyszerű módon gyakorol, a civilizált rend összetett, kétértelmű, kétszínű, képmutató létezési módra emel", hogy a civilizáció „hibás körben" mozog, ellentmondásokban, melyeket folyvást újonnan létrehoz, anélkül, hogy le tudná küzdeni őket, úgyhogy folyvást az ellenkezőjét éri el annak, amit elérni

akar, vagy amiről azt állítja, hogy el akarja érni.[192] Úgyhogy például „a civilizációban *a szegénység magából a bőségből fakad*"[193]. Fourier, mint látjuk, éppoly mesterien kezeli a dialektikát, mint kortársa, Hegel. Ugyanilyen dialektikával emeli ki, a határtalan emberi tökéletesedőképességről szóló fecsegéssel szemben, hogy minden történelmi fázisnak megvan a felszálló, de megvan a leszálló ága is[194], és ezt a szemléletmódot az egész emberiség jövőjére is alkalmazza. Ahogy Kant a föld eljövendő pusztulását a természettudományba, úgy vezette be Fourier az emberiség eljövendő pusztulását a történelemszemléletbe.

Mialatt Franciaországban a forradalom orkánja söpörte ki az országot, Angliában csendesebb, de azért nem kevésbé hatalmas forradalmasodás ment végbe. A gőz és az új szerszámgépi berendezés átváltoztatták a manufaktúrát a modern nagyiparrá és forradalmasították ezzel a polgári társadalom egész alapzatát. A manufaktúra-idő álmos fejlődésmenete a termelés igazi Sturm und Drang-időszakává[195] változott át. Egyre növekvő gyorsasággal végbement a társadalom szétválása nagy tőkésekre és vagyontalan proletárokra, akik között, a korábbi stabil középrend helyett, most kézművesek és kiskereskedők állandótlan tömege, mint a népesség leghullámzóbb része, tengette ingatag létét. Az új termelési mód a felszálló ágának csak a kezdetén volt; még ez volt a normális, szabályszerű, az adott körülmények között egyedül lehetséges termelési mód. De már akkor kiáltó társadalmi visszásságokat hozott létre: hontalan népességet zsúfolt össze nagyvárosok legrosszabb lakhelyein – felbomlasztotta a leszármazás, a patriarchális alárendeltség, a család minden hagyományos kötelékét – ijesztő mértékben megnövelte a túlmunkát, különösen a nőkét és gyermekekét – tömegesen demoralizálta a hirtelen teljesen új viszonyok közé, a faluból a városba, a földművelésből az iparba, stabil életfeltételekből napról napra változó bizonytalan életfeltételek közé vetett dolgozó osztályt. Ekkor lépett fel reformátorként egy huszonkilenc éves gyáros, a fennköltségig gyermekien egyszerű jellemű férfiú és egyszersmind oly született irányítója embereknek, mint csak kevesen. Robert Owen magáévá tette a materialista felvilágosítók tanítását, hogy az ember jelleme egyrészt veleszületett szervezetének és másrészt azoknak a körülményeknek a terméke, amelyek az embert életideje, különösen pedig fejlődési időszaka folyamán körülveszik. Az ipari forradalomban osztályostársainak legtöbbje csak zűrzavart és káoszt látott, amely arra jó, hogy a zavarosban halásszanak és gyorsan meggazdagodjanak. Ő alkalmat látott benne arra, hogy valóra váltsa kedvenc tételét és ezzel rendet vigyen a káoszba. Már Manchesterben egy gyár ötszáz munkásának irányítójaként sikerrel megkísérelte ezt; 1800-tól

1829-ig a skóciai New Lanark-beli nagy gyapotfonodát mint igazgató-társtulajdonos ugyanebben az értelemben vezette, csak a cselekvés nagyobb szabadságával és olyan sikerrel, amely európai hírnevet szerzett neki. Egy fokozatosan 2500 főre növekedő, eredetileg a legvegyesebb és legnagyobbrészt erősen demoralizált elemekből összetevődő népességet tökéletes mintatelepüléssé változtatott át, ahol ittasság, rendőrség, büntetőbíró, pereskedés, szegénygondozás, a jótékonykodás szükséglete ismeretlen dolgok voltak. Mégpedig egyszerűen annálfogva, hogy az embereket emberhez méltóbb körülmények közé juttatta és különösen a felnövekvő nemzedéket gondosan neveltette. Ő találta fel és itt vezette be először a kisdedóvókat. Második életévüktől kezdve a gyermekek az óvodába kerültek, ahol olyan jól elszórakoztak, hogy alig lehetett őket onnan hazavinni. Míg konkurrensei napi tizenhárom-tizennégy órát dolgoztattak, New Lanarkban tíz és fél órát dolgoztak csak. Amikor egy gyapotválság négyhónapi szünetelésre kényszerítette az üzemet, a nem-dolgozó munkásoknak tovább fizették a teljes bért. És emellett a vállalat több mint megkétszerezte az értékét és mindvégig bőséges nyereséget hozott a tulajdonosoknak.

Mindezzel Owen nem érte be. A létfeltételek, melyeket munkásainak megteremtett, az ő szemében még korántsem voltak emberhez méltók; „az emberek rabszolgáim voltak"; a viszonylag kedvező körülmények, melyek közé juttatta őket, még messze voltak attól, hogy módot adjanak a jellem és az értelem mindenoldalú, racionális kifejlődésére, szabad élettevékenységről nem is szólva. „És mégis, e 2500 személy [...] dolgozó része [...] ugyanannyi valóságos gazdagságot termelt a társadalom számára, mint amennyit alig fél évszázaddal előbb még 600 000-es népesség [...] tudott megalkotni. Azt kérdeztem magamtól: mi lesz a különbözetből a 2500 személy által elfogyasztott gazdagság és a között a gazdagság között, amelyet a 600 000 kellett volna hogy elfogyasszon?" A felelet világos volt. Arra használták fel, hogy a vállalat birtokosainak a befektetett tőkére öt százalék kamatot és ezenkívül még több mint 300 000 font sterling (6 000 000 márka) nyereséget hozzon. S ami New Lanarkra állt, még nagyobb mértékben állt Anglia összes gyáraira. „E nélkül az új, a gépek által megalkotott gazdagság nélkül [...] nem lehetett volna a Napóleon megdöntéséért és az arisztokratikus társadalmi elvek fenntartásáért vívott [...] háborúkat viselni. És mégis, ez az új hatalom a dolgozó osztály teremtménye volt."*

* A „Revolution in Mind and Practice" című, „Európa összes vörös republikánusaihoz kommunistáihoz és szocialistáihoz" intézett és az 1848-as francia ideiglenes kormánynak, de „Viktória királynőnek és felelős tanácsosainak" is megküldött emlékiratból [21–22. old.]. – *Engels jegyzete.*

Őt illetnék ezért a gyümölcsök is. Ezek az új, hatalmas termelőerők, amelyek eddig csak egyesek meggazdagodására és a tömegek leigázására szolgáltak, nyújtották Owen szemében az alapzatát egy társadalmi újjáalakulásnak, és az volt a rendeltetésük, hogy az összesek közös tulajdonaként csakis az összesek közös jólétéért dolgozzanak.

Ilyen tisztára üzletszerű módon, úgyszólván a kereskedői számítás gyümölcseképpen keletkezett az oweni kommunizmus. Ezt a gyakorlatias jellegét mindvégig megtartja. Így Owen 1823-ban javasolta, hogy az ír nyomort kommunista települések útján szüntessék meg, és javaslatához teljes számításokat csatolt a befektetési költségekről, az évi kiadásokról és az előreláthatő hozadékokról.[196] Így az ő végleges jövő-tervében[197] a részletek technikai kidolgozása, beleértve alaprajzot, homlokrajzot és madártávlati nézetet, olyan szakismerettel van kivitelezve, hogy aki egyszer a társadalmi reform oweni módszerét elfogadta, a részletbeli berendezés ellen még szakértői álláspontról is alig tehet kifogást.

A kommunizmushoz való előrehaladás volt a fordulópont Owen életében. Amíg puszta emberbarátként lépett fel, csakis gazdagságot, tetszést, tiszteletet és dicsőséget aratott. Európa legnépszerűbb embere volt. Nemcsak osztályostársai, hanem államférfiak és fejedelmek is tetszéssel hallgatták. Amikor azonban kommunista elméleteivel előállt, megfordult a kocka. Három nagy akadály torlaszolta el szerinte mindenekelőtt a társadalmi reformhoz vezető utat: a magántulajdon, a vallás és a házasságnak a jelenlegi formája. Tudta, mi vár rá, ha ezeket megtámadja: általános kiközösítés a hivatalos társadalom részéről, egész társadalmi pozíciójának elvesztése. De nem riadt vissza attól, hogy mindezt kíméletlenül megtámadja, és úgy történt, amint előrelátta. A hivatalos társadalomból száműzve, a sajtóban agyonhallgatva, elszegényedve amerikai balulsikerült kommunista kísérletei miatt, amelyekre egész vagyonát rááldozta, közvetlenül a munkásosztályhoz fordult és ennek körében még harminc éven át tevékenykedett. Minden társadalmi mozgalom, minden valóságos előrehaladás, mely Angliában a munkások érdekében létrejött, Owen nevéhez fűződik. Így 1819-ben öt évi erőfeszítés után ő vitte keresztül az első törvényt, amely korlátozta a női és gyermekmunkát a gyárakban.[198] Így ő elnökölt az első kongresszuson, amelyen egész Anglia trade unionjai egyetlen nagy szakszervezeti szövetségbe egyesültek.[199] Így a társadalom teljesen kommunista berendezésére vivő átmeneti intézkedésekként ő vezette be egyrészt a szövetkezeti társaságokat (fogyasztási és termelőszövetkezeteket), melyek azóta legalábbis gyakorlati bizonyítékát szolgáltatták annak, hogy a kereskedő is, a gyáros is nagyon jól nélkülözhető személyek; másrészt a munkabazárokat[200], intéz-

ményeket a munkatermékek cseréjére munka-papírpénz révén, amelynek egysége a munkaóra volt; olyan intézmények voltak ezek, melyeknek szükségképpen hajótörést kellett szenvedniök, melyek azonban mindenben előfutárai voltak a jóval későbbi proudhoni cserebanknak[201], de attól éppen abban különböztek, hogy nem az összes társadalmi bajok egyetemes orvosszerét jelentették, hanem csak első lépést a társadalom jóval radikálisabb átalakításához.

Az utópisták szemléletmódja sokáig uralkodott a XIX. század szocialista elképzelésein és uralkodik rajtuk részben még ma is. E szemléletmódnak hódoltak még a legutóbbi időkig is az összes francia és angol szocialisták, ezt tette magáévá Weitlinggel egyetemben a korábbi német kommunizmus is. A szocializmus mindőjük szemében az abszolút igazság, ész és igazságosság kifejezése, és csak fel kell fedezni, hogy saját erejével meghódítsa a világot; minthogy az abszolút igazság időtől, tértől és emberi, történelmi fejlődéstől független, ezért puszta véletlen, mikor és hol fedezik fel. Emellett aztán az abszolút igazság, ész és igazságosság megint minden iskolaalapítónál különböző; és minthogy az abszolút igazság, ész és igazságosság különös fajtáját mindegyiküknél megintcsak az ő szubjektív értelme, életfeltételei, ismereteinek és gondolkodási iskolázottságának mértéke szabja meg, az abszolút igazságok e konfliktusában nem lehetséges más megoldás, mint az, hogy egymáson kölcsönösen lekoptatódnak. Ebből aztán nem jöhetett ki más, mint egyfajta eklektikus átlagszocializmus, amint az valójában mindmáig uralkodik Franciaország és Anglia legtöbb szocialista munkásának fejében, egy felette változatos árnyalatokat megengedő keverék a különböző szektaalapítók kevésbé megbotránkoztató kritikai megnyilatkozásaiból, gazdasági tantételeiből, társadalmi jövőelképzeléseiből, amely keverék annál könnyebben összeáll, minél inkább lecsiszolódnak a vita sodrában az egyes alkotórészekről a határozottság éles szegletei, mint kerek kavicsokról a patakban. Ahhoz, hogy a szocializmusból tudományt lehessen csinálni, előbb reális talajra kellett állítani.

II

Időközben a XVIII. század francia filozófiája mellett és után létrejött az újabb német filozófia és Hegelben megtalálta lezárását. Legnagyobb érdeme a dialektikának mint a gondolkodás legmagasabb formájának újrafelvétele volt. A régi görög filozófusok valamennyien született, természetadta dialektikusok voltak, és a legegyetemesebb koponya közöttük, Arisztotelész már vizsgálta a dialektikus gondolkodás leglényegesebb formáit is. Az újabb filozófia ellenben, bár a dialektikának benne is voltak ragyogó képviselői (például Descartes és Spinoza), különösen angol befolyásra mindinkább megrekedt az úgynevezett metafizikai gondolkodásmódban, amely a XVIII. század franciáit is, legalábbis sajátlag filozófiai munkáikban, csaknem kizárólagos uralma alatt tartotta. A tulajdonképpeni filozófián kívül ők is képesek voltak a dialektika mesterműveit nyújtani; csak Diderot „Rameau unokaöccse"[202] és Rousseau „Értekezés az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről"[180] című művére emlékeztetünk. – Itt röviden megadjuk, ami lényeges a két gondolkodási módszerben.

Ha a természetet vagy az emberiség történelmét vagy saját szellemi tevékenységünket gondolkodó vizsgálódásnak vetjük alá, mindenekelőtt összefüggések és kölcsönhatások végtelen egymásbafonódásának képe tárul elénk, amelyben semmi sem marad meg, ami, ahol és ahogy volt, hanem minden mozog, változik, létrejön és elmúlik. Mindenekelőtt tehát az összképet látjuk, melyben az egyes részletek még többé-kevésbé háttérben maradnak, inkább a mozgásra, az átmenetekre, az összefüggésekre ügyelünk, semmint arra, *ami* mozog, átmegy és összefügg. Ez az eredeti, naiv, de magát a dolgot tekintve helyes szemlélet a világról a régi görög filozófiáé, s először Hérakleitosz mondta ki világosan: Minden van és egyben nincs is, mert minden *folyik*, állandó változásban, állandó létrejövésben és elmúlásban van. De ez a szemlélet, bármily helyesen ragadja is meg a jelenségek összképének általános jellegét, arra mégsem elég, hogy megmagyarázza az egyes részleteket, amelyekből ez az összkép egybetevődik; és amíg ezeket nem ismerjük, addig az összképpel sem vagyunk tisztában. Hogy ezeket az egyes részleteket megismerjük, ki kell őket emelnünk

természeti vagy történelmi összefüggésükből és mindegyiküket magáértvalóan mibenlétük, különös okaik és okozataik stb. szerint kell megvizsgálnunk. Ez mindenekelőtt a természettudomány és a történetkutatás feladata; oly kutatási ágaké, melyek a klasszikus kor görögjeinél igen jó okokból csak alárendelt rangot töltöttek be, mert ezeknek mindenekelőtt még össze kellett hordaniok ehhez az anyagot. Csak miután a természeti és történelmi anyag bizonyos fokig összegyűlt, lehet nekifogni a kritikai megrostálásnak, az összehasonlításnak, illetőleg az osztályokba, rendekbe és fajtákba való beosztásnak. Az exakt természetkutatás kezdeteit ennélfogva csak az alexandriai időszak[203] görögjei és később, a középkorban, az arabok fejlesztik tovább; ámde valóságos természettudomány csak a XV. század második felétől kelteződik és ettől fogva folyvást növekvő sebességgel haladt előre. A természetnek egyes részeire való szétbontása, a különböző természeti folyamatoknak és természeti tárgyaknak meghatározott osztályokba való elkülönítése, a szerves testek belsejének változatos anatómiai alakulásaik szerinti vizsgálata volt annak az óriási előrehaladásnak az alapfeltétele, amelyet az utolsó négyszáz esztendő a természet megismerésében számunkra eredményezett. De ez azt a szokást is örökbe hagyta, hogy a természeti dolgokat és természeti folyamatokat elszigeteltségükben, a nagy egyetemes összefüggésen kívül fogjuk fel; ennélfogva nem mozgásukban, hanem nyugalmi állapotukban, nem lényegileg változékony, hanem szilárd állagokként, nem életükben, hanem holtukban. És azzal, hogy – amint ez Bacon és Locke révén történt – ez a szemléletmód a természettudományból átment a filozófiába, megteremtette az utolsó évszázadok sajátos korlátoltságát, a metafizikai gondolkodásmódot.

A metafizikus számára a dolgok és gondolati képmásaik, a fogalmak elszigetelt, egymás után és egymás nélkül szemügyre veendő szilárd, merev, egyszer s mindenkorra adott tárgyai a vizsgálatnak. A metafizikus csupa közvetítésnélküli ellentétekben gondolkodik; az ő beszéde: úgy úgy; nem nem; ami pedig ezeken felül vagyon, a gonosztól vagyon.[204] Számára egy dolog vagy létezik, vagy nem létezik: egy dolog éppoly kevéssé lehet egyidejűleg önmaga és egy másik. Pozitív és negatív abszolúte kizárják egymást; ok és okozat éppígy merev ellentétben állanak egymással. Ez a gondolkodásmód azért jelenik meg szemünkben első pillantásra szerfelett valószerűnek, mert ez az úgynevezett egészséges emberi értelem gondolkodásmódja. Csakhogy az egészséges emberi értelem, bármilyen tisztes legény is a maga négy fal övezte házatáján, egészen csodálatos kalandokba keveredik, mihelyt kimerészkedik a kutatás tágas világába; és a metafizikai szemléletmód, bármily tágas, a tárgy természetének megfelelően kiterjedt területeken

jogosult, sőt szükséges is, előbb vagy utóbb mégis mindenkor sorompóba ütközik, amelyen túl egyoldalúvá, korlátolttá, elvonttá válik és megoldhatatlan ellentmondásokba téved, mert az egyes dolgoktól feledi az összefüggéseket, létüktől a létrejövésüket és elmúlásukat, nyugalmuktól a mozgásukat, mert a sok fától nem látja az erdőt. Mindennapi esetekben például tudjuk és határozottsággal meg tudjuk mondani, hogy egy állat létezik-e vagy sem; pontosabb vizsgálatnál azonban azt találjuk, hogy ez némelykor felettébb bonyolult dolog, mint ezt nagyon jól tudják a jogászok, akik hasztalan vesződtek azzal, hogy ésszerű határvonalat találjanak, amelyen túl a gyermeknek az anyaméhben való elpusztítása gyilkosság; és éppily lehetetlen megállapítani a halál pillanatát, mivel a fiziológia kimutatja, hogy a halál nem egyszerre végbemenő, pillanatnyi esemény, hanem igen hosszadalmas folyamat. Éppígy minden szerves lény minden pillanatban ugyanaz és nem ugyanaz; minden pillanatban feldolgoz kívülről kapott anyagokat és másokat kiválaszt, testében minden pillanatban elhalnak sejtek és újak képződnek; hosszabb-rövidebb idő után e test anyaga teljesen megújult, más anyagatomokkal pótlódott, úgyhogy minden szervezett lény folyvást ugyanaz és mégis más. Pontosabb vizsgálódásnál azt is találjuk, hogy egy ellentét két pólusa, mint pozitív és negatív, éppúgy elválaszthatatlan egymástól, mint ahogyan ellentett, s hogy *minden* ellentétességük ellenére egymást kölcsönösen áthatják; ugyanígy, hogy ok és okozat olyan képzetek, amelyek csak az egyes esetre való alkalmazásukban érvényesek mint ilyenek, hogy azonban, mihelyt az egyes esetet a világ egészével való általános összefüggésében tekintjük, összefolynak, feloldódnak az egyetemes kölcsönhatás szemléletében, ahol okok és okozatok folytonosan helyet cserélnek, s ami most vagy itt okozat, ott vagy máskor okká lesz és megfordítva.

Mind e folyamatok és gondolkodási módszerek nem illenek bele a metafizikai gondolkodás keretébe. A dialektika számára ellenben, amely a dolgokat és fogalmi képmásaikat lényegileg összefüggésükben, láncolatukban, mozgásukban, keletkezésükben és elmúlásukban fogja fel, az olyan folyamatok, mint a fentiek, saját eljárási módjának mindmegannyi igazolásai. A természet a dialektika próbája, s el kell ismernünk, hogy a modern természettudomány e próba számára szerfelett gazdag, napról napra halmozódó anyagot szolgáltatott s ezzel bebizonyította, hogy a természetben, végső fokon, dialektikusan, nem pedig metafizikusan mennek a dolgok, hogy a természet nem egy folyvást ismétlődő körnek az örök egyformaságában mozog, hanem valóságos történelmen megy át. Mindenekelőtt Darwint kell itt megnevezznünk, aki a metafizikai természetfelfogásnak a leghatalmasabb döfést adta annak kimutatásával, hogy az egész mai szerves természet, növények és ál-

latok és ezzel az ember is, egy évmilliók óta folytatódó fejlődési folyamat terméke. Minthogy azonban ez ideig ujjainkon megszámlálhatjuk azokat a természetkutatókat, akik megtanultak dialektikusan gondolkodni, a felfedezett eredményeknek a hagyományos gondolkodásmóddal való eme konfliktusa megmagyarázza azt a határtalan zűrzavart, amely most az elméleti természettudományban uralkodik, és amely tanítókat és tanítványokat, írókat és olvasókat egyaránt kétségbeejt.

A világ-egésznek, fejlődésének és az emberiség fejlődésének, valamint az e fejlődésről az emberek fejében kialakuló tükörképnek az exakt ábrázolása tehát csak dialektikus úton, a létrejövés és elmúlás, az előre- vagy visszalépő változások általános kölcsönhatásainak állandó tekintetbevételével jöhet létre. És ebben az értelemben lépett is fel nyomban az újabb német filozófia. Kant azzal kezdte pályafutását, hogy a stabil newtoni naprendszert és ennek – a hírhedt első lökés egyszer megadatván – örök tartamát történelmi folyamattá oldotta fel: a napnak és valamennyi bolygónak forgó ködtömegből való keletkezésévé. Emellett már azt a következtetést is levonta, hogy ezzel a keletkezéssel egyúttal a Nap-rendszer jövendő pusztulása ugyancsak szükségszerűen adva van.[205] Kant nézetét fél évszázaddal utóbb Laplace matematikailag megalapozta és további fél évszázaddal később a spektroszkóp kimutatta ilyen izzó, a sűrűsödés különböző fokain álló gáztömegek létezését a világtérben.[206]

Ez az újabb német filozófia a hegeli rendszerben zárult le, amely az egész természeti, történelmi és szellemi világot első ízben – és ez a nagy érdeme – ábrázolta folyamatnak, vagyis állandó mozgásban, változásban, átalakulásban és fejlődésben levőnek, és megkísérelte, hogy e mozgásban és fejlődésben a belső összefüggést kimutassa. E nézőpontból az emberiség történelme többé nem értelmetlen erőszakcselekedetek vad zűrzavaraként jelent meg – amelyek a most megérett filozófus-ész bírói széke előtt mind egyaránt elvetendők és amelyeket legjobb mihamarább elfelejteni –, hanem magának az emberiségnek a fejlődési folyamataként, s a gondolkodás feladata most az lett, hogy e folyamat lassú, fokozatos menetét minden tévútján át nyomon kövesse és minden látszólagos véletlenségen keresztül kimutassa belső törvényszerűségét.

Hogy a hegeli rendszer a maga elé tűzött feladatot nem oldotta meg, itt közömbös. Korszakalkotó érdeme volt, hogy kitűzte. Oly feladat ez, amelyet egyes ember soha nem tud megoldani. Hegel, jóllehet Saint-Simon mellett korának legegyetemesebb koponyája, mégis korlátozva volt először saját ismereteinek szükségszerűen határolt terjedelme, másodszor korszakának terjedelemben és mélységben ugyancsak korlátozott ismeretei és

nézetei által. Ehhez azonban még egy harmadik dolog járult. Hegel idealista, azaz számára fejének gondolatai nem a valóságos dolgok és folyamatok többékevésbé elvont képmásainak számítottak, hanem megfordítva, a dolgok és fejlődésük számítottak csak a valahogyan már a világ előtt létezett „eszme" megvalósult képmásainak. Ezzel mindent a feje tetejére állított és a világ valóságos összefüggését teljesen visszájára fordította. És ennélfogva bármily helyesen és zseniálisan fogott is fel Hegel némely egyes összefüggéseket, a megadott okokból mégis sok minden elkerülhetetlenül a részletekben is foltozottan, mesterkélten, konstruáltan, egyszóval visszásan ütött ki. A hegeli rendszer, mint ilyen, kolosszális koraszülött volt – azonban az utolsó is a maga fajtájában. Ugyanis még egy gyógyíthatatlan belső ellentmondásban szenvedett: egyrészt lényeges előfeltétele volt az a történelmi szemlélet, miszerint az emberi történelem fejlődési folyamat, amely természeténél fogva nem lelheti intellektuális lezárását egy úgynevezett abszolút igazság felfedezése által; másrészt azonban e rendszer azt állítja magáról, hogy éppen ennek az abszolút igazságnak a foglalata. A természet és történelem megismerésének egy mindent átfogó, egyszer s mindenkorra lezáró rendszere ellentétben áll a dialektikus gondolkodás alaptörvényeivel; ami azonban legkevésbé sem zárja ki, hanem ellenkezőleg, magában foglalja, hogy az egész külső világ rendszeres megismerése nemzedékről nemzedékre óriási léptekkel haladhat előre.

Az eddigi német idealizmus teljes visszásságának felismerése szükségképpen a materializmushoz vezetett, de hangsúlyozzuk, nem a XVIII. század pusztán metafizikai, kizárólagosan mechanikus materializmusához. Minden korábbi történelemnek naivan forradalmi, egyszerű elvetésével szemben a modern materializmus a történelemben az emberiség fejlődési folyamatát látja, melynek mozgástörvényeit felfedezni az ő feladata. A mind a XVIII. század franciáinál, mind még Hegelnél uralkodó természet-elképzeléssel szemben, mely szerint a természet szűk körpályákon mozgó, állandóan változatlanul maradó egész — örök égitestekkel, ahogy Newton, és a szerves lények változhatatlan fajtáival, ahogy Linné tanította –, a modern materializmus összefoglalja a természettudomány újabb eredményeit, miszerint a természetnek szintén megvan a maga időbeli történelme, s az égitestek éppúgy, mint az őket kedvező körülmények között benépesítő szervezetek fajtaféleségei is, keletkeznek és elmúlnak, a körpályák pedig, amennyiben a továbbiakban egyáltalán szó lehet róluk, mérhetetlenül nagyobb kiterjedéseket öltenek. E modern materializmus mindkét esetben lényegileg dialektikus és nincs többé szüksége a többi tudomány felett álló filozófiára. Mihelyt minden egyes tudomány elé az a követelmény lép, hogy tisztázza

helyzetét a dolgoknak és a dolgok ismeretének az egyetemes összefüggésében, az egyetemes összefüggésnek minden különös tudománya felesleges. Ami akkor az egész eddigi filozófiából még önállóan fennmarad, az a gondolkodásnak és a gondolkodás törvényeinek tana – a formális logika és a dialektika. Minden más felolvad a természet és a történelem pozitív tudományában.

Míg azonban a természetszemléletbeli átlendülés csak abban a mértékben mehetett végbe, amelyben a kutatás a megfelelő pozitív ismeretanyagot szolgáltatta, jóval korábban már olyan történelmi események jutottak érvényre, amelyek döntő fordulatot idéztek elő a történetfelfogásra nézve. 1831-ben Lyonban lezajlott az első munkásfelkelés; 1838–42 közt csúcspontját érte el az első nemzeti munkásmozgalom, az angol chartisták mozgalma. A proletariátus és a burzsoázia közti osztályharc Európa legfejlettebb országai történelmének előterébe lépett, ugyanolyan mértékben, amilyenben ott egyrészt a nagyipar, másrészt a burzsoáziának újonnan meghódított politikai uralma kifejlődött. A polgári gazdaságtannak a tőke és a munka érdekazonosságáról, a szabad konkurrencia következményeképpen létrejövő általános harmóniáról és általános népjólétről hirdetett tanításait mind csattanósabban hazudtolták meg a tények. Mind e dolgokat nem lehetett immár elutasítani, éppoly kevéssé, mint a francia és angol szocializmust, mely elméleti, habár felette tökéletlen kifejezésük volt. De a régi idealista történelemfelfogás, mely még nem szorult ki, nem ismert anyagi érdeken nyugvó osztályharcokat, egyáltalában nem ismert anyagi érdeket; a termelés, valamint minden gazdasági viszony csak úgy mellékesen, a „kultúrtörténet" alárendelt elemeként fordult elő benne.

Az új tények kényszerítő hatására az egész eddigi történelmet új vizsgálatnak kellett alávetni, s ekkor megmutatkozott, hogy *minden* eddigi történet, az ősállapotok kivételével, osztályharcok története volt, hogy a társadalom ez egymás ellen harcoló osztályai mindenkor a termelési és érintkezési viszonyoknak, egyszóval korszakuk *gazdasági* viszonyainak termékei; hogy tehát a társadalom mindenkori gazdasági szerkezete az a reális alapzat, amelyből mindegyik történelmi időszakasz jogi és politikai berendezkedéseinek, valamint vallási, filozófiai és egyéb elképzelésmódjának egész felépítménye végső fokon magyarázandó. Hegel a történelemfelfogást megszabadította a metafizikától, dialektikussá tette – de az ő történelemfelfogása lényegileg idealista volt. Most az idealizmust kiűzték utolsó menedékéből, a történelemfelfogásból, adva volt egy materialista történelemfelfogás és megtalálták az utat ahhoz, hogy az emberek tudatát létükből, ahelyett hogy, mint idáig, létüket tudatukból magyarázzák.

Eszerint a szocializmus most már nem úgy jelent meg, mint az egyik vagy másik zseniális koponya véletlen felfedezése, hanem mint két történelmileg keletkezett osztály, a proletariátus és a burzsoázia harcának szükségszerű terméke. Feladata többé nem az volt, hogy elkészítse a társadalomnak egy lehető legtökéletesebb rendszerét, hanem hogy megvizsgálja azt a történelmi gazdasági folyamatot, amelyből ezek az osztályok és összeütközésük szükségszerűséggel fakadtak, és az ezáltal megteremtett gazdasági helyzetben felfedezze a konfliktus megoldásának eszközeit. Ezzel a materialista felfogással azonban az eddigi szocializmus éppúgy nem fért össze, mint a francia materializmus természetfelfogása a dialektikával és az újabb természettudománnyal. Az eddigi szocializmus bírálta ugyan a fennálló tőkés termelési módot és következményeit, de megmagyarázni nem tudta, nem tudott tehát végezni sem vele; egyszerűen csak mint rosszat elvetni tudta. Minél hevesebben tüzelt a munkásosztálynak a tőkés termelési módtól elválaszthatatlan kizsákmányolása ellen, annál kevésbé volt képes világosan megjelölni, miben áll ez a kizsákmányolás és miképpen keletkezik. A feladat azonban az volt, hogy ezt a tőkés termelési módot egyrészt történelmi összefüggésében és egy meghatározott történelmi időszakaszra szóló szükségszerűségében – tehát pusztulása szükségszerűségét is – ábrázolják, másrészt pedig az is, hogy felfedjék e termelési mód belső jellegét, amely még mindig rejtve volt. Ez az *értéktöbblet* feltárásával történt meg. Bebizonyították, hogy a meg nem fizetett munka elsajátítása a tőkés termelési módnak és a munkás általa végbevitt kizsákmányolásának alapformája; hogy a tőkés, még akkor is, ha munkása munkaerejét teljes értékén vásárolja meg, amellyel az mint áru az árupiacon bír, mégis több értéket sajtol ki belőle, mint amennyit érte fizetett; s hogy ez az értéktöbblet alkotja végső fokon azt az értékösszeget, amelyből az állandóan növekvő tőketömeg a vagyonos osztályok kezeiben felhalmozódik. Mind a tőkés termelésnek, mind a tőke termelésének a lefolyása magyarázatot nyert.

Ezt a két nagy felfedezést: a materialista történelemfelfogást és a tőkés termelés titkának az értéktöbblet révén való felfedését *Marxnak* köszönhetjük. E felfedezések által a szocializmus tudománnyá lett, s mármost arról van szó, hogy ezt a tudományt valamennyi részletében és összefüggésében mindenekelőtt tovább ki kell dolgoznunk.

III

A történelem materialista szemlélete abból a tételből indul ki, hogy a termelés, és mindjárt a termelés után termékeinek cseréje, minden társadalmi rend alapzata; hogy minden történelmileg fellépő társadalomban a termékek elosztása és ezzel együtt az osztályokba vagy rendekbe való társadalmi tagozódás ahhoz igazodik, hogy mit és hogyan termelnek és hogyan cserélik ki, amit megtermeltek. Eszerint az összes társadalmi változások és politikai forradalmasodások végső okai nem az emberek fejében, az örök igazság és igazságosság növekvő felismerésében keresendők, hanem a termelési és cseremód változásaiban; nem az illető korszak *filozófiájában*, hanem *gazdaságában* keresendők. Az ébredező felismerése annak, hogy a fennálló társadalmi berendezések ésszerűtlenek és igazságtalanok, hogy észből értelmetlenség, jólétből csapás lett[207], csak jele annak, hogy a termelési módszerekben és csereformákban teljes csendben olyan változások mentek végbe, amelyekkel a korábbi gazdasági feltételekre szabott társadalmi rend nem illik össze többé. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a felfedett visszásságok kiküszöbölésére szolgáló eszközöknek ugyancsak magukban a megváltozott termelési viszonyokban kell – többé vagy kevésbé kifejletten – meglenniök. Ezeket az eszközöket nem a fejből *feltalálni* kell, hanem a fej segítségével *felfedezni* a termelés meglevő anyagi tényeiben.

Hogy áll mármost a dolog ezekután a modern szocializmussal?

A fennálló társadalmi rendet – ez most jószerivel általánosan elismert dolog – a jelenleg uralkodó osztály, a burzsoázia alkotta meg. A burzsoáziára jellemző sajátos termelési mód, melyet Marx óta tőkés termelési mód névvel jelölünk, összeférhetetlen volt a helyi és rendi kiváltságokkal, valamint a feudális rend kölcsönös személyi kötelékeivel; a burzsoázia szétzúzta a feudális rendet és romjain felépítette a polgári társadalmi berendezkedést, a szabad konkurrencia, a szabad költözés, az árubirtokosok egyenjogúsága és egyéb efféle polgári gyönyörűségek birodalmát. A tőkés termelési mód most szabadon kibontakozhatott. A burzsoázia vezetése alatt kidolgozott termelési viszonyok*, amióta a gőz és az új szerszámgépi berendezés a régi manu-

* *Az Anti-Dühringben*: termelőerők – *Szerk.*

faktúrát a nagyiparrá változtatták át, eddig hallatlan gyorsasággal és eddig hallatlan mértékben fejlődtek. De ahogy annak idején a manufaktúra és a behatása alatt továbbfejlődött kézművesség konfliktusba került a céhek feudális béklyóival, úgy kerül konfliktusba a nagyipar a maga teljesebb kialakulásában azokkal a korlátokkal, amelyek közé a tőkés termelési mód beszorítva tartja. Az új termelőerők kihasználásuk polgári formájának már a fejére nőttek; és ez a konfliktus a termelőerők és a termelési mód között nem az emberek fejében keletkezett – mint teszem az emberi eredendő bűn és az isteni igazságosság közötti konfliktus –, hanem a tényekben áll, objektíve, rajtunk kívül, függetlenül még azoknak az embereknek akaratától és megfutásától[208] is, akik előidézték. A modern szocializmus semmi egyéb, mint e tényleges konfliktus gondolati reflexe, eszmei visszatükröződése mindenekelőtt annak az osztálynak a fejében, amely közvetlenül szenved alatta, a munkásosztályéban.

Miben áll mármost ez a konfliktus?

A tőkés termelés előtt, tehát a középkorban, a munkásoknak termelési eszközeikre való magántulajdona alapzatán általános volt a kisüzem: a kis, szabad vagy jobbágyparasztok földművelése, a városok kézművessége. A munkaeszközök – föld, mezőgazdasági felszerelés, műhely, kézműveszerszám – az egyesnek a munkaeszközei voltak, csak az egyedi használatra szabva, tehát szükségképpen kisszerűek, törpeméretűek, korlátozottak. De éppen ezért rendszerint magának a termelőnek a tulajdonában is voltak. Ezeket a szétforgácsolt, szűkös termelési eszközöket koncentrálni, kibővíteni, a jelenkor hatalmas hatású termelési emelőivé átváltoztatni, ez volt éppen a tőkés termelési módnak és hordozójának, a burzsoáziának a történelmi szerepe. Hogy miként hajtotta ezt végre történelmileg a XV. századtól kezdve az egyszerű kooperáció, a manufaktúra és a nagyipar három fokozatán át, azt Marx a „Tőke" negyedik szakaszában részletesen leírta[209]. De a burzsoázia, amint ezt Marx ott ugyancsak kimutatta, nem változtathatta át ezeket a korlátozott termelési eszközöket hatalmas termelőerőkké anélkül, hogy ne változtassa át őket az egyes ember termelési eszközeiből *társadalmi*, csak *embereknek egy összessége* által alkalmazható termelési eszközökké.[210] A rokka, a kézi szövőszék, a kovácspöröly helyébe a fonógép, a mechanikai szövőszék, a gőzkalapács lépett; az egyes ember műhelyének helyébe a százak és ezrek összeműködését parancsoló gyár. És ahogy a termelési eszközök, úgy alakult át maga a termelés is egyedi cselekvések sorozatából társadalmi aktusok sorozatává és a termékek egyesek termékeiből társadalmi termékekké. A fonal, a szövet, a fémáruk, amelyek most a gyárból kikerültek, sok munkás közös terméke voltak, akiknek kezén sorjában át kellett

menniök, míg el nem készültek. Egy ember sem mondhatja róluk: Ezt *én* csináltam, ez az *én* termékem.

Ahol azonban a munkának társadalmon belüli természetadta, terv nélkül fokozatosan keletkezett megosztása a termelés alapformája, ott ez a termékekre *áruk* formáját nyomja rá, amely áruk kölcsönös cseréje, vétele és eladása az egyes termelőket abba a helyzetbe juttatja, hogy sokféle szükségleteiket kielégíthessék. És ez volt az eset a középkorban. A paraszt például eladott földművelési termékeket a kézművesnek és ezért kézműves-készítményeket vásárolt tőle. Az egyes termelőknek, az árutermelőknek ebbe a társadalmába ékelődött be mármost az új termelési mód. A munka természetadta, *terv nélküli* megosztásának közepére, ahogy ez az egész társadalomban uralkodott, odaállította a munka *tervszerű* megosztását, ahogy az az egyes gyárban meg volt szervezve; az *egyedi* termelés mellé a *társadalmi* termelés lépett. Mindkettőnek a termékeit egyazon piacon adták el, tehát legalábbis megközelítőleg egyenlő árakon. De a tervszerű megszervezés hatalmasabb volt, mint a természetadta munkamegosztás; a társadalmilag dolgozó gyárak olcsóbban állították elő termékeiket, mint az elszigetelt kistermelők. Az egyedi termelés egyik területen a másik után vereséget szenvedett, a társadalmi termelés forradalmasította az egész régi termelési módot. De ezt a forradalmi jellegét oly kevéssé ismerték fel, hogy ellenkezőleg az árutermelés fellendítésére és előmozdítására szolgáló eszközként vezették be. Úgy keletkezett, hogy közvetlenül kapcsolódott az árutermelés és az árucsere meghatározott, már készen talált emelőihez: a kereskedelmi tőkéhez, a kézművességhez, a bérmunkához. Amennyiben maga a társadalmi termelés az árutermelés egy új formájaként lépett fel, az árutermelés elsajátítási formái számára is teljes érvényben maradtak.

Az árutermelésben, ahogy az a középkorban kifejlődött, fel sem merülhetett a kérdés, hogy kié legyen a munka terméke. Az egyes termelő rendszerint saját, gyakran magatermelte nyersanyagból, saját munkaeszközeivel és saját vagy családja kezemunkájával állította elő. Nem is kellett előbb elsajátítania, magától az övé volt a termék. A termék tulajdona tehát *saját munkáján* nyugodott. Még ott is, ahol idegen segítséget használtak fel, ez rendszerint mellékes dolog maradt és a béren kívül gyakran még másféle térítést kapott: a céhbeli tanonc és legény nem annyira a kosztért és a bérért dolgozott, mint inkább mesterré kiképeztetéséért. S most bekövetkezett a termelési eszközök koncentrálása nagy műhelyekben és manufaktúrákban, átváltoztatásuk ténylegesen társadalmi termelési eszközökké. De a társadalmi termelési eszközöket és termékeket úgy kezelték, mintha továbbra is egyesek termelési eszközei és termékei volnának. Ha eddig a munkaeszkö-

zök birtokosa azért sajátította el a terméket, mert az rendszerint saját terméke, az idegen segítőmunka pedig kivétel volt, most a munkaeszközök birtokosa folytatta a termék elsajátítását, bárha nem az *ő* terméke volt többé, hanem kizárólag *idegen munka* terméke. Így tehát az immár társadalmilag létrehozott termékeket nem azok sajátították el, akik a termelési eszközöket valóságosan mozgásba hozták és a termékeket valóságosan létrehozták, hanem a *tőkés*. A termelési eszközök és a termelés lényegileg társadalmivá váltak. De olyan elsajátítási formának vetik alá őket, amelynek előfeltétele egyesek magántermelése, amikor tehát mindenki maga birtokolja és viszi piacra a saját termékét. A termelési módot alávetik ennek az elsajátítási formának, amelynek előfeltételét pedig ez a termelési mód megszünteti.* Ebben az ellentmondásban, amely az új termelési módnak tőkés jellegét adja, *csírájában benne rejlik már a jelenkor egész összeütközése*. Minél inkább uralomra került az új termelési mód minden döntő termelési területen és minden gazdaságilag döntő országban és szorította ki ezzel, jelentéktelen maradványokat nem számítva, az egyedi termelést, *annál rikítóbban napvilágra kellett kerülnie a társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás összeférhetetlenségének*.

Az első tőkések, mint mondottuk, a bérmunka formáját már készen találták. De csak mint kivételt, mint mellékfoglalkozást, mint kisegítést, mint átmeneti pontot. A földmunkásnak, aki időnként napszámoskodni ment, megvolt a maga néhány hold saját földje, amelyből egymagából is szűkösen megélhetett. A céhszabályzatok gondoskodtak arról, hogy aki ma legény, holnap mesterré lett. Mihelyt azonban a termelési eszközöket társadalmiakká változtatták és a tőkések kezében koncentrálták, ez megváltozott. A kis egyedi termelő termelési eszköze és terméke mindinkább elértéktelenedett; nem maradt számára más hátra, mint hogy bérért elszegődjék a tőkéshez. A bérmunka, mely korábban kivétel és kisegítés volt, az egész termelés szabályává és alapformájává lett; korábban mellékfoglalkozás volt, most a munkás kizárólagos tevékenységévé lett. Az időleges bérmunkás átváltozott életfogytiglani bérmunkássá. Az életfogytiglani bérmunkások tömegét emellett roppantul szaporította a feudális rend egyidejű összeomlása, a hűbérurak kí-

* Nem szükséges itt kifejteni, hogy ha az elsajátítási *forma* ugyanaz marad is, az elsajátítás *jellegét* a fent leírt folyamat nem kevésbé forradalmasítja, mint a termelést. Hogy a saját magam termékét sajátítom-e el, vagy a mások termékét, az természetesen az elsajátításnak két igen különböző fajtája. Mellesleg: a bérmunka, melyben már csírájában az egész tőkés termelési mód benne rejlik, igen régi; elszigetelten és szórványosan évszázadokon át megvolt a rabszolgaság mellett. De tőkés termelési móddá csak akkor bontakozhatott ki ez a csíra, amikor a történelmi előfeltételek létrejöttek. – *Engels jegyzete.*

séretének feloszlatása, a parasztok előzése portájukról stb. Végbement a szétválás az egyik oldalon a tőkések kezében koncentrált termelési eszközök és a másikon a csakis munkaerejük birtoklására korlátozott termelők között. *A társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közötti ellentmondás a proletariátus és a burzsoázia ellentéteként kerül napvilágra.*

Láttuk, hogy a tőkés termelési mód beékelődött az árutermelők, az egyedi termelők társadalmába, akiknek társadalmi összefüggését termékeik cseréje közvetítette. De valamennyi árutermelésen nyugvó társadalomnak az a sajátossága, hogy benne a termelők elvesztették az uralmat saját társadalmi vonatkozásaik felett. Mindegyik a maga számára termel a maga véletlen termelési eszközeivel és a maga különös csereszükségletére. Egyiküket sem tudja, mennyi kerül cikkéből a piacra, mennyire van belőle egyáltalán szükség, egyiküket sem tudja, egyedi terméke valóságos szükségletre talál-e majd, kihozza-e belőle a költségeit vagy egyáltalában el tudja-e adni. A társadalmi termelésben anarchia uralkodik. De az árutermelésnek, mint minden más termelési formának, megvannak a maga sajátos, inherens, tőle elválaszthatatlan törvényei; s ezek a törvények utat törnek maguknak, az anarchia ellenére, benne, általa. Eltűnnek a társadalmi összefüggés egyetlen továbbra is fennálló formájában, a cserében, és érvényesülnek az egyes termelőkkel szemben mint a konkurrencia kényszertörvényei. E törvények tehát kezdetben maguk e termelők előtt is ismeretlenek, és nekik hosszas tapasztalat útján kell őket előbb lassanként felfedezniök. A termelők nélkül és a termelők ellenére törnek tehát utat maguknak mint termelési formájuk vakon működő természeti törvényei. A termék uralkodik a termelőkön.

A középkori társadalomban, kivált az első századokban, a termelés lényegileg a saját használatra irányult. Túlnyomóan csak a termelő és családja szükségleteit elégítette ki. Ahol, mint falun, személyi függőségi viszonyok álltak fenn, hozzájárult a hűbérúr szükségleteinek kielégítéséhez is. Itt tehát nem ment végbe csere, a termékek ennélfogva nem is öltötték áruk jellegét. A paraszt családja megtermelt csaknem mindent, amire szüksége volt, felszereléseket és ruhákat csakúgy, mint létfenntartási eszközöket. Csak miután eljutott odáig, hogy saját szükségletén és a hűbérúrnak tartozó természetbeni szolgáltatásokon felül többletet termeljen, csak akkor termelt árukat is; ez a többlet – a társadalmi cserébe belevetve, eladásra felkínálva – áruvá lett. A városi kézműveseknek persze már kezdetben mindjárt a csere számára kellett termelniök. De saját szükségletükre a termékek legnagyobb részét ők is maguk állították elő; voltak kertjeik és kis földjeik; barmukat a községi erdőbe hajtották, amely ezen felül haszonfát és tüzelőt szolgáltatott nekik; az asszonyok lent, gyapjút stb. fontak. A csere céljára

való termelés, az árutermelés még csak keletkezőben volt. Ennélfogva – korlátozott csere, korlátozott piac, stabil termelési mód, helyi elzártság kifelé, helyi egyesülés befelé: falun a Mark*, városban a céh.

Az árutermelés kibővülésével azonban, és nevezetesen a tőkés termelési mód felléptével az árutermelés eddig szunnyadó törvényei is nyíltabban és hatalmasabban léptek hatályba. A régi kötelékek meglazultak, a régi elzáró korlátokat áttörték, a termelők mindinkább független, elszigetelt árutermelőkké változtak. A társadalmi termelés anarchiája napvilágra került és mindinkább a végletekig vitték. A fő szerszám azonban, amellyel a tőkés termelési mód a társadalmi termelésben ezt az anarchiát fokozta, az anarchiának éppen az ellenkezője volt: a termelésnek társadalmi termelésként való fokozódó megszervezése minden egyes termelési vállalatban. Ezzel az emelővel véget vetett a régi békés stabilitásnak. Ahol egy iparágban bevezették, nem tűrt meg maga mellett régebbi üzemi módszert. Ahol hatalmába kerítette a kézművességet, megsemmisítette a régi kézművességet. A munka területe csatatérré változott. A nagy földrajzi felfedezések és az őket követő gyarmatosítások megsokszorozták a felvevőterületet és meggyorsították a kézművesség átváltozását manufaktúrává. Nemcsak az egyes helyi termelők között tört ki a harc; a helyi harcok viszont nemzeti harcokká, a XVII. és XVIII. század kereskedelmi háborúivá[212] növekedtek. Végül a nagyipar létrejötte és a világpiac kialakulása egyetemessé tették a harcot s egyidejűleg hallatlanul hevessé fokozták. Egyes tőkések, valamint egész iparok és egész országok között a természetes vagy megalkotott termelési feltételek kegye dönt a létezésről. Az alulmaradót kíméletlenül félrelökik. Az egyedi létezésért folyó darwini küzdelem ez, a természetből hatványozott dühvel átvíve a társadalomba. Az állat természeti álláspontja az emberi fejlődés csúcspontjaként jelenik meg. A társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közti ellentmondás mármost úgy jelentkezik, mint *az egyes gyár termelésének szervezettsége és az egész társadalom termelésének anarchiája közötti ellentét.*

Eredeténél fogva immanens ellentmondásának ebben a két megjelenési formájában mozog a tőkés termelési mód és írja le kiúttalanul azt a „hibás kört", amelyet már Fourier felfedezett benne.[192] Amit Fourier persze a maga idejében még nem láthatott, az az, hogy ez a kör fokozatosan szűkül, hogy a mozgás éppenséggel csigavonalat ír le és el kell hogy érje a végét, mint a bolygók mozgása: a középponttal való összeütközés révén. A termelés társadalmi anarchiájának hajtóereje az, amely az emberek nagy többségét

* Lásd a Függeléket a végén.[211] – *Engels jegyzete.*

mindinkább proletárokká változtatja, és viszont a proletártömegek azok, amelyek a termelés anarchiájának végül is véget vetnek majd. A társadalmi termelési anarchia hajtóereje az, amely a nagyipar gépeinek végtelen tökéletesedőképességét minden egyes ipari tőkés számára parancsolattá változtatja, kényszerítve őt arra, hogy gépi berendezését – a pusztulás terhe mellett – mindinkább tökéletesítse. De a gépi berendezés tökéletesítése az emberi munka feleslegessé tételét jelenti. Ha a gépi berendezés bevezetése és gyarapítása a kézi munkások millióinak kevésszámú gépi munkás által való kiszorítását jelenti, akkor a gépi berendezés tökéletesítése egyre több és több gépi munkás kiszorítását jelenti, végső fokon pedig azt, hogy létrejön rendelkezésre álló bérmunkásoknak a tőke átlagos foglalkoztatási szükségletét túlhaladó létszáma, egy egész ipari tartalékhadsereg, ahogy ezt már 1845-ben* neveztem, mely rendelkezésre áll azokban a időkben, amikor az ipar magasnyomáson dolgozik, s melyet az utcára dob a szükségképpen következő összeomlás; mely minden időkben ólomsúly a munkásosztály lábán a tőkével a létezésért folytatott küzdelmében; szabályozó, hogy a munkabért a tőkés szükséglethez mért alacsony színvonalon tartsa. Így történik, hogy a gépi berendezés, Marxszal szólva, a tőke leghatalmasabb hadi eszközévé lesz a munkásosztály ellen, hogy a munkaeszköz folyvást kiüti a munkás kezéből a létfenntartási eszközt, hogy a munkás saját terméke a munkás leigázásának eszközévé válik.[214] Így esik meg, hogy a munkaeszközök gazdaságosabbá tétele már eleve egyszersmind a munkaerő legkíméletlenebb elpocsékolásává és a munkafunkció normális előfeltételeinek megrablásává válik; hogy a gépi berendezés, a munkaidő megrövidítésének leghatalmasabb eszköze, átcsap a legcsalhatatlanabb eszközbe arra, hogy a munkásnak és családjának egész életidejét a tőke értékesítésére rendelkezésre álló munkaidővé változtassák; így esik meg, hogy egyesek túldolgoztatása mások foglalkoztatásnélküliségének az előfeltételévé lesz, és hogy a nagyipar, mely az egész földkerekségen új fogyasztókra vadászik, odahaza éhségminimumra korlátozza a tömegek fogyasztását s ezzel maga aláássa saját belső piacát.[215] „...az a törvény, amely a viszonylagos túlnépességet, vagyis az ipari tartalékseregét állandóan egyensúlyban tartja a felhalmozódás terjedelmével és energiájával, a munkást szilárdabban bilincseli a tőkéhez, mint Héphaisztosz ékei Prométheuszt a sziklához. Ez a törvény a tőkefelhalmozásnak megfelelő nyomorfelhalmozást szab meg. A gazdagság felhalmozása az egyik póluson tehát egyúttal a nyomor, munkagyötrelem, rabszolgaság, tudatlanság, eldurvulás és morális lealacsonyodás felhalmozása az ellenpóluson, azaz

* „A munkásosztály helyzete Angliában", 109. old.[213] – *Engels jegyzete.*

annak az osztálynak az oldalán, amely saját termékét mint tőkét termeli." (Marx: „Tőke", 671[–672]. old.[216]) És a tőkés termelési módtól a termékek más elosztását várni annyi volna, mintha azt kívánnók, hogy egy villamos telep elektródjai ne bontsák fel a vizet, míg a teleppel össze vannak kapcsolva, s hogy ne fejlesszenek a pozitív póluson oxigént és a negatívon hidrogént.

Láttuk, hogy a modern gépi berendezés legmagasabbra fokozott tökéletesedőképessége a termelésnek a társadalombeli anarchiája révén hogyan változik át az egyes ipari tőkés számára azzá a kényszerparancsolattá, hogy gépi berendezését folyvást tökéletesítse, annak termelőerejét folyvást emelje. Ugyanilyen kényszerparancsolattá változik át számára az a puszta ténybeli lehetőség, hogy termelési területét kibővítse. A nagyipar roppant terjeszkedési ereje, melyhez képest a gázoké valóságos gyerekjáték, most mint minőségi és mennyiségi terjeszkedési *szükséglet* lép elénk, mely minden ellennyomással dacol. Az ellennyomást a fogyasztás, a kelendőség, a nagyipar termékeinek piacai alkotják. A piacok – extenzív és intenzív – terjeszkedési képességén azonban mindenekelőtt egészen más, sokkal kevésbé energikusan ható törvények uralkodnak. A piacok terjeszkedése nem tud lépést tartani a termelés terjeszkedésével. Az összeütközés elkerülhetetlenné válik, s minthogy megoldást nem tud létrehozni mindaddig, amíg magát a tőkés termelési módot szét nem robbantja, periodikussá válik. A tőkés termelés új „hibás kört" hoz létre.

Csakugyan, 1825 óta, amikor az első általános válság kitört, az egész ipari és kereskedelmi világ, az összes civilizált népek és többé-kevésbé barbár függelékeik termelése és cseréje jószerivel minden tíz évben egyszer kiszakad eresztékeiből. A forgalom megreked, a piacok túltelítettek, a termékek éppoly tömegesen, mint elhelyezhetetlenül hevernek, a készpénz láthatatlanná válik, a hitel eltűnik, a gyárak leállnak, a dolgozó tömegek nélkülözik a létfenntartási eszközöket, mert túl sok létfenntartási eszközt termeltek, csődre csőd, kényszereladásra kényszereladás következik. Évekig tart a pangás, termelőerőket és termékeket tömegesen elfecsérelnek és elpusztítanak, míg a felhalmozódott árutömegek nagyobb vagy kisebb elértéktelenedéssel végre lecsapolódnak, míg a termelés és a csere fokozatosan újra megindul. A lépésnem lassanként meggyorsul, ügetésbe csap, az ipari ügetés vágtába, ez pedig megint egy teljes ipari, kereskedelmi, hiteli és spekulációs steeple-chase* zabolátlan száguldásává fokozódik, hogy végül a legnyaktörőbb ugratások után ismét eljusson – az összeomlás árkába. És így

* – akadályfutás; akadályverseny – *Szerk.*

megy ez újra meg újra. Ezt 1825 óta már teljes ötször megértük és e pillanatban (1877) hatodszor érjük meg. És e válságok jellege oly élesen kidomborodik, hogy Fourier valamennyiüket találóan jellemezte, amikor az elsőt crise pléthorique-nak, fölös bőségből fakadó válságnak nevezte.[217]

A válságokban a társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közti ellentmondás erőszakos kitörésre jut. Az árukörforgás legott megsemmisül; a forgalmi eszköz, a pénz forgalmi akadállyá lesz; az árutermelés és áruforgalom minden törvénye fejtetőre áll. A gazdasági összeütközés elérte csúcspontját: *a termelési mód fellázad a cseremód ellen.*

Azt a tényt, hogy a termelés gyáron belüli társadalmi megszervezettsége addig a pontig fejlődött, amelyen összeférhetetlenné vált a termelés mellette és felette fennálló társadalmon belüli anarchiájával – ezt a tényt maguknak a tőkéseknek is kézzelfoghatóvá teszi a tőkék erőszakos koncentrációja, amely a válságok alatt megy végbe sok nagy- és még több kistőkés tönkrejutása révén. A tőkés termelési mód egész mechanizmusa felmondja a szolgálatot az önmaga által létrehozott termelőerők nyomása alatt. A termelési eszközök e tömegét nem tudja többé mind tőkévé változtatni; parlagon hevernek és éppen ezért az ipari tartalékhadseregnek is parlagon kell hevernie. Termelési eszközök, létfenntartási eszközök, rendelkezésre álló munkások, a termelésnek és az általános gazdagságnak minden eleme fölös bőségben van meg. De „a fölös bőség a szükségnek és a hiánynak lesz forrásává" (Fourier), mert éppen ez az, ami a termelési és létfenntartási eszközöknek tőkévé való átváltozását meggátolja. Mert a tőkés társadalomban a termelési eszközök nem léphetnek működésbe, hacsak előbb tőkévé, emberi munkaerő kizsákmányolásának eszközévé nem változtak. A termelési és létfenntartási eszközök tőke-tulajdonságának szükségessége kísértetként áll közöttük és a munkások között. Egyedül ez akadályozza meg a termelés dologi és személyi emelőinek összetalálkozását; egyedül ez tiltja meg a termelési eszközöknek, hogy funkcionáljanak, a munkásoknak, hogy dolgozzanak és éljenek. Egyrészt tehát rábizonyul a tőkés termelési módra, hogy képtelen ezeknek a termelőerőknek további igazgatására. Másrészt maguk e termelőerők fokozódó hatalommal szorítanak az ellentmondás megszüntetésére, tőke-tulajdonságuktól való megváltásukra, *társadalmi termelőerő-jellegüknek tényleges elismerésére.*

A hatalmasan megnövekvő termelőerőknek ez a tőke-tulajdonságuk ellen kifejtett ellennyomása, társadalmi természetük elismerésének ez a fokozódó kényszere az, ami magát a tőkésosztályt arra kényszeríti, hogy – amennyire ez a tőkeviszonyon belül egyáltalában lehetséges – mindinkább társadalmi termelőerőkként kezelje őket. Mind az ipari magasnyomás időszaka,

korlátlan hitelmegduzzadásával, mind maga a krach is, nagy tőkés vállalatok összeomlása révén, nagyobb termelési eszköz-tömegek társadalmasításának ama formája felé sodor, amely a különböző fajta részvénytársaságokban lép elénk. E termelési és forgalmi eszközök némelyike már eleve olyan kolosszális, hogy, mint a vasutak, a tőkés kiaknázás minden más formáját kizárják. Egy bizonyos fejlődési fokon ez a forma is elégtelennek bizonyul; egy és ugyanazon iparág belföldi nagytermelői „trösztté", a termelés szabályozását célzó egyesüléssé alakulnak; meghatározzák a termelendő összmennyiséget, elosztják egymás között és így kikényszerítik az előre megállapított eladási árat. Minthogy azonban az ilyen trösztök az első rossz üzleti időben többnyire széthullanak, éppen ezáltal még koncentráltabb társadalmasítás felé sodornak: az egész iparág egyetlen nagy részvénytársasággá változik, a belföldi konkurrenciát felváltja ennek az egy társaságnak a belföldi monopóliuma; amint ez még 1890-ben megtörtént az angol alkálitermeléssel, amely most, mind a negyvennyolc nagy gyár egybeolvadása után, egyetlen egységesen vezetett, 120 millió márka tőkével rendelkező társaság kezében van.

A trösztökben a szabad konkurrencia átcsap monopóliumba, a tőkés társadalom terv nélküli termelése kapitulál az elkövetkező szocialista társadalom tervszerű termelése előtt. Igaz, hogy egyelőre még a tőkések üdvére és javára. Itt azonban a kizsákmányolás olyan kézzelfoghatóvá lesz, hogy össze kell omlania. Egyetlen nép sem tűrné el a trösztök által vezetett termelést, az összesség ily leplezetlen kizsákmányolását szelvényvagdosók maroknyi bandája által.

Így vagy úgy, trösztökkel vagy trösztök nélkül, végül is a tőkés társadalom hivatalos képviselőjének, az államnak kell átvennie a termelés vezetését.*

* Azt mondom, *kell*. Mert csak abban az esetben, ha a termelési vagy forgalmi eszközök *valóban* kinőttek a részvénytársasági vezetés alól, ha tehát az államosítás *gazdaságilag* elháríthatatlanná lett, csak abban az esetben jelent – még ha a mai állam hajtja is végre – gazdasági haladást, új előfok elérését ahhoz, hogy az összes termelőerőket birtokba vegye maga a társadalom. Ujabban azonban, amióta Bismarck rávetette magát az államosításra, bizonyos hamis szocializmus lépett fel, sőt itt-ott még némi lakájkodássá is fajult, amely *minden* államosítást, még a bismarckit is, minden további nélkül szocialistának nyilvánít. Persze, ha a dohány államosítása szocialista dolog volna, akkor Napóleon és Metternich is a szocializmus megalapítói közé számítanának. Amikor a belga állam egészen köznapi politikai és pénzügyi okokból maga építette fő vasutait, amikor Bismarck minden gazdasági szükségesség nélkül államosította Poroszország fő vasútvonalait, egyszerűen azért, hogy háború esetére jobban berendezhesse és kihasználhassa őket, hogy a vasúti hivatalnokokat a kormány szavazóbarmaivá nevelje, és főleg hogy parlamenti határozatoktól független, új jövedelmi forrást szerezzen magának – ezek semmi esetre sem voltak szocialista lépések, sem közvetlenül,

Az állami tulajdonná változtatás e szükségessége legelőször a nagy forgalmi intézményeknél: postánál, távíróknál, vasutaknál jelentkezik.

Míg a válságok leleplezték a burzsoáziának a modern termelőerők további igazgatására való képtelenségét, a nagy termelési és forgalmi intézményeknek részvénytársaságokká, trösztökké és állami tulajdonná való átalakulása megmutatja, hogy a burzsoázia az igazgatás céljára nélkülözhető. A tőkés összes társadalmi funkcióit most fizetett alkalmazottak látják el. A tőkésnek nincs többé társadalmi tevékenysége, jövedelmek bezsebelésén, szelvények levagdosásán és tőzsdejátékon kívül, amikor is a különböző tőkések egymástól szedik el tőkéiket. Ha a tőkés termelési mód először munkásokat szorított ki, most a tőkéseket szorítja ki és éppúgy, mint a munkásokat, a felesleges népességbe utalja őket, ha egyelőre még nem is az ipari tartalékhadseregbe.

De sem a részvénytársaságokká és trösztökké, sem az állami tulajdonná változtatás nem szünteti meg a termelőerők tőke-tulajdonságát. A részvénytársaságoknál és trösztöknél ez kézenfekvő. És a modern állam megint nem más, mint az a szervezet, melyet a polgári társadalom alkot magának azért, hogy a tőkés termelési mód általános külső feltételeit mind a munkások, mind az egyes tőkések túlkapásai ellenében fenntartsa. A modern állam, bármi is a formája, lényegileg tőkés gépezet, a tőkések állama, az eszmei össztőkés. Minél több termelőerőt vesz át tulajdonába, annál inkább válik valóságos össztőkéssé, annál több állampolgárt zsákmányol ki. A munkások bérmunkások, proletárok maradnak. A tőkeviszonyt nem szüntetik meg, hanem éppenséggel tetőpontjáig hajtják. De a tetőpontra érve ez a viszony átcsap. A termelőerők állami tulajdona nem megoldása a konfliktusnak, de magában rejti a megoldás formális eszközét, fogódzóját.

E megoldás csak abban állhat, hogy a modern termelőerők társadalmi természetét ténylegesen elismerik, hogy tehát a termelési, elsajátítási és cseremódot összhangba hozzák a termelési eszközök társadalmi jellegével. És ez csak azáltal történhetik meg, hogy a társadalom nyíltan és kerülőutak nélkül birtokába veszi a termelőerőket, amelyek az övét kivéve minden más vezetés alól kinőttek. Ezzel a termelési eszközök és termékek társadalmi jellegét – amely ma maguk a termelők ellen fordul, amely a termelési és cseremódot periodikusan áttöri és csak vakon ható természeti törvényként,

---

sem közvetve, sem tudatosan, sem tudattalanul. Különben a királyi Seehandlung[218], a királyi porcelán-manufaktúra, sőt a katonai századszabó, vagy éppenséggel a III. Frigyes Vilmos alatt a harmincas években egy ravaszdi kópé által a legkomolyabban államosításra indítványozott – bordélyok is szocialista berendezkedések lennének. – *Engels jegyzete.*

erőszakosan és rombolóan tör keresztül – a termelők teljes tudatosságával érvényre juttatják, és ez a jelleg átváltozik a zavarnak és a periodikus összeomlásnak egyik okából magának a termelésnek a leghatalmasabb emelőjévé.

A társadalmilag hatékony erők ugyanúgy hatnak, mint a természeti erők: vakon, erőszakosan, rombolóan, ameddig fel nem ismerjük őket és nem számolunk velük. Mihelyt azonban megismertük őket, megértettük működésüket, irányaikat, hatásaikat, már csak tőlünk függ, hogy akaratunknak mindinkább alávessük őket és segítségükkel céljainkat elérjük. És egész különösen érvényes ez a mai hatalmas termelőerőkre. Amíg makacsul vonakodunk attól, hogy természetüket és jellegüket megértsük – és e megértés ellen kapálódzik a tőkés termelési mód, s kapálódznak védelmezői –, mindaddig ezek az erők ellenünkre, mi ellenünk fejtik ki hatásukat, mindaddig ők uralkodnak rajtunk, amint ezt részletesen leírtuk. De mihelyt megértettük természetüket, a társult termelők kezében démoni uralkodókból kezes szolgákká változtathatók. A különbség ugyanaz, mint amely a zivatar villámában levő villamosság romboló hatalma és a távíró és a fényív megfékezett villamossága között, a tűzvész és az ember szolgálatában működő tűz között fennáll. A mai termelőerőknek ezzel a végre felismert természetük szerinti kezelésével a társadalmi termelési anarchia helyébe a termelésnek az összesség és minden egyes ember szükségletei szerinti társadalmian tervszerű szabályozása lép; ezzel a tőkés elsajátítási módot, melyben a termék először a termelőt, de azután az elsajátítót is leigázza, felváltja a termékeknek az az elsajátítási módja, mely maguknak a modern termelési eszközöknek a természetében van megalapozva: egyfelől közvetlenül társadalmi elsajátítás mint a termelés fenntartásának és kibővítésének eszköze, másfelől közvetlenül egyéni elsajátítás mint létfenntartási és élvezeti eszköz.

A tőkés termelési mód azzal, hogy a népesség nagy többségét mindinkább átváltoztatja proletárokká, megteremti azt a hatalmat, mely e forradalmasítást, pusztulás terhe mellett, végrehajtani kényszerül. Azzal, hogy mindinkább a nagy, társadalmasult termelési eszközöknek állami tulajdonná változtatására szorít, maga jelzi a forradalmasítás végrehajtásának útját. *A proletariátus megragadja az államhatalmat és a termelési eszközöket először is állami tulajdonná változtatja.* De ezzel megszünteti önmagát mint proletariátust, ezzel megszüntet minden osztálykülönbséget és osztályellentétet, és ezzel megszünteti az államot is mint államot. Az eddigi, osztályellentétekben mozgó társadalomnak szüksége volt az államra, azaz a mindenkori kizsákmányoló osztály valamely szervezetére külső termelési

feltételeinek a fenntartásához, tehát nevezetesen a kizsákmányolt osztály erőszakos fékentartásához az elnyomásnak a fennálló termelési mód által adott feltételei között (rabszolgaság, jobbágyság vagy hűbéri függőség, bérmunka). Az állam az egész társadalom hivatalos képviselője, látható testületben való összefoglalása volt, de csak annyiban volt ez, amennyiben annak az osztálynak az állama volt, amely a maga idejében maga képviselte az egész társadalmat: az ókorban a rabszolgatartó állampolgárok állama, a középkorban a feudális nemesség állama, korunkban a burzsoázia állama. Azzal, hogy végül ténylegesen az egész társadalom képviselője lesz, feleslegessé teszi önmagát. Mihelyt nincs többé elnyomatásban tartandó társadalmi osztály, mihelyt az osztályuralommal és az egyedi létezésért folyó – a termelés eddigi anarchiájában megalapozott – küzdelemmel együtt az ebből fakadó összeütközések és túlkapások is kiküszöbölődnek, nincs többé mit elnyomni, ami külön elnyomó hatalmat, államot tenne szükségessé. Az első aktus, amelyben az állam valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel – a termelési eszközök birtokbavétele a társadalom nevében – egyszersmind utolsó önálló aktusa is mint államnak. Az államhatalomnak társadalmi viszonyokba való beavatkozása egyik területen a másik után feleslegessé válik és magától elenyészik azután. A személyek feletti kormányzás helyébe dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép. Az államot nem „eltörlik", *az állam elhal.* Ehhez kell mérni a „szabad népállam"[219] frázisát, tehát mind időleges agitatorikus jogosultságát, mind végérvényes tudományos elégtelenségét tekintve; szintúgy az úgynevezett anarchistáknak a követelését, hogy az államot máról holnapra el kell törölni.

Az összes termelési eszközöknek a társadalom által történő birtokbavétele a tőkés termelési mód történelmi fellépése óta gyakorta ott lebegett többékevésbé homályosan egyesek, valamint egész szekták előtt is mint jövőeszmény. De lehetségessé, történelmi szükségszerűséggé csak akkor válhatott, amikor keresztülvitelének tényleges feltételei megvoltak. Mint minden más társadalmi haladás, ez sem annak felismerése által válik kivihetővé, hogy az osztályok létezése ellentmond az igazságosságnak, az egyenlőségnek stb., nem az arra való puszta akarat által, hogy ezeket az osztályokat eltöröljük, hanem bizonyos új gazdasági feltételek által. A társadalomnak egy kizsákmányoló és egy kizsákmányolt, egy uralkodó és egy elnyomott osztályra való hasadása a termelés korábbi csekély fejlettségének a szükségszerű következménye volt. Amíg a társadalmi összmunka csak olyan hozadékot szolgáltat, amely csak kevéssel haladja túl azt, ami mindenki szűkös létezéséhez szükséges, amíg tehát a munka a társadalom tagjai nagy többsé-

gének minden vagy csaknem minden idejét igénybe veszi, mindaddig ez a társadalom szükségképpen osztályokra oszlik. A kizárólag a munkában robotoló nagy többség mellett kialakul a közvetlenül termelő munkától felszabadított osztály, amely a társadalom közös ügyeit látja el: munkavezetést, államügyeket, igazságszolgáltatást, tudományt, művészeteket stb. Tehát a munkamegosztás törvénye az, ami az osztálymegoszlás alapjául szolgál. Ez azonban nem volt akadálya annak, hogy ezt az osztályokra beosztást ne erőszakkal és rablással, csellel és csalással vigyék keresztül, s hogy az uralkodó osztály, egyszer nyeregbe jutva, valaha is elmulassza uralmát a dolgozó osztály rovására megszilárdítani és a társadalmi vezetést a tömegek fokozott kizsákmányolásává átváltoztatni.

De ha az osztályokra beosztásnak eszerint van bizonyos történelmi jogosultsága, csakis egy adott időközre nézve, adott társadalmi feltételek mellett van. A termelés elégtelenségén alapult; a modern termelőerők teljes kibontakozása fogja elsöpörni. És csakugyan, a társadalmi osztályok eltörlésének egy olyan történelmi fejlődési fok az előfeltétele, amelyen nem csupán ennek vagy annak a meghatározott uralkodó osztálynak, hanem egyáltalában bármely uralkodó osztálynak, tehát magának az osztálykülönbségnek a fennállása anakronizmussá vált, elavult. Tehát a termelés fejlődésének olyan magas foka az előfeltétele, amelyen a termelési eszközöknek és termékeknek s ezzel a politikai uralomnak, a művelődés és szellemi vezetés monopóliumának elsajátítása egy különös társadalmi osztály által nemcsak feleslegessé, hanem gazdaságilag, politikailag és intellektuálisan a fejlődés akadályává is lett. Ezt a pontot most elértük. A burzsoázia politikai és intellektuális csődje maga a burzsoázia előtt is alig titok már, gazdasági csődje pedig szabályszerűen tízévenként ismétlődik. A társadalom minden válságban saját, számára felhasználhatatlan termelőerőinek és termékeinek terhe alatt fulladozik és gyámoltalanul áll az előtt az abszurd ellentmondás előtt, hogy a termelőknek nincs mit fogyasztaniok, mert hiányzanak a fogyasztók. A termelési eszközök terjeszkedési ereje szétfeszíti a kötelékeket, melyeket a tőkés termelési mód rárakott. E kötelékekből való felszabadításuk az egyetlen előfeltétele annak, hogy a termelőerők szakadatlanul, mind gyorsabban előrehaladó módon fejlődjenek s ezzel együtt maga a termelés gyakorlatilag korlátlanul fokozódjék. Ez még nem minden. A termelési eszközök társadalmi elsajátítása nemcsak a termelés most fennálló mesterséges gátlását küszöböli ki, hanem a termelőerők és termékek pozitív elpocsékolását és elpusztítását is, ami jelenleg a termelés elkerülhetetlen kísérője, s tetőpontját a válságokban éri el. Ezenkívül egy tömeg termelési eszközt és terméket szabaddá tesz az összesség

számára azzal, hogy kiküszöböli a most uralkodó osztályok és politikai képviselőik ostoba, fényűző pazarlását. Az a lehetőség, hogy a társadalmi termelés révén a társadalom minden tagjának olyan exisztenciát biztosítsanak, mely nemcsak anyagilag tökéletesen kielégítő és napról napra bőségesebbé lesz, hanem szavatolja nekik testi és szellemi adottságaik teljes szabad kiképzését és működtetését – ez a lehetőség most először létezik, de *létezik*.*

A termelési eszközöknek a társadalom által történő birtokbavételével kiküszöbölődik az árutermelés és ezzel együtt a terméknek a termelő feletti uralma. A társadalmi termelésen belüli anarchiát tervszerű tudatos szervezettség váltja fel. Az egyedi létezésért folyó küzdelem véget ér. Ezzel válik csak ki az ember, bizonyos értelemben, végérvényesen az állatvilágból, lép át állati létezési feltételekből valóban emberiek közé. Az embereket körülvevő életfeltételek köre, amely idáig uralkodott az embereken, most az emberek uralma és ellenőrzése alá kerül, akik első ízben válnak a természetnek tudatos, valóságos uraivá, mert és amennyiben saját társadalmasításuknak uraivá válnak. Saját társadalmi tevékenykedésük törvényeit, amelyek idáig idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként álltak velük szemben, az emberek akkor majd teljes szakismerettel alkalmazzák s ezzel uralkodnak majd rajtuk. Az emberek saját társadalmasítása, amely eddig a természet és történelem által rájuk kényszerítettként állt velük szemben, most az ő szabad tettükké válik. Az objektív, idegen hatalmak, amelyek eddig a történelmen uralkodtak, maguknak az embereknek az ellenőrzése alá kerülnek. Csak ettől kezdve fogják az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni történelmüket, csak ettől kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott társadalmi okoknak túlnyomóan és egyre fokozódó mértékben az általuk akart hatásaik is. Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.

Végezetül foglaljuk röviden össze a fejlődés általunk kifejtett menetét:

---

* Egynéhány szám megközelítő elképzelést adhat a modern termelési eszközöknek – még a tőkés nyomás alatt is – roppant terjeszkedési erejéről. Giffen számítása[220] szerint Nagy-Britannia és Írország összgazdagsága kerek számban:

1814-ben – 2200 millió font sterling	=	44 milliárd márka	
1865-ben – 6100 " " "	=	122 "	"
1875-ben – 8500 " " "	=	170 "	"

Ami a termelési eszközöknek és termékeknek a válságokban történő elpusztítását illeti, a német ipari vállalkozók második kongresszusán, Berlin, 1878 február 21., egymagában *a német vasipar* összveszteségét a legutolsó krachban 455 millió márkára tették. – *Engels jegyzete*

I. *Középkori társadalom*: Kis egyedi termelés. Egyedi használatra szabott termelési eszközök, ezért ősi módon esetlenek, kisszerűek és törpe hatásúak. Közvetlen felhasználásra történő termelés, akár maga a termelő, akár feudális ura számára. Csak ott, ahol a termelésnek van e felhasználás feletti többlete, kínálják fel ezt a többletet eladásra és kerül cserére: az árutermelés tehát csak keletkezőben van; de már most magában tartalmazza, csírájában, *a társadalmi termelés anarchiáját.*

II. *Tőkés forradalom*: Az ipar átalakulása először az egyszerű kooperáció és a manufaktúra révén. Az eddig szétszórt termelési eszközök nagy műhelyekben való koncentrációja, ezzel az egyesek termelési eszközeiből társadalmi termelési eszközökké való átváltoztatásuk — olyan átváltoztatás, amely a csere formáját nagyjában és egészében nem érinti. A régi elsajátítási formák hatályban maradnak. Fellép a *tőkés*: abbeli tulajdonságában, hogy tulajdonosa a termelési eszközöknek, elsajátítja a termékeket is és árukká teszi őket. A termelés társadalmi aktussá lett; a csere és vele együtt az elsajátítás egyéni aktusok maradnak, az egyes embernek az aktusai: *A társadalmi terméket az egyedi tőkés sajátítja el.* Ez az alap-ellentmondás, ebből fakadnak az összes ellentmondások, amelyekben a mai társadalom mozog, s amelyeket a nagyipar nyíltan napvilágra hoz.

A. A termelő elválasztása a termelési eszközöktől. A munkásnak élethossziglani bérmunkára ítélése. *Proletariátus és burzsoázia ellentéte.*

B. Az árutermelésen uralkodó törvények növekvő előtérbelépése és fokozódó hatékonysága. Féktelen konkurrenciaharc. *Az egyes gyárban levő társadalmi szervezettség és az össztermelésben fennálló társadalmi anarchia közti ellentmondás.*

C. Egyfelől a gépi berendezés tökéletesítése, amit a konkurrencia minden egyes gyáros számára kényszerparancsolattá tesz, s ami egyet jelent munkásoknak egyre fokozódó kiiktatásával a szolgálatból: *ipari tartalékhadsereg.* — Másfelől a termelés korlátlan kiterjesztése, ami ugyancsak kényszertörvénye a konkurrenciának minden gyáros számára. — Mindkétfelől a termelőerők hallatlan fejlődése, a kínálat többlete a kereslet felett, túltermelés, a piacok túltelítettsége, tízévenkénti válságok, hibás kör: *felesleg — az egyik oldalon — termelési eszközökben és termékekben; felesleg — a másikon — munkásokban,* akik foglalkoztatás híján és létezési eszközök híján vannak; a termelés és a társadalmi jólét e két emelője azonban nem találkozhatik össze, mert a termelés tőkés formája megtiltja a termelőerőknek, hogy működjenek, a termékeknek, hogy forogjanak, hacsak előbb át nem változtak tőkévé: amit éppen sajátos fölös bőségük akadályoz meg. Az ellentmondás [Widerspruch] képtelenséggé [Widersinn] fokozódott: *A termelési mód fellázad a*

csereforma ellen. A burzsoáziára rábizonyult, hogy képtelen saját társadalmi termelőerőit tovább vezetni.

D. A termelőerők társadalmi jellegének részbeni elismerése, amire a tőkések maguk rákényszerülnek. A nagy termelési és forgalmi szervezetek elsajátítása, előbb *részvénytársaságok*, azután trösztök, majd az *állam* által. A burzsoázia felesleges osztálynak bizonyul; összes társadalmi funkcióit most fizetett alkalmazottak töltik be.

III. *Proletár forradalom*, az ellentmondások feloldása: a proletariátus megragadja a közhatalmat és e hatalom erejével a burzsoázia kezéből kisikló társadalmi termelési eszközöket köztulajdonná változtatja. Ezzel az aktussal megszabadítja a termelési eszközöket eddigi tőke-tulajdonságuktól és teljes szabadságot ad társadalmi jellegüknek az érvényrejutáshoz. Az előre megállapított terv szerinti társadalmi termelés immár lehetségessé válik. A termelés fejlődése különböző társadalmi osztályok további létezését anakronizmussá teszi. Amilyen mértékben eltűnik a társadalmi termelés anarchiája, elenyészik az állam politikai tekintélye is. Az emberek, akik végre uraivá lettek a saját társadalmasításuk módjának, ezzel egyszersmind a természetnek uraivá, önmaguknak uraivá – szabadokká lesznek.

E világfelszabadító tettet végbevinni – ez a modern proletariátus történelmi hivatása. E tett történelmi feltételeinek és ezzel magának a természetének alapjáig hatolni és így az akcióra hivatott, ma elnyomott osztályban saját akciója feltételeit és természetét tudatossá tenni – ez a proletár mozgalom elméleti kifejezésének, a tudományos szocializmusnak a feladata.

[Karl Marx]

A „Misère de la philosophie"-ről*[221]

Karl Marx „Misère de la philosophie" című műve 1847-ben, röviddel Proudhon „Contradictions économiques"** című, „Philosophie de la misère"*** alcímet viselő műve után jelent meg. Arra, hogy e könyvet, melynek eredeti kiadása elfogyott, újranyomassuk, az a körülmény indít bennünket, hogy magában foglalja a húsz évi munka nyomán a „Tőké"-ben kifejtett elmélet csíráit. Ekként a „Misère de la philosophie", valamint a Marx és Engels által 1848-ban kibocsátott „Kommunista Párt kiáltványa" olvasása bevezetésül szolgálhat a „Tőke" és mai szocialisták más műveinek tanulmányozásához, akik, mint Lassalle, ezekből merítették gondolataikat. A lapunknak adott újraközlési engedéllyel Marx irántunk érzett rokonszenvét kívánta tanúsítani.

Szólnunk kell még néhány szót a Proudhon-ellenes polémia heves jellegéről. Egyrészt Proudhon, bár támadta a hivatalos közgazdászokat (Dunoyer-t, Blanquit, az akadémikust és a „Journal des Economistes"[222] egész klikkjét), mégis értette a módját, hogy hízelegjen a hiúságuknak, míg egyidejűleg durva sértésekkel illette az utópista szocialistákat és kommunistákat, akiket Marx a modern szocializmus előfutáraiként tisztel. Másrészt a társadalmi termelés valóságos és történelmi fejlődésének megértetésére törekvő kritikai és materialista szocializmus útjának egyengetése végett kíméletlenül szakítania kellett azzal a közgazdasági ideológiával, melynek Proudhon – tudtán kívül – utolsó megtestesítője volt.

---

* – „A filozófia nyomorúságá"-ról – *Szerk.*

** – „Gazdasági ellentmondások" – *Szerk.*

*** – „A nyomorúság filozófiája" – *Szerk.*

Egyébként Marx a berlini „Sozialdemokrat"-ban[223] Proudhon halála után közölt cikkében elismerte Proudhon kitűnő tulajdonságait, a júniusi napok után tanúsított férfias magatartását és politikai írói tehetségét.

La Misère de la Philosophie
A megírás ideje: 1880 március vége
A megjelenés helye: „L'Egalité",
1880 április 7. (12.) sz.
Eredeti nyelve: francia
Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Körkérdés [a francia] munkásokhoz[224]

I

1. Mi a szakmája?

2. Az üzem, amelyben dolgozik, egy tőkés vagy egy részvénytársaság tulajdona-e? Közölje a *munkáltató* tőkéseknek vagy a társaság igazgatóinak nevét.

3. Jelölje meg a foglalkoztatott személyek számát.

4. Jelölje meg korukat és nemüket.

5. Mi az alkalmazott gyermekek (fiúk vagy lányok) alsó korhatára?

6. Jelölje meg a felügyelők és más olyan alkalmazottak számát, akik nem közönséges bérmunkások.

7. Vannak-e tanoncok? – Hányan?

8. A rendszeresen és szabályszerűen foglalkoztatott munkásokon kívül vannak-e külső munkások, idénymunkások?

9. Főnökének iparága kizárólag vagy főként a helyi vásárlók, az általános belső piac vagy a külföldi kivitel számára dolgozik-e?

10. Az üzem falun vagy városban van? Jelölje meg a helyet.

11. Ha munkahelye falun van, ipari munkája elégséges-e Önnek megélhetéséhez, vagy összekapcsolja mezőgazdasági munkával?

12. Munkáját kézzel végzi-e vagy gépek segítségével?

13. Közöljön részleteket arra vonatkozóan, milyen a munkamegosztás szakmájában.

14. Alkalmaznak-e gőzt mint mozgatóerőt?

15. Hány helyiségben gyakorolják a szakma különböző ágait? – Írja le azt a sajátos műveletet, amelyben foglalkoztatva van; ne csak technikai részéről beszéljen, hanem arról is, milyen izom- és idegmunkát követel, és melyek általános hatásai a munkások egészségére.

16. Írja le az üzem egészségügyi viszonyait: a helyiségek méreteit, az egy-egy munkásnak kijelölt helyet; milyen a szellőzés, a hőmérséklet, a fa-

lak meszelve vannak-e, milyenek az árnyékszékek, az általános tisztaság; gépzaj, fémpor, nedvesség stb.

17. Gyakorolnak-e községi vagy kormányfelügyeletet a műhelyek egészségügyi viszonyai felett?

18. Vannak-e az Ön szakmájában ártalmas kigőzölgések, amelyek szakmai betegségeket idéznek elő a munkások között?

19. Tele van-e zsúfolva a műhely gépekkel?

20. A mozgatóerő, az átviteli berendezés és a gépek el vannak-e látva a balesetek megelőzésére szolgáló védőberendezéssel?

21. Sorolja fel azokat a baleseteket, amelyeknek tanúja volt?

22. Ha bányában dolgozik, sorolja fel a munkáltatója által a szellőzés biztosítására és a robbanások és más veszélyes balesetek megakadályozására foganatosított megelőző rendszabályokat.

23. Ha vegyészeti gyárban, kohóban, fémárugyárban vagy bármely más, különös veszélyekkel járó iparban dolgozik, sorolja fel a munkáltatója által foganatosított elővigyázatossági rendszabályokat.

24. Milyen világítás van üzemében (gáz, petróleum stb.)?

25. Tűz esetére van-e elég vészkijárat?

26. Baleset esetén *törvényileg* köteles-e a munkáltató a munkást vagy családját kártalanítani?

27. Ha nem, kártalanította-e valaha azokat, akikkel szerencsétlenség történt, miközben meggazdagításán dolgoztak?

28. Van-e üzemében orvosi szolgálat?

29. Ha otthon dolgozik, írja le munkaszobája állapotát. – Csak szerszámokkal vagy kis gépekkel is dolgozik? Felhasználja-e gyermekei vagy más személyek (felnőttek vagy gyermekek, férfiak vagy nők) segítségét? – Magánfeleknek vagy egy vállalkozónak dolgozik-e? – Közvetlenül tárgyal-e vele vagy közvetítő útján?

II

30. Hány órát dolgozik naponta és hány napot hetente?

31. Sorolja fel az évi ünnepnapokat.

32. Milyen megszakítások vannak a munkanap folyamán?

33. Meghatározott időközökben vagy rendszertelenül étkeznek-e? Az üzemben vagy az üzemen kívül?

34. Dolgoznak-e az étkezési idő alatt?

35. Ha gőzt alkalmaznak, mikor kapcsolják be, mikor kapcsolják ki?

36. Van-e éjszakai munka?

37. Hány órát dolgoznak a gyermekek és a 16 éven aluli fiatalkorúak?

38. A gyermekek és a fiatalkorúak váltásban dolgoznak-e, úgy hogy kölcsönösen váltják egymást a munkaidő alatt?

39. A gyermekmunkát szabályozó törvényeket a kormány vagy a község léptette-e életbe? Megtartják-e a munkáltatók ezeket a törvényeket?

40. Vannak-e iskolák a szakmájában foglalkoztatott gyermekek és fiatalkorúak részére? Ha igen, melyek a tanítási órák? Ki vezeti az iskolákat? Mit tanítanak?

41. Ha éjjel-nappal dolgoznak, milyen a váltási rendszer?

42. Mekkora a munkaidő szokásos meghosszabbítása a fokozott ipari tevékenység időszakaiban?

43. A gépeket külön e munkára felvett munkások tisztítják-e, vagy a tisztítást a gépeken foglalkoztatott munkások munkanapjuk alatt ingyen végzik?

44. Melyek a késésekre vonatkozó rendelkezések, és milyen bírságokkal sújtják a késéseket? Mikor kezdődik a munkanap, mikor veszik fel újra a munkát az étkezési idők után?

45. Naponta mennyi időt vesz el az út az üzembe és vissza?

III

46. Milyen szerződéseket kötött munkáltatójával? Napra, hétre, hónapra stb. van-e szerződtetve?

47. Melyek a kikötött feltételek felmondás bejelentésére, illetve elfogadására?

48. Szerződésszegés esetén, ha a munkáltató a hibás, mi a büntetése?

49. Ha a munkás a hibás, mi a büntetése?

50. Ha vannak tanoncok, melyek szerződésük feltételei?

51. Munkájuk rendszeres-e vagy rendszertelen?

52. Szakmájában csak bizonyos idénymunka folyik, vagy a munka általában többé-kevésbé egyenletesen oszlik el az év folyamán? Ha csak bizonyos idényekben dolgozik, hogyan él a közbeeső időben?

53. Időre vagy darabbérben fizetik?

54. Ha időre fizetik, órabért vagy napibért kap?

55. Vannak-e különdíjazások túlóra esetén? Ha igen, milyenek?

56. Ha darabbérben fizetik, hogyan állapítják azt meg? Ha olyan iparban foglalkoztatják, ahol a végzett munkát mennyiség vagy súly szerint

mérik, mint a bányákban, munkáltatója vagy alkalmazottai folyamodnak-e családhoz, hogy megrövidítsék keresete egy részével?

57. Ha darabbérben fizetik, megtörténik-e, hogy minőségi kifogás ürügyén béréből csalárd levonásokat eszközölnek?

58. Akár darabbért, akár időbért kap, mikor fizetik ki, más szóval milyen hosszú a hitel, melyet vállalkozójának nyújt, mielőtt megkapja a végzett munka árát? Egy hét, egy hónap stb. után fizetik-e ki?

59. Megfigyelte-e, hogy bérének késedelmes kifizetése arra kényszeríti, hogy gyakran vegye igénybe a zálogházat, ott magas kamatot fizessen és nélkülözzön olyan dolgokat, amelyekre szüksége van; hogy adósságokat csináljon a boltosoknál és áldozatukká váljék, mert adósuk? Ismer-e olyan eseteket, amikor munkások elvesztették bérüket főnökük bukása vagy csődje folytán?

60. A béreket közvetlenül a főnök fizeti-e ki vagy pedig közvetítők (alvállalkozók [*marchandeurs*] stb.)?

61. Ha a béreket alvállalkozók vagy más közvetítők fizetik ki, melyek szerződésének feltételei?

62. Mekkora a napi és a heti pénzbére?

63. Mennyi bért kapnak az Önnel ugyanabban az üzemben együtt dolgozó nők és gyermekek?

64. Mennyi volt üzemében a legmagasabb napibér az elmúlt hónapban?

65. Mekkora volt a legmagasabb darabbér az elmúlt hónapban?

66. Mennyi volt az Ön bére ugyanezen idő alatt, és ha családja van, mennyi a bére feleségének és gyermekeinek?

67. A béreket teljes egészükben pénzben fizetik-e vagy másképpen?

68. Ha munkáltatójától bérli lakását, melyek a feltételek? Levonja-e a lakbért a béréből?

69. *Melyek a létszükségleti cikkek árai*, mint például:

a) Lakbér; bérleti feltételek; a szobák száma, a lakásban lakó személyek száma; javítások, biztosítások; a berendezés vásárlása és karbantartása; fűtés, világítás, víz stb.

b) Táplálék: kenyér, hús, főzelék, burgonya stb., tejtermékek, tojás, hal, vaj, olaj, zsír, cukor, só, fűszer, kávé, cikória, sör, almabor, bor stb., dohány.

c) A szülők és gyermekek ruházkodása, mosás, tisztálkodás, fürdő, szappan stb.

d) Különböző költségek: levélportó, zálogházi kölcsönök és letétek, a gyermekek iskoláztatási, szakmatanulási költsége, újságok, könyvek stb.,

járulékok a kölcsönös segélyegyletnek, sztrájkokra, egyesületeknek, szakszervezeteknek stb.

e) A szakmája gyakorlásával járó kiadások, ha vannak ilyenek.

f) Adók.

70. Kísérelje meg összeállítani saját és családja heti és évi jövedelmének, valamint heti és évi kiadásainak költségvetését.

71. Van-e olyan személyes tapasztalata, hogy a létszükségleti cikkek, amilyenek lakás, táplálkozás stb., árai jobban emelkedtek, mint a munkabér?

72. Sorolja fel az Ön által ismert bérváltozásokat.

73. Milyen bércsökkenéseket tapasztalt a pangás és az ipari válság idején?

74. Milyen béremelkedéseket tapasztalt az úgynevezett virágzás idején?

75. Milyen munkamegszakításokat idéztek elő a divat változásai és a részleges és általános válságok? Beszélje el saját kényszerű munkanélküliségének szakaszait.

76. Hasonlítsa össze az *Ön által termelt cikkek árát* vagy az Ön által teljesített szolgálatok díját munkája bérével.

77. Közölje azokat az Ön által ismert eseteket, amikor gépek bevezetése vagy más tökéletesítések révén munkások elvesztették állásukat.

78. A gépek fejlődésével és a munka termelékenységével növekedett-e vagy csökkent a munka intenzitása és tartama?

79. Tud-e olyan béremelésről, amely a termelés emelkedésének volt a következménye?

80. Tudott-e valaha közönséges munkásokról, akik 50 éves korukban visszavonulhattak és megélhettek abból a pénzből, amelyet mint bérmunkások kerestek?

81. Hány évig végezheti munkáját az Ön szakmájában egy átlagos fizikumú munkás?

IV

82. Vannak-e szakszervezetek szakmájában, és hogyan vezetik őket? – Küldje el szervezeti és ügyviteli szabályzataikat.

83. Hány sztrájk volt a szakmájában, amióta Ön ebben a szakmában dolgozik?

84. Mennyi ideig tartottak ezek a sztrájkok?

85. Általános vagy részleges sztrájkok voltak-e ezek?

86. Béremelés volt-e a céljuk, vagy azért szervezték őket, hogy ellenálljanak bércsökkentéssel szemben; vagy a munkanap hosszával kapcsolatban, vagy más okból robbantak-e ki?

87. Milyen eredményekkel jártak a sztrájkok?

88. Beszéljen az egyeztetőbírák tevékenységéről.

89. Szakmája támogatta-e más szakmához tartozó munkások sztrájkjait?

90. Beszéljen azokról a szabályzatokról és bírságokról, amelyekkel munkáltatója a bérmunkásait kordában akarja tartani.

91. Egyesültek-e a munkáltatók bércsökkentések, munkameghosszabbítások kikényszerítésére, sztrájkok megakadályozására és általában akaratuk érvényesítésére?

92. Tud-e olyan esetekről, amikor a kormány visszaélt a közhatalommal, hogy azt a munkáltatók szolgálatába állítsa munkásaikkal szemben?

93. Tud-e olyan esetekről, amikor a kormány közbelépett, hogy megvédje a munkásokat a vállalkozók és törvénytelen egyesüléseik zsarolásai ellen?

94. Végrehajtja-e a kormány a fennálló munkatörvényeket a vállalkozókkal szemben? Teljesítik-e kötelezettségüket a felügyelők?

95. Vannak-e üzemében vagy szakmájában kölcsönös segélyegyletek baleset, betegség, halál, időleges munkaképtelenség, öregség stb. . . . esetére? Küldje el szervezeti és ügyviteli szabályzataikat.

96. A belépés ezekbe az egyesületekbe önkéntes vagy kötelező? Az alap kizárólag a munkások ellenőrzése alatt van-e?

97. Ha a járulékok kötelezők és a vállalkozók ellenőrzése alatt vannak, visszatartják-e ezeket a bérekből? Fizetnek-e a vállalkozók kamatot a visszatartott összegekre? Visszaadják-e ezeket a munkásnak, ha felmond vagy elbocsájtják? Ismer-e olyan eseteket, amikor a munkások segélyeket kaptak az úgynevezett nyugdíjpénztárakból, amelyeket a főnökök ellenőriznek, de amelyeknek tőkéjét a munkások béréből vonták le?

98. Vannak-e szakmájában munkásszövetkezetek? Hogyan vezetik ezeket? Ugyanolyan módon foglalkoztatnak-e külső munkásokat, mint a tőkések? Küldje el szervezeti és ügyviteli szabályzataikat.

99. Vannak-e szakmájában olyan üzemek, ahol a munkások járandóságait részben bér címén és részben a profitban való állítólagos részesedés címén fizetik? Hasonlítsa össze azokat az összegeket, amelyeket ezek a munkások kapnak, azokkal, amelyeket más munkások kapnak olyan üzemekben, amelyekben nincs meg a profitban való állítólagos részesedés. Melyek az ilyen feltételek között dolgozó munkások kötelezettségei? Sztrájkolhatnak-e stb., vagy csak vállalkozóik alázatos szolgái lehetnek?

100. Milyenek a szakmájában foglalkoztatott munkások és munkásnők általános fizikai, intellektuális, erkölcsi feltételei?

101. Általános megjegyzések.

Enquête ouvrière

A megírás ideje: 1880 április első fele

A megjelenés helye: „La Revue socialiste", 1880 április 20. (4.) sz.

Eredeti nyelve: francia és angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

A szocialista munkások választási programja[225]

Figyelembe véve,

hogy a termelők osztályának felszabadítása egyenlő minden ember felszabadításával, nemre és fajra való tekintet nélkül,

hogy a termelők csak akkor lehetnek szabadok, ha a termelési eszközök birtokosai lesznek,

hogy a termelési eszközök csak két formában lehetnek a tulajdonukban:

1. egyéni formában, amely soha nem volt általános jelenség, és amelyet az ipari haladás egyre túlhaladottabbá tesz;

2. kollektív formában, amelynek anyagi és szellemi elemeit maga a tőkés társadalom fejlődése teremti meg;

figyelembe véve,

hogy a kollektív elsajátítás csak az önálló politikai pártban szervezett termelői osztály, a proletariátus forradalmi akciójából indulhat ki,

hogy egy ilyen szervezet létrehozását szorgalmazni kell a proletariátus rendelkezésére álló minden eszközzel, ideértve az általános választójogot, amelyet ilymódon a csalás eszközéből – mert eddig ez volt – a felszabadítás eszközévé alakítanak át;

a francia szocialista munkások, akik gazdasági téren erőfeszítéseik céljául az összes termelőeszközöknek kollektív tulajdonba való visszatérését tűzték ki, elhatározták, hogy *szervezési és harci eszközként* a következő *minimális* programmal indulnak a választásokon:

Programme Electoral
des Travailleurs Socialistes

A megírás ideje: 1880 május eleje

A megjelenés helye: „L'Egalité", 1880 június 30. (24.) sz.

Eredeti nyelve: francia

Aláírás nélkül

Karl Marx

[Széljegyzetek Adolph Wagner „Lehrbuch der politischen Ökonomie"-jához][226]

1. Wagner úr felfogása a *„társadalomjogi felfogás"* (2. old.). Ebben ő *„összhangban van Rodbertusszal, Langéval és Schäfflével"* (2. old.). Az *„alapvetés fő pontjait"* illetően *Rodbertusra és Schäfflére* hivatkozik. Wagner úr még az *egész népek* által űzött *tengeri rablásról* mint „jogtalan szerzésről" is azt mondja, hogy csak akkor rablás, ha „egy *igazi jus gentium*"* fennállását tesszük fel" (18. old. 3. jegyz.).

Mindenekelőtt *„a gazdasági közösség élet-feltételeit"* kutatja és *„ezekhez képest meghatározza az egyén gazdasági szabadságának szféráját"* (2. old.).

„A »kielégítésösztön« . . . *nem* úgy működik és kell hogy működjék, mint *tiszta természeti erő*, hanem, mint minden emberi ösztön, az ész és a lelkiismeret irányítása alatt áll. Minden belőle eredő emberi cselekvés ennélfogva *felelős* cselekvés és mindenkor *erkölcsi ítélet* tárgya, de ez az erkölcsi ítélet mindenesetre" (!) „maga is ki van téve a *történelmi változásnak*" (9. old.).

A *„munkánál"* (9. old. 2. §) Wagner úr nem tesz különbséget *mindegyik munka konkrét jellege* és a *munkaerő* mindeme konkrét munkafajtákban közös *ráfordítása* között (9–10. old.). „Még a *járadékszerzés célját* szolgáló *puszta vagyonkezelés* is folyvást olyan tevékenységekre kényszerít, amelyek *a munka fogalma* alá tartoznak, s ugyanígy az elért jövedelemnek a szükséglet kielégítésre való *felhasználása*" (10. old. 6. jegyz.).

W. szerint a *történelmi-jogi* kategóriák a „társadalmi kategóriák" (13. old. 6. jegyz.). „Nevezetesen a *helyzet adta természeti monopóliumok* – így különösen *városi* viszonyok között" (helyzet adta természeti monopólium a londoni Cityben!), „továbbá az *éghajlat* befolyása alatt egész országok *mezőgazdasági termelésére* vonatkozóan –, valamint a *fajlagos talajtermékenység adta természeti monopóliumok* – pl. különösen jó szőlőkben, mégpedig külön-

* – *népek joga*; *nemzetközi jog* – *Szerk.*

böző népek között is; pl. *trópusi termékeknek* mérsékelt égövi országokban történő *eladása* esetén" {„Adalékot nyújtanak ehhez a bizonyosféle természeti monopólium termékeire kirótt *kiviteli vámok*, amelyeket némely országban (Dél-Európa, trópusi országok) ama biztos előfeltételezéssel vetnek ki, hogy az idegen fogyasztóra fognak hárulni" (15. old. 11. jegyz.). Ha Wagner úr ebből vezeti le a kiviteli vámokat az európai déli országokban, ez mutatja, hogy semmit sem tud e vámok *„történetéről"*}* – „azt idézik elő, hogy a legalább *részben természet termette javakért* a *tisztán gazdaságiakhoz* képest megszerzésükkor a lehető legmagasabb ellenszolgáltatást adják" (15. old.).

A javak *rendszeres* cseréjének *(elkelésének)* területe a *piacuk* (21. old.). *A gazdasági javak között*: *„Személyekhez és dolgokhoz való viszonyok* (*res incorporales***), amelyeknek tárgyi lezártsága elvonatkoztatáson nyugszik: a) *a teljesen szabad forgalomból*: a *vevőkör*, a *cég* és hasonlók esetei, mikor más emberekhez fűződő, emberi tevékenységgel kialakított előnyös kapcsolatok *díjazásért* átengedhetők és megszerezhetők; b) a *forgalom* bizonyos *jogi korlátozásai* alapján: kizárólagos iparűzési jogok, reáljogosítványok, kiváltságok, monopóliumok, szabadalmak stb." (22–23. old.). Wagner úr a *„szolgálatokat"* a *„gazdasági javak"* alá sorolja (23. old. 2. jegyz. és 28. old.). A voltaképpeni motívum itt az az igyekvése, hogy Wagner titkos tanácsost *„termelő munkásként"* ábrázolja; mert, mondja, „e megválaszolás sérelmes mindazon osztályok megítélése szempontjából, amelyek *hivatásszerűen személyes szolgálatokat* végeznek, tehát a *cselédségre*, a *szabadfoglalkozásúakra* és következésképpen az *államra* nézve is. Csak ha a szolgálatokat is a gazdasági javakhoz számítjuk, lesznek a nevezett osztályok gazdasági értelemben *termelők*" (24. old.).

A következő igen jellemző W. és társai gondolkodásmódjára:

Rau megjegyezte: a *„vagyon* és úgyszintén a gazdasági javak *definíciójától* függ", hogy *„a szolgálatok* szintén odatartoznak-e vagy sem". Erre *Wagner*: a *„vagyonra"* *„olyan definíciót"* kell – *„megadni*, amely a *szolgálatokat belefoglalja a gazdasági javakba"* (28. old.). *„A döntő ok"* azonban az, „hogy a *kielégítési eszközök* semmiképpen sem állhatnak csupán dologi javakban, minthogy a *szükségletek nem csupán ilyenekre, hanem személyes szolgálatokra* (nevezetesen az államéira is, mint a *jogvédelemre* stb.) vonatkoznak" (28. old.).

---

* — *Itt és alább kapcsos zárójelekkel helyettesítettük a Marx által használt szögletes zárójeleket. — Szerk.*

** — *testetlen dolgok — Szerk.*

Vagyon: 1. „*tisztán gazdaságilag ... gazdasági javak* egy időpontban *meglevő készlete mint szükségletkielégítésre szolgáló részalap*", ez „*magánvaló vagyon*", „az össz- vagy nép- vagy nemzeti vagyon részei". 2. „Mint *történelmi-jogi fogalom ... gazdasági javaknak egy személy birtokában, ill. tulajdonában levő készlete*", „*vagyonbirtok*" (32. old.). Az utóbbi „*történelmi-jogi szempontból viszonylagos tulajdonfogalom.* A tulajdon csak *bizonyos rendelkezési jogosultságokat* és *bizonyos kizárási jogosultságokat* ad másokkal szemben. E jogosultságok *mértéke változó*" {ti. történelmileg} (34. old.). „A második értelemben minden vagyon *egyedi vagyon*, egy fizikai vagy jogi személy vagyona" (i. h.). *Közvagyon*, „különösen a *kényszerközösségi gazdaságok* vagyona, tehát nevezetesen az *állami, járási, községi vagyon.* Ez a vagyon *általános használatra* van rendeltetve (mint utak, folyók stb.) és az államnak stb. ... mint az *összesség* (nép, helybeli lakosság stb.) jogi *képviselőjének* tulajdonaként tekintődik, vagy pedig *tulajdonképpeni állami és községi vagyon*, tudniillik *igazgatási vagyon*, amely részt vesz az állami szolgáltatások létrehozásában, és *pénzügyi vagyon*, amelyet az állam arra használ, hogy bevételeket szerezzen szolgáltatásai létrehozásának eszközeiként" (35. old.).

Tőke, *capitale*, a *κεφάλαιον* fordítása, amivel egy pénzösszeg követelését jelölték a *kamat* (*τόκος*) ellenében. A középkorban felbukkant *capitale, caput pecuniae* mint fődolog, lényeges, eredeti (37. old.). Németül a *Hauptgeld** szót használták (37. old.). „*Tőke, szerzőtörzs, szerzeményező jószágkészlet: ingó szerzési eszközök készlete.*" Ezzel szemben: „*Használati készlet*: ingó élvezeti eszközök valamely tekintetben összefoglalt halmaza" (38. old. 2. jegyz.). *Forgó- és állótőke* (38. old., 2(a) és 2(b)).

Érték. Wagner úr szerint Marx értékelmélete „*szocialista rendszerének sarokköve*" (45. old.). Minthogy „szocialista rendszert" soha nem állítottam fel, ez Wagnerék, Schäffléék e tutti quanti** képzelődése. Továbbá: Marx „*a csereérték* – amelyre itt egyedül gondol – *közös társadalmi szubsztanciáját* a *munkában*, a *csereérték nagyságának mértékét* pedig a társadalmilag szükséges munkaidőben találja meg" stb.

Én sehol sem beszélek „*a csereérték közös társadalmi szubsztanciájáról*", hanem azt mondom, hogy a csereértékek (*csereérték* nem létezik, ha nincs belőle legalább kettő) valami *bennük közöset* fejeznek ki, ami „használati értékeiktől" {vagyis itt természeti alakjuktól} teljesen független, tudniillik az „*értéket*". Így ezt írom: „Tehát az a közös valami, ami az áru csere-

* – *szó szerint: főpénz – Szerk.*

** – és ahányan csak vannak – *Szerk.*

viszonyában, illetve csereértékében kifejeződik, az *áru értéke*. A további vizsgálat majd visszavezet bennünket a csereértékhez mint az érték szükségszerű kifejezési módjához, illetve megjelenési formájához, egyelőre *azonban* az értéket *ettől a formától függetlenül* kell szemügyre vennünk." (13. old.)[227]

Nem mondom tehát, hogy „a csereérték közös társadalmi szubsztanciája", a „munka"; és minthogy az *értékformát*, vagyis a csereérték fejlődését külön szakaszban hosszasan tárgyalom, különös volna ezt a „formát" „közös társadalmi szubsztanciára", a munkára visszavezetni. Wagner úr azt is elfelejti, hogy nálam a szubjektum nem „az érték", sem „a csereérték", hanem *az áru*.

Továbbá: „Ez a" (marxi) „elmélet azonban nem is annyira általános értékelmélet, mint *költségelmélet*, amely *Ricardóhoz* kapcsolódik" (i. h.). Wagner úr mind a „Tőké"-ből, mind (ha oroszul tudna) *Ziber írásaiból*[228] megtanulhatta volna, mi a különbség köztem és Ricardo között, aki a munkával valóban csak mint az *értéknagyság mértékével* foglalkozott és ezért nem talált semmiféle összefüggést értékelmélete és a pénz lényege között.

Ha Wagner úr azt mondja, hogy „ez nem általános értékelmélet", a saját szempontjából teljesen igaza van, mert ő általános értékelméleten az „érték" szó körüli okoskodást érti, ami módot ad neki arra is, hogy megmaradjon a német professzorok hagyományos szokásánál: összezavarni a „használati értéket" és „értéket", mert az „érték" szó mindkettőben közös. De amit a továbbiakban mond, hogy ez „*költségelmélet*", ez vagy tautológiára lyukad ki: az áruk, amennyiben értékek, csak valami *társadalmit*, munkát képviselnek, ennyiben pedig egy áru *értéknagyságát* szerintem *a benne foglalt* stb. *munkaidő nagysága* határozza meg, tehát az a normális munkatömeg, amelybe egy tárgy megtermelése kerül stb.; és Wagner úr úgy bizonyítja az ellenkezőjét, hogy biztosít arról, ez az stb. értékelmélet nem „az általános", mert nem felel meg Wagner úr nézetének az „általános értékelméletről". Vagy *valami helyt nem állót* mond: *Ricardo* (Smitht követve) összekeveri az értéket és a termelési költségeket; én már a „*Politikai gazdaságtan bírálatához*"-ban és úgyszintén a „Tőke" jegyzeteiben kifejezetten rámutattam arra, hogy az *értékek* és a *termelési árak* (amelyek csak pénzbeli kifejezései a termelési költségeknek) *nem* esnek egybe. Miért nem? – ezt Wagner úrnak *nem* mondtam meg.

Ezenkívül „önkényesen" „járok el", amikor „ezeket a költségeket csak a legszűkebb értelemben vett úgynevezett munkateljesítményre vezetem vissza. Ez mindig annak előzetes bizonyítását előfeltételezi, ami ez ideig hiányzik, tudniillik hogy lehetséges termelési folyamat a *magántőkések* tőkeképző és -felhasználó tevékenységének bármiféle közvetítése nélkül." (45. old.)

Ahelyett, hogy ilyen jövőbeli bizonyítás terhét róná rám, éppen fordítva, előbb Wagner úrnak kellett volna bebizonyítania, hogy *társadalmi termelési folyamat* – az egyáltalában-való termelési folyamatról nem is beszélve – *nem létezett* abban az igen nagyszámú közösségben, amelyek a *magántőkések megjelenése előtt léteztek* (óindiai közösség, délszláv családközösség stb.). Ezenkívül Wagner csak ezt mondhatta volna: a munkásosztály kizsákmányolása a tőkésosztály által, egyszóval a tőkés termelés jellege, amint azt Marx ábrázolja, helytálló, de Marx téved abban, hogy ezt a gazdaságot átmenetinek tekinti, míg Arisztotelész, fordítva, abban tévedett, hogy a *rabszolgagazdaságot nem* átmenetinek tekintette.

„Amíg ilyen bizonyítékot *nem* kapunk" {alias* amíg a tőkés gazdaság létezik}, „addig *valójában* a *tőkenyereség is*" {itt kibújik a lóláb, illetve a szamárfül} „az érték »*konstitutív*« eleme, *nem pedig* szocialista felfogás szerint csak *levonás* vagy »rablás« a munkáson" (45–46. old.). Hogy mi az a „*levonás a munkáson*", bőrének stb. lehúzása-e, az nem tűnik ki. Mármost az én ábrázolásomban valójában a tőkenyereség is *nem* „csak *levonás* vagy »rablás« a munkáson". Megfordítva, én a tőkést a tőkés termelés szükségszerű funkcionáriusának ábrázolom és igen tüzetesen megmutatom, hogy nemcsak „levon" vagy „*rabol*", hanem kikényszeríti az *értéktöbblet termelését*, tehát előbb segít létrehozni a levonandót; továbbá részletesen kimutatom, hogy még ha az árucserében *csak egyenértékek* cserélődnek is ki, a tőkés – ha kifizette a munkásnak munkaereje valóságos értékét – teljes joggal, vagyis az e termelési módnak megfelelő joggal tenne szert az *értéktöbbletre*. Mindez azonban nem teszi a „tőkenyereséget" az érték „*konstitutív*" *elemévé*, hanem csak azt bizonyítja, hogy abban az értékben, amelyet nem a tőkés munkája „*konstituált*", egy olyan rész rejlik, amelyet „jogosan", vagyis az árucserének megfelelő jog megsértése nélkül elsajátíthat.

„Ez az elmélet túlságos egyoldalúsággal csak ezt az egyik értékmeghatározó mozzanatot veszi tekintetbe" {1. Tautológia. Ez az elmélet helytelen, mert Wagnernak egy „általános értékelmélete" van, amely nem egyezik ezzel, azért az ő „értékét" a „használati érték" határozza meg, amint ezt nevezetesen a professzori fizetés bizonyítja; 2. Wagner úr az érték helyébe a mindenkori „piaci árat", illetve az ettől eltérő áruárat csempészi, ami az értéktől nagyon is különböző valami}, „*a költségeket*, és nem veszi tekintetbe a másikat, a használhatóságot, a *hasznot*, a *szükséglet* mozzanatát" {vagyis ez az elmélet nem keveri össze az „értéket" és a *használati értéket*, ami pedig a Wagner-fajta született Konfúziuszok szemében oly kívánatos}.

* – másképpen; más szóval – *Szerk.*

„Nemcsak a *mai forgalomban* folyó *csereértékképződésnek* nem felel meg" {az *árképződésre* gondol, amely abszolúte semmit sem változtat az *értékmeghatározáson*: egyébiránt a *mai forgalomban* certainly* *történik csereértékképződés*, amint ezt minden gründoló, áruhamisító stb. tudja, aminek semmi köze az értékképződéshez, de éles szeme van a „képzett" értékekhez; egyébként pl. *a munkaerő értékének* meghatározásánál abból indulok ki, hogy értékét valóban megfizetik, pedig *ténylegesen nem ez a helyzet*. Schäffle úr a „*Kapitalismus* etc."-ban úgy véli, hogy ez tőlem „nagylelkűség" vagy valami efféle. Pedig ez csupán tudományos szempontból szükséges eljárás}, „hanem, amint *Schäffle* a »Quintessenz«-ben és különösen a »Sozialer Körper«-ben kitűnően és *végérvényesen*" (!) „kimutatja, nem felel meg azoknak a viszonyoknak sem, amelyeknek *a marxi hipotetikus szociális államban szükségszerűen ki kellene alakulniok*". {Tehát a szociális állam, amelyet Schäffle úr volt oly kedves számomra „kialakítani", „*a marxi*" (nem pedig a Schäffle hipotézisében Marxra ráfogott) „szociális államma" változik át.} „*Csattanósan* kimutatható ez nevezetesen a gabona és hasonlók példáján, melyeknek *csereértékét* meglehetősen egyenlő szükséglet mellett a változó termések befolyása miatt még a »*szociális adók*« rendszerében *is* szükségszerűen *másképpen* kellene szabályozni, mint *pusztán a költségek szerint*." }Ahány szó, annyi hülyeség. Először is sehol sem beszéltem „*szociális adókról*" és *az érték vizsgálatánál* polgári viszonyokkal foglalkozom, nem pedig azzal, hogy ezt az *értéke*lméletet arra a „szociális államra" alkalmazzam, amelyet nem is én konstruáltam meg, hanem Schäffle úr az én részemre. Másodszor: ha rossz termés esetén a gabona ára emelkedik, akkor először is emelkedik az *értéke*, mert egy adott munkatömeg *kevesebb termékben realizálódik*; másodszor méginkább emelkedik az *eladási ára*. Mi köze ennek az én értékelméletemhez? Amennyivel a gabonát** *értéke felett adják el*, pontosan annyival *értékük alatt* – akár naturális, akár pénzformában – adnak el más árukat, éspedig még akkor is, ha saját pénzáruk *nem* csökken. Az *értékösszeg* ugyanakkora marad akkor is, ha ennek az egész *értékösszegnek* a pénzbeli kifejezése megnövekedett volna, tehát ha, Wagner úr szerint, a „csereérték" összege emelkedett volna. Ez az eset akkor, ha feltesszük, hogy a többi áruk összegének *áresése* nem fedezi a gabona *értéken felüli árát* (ártöbbletét). Ebben az esetben azonban a pénz csereértéke esett pro tanto*** értéke alá; valamennyi áru értékösszege nemcsak *ugyanaz* marad, hanem

---

* – bizonyosan; kétségkívül – *Szerk.*

** *A kéziratban*: a gabonaárat – *Szerk.*

*** – ugyanannyival; ennyiben; ennek arányában – *Szerk.*

még *pénzkifejezésben* is ugyanaz marad, ha a pénzt is az áruk közé számítjuk. Továbbá: a gabona árának a rossz termés okozta értékemelkedést meghaladó emelkedése a „szociális államban" mindenesetre kisebb lesz, mint a mai gabonauzsora mellett. Azután pedig a „szociális állam" a termelést már eleve úgy fogja berendezni, hogy az évi gabonaellátás csak egészen minimális mértékben függjön az időjárás változásától; a termelés terjedelmét – az ellátás és a használat oldalát benne – racionálisan szabályozzák majd. Végül a „szociális adó" – feltéve, hogy Schäffle erről szóló fantáziáit valóra váltanák –, mit bizonyíthat ez az én értékelméletem mellett vagy ellen? Éppoly keveset, mint az élelmiszerhiány következtében hajón vagy erődben vagy a francia forradalom alatt stb. foganatosított kényszerrendszabályok, amelyek nem is hederítenek az *értékre*; és micsoda szörnyűség, ha a „szociális állam" megsérti a „tőkés (polgári) állam" *értéktörvényeit*, tehát az értékelméletet is! Csupa gyerekes zöldség!}

Ugyanez a Wagner tetszelegve idézi Rau szavait: „Félreértések elkerülése végett szükséges megállapítani, mit értenek *értéken egyáltalán*, s *a német nyelvhasználatnak megfelel az*, hogy erre a *használati értéket* válasszuk. (46. old.)

Az értékfogalom levezetése (46. skk. old.).

Az *értékfogalomból* vezetendő le d'abord* a Wagner úr féle *használati érték és csereérték*, nem úgy, mint énnálam, egy *konkrétumból, az áruból*, és érdekes dolog ezt a *skolaszticizmust* a legújabb *„alapvetésében"* nyomon követnünk.

„*Természetes* törekvése az embernek, hogy ama *viszonynak*, amelyben a belső és külső *javak* a *szükségleteihez* állnak, eljusson a *világos tudatához* és *megértéséhez*. Ez a *becslés* (*értékbecslés*) révén történik, miáltal a javaknak, illetőleg a külvilág dolgainak *értéket tulajdonítanak* és azt *mérik*" (46. old.); a *12. oldalon* pedig ez olvasható: „A szükségletek kielégítésére szolgáló összes eszközöket *javaknak* nevezzük."

Ha tehát az első mondatban a „javak" szó helyébe annak wagneri *fogalomtartalmát* tesszük, akkor az idézett passzus első mondata így hangzik:

„*Természetes törekvése »az« embernek*, hogy ama *viszonynak*, amelyben a" szükségleteinek kielégítésére szolgáló „belső és külső" eszközök *„a szükségleteihez* állnak, *eljusson* a világos *tudatához* és *megértéséhez*". Valamelyest egyszerűsíthetjük ezt a mondatot, ha elejtjük „a stb. *belső* eszközöket", ahogy Wagner úr a közvetlenül rákövetkező mondatban azt rögtön „illetőleg" megteszi.

* – először is – *Szerk.*

„*Az*" ember? Ha itt az „ember" kategóriáról van szó, annak egyáltalában „semmi" szükséglete nincsen; ha arról az emberről, aki elszigetelten áll szemben a természettel, azt mint nem-csordaállatot kell felfogni; ha egy már a társadalom valamilyen formájában leledző emberről – és Wagner úr ezt felteszi, mert nála „az" ember, ha nem is egyetemi iskolázottsággal, de mindenesetre nyelvvel rendelkezik –, akkor kiindulópontként be kell mutatni ennek a társadalmi embernek a meghatározott jellegét, azaz annak a közösségnek a meghatározott jellegét, amelyben él, minthogy itt a termelésnek, tehát az ember *életelőállítási folyamatának* már van valamilyen társadalmi jellege.

De egy professzori iskolamesternél az embereknek a természethez való viszonyai eleve nem *gyakorlati*, tehát a tett által megalapozott viszonyok, hanem *elméletiek*, és mindjárt az első mondatban két efféle viszony van egymásba skatulyázva.

Először: minthogy a következő mondatban a „*szükségleteinek kielégítésére szolgáló külső eszközök*" vagy „*külső javak*" átváltoznak a „*külvilág dolgaivá*", ezáltal az első beskatulyázott viszony a következő alakot ölti: az ember *viszonyban* áll *a külvilág dolgaihoz* mint szükségleteinek kielégítésére szolgáló eszközökhöz. De az emberek korántsem azon kezdik, hogy „ilyen elméleti viszonyban álljanak a *külvilág dolgaihoz*". Mint minden állat, azon kezdik, *hogy esznek, hogy isznak* stb., tehát nem azon, hogy „állnak" egy viszonyban, hanem azon, *hogy aktívan viselkednek*, hogy a külvilág bizonyos dolgait a tett által hatalmukba kerítik és így elégítik ki szükségletüket. (A termelésen kezdik tehát.) E folyamat ismétlése révén belevésődik agyukba e dolgok azon tulajdonsága, hogy „szükségleteiket kielégítik"; az emberek, akárcsak az állatok, „elméletileg" is megtanulják valamennyi többitől megkülönböztetni azokat a külső dolgokat, amelyek szükségleteik kielégítésére szolgálnak. A továbbfejlődés bizonyos fokán, miután közben szükségleteik és a kielégítésüket biztosító tevékenységek is szaporodtak és továbbfejlődtek, ennek az egész osztálynak az esetében nyelvileg is elkeresztelik ezeket a külvilág többi részétől tapasztalatilag megkülönböztetett dolgokat. Ez szükségszerűen bekövetkezik, minthogy a termelési folyamatban – azaz e dolgok elsajátítási folyamatában – folyvást munkálkodó érintkezésben állnak egymással és ezekkel a dolgokkal, és csakhamar meg is kell küzdeniök másokkal ezekért a dolgokért. De ez a nyelvi megjelölés teljességgel csakis azt fejezi ki képzetként, amit ismételt igazolódás tapasztalattá tett, tudniillik, hogy a már bizonyos társadalmi összefüggésben élő emberek számára {ez a nyelv miatt szükségszerű előfeltétel} bizonyos külső dolgok szükségleteik kielégítésére szolgálnak. Az emberek csak azért

adnak ezeknek a dolgoknak különös (generic*) nevet, mert már tudják, hogy ezek a dolgok szükségleteik kielégítésére szolgálnak, mert többékevésbé gyakran ismételt tevékenység által ezeket megkaparintani és ezért birtokukban meg is tartani igyekeznek; talán „javaknak" nevezik őket vagy másegyébnek, ami kifejezi, hogy gyakorlatilag használják ezeket a dolgokat, hogy ezek a dolgok hasznosak számukra, és a dolognak sajátjaként tulajdonítják ezt a hasznosságjelleget, habár a birka szemében bajosan tűnhetik „hasznos" tulajdonságai egyikének, hogy az ember számára ehető.

Tehát: az emberek ténylegesen azon kezdték, hogy a külvilág bizonyos dolgait saját szükségleteik kielégítési eszközeiként elsajátították stb. stb.; később eljutnak oda, hogy *ezeket nyelvileg is* megjelölik olyanokként, amilyenek azok a gyakorlati tapasztalatban az ő számukra, tudniillik *szükségleteik kielégítési eszközeiként*, olyan dolgokként, amelyek „kielégítik" őket. Ha mármost azt a körülményt, hogy az emberek az ilyen dolgokat nemcsak gyakorlatilag kezelik szükségleteik kielégítési eszközeiként, hanem képzetükben és továbbmenően nyelvileg is szükségleteiket, tehát *őket magukat „kielégítő"* dolgokként jelölik meg ezeket {ameddig az ember szükséglete ki nincs elégítve, addig az ember *elégedetlen* a szükségleteivel, tehát önmagával}, ha ezt, „a német nyelvhasználat szerint", úgy nevezzük, hogy *„értéket* tulajdonítanak" nekik, ezzel azt bizonyítottuk, hogy az *„érték"* általános fogalma az embereknek a szükségleteiket kielégítő, a természetben készen talált dolgokhoz való viszonyulásából fakad, és hogy ilyenképpen ez az *„érték" nemi fogalma* és minden egyéb értékfajta, mint pl. az elemek vegyértéke, csak válfaja ennek.**

„Természetes törekvése" egy német gazdaságtanprofesszornak, hogy az „érték" gazdasági kategóriáját egy *„fogalomból"* vezesse le, s ezt azzal éri el, hogy amit a politikai gazdaságtanban vulgo*** „használati értéknek" hívnak, „német nyelvhasználat szerint" átkereszteli „értékké" egyáltalán. És mihelyt megtalálta az „értéket" egyáltalán, az újfent megintcsak arra szolgál, hogy *levezesse* a *„használati értéket"* az „értékből egyáltalán". Ehhez

---

* – nemi; átfogó – *Szerk.*

** *A kéziratban áthúzva:* De Wagner úrnál ez a „dedukció" még szebb lesz, mert neki *„az"* emberrel és nem az ember-„ek"-kel van dolga. Ezt az igen egyszerű „dedukciót" Wagner úr így fejezi ki: *„Természetes törekvése* az embernek" (olvasd: a német gazdaságtanprofesszornak), „hogy ama viszonynak", amelyben a külvilág dolgai nemcsak emberi szükségletek kielégítési eszközei, hanem ilyenekként nyelvileg el is ismertetnek és ezért szolgálnak is [. . .] – *Szerk.*

*** – közönségesen; köznyelven – *Szerk.*

csak az előbb elejtett „használati" toldalékot kell megint elébebiggyeszteni az „értéknek" egyáltalán.

Valóban Rau az (lásd 88. old.[229]), aki egyszerűen azt mondja, hogy „szükséges" (a német professzori iskolamesternek) „megállapítani, mit értenek *értéken egyáltalán*", és aki naivul hozzáteszi: „s *a német nyelvhasználatnak megfelel* az, hogy erre *a használati értéket válasszuk*". {A kémiában egy elem *vegyértékének* azt a számot nevezik, amelyben atomjainak egyike más elemek atomjaival kapcsolódhatik. De az atomok vegyülősúlyát is a különböző elemek ekvivalenciájának, egyenértékének nevezték stb. stb. Tehát először meg kell határozni az „érték egyáltalán" fogalmát stb. stb.}

Ha az ember *dolgokra mint „szükségleteinek kielégítési eszközeire"* vonatkozik, akkor rájuk *mint „javakra"* vonatkozik, *teste* Wagner*. A „javak" attribútumot tulajdonítja nekik; e *művelet tartalmát* semmiféleképpen sem másítja meg az, hogy Wagner úr ezt átkereszteli *„értéket tulajdonítássá"*. Saját renyhe tudata nyomban eljut „a megértéshez" a rákövetkező mondatban: „Ez a *becslés* (*érték*becslés) révén történik, miáltal *a javaknak, illetőleg* a *külvilág dolgainak értéket tulajdonítanak* és azt *mérik*." Nem akarunk szót vesztegetni arra, hogy Wagner úr az *értéket* az *érték*becslésből vezeti le (ő maga teszi hozzá a *becslés* szóhoz zárójelben az *„érték*becslést", hogy a dolognak eljusson a „világos tudatához és megértéséhez"). „Természetes törekvése" *„az* embernek", hogy ezt megtegye, a javakat *„értékekként"* „felbecsülje", és ezzel módot ad Wagner úrnak, hogy teljesítse ígéretét és *levezesse* az *„érték*fogalmat általában". Wagner nem hiába csempészi be a „javak" szó helyettesítésére *„illetőleg"* a *„külvilág dolgait"*. Abból indult ki: az ember a „külvilág" ama „dolgaihoz", amelyek szükségleteinek kielégítési eszközei, mint *„javakhoz"* „viszonyul". Ezeket a dolgokat tehát éppen azáltal *becsüli*, hogy mint „javakhoz" viszonyul hozzájuk. És e „becslésre" már korábban is kaptunk „körülírást", pl. ekként szólót: „Az ember mint *szükséglet szorította* lény folytonos érintkezésben áll az őt *körülvevő külvilággal* és *felismeri, hogy e világban életének és jólétének sok feltétele* lelhető fel." Ez mi egyebet sem jelent, mint hogy az ember annyiban *„becsüli* a külvilág dolgait", amennyiben azok az ő „szükséglet szorította lényét" kielégítik, szükségleteinek kielégítési eszközei, és ennélfogva, miként az előbb hallottuk, mint „javakhoz" viszonyul hozzájuk.

Mármost meg lehet tenni – különösen ha valaki érzi a „természetes" professzori „törekvést" arra, hogy levezesse a *fogalmát az értéknek általában* – a következőt: „a külvilág dolgainak" a „javak" attribútumot tulaj-

* – tanú rá; tanúsítja – *Szerk.*

donítani, *nevet* is adni, *„értéket tulajdonítani"* nekik. Azt is lehetett volna mondani: amennyiben az ember a külvilágnak az ő szükségleteit kielégítő dolgaihoz mint „javakhoz" viszonyul, annyiban „magasztalja" [„preist"] őket, tehát *„árat"* [*„Preis"*] tulajdonít nekik, és ezzel az *„ár* egyáltalán" fogalmának levezetését a Professor Germanicus részére ready cut* szállítaná *„az"* ember eljárásmódja. Mindazt, amit a professzor maga nem tud megtenni, megtéteti „az" emberrel, aki viszont valójában maga sem egyéb megint, mint a *professzori ember*, aki úgy véli, megértette a világot, ha elvont rubrikákba rendezi. Minthogy azonban a külvilág dolgainak *„értéket* tulajdonítani" itt csak másik szófordulat arra a kifejezésre, hogy a *„javak"* attribútumot tulajdonítani nekik, ennélfogva ezzel korántsem tulajdonítottunk, mint azt Wagner be akarja cselezni, *maguknak a „javaknak" „értéket"* mint „javakkénti jóságuktól" különböző meghatározást. A „javak" szó helyébe csempésztük csak az „érték" szót. {Mint látjuk, az *„ár"* szót is be lehetett volna csempészni. A *„kincs"* szót is be lehetett volna csempészni, mert amennyiben *„az"* ember a „külvilág" bizonyos „dolgaira" a *„javak"* bélyegét nyomja, annyiban „becsüli" [„schätzt"] őket és ennélfogva mint *„kincshez"* [„Schatz"] viszonyul hozzájuk. Látjuk tehát, hogyan varázsolhatta volna elő Wagner úr a három gazdasági kategóriát — *értéket, árat, kincset* — egy csapásra „az ember természetes törekvéséből" arra, hogy létrehozza a professzor begyepesedett fogalom-(képzet-)világát.} De Wagner úrban megvan a homályos törekvés arra, hogy kibújjon tautológialabirintusából és becselezzen egy „további valamit" vagy „valami továbbit". Innét ez a szólam: „miáltal a javaknak, *illetőleg* a külvilág dolgainak *értéket tulajdonítanak* stb.". Minthogy Wagner úr a „külvilág dolgainak" *javakká* bélyegzését, vagyis ezeknek emberi szükségletek *kielégítési eszközeiként* való (a képzetben történő) *kitüntetését* és *rögzítését* ditto** úgy nevezte el: e „dolgoknak *értéket tulajdonítani"*, ezért ezt éppoly kevéssé nevezheti úgy: „a *javaknak" értéket* tulajdonítani, mint ahogy nem mondhatná, hogy a külvilág dolgai „értékének" *„értéket tulajdonítani"*. Ám a salto mortalét*** e szavakban teszi meg: „a *javaknak, illetőleg* a külvilág dolgainak *értéket tulajdonítani"*. Wagnernak ezt kellett volna mondania: a külvilág bizonyos dolgainak *„javakká"* bélyegzését úgy is lehet *nevezni*: e dolgoknak *„értéket tulajdonítani"*, és ez a Wagner-féle *levezetése* az *„értékfogalomnak"* egyáltalán vagy általában. A *tartalmat* nem másítja meg a nyelvi kifejezésnek ez a

* – azonmód készen – *Szerk.*
** – úgyszintén – *Szerk.*
*** – halálugrást – *Szerk.*

megmásítása. Ez mindig csak a külvilág azon dolgainak, amelyek emberi szükségletek kielégítési eszközei, a *képzetben történő kitüntetése* vagy *rögzítése*, valójában tehát csak a *külvilág bizonyos dolgainak* mint „*az*" ember *szükségletei kielégítési eszközeinek felismerése és elismerése* (amely ember azonban mint olyan ténylegesen a „fogalomszükséglet" szorításában szenved).

De Wagner úr azt akarja nekünk vagy sajátmagának bebeszélni, hogy ő nem két nevet adott ugyanannak a tartalomnak, hanem a „javak" meghatározástól továbbhaladt egy attól megkülönböztetett, továbbfejlett „érték" *meghatározáshoz*, s ez egyszerűen azáltal történik, hogy a „külvilág dolgai" helyébe „*illetőleg*" becsempészi a „javak" szót, e folyamatot pedig megint „homályossá" teszi azáltal, hogy „a javak" helyébe „*illetőleg*" becsempészi a „külvilág dolgait". Saját konfúziója ilymódon eléri azt a biztos hatást, hogy konfundálja az olvasóit. Meg is fordíthatta volna ezt a szép „levezetést" a következőképpen: amennyiben az ember a külvilág azon dolgait, amelyek a szükségleteinek kielégítési eszközei, mint ilyen kielégítési eszközöket a külvilág többi dolgaitól *megkülönbözteti* és ennélfogva *kitünteti*, annyiban *értékeli [würdigt]* őket, *értéket [Wert]* tulajdonít *nekik*, vagyis *az* „*érték*" *attribútumot* adja nekik; ez úgy is kifejezhető, hogy jellegzetes jegyként a „*javak*" attribútumot tulajdonítja nekik, vagyis „javakként" tiszteli vagy becsüli őket. Ezáltal az „*értékeknek*", *illetőleg* a külvilág dolgainak a „*javak*" fogalmat *tulajdonítja*. És így abból a fogalomból, hogy „érték", „le van vezetve" az a fogalom, hogy „*javak*" általában. Az összes ilyesféle *levezetéseknél* csak arról van szó, hogy *elvezessenek* a feladattól, amelynek megoldásával nem tudnak megbirkózni.

Ámde Wagner úr egy lélegzetre a legnagyobb sebességgel áttér *a javak* „értékéről" ennek az értéknek a „*mérésére*".

A tartalom abszolúte ugyanaz marad, ha az érték szót egyáltalában be sem csempészték volna. Azt lehetne mondani: amennyiben az ember a külvilág bizonyos dolgaira, amelyek stb., a „*javak*" bélyegét nyomja, annyiban lassanként összehasonlítja majd egymással ezeket a „javakat" és – szükségletei hierarchiájának megfelelően – bizonyos rangsorba állítja, azaz, ha úgy akarjuk nevezni, „*méri*" őket. *E javak valóságos mértékeinek* fejlődéséről, vagyis *nagyságmértékeik* fejlődéséről Wagner itt a világért sem beszélhet, mert ez túl élénken emlékeztetné az olvasót arra, hogy mennyire nem arról van itt szó, amit máskülönben „*értékmérésen*" értenek.

{Hogy a külvilág azon dolgainak, amelyek emberi szükségletek kielégítési eszközei, mint „javaknak" a *kitüntetése* (az ilyenként való utalás rájuk) úgy is *elnevezhető*: e dolgoknak „értéket tulajdonítani", azt Wagner nemcsak Rau módjára a „német nyelvhasználatból" mutathatta volna ki, ha-

nem: itt van az a latin szó, hogy *dignitas* = *méltóság, érdemesség, rang* stb., amely dolgokra alkalmazva *„értéket"* is jelent; dignitas *dignus*-ból van leszármaztatva, ez pedig *dic*-ből: *point out, show, kitüntet, mutat*; *dignus* tehát annyit tesz, hogy *pointed out*; innen *digitus* is, az ujj, amivel mutatnak egy dolgot, rámutatnak; *görög*: *δείκ-νυμι, δάκ-τυλος** (finger**); *gót*: *ga-tecta* (dico***); *német*: *zeigen*°; és még sokkal távolabbi „levezetésekhez" is eljuthatnánk, tekintve, hogy *δεικνυμι*-ben vagy *δεικνύω*-ban (láthatóvá tesz, napvilágra hoz, *rámutat*) a *δέχομαι*-jal közös a *δέκ* (odatart, *elvesz*) alaptő.}

Ennyi banalitást, tautologikus zűrzavart, szócsavarást, csempészmanővert hoz össze Wagner úr nem egészen hét sorban.

Nem csoda, hogy ez a homályfi (vir obscurus[230]) e bűvészmutatvány után nagy önérzettel így folytatja: „A sok szempontból vitás és némely gyakran *csupán látszólag mély értelmű vizsgálódás* által még csak *homályosabbá tett értékfogalom* egyszerűen" (indeed°°) „kibontakozik" {rather°°° „összebonyolódik"}, „ha, mint eddig történt" {tudniillik Wagnernál}, „kiindulunk az ember szükségletéből és *gazdasági természetéből* és eljutunk a *javak fogalmához* s *ehhez fűzzük – az értékfogalmat*" (46. old.). Itt van nekünk a *fogalom*gazdaság, amelynek állítólagos *kibontakozása* a vir obscurusnál a *„fűzésre"* és némiképp a *„felfűzésre"* lyukad ki.

Az értékfogalom további levezetése.

Szubjektív és objektív érték. Szubjektíve és a *legáltalánosabb értelemben* a *javak értéke* = az a *jelentőség*, amelyet *„a javaknak . . . hasznosságuk miatt* tulajdonítanak . . . *nem* a magán-valóan vett dolgok tulajdonsága, habár objektíve a dolog hasznossága az előfeltétele" {tehát az *„objektív" érték* az előfeltétele}. „. . . . *Objektív* értelemben azután »*értéken*«, »*értékeken*« az *értékkel bíró javakat* is értik, ahol" (!) „jószág és érték, javak és értékek lényegileg azonos fogalmakká *lesznek*." (46–47. old.)

Miután Wagner azt, amit közönségesen *„használati értéknek"* neveznek el, egyszerűen *„értékké általában"*, *„értékfogalommá"* nevezte ki, el nem mulaszthatja, hogy vissza ne emlékezzék, miszerint „az így" (úgy! úgy!) „levezetett" (!) „érték" a *„használati érték"*. Miután először a „használati értéket" „értékfogalommá" általában, „értékké egyáltalán" nevezte ki, utó-

* – mutat – *Szerk.*
** – ujj – *Szerk.*
*** – mondok – *Szerk.*
° – mutat – *Szerk.*
°° – csakugyan, valójában – *Szerk.*
°°° – inkább; jobban mondva – *Szerk.*

lag felfedezi, hogy csak a „használati értékről" fecsegett, tehát ennek „levezetését" adta, mert az ő számára fecsegés és levezetés „lényegileg" azonos gondolkodási műveletek. Ez alkalommal azonban megtudjuk, hogy a t. c. Wagnerok eddigi „objektív" fogalomzűrzavarának mi a szubjektív veleje. Feltár ugyanis előttünk egy titkot. Rodbertus levelet írt neki – a tübingeni folyóirat[231] 1878-as évfolyamában olvasható –, amelyben ő, Rodbertus, megmagyarázza, miért „csak egyfajta érték" van, a használati érték. „Én" (Wagner) „csatlakoztam ehhez a felfogáshoz, melynek jelentőségét már az első kiadásban is kiemeltem." Arról, amit Rodbertus mond, ezt mondja Wagner: „Ez tökéletesen helyes és arra kényszerít, hogy megváltoztassuk az »*érték*« szokásos logikátlan »*beosztását*« *használati értékre és csereértékre*, amint ezt én az első kiadás 35. §-ában úgyszintén *eszközöltem.*" (48. old. 4. jegyz.) S ugyanez a Wagner engem (49. old. jegyz.) azon emberek közé sorol, akik szerint a „használati értéket" teljesen „el kell távolítani" „a tudományból".

Mindez „locsogás". De prime abord* én nem „fogalmakból" indulok ki, tehát nem is az „értékfogalomból", és ezért nem is kell ezt semmiféle módon „beosztanom". Amiből kiindulok, az a legegyszerűbb társadalmi forma, amelyben a munkatermék a mai társadalomban jelentkezik, s ez az „*áru*". Ezt elemzem, mégpedig mindenekelőtt abban *a formában, amelyben megjelenik*. Itt pedig azt találom, hogy az áru egyrészt természeti formájában *használati dolog*, alias *használati érték*, másrészt *csereérték hordozója* és ebből a nézőpontból maga is „csereérték". Ez utóbbinak további elemzése megmutatja nekem, hogy a csereérték csupán „megjelenési *formája*", önálló kifejezési módja az áruban bennefoglalt *értéknek*, s ekkor áttérek az utóbbinak az elemzésére. Ezért kifejezetten azt mondom, 2. kiad. 36. old.[232]: „Amikor ennek a fejezetnek az elején a szokványos szóhasználattal azt mondottuk: az áru használati érték és csereérték, ez, ha szigorúan vesszük, helytelen volt. Az áru használati érték, vagyis használati tárgy, és »érték«. Ez a kettőssége nyomban megmutatkozik, mihelyt *értékének* saját, az áru természeti formájától *különböző megjelenési formája* van, a *csereértéké*" stb. Tehát nem *az* értéket osztom meg használati értékre és csereértékre mint ellentétekre, amelyekre az elvontság, „az érték", hasad, hanem a munkatermék *konkrét társadalmi alakja*, az „*áru*" az, ami egyrészt használati érték és másrészt „érték", nem csereérték, mivelhogy a puszta megjelenési forma annak nem saját *tartalma*.

Másodszor: csak egy vir obscurus, aki egyetlen szót sem értett meg a

* – mindenekelőtt – *Szerk.*

„Tőké"-ből, vonhatja le ezt a következtetést: minthogy Marx a „Tőke" első kiadásának egyik jegyzetében[233] általában minden német professzori maszlagot a „használati értékről" elvet és azokat az olvasókat, akik a valóságos használati értékekről tudni akarnak valamit, „áruismereti útmutatókhoz" utasítja –, ezért nála a *használati érték* semmi szerepet nem játszik. Természetesen nem játssza ellenkezőjének, az „értéknek" szerepét, amelynek nincs hozzá más köze, mint hogy az „érték" szó előfordul a „használati érték" elnevezésben. Ugyanúgy azt is mondhatta volna, hogy a „csereértéket" mellőzöm, mert az csak megjelenési formája az értéknek, de nem maga az „érték", mivelhogy számomra egy áru „értéke" sem nem a használati értéke, sem pedig a csereértéke.

Ha az „árut" – a legegyszerűbb gazdasági konkrétumot – kell elemeznünk, távol kell tartanunk minden olyan vonatkozást, amelynek nincs köze az elemzés szóban forgó objektumához. Amit azonban az áruról, amennyiben használati érték, el kell mondani, azt ezért néhány sorban elmondtam, másrészt pedig kiemeltem azt a *jellegzetes formát*, amelyben itt a használati érték – a munkatermék – megjelenik, tudniillik: „Egy dolog* hasznos lehet és emberi munka terméke anélkül, hogy áru lenne. Aki termékével saját szükségletét elégíti ki, használati értéket hoz létre ugyan, de nem árut. Ahhoz, hogy árut termeljen, *nemcsak használati értéket kell termelnie*, hanem *használati értéket mások számára, társadalmi használati értéket*" (15. old.[234]). {Ez a Rodbertus-féle *„társadalmi használati érték"* gyökere.} Ezzel a használati értéknek – mint az „áru" használati értékének – magának is történelmi-sajátos jellege van. Primitív közösségekben, ahol pl. a létfenntartási eszközöket közösségileg termelik és a közösség tagjai között osztják el, a közös termék közvetlenül elégíti ki a közösség mindegyik tagjának, mindegyik termelőnek az életszükségleteit, a termék, a használati érték társadalmi jellege itt (*közös*) *közösségi jellegében* rejlik. {Rodbertus úr ezzel szemben az *áru* „társadalmi használati értékét" változtatja egyáltalán „társadalmi használati értékké", tehát locsog.}

Mint a fentiekből kitűnik, tisztára locsogás volna tehát az áru elemzésénél – mert egyrészt mint használati érték vagy jószág, másrészt mint „érték" jelentkezik – ez alkalomból mindenféle banális reflexiókba „bocsátkozni" olyan használati értékekről vagy javakról, amelyek nem esnek az áruvilág tartományába, mint „állami javak", „községi javak" stb., amint ezt Wagner és a német professzor in general** teszi, vagy az „egészség" nevű jószágról

* *A kéziratban*: termék – *Szerk.*

** – általában – *Szerk.*

stb. Ahol az állam maga tőkés termelő, mint bányák, erdőségek stb. kiaknázásában, ott terméke „áru" és ezért magán viseli minden más áru sajátos jellegét.

Másrészt a vir obscurus nem vette észre, hogy már az áru elemzésében sem állok meg annál a kettős módnál, amelyben az áru jelentkezik, hanem mindjárt továbbmegyek odáig, hogy az árunak ebben a kettősségében a *munka* kettős *jellege* jelentkezik, amelynek terméke: a *hasznos* munkáé, vagyis a munkák konkrét módjaié, amelyek használati értéket hoznak létre, és az elvont *munkáé, a munkáé mint a munkaerő ráfordításáé*, közömbös, hogy milyen „hasznos" módon fordítják rá (később ezen nyugszik a termelési folyamat ábrázolása); hogy *az áru értékformájának*, végső fokon pénzformájának, tehát a *pénznek* a fejlődésében egy áru *értéke* a másik áru *használati értékében*, azaz a másik áru természeti formájában fejeződik ki; hogy az *értéktöbbletet* magát *a munkaerő* egy „sajátos" és kizárólag reá jellemző *használati értékéből* vezetem le stb. stb., hogy tehát nálam a használati érték egészen más fontosságú szerepet játszik, mint az eddigi gazdaságtanban, de, nota bene, mindig csak akkor jön tekintetbe, amikor ez adott gazdasági alakulatok elemzéséből fakad, nem pedig a „használati érték" és „érték" fogalmak, illetve szavak feletti szőrszálhasogatásból.

Ezért az áru elemzésénél a „használati értéke" alkalmából sem bocsátkozom mindjárt „tőke"-definíciókba, hiszen ezek csakis merő értelmetlenségek lehetnek, amíg még az áru elemeinek elemzésénél tartunk.

Ami azonban Wagner urat az én előadásomban bosszantja (megbotránkoztatja), az az, hogy nem teszem meg neki a szívességet és nem követem a hazafias német professzori „törekvést" abban, hogy a használati értéket és az értéket összezagyváljam. A német társadalom, bárha igencsak post festum*, lassanként mégis elérkezett a feudális naturális gazdaságból – legalábbis annak túlsúlyából – a tőkés gazdasághoz, a professzorok azonban féllábbal még mindig benne állnak a régi szennyben, ami természetes. Földesurak jobbágyaiból az állam, vulgo a kormány jobbágyaivá váltak. Ezért mondja a mi vir obscurusunk is, aki észre sem vette, hogy az én *analitikus* módszeremnek, amely nem *az* emberből, hanem a gazdaságilag adott társadalmi időszakból indul ki, semmi köze a professzori német fogalomfűzési módszerhez („Szavakkal jól lehet vitázni, szavakból rendszert fabrikálni"[235]), emiatt mondja: „Én, egybehangzóan a *Rodbertus-féle* és egyben a *Schäffle-féle* felfogással, [előtérbe] helyezem *minden érték használati érték*-jellegét, s annál is inkább hangsúlyozom a használati érték-becs-

* – ünnep után; utólag; késedelmesen – *Szerk.*

lést, *mert* a csereérték-becslés a legfontosabb gazdasági javak közül sokra éppenséggel sehogy sem alkalmazható" {mi kényszeríti őt arra, hogy kifogásokat mondjon? – tehát mint az állam szolgája érzi kötelességének, hogy a használati értéket és az értéket összezagyválja!}, *„így nem alkalmazható az államra és szolgáltatásaira,* sem a közösségi gazdálkodás más viszonyaira." (49. old. jegyz.) {Ez a kémia tudománya előtti régi kémikusokra emlékeztet: minthogy a főzővaj, melyet a mindennapi életben (ősgermán szokás szerint) egyszerűen vajnak hívnak, lágy állagú, ezért *kloridokat – cinkvajat, antimonvajat* stb. – vajaknak neveztek, tehát, a mi vir obscurusunkkal szólva, ragaszkodtak valamennyi klorid, cink-, antimon- (vegyület) *vaj*jellegéhez.} A fecsegés ide lyukad ki: Minthogy bizonyos javak, nevezetesen *az állam* (ez is jószág!) és *„szolgáltatásai"* (nevezetesen az, amit politikai gazdaságtan-professzorai szolgáltatnak) *nem* „áruk", ezért az „árukban" magukban bennefoglalt két ellentett jelleget {amelyek egyben *kifejezetten* megjelennek a munkatermék *áru*formájában} össze kell zagyválni egymással! Wagnerről és társairól egyébként nehéz azt állítani, hogy jobban járnak, ha „szolgáltatásaikat" a „használati értékük", a tárgyi „tartalmuk" [„Gehalt"] szerint, mint ha „fizetésük" [*„Gehalt"*] szerint („szociális adó" révén, amint Wagner kifejezi) határozzák meg, azaz *megfizetettségük* szerint „becsülik".

{Az egyetlen, ami világosan alapul szolgál ehhez a német ostobasághoz, az az, hogy a *Wert** vagy *Würde*** szavakat nyelvileg először magukra a hasznos dolgokra alkalmazták, amelyek már régen léteztek – még mint „munkatermékek" is –, mielőtt *árukká* váltak. Ennek azonban pontosan annyi köze van az áru-„érték" tudományos meghatározásához, mint ahogy az a körülmény, hogy a *só* szót az ókoriak először a konyhasóra alkalmazták s ezért Plinius óta a *cukor* stb. is mint *sófajta* szerepel {indeed minden színtelen szilárd test, amely vízben oldható és sajátságos ízű}, nem jelenti azt, hogy a „só" kémiai kategóriája magában foglalja a cukrot stb.}

{Minthogy az árut a vevő nem azért veszi meg, mert értéke van, hanem mert „használati érték" és meghatározott célokra használatos, teljesen magától értetődik, 1. hogy a használati értékeket „felbecsülik", azaz megvizsgálják *minőségüket* (ugyanúgy, mint ahogy *mennyiségüket* megmérik, lemérlegelik stb.), 2. hogy ha különböző árufajták egyazon használati alkalmazásban egymással helyettesíthetők, akkor ezt vagy amazt részesítik előnyben stb. stb.}

* – *érték – Szerk.*

** – *érdem; méltóság – Szerk.*

A gótban csak egy szó van *Wert*-re és *Würdé*-re: vairths, *τιμή*, {*τιμάω – megbecsül*, azaz felbecsül; *árat* vagy *értéket* meghatároz; *taksál*; *átv. értelemben méltat, értékel, becsben tart, kitüntet.* – *Τιμή becslés, ezért*: érték vagy ár meghatározása, felbecslés, megbecslés. Azután: *értékelés, maga az érték, ár* is (Hérodotosz, Platón), *αἱ τιμαί – költségek Démoszthenésznél.* Azután: *értékelés, tisztelet*, becsülés, tiszteleti állás, tiszteletbeli hivatal stb.; *Rost*: „*Görög–német lexikon*"}.

Érték, ár (Schulze glosszáriuma) *gót*: *vairths*, melléknév, *ἄ ξιος**, *ἱκανός***; *ónord*: *verdhr* – érdemes; *verdh – érték, ár*; *angolszász*: veordh, *vurdh*; angol: worth, melléknév és főnév, *érték* és *érdem*. „*Középfelnémet*: *wert*, gen. *werdes*; melléknévként dignus***, *éppígy pfennicwert*°. *-wert*, gen. *werdes*: érték, érdem, pompa, *aestimatio*°°, *meghatározott értékű áru*, pl. *pfenwert, pennyworth. -werde*: meritum°°°, *aestimatio*, dignitas, értékes mivolt." (*Ziemann*: „Középfelnémet szótár".)

Wert és *Würde* tehát teljességgel összefüggenek, mind etimológia, mind jelentés szerint. A dolgot eltakarja a Wert-nek az újfelnémetben használatossá vált *nem-organikus* (hamis) *ragozásmódja*: Wert, Wertes ahelyett, hogy Werdes, mert a gót *th*-nak a felnémetben *d* és nem *th* = *t* felel meg, és a középfelnémetben is ez a helyzet (*wert*, gen. *werdes*, ugyanott). Középfelnémet szabály szerint a szóvégen a d-nek t-vé kellett lennie, tehát *werd* helyett *wert*, de genit.: *werdes*.

De mindennek ugyanolyan sok és ugyanolyan kevés köze van az „érték" gazdasági kategóriájához, mint a *kémiai elemek vegyértékéhez* (atomosság) vagy a kémiai ekvivalensekhez vagy egyenértékekhez (a kémiai elemek vegyülősúlyaihoz).

Továbbá megjegyzendő, hogy még ebben a nyelvi vonatkozásban is – ha *Würde* és *Wert* eredeti azonosságából magától, mint a dolog természetéből, következik, hogy ez a szó egyben vonatkozott dolgokra, munkatermékekre is a maguk természeti formájában – később e szót változatlanul közvetlenül átvitték az *árakra*, azaz az értékre a maga kifejlett értékformájában, azaz a *csereértékre*, aminek ugyanolyan kevés köze van a dologhoz, mint annak, hogy ugyanezt a szót továbbra is alkalmazták az érdemre általában,

* – értékes – *Szerk.*
** – méltó; valamivel felérő – *Szerk.*
*** – *méltó; érdemes* – *Szerk.*
° – *egy pfennig értékű* – *Szerk.*
°° – *becslés; becsülés* – *Szerk.*
°°° – érdem – *Szerk.*

a tiszteletbeli hivatalra stb. Tehát itt nyelvileg nincs megkülönböztetés használati érték és érték között.

Térjünk mármost rá a vir obscurus kezesére, *Rodbertusra* {akinek a cikke megnézendő a *tübingeni folyóiratban*}. A vir obscurus a következőket idézi Rodbertusból:

A *48. old. szövegében*: „Csak *egyfajta érték* van, és ez a használati érték. Ez vagy *egyéni* használati érték, vagy *társadalmi* használati érték. Az előbbi az egyénnel és annak szükségleteivel áll szemben, tekintet nélkül mindenféle társadalmi szervezetre." {Ez már ostobaság. (V. ö. a „Tőke", 171. old.[236]), ahol ezzel szemben meg van mondva, hogy a *munkafolyamat* mint használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység stb. „*közös sajátja*" (az emberi élet) „*valamennyi társadalmi formájának*" és „*független*" *mindegyiktől*. Először is az egyénnel nem a „használati érték" szó áll szemben, hanem *konkrét használati értékek*, és hogy *ezekből melyek* „állanak szemben" vele (ezeknél az embereknél „áll" [„steht"] minden; minden „rendi jellegű" [„ständisch"]), az teljesen a társadalmi termelési folyamat fokától függ, tehát szintén megfelel „valamiféle társadalmi szervezetnek". Ha pedig Rodbertus csak azt a triviális dolgot akarja mondani, hogy a használati érték, amely valóban használati tárgyként szemben áll egy egyénnel, mint az *ő* számára való egyéni használati érték áll vele szemben, akkor ez triviális tautológia, vagy pedig nem helytálló, mert, olyan dolgokról, mint rizs, kukorica vagy búza, vagy a húsról {ami a hinduval nem áll élelmiszerként szemben} nem beszélve, a professzori vagy titkos tanácsosi cím vagy a rendjel csak egészen meghatározott „társadalmi szervezetben" lehet szükséglet egy egyén számára.} „A második az a *használati érték*, amellyel egy sok egyéni szervezetből (ill. egyénekből) álló *társadalmi* szervezet bír" (48. old., szöveg). Gyönyörű német nyelv! Vajon a „társadalmi szervezet" „használati értékéről" van itt szó, vagy egy a „társadalmi szervezet" birtokában leledző használati értékről {mint pl. a kezdetleges közösségekben a föld}, vagy a használati érték meghatározott „társadalmi" formájáról egy *társadalmi szervezetben*, ahogyan pl. ott, ahol árutermelés uralkodik, a termelő által szolgáltatott használati érték szükségképpen „mások számára való használati érték", s ebben az értelemben „társadalmi használati érték"? Az efféle sekélyességgel semmire se megyünk.

Térjünk hát rá Wagnerünk Faustusának[237] másik tételére: „A csereérték csupán történelmi burka és függeléke a társadalmi használati értéknek egy meghatározott történelmi időszakban. Ha *valaki* a használati értékkel szembeállít *egy* csereértéket *mint logikai ellentétet*, akkor logikai fogalommal történelmi fogalmat állít logikai ellentétbe, ami logikailag megengedhetetlen"

(48. old. 4. jegyz.). „Ez", ujjong ibidem* Wagnerus, „ez tökéletesen igaz!" Ki az a „valaki", aki ilyet művel? Kétségtelen, hogy Rodbertus rám gondol, hiszen famulusa, R. Meyer szerint „nagy, vaskos kéziratot" írt a „Tőke" ellen. Ki állít logikai ellentétbe? Rodbertus úr, akinek számára „használati érték" és „csereérték", mindkettő természettől fogva puszta „fogalom". A valóságban minden árjegyzékben minden egyes árufajta végrehajtja ezt a logikátlan folyamatot, hogy magát mint *jószágot, használati értéket*, mint gyapotot, fonalat, vasat, gabonát stb. a többitől megkülönbözteti, mint a többitől minőségileg toto coelo** különböző „jószág" mutatkozik, ugyanakkor azonban a maga *árát* mint *egyazon lényegből* való minőségileg azonosat, de mennyiségileg különbözőt mutatja. Annak, aki használja, természeti alakjában mutatkozik be, s ettől teljességgel különböző, minden más áruval „közös" *értékformájában*, mihelyt mint *csereérték* jelentkezik. *„Logikai"* ellentét itt csak Rodbertusnál van és a vele rokon német professzori iskolamestereknél, akik az érték „fogalomból" indulnak ki, nem pedig a „társadalmi dologból", az „áruból", s ezt a fogalmat önmagában széthasítják (megkettőztetik), aztán pedig arról vitatkoznak, hogy a két agyrém közül melyik az igazi!

E peckes frázisok homályos hátterében pedig egyszerűen az a halhatatlan felfedezés húzódik meg, hogy az embernek minden körülmények között ennie, innia stb. kell {még csak nem is lehet folytatni: hogy ruhája, vagy kése és villája, vagy ágya és lakása legyen, mert ez *nem minden körülmények között* van így}; röviden, hogy szükségletei kielégítésére minden körülmények között külső tárgyakat kell készen találnia a természetben és hatalmába kerítenie, vagy a természetben készen találtból elkészítenie; miközben valóságosan így jár el, bizonyos külső dolgokhoz tehát tényleg mindig mint „használati értékekhez" viszonyul, azaz mindig az ő használatára szolgáló tárgyakként kezeli őket; ezért a használati érték Rodbertus szerint „logikai" fogalom; tehát, minthogy az embernek lélegzenie is kell, ezért a „lélegzet" „logikai" fogalom, de semmi esetre sem „fiziológiai". Rodbertus egész sekélyessége azonban ebben a „logikai" és „történelmi" fogalom közötti ellentétben világlik ki. Az „értéket" (a gazdaságit, ellentétben az áru használati értékével) csak megjelenési formájában, a *csereértékben* fogja fel, s minthogy ez csak ott lép fel, ahol a munkatermékeknek, a használati tárgyaknak legalább valamilyen része mint *„áru"* funkcionál – ez azonban nem kezdettől fogva, hanem csak egy bizonyos társadalmi fejlődési időszak-

* – ugyanott – *Szerk.*

** – minden tekintetben; mint ég és föld – *Szerk.*

ban, azaz a történelmi fejlődés egy meghatározott fokán történik így –, ezért a *csereérték* „történelmi" fogalom. Ha mármost R. – alább meg fogom mondani, miért nem látta ezt – tovább elemezte volna az áruk csereértékét – mert ez csupán ott létezik, ahol *áruk* többes számban fordulnak elő, különböző árufajták –, akkor e megjelenési forma mögött megtalálta volna az „értéket". Ha tovább vizsgálta volna az értéket, akkor a továbbiakban azt találta volna, hogy ebben a dolog, a „használati érték" mint emberi munka puszta *tárgyiasulása*, mint *egyenlő emberi munkaerő ráfordítása* szerepel és ezért ez a tartalom mint a *dolog tárgyi* jellege jelentkezik, mint ami dologilag *hozzá magához* tartozik, habár ez a tárgyiasság az áru természeti alakjában *nem* jelenik meg {ez pedig szükségessé teszi a külön *értékformát*}. Tehát azt találta volna, hogy az áru „értéke" csak egy történelmileg kifejlett formában fejezi ki azt, ami, ha *más formában* is, valamennyi többi történelmi társadalmi formában szintén létezik, *tudniillik a munka társadalmi jellegét*, amennyiben a munka mint *„társadalmi" munkaerő ráfordítása* létezik. Ha az áru „értéke" ilymódon csak meghatározott történelmi formája olyasvalaminek, ami minden társadalmi formában létezik, akkor azonban ugyanez áll a „társadalmi használati értékre" is, ahogy az az áru „használati értékét" jellemzi. Rodbertus úr az értéknagyság mértékét Ricardótól vette; de magát az érték szubsztanciáját éppoly kevéssé kutatta ki vagy értette meg, mint Ricardo; pl. a [munkafolyamat] *„közös"* jellegét a kezdetleges közösségben mint az összetartozó munkaerők közös szervezetében, s ezért *munkájuk*, vagyis ez erők ráfordításának „közös" jellegét sem.

Wagner zöldségére ez alkalommal felesleges több szót vesztegetni.

Az értéknagyság mértéke. Wagner úr itt bekebelez engem, de sajnálatára azt találja, hogy én a *„tőkeképzési munkát"* „kiküszöböltem" (58. old. 7. jegyz.). „Egy társadalmi szervek által szabályozott érintkezésben a *becsértékek*, ill. a *becsárak* meghatározásának e *költségmozzanat*" {így nevezi a termelésben ráfordított stb. munkamennyiséget} „megfelelő tekintetbevételével kell megtörténnie, ahogy az a korábbi hatósági és ipari becsléseknél elvben szintén történt, és ahogy egy esetleges *új taksarendszernél*" {szocialistánál! – így érti} „megintcsak történnie kell. A *költségek* azonban a szabad érintkezésben *nem* alkotják a csereértékek és az árak *kizárólagos* meghatározási alapját és semmiféle *elgondolható szociális állapotban* sem alkothatják. Mert a költségektől függetlenül mindenkor fel kell lépniök *ingadozásoknak* a használati *értékben* és a *szükségletben*, s ezeknek a *csereértékre és az árakra* (szerződéses, valamint becsárakra) gyakorolt *befolyása* a *költségek befolyását* aztán módosítja és kell is hogy módosítsa" stb. (58–59. old.). „A szocialista értéktan éleselméjű helyesbítése" {mármint ez itt}

„. . . *Schäfflének* köszönhető" (!), aki azt mondja, „*Sozialer Körper*", III. köt. 278. old.: „A szükségletek és a termelések semminemű társadalmi befolyásolása mellett sem érhető el, hogy az *összes szükségletek* minőségileg és mennyiségileg mindenkor egyensúlyban maradjanak a termelésekkel. Ha pedig így van, akkor *a társadalmi költségérték-hányadok nem* tekinthetők *ugyanakkor arányosan társadalmi használati érték-hányadoknak*" (59. old. 9. jegyz.). Ez csak arra a trivialitásra lyukad ki, hogy a *piaci árak* az érték fölé vagy alá emelkednek és esnek, és arra az előfeltevésre, hogy „Marx szociális államában" a *polgári* társadalomra kifejtett értékelmélete mértékadó, – ezt bizonyítja W. e frázisa: „Ezek" (az árak) „időlegesen többékevésbé el fognak térni attól" {a költségektől}, „emelkedni fognak azoknál a javaknál, amelyeknek használati értéke nagyobb, csökkenni azoknál, amelyeknek használati értéke kisebb lett. *Csak tartósan* érvényesíthetik magukat a költségek mindig újra döntő szabályozóként" stb. (59. old.).

Jog. Ami a vir obscurusnak a *jog* gazdasági teremtő befolyásáról való elképzelését illeti, elég egyetlen frázis, jóllehet az ebben foglalt abszurd nézőpontot ő minduntalan hosszú lére ereszti: „Az egyedi gazdaság csúcsán mint a benne folyó technikai és gazdasági tevékenység szerve . . . egy *személy* áll mint jogi és gazdasági szubjektum. Ez a személy ismét nem tisztán gazdasági jelenség, hanem egyszersmind a *jog*alakulástól függő. Mert a jog határoz afelől, ki számít személynek, s ezáltal afelől is, hogy ki állhat egy gazdaság élén" stb. (65. old.).

Közlekedés- és szállításügy (75–76. old.) *80. old.* (*jegyz.*).

A *82. oldalról*: ahol a „*jószágtömeg* (*természeti*) *alkotórészeinek cserélődése*" {egy gazdaságban; Wagnernál alias „jószágcserélődésnek" elkeresztelve, Schäfflénél „*társadalmi anyagcserének*" nyilvánítottak – legalábbis az egyik esete; én azonban a szót a „természeti" termelési folyamatnál, mint ember és természet közötti anyagcserénél is alkalmaztam} tőlem van *kölcsönözve*, ahol az anyagcsere először az *Á–P–Á* elemzésében lép fel, és a formacsere megszakadásait később az anyagcsere megszakadásainak is nevezem.

Amit továbbá Wagner úr az egy termelési ágban (nála egy „egyedi gazdaságban") levő javak „*belső cserélődéséről*" mond, részben „használati értékük" vonatkozásában, részben „értékük" vonatkozásában, azt én ugyancsak taglalom az *Á–P–Á* első szakaszának, ti. *Á–P*-nek az elemzésében, a lenszövő példájánál („Tőke", 85–87. old.[238]), ahol befejezőleg ez olvasható: „Árubirtokosaink tehát felfedezik, hogy a munkának ugyanaz a megosztása, amely őket független magántermelőkké teszi, a társadalmi termelési folyamatot és az ő viszonyaikat ebben a folyamatban tőlük maguktól

függetlenné teszi, hogy a személyek egymástól való függetlenségét kiegészíti egy minden irányú dologi függőség rendszere." („Tőke", 87. old.[238])

A javak érintkezésbeli megszerzésére vonatkozó szerződések. Itt a homályfi (vir obscurus) az enyémet és az övét a feje tetejére állítja. Nála először van meg a jog és azután az érintkezés; a valóságban fordítva történik: először megvan az *érintkezés* és azután kialakul belőle egy *jogrend.* Az áruforgalom elemzésénél bemutattam, hogy a fejlett cserekereskedelemben a cserélők hallgatólagosan elismerik egymást egyenlő személyeknek és az általuk kicserélendő javak tulajdonosainak; ezt *teszik* már, amikor javaikat egymásnak felkínálják és megalkusznak egymással. Ez az először maga a csere révén és abban kialakuló *ténybeli* viszony később *jogi formát* kap a szerződésben stb.; de nem ez a forma hozza létre a tartalmát, a cserét, sem a *személyek egymás közötti* benne *meglevő vonatkozását,* hanem vice versa*. Ezzel szemben Wagnernál: *„Ez a megszerzés"* {a javaké az érintkezés útján} „szükségképpen előfeltételez egy meghatározott *jogrendet, aminek alapján"* (!) „az érintkezés végbemegy" stb. (84. old.).

Hitel. Wagner ahelyett, hogy megadná a pénz *fizetési eszközként* való kifejlődését, a forgalmi folyamatot, amennyiben az abban a formában megy végbe, hogy a két egyenérték nem áll egyidejűleg *Á–P*-ben szemben, nyomban *„hitelügyletté"* teszi (85. sk. old.), ahol is „hozzáfűzi", hogy ez gyakorta „kamat"-fizetéssel kapcsolatos; ez arra is szolgál, hogy „bizalmat adjon" és ezzel a „bizalmat" a „hitel" egyik bázisaként lehessen feltüntetni.

Puchta stb. jogi felfogásáról a „vagyont" illetően, amely szerint az *adósságok* is hozzátartoznak mint *negatív alkotórészek* (86. old. 8. jegyz.).

A *hitel* lehet *„fogyasztási hitel"* vagy *„termelési hitel"* (86. old.). Az előbbi** alacsonyabb kultúrfokon uralkodó, az utóbbi*** „magasabbon".

Az *eladósodási okokról* {a pauperizmus okai: termésingadozások, hadiszolgálat, rabszolgakonkurrencia} az ókori Rómában. (Jhering: „Geist des römischen Rechts", II. 2., *III. kiad.* 234. old.)

Wagner úr szerint „alacsonyabb fokon" uralkodó a „fogyasztási hitel" az „alsóbb megnyomorított" és a „felsőbb tékozló" osztályok között. In fact°: Angliában, Amerikában a *„fogyasztási hitel" általánosan uralkodó lett a letéti bank-rendszer kialakulásával!* „Nevezetesen . . . gazdasági tényezőnek bizonyul a *termelési hitel* a *földek és ingó tőkék magántulajdonára*

* – megfordítva – *Szerk.*

** *A kéziratban*: utóbbi – *Szerk.*

*** *A kéziratban*: előbbi – *Szerk.*

° – valójában – *Szerk.*

alapozott, *szabad konkurrenciát* megengedő népgazdaságban. A vagyon-*birtokhoz* kapcsolódik, nem pedig a vagyonhoz mint tisztán gazdasági kategóriához", ezért csak „történelmi-*jogi kategória*" (!) (87. old.).

Az egyedi gazdaság és a vagyon függősége a külvilág behatásától, különösen a népgazdaságbeli konjunktúra befolyásától.

1. *Változások a használati értékben*: némely esetben [a termékek] javulnak az *idő múlásával*, ami feltétele bizonyos természeti folyamatoknak (*bor, szivarok, hegedűk* stb.). „Nagy *többségükben romlanak* . . ., feloldódnak anyagi alkotórészeikre, mindenfajta *véletlenek*." Ennek megfelel a csereérték ugyanilyen irányú *„változása"*, *„értéknövekedés"* vagy *„értékcsökkenés"* (96–97. old.). *Lásd* a berlini *házbérleti szerződésről* (97. old. 2. jegyz.).

2. *A javak tulajdonságaira vonatkozó emberi ismeret megváltozása*; ezáltal *pozitív esetben „gyarapszik a vagyon"*. {*Kőszén alkalmazása vasolvasztáshoz* Angliában *1620* körül, amikor az erdők csökkentése már a vasművek további fennállását fenyegette; kémiai felfedezések, mint a jódé (a jódtartalmú sósforrások felhasználása). Foszforit mint trágyázószer. Antracit mint fűtőanyag. Anyagok a gázvilágításhoz, fényképekhez. Festék- és gyógyanyagok felfedezése. Guttapercha, kaucsuk. Növényi elefántcsont (Phytelephas macrocarpából). Kreozot. Paraffin gyertyák. Felhasználásra kerül az *aszfalt*, a *fenyő-tűlevelek* (fagyapot), a gázok a kohóban, kőszénkátrány anilin készítéséhez, gyapjúrongy, fűrészpor stb. stb.} *Negatív esetben* a *használhatóság és ezért az érték csökkenése* (mint amikor felfedezték a trichinákat a sertéshúsban, a mérgeket a festékekben, növényekben stb.) (97., 98. old.). *Bányászati termékek* felfedezése a talajban, új hasznos tulajdonságoké a talaj termékeiben, azok új felhasználhatóságának felfedezése gyarapítja a *földbirtokos vagyonát* (98. old.).

3. *Konjunktúra. Mindazon* külső „feltételek" befolyása, amelyek „a *javaknak az érintkezés számára történő előállítását, keresletüket és kelendőségüket*" . . . s ennélfogva *„csereértéküket"*, *„az egyes már kész jószágét"* is, „lényegesen meghatározzák, . . . egészen vagy túlnyomóan *független*" a „gazdasági szubjektumtól", „ill. tulajdonostól" (98. old.). *A konjunktúra „mértékadó tényezővé" lesz a „szabad konkurrencia rendszerében"* (99. old.). Az egyik – „a *magántulajdon-elv* révén" – megnyeri itt, „amit nem *érdemelt meg*", s így a másik *„károsulásokat"*, *„gazdaságilag vétlenül keletkezett veszteségeket"* szenved.

Spekulációról (101. old. 10. jegyz.). *Lakásárak* (102. old. 11. jegyz.). *Szén- és vasipar* (102. old. 12. jegyz.). *A technika számos változása* leszállítja az ipari termékek, így a termelési szerszámok értékét (102–103. old.). Egy „népesség és jólét tekintetében fejlődő népgazdaság" esetében *„túlnyo-*

móak . . . a kedvező esélyek – ha vannak is alkalmi időbeli és helyi visszaütések és ingadozások – a *földtulajdonnál*, különösen a *városinál* (*nagyvárosinál*)" (102. old.).

„Így a konjunktúra különösképpen a *föld*tulajdonosoknak hoz nyereségeket" (103. old.). „Ezek, akárcsak a *konjunktúrából fakadó* legtöbb egyéb *értéknyereség*, . . . csak *tiszta játéknyereségek*", ezeknek megfelelnek *„játékveszteségek*" (103. old.). Ditto* a „gabonakereskedelemről" (103. old. 15. jegyz.).

Így „nyíltan el kell ismerni: . . . az egyes ember vagy a család gazdasági helyzete" *„lényegileg a konjunktúrának is terméke"*, és ez „szükségképpen gyengíti a *személyes gazdasági felelősség* jelentőségét" ([104–]105). „Ha" ennélfogva „a népgazdaság mai *szervezete* és annak *jogi bázisa*" (!) „s ezért a föld és tőke . . . magántulajdona" stb. „a fődologban *megváltoztathatatlan berendezkedésnek*" számít, úgy – hosszabb locsogóáradat után – nincsenek eszközök arra, „hogy le lehessen küzdeni . . . *az okokat*" {az abból származó visszásságokét, amilyenek az eladhatóság fennakadásai, válságok, munkáselbocsátás, bércsökkentés stb.}, „s ezért arra *sem*, hogy magát ezt a bajt"; míg Wagner úr úgy véli, leküzdi a „baj tüneteit", „következményeit" azzal, hogy a *„konjunktúra-nyereségeket"* „adókkal" sújtja, a *„veszteségeket"*, azokat, amelyek „gazdaságilag vétlenül keletkeztek", amelyek a konjunktúra termékei, a *„biztosítás* racionális . . . *rendszerével*" [védi] (105. old.).

Ez az eredmény, mondja homályfi, ha a mai termelési módot „jogi bázisával" egyetemben „megváltoztathatatlannak" tartjuk; az ő szocializmusnál mélyebbre hatoló kutatása azonban majd elbánik „magával a dologgal". Nous verrons**, hogyan?

Egyes fő mozzanatok, amelyek a konjunktúrát alkotják.

1. *A fő élelmiszerek terméshozamainak ingadozásai* az *időjárás befolyására*, valamint politikai viszonyok befolyására, mint a művelés háborús megzavarásai. A termelőkre és a fogyasztókra ez befolyást gyakorol (106. old.). {A *gabonakereskedőkről*: *Tooke*, *„History of Prices"*; *Görögországra*: *Böckh*, *„Staatshaushalt der Athener"*, *I. 1., 15. §*; *Rómára*: *Jhering*, „Geist", 238. old. *Az alsóbb népességrétegek halandósága növekszik* manapság az ár minden *kis* emelkedésével, ez *„nyilván bizonyíték arra*, hogy a dolgozó osztály *átlagbére milyen kevéssé haladja meg* az élethez *abszolúte szükséges összeget*" (106. old. 19. jegyz.).} *A közlekedési eszközök tökéletesítései* {„egyszer-

* – Ugyanígy; ugyanaz – *Szerk.*

** – Meglátjuk – *Szerk.*

smind", olvasható ehhez a 20. jegyzetben, „a legfontosabb előfeltétele az árakat kiegyenlítő spekulációs gabonakereskedelemnek"}, *változott talajművelési módszerek* {„terményváltógazdaság", olymódon, hogy *„különböző* termékeket termesztenek, amelyekre a különböző időjárások különbözően kedvezőek vagy hátrányosak"}; ezért *rövid időközöket tekintve kisebb ingadozások vannak a gabonaárakban* a „középkorhoz és ókorhoz" képest. De most is vannak még igen nagy ingadozások. (Lásd 107. old. 22. jegyz.; facts* ugyanott.)

2. *Változások a technikában. Új termelési módszerek.* Bessemer-acél vas helyett stb., 107. old. (és ehhez 23. jegyz.). *Gépek bevezetése a kézi munka helyébe.*

3. Változások a közlekedési és szállítási eszközökben, amelyek az emberek és javak *térbeli* mozgását befolyásolják: Ez nevezetesen . . . érinti a *föld* és az *alacsony fajlagos értékű* cikkek *értékét*; egész termelési ágak kénytelenek nehézségek árán áttérni más üzemeltetési módszerekre (107. old.). {Ehhez 24. jegyz. uo. *A földérték növekszik a jó közlekedési vonalak közelében* az itt nyert termények jobb elhelyezhetősége miatt; *könnyebbé válik a népesség összetömörülése* városokban, ezért *rendkívüli módon növekszik* a *városi föld értéke* és az ilyen helyek közelében levő föld *értéke. Könnyebb az elszállítás* olyan *vidékekről, ahol addig olcsóbb ára volt a gabonának* és más mező- és erdőgazdasági nyersanyagoknak, bányászati termékeknek, olyan vidékekre, ahol magasabbak az árak; ez megnehezíti a gazdasági helyzetét valamennyi stabilabb jövedelemmel rendelkező népességi elemnek az előbbi vidékeken, viszont kedvez a termelőknek és nevezetesen a földbirtokosoknak ugyanott. Megfordítva hat a gabona és más alacsony fajlagos értékű anyagok könnyebb *felhozatala* (*behozatala*!). Kedvező a fogyasztókra, hátrányos a termelőkre a behozó országban; rákényszerít, hogy más termelésekre térjenek át, mint Angliában a gabonatermesztésről az állattenyésztésre a 40-es években a Németországból jövő olcsó kelet-európai gabona konkurrenciája következtében. Nehéz helyzetbe kerültek a *német mezőgazdák* (most) *az éghajlat* miatt, azonkívül az *újabban történt nagy béremelkedések* miatt, amelyeket nem tudnak olyan könnyen hozzácsapni a termékhez, mint az ipari vállalkozók, stb.}

4. *Ízlésváltozások*! *Divatok* stb., gyakran rövid idő alatt gyorsan végbemennek.

5. *Politikai változások* a nemzeti és nemzetközi érintkezési területen (háború, forradalom stb.); amennyiben a *bizalom és bizalmatlanság* ezáltal

* – tények – *Szerk.*

egyre fontosabb lesz a fokozódó munkamegosztás, a nemzetközi stb. érintkezés kialakulása, a hiteltényező közreműködése, a modern hadviselés roppant dimenziói stb. mellett (108. old.).

6. *Változások a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi politikában.* (Példa: a brit gabona-törvényhozás reformja.)

7. Változások az *egész népesség térbeli eloszlásában* és *gazdasági összhelyzetében*, mint kivándorlás a vidékről a városokba (108–109. old.).

8. *Változások az egyes népességrétegek társadalmi és gazdasági helyzetében*, mint az egyesülési szabadság megadása stb. által (109. old.). {A francia öt milliárd[154], 29. jegyz. uo.}

Költségek az egyedi gazdaságban. Az „értéket" termelő „munkán", amelyre minden költség feloldódik, nevezetesen a „munkát" is abban a helyes *tág* értelemben kell felfogni, amely szerint „*mindent* felölel, ami emberi céltudatos tevékenység csak szükséges a hozamok eléréséhez", tehát egyben nevezetesen „a vezető *szellemi munkáját* és azt a tevékenységet, amely a tőkét képezi és felhasználja", „ennélfogva" az ezt a tevékenységet megfizető „*tőkenyereség*" is a „költségek alkotó elemei" közé tartozik. „Ez a felfogás ellentmondásban áll a szocialista érték- és költségelmélettel és tőkebírálattal" (111. old.).

Homályfi rám fogja, hogy „az *egyedül* a munkások által termelt *értéktöbblet illetéktelenül* jut a tőkés vállalkozóknak" (114. old. 3. jegyz.). Mármost én az egyenes ellenkezőjét mondom; tudniillik azt, hogy az árutermelés egy bizonyos ponton szükségszerűleg „tőkés" árutermeléssé válik, és hogy az azon uralkodó *értéktörvény* szerint az „értéktöbblet" a tőkést illeti meg és nem a munkást. Nem vesztegetve figyelmét ilyen szofisztikára, a vir obscurus katedraszocialista jellege inkább a következő banalitásban igazolja magát, hogy „a szocialisták feltétlen ellenfelei" „szem elől tévesztik a *kizsákmányolási viszonyoknak* azt a mindenképpen nagyszámú esetét, amikor a tiszta hozamokat *nem* helyesen" (!) „osztják el és a vállalkozások *egyedi-gazdasági termelési költségeit* nagyon is a munkások (és olykor a kölcsöntőkések) rovására és a munkaadók javára csökkentik" (i. h.).

Nemzeti jövedelem Angliában és Franciaországban (120. old. χ–φ).

Az évi nyershozam egy népnél:

1. Az évben *újonnan* létrehozott javak összessége. A *belföldi nyersanyagok* teljesen értékük szerint számítandók be; az *ilyenekből és külföldi anyagokból előállított tárgyak* {a nyerstermékek kettős beszámításának elkerülésére} az *ipari munka által elért értékemelkedés erejéig*; a *kereskedelemben* átváltott és *szállított nyersanyagok és félgyártmányok* az ezáltal létrehozott értékemelkedés erejéig.

2. *Pénz és áruk külföldről való behozatala hitelügyletekből* vagy belföldi állampolgárok külföldi *tőkebefektetéseiből* származó belföldi *követelési jogok* járadékai címén.

3. A *belföldi hajózás* külföldi javak behozatalával reálisan megfizetett *szállítmányozási hozama* a *külkereskedelemben és közvetítő forgalomban.*

4. *A belföldön tartózkodó idegenek részére küldvényként* külföldről *bejutó készpénz vagy áruk.*

5. *Ellenszolgáltatás nélküli adományokból származó behozatal,* mint a külföld által a belföldnek fizetett *tartós sarcok, folytatólagos bevándorlás és ennélfogva rendszeres bevándorló-vagyon* esetében.

6. *A nemzetközi kereskedelemben bekövetkező áru- és pénzbehozatal értékbeli többlete* {de akkor levonandó 1. a *kivitel* külföldre}.

7. *A haszonélvezeti vagyon hozadékainak értékösszege* {mint lakóházaké stb.} (121–122. old.).

A *tiszta hozam* megállapításához levonandó többek között a „javak kivitele az *idegen hajózás szállítmányozási hozamának* fizetésére" (123. old.). {A dolog nem ilyen egyszerű: *Termelési ár* (*belföldi*) + *szállítási díj* = *eladási ár.* Ha a belföld a saját áruit a saját hajóin viszi ki, akkor a külföld fizeti a szállítási költségeket, ha az ott uralkodó piaci ár stb.}

„A tartós sarcok mellett ide számítandók a *külországi idegen alattvalóknak* juttatott rendszeres fizetések (megvesztegetési fizetések, amilyeneket Perzsia folyósított görögöknek, *idegen tudósok javadalmazásai* XIV. Lajos alatt, Péter-fillérek[239])" (123. old. 9. jegyz.). Miért nem azok a *segélypénzek,* amelyeket a német fejedelmek rendszeresen kaptak Franciaországtól és Angliától?

Lásd a *magánosok jövedelemrészeinek* azokat a naiv fajtáit, amelyek „állami és egyházi szolgáltatásokból" állnak (125. old. 14. jegyz.).

Egyedi és népgazdasági értékbecslés.

Az *árukészlet egy részének elpusztítását* – hogy a maradékot drágábban lehessen eladni – *Cournot, „Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses"*, 1838, úgy nevezi, hogy „une véritable création de richesse dans le sens commercial du mot"* (127. old. 3. jegyz.).

Összehasonlítás a magánosok fogyasztási *készleteinek,* vagy *mint Wagner nevezi, „haszontőkéjüknek"* csökkenéséről a mi kultúrperiódusunkban, nevezetesen *Berlinben,* 128. old. 5. jegyz., 129. old. 8. és 10. jegyz.; ehhez túl kevés pénz, ill. saját *üzemi tőke* magában a *termelési ügyletben,* 130. old. és ugyanott 11. jegyz.

---

* – „valódi gazdagság-létrehozás a szó kereskedelmi értelmében" – *Szerk.*

A *külkereskedelem viszonylag nagyobb jelentősége* manapság, 131. old. 13. jegyz., 132. old. 3. jegyz.

A megírás ideje: 1879 második fele és
1880 november között

Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Archívum, V. könyv, 1930.

Eredeti nyelve: német

Karl Marx és Friedrich Engels

Az 1830-as lengyel forradalom 50. évfordulójának emlékére összehívott genfi gyűléshez[240]

Polgártársak!

Az ország első felosztása után lengyelek, akik elhagyták hazájukat, átkeltek az Atlanti-óceánon, hogy védelmezzék az akkoriban keletkezett nagy amerikai köztársaságot. Kościuszko vállvetve harcol Washingtonnal. 1794-ben, amikor a francia forradalom csak nehezen áll ellen a koalíció erőinek, a dicső lengyel felkelés mentesíti a forradalmat. Lengyelország elveszíti függetlenségét, de a forradalom fennmarad. A legyőzött lengyelek belépnek a „sans culotte"-ok seregébe és segítségükre vannak a feudális Európa lerombolásában. Végül 1830-ban, amikor Miklós cár és a porosz király* valóra akarják váltani azt a szándékukat, hogy Franciaország újbóli megtámadásával restaurálják a legitimista monarchiát, az a lengyel forradalom, amelyet Önök ma ünnepelnek, útjukat állta. „A rend helyreállt Varsóban."

Ez a kiáltás: „Éljen Lengyelország!", amely akkoriban egész Nyugat-Európán végigzengett, nem pusztán a brutális erővel leigázott hazafias harcosok iránti rokonszenvet és csodálatot fejezte ki, – ezzel a kiáltással köszöntötték azt a népet, amelynek valamennyi – önmagára nézve végzetes – felkelése mindenkor feltartóztatta az ellenforradalom menetét, azt a népet, amelynek legjobb fiai, mindenütt a népi forradalmak zászlaja alatt harcolva, sohasem hagyták abba az ellenállási harcot. Másrészt viszont Lengyelország felosztása megerősítette a Szent Szövetséget, amely álcázza a cárnak Európa összes kormányai feletti hegemóniáját. Tehát ez a kiáltás: „Éljen Lengyelország!" egyszersmind ezt jelentette: halál a Szent Szövet-

* III. Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

ségre, halál Oroszország, Poroszország és Ausztria katonai zsarnokságára, halál a modern társadalom feletti mongol uralomra.

1830-tól kezdve, amikor a burzsoázia Franciaországban és Angliában többé-kevésbé a kezébe vette a hatalmat, a proletariátus körében megindult a mozgalom. 1840-től kezdve a birtokos osztályok Angliában már kénytelenek voltak fegyveres erő segítségéhez folyamodni, hogy szembeszálljanak a chartista párttal, a munkásosztálynak ezzel az első harci szervezetével. Ekkor a független Lengyelország utolsó zugában, Krakkóban, 1846-ban kitört az első olyan politikai forradalom, amely szocialista követeléseket hirdetett.[241] E pillanattól kezdve Lengyelország elveszíti a vagyonos Európa minden állítólagos rokonszenvét.

1847-ben Londonban titokban összeül a proletariátus első nemzetközi kongresszusa[171]; ez kiadja a Kommunista Kiáltványt, amely az új forradalmi jelszóval – „Világ proletárjai, egyesüljetek!" – végződik. Lengyelország képviselői ott voltak ezen a kongresszuson, amelynek határozataihoz Brüsszelben nyilvános nagygyűlésen csatlakozott a dicső Lelewel, valamint elvbarátai.

1848-ban és 1849-ben a német, román, magyar, olasz forradalmi hadseregek tele voltak lengyelekkel, akik mint katonák és mint hadvezérek kitüntették magukat. Habár e kor szocialista áramlatait a júniusi napokban vérbefojtották, az 1848-as forradalom – erről nem szabad megfeledkezni – lángjával csaknem egész Európát áthevítve, azt egy pillanatra egyetlen közösséggé tette, s ezzel előkészítette a talajt a Nemzetközi Munkásszövetség számára. Az 1863. évi lengyel felkelés, azzal, hogy lehetővé tette az angol és a francia munkások közös tiltakozását kormányaik nemzetközi visszaéléseivel szemben, kiinduló pont volt az Internacionálé számára, mely lengyel száműzöttek részvételével alakult meg. Végül a lengyel száműzöttek körében a Párizsi Kommün igazi védelmezőkre talált, és bukása után elegendő volt, ha valaki lengyel, hogy a versailles-i hadbíróságok agyonlövessék.

A lengyelek tehát hazájuk határain túl nagy szerepet vittek a proletariátus felszabadításáért vívott harcban – ők voltak e küzdelem legfőbb nemzetközi harcosai.

Ma, amikor ez a harc magának a lengyel népnek a körében bontakozik ki, hadd találjon támogatásra a propaganda, a forradalmi sajtó részéről,

szövetkezzék orosz testvéreink erőfeszítéseivel; ez újabb ok lesz arra, hogy ismét felhangozzék a régi kiáltás: „Éljen Lengyelország!"

London, 1880 november 27.

Üdvözlet és testvériség!

Karl Marx, Friedrich Engels,
Paul Lafargue, F. Lessner,
a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának volt tagjai

Do meetingu v Genewie, zwolanego na pamiatkę
50-ej rocznicy Rewolucyi Polskiej 1830 r.

A megjelenés helye: „Sprawozdanie z międzynarodowego zebrania zwolageno w 50-letnią rocznicę listopadowego powstanią" c. brosúra, Genf 1881.

Eredeti nyelve: lengyel

Karl Marx

[A V. I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai[242]]

Első fogalmazvány

1. A tőkés termelés keletkezésének tárgyalásakor azt mondtam, hogy ennek alapja „a termelő radikális elválasztása a termelési eszközöktől" („A tőke", francia kiad., 315. old. I. hasáb), és hogy „ennek az egész fejlődésnek a bázisa a *földművelők kisajátítása.* Ez radikális teljességgel még csak Angliában ment végbe . . . De Nyugat-Európa valamennyi többi országa ugyanezen a mozgáson megy át" (I. h., II. hasáb).[243]

E mozgás „történelmi elkerülhetetlenségét" tehát *kifejezetten Nyugat-Európa országaira* korlátozom. És miért? Vesse össze ezzel, kérem, a XXXII. fejezetet, ahol ez olvasható:

„A kiküszöbölési folyamat, amely az egyéni és szétforgácsolt termelési eszközöket társadalmilag koncentrált termelési eszközökké változtatja át, amely sokak törpe tulajdonát kevesek roppant tulajdonává teszi, a dolgozó nép e kínos, e szörnyű kisajátítása – ez az eredete, ez a genezise a tőkének. . . A személyes munkán alapuló *magántulajdont* . . . kiszorítja a más munkájának kizsákmányolásán, a bérmunkán alapuló *tőkés magántulajdon.*" (341. o. II. hasáb.)[244]

Így végső elemzésben *a magántulajdon egyik formájának a magántulajdon egy másik formájává való átalakulásáról* van szó. Minthogy az orosz parasztok kezén levő föld sohasem volt a *magántulajdonuk*, hogyan lehetne ezt a kifejtést erre alkalmazni?

2. Történelmi nézőpontból az *orosz parasztok* közösségének *elkerülhetetlen felbomlása* mellett felhozható egyetlen komoly érv a következő: Ha nagyon messzire visszanyúlunk, Nyugat-Európában mindenütt megtaláljuk a többé vagy kevésbé archaikus típusú közös tulajdont; ez a társadalmi haladás folyamán mindenütt eltűnt. Miért kerülhetné el ugyanezt a sorsot egyedül Oroszországban?

Azt felelem: Mert Oroszországban a körülmények egyedülálló összejátszása következtében az országos méretekben még fennálló földközösség fokozatosan levetheti ősi vonásait és közvetlenül kifejlődhetik országos méretekben a kollektív termelés elemeként. Éppen a tőkés termeléssel való egyidejű fennállása következtében elsajátíthatja annak összes pozitív vívmányait, mégpedig anélkül, hogy átmenne annak borzalmas viszontagságain. Oroszország nem él elszigetelten a modern világtól; és nem is prédája valamely idegen hódítónak, mint Kelet-India.

Ha a tőkés rendszer orosz kedvelői tagadnák egy ilyen fejlődés *elméleti* lehetőségét, feltenném nekik a kérdést: A gépek, gőzhajók, vasutak stb. kiaknázásához kénytelen volt-e Oroszország a Nyugat mintájára átmenni a gépiparnak egy hosszú *inkubációs időszakán*? Magyarázzák meg nekem azonkívül, hogyan tudták bevezetni maguknál egy szempillantás alatt az egész cseremechanizmust (bankok, hiteltársaságok stb.), amelynek kimunkálása a Nyugatnak évszázadokba került?

Ha a jobbágyfelszabadítás pillanatában a földközösségeket eleve normális prosperitási feltételek közé helyezték volna, ha továbbá a mérhetetlen államadósság, amelyet legnagyobb részben a parasztok terhére fizetnek, a többi roppant összeggel egyetemben, amelyeket az állam közvetítésével (és mindenkor a parasztok terhére) a „társadalom új támaszainak" nyújtanak, akik átváltoztak tőkésekké, – ha mindezek a ráfordítások a földközösségek *továbbfejlesztését* szolgálták volna, ma senki sem álmodnék a közösségek megsemmisülésének „történelmi elkerülhetetlenségéről"; mindenki elismerné őket mint az orosz társadalom megújhodásának elemét és mint a fölény elemét azon országok felett, amelyek még a tőkés rendszer szolgaságában sínylődnek.

Egy másik körülmény, amely kedvez az orosz közösség (fejlesztése útján való) fennmaradásának, abban áll, hogy ez a közösség nemcsak kortársa a tőkés termelésnek, hanem túl is élte azt a korszakot, amelyben e társadalmi rendszer még érintetlenül jelent meg, sőt e rendszert Nyugat-Európában éppúgy mint az Egyesült Államokban harcban találja mind a tudománnyal, mind a néptömegekkel, mind magukkal a termelőerőkkel, amelyeket létrehoz.* Egyszóval válságban találja, amely csak e rendszer kiküszöbölésével fog végződni, a modern társadalmak visszatérésével a közös tulajdon „archai-

* *A kéziratban törölve*: egyszóval, hogy kiáltó antagonizmusok, konfliktusok és periodikus katasztrófák arénájává változott, hogy a legelvakultabb ember előtt is felfedi magát mint átmeneti termelési rendszer, melynek sorsa, hogy kiküszöböltessék a tár(sadalom) visszatérése által a (. . .) – *Szerk.*

kus" típusához, egy olyan formához, amelyben – mint egy amerikai szerző mondja[245], aki semmiképp sem gyanúsítható forradalmi tendenciákkal és vizsgálatai a washingtoni kormány támogatását élvezik – „az új rendszer", mely felé a modern társadalom tendál, „egy archaikus társadalmi típusnak magasabb formában (in a superior form) való újjászületése (revival) lesz". Ne hagyjuk hát magunkat túlzottan megrémíteni az „archaikus" szóval.

De akkor legalábbis ismernünk kellene ezeket a viszontagságokat. Erről nem tudunk semmit.

Az ősi közösségek* hanyatlásának történetét (hiba volna valamennyit egy kaptafára húzni; mint a geológiai alakulatoknál, a történelmi alakulatoknál is egy egész sor őskori, másodkori, harmadkori stb. típus van) még meg kell írni. Mindeddig csak sovány vázlatok vannak ehhez. De a kutatás mindenesetre eléggé előrehaladt ahhoz, hogy megállapíthassuk: 1. az ősi közösségek életképessége hasonlíthatatlanul nagyobb volt mint a szemita, görög, római stb. társadalmaké, és a fortiori**, mint a modern tőkés társadalmaké; 2. hanyatlásuk okai olyan gazdasági adottságokból erednek, amelyek akadályozták őket abban, hogy egy bizonyos fejlettségi fokot meghaladjanak, olyan történelmi-környezeti körülményekből, amelyek egyáltalában nem hasonlóak a mai orosz közösség történelmi környezetéhez.

Az ősi közösségeknek burzsoák írta történelmét olvasva óvatosnak kell lenni. Ezek nem riadnak vissza még a hamisításoktól sem. Sir Henry Maine pl., aki az angol kormányzat buzgó munkatársa volt az indiai közösségek erőszakos szétrombolásának művében, képmutatóan biztosít bennünket, hogy a kormányzatnak e közösségek fenntartására tett minden nemes erőfeszítése csődöt mondott a gazdasági törvények spontán erejével szemben!

Ilyen vagy olyan módon ez a közösség elpusztult a szüntelen kül- és belháborúk közepette; valószínűleg erőszakos halált halt. Amikor a germán törzsek Itália, Hispánia, Gallia stb. meghódításához fogtak, az archaikus típusú közösség már nem létezett. De *természetes életképességét* két tény bizonyítja. Van belőle néhány elszórt példány, amelyek túlélték a középkor minden viszontagságát és fennmaradtak napjainkban, pl. szülőföldemen, a trieri kerületben. Ami azonban még fontosabb, olyannyira rányomta saját jellemvonásait arra a közösségre, amely a helyébe lépett – a községre, amelyben a szántóföld magántulajdon lett, az erdők, legelők, parlagföldek stb. viszont még községi tulajdonban[246] maradnak –, hogy Maurer e másodlagos alakulású közösséggel való ismerkedés során rekonstruálni tudta az

* „communautés primitives" – *Szerk.*

** – még inkább; annál inkább – *Szerk.*

archaikus őstípust. Az őstípustól átvett jellemvonások következtében az új közösség, amelyet a germánok minden meghódított országban bevezettek, az egész középkor folyamán a népszabadság és a népélet egyetlen otthona lett.

Habár Tacitus korszaka után nem tudunk semmit a *közösség* életéről, sem eltűnésének módjáról és idejéről, Julius Caesar tudósításából[247] ismerjük ennek legalább a kiindulópontját. Az ő idejében a földet már évente újrafelosztották, de a germán szövetségek *gensei* (nemzetségei) és *törzsei*, nem pedig egy-egy közösség egyéni tagjai között. *A földközösség* tehát Germániában egy archaikusabb típusból származott, spontán fejlődés terméke volt itt, és nem teljesen kész formában hozták be Ázsiából. Ott – Kelet-Indiában – szintén és mindig mint az archaikus formáció *utolsó fokával* vagy utolsó szakaszával találkozunk vele.

Hogy a „földközösség" lehetséges sorsát tisztán elméleti nézőpontból, azaz mindenkor normális életkörülményeket feltételezve, megítélhessük, fel kell most vázolnom bizonyos jellegzetes vonásokat, amelyek a „földművelő közösséget"* az archaikusabb típusoktól megkülönböztetik.

Először is a korábbi ősi közösségek mind a tagok természetes rokonságán nyugszanak; ennek az erős, de szűk köteléknek az elszakításával a földművelő közösség jobban képes terjeszkedni és az idegenekkel való érintkezést kiállni.

Azután a földművelő közösségben a ház és tartozéka, az udvar már a földművelő magántulajdona, míg jóval még a földművelés bevezetése előtt a közös ház képezte a korábbi közösségek egyik anyagi alapját.

Végül habár a szántóföld közösségi tulajdon** marad, időszakosan felosztják a földművelő közösség tagjai között olymódon, hogy mindegyik földművelő saját számlájára gazdálkodik a neki kijelölt földeken és egyénileg sajátítja el terményeiket, míg az archaikusabb közösségekben a termelés közösen folyik, és csak a termék kerül felosztásra. A kooperatív vagy kollektív termelésnek ez az ősi típusa persze az elszigetelt egyén gyengeségének, nem pedig a termelési eszközök társadalmasításának volt az eredménye.

Könnyen érthető, hogy a „földművelő közösség" lényegéhez tartozó kettősség nagy életerőt adhat neki, hiszen egyfelől a közös tulajdon és valamennyi abból fakadó társadalmi viszony szilárddá teszi az alapzatát, ugyanakkor pedig a magánház, a szántóföld parcellás művelése és a terménynek magánelsajátítása módot ad az egyéniség olyan kifejlődésére, amely összeférhetetlen az ősibb közösségek feltételeivel. De nem kevésbé nyilvánvaló,

* – commune agricole – *Szerk.*

** – propriété communale – *Szerk.*

hogy ugyanez a kettősség idővel a bomlás forrásává válhatik. Eltekintve az ellenséges környezet minden befolyásától, egymaga az ingó vagyon fokozatos felhalmozódása, amely az állatállományból álló vagyonnal kezdődik (sőt megengedi a jobbágyokból álló vagyont is), az az egyre határozottabb szerep, amelyet az ingó elem játszik magában a földművelésben – és egy sereg más körülmény, amelyek ettől a felhalmozástól elválaszthatatlanok, de amelyek kifejtése túl messzire vezetne – mindez úgy hat, mint a gazdasági és társadalmi egyenlőség bomlasztója, és magának a közösségnek a kebelében érdekkonfliktust szül, amely először a szántóföld magántulajdonná változtatását hozza magával, és végezetül az – immár a magántulajdon *közösségi függelékeivé* vált – erdők, legelők, parlagföldek stb. magánelsajátításához vezet. Ennélfogva jelentkezik a „földművelő közösség" mindenütt úgy, mint az archaikus társadalomalakulat *legújabb típusa*, és jelenik meg a régebbi és a modern nyugat-európai történelmi folyamatban a földművelő közösség periódusa úgy, mint a közös tulajdonból a magántulajdonba való átmenet periódusa, mint az őskori alakulatból a másodkori alakulatba való átmenet periódusa. De annyit tesz-e ez, hogy a „földművelő közösség" fejlődésének minden körülmények között ezen az úton kell haladnia? Korántsem. Alkati formája megengedi a következő alternatívát: vagy a benne foglalt magántulajdon-elem kerekedik felül a kollektív elemen, vagy emez kerekedik felül amazon. Minden attól a történelmi környezettől függ, amely a közösséget körülveszi. . . Mindkét megoldás *a priori*[248] lehetséges, de mindegyikhez nyilvánvalóan teljességgel más történelmi környezet szükséges.

3. Oroszország az egyetlen európai ország, ahol a „földművelő közösség" országos méretekben mindmáig fenntartotta magát. Oroszország nem prédája egy idegen hódítónak, mint Kelet-India és nem is él elszigetelten a modern világtól. Egyfelől a föld közös tulajdona módot ad arra, hogy közvetlenül és fokozatosan átalakítsa a parcellás és individualista földművelést kollektív földműveléssé, és az orosz parasztok ezt már folytatják is az osztatlan réteken; földjének fizikai adottságai nagyüzemi gépi gazdálkodásra ösztönöznek; a parasztnak az *artyel*-szerződés jól ismert volta megkönnyíti az átmenetet a parcellás munkáról a kooperatív munkára, és végül is az orosz társadalom, amely oly sokáig élt az ő terhére, tartozik neki az ilyen átmenethez szükséges előlegekkel.* Másfelől a világpiacon uralkodó nyu-

* *A kéziratban törölve*: Persze, azon kellene kezdeni, hogy a közösséget a *maga jelenlegi bázisán* hozzák normális állapotba, mert a paraszt mindenütt ellensége mindennemű hirtelen változásnak. – *Szerk.*

gati termelés *egyidejű* fennállása módot ad Oroszországnak arra, hogy bevezessen a közösségbe a tőkés rendszer által kimunkált minden pozitív vívmányt anélkül, hogy átmenne annak caudiumi igája[249] alatt.

Ha a „társadalom új támaszainak" szóvivői tagadnák a modern földközösség jelzett fejlődésének *elméleti* lehetőségét, megkérdeznénk tőlük, vajon kénytelen volt-e Oroszország a Nyugat módján átmenni a gépiparnak egy hosszú inkubációs időszakán, hogy eljuthasson a gépekhez, gőzhajókhoz, vasutakhoz stb.? Megkérdeznénk tőlük azt is, hogyan tudták bevezetni országukban egy szempillantás alatt az egész cseremechanizmust (bankok, részvénytársaságok stb.), amelynek kimunkálása a Nyugatnak évszázadokba került?

Van az oroszországi „földművelő közösségnek" egy jellegzetessége, mely gyengeséggel sújtja és amely mindenféleképpen ártalmas neki. Ez az elszigeteltsége, az egyik közösség és a többiek élete közötti kapcsolat hiánya, ez a *lokalizált mikrokozmosz*, amellyel nem találkozunk mindenütt e típus immanens jellegzetességeként, de amely mindenütt, ahol megtalálható, egy többé-kevésbé központi despotizmust emelt a közösségek fölé. Az északi orosz köztársaságok föderációja bizonyítja, hogy ezt az elszigeteltséget, amelyet eredetileg feltehetően a terület roppant kiterjedése váltott ki, nagyrészt azok a politikai sorsfordulók szilárdították meg, amelyeken Oroszországnak a mongol invázió óta át kellett mennie. Ma ez igen könnyen elhárítható akadály. Egyszerűen helyettesíteni kellene a ВОЛОСТЬ*-ot, ezt a kormányzati intézményt, a parasztok gyűlésével, amelyet a közösségek választanak, és amely gazdasági és igazgatási érdekszervükül szolgálna.

Történelmi nézőpontból igen kedvező körülmény a „földművelő közösségnek" továbbfejlesztése útján való fennmaradása tekintetében, hogy a közösség nemcsak kortársa a nyugati tőkés termelésnek és így elsajátíthatja annak gyümölcseit anélkül, hogy alávetné magát modus operandi-jának**, hanem túlélte azt a korszakot is, amikor a tőkés rendszer még érintetlen volt, sőt e rendszert Nyugat-Európában éppúgy, mint az Egyesült Államokban harcban találja mind a dolgozó tömegekkel, mind a tudománnyal, mind magukkal a termelőerőkkel, amelyeket létrehoz – egyszóval válságban találja, amely e rendszer kiküszöbölésével fog végződni, a modern társadalmak visszatérésével a kollektív tulajdon és termelés egy „archaikus" típusának magasabb formájához.

Magától értetődik, hogy a közösség fejlődése fokozatosan történnék és

* Körülbelül a járásnak megfelelő közigazgatási egység. – *Szerk.*

** – működési módjának; hatásmódjának – *Szerk.*

hogy az első lépés az lenne, hogy a közösséget a *maga jelenlegi bázisán* helyezik normális feltételek közé.*

De vele szemben ott áll a földbirtok, amely kezében tartja a földnek majdnem a felét, méghozzá a jobbik részét, nem is szólva az állami birtokokról. Éppen ennél az oldalánál fogva esik egybe a „földközösségek" továbbfejlesztése útján való fennmaradása az orosz társadalom általános mozgásával, ez az ára az utóbbi megújhodásának.

Kizárólag gazdasági szempontból is Oroszország a földközösség fejlődésével kerülhet ki mezőgazdasági zsákutcájából; hiába próbálna kikerülni belőle az angol módra létesített tőkés bérlet révén, amely idegen az ország összes falusi feltételeitől.

Elvonatkoztatva az orosz „földközösségre" jelenleg ránehezedő valamennyi nyomorúságtól, és csak az alkati formáját és a történelmi környezetét véve szemügyre, eleve nyilvánvaló, hogy egyik alapvető jellegzetessége, a föld közös tulajdona a kollektív termelés és a kollektív elsajátítás természetes alapját alkotja. Azonfelül az orosz parasztnak az *artyel*-szerződés jól ismert volta megkönnyítené az átmenetet a parcellás munkáról a kollektív munkára, amelyet bizonyos fokig már alkalmaz az osztatlan réteken, a kiszárítási munkákban és más közérdekű vállalkozásokban. De hogy a kollektív munka a tulajdonképpeni földművelésben kiszoríthassa a parcellás munkát – a magánelsajátítás forrását –, ahhoz két dolog kell: egy ilyen átalakulás gazdasági szükséglete és végrehajtásának anyagi feltételei.

Ami a gazdasági szükségletet illeti, ez érezteti majd magát a „földközösségben" attól a pillanattól fogva, hogy azt normális feltételek közé hozzák, vagyis mihelyt a ránehezedő terheket eltávolítják, és megművelendő területe normális kiterjedést ér el. Elmúlt az az idő, amikor az orosz földművelésnek csak a földre és többé-kevésbé kezdetleges szerszámokkal felszerelt parcellás

---

* *A kéziratban törölve:* És az orosz „földközösség" történelmi helyzete páratlan! Európában egyedülálló módon nem szétszórt roncsként tartotta fenn magát, mint azok az archaikus típus állapotában fennmaradt ritka és furcsa miniatúrák, amelyekkel még nemrég a Nyugaton lehetett találkozni, hanem mint a népéletnek úgyszólván uralkodó formája, amely egy hatalmas birodalomra kiterjed. Az orosz földközösség a föld közös tulajdonában a kollektív elsajátítás alapjával rendelkezik, ugyanakkor történelmi környezete, a tőkés termelés egyidejű fennállása teljesen készen nyújtja neki a nagyüzemi közös munka anyagi feltételeit. Képes tehát magáévá tenni a tőkés rendszer által kimunkált pozitív vívmányokat anélkül, hogy átmenne annak caudiumi igája alatt. A parcellás földművelés helyébe állíthatja fokozatosan a nagyüzemi gépi földművelést, melyet az orosz föld fizikai adottságai meg is kívánnak. *Közvetlenül kiindulópontjává* válhatik tehát ama gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál, és új életet kezdhet anélkül, hogy előbb öngyilkossá lenne. Ellenkezőleg, előbb normális állapotba kellene hozni. – *Szerk.*

művelőjére volt szüksége. . . Ez az idő annál is inkább gyorsan elmúlt, mert a földművelő elnyomása megfertőzi és terméketlenné teszi a földjét. Most nagyüzemi méretekben szervezett kooperatív munkára van szüksége. Azonfelül vajon a paraszt, aki híján van a szükséges dolgoknak a két vagy három gyeszjatyinája megműveléséhez, többre jutna-e tízszerannyi gyeszjatyinával?

De honnan vegye a felszerelést, a trágyát, az agronómiai módszereket stb., a kollektív munkához nélkülözhetetlen összes eszközöket? Pontosan ebben van az orosz „földközösség" nagy fölénye az ugyanilyen típusú archaikus közösségek felett. Európában egyedül maradt fenn nagy, országos méretekben. Olyan történelmi környezet veszi körül így, melyben a tőkés termelés egyidejű fennállása a kollektív munka valamennyi feltételét nyújtja neki. Képes magáévá tenni a tőkés rendszer által kimunkált pozitív vívmányokat anélkül, hogy átmenne annak caudiumi igája alatt. Az orosz föld fizikai adottságai a gépek segítségével folytatott, nagyüzemi, szövetkezeti munkával végzett gazdálkodásra ösztönöznek. Ami a berendezkedés első költségeit – szellemi és anyagi költségeit – illeti, az orosz társadalom tartozik ezekkel a „földközösségnek", melynek terhére oly sokáig élt, és amelyben „megújhodásának elemét" kell keresnie.

A legjobb bizonyíték arra, hogy a „földközösségnek" ez a fejlődése megfelel korszakunk történelmi irányának, az a végzetes válság, amelyen a tőkés termelés átmegy azokban az európai és amerikai országokban, ahol legjobban nekilendült; ez a válság a tőkés termelés kiküszöbölésével fog végződni, a modern társadalom visszatérésével a legarchaikusabb típus – a kollektív termelés és elsajátítás – egy magasabb formájához.

4. Hogy fejlődhessék, mindenekelőtt élnie kell, és senki sem áltathatja magát, hogy e pillanatban a „földközösség" élete veszélyben van.

A földművelők kisajátításához nem szükséges elűzni őket a földjükről, mint az Angliában és másutt történt; az sem szükséges, hogy a közös tulajdont ukázzal eltöröljék. Szedjétek el a parasztoktól földműves munkájuk termékét egy bizonyos mértéken felül, és csendőrségetek és hadseregetek ellenére sem sikerül majd őket földjeikhez láncolni. A római birodalom utolsó idejében a provinciák decuriói – nem parasztok, hanem földbirtokosok – elmenekültek házaikból, elhagyták földjeiket, sőt eladták magukat rabszolgának, mindezt azért, hogy megszabaduljanak egy olyan tulajdontól, amely már csak hivatalos ürügy volt arra, hogy kíméletlenül és könyörtelenül kisajtolják őket.

A parasztok úgynevezett felszabadításának időpontjától az állam az orosz közösséget abnormális gazdasági feltételek közé hozta, és ez idő óta

szünet nélkül nyomorgatja a kezében összpontosított társadalmi erők segítségével. Az államkincstári behajtásoktól kimerülve, a közösség a könnyű kizsákmányolás tehetetlen anyaga lett a kalmárkodás, a földbirtok és az uzsora számára. Ez a kívülről jövő elnyomás magának a közösségnek a kebelében elszabadította a már meglevő érdekellentéteket és gyorsan kifejlesztette benne a bomlás csíráit. De ez nem minden.* A parasztok terhére az állam melegházilag nagyra növelte a nyugati tőkés rendszer azon ágait, amelyek anélkül, hogy bármiképpen is fejlesztenék a földművelés termelési előfeltételeit, a legalkalmasabbak arra, hogy megkönnyítsék és meggyorsítsák gyümölcseinek a nem-termelő közvetítők által történő ellopását. Így működött közre egy új tőkés élősdi réteg meggazdagodásában, mely a „földközösség" máris annyira elszegényített vérét szívja.

... egyszóval az állam közreműködését nyújtotta ama technikai és gazdasági eszközök korai kifejlesztéséhez, amelyek a legalkalmasabbak arra, hogy megkönnyítsék és meggyorsítsák a földművelőnek, vagyis Oroszország legnagyobb termelőerejének kizsákmányolását és meggazdagítsák a „társadalom új támaszait".

5. A romboló hatásoknak ez az együttese, hacsak egy hatalmas visszahatás szét nem zúzza, természetszerűleg a földközösség pusztulásához kell hogy vezessen.

De tegyük fel magunknak a kérdést: Miért esküsznek össze mindezek az érdekek (ideértem a kormányzat gyámsága alatt álló nagyiparokat), amelyek a földközösség jelenlegi állapotában olyan jól megtalálták a számításukat, miért esküsznek össze tudatosan arra, hogy megöljék az aranytojást tojó tyúkot? Éppen azért, mert érzik, hogy „ez a jelenlegi állapot" már nem tartható, hogy következésképpen kizsákmányolásának jelenlegi módjára nincs többé mód. A földművelő nyomorúsága máris megfertőzte a földet, és az terméketlenné válik. A jó terméseket ellensúlyozzák az éhínségek. A legutóbbi tíz év átlaga nemcsak stagnáló, hanem visszaeső mezőgazdasági termelést mutatott. Végül Oroszország, első ízben, kivitel helyett behozni kénytelen gabonát. Nincs hát már veszteni való idő. Ennek véget kell vetni. A parasztok többé-kevésbé jómódú kisebbségéből falusi középosztályt kell kialakítani, többségüket pedig minden további nélkül proletárokká kell átváltoztatni. – E célból a „társadalom új támaszainak" szóvivői a közössé-

* *A kéz iratban törölve*: A parasztok terhére (az állam) mintegy melegházban nagyra növelte a tőkés rendszer legkönnyebben akklimatizálható kinövéseit, a tőzsdét, a spekulációt, a bankokat, a részvénytársaságokat, a vasutakat, amelyeknek deficitjeit fizeti és profitjait előlegezi a vállalkozóknak stb. stb. – *Szerk.*

gen saját maguk ütötte sebeket mint a közösség végelgyengülésének meganynyi természeti tünetét denunciálják.

Minthogy annyi különféle érdek, s mindenekfelett a II. Sándor jótékony uralma alatt felállított „új társadalmi támaszoké", megtalálta számítását a „földközösség" *jelenlegi állapotában*, miért esküdnének össze tudatosan elpusztítására? Szóvivőik miért denunciálják a rajta ütött sebeket mint természetes megrokkanása meganynyi cáfolhatatlan bizonyítékát? Miért akarják megölni aranytojást tojó tyúkjukat?

Egyszerűen mert a gazdasági tények, amelyek elemzése túl messzire vezetne, leleplezték azt a titkot, hogy a *közösség jelenlegi állapota már nem tartható*, és hogy csupáncsak a dolgok szükségszerűségénél fogva is a néptömegek kizsákmányolásának jelenlegi módjára nem lesz tovább mód. Valami új kell tehát, és ez a legkülönbözőbb formákban sugallt új valami mindig erre lyukad ki: el kell törölni a közös tulajdont, hagyni kell, hogy a parasztok többé-kevésbé jómódú kisebbsége falusi középosztállyá alakuljon, nagy többsége pedig minden további nélkül proletárokká változzon át.

Egyfelől a „földközösség" majdnem a végromlás szélére jutott, s másfelől lesben áll egy hatalmas összeesküvés, hogy megadhassa neki a kegyelemdöfést. Az orosz közösség megmentéséhez egy orosz forradalomra van szükség. Egyébként a politikai és társadalmi erők birtokosai megteszik a tőlük telhetőt, hogy előkészítsék a tömegeket egy ilyen katasztrófára.

Ugyanakkor, amikor a földközösséget kínpadra vonják és vérét veszik, földjét terméketlenné teszik és elszegényítik, a „társadalom új támaszainak" irodalmi lakájai a földközösségeken ütött sebeket ironikusan úgy mutogatják, mint a közösség spontán végelgyengülésének meganynyi tünetét, mondván, hogy természetes halált hal, és hogy jó szolgálatot tesznek azzal, hogy megrövidítik a haláltusáját. Itt már nem egy problémáról van szó, amelyet meg kell oldani; itt egész egyszerűen egy ellenségről van szó, akit meg kell verni. Az orosz közösség megmentéséhez orosz forradalomra van szükség. Egyébként az orosz kormány és a „társadalom új támaszai" megteszik a tőlük telhetőt, hogy előkészítsék a tömegeket egy ilyen katasztrófára. Ha a forradalom alkalmas időben érkezik, ha összpontosítja minden erejét, hogy ezek biztosítsák a földközösség szabad fellendülését, a közösség hamarosan az orosz társadalom megújhodásának elemeként és a tőkés rendszer szolgaságában sínylődő országok feletti fölény elemeként fog kibontakozni.

[Második fogalmazvány]

1. Megmutattam a „Tőké"-ben, hogy a *feudális termelés tőkés termeléssé* való átalakulásának kiindulópontja a *termelő kisajátítása* volt, és közelebbről, hogy *ennek az egész fejlődésnek a bázisa a földművelők kisajátítása* (francia kiad., 315. old.). Így folytatom: „Ez" (a földművelők kisajátítása) „radikális teljességgel még csak Angliában ment végbe . . . *Nyugat-Európa valamennyi többi országa* ugyanezen a mozgáson megy át." (I. h.)

Tehát ezt a „történelmi elkerülhetetlenséget" kifejezetten „*Nyugat-Európa országaira*" korlátoztam. Hogy a legcsekélyebb kétséget se hagyjam afelől, hogy mit gondolok, a 341. oldalon[250] ezt mondom:

„*Magántulajdon*, mint a társadalmi, kollektív tulajdon ellentéte, csak ott létezik, ahol a munka . . . külső feltételei *magánszemélyek* tulajdonában vannak. Aszerint azonban, hogy ezek a magánszemélyek a munkások-e vagy a nem-dolgozók, a magántulajdonnak is más-más a jellege.*

Ilymódon az a folyamat, amelyet elemeztem, a dolgozók szétforgácsolt magántulajdonának egy formáját helyettesítette – egy törpe kisebbség tőkés tulajdonával** (i. h. 342. o.)[251], a *tulajdon egy fajtáját helyettesítette egy másikkal*. Hogyan lehetne ez alkalmazható Oroszországra, ahol a föld nem „magántulajdona" a földművelőnek és soha nem is volt az? Az egyetlen következtetés tehát, amelyet megalapozottan levonhatnának a dolgok nyugati menetéből, a következő: Hogy a tőkés termelést be lehessen vezetni Oroszországban, azzal kellene kezdeni, hogy eltörlik a közösségi tulajdont és kisajátítják a parasztokat, azaz a nép nagy tömegét. Ez egyébként a vágya az orosz liberálisoknak;*** de vajon ez a *vágyuk* többet bizonyít-e, mint

---

* *A fogalmazványban* „jellege" *helyett* „formája" *szerepel.* – *Szerk.*

** *Ez a mondat erősen javított. Az eredeti szöveg*: „Ilymódon az a folyamat, melyről beszélek, végül is átalakítja a szétforgácsolt magántulajdont – tőkés tulajdonná, átalakítja a tulajdon egyik fajtáját egy másikká." – *Szerk.*

*** *A kéziratban törölve*: akik meg akarják honosítani országukban a tőkés termelést és, következetesen önmagukhoz, a parasztok nagy tömegét egyszerű bérmunkásokká akarják átváltoztatni. – *Szerk.*

II. Katalinnak az a vágya, hogy orosz talajba ültesse át a középkori céhművességek nyugati rendszerét[252]?

Ilymódon Nyugaton a földművelők kisajátítása arra szolgált, hogy „átváltoztassák a dolgozók szétforgácsolt magántulajdonát" a tőkések koncentrált magántulajdonává. De ez mégis a magántulajdon egyik formájának helyettesítése a magántulajdon másik formájával. Oroszországban viszont arról volna szó, hogy a tőkés tulajdon a kommunista tulajdon helyébe lépjen.

Persze! Ha a tőkés termelés megalapítaná uralmát Oroszországban, a parasztok, vagyis az orosz nép nagy többségét át kellene változtatni bérmunkásokká és következésképpen ki kellene sajátítani, kommunista tulajdonának előzetes eltörlésével. De mindenesetre a nyugati precedens itt semmit sem bizonyít.

2. Az orosz „marxisták", akikről Ön beszél, teljesen ismeretlenek előttem. Azok az oroszok, akikkel személyes kapcsolataim vannak, amennyire tudom, teljesen ellenkező nézeteket vallanak.

3. Történelmi nézőpontból az egyetlen komoly érv az oroszországi közösségi tulajdon[246] *elkerülhetetlen felbomlása* mellett a következő: A közösségi tulajdon mindenütt létezett Nyugat-Európában, s mindenütt eltűnt a társadalmi haladás folyamán; hogyan kerülhetné hát el ugyanezt a sorsot Oroszországban?

Először is Nyugat-Európában a közösségi tulajdon pusztulását és a tőkés termelés születését egy óriási időköz választja el egymástól, amely az egymásra következő gazdasági revolúciók és evolúciók egész sorát öleli fel; ezek közül a tőkés termelés csak a legújabb. Ez egyfelől bámulatosan kifejlesztette a társadalmi termelőerőket, de másfelől elárulta saját összeférhetetlenségét magukkal azokkal az erőkkel, amelyeket létrehoz. Története immár nem egyéb, mint antagonizmusok, válságok, konfliktusok, katasztrófák története. Legvégül felfedte tisztán átmeneti jellegét mindenki előtt, az érdekből vakokat kivéve. Azok a népek, amelyeknél a legnagyobb mértékben fellendült Európában és Amerikában, másra nem is törekszenek, mint hogy letörjék láncait, helyettesítve a tőkés termelést a kooperatív termeléssel és a tőkés tulajdont a tulajdon archaikus típusának egy *magasabb formájával*, vagyis a kommunista tulajdonnal.

Ha Oroszország elszigetelten állna a világban, akkor saját számlájára kellene kimunkálnia azokat a gazdasági vívmányokat, amelyeket Nyugat-Európa csak annak folyamán szerzett meg, hogy evolúciók hosszú sorát futotta be ősi közösségeinek fennállásától kezdve a jelenlegi állapotáig; semmi kétség nem fér hozzá, legalábbis az én nézetem szerint, hogy

közösségei ebben az esetben az orosz társadalom fejlődésével végzetszerűen pusztulásra lennének ítélve. De az orosz közösség helyzete tökéletesen különbözik a Nyugat ősi közösségeinek helyzetétől. Oroszország az egyetlen ország Európában, ahol a közösségi tulajdon nagy, országos méretekben fennmaradt, egyidejűleg pedig Oroszország egy modern történelmi környezetben létezik, kortársa egy magasabb kultúrának, össze van kapcsolva egy világpiaccal, amelyen a tőkés termelés uralkodik.

Elsajátítva e termelési mód pozitív eredményeit, képes tehát fejleszteni és átalakítani földközösségének még archaikus formáját, ahelyett hogy szétrombolná. (Mellékesen megjegyzem, hogy az oroszországi kommunista tulajdon formája a legmodernebb formája az archaikus típusnak, amely maga is átment egy egész sor evolúción.)

Ha a tőkés rendszer oroszországi hívei tagadják egy ilyen kombináció lehetőségét, bizonyítsák be, hogy a gépek kiaknázásához Oroszország kénytelen volt átmenni a gépipari termelés inkubációs időszakán! Magyarázzák meg nekem, hogyan sikerült bevezetniök országukban úgyszólván néhány nap alatt a cseremechanizmust (bankok, hiteltársaságok stb.), amelynek kimunkálása a Nyugatnak évszázadokba került?*

4. Földgömbünk archaikus vagy őskori alakulata maga is egy sor különböző korú réteget ölel fel, amelyek egymás fölé rakódnak. Ugyanígy a társadalom archaikus alakulata egy sor különböző típust mutat fel, amelyek egymást követő korszakokat jeleznek. Az orosz földközösség e lánc legújabb típusához tartozik. A földművelő itt már magántulajdonként birtokolja a házat, amelyben lakik, és a kertet, amely annak tartozéka. Ez az archaikus forma első bomlasztó eleme, amely a régebbi típusokban ismeretlen. Másfelől emezek a tagjaik közötti természetes rokonsági viszonyokon nyugszanak, míg az a típus, amelyhez az orosz közösség tartozik, felszabadult ettől a szoros köteléktől és ennélfogva szélesebb körű fejlődésre képes. A földközösségek elszigeteltségével, az egyik közösség és a többiek élete közötti kapcsolat hiányával, ezzel a lokalizált mikrokozmosszal nem találkozunk mindenütt az ősi típus immanens jellegzetességeként, de mindenütt, ahol megtalálható, egy központi despotizmust emel a közösségek fölé. Úgy látom, hogy Oroszországban ez az elszigeteltség, amelyet eredetileg a terület roppant kiterjedése váltott ki, könnyen elhárítható akadály, mihelyt a kormány által alkalmazott béklyókat eltávolítják.

Most rátérek a kérdés velejére. Nem áltathatjuk magunkat: az az archai-

* *A kéziratban törölve*: Habár a tőkés rendszer Nyugaton öregedőben van, habár közeleg az idő, amikor az már csak „archaikus" alakulat lesz, orosz hívei . . . – *Szerk.*

kus típus, amelyhez az orosz közösség tartozik, benső kettősséget rejt, amely, ha bizonyos történelmi feltételek adva vannak, a pusztulásához vezethet. A föld tulajdona közös, de mindegyik paraszt a saját számlájára műveli és aknázza ki a földjét, úgy mint a nyugati kisparaszt. Közös tulajdon és a föld parcellás kiaknázása, ez a kombináció, amely régebbi korszakokban hasznos volt, veszedelmessé válik a mi korunkban. Egyfelől az ingó jószág, amely egyre fontosabb szerepet játszó elem magában a földművelésben, fokozottan differenciálja a közösség tagjainak vagyonát és érdekellentétekhez vezet, mindenekelőtt az állam adóbehajtásának nyomása alatt; másfelől veszendőbe megy a közös tulajdonnak – mint a kooperatív és kombinált munka alapjának – gazdasági fölénye. De nem szabad elfelejtenünk, hogy az osztatlan rétek kiaknázásában az orosz parasztok már a kollektív módot alkalmazzák, hogy az *artyel*-szerződés jól ismert volta nagyon megkönnyítené nekik az átmenetet a parcellás művelésről a kollektív művelésre, hogy az orosz föld fizikai adottságai a nagyüzemi kombinált gépi művelésre ösztönöznek, s hogy végül az orosz társadalom, amely oly sokáig élt a földközösség terhére, tartozik neki az e változáshoz szükséges első előlegekkel. Persze itt csakis egy fokozatos változásról van szó, amely azzal kezdődnék, hogy a közösséget *jelenlegi* bázisán normális állapotba hozzák.

5. Minden többé-kevésbé elméleti jellegű kérdést félretéve, nem kell Önnek mondanom, hogy ma az orosz közösségnek puszta létét is hatalmas érdekek összeesküvése fenyegeti. A közösséggel szemben létrejött a kapitalizmusnak egy bizonyos fajtája, amelyet a parasztok költségére táplálnak az állam közvetítésével; ennek érdeke a közösség agyonnyomása. Az is a földbirtokosok érdeke, hogy a többé-kevésbé jómódú parasztokat mezőgazdasági középosztállyá alakítsák és a szegény földművelőket – vagyis a tömeget – átváltoztassák egyszerű bérmunkásokká. Ez olcsó munkát jelent! És hogyan állhatna ellen egy közösség, amelyet felőrölnek az állami behajtások, fosztogat a kereskedelem, kizsákmányolnak a földbirtokosok, belülről aláaknáz az uzsora!

Ami az orosz közösség életét fenyegeti, az sem nem egy történelmi elkerülhetetlenség, sem nem egy elmélet, hanem az elnyomás az állam részéről és a kizsákmányolás a befurakodó tőkések részéről, akiket a parasztok terhére tett hatalmassá ugyanez az állam.

[Harmadik fogalmazvány]

Kedves Polgártársnő!

Hogy alaposan tárgyalhassam a február 16-i levelében felvetett kérdéseket, bele kellene bocsátkoznom a dolgok részleteibe és sürgős munkákat félbehagynom, de az a rövidre fogott fejtegetés, amelyet van szerencsém Önnek megküldeni, remélem, elegendő lesz arra, hogy eloszlasson minden félreértést az én úgynevezett elméletem körül.

I. A tőkés termelés keletkezését elemezve ezt mondom: „A tőkés rendszer alapjában tehát ott áll a termelő radikális elválasztása a termelési eszközöktől . . . Ennek az egész fejlődésnek a bázisa *a földművelők kisajátítása.* Ez radikális teljességgel még csak Angliában ment végbe . . . *De Nyugat-Európa valamennyi többi országa* ugyanezen a mozgáson megy át." („A tőke", francia kiad., 315. old.)

E mozgás „történelmi elkerülhetetlensége" tehát *kifejezetten Nyugat-Európa országaira* korlátozódik. E korlátozás miértje a XXXII. fej. eme passzusában van megjelölve: *„A személyes munkán alapuló magántulajdont* . . . kiszorítja a más munkájának kizsákmányolásán, a bérmunkán alapuló *tőkés magántulajdon.*" (I. h., 341. old.)

Ebben a nyugati fejlődésben tehát a *magántulajdon egyik formájának a magántulajdon egy másik formájává való átváltoztatásáról* van szó. Az orosz parasztoknál viszont a *közös tulajdonukat* kellene *magántulajdonná átváltoztatni.* Akár állítjuk, akár tagadjuk ennek az átalakulásnak az elkerülhetetlenségét, a mellette szóló és az ellene szóló érveknek semmi közük a tőkés rendszer keletkezéséről adott elemzésemhez. Abból legfeljebb arra lehetne következtetni, hogy az orosz parasztok nagy többségének jelenlegi állapotát tekintve, kistulajdonossá történő átváltoztatásuk aktusa csak előjátéka lenne gyors kisajátításuknak.

II. A legkomolyabb érv, amelyet az orosz közösség ellen felhoztak, a következőre lyukad ki:

Nyúljunk vissza a nyugati társadalmak eredetéhez, és mindenütt megtaláljuk a föld közös tulajdonát; a társadalmi haladás folyamán ez mindenütt

átadta helyét a magántulajdonnak; így hát nem kerülhetné el ugyanezt a sorsot egyedül Oroszországban.

Csak annyiban veszem figyelembe ezt az érvelést, amennyiben az európai tapasztalatokra támaszkodik. Ami például Kelet-Indiát illeti, Sir H. Maine és a vele egyívásúak kivételével mindenki jól tudja, hogy ott a föld közös tulajdonának az eltörlése csakis az angol vandalizmus aktusa volt, amely a bennszülött népet nem előbbrevitte, hanem visszavetette.

Az ősi közösségek nincsenek egy kaptafára szabva. Ellenkezőleg, összességük olyan társadalmi csoportosulások sorát alkotja, amelyek mind típusban, mind korban különböznek egymástól, és amelyek különböző fejlődési szakaszokat jelölnek. E típusok egyike, amelyet *földművelő közösségnek* szoktak nevezni, a típusa az *orosz közösségnek* is. Nyugati megfelelője a *germán közösség*, amely nagyon új keletű. Még nem létezett Julius Caesar idején, és már nem létezett, amikor a germán törzsek Itália, Gallia, Hispánia stb. meghódításához fogtak. Julius Caesar korában a művelhető földet már évente újra felosztották különböző csoportok, a *gensek* és a *törzsek* között, de még nem egy-egy közösség egyéni családjai között; valószínűleg a művelés is csoportonként, közösen történt. Magán a germán földön ez az archaikusabb típusú közösség természetes fejlődés útján átváltozott *földművelő közösséggé*, ahogy azt Tacitus leírja.[253] Tacitus kora után szem elől veszítjük. A szűntelen háborúk és vándorlások közepette áttekinthetetlen körülmények között elpusztult; talán erőszakos halált halt. De természetes életképességét két elvitathatatlan tény bizonyítja. E modell néhány elszórt példánya túlélte a középkor minden viszontagságát és megőrződött napjainkig, például az én honi vidékemen, a trieri kerületben. Ami azonban még fontosabb, e „földművelő közösség" lenyomatát oly jól kivehetjük a belőle támadt új közösségben, hogy Maurer ennek megfejtése során rekonstruálni tudta amazt. Az új közösséget, amelyben a művelhető föld *magántulajdonként* a művelőké, ugyanakkor, amikor az erdők, legelők, parlagföldek stb. továbbra is *közös tulajdonban* maradnak, a germánok minden meghódított országban bevezették. Az őstípustól átvett jellemvonások következtében ez a közösség az egész középkor folyamán a népszabadság és a népélet egyetlen otthona lett.

A „földközösséggel" Ázsiában is találkozunk, az afgánoknál stb., de mindenütt úgy jelenik meg, mint a *legújabb típusa* és úgyszólván utolsó szava a társadalmak *archaikus alakulatának*. E tény kiemelése végett tértem ki néhány részletre a germán közösség vonatkozásában.

Szemügyre kell most vennünk a legjellegzetesebb vonásokat, amelyek a „földművelő közösséget" az archaikusabb közösségektől megkülönböztetik.

1. A közösség minden más típusa a tagjai közötti vérrokonsági kapcsolatokon nyugszik. Csak az léphet a közösségbe, aki vérrokon, vagy akit adoptálnak. E közösségek struktúrája olyan, mint egy családfáé. A „földművelő közösség" volt a szabad emberek első társadalmi csoportosulása, olyan csoportosulás, amelyet nem a vérségi kötelékek fontak össze.

2. A földművelő közösségben a ház és tartozéka, az udvar a földművelőé, mint magánszemélyé. *A közös ház és a kollektív lakás* viszont az ősibb közösségeknek volt egyik gazdasági alapja, mégpedig már jóval a pásztorkodó vagy földművelő élet bevezetése előtt. Persze találunk olyan földművelő közösségeket, amelyekben a házak, jóllehet már nem kollektív lakóhelyek, időszakosan birtokosokat cserélnek. Az egyéni haszonélvezet ilymódon kombinálódik a közös tulajdonnal. De az ilyen közösségek még születésük jegyét viselik: átmeneti állapotban vannak egy archaikusabb közösségből a tulajdonképpeni földművelő közösségbe.

3. A művelhető földet, amely elidegeníthetetlen és közös tulajdon, időszakosan felosztják a földművelő közösség tagjai között olymódon, hogy mindegyik saját számlájára aknázza ki a neki kijelölt földeket és magánszemélyként sajátítja el a terményeiket. Az ősibb közösségekben a munka közösen folyik, és a közös termék, az újratermeléshez fenntartott hányad kivételével, a fogyasztás szükségleteinek mértékében és arányában kerül felosztásra.

Érthető, hogy a földművelő közösségnek az alkatához tartozó *kettősége* nagy életerőt kölcsönöz neki. Megszabadulva a vérrokonság erős, de szűk kötelékeitől, a föld közös tulajdona és az abból fakadó társadalmi viszonyok szilárd alapzatot biztosítanak neki, ugyanakkor pedig a ház és az udvar, amely az egyéni család kizárólagos területe, a parcellás művelés és terményeinek magánelsajátítása olyan fellendülést adnak az egyéniségnek, amely összeférhetetlen az ősibb közösségek szervezetével.

De nem kevésbé nyilvánvaló, hogy idővel ugyanez a kettősség a bomlás csírájává változhat át. Eltekintve minden kívülről jövő káros hatástól, a közösség saját méhében hordozza pusztulásának elemeit. A magán-földbirtok már belopakodott oda egy háznak és falusi udvarnak a képében, s ez erődítménnyé változhatik, amelyből előkészítik a közös föld elleni támadást. Ilyet már láttunk. De a dolog lényege a parcellás munka mint a magánelsajátítás forrása. Ez teret ad ingó javak, például állatok, pénz, sőt olykor rabszolgák vagy jobbágyok felhalmozásának. Ez az ingó tulajdon, amelyet a közösség nem ellenőrizhet, és amely egyéni cserék tárgya, ahol a fortély és a véletlen szabad játékhoz jut, mindjobban ránehezedik az egész falusi gazdaságra. Ez bomlasztója az ősi gazdasági és társadalmi egyenlőségnek. Heterogén

elemeket visz be, amelyek a közösség kebelében érdekkonfliktusokat és ellentétes szenvedélyeket váltanak ki, alkalmasakat arra, hogy kikezdjék először a művelhető földek, majd az erdők, legelők, parlagföldek stb. közös tulajdonát, amelyek – ha már átváltoztak a magántulajdon *közösségi függelékeivé* – idővel a magántulajdon osztályrészéül fognak jutni.

Mint a társadalom ősi alakulatának utolsó fázisa, a földművelő közösség ugyanakkor átmeneti fázis a másodkori alakulathoz, tehát átmenet a közös tulajdonon alapuló társadalomból a magántulajdonon alapuló társadalomba. A másodkori alakulat persze felöleli a rabszolgaságon és a jobbágyságon nyugvó társadalmak sorát.

De azt jelenti-e ez, hogy a földművelő közösség történelmi pályafutásának elkerülhetetlenül ehhez a kimenetelhez kell elvezetnie? Korántsem. Vele született kettőssége alternatívát enged: tulajdoneleme felülkerekedik kollektív elemén vagy emez kerekedik felül amazon. Minden attól a történelmi környezettől függ, amely a közösséget körülveszi.

Egyelőre vonatkoztassunk el az orosz közösségre súlyosodó összes nyomorúságoktól, és csak fejlődési lehetőségeit nézzük. Egyedülálló helyzetet foglal el, amely precedens nélküli a történelemben. Európában egyedülálló módon egy mérhetetlen birodalom falusi életének uralkodó szerves formája még. A föld közös tulajdona a kollektív elsajátítás természetes alapját biztosítja számára, történelmi környezete pedig, a tőkés termelés egyidejű fennállása, teljesen készen nyújtja neki a nagyüzemi méretekben megszervezett kooperatív munka anyagi feltételeit. Átveheti tehát a tőkés rendszer által kimunkált összes pozitív vívmányokat anélkül, hogy átmenne annak caudiumi igája alatt. Fokozatosan kiszoríthatja a parcellás földművelést a gépek segítségével folytatott kombinált földműveléssel, amelyre az orosz föld fizikai adottságai ösztönöznek. Miután előzetesen jelenlegi formájában normális állapotba hozták, *közvetlen kiindulópontjává* válhatik ama gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál, és új életet kezdhet anélkül, hogy előbb öngyilkossá lenne.*

Maguk az angolok ilyen kísérleteket tettek Kelet-Indiában; csak tönkretenniök sikerült a bennszülött földművelést és megkétszerezniök az éhínséget és annak intenzitását.

---

* *A kéziratban törölve*: De vele szemben ott áll a földbirtok, amely karmai között tartja a földnek majdnem a felét, éspedig a jobbik részét. Éppen ennél az oldalánál fogva esik egybe a „földközösség" továbbfejlesztése útján való fennmaradása az orosz társadalom általános mozgásával, ez az ára ez utóbbi megújhodásának. Oroszország hiába kísérelne meg kikerülni zsákutcájából az angol módra létesített tőkés bérlet révén, amelynek az ország összes társadalmi feltételei ellenszegülnek . . . – *Szerk.*

De hát az orosz földközösséget sújtó átok – az elszigeteltsége, az egyik közösség és a többiek élete közötti kapcsolat hiánya, ez a *lokalizált mikrokozmosz*, amely mostanáig megfosztotta minden történelmi kezdeményezéstől? Ez eltűnnék az orosz társadalom egy általános megrázkódtatása közepette.

Az orosz parasztnak az *artyel* jól ismert volta megkönnyítené különösen az átmenetet a parcellás munkáról a kooperatív munkára, amelyet egyébként bizonyos fokig már alkalmaz a szénabetakarításnál és a községi vállalkozásoknál, amilyenek a kiszárítási munkák stb. Egy teljesen anarchikus sajátszerűség – a modern agronómusok réme – szintén ilyen irányban játszik közre. Akármilyen vidékre jutnak, ahol a művelhető föld egy furcsa szétdarabolódás nyomait mutatja, mely egy kis földdarabokból összetevődő sakktábla formáját kölcsönzi neki, nincs kétség afelől, hogy ez egy elhalt földművelő közösség területe. Tagjai anélkül, hogy kitanulmányozták volna a földjáradék elméletét, megértették, hogy ugyanolyan mennyiségű munka különböző természetes termékenységű és helyzetű földdarabokra fordítva különböző hozamokat ad. Hogy egyenlősítsék a munka esélyeit, felosztották tehát a földet bizonyos – a talaj természeti és gazdasági eltérései által meghatározott – számú területre, és mindezeket a nagyobb területeket aztán tovább szétdarabolták annyi parcellára, ahány földműves volt. Ezután mindegyikük egy-egy darabkát kapott mindegyik területen. Ez az orosz közösség által mindmáig fenntartott elrendezés, mondani sem kell, ellenkezik az agronómiai követelményekkel. Eltekintve más hátrányoktól, erő- és időpocsékolásra kényszerít. Mindamellett kedvez a kollektív művelésre való átmenetnek, amellyel első pillantásra olyannyira ellenkezni látszik. A parcella...*

A megírás ideje: 1881 február vége–március eleje
Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Archívum, I. könyv, 1924.
Eredeti nyelve: francia

* *A kézirat itt megszakad. – Szerk.*

Karl Marx

[Levél V. I. Zaszulicshoz][242]

1881 március 8.
41, Maitland Park Road,
London N.W.

Kedves Polgártársnő,

Egy idegbántalom, amely az utóbbi tíz évben időközönként rám tör, megakadályozott abban, hogy hamarabb válaszoljak február 16-i levelére. Sajnálatomra nem szolgálhatok Önnek a megtisztelő módon hozzám intézett kérdés nyilvánosságnak szánt tömör megválaszolásával. A szentpétervári bizottságnak[254] már hónapokkal ezelőtt ígértem egy munkát ugyanerről a tárgyról. Remélem azonban, néhány sor elegendő lesz, hogy minden kételyét eloszlassa az úgynevezett elméletemmel kapcsolatos félreértést illetően.

A tőkés termelés keletkezését elemezve ezt mondom:

„A tőkés rendszernek tehát alapja a termelő és a termelési eszközök radikális elválasztása . . . Ennek az egész fejlődésnek az alapja a *földművelők kisajátítása.* Ezt radikális módon még csak Angliában valósították meg . . . De *Nyugat-Európa minden más országában is* végbemegy ugyanez a folyamat." („A tőke", francia kiadás, 315. old.)

E folyamat „történelmi elkerülhetetlensége" eszerint *kifejezetten Nyugat-Európa országaira* korlátozódik. E korlátozás okát a XXXII. fejezet következő passzusa jelöli meg:

„A személyes munkán alapuló *magántulajdont* . . . kiszorítja a *tőkés magántulajdon,* amely a mások munkájának kizsákmányolásán, bérmunkán alapszik." (Id. mű 341. old.)[255]

E nyugaton végbemenő folyamat során tehát arról van szó, hogy a *magántulajdon egyik formája átalakul a magántulajdon másik formájává.* Az orosz parasztok esetében viszont, ellenkezőleg, *közös tulajdonukat kellene magántulajdonná változtatni.*

A „Tőké"-ben adott elemzés tehát sem a földközösség életképessége mellett, sem ellene nem hoz fel érveket, de a kérdésnek szentelt speciális tanulmányaim, melyekhez eredeti forrásokból szereztem anyagot, meggyőztek arról, hogy ez a földközösség Oroszország társadalmi megújhodásának támaszpontja; ahhoz azonban, hogy ezt a funkcióját betölthesse, előbb ki kellene küszöbölni azokat a pusztító behatásokat, amelyek minden oldalról ellene törnek, azután pedig biztosítani kellene spontán fejlődésének természetes feltételeit.

Maradok, kedves Polgártársnő

tisztelő híve
Karl Marx

A megírás ideje: 1881 március 8.
Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Archívum, I. könyv, 1924.
Eredeti nyelve: francia

Karl Marx és Friedrich Engels

Az 1881 március 21-re, a Párizsi Kommün évfordulójára összehívott szláv gyűlés elnökének

Polgártárs!

Nagy sajnálatunkra közölnünk kell Önnel, hogy gyűlésükön[256] nem vehetünk részt.

Amikor a Párizsi Kommün a szörnyű mészárlás következtében, amelyet a „rend" védelmezői szerveztek, elbukott, a győztesek aligha gondolták, hogy még tíz év sem telik bele s olyan esemény történik a távoli Szentpétervárott[257], amely, talán hosszú és heves harcok után, végül bizonyosan egy orosz kommün létrehozásához fog vezetni.

Azt se gondolták, hogy Poroszország királya*, aki azzal készítette elő a Kommünt, hogy megostromolta Párizst és ezzel az uralkodó burzsoáziát a nép felfegyverzésére kényszerítette, – hogy ugyanez a porosz király tíz évvel később a saját fővárosában, a szocialisták ostroma alatt, csak úgy lesz képes megtartani trónját, ha fővárosában, Berlinben, kihirdeti az ostromállapotot.[258]

Másrészt a kontinens kormányai, amelyek a Kommün bukása után üldözésükkel formai, külső szervezetének feladására kényszerítették a Nemzetközi Munkásszövetséget – e kormányok, amelyek azt hitték, hogy rendeletekkel és különleges törvényekkel megsemmisíthetik a hatalmas nemzetközi munkásmozgalmat, aligha gondolták, hogy tíz évvel később ugyanaz a nemzetközi munkásmozgalom erősebb lesz mint valaha, és átfogja majd nemcsak Európa, hanem Amerika munkásosztályát is; hogy a közös érdekekért, a közös ellenség ellen vívott közös harc a munkásokat egy új és nagyobb spontán internacionáléba tömöríti majd, amely egyre inkább kinövi az egyesülés mindennemű külső keretét.

* I. Vilmos – *Szerk.*

Így tehát a Kommün, amelyről a régi világ hatalmasságai azt hitték, hogy megsemmisítették, életerősebb mint valaha, s így együtt kiálthatjuk Önökkel: „Vive la Commune!"*

To the Chairman of the Slavonic Meeting,
March 21st 1881, in celebration
of the Anniversary of the Paris Commune

A megírás ideje: 1881 március 21.

Az első megjelenés helye: „Pravda",
1933 november 7. (308.) sz.

Eredeti nyelve: angol

* – „Éljen a Kommün!" – *Szerk.*

Karl Marx és Friedrich Engels

A „Daily News" szerkesztőjének

Uram,

a mai „Daily News" „A »Freiheit« című folyóirat üldöztetése" című cikkében megállapítja, hogy e lapnak az a száma, amely cikket közöl az orosz cár haláláról,[257] „bizonyos célzást is tartalmaz a Mansion House-beli[259] rejtélyes eset tettesére vonatkozólag". Minthogy ez a megállapítás lehetőséget nyújt olyan értelmezésre, amely szöges ellentétben áll a kérdéses cikk tartalmával; minthogy ez a cikk semmiféle összefüggésben sincs a szentpétervári ügyről szóló val, s minthogy Most úr, a szerkesztő, jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy a sajtóban megvédje magát, arra kérjük, közölje a következő szó szerinti fordítását mindannak, amit a „Freiheit" említett számában a „Mansion House-beli rejtéllyel" kapcsolatban írt.

„Freiheit", 1881 március 19.

„Szerdán este »ismeretlen« tettes egy körülbelül 15 font súlyú puskaporos csomagot helyezett el a londoni Cityben a városháza előtt. A csomag az egyik végén égett, de egy rendőr ezt »véletlenül« azonnal észrevette és volt mersze a tüzet eloltani. Nem tudjuk, milyen célt szolgálhatott volna ez a puskaporos robbantás. Akárhogy is, úgy látszik a nemzetközi rendőrség tudta, hogyan kovácsoljon tőkét belőle. Másnap estére tervezték ugyanis, hogy a parlamentben kérdést intéznek a kormányhoz, milyen intézkedéseket szándékozik tenni a szocialista bandák ellen, amelyek befészkelték magukat Londonban. A belügyminiszter azonban nem találta helyénvalónak, hogy vállvonogatáson kívül egyebet is tegyen. Ez minden, amit a nemzetközi rendőrség fáradozásáért kapott."

To the Editor of the Daily News

A megírás ideje: 1881 március 31.

A megjelenés helye: „The Daily News", 1881 április 1.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: Karl Marx és Friedrich Engels

[Friedrich Engels]

Tisztességes napibért tisztességes napi munkáért[260]

Ez volt az angol munkásmozgalom jelmondata az utóbbi ötven évben. Jó szolgálatot tett a trade unionok felemelkedésének idején, azután, hogy 1824-ben eltörölték az egyesülés elleni gyalázatos törvényeket[261], még jobb szolgálatot tett a dicsőséges chartista mozgalom idején, amikor az angol munkások az európai munkásosztály élén meneteltek. De az idő halad, és sok minden, ami kívánatos és szükséges volt ötven, sőt még harminc évvel ezelőtt is, most elavult és semmiképpen sem lenne helyénvaló. Vajon a régi, hagyományos jelszó is ezek közé tartozik?

Tisztességes napibért tisztességes napi munkáért? De mi a tisztességes napibér és mi a tisztességes napi munka? Hogyan határozzák meg ezt azok a törvények, amelyek szerint a modern társadalom létezik és fejlődik? A válaszért nem az erkölcs vagy a jog és méltányosság tudományához kell fordulnunk, sem az emberiesség, igazság vagy éppen a jótékonyság valamely szentimentális érzéséhez. Ami tisztességes erkölcsi szempontból, ami tisztességes akár jogi szempontból is, esetleg korántsem az társadalmi szempontból. Hogy társadalmi szempontból mi tisztességes és mi tisztességtelen, azt csakis egy tudomány dönti el – az a tudomány, amely a termelés és a csere anyagi tényeivel foglalkozik, a politikai gazdaságtan tudománya.

Mármost mit nevez a politikai gazdaságtan tisztességes napibérnek és tisztességes napi munkának? Egyszerűen azt a bérrátát és a napi munkának azt a tartamát és intenzitását, amelyet a munkáltatónak és a munkavállalónak a szabad piacon folyó konkurrenciája határoz meg. És mik ezek, ha így határozzuk meg őket?

A tisztességes napibér normális feltételek között az az összeg, amelyre a dolgozónak szüksége van azon létfenntartási eszközök megszerzéséhez, amelyek – helyzetének és az illető ország életszínvonalának megfelelően – munkaképességének megtartásához és fajának fenntartásához szükségesek. A tényleges bérráta az üzletmenet hullámzásai szerint néha fölötte, néha

alatta lehet ennek a rátának; rendes feltételek között azonban e rátának az ingadozások átlagának kell lennie.

A tisztességes napi munka a munkanapnak az a tartama és a tényleges munkának az az intenzitása, amely elhasználja a munkás egynapi teljes munkaerejét, de nem csorbítja azt a képességét, hogy ugyanazt a munkamennyiséget másnap és a következő napokon is elvégezze.

Az ügylet tehát így írható le: a munkás teljes napi munkaerejét adja a tőkésnek, vagyis annyit, amennyit adhat anélkül, hogy lehetetlenné tenné az ügylet szakadatlan megismétlését. Cserébe pontosan annyi és nem több létszükségleti cikket kap, amennyi szükséges ahhoz, hogy lehetővé váljék mindennap ugyanennek az üzletnek a megismétlése. A munkás olyan sokat ad, a tőkés pedig olyan keveset, amennyit az egyezség természete megenged. Nagyon furcsa fajtája ez a tisztességnek.

De hatoljunk be kissé mélyebben a kérdésbe. Mivel a közgazdászok szerint a munkabért és a munkanapot a konkurrencia határozza meg, a tisztesség a jelek szerint azt kívánja, hogy mindkét félnek ugyanaz a tisztességes kiindulási alapja legyen egyenlő feltételekkel. De nem így áll a dolog. A tőkés, ha nem tud megegyezni a munkással, megengedheti magának, hogy várjon és tőkéjéből éljen. A munkás ezt nem teheti meg. Ő csak béréből élhet, s ezért munkát kell vállalnia, amikor, ahol és amilyen feltételekkel kaphat. A munkásnak nincs tisztességes kiindulási alapja. Az éhség szörnyű hátrányba hozza. De a tőkésosztály politikai gazdaságtana szerint ez a tisztesség netovábbja.

Mindez azonban csak apróság. A mechanikai erő és a gépi berendezés alkalmazása új szakmákban és a gépi berendezés kiterjesztése és tökéletesítése a már gépesített szakmákban egyre több és több „kezet" foszt meg munkájától; ez pedig jóval gyorsabban megy végbe, mint ahogy ezek a fölöslegessé vált „kezek" felszívódhatnának és alkalmazást találhatnának az ország gyáraiban. Ezek a fölöslegessé vált „kezek" valóságos ipari tartalékhadsereget alkotnak a tőke használatára. Ha az üzletmenet rossz, éhen halhatnak, koldulhatnak, lophatnak vagy mehetnek a dologházba; ha az üzletmenet jó, kéznél vannak a termelés kiterjesztésére, és amíg ebből a tartalékseregből a legutolsó férfi, nő vagy gyermek nem talált munkát — ami csakis eszeveszett túltermelés idején történik meg —, addig a tartalékhadsereg konkurrenciája lenyomja a béreket és puszta létével fokozza a tőke erejét a munka elleni harcában. A tőkével való versenyfutásban a munka nemcsak hátrányban van, hanem még a lábához béklyózott ágyúgolyót is kell cipelnie. Mégis a tőkés politikai gazdaságtan szerint ez tisztességes.

De vizsgáljuk meg, milyen alapból fizeti a tőke ezeket a roppant tiszteş-

séges béreket. Tőkéből, természetesen. De tőke nem termel értéket. A földön kívül a munka a gazdagság egyetlen forrása; a tőke maga nem egyéb, mint felhalmozott munkatermék. Tehát a munka bérét a munkából fizetik és a munkást saját termékéből fizetik. Aszerint, amit közönségesen tisztességnek nevezünk, a munkásnak bér fejében munkája termékét kellene megkapnia. De ez nem volna tisztességes a politikai gazdaságtan szerint. Ellenkezőleg, a munkás munkájának terméke a tőkéshez kerül, és a munkás nem kap belőle többet, mint a puszta létszükségleti cikkeket. Így tehát ennek a nem közönségesen „tisztességes" versenyfutásnak az a vége, hogy a dolgozók munkájának terméke óhatatlanul a nem-dolgozók kezében halmozódik fel, és kezükben leghatalmasabb eszköz lesz éppen azoknak az embereknek a leigázására, akik termelték.

Tisztességes napibért tisztességes napi munkáért! Lehetne mondani egyet-mást a tisztességes napi munkáról is, amelynek tisztessége teljesen összhangban van a bér tisztességével, de ezt más alkalomra kell hagynunk. Az elmondottakból eléggé világos, hogy a régi jelszó elavult és ma már aligha állja meg a helyét. A politikai gazdaságtan tisztessége, hogy az híven lerögzíti a fennálló társadalmon uralkodó törvényeket, ez a tisztesség teljesen az egyik oldalon van — a tőke oldalán. Temessük el hát örökre a régi jelmondatot és helyettesítsük egy másikkal:

A munkaeszközök — nyersanyagok, gyárak, gépek — birtokosa maga a dolgozó nép legyen!

Fair Day's Wages for a Fair Day's Work

A megírás ideje: 1881 május 1–2.

A megjelenés helye: „The Labour Standard", 1881 május 7. (1.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A bérmunka-rendszer

Egyik előző cikkünkben* szemügyre vettük a „tisztességes napibért tisztességes napi munkáért" hagyományos jelszavát, és arra a következtetésre jutottunk, hogy a legtisztességesebb napibér a mai társadalmi feltételek között szükségképpen egyet jelent a munkás termékének legeslegtisztességtelenebb elosztásával, mert e termék nagyobb része a tőkés zsebébe vándorol, a munkásnak pedig be kell érnie annyival, amennyi lehetővé teszi számára munkaképességének megtartását és fajának fenntartását.

Ez a politikai gazdaságtan törvénye, vagy más szóval a társadalom mostani gazdasági szervezetének törvénye, amely hatalmasabb, mint Anglia minden írott és íratlan törvénye együttvéve, a Kancelláriai Törvényszéket[262] beleértve. Amíg a társadalom két egymással szembenálló osztályra oszlik – egyfelől tőkésekre, akik monopolizálják az összes termelési eszközöket, a földet, a nyersanyagokat, a gépeket, másfelől munkásokra, dolgozókra, akik a termelési eszközök minden tulajdonától meg vannak fosztva és akiknek nincs egyebük, mint saját munkaerejük; amíg ez a társadalmi szervezet fennáll, addig a bértörvény mindenható marad és minden nap újra kovácsolja a bilincseket, amelyek a munkást saját – a tőkés által monopolizált – termékének rabszolgájává teszik.

Ennek az országnak a trade unionjai már csaknem hatvan esztendeje küzdenek e törvény ellen – és milyen eredménnyel? Sikerült-e felszabadítaniok a munkásosztályt a rabságból, amelyben a tőke – saját kezeinek terméke – tartja? Képessé tették-e a munkásosztály egyetlen csoportját is arra, hogy a bérrabszolgák helyzete fölé emelkedjék, tulajdonosává váljék saját termelési eszközeinek, a szakmájában szükséges nyersanyagoknak, szerszámoknak, gépeknek, és ilymódon tulajdonosává váljék saját munkája termékének? Jól tudjuk, hogy ezt nemcsak hogy nem tették meg, hanem soha meg sem kísérelték.

---

* *V. ö. 285–287. old. – Szerk.*

Korántsem akarjuk azt mondani, hogy a trade unionok haszontalanok, mert ezt nem tették meg. Ellenkezőleg, a trade unionok Angliában, mint minden más ipari országban, szükségesek a munkásosztály számára a tőke ellen vívott harcában. Az átlagbér egyenlő azoknak a szükségleti cikkeknek az összegével, amelyek egy bizonyos országban az ott szokásos életszínvonalnak megfelelően a munkások fajának fenntartásához elégségesek. Ez az életszínvonal a munkások különböző csoportjainál nagyon különböző lehet. A trade unionok nagy érdeme a bérráta fenntartásáért és a munkaidő csökkentéséért vívott hacukban az, hogy igyekeznek az életszínvonalat fenntartani és emelni. A londoni East Enden sok szakma van, amelyekben a munka nem kíván kisebb szakképzettséget és ugyanolyan nehéz, mint a kőműveseké és segédmunkásaiké, és mégis alig keresik meg ezek bérének felét. Miért? Egyszerűen azért, mert az erős szervezet az egyik csoportot képessé teszi arra, hogy aránylag magas életszínvonalat tartson fenn a bérek mértékéül szolgáló normaként, míg a másik csoport szervezetlen és erőtlen lévén, kénytelen alávetni magát nemcsak az óhatatlan, hanem az önkényes munkáltatói túlkapásoknak is: életszínvonaluk fokozatosan csökken, megtanulják, hogyan lehet megélni egyre kisebb bérből, és bérük természetesen arra a szintre süllyed, amelyet ők maguk hovatovább kielégítőnek fogadnak el.

A bértörvény tehát nem olyan törvény, amely szigorú és merev határvonalat húz. Bizonyos határokon belül nem kérlelhetetlen. Minden időben (nagy depressziókat kivéve) minden szakma területén van bizonyos mozgástér, amelyen belül a bérrátát a két küzdő fél közötti harc eredményei módosíthatják. A munkabért minden esetben alkuval állapítják meg, és az alkuban annak, aki legtovább és legjobban ellenáll, a legnagyobb esélye van arra, hogy többet kap, mint amennyi jár neki. Ha az elszigetelt munkás próbál alkudozni a tőkéssel, könnyen vereséget szenved, és kényre-kedvre meg kell adnia magát; de ha egy egész szakma munkásai hatalmas szervezetbe tömörülnek, alapot gyűjtenek egymás között, hogy szükség esetén dacolhassanak munkáltatóikkal és így mint hatalom tárgyalhassanak ezekkel a munkáltatókkal, akkor, és csakis akkor, van esélyük arra, hogy megkapják legalább azt az alamizsnát, amely a mai társadalom gazdasági berendezkedése mellett tisztességes napi munkáért járó tisztességes bérnek nevezhető.

A bértörvényt a trade unionok harca nem borítja fel. Ellenkezőleg, érvényt szerez neki. A trade unionok ellenállási eszközei nélkül a munkás még azt sem kapja meg, ami a bérmunka-rendszer szabályai szerint jár neki. Csak a trade unionoktól való félelem bírhatja rá a tőkést arra, hogy munkásai munkaerejének teljes piaci értékét megfizesse. Kell erre bizonyí-

ték? Nézzék meg a nagy trade unionok tagjainak fizetett béreket, és azokat, amelyeket számtalan kis szakmában, a londoni East Enden, a pangó nyomorúság e mocsarában fizetnek.

A trade unionok tehát nem támadják a bérmunka-rendszert. De a munkásosztály gazdasági degradációját nem a munkabérek magas vagy alacsony volta határozza meg: ez a degradáció abban a tényben áll, hogy a munkásosztálynak ahelyett, hogy munkájáért a munka teljes termékét kapná, be kell érnie saját termékének egy részével, amelyet munkabérnek neveznek. A tőkés az egész terméket zsebrevágja (kifizetve belőle a munkást), mert ő a munkaeszközök tulajdonosa. És ezért nincs igazi felszabadulás a munkásosztály számára, amíg tulajdonosává nem válik az összes munkaeszközöknek – földnek, nyersanyagnak, gépeknek stb. –, s ezáltal tulajdonosává nem válik **saját munkája egész termékének is.**

The Wages System

A megírás ideje: 1881 május 15–16.

A megjelenés helye: „The Labour Standard", 1881 május 21. (3.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Trade unionok

I

Legutóbbi számunkban* a trade unionok tevékenységét annyiban vettük szemügyre, amennyiben érvényt szereznek a munkabér gazdasági törvényének a munkáltatókkal szemben. Visszatérünk erre a tárgyra, mert rendkívül fontos, hogy ezt a munkásosztály összessége alaposan megértse.

Úgy véljük, manapság egyetlen angol munkást sem kell kioktatni arról, hogy az egyes tőkésnek, valamint általában a tőkésosztálynak érdeke a munkabért, amennyire lehetséges, csökkenteni. A munka terméke az összes költségek levonása után, mint David Ricardo megcáfolhatatlanul bebizonyította, két részre oszlik: az egyik a munkás bére, a másik a tőkés profitja. Mármost, minthogy a munka nettóterméke minden egyes esetben adott mennyiség, világos, hogy a profitnak nevezett rész nem nőhet anélkül, hogy a bérnek nevezett rész ne csökkenjen. Tagadni azt, hogy a tőkésnek érdeke a bérek csökkentése, ugyanannyi, mint azt mondani, hogy nem érdeke profitjának növelése.

Nagyon jól tudjuk, hogy a profit időleges növelésének más eszközei is vannak, de ezek nem változtatnak az általános törvényen, s azért itt nem kell törődnünk velük.

Hogyan csökkenthetik mármost a tőkések a munkabért, amikor a bérrátát a társadalom gazdaságának egy világos és jól meghatározott törvénye kormányozza? A munkabér gazdasági törvénye fennáll és megdönthetetlen. De, mint láttuk, rugalmas, mégpedig kétféleképpen az. A bérráta egy-egy szakmában csökkenthető közvetlenül, úgy hogy az abban dolgozó munkásokat fokozatosan alacsonyabb életszínvonalhoz szoktatják, vagy pedig közvetve, azáltal, hogy a napi munkaórák számát (vagy a munka intenzitását ugyanannyi munkaóra alatt) növelik a fizetés növelése nélkül.

---

* *V. ö. 288–290. old. – Szerk.*

S minden egyes tőkésnek az az érdeke, hogy profitját munkásai bérének csökkentésével növelje, új ösztönzést kap egyazon szakma tőkéseinek egymás közötti konkurrenciájától. Mindegyik igyekszik konkurrenseinél olcsóbban eladni, és hacsak nem akarja feláldozni a profitját, meg kell próbálnia csökkenteni a munkabért. Ennélfogva a bérrátára gyakorolt nyomást, melyet minden egyes tőkés érdeke hoz létre, a tőkések közötti konkurrencia megtízszerezi. Ami azelőtt a nagyobb vagy kisebb profit kérdése volt, most a szükségszerűség kérdésévé válik.

Ezzel az állandó nyomással szemben a szervezetlen munkának nincsenek meg a hatékony ellenállási eszközei. Ezért olyan szakmákban, amelyekben a munkásoknak nincsen szervezetük, a munkabér állandóan csökkenő, a munkaidő állandóan növekvő irányzatot mutat. Ez a folyamat lassan, de biztosan halad előre. A prosperitás időszakai hellyel-közzel félbeszakíthatják, de a rossz üzletmenet időszakai utóbb annál jobban meggyorsítják. A munkások fokozatosan hozzászoknak az egyre alacsonyabb életszínvonalhoz. Míg a munkanap hosszúsága mindinkább közeledik a lehetséges maximumhoz, a bérek egyre közelednek abszolút minimumukhoz – ahhoz az összeghez, amelyen alul a munkás számára abszolúte lehetetlenné válik, hogy éljen és faját újratermelje.

Egy időleges kivétel volt ez alól századunk eleje táján. A gőz és gépi berendezés rohamos terjedése nem győzte kielégíteni a termékeik iránt még gyorsabban növekvő keresletet. A munkabérek ezekben a szakmákban, kivéve a dologházból a gyárosnak eladott gyermekek bérét, többnyire magasak voltak; a nélkülözhetetlen szakképzett kézi munkáé igen magas volt; amit egy kelmefestő, egy műszerész, egy bársonynyíró, egy kézi mule-on dolgozó fonó akkor kapott, ma mesébe illőnek hangzik. Ugyanakkor a gépek által kiszorított szakmák lassú éhhalálra voltak ítélve. De újonnan feltalált gépek apránként kiszorították ezeket a jól fizetett munkásokat; gépeket előállító gépeket találtak fel, mégpedig olyan ütemben, hogy a géppel előállított javak kínálata a keresletet nemcsak kiegyenlítette, hanem túl is szárnyalta. Amikor az általános béke 1815-ben[263] helyreállította a rendes kereskedelmi forgalmat, elkezdődtek a tízéves hullámzások prosperitás, túltermelés és kereskedelmi pánik között. Ami előnyt a munkások a régi, virágzó időkből megőriztek és az őrült túltermelés időszakában talán még növeltek is, azt most a rossz üzletmenet és pánik időszakában elvették tőlük; és Anglia ipari népességét csakhamar uralma alá vetette az általános törvény, amely szerint a szervezetlen munka bére folyton az abszolút minimum felé tendál.

De időközben az 1824-ben legalizált trade unionok is bekapcsolódtak[261] – legfőbb ideje volt. A tőkések mindig szervezettek. Legtöbb esetben nincsen

szükségük formális egyesülésre, szabályokra, funkcionáriusokra stb. Náluk mindezt helyettesíti a munkásokhoz képest csekély számuk, az a tény, hogy külön osztályt alkotnak, továbbá állandó társadalmi és kereskedelmi érintkezésük; csak később, amikor valamely iparág a birtokába vett egy kerületet, mint a pamutipar Lancashire-t, válik szükségessé egy formális tőkés trade union. A munkások viszont már kezdettől fogva nem lehetnek meg erős szervezet nélkül, amelynek pontosan meghatározott szabályzata van, és hatalmát funkcionáriusokra és bizottságokra ruházza. Az 1824-es törvény ezeket a szervezeteket legalizálta. Ettől a naptól a munka hatalom lett Angliában. Többé már nem volt a korábban gyámoltalan, megoszlott tömeg. Az egység és közös cselekvés adta erőhöz csakhamar a teli pénztár hatalma járult – az „ellenállási alap", mint francia testvéreink találóan nevezik. Ezzel az egész helyzet megváltozott. A tőkés számára kockázatos vállalkozássá lett a munkabér csökkentése vagy a munkaórák növelése.

Ezzel magyarázhatók az akkori tőkésosztály heves kirohanásai a trade unionok ellen. Ez az osztály a munkásosztály letiprásának régen intézményesített gyakorlatát mindig szerzett jogának és törvényes kiváltságának tekintette. Ennek most vége szakadna. Nem csoda, hogy hangos jajgatásba kezdtek, és legalább olyan sértettnek tekintették magukat jogaikban és tulajdonukban, mint napjaink ír landlordjai.[264]

Hatvan év harci tapasztalatai némileg észretérítették őket. A trade unionok ma már elismert intézmények, és bérszabályozó tevékenységüket ugyanúgy elismerik, mint a gyári törvények[265] munkaidő-szabályozó tevékenységét. Sőt a lancashire-i pamutvállalkozók újabban még tanultak is a munkásoktól, és most már ugyanolyan jól vagy jobban tudják, mint akármelyik trade union, hogyan szervezzenek sztrájkot, ha érdekeik úgy kívánják.

Ilymódon a trade unionok tevékenysége szerez érvényt a bértörvénynek a munkáltatók ellen és teszi lehetővé bármely jól szervezett szakma munkásainak, hogy legalább megközelítőleg megkapják a munkáltatójuknak bérbe adott munkaerejük teljes értékét, és hogy állami törvények segítségével a munkaidő legalább túlságosan felül ne múlja azt a maximumot, amelyen túl a munkaerő idő előtt kimerül. Ez azonban a legtöbb, aminek elérését a trade unionok jelenlegi szervezettségük mellett remélhetik, és ezt is csak állandó harccal, roppant erőfeszítés és pénzáldozat árán; és azután az üzleti élet hullámzásai legalább minden tíz évben egyszer egy csapásra lerombolnak mindent, amit eddig elértek, és a harcot újból meg kell vívni. Hibás kör ez, amelyből nincs kiút. A munkásosztály marad, ami volt, és aminek chartista elődeink nevezni merték: bérrabszolgák osztálya. Ez legyen hát annyi

munkának, önfeláldozásnak és szenvedésnek végső eredménye? Ez maradjon örökre a brit munkások legfőbb célja? Vagy végre megkísérelje ez ország munkásosztálya, hogy áttörje a hibás kört és kiutat találjon egy olyan mozgalomban, amely az *egész bérmunka-rendszer eltörlésére* irányul?

A jövő héten a trade unionoknak a munkásosztály megszervezőiként betöltött szerepét vizsgáljuk meg.

II

Eddig csak annyiban vettük szemügyre a trade unionok funkcióit, amennyiben hozzájárultak a bérráta szabályozásához és a munkásnak a tőke elleni harcában legalább némi ellenállási eszközöket biztosítanak. De ez a szempont nem meríti ki tárgyunkat.

A munkásnak a tőke elleni harcában, mondottuk. Ez a harc létezik, bármennyire az ellenkezőjét állítják is a tőke apologétái. Létezni fog mindaddig, amíg a munkabér csökkentése marad a profit növelésének legbiztosabb és legkönnyebb módja; sőt mindaddig, amíg maga a bérmunka-rendszer létezik. A trade unionok létezése önmagában elegendő bizonyítéka ennek a ténynek; ha nem arra valók, hogy a tőke túlkapásai ellen küzdjenek, ugyan mire valók? Semmi értelme, hogy szépítgessük a dolgokat. Érzelgős szavak nem palástolhajták a rút tényt, hogy a mostani társadalom lényegében két nagy antagonisztikus osztályra oszlik – egyrészt tőkésekre, a munka alkalmazásához szükséges összes eszközök tulajdonosaira; másrészt munkásokra, akik semminek sem tulajdonosai, csak saját munkaerejüknek. Az utóbbi osztály munkájának termékét meg kell osztani a két osztály között, és e körül a megosztás körül folyik a harc állandóan. Mindegyik osztály azon van, hogy a lehető legnagyobb részt kapja, és ennek a harcnak legfurcsább sajátsága az, hogy a munkásosztályt, jóllehet csupán azért küzd, hogy saját termékéből részt kapjon, igen gyakran azzal vádolják, hogy valósággal megrabolja a tőkést!

De a társadalom két nagy osztálya között folyó harc szükségszerűen politikai harccá válik. Azzá vált a közép- vagy tőkésosztály és a földbirtokos arisztokrácia közötti hosszú viadal; azzá válik a munkásosztály és ugyane tőkések közötti küzdelem is. Minden osztályharcban a legközelebbi cél, amiért küzdenek, a politikai hatalom; az uralkodó osztály védi politikai szupremáciáját, vagyis a törvényhozásban való biztos többségét; az alsóbb osztály előbb a hatalomban való részesedésért, azután az egész hatalomért küzd, hogy módja legyen a fennálló törvényeket saját érdekeivel és követelményei-

vel összhangban megváltoztatni. Így küzdött Nagy-Britannia munkásosztálya éveken át hevesen, sőt erőszakosan a Népchartáért[266], amely megadta volna neki ezt a politikai hatalmat; leverték, de a harc olyan benyomást tett a győzelmes középosztályra, hogy ez ettől fogva nagyon is boldog volt, ha a munkásoknak tett újabb meg újabb engedmények árán megvásárolhatta a fegyverszünet meghosszabbítását.

Mármost, az osztályok politikai harcában a szervezettség a legfontosabb fegyver. És amilyen mértékben a merőben politikai vagy chartista szervezet darabokra hullott, ugyanolyan mértékben erősödött a trade unionok szervezete, míg most az erőnek olyan fokát érte el, hogy egyik külföldi munkásszervezet sem fogható hozzá. Néhány nagy trade union, amely egy- vagy kétmillió munkást foglal magában és amelyeket támogatnak a kisebb vagy helyi uniók, olyan hatalmat jelent, amellyel az uralkodó osztály minden kormányának számot kell vetnie, akár whig, akár tory.

Ezek a hatalmas szervezetek itteni eredetük és fejlődésük hagyományainak megfelelően eddig majdnem kizárólag arra a funkciójukra szorítkoztak, hogy részt vegyenek a munkabér és a munkaidő szabályozásában, és kikényszerítsék a munkásokkal szemben nyíltan ellenséges törvények visszavonását. Mint már megállapítottuk, ezt annyi eredménnyel tették, amennyit joggal elvárhattak. De ennél többet értek el; az uralkodó osztály, amely jobban ismeri erejüket mint ők maguk, önként ezen túlmenő engedményeket tett nekik. Disraeli household suffrage-e[267] megadta a választójogot a szervezett munkásosztály legalábbis nagyobbik részének. Vajon javasolta volna-e ezt, ha nem tételezi fel, hogy ezek az új szavazók saját akaratukat nyilvánítják majd – nem engedik többé a középosztálybeli liberális politikusoktól vezetni magukat? Képes lett volna-e keresztülvinni ezt, ha a munkások óriási szakmai szövetségeik igazgatásában nem bizonyították volna be, hogy képesek adminisztratív és politikai munkára?

Már maga ez az intézkedés új távlatokat nyitott a munkásosztály előtt. Megszerezte neki a többséget Londonban és minden ipari városban, s így képessé tette arra, hogy új fegyverekkel bocsátkozzék harcba a tőke ellen azáltal, hogy saját osztályának embereit küldi a parlamentbe. És itt, sajnos, hogy ezt kell mondanunk, a trade unionok megfeledkeztek a rájuk mint a munkásosztály előőrsére háruló kötelességről. Az új fegyver több mint tíz év óta van a kezükben, de szinte sohasem vonták ki hüvelyéből. Nem volna szabad megfeledkezniök arról, hogy nem tarthatják tovább azt a helyet, amelyet most elfoglalnak, ha nem menetelnek valóban a munkásosztály élén. Nem a dolgok természete szerint való, hogy Anglia munkásosztályának megvan a hatalma, hogy negyven vagy ötven munkást küldjön a parla-

mentbe, és mégis örökké beéri azzal, hogy tőkések vagy segédeik – jogászok, lapszerkesztők stb. – képviselik.

Sőt mi több, számos tünet mutat arra, hogy az ország munkásosztálya tudatára ébred annak, mennyire rossz kerékvágásban haladt egy ideje; hogy a kizárólag magasabb munkabérért és rövidebb munkaidőért folyó mostani mozgalmak olyan hibás körben tartják, amelyből nincs kiút; hogy nem a bérek alacsony volta az alapvető baj, hanem a bérmunka-rendszer maga. Mihelyt ez a felismerés általánosan elterjed a munkásosztály körében, a trade unionok helyzetének jelentősen meg kell változnia. Nem fogják tovább élvezni azt a kiváltságot, hogy egyedüli szervezetei a munkásosztálynak. A speciális szakmák uniói mellett vagy fölött egy általános uniónak kell keletkeznie, amely a munkásosztálynak mint egésznek politikai szervezete.

Két pont van tehát, amellyel a szervezett szakmák jól tennék, ha számot vetnének: először, hogy rohamosan közeledik az az idő, amikor ennek az országnak a munkásosztálya félreérthetetlen hangon követelni fogja teljes részét a parlamenti képviseletből. Másodszor, hogy ugyancsak rohamosan közeledik az az idő, amikor a munkásosztály megérti, hogy a magas munkabérért és rövid munkaidőért vívott harc és a trade unionok egész tevékenysége, ahogyan most folytatják, nem öncél, hanem eszköz, nagyon szükséges és hatékony eszköz, de csak egy eszköz a sok közül egy magasabb cél elérésére: az egész bérmunka-rendszer eltörlésére.

A munka teljes parlamenti képviselete, valamint a bérmunka-rendszer eltörlésének előkészítése szempontjából szükséges lesz nem külön-külön szakmáknak, hanem a munkásosztálynak mint egésznek a megszervezése. És minél előbb megtörténik ez, annál jobb. Nincs a világon hatalom, amely akár egy napig is ellenállhatna az egységes egészként megszervezett brit munkásosztálynak.

Trades Unions

A megírás ideje: 1881 május 20. körül

A megjelenés helye: „The Labour Standard", 1881 május 28., június 4. (4., 5.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A kereskedelmi szerződés Franciaországgal

Csütörtökön, június 9-én, Monk úr (Gloucester) határozati javaslatot terjesztett be az Alsóházban, amely szerint „a Franciaországgal kötött kereskedelmi szerződések közül csak az lesz kielégítő, amely a két ország kereskedelmi kapcsolatainak fejlesztését további vámcsökkentés révén kívánja elérni." Hosszabb vita következett. Sir C. Dilke a kormány nevében a diplomáciai etikett által megkívánt szelíd ellenállást tanúsította. J. A. Balfour úr (Hertford) idegen nemzeteket retorziós vámokkal arra akart kényszeríteni, hogy alacsonyabb tarifákat állapítsanak meg. Slagg úr (Manchester) a franciákra akarta bízni, hogy akár szerződés nélkül is állapítsák meg, mit ér a mi kereskedelmünk nekik és az övék nekünk. Illingworth úr (Bradford) szerint reménytelen, hogy kereskedelmi szerződések útján elérhető a szabadkereskedelem. MacIver úr (Birkenhead) kijelentette, hogy a jelenlegi szabadkereskedelmi rendszer csupán ámítás, minthogy szabad behozatalból és korlátozott kivitelből áll. A határozati javaslatot 77 szavazattal 49 ellenében elfogadták – amely vereség nem fogja sérteni sem Gladstone úr érzelmeit, sem pozícióját.

Ez a vita kitűnő példa azoknak az örökké visszatérő panaszoknak hosszú sorára, amelyek szerint az ostoba külföldi, sőt az ugyanolyan ostoba gyarmati alattvaló makacsul vonakodik elismerni a szabadkereskedelem egyetemes áldásait és azt a képességét, hogy minden gazdasági bajt orvosoljon. Soha jóslat még nem omlott össze olyan tökéletesen, mint a Manchester-iskoláé[268]: a szabadkereskedelem, mihelyt bevezetik Angliában, eszerint az áldások olyan özönét zúdítja majd az országra, hogy minden más nemzet feltétlenül követni fogja a példát és megnyitja kikötőit az angol gyártmányok előtt. A szabadkereskedelem apostolainak csalogató hangja pusztába kiáltott szó maradt. Nemcsak a kontinens és Amerika emelték fel általában védővámjaikat; még a brit gyarmatok is követték őket, mihelyt önkormányzatot kaptak; és alighogy India a Korona uralma alá került[269], a hazai ipar ösztönzésére még ott is 5 százalékos vámot vezettek be a pamutárura.

Hogy miért van ez így, az a Manchester-iskola számára a legteljesebb rejtély. Pedig a dolog elég egyszerű.

A múlt század közepe táján Anglia volt a pamutipar központja és ezért természetszerűen az a hely, ahol tekintve a pamutáru iránt gyorsan növekvő keresletet, feltalálták azokat a gépeket, amelyek a gőzerő segítségével először a gyapotfeldolgozást és fokozatosan az egész textilipart forradalmasították. Nagy-Britannia hatalmas, könnyen kiaknázható szénmedencéi most, hála a gőzerőnek, az ország jólétének alapjává váltak. A szén közvetlen közelében levő kiterjedt vasérctelepek elősegítették a vasipar fejlődését, amely a gőzgépek és egyéb gépek iránti kereslet révén újabb ösztönzést nyert. Ekkor, az egész gyártási rendszer e forradalmának kellős közepén jöttek az antijakobinus és a napóleoni háborúk, amelyek mintegy huszonöt évre majdnem valamennyi konkurrens nemzet hajóit elűzték a tengerről és így az angol ipari termékeknek gyakorlatilag monopóliumot biztosítottak minden tengerentúli és néhány európai piacon. Amikor 1815-ben helyreállt a béke, Anglia a maga gőzerővel működtetett gyáraival készen állt arra, hogy ellássa az egész világot, míg más országokban még alig ismerték a gőzgépet. A gyáriparban Anglia óriási lépéssel megelőzte őket.

De a béke helyreállítása csakhamar arra indított más nemzeteket, hogy Anglia nyomdokaiba lépjenek. Franciaország, amelyet védővámjainak kínai fala védett, bevezette a termelésbe a gőzerőt. Ugyanígy járt el Németország, habár tarifája akkor sokkal liberálisabb volt, mint bármely másik, Angliáét sem kivéve. Más országok ugyanezt tették. Egyidejűleg a brit földbirtokos arisztokrácia, hogy felemelje járadékait, bevezette a gabonatörvényeket[270], aminek következményeként emelkedett a kenyér ára és ezzel együtt a bérek pénzbeni összege. Az angol ipar fejlődése mégis elképesztő ütemben haladt előre. Anglia már 1830-ban arra rendezkedett be, hogy „a világ műhelye" legyen. És hogy valóban a világ műhelyévé tegye, ezt a feladatot a Gabonatörvény-ellenes Liga[271] vállalta.

Akkoriban nem csináltak titkot abból, hogy mit akarnak elérni a gabonatörvények visszavonásával. Ha csökken a kenyér ára és ennek nyomán a bérek pénzbeni összege, az angol gyárosok dacolni tudnának mindennemű konkurrenciával, amellyel a gonosz vagy tudatlan külföldiek fenyegetik őket. Volt-e természetesebb dolog annál, hogy Anglia, a gépek terén elért nagy előnyével, óriási kereskedelmi flottájával, szenével és vasával az egész világot ellássa gyáripari cikkekkel, és cserében a világ többi része ellássa őt mezőgazdasági termékekkel, búzával, borral, kenderrel, gyapottal, kávéval, teával stb.? A gondviselés rendelése volt, hogy ez így legyen, és szembeszegülni ezzel nyílt lázadás volt isten parancsa ellen. Legfeljebb

Franciaországnak volt megengedhető, hogy Angliát és a világ többi részét ellássa a jóízlés és a divat körébe tartozó olyan cikkekkel, amelyek gépekkel nem állíthatók elő és amelyeket egy felvilágosult gyáros egyáltalán figyelemre sem méltat. Akkor és csakis akkor lesz béke a földön és jóakarat az emberek iránt; akkor minden nemzetet összefűznék a kereskedelem és a kölcsönös profit gyengéd szálai; akkor örökre megalapoznák a béke és a bőség birodalmát; a munkásosztályhoz, a „kezekhez" pedig így szólnak: „Most jó idők következnek, gyerekek – várjatok még egy kicsit." A „kezek" természetesen még mindig várnak.

De amíg a „kezek" vártak, a gonosz és tudatlan külföldiek nem vártak. Nem ismerték fel egy olyan rendszer szépségét, melynek segítségével Anglia ideiglenes ipari fölényét eszközül használnák arra, hogy az egész világon és örökre biztosítsák számára az ipari monopóliumot, az összes többi nemzetet pedig csupán Anglia mezőgazdasági függvényévé fokozzák le – más szóval, Írország igen irigylésre méltó helyzetébe hozzák. Tudták, hogy civilizáltság dolgában egy nemzet sem tud a többivel lépést tartani, ha megfosztják iparától és ezzel pusztán földet túró parasztok sokaságává alacsonyítják le. Ezért alárendelték az egyéni kereskedelmi profitot a nemzeti követelményeknek és keletkezőben levő iparukat magas vámokkal védték, mert úgy látták, ez az egyetlen eszköz, amellyel megóvhatják magukat attól, hogy olyan gazdasági viszonyok közé süllyedjenek, amilyeneknek Írország örvend.

Nem azt akarjuk mondani, hogy minden esetben ez volt a helyes eljárás. Ellenkezőleg, Franciaország óriási előnyökhöz jutna, ha nagy lépéssel közeledne a szabadkereskedelemhez. A német ipar, úgy ahogy van, a szabadkereskedelem alatt lett ilyenné, és Bismarck új védővám-tarifája senki másnak nem fog ártani, csak maguknak a német gyárosoknak. De van egy ország, ahol egy rövid védővám-korszak nemcsak indokolt, hanem abszolút szükségszerűség – Amerika.

Amerika elérte fejlődésének azt a pontját, amikor a gyáripar bevezetése nemzeti szükségletté lett. Ezt leginkább az a tény bizonyítja, hogy a munkát megtakarító gépek feltalálásában már nem Anglia vezet, hanem Amerika. Amerikai találmányok napról napra kiszorítanak angol szabadalmakat és angol gépeket. Amerikai gépeket hoznak át Angliába, mégpedig csaknem minden iparág részére. Ráadásul Amerikának van a világon a legtetterősebb lakossága, olyan szénmedencékkel rendelkezik, amelyekhez képest az angliaiak mennyiségileg szinte elenyészőknek tűnnek, van bőven vasa és minden más féme. És feltehető-e, hogy egy ilyen ország kiteszi fellendülő fiatal iparágait egy hosszúra nyúló konkurrenciaharcnak Anglia

régi keletű iparával, amikor egy rövid, mintegy húszéves védővám-korszak segítségével menten bármelyik vetélytárséval azonos szintre helyezheti őket? De, mondja a Manchester-iskola, Amerika csak önmagát fosztja ki védővám-rendszerével. Így fosztja ki magát az az ember, aki felárat fizet a gyorsvonatért, ahelyett hogy a régi, döcögő vonaton utazna – ötven mérföldet óránként tizenkettő helyett.

Nem kétséges, a mai nemzedék megéri, hogy Indiában és Kínában az amerikai pamutáruk versenyre kelnek az angol pamutárukkal és fokozatosan tért hódítanak e két fő piacon; hogy amerikai gépek és fémáruk versenyre kelnek az angol gyártmányokkal a világ minden részében, Angliát is beleértve; s hogy ugyanaz a könyörtelen szükségszerűség, amely a flamand manufaktúrákat Hollandiába és a hollandokat Angliába helyezte át, a világipar központját nemsokára Angliából az Egyesült Államokba fogja áthelyezni. És azon az összeszűkült területen, amely Angliának akkor még megmarad, félelmetes versenytársakra talál majd a kontinens több államában.

Nem hunyhatunk többé szemet az előtt a tény előtt, hogy Anglia ipari monopóliuma gyors ütemben elenyészik. Ha a „felvilágosult" középosztály érdekének véli, hogy ezt a tényt elhallgassa, a munkásosztály viszont nézzen bátran szembe vele; mert még a „felsőbb osztályoknál" is érdekeltebb benne. Utóbbiak még sokáig a világ bankárai és pénzkölcsönzői maradhatnak, akárcsak előttük a velenceiek és a hollandok hanyatlásuk idején. De mi történjék a „kezekkel", ha Anglia óriási kiviteli kereskedelme elkezd évről évre zsugorodni, ahelyett hogy kiterjedne? Ha a vashajóépítés áthelyezése a Temzéről a Clyde-ra elég volt ahhoz, hogy az egész londoni East Endet krónikus pauperizmusra kárhoztassa, milyen következményekkel jár majd Angliára nézve, ha minden fontosabb iparága ténylegesen az Atlanti-óceánon túlra kerül?

Egy nagy következménye lesz: elszakítja majd az utolsó kapcsot is, amely az angol munkásosztályt még az angol középosztályhoz köti. Ez a kapocs közös munkálkodásuk volt egy nemzeti monopólium érdekében. Mihelyt ez a monopólium megsemmisül, a brit munkásosztály kénytelen lesz a saját érdekeit, a saját megmentését kezébe venni és véget vetni a bérmunka-rendszernek. Reméljük, nem fog addig várni.

The French Commercial Treaty
A megírás ideje: 1881 június közepe
A megjelenés helye: „The Labour Standard", 1881 június 18. (7.) sz.

Eredeti nyelve: angol
Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Két mintaszerű városi tanács

Megígértük olvasóinknak, hogy folyamatosan tájékoztatjuk őket mind a külföldi, mind a hazai munkásmozgalomról. Időnként módunkban állt Amerikából érkező híreket hozni, ma pedig abban a helyzetben vagyunk, hogy néhány franciaországi tényt közölhetünk – olyan fontos tényeket, hogy nagyonis érdemes vezércikkünkben foglalkozni velük.

Franciaországban ismeretlen az a sokféle nyilvános szavazási rendszer, amely ebben az országban még használatos. Ahelyett, hogy egyfajta választójoguk és szavazási módjuk lenne a parlamenti választások, egy másik a törvényhatósági és egy harmadik a községi választások stb. esetére, mindenütt az egyszerű általános választójog és a szavazócédulával történő választás van szokásban. Amikor Franciaországban megalakult a Szocialista Munkáspárt, ez elhatározta, hogy nemcsak a parlamenti választások, hanem minden községi választás alkalmával is állít munkásjelölteket; és valóban, a franciaországi községtanácsok legutóbbi újjáválasztásakor, amely ez év január 9-én zajlott le, a fiatal párt sok gyárvárosban és több vidéki helységben, különösen bányászközségekben győzelmet aratott. Nemcsak egy-egy jelöltet sikerült megválasztatniok, hanem egyes helyeken sikerült a többséget is megszerezniök a tanácsban, végül pedig egy tanács, amint látni fogjuk, kizárólag munkásokból alakult meg.

Nem sokkal a „Labour Standard" megalapítása előtt Roubaix-ban, a belga határ közelében, gyári munkások sztrájkoltak. A kormány azonnal csapatokat küldött oda a város megszállására, s egyidejűleg, a senki által soha nem fenyegetett rend fenntartásának címén, olyan cselekedetekre igyekezett provokálni a sztrájkolókat, amelyek ürügyül szolgálhatnak a csapatok beavatkozására. Az emberek azonban nyugodtak maradtak, s az egyik fő ok, amely minden provokációval szemben ellenállásra késztette őket, a városi tanács tényked*ése volt. Ez a tanács* többségében munkásokból állt. A sztrájk ügyét, amelyet eléje terjesztettek, tüzetesen megtárgyalta.

Az eredmény az lett, hogy a tanács nemcsak kijelentette, hogy a sztráj-

kolóknak igazuk van, hanem még *meg is szavazott 50 000 frankot*, vagyis 2000 font sterlinget *a sztrájkolók támogatására*. E segélyt nem folyósíthatták, mert a francia törvény értelmében a département prefektusának jogában áll érvényteleníteni a városi tanács minden olyan határozatát, amelyben hatásköri túllépést lát. Az a szilárd erkölcsi támogatás azonban, amelyet a város hivatalos képviselete nyújtott a sztrájknak, mégis rendkívül értékes volt a munkások számára.

Június 8-án a közép-franciaországi Commentry (Allier megye) bányatársasága elbocsátott 152 embert, akik nem voltak hajlandók új és kedvezőtlenebb feltételeknek alávetni magukat. Minthogy ez része volt a rosszabb munkafeltételek fokozatos bevezetésére már egy ideje alkalmazott rendszernek, valamennyi bányász, körülbelül 1600 ember sztrájkba lépett. A kormány azonnal odavezényelte a szokásos csapatokat, hogy megfélemlítse, illetve provokálja a sztrájkolókat. A városi tanács azonban itt is nyomban síkraszállt a munkások ügyéért. Június 12-én (ráadásul vasárnap) megtartott ülésén a következő határozatokat hozta:

1. Minthogy a társadalom köteles azok létét biztosítani, akik munkájukkal valamennyiünk létét lehetővé teszik, és minthogy, ha az állam megtagadja e kötelesség teljesítését, annak teljesítése a községek feladata, e tanács elhatározza, hogy a legmagasabb adót fizető polgárok beleegyezésével 25 000 frank (1000 font sterling) kölcsönt vesz fel, mely összeg a bányászok javára fordítandó, akiket 152 társuk jogosulatlan elbocsátása sztrájkra kényszerített.

Ezt a határozatot egyhangúlag elfogadták, egyedül a polgármester emelt vétót.

2. Minthogy az állam a nemzet értékes tulajdonát, a commentry-i bányákat eladta egy részvénytársaságnak és ezzel kiszolgáltatta az ott foglalkoztatott munkásokat nevezett társaság kénye-kedvének; minthogy az állam köteles ügyelni arra, hogy a társaság ne gyakoroljon a bányászokra olyan fokú nyomást, amely már a létüket fenyegeti; és minthogy viszont az állam, a jelenlegi sztrájk folyamán csapatokat bocsátva a társaság rendelkezésére, nemcsak hogy nem őrizte meg a semlegességét, hanem még a társaság mellé is állt, e tanács a munkásosztály érdekei nevében, amelyeket kötelessége megvédeni, felszólítja a kerület helyettes rendőrfőnökét arra, hogy

1. azonnal vezényelje vissza a csapatokat, amelyeknek teljesen fölösleges jelenléte merő provokáció, és

2. járjon közbe a társaság igazgatójánál és bírja rá a sztrájkot kiváltó rendelkezés visszavonására.

A határozatot egyhangúlag elfogadták.

Egy harmadik határozatban, amelyet ugyancsak egyhangúlag elfogadtak, a tanács, attól tartva, hogy a megszavazott kölcsön a község pénztelenségén megbukik, a sztrájkolók támogatására nyilvános gyűjtést indít és felszólítja Franciaország összes többi városi tanácsát, hogy küldjenek pénzsegélyt ugyane célra.

Csattanós bizonyítéka ez annak, hogy mit jelent a munkások jelenléte nemcsak a parlamentben, hanem a községi és minden más helyi testületben is. Mennyire más véget érne jó néhány sztrájk Angliában, ha az emberek mögött ott állna a helység városi tanácsa! Az angliai városi tanácsok és helyi bizottságok, amelyeket nagyrészt munkások választanak, jelenleg majdnem kizárólag vállalkozókból, ezek közvetlen és közvetett ügynökeiből (ügyvédek stb.) és legjobb esetben boltosokból állnak. Mihelyt sztrájkra, illetve munkások kizárására kerül sor, a helyi hatóságok minden erkölcsi és anyagi erejüket a munkáltatók érdekében és a munkások ellen vetik latba; még a rendőrséget is, amelyet a munkások zsebéből fizetnek, ugyanúgy, mint Franciaországban a katonaságot, arra használják fel, hogy a munkásokat törvényellenes cselekedetekre provokálják és aztán lecsapjanak rájuk. A szegényügyi hatóságok a legtöbb esetben megtagadják a segélyt az emberektől, akik véleményük szerint dolgozhatnának, ha akarnának. És ez természetes is. Ennek az osztálynak a képviselői, akiket a munkások megtűrnek a helyi hatósági posztokon, a sztrájkban nyílt lázadást látnak a társadalmi rend, merényletet a tulajdon szent jogai ellen. Ezért minden sztrájk vagy kizárás alkalmával a helyi hatóságok egész óriási erkölcsi és fizikai súlyukat a munkáltatók érdekében vetik latba, mindaddig, amíg a munkásosztály beleegyezik abba, hogy vállalkozókat és azok képviselőit válasszák meg a helyi testületekbe.

Reméljük, hogy a két francia városi tanács eljárása sok ember szemét kinyitja. Vagy talán szóljon egyszer és mindenkorra a megállapítás — s ez az angol munkásokra is vonatkozzék —, hogy „Franciaországban ezeket a dolgokat jobban csinálják"? Az angol munkásosztály régi és hatalmas szervezetével, ősrégi politikai szabadságjogaival, a politikai tevékenység terén szerzett régi tapasztalataival óriási előnyben van a kontinens bármely országának munkásosztályával szemben. Mégis, a németek a munkásosztály tizenkét képviselőjét tudták a parlamentbe juttatni és náluk, akárcsak a franciáknál, számos városi tanácsban a munkások többséggel rendelkeznek.

Igaz, hogy Angliában a választójog korlátozott; de a munkásosztály minden nagyvárosban és gyáripari körzetben ma is többséget alkot. Csak akarnia kell, és ez a potenciális többség nyomban ténylegessé válik, hatalommá az államban, hatalommá minden olyan helységben, ahol a dolgozó lakosság összpontosul. Ha pedig munkások lesznek a parlamentben, a városi tanácsokban és a helyi népjóléti hivatalokban stb., mennyi időbe telik, amíg munkásokból kerülnek ki közigazgatási tisztviselők is, s ezek képesek lesznek elgáncsolni azokat a Dogberryket[272], akik most olyan gyakran kíméletlenül lábbal tiporják a népet?

Two Model Town Councils

A megírás ideje: 1881 június második fele

A megjelenés helye: „The Labour Standard", 1881 június 25. (8.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Amerikai élelmiszer és a földkérdés

1837 ősze óta egészen megszoktuk, hogy New Yorkból pénzpánikot és kereskedelmi válságot importálnak Angliába. A tíz évenként visszatérő ipari válságokból legalább minden második Amerikában tört ki. De az, hogy Amerika felborítja a brit mezőgazdaság hagyományos viszonyait is, forradalmasítja a landlord és a tenant at will[273] közt ősidők óta fennálló feudális kapcsolatokat, csapást mér az angol járadékra és tönkreteszi az angol farmokat – e színjáték a XIX. század utolsó negyede számára volt fenntartva.

És mégis így van. A nyugati prérik szűz földje – amely most kerül művelésre, mégpedig nem kis parcellánként, hanem sok ezer négyzetmérföldenként – most irányítani kezdi a búza árát és következésképpen a búzatermő föld bérleti összegét is. És egyetlen régi föld sem versenyezhet vele. Pompás föld ez, sík vagy enyhén dombos, nem bolygatták meg heves földmozgások, teljesen olyan állapotban van, ahogyan egy harmadkori óceán fenekén lassanként lerakódott; nincsenek rajta kövek, sziklák, fák; mindennemű előkészítő munka nélkül azonnal megművelhető. Nincs szükség sem irtási munkákra, sem lecsapolásra; végigszántanak rajta az ekével, s máris alkalmas a vetőmag befogadására, és húsz-harminc búzatermést is hoz egymás után, trágyázás nélkül. Olyan föld ez, amely alkalmas a legnagyobb arányú megművelésre, és megművelése csakugyan a legnagyobb arányokban folyik. A brit mezőgazdák büszkélkedni szoktak nagy farmjaikkal a kontinensen élő parasztbirtokosok kis farmjaival szemben; de hogyan hasonlíthatók az Egyesült Királyság legnagyobb farmjai az amerikai préri farmjaihoz, ezekhez a 40 000 acre és még nagyobb kiterjedésű farmokhoz, amelyeket az emberek, lovak és szerszámok katonai módon fegyelmezett, vezényelt és szervezett szabályos hadseregeivel művelnek meg?

A gazdálkodásnak ez az amerikai forradalma, az amerikaiak találmányaként forradalmasított szállítóeszközökkel párosulva, azzal a következménnyel jár, hogy a búzát olyan alacsony áron szállítják Európába, amilyennel egyet-

len európai bérlő sem tud versenyezni – legalábbis addig, amíg járadékot kell fizetnie. Vegyük szemügyre az 1879-es esztendőt, amikor ez először volt érezhető. A termés egész Nyugat-Európában, de kivált Angliában rossz volt. Ennek ellenére az árak, az amerikai gabona jóvoltából, majdnem változatlanok maradtak. Először fordult elő, hogy az angol bérlőnek rossz volt a termése és egyidejűleg alacsony volt búzájának ára. Ekkor a bérlők mozgolódni kezdtek, a landlordok pedig megijedtek. A következő évben, amikor jobb volt a termés, az árak még lejjebb mentek. Ez idő szerint a gabona árát az amerikai termelési költségek plusz a szállítási költségek határozzák meg. És ez évről évre egyre inkább így lesz abban az arányban, ahogyan újabb és újabb prériföldeket szántanak fel. Az ehhez szükséges mezőgazdasági munkásseregeket, a tengeren túlra küldött kivándorlókat, magunk toborozzuk Európában, amennyiben kivándorlókat küldünk tengeren túlra.

Mármost azelőtt a bérlő és a landlord azzal vigasztalódott, hogy ha nem jövedelmez a gabona, majd jövedelmez a hús. A szántóföldet legelővé változtatták, és megint minden rendben volt. De most ezt a kiutat is elvágták. Mind nagyobb mennyiségű amerikai húst és amerikai marhát szállítanak át. De ez még nem minden. Legalább két nagy állattenyésztő ország van, amelyek keresik az utat-módot arra, hogy rengeteg húsfölöslegüket, amely most kárbavész, átszállíthassák Európába, különösen Angliába. Tekintve a tudomány jelenlegi állását és az alkalmazásában elért gyors haladást, bizonyosak lehetünk abban, hogy legkésőbb néhány rövid év múlva ausztráliai és dél-amerikai marha- és ürühúst kifogástalanul friss állapotban és óriási mennyiségben szállítanak majd tengeren túlra. Mi lesz akkor a brit bérlő jólétével és a brit landlord jövedelmeinek hosszú lajstromával? Nagyon jó dolog egrest, epret és hasonlókat termeszteni – de a piac már most is kellően el van látva velük. Nem kétséges, hogy a brit munkás sokkal többet tudna fogyasztani e csemegékből – ám akkor előbb emeljék fel a bérét.

Aligha szükséges megjegyezni, hogy ennek az új amerikai mezőgazdasági versenynek a hatása a kontinensen is érezhető. A kis parasztbirtokos, aki többnyire nyakig úszik a jelzálogadósságban és kamatot meg perköltségeket fizet a járadék helyett, amely az angol és az ír bérlőt terheli, ezt ugyanúgy megérzi. Sajátos hatása ennek az amerikai versenynek, hogy nemcsak a nagy földbirtokot, hanem a kis földtulajdont is haszontalanná teszi, mindkettőt megfosztva jövedelmezőségétől.

Mondhatnók, hogy a földdel folytatott rablógazdálkodásnak ez a rendszere, amelyet most a Távol-Nyugaton alkalmaznak, nem tarthat örökké, és a dolgoknak megint rendbe kell jönniök. Persze hogy nem tarthat örökké; de bőven van még szűzföld, úgyhogy ez a folyamat továbbvihető még egy

évszázadig. Azonkívül vannak más országok is, amelyek hasonló előnyöket kínálnak. Itt van az egész dél-oroszországi sztyeppe, ahol üzletemberek már vásároltak is földet és ugyanúgy jártak el. Itt vannak az Argentin Köztársaság végtelen pampái, és vannak még más területek is; ez mind olyan föld, amely egyformán alkalmas az óriási arányú gazdálkodás és az olcsó termelés e modern rendszerének alkalmazására. Úgyhogy e rendszernek, mielőtt leköszönne, még lesz ideje arra, hogy legalább kétszer tönkretegye Európa valamennyi földbirtokosát, a nagyokat és a kicsiket egyaránt.

És mire vezet mindez? A vége az lesz, és ennek így is kell lennie, hogy rákényszerít bennünket a föld nacionalizálására és arra, hogy a földet a nép ellenőrzése alatt álló szövetkezeti társaságokkal műveltessük meg. Akkor és csakis akkor fizetődik majd ki újra a föld megművelése mind a földműveseknek, mind pedig a nemzetnek, akármilyen ára van is az amerikai vagy más gabonának és húsnak. Ha pedig közben a landlordok tényleg elmennek Amerikába, amire félig-meddig hajlani látszanak, akkor kívánunk nekik szerencsés utat.

American Food and the Land Question

A megírás ideje: 1881 június vége

A megjelenés helye: „The Labour Standard", 1881 július 2. (9.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

A Gabonatörvény-ellenes Liga[271] bérelmélete

Egy másik rovatban levelet közlünk J. Noble úrtól, aki kifogásolja a „Labour Standard" június 18-i száma egyik vezércikkében* tett néhány megjegyzésünket. Noha vezércikkeink hasábjait természetesen nem tölthetjük meg történelmi tényekre vagy gazdasági elméletekre vonatkozó polémiákkal, ez egyszer mégis válaszolni akarunk egy férfiúnak, aki jóllehet hivatalos pártálláspontot képvisel, nyilvánvalóan becsületes.

Arra az állításunkra, hogy a gabonatörvények eltörlésének nem volt más célja, mint hogy „csökkentsék a kenyér árát és ezzel a bérek pénzbeni összegét", Noble úr azt válaszolja, hogy ez „protekcionista tévtan", amely ellen a Liga mindig küzdött, és ennek bizonyítására néhány idézetet közöl Richard Cobden beszédeiből és a Liga tanácsának egyik emlékiratából.

A szóban forgó cikk írója akkoriban Manchesterben élt mint gyáros a gyárosok között. Természetesen igen jól tudja, hogy mi volt a Liga hivatalos doktrínája. Legrövidebb és legáltalánosabban elismert megfogalmazásában (sok változata van ugyanis) így foglalható össze: A gabonavám megszüntetése növelni fogja a külföldi országokkal folytatott kereskedelmünket, közvetlenül növeli majd behozatalunkat, amiért cserében külföldi vevők megvásárolják majd iparcikkeinket, növelve ilymódon a keresletet gyártmányaink iránt, ennélfogva növekedni fog az ipari munkásaink munkája iránti kereslet, s így a béreknek emelkedniök kell. A Liga hivatalos képviselői, miután ezt az elméletet napról napra és évről évre ismételgették, felületes közgazdászok lévén végül azzal a meglepő kijelentéssel állhattak elő, hogy a bérek nem a profittal, hanem az élelmiszerek árával fordított arányban emelkednek és esnek; hogy a drága kenyér alacsony béreket, az olcsó kenyér pedig magas béreket jelent. Ilyenformán a Liga szószólói a tíz évenkénti ipari válságokat, amelyek a gabonavámok eltörlése előtt és után is léteztek, a gabonatörvények egyszerű következményeinek nyilvánították, amelyek egészen bi-

* *V. ö. 297–300. old. – Szerk.*

zonyosan eltűnnek, mihelyt e gyűlöletes törvényeket visszavonják; hogy a gabonatörvények képezik az egyetlen nagy akadályt a brit gyáros és a szegény külföldiek között, akik a brit szövet hiányában ruhátlanul és dideregve sóvárognak e gyáros termékei után. Így Cobden a Noble úr által idézett passzusban csakugyan előadhatta, hogy az 1839-től 1842-ig tartó üzleti depresszió és bércsökkenés az akkori évek nagyon magas gabonaárainak volt a következménye, holott nem volt egyéb, mint egyik szabályszerű szakasza annak az ipari depressziónak, amely mind a mai napig tíz évenként a legnagyobb rendszerességgel megismétlődik; e szakaszt kétségtelenül meghosszabbította a rossz termés és a kapzsi földesúri törvényhozás ostoba beavatkozása.

Ez volt tehát Cobden hivatalos elmélete, aki ügyes agitátor volt ugyan, de rossz üzletember és felületes közgazdász; kétségtelenül éppolyan őszintén hitt ebben, ahogyan Noble úr hisz benne mind a mai napig. A Liga azonban jobbára gyakorlatias üzletemberekből állt, akik többet törődtek az üzlettel és általában sikeresebbek voltak e téren, mint Cobden. És náluk egészen más volt a helyzet. Idegenek előtt és nyilvános gyűléseken, különösen „kezeikkel" szemben, a hivatalos elméletet általában „fontos ügynek" tekintették. De üzletemberek, ha üzletre pályáznak, rendszerint nem azt mondják ügyfeleiknek, amit gondolnak, s ha Noble úr esetleg más véleményen van, jobban teszi, ha távol marad a manchesteri tőzsdétől. Ha az ember csak egy kicsit firtatta, mit értenek azon, hogy a béreknek a gabonával való szabad kereskedés következtében emelkedniök kell, máris kiderült, hogy feltevésük szerint ez az emelkedés a reálbéreket érintené és nagyon is lehetséges, hogy a bérek összegszerűen nem emelkednének – de vajon lényegében nem béremelkedés-e ez mégis? Ha pedig az ember tovább firtatta a kérdést, rendszerint kitűnt, hogy a bérek pénzbeni összege még csökkenhet is, de azok a javak, amelyeket a munkás e csökkent pénzösszeg fejében kapna, még mindig fölötte állnának a jelenleg élvezetteknek. S ha az ember még néhány közelebbi kérdést tett fel arra vonatkozóan, hogy miképpen akarják a kereskedelem várható roppant mérvű bővítését megvalósítani, akkor igen hamar azt hallotta, hogy erre az utóbbi lehetőségre számítanak: a bérek pénzbeni összegének csökkentésére, összekapcsolva a kenyér stb. árának csökkenésével, amely bőségesen kiegyenlítené e bércsökkenést. Ráadásul sokan voltak, akik nem is próbálták titkolni azt a véleményüket, mely szerint az olcsó kenyérre egyszerűen azért van szükség, hogy lenyomják a béreket és kiüssék a nyeregből a külföldi konkurrenciát. És hogy valójában ez volt a Liga zömét alkotó gyárosok és kereskedők legnagyobb részének célja és törekvése, ezt nem volt túlságosan nehéz kitalálnia annak, aki-

nek sokszor volt dolga üzletemberekkel és ezért megszokta, hogy szavukat ne mindig vegye szentírásnak. Ez az, amit már mondtunk és ismét elmondunk. A Liga hivatalos doktrínájáról nem szóltunk egy szót sem. Ez gazdaságilag „tévtan" volt, gyakorlatilag pedig az önös célok puszta leplezése, jóllehet egyes vezetők olyan gyakran ismételték, amíg végül maguk is hittek benne.

Nagyon mulatságos, amikor Noble úr Cobden szavait idézi, mondván, hogy a munkásosztály „elégedetten dörzsöli a kezét" arra a lehetőségre, hogy a gabona quarterje 25 shillingbe fog kerülni. Az akkori munkásosztály nem vetette meg az olcsó kenyeret; de annyira „elégedett" volt Cobden és tsai üzelmeivel, hogy éveken át az egész északi területen lehetetlenné tette a Ligának egyetlen valóban nyilvános gyűlés megtartását: E cikk írójának „elégedettségére" szolgált, hogy 1843-ban jelen lehetett, amikor a Liga a salfordi városházán utoljára kísérelte meg egy ilyen gyűlés megtartását, és amikor látta, hogy ez a gyűlés majdnem felbomlott csupán azért, mert egy módosító indítványt terjesztettek elő a Népcharta érdekében. Azóta a Liga minden gyűlésén szabály volt a „belépés jeggyel", amelyhez azonban korántsem mindenki juthatott hozzá. Ettől a perctől kezdve megszűnt a „chartista obstrukció". A munkástömegek elérték céljukat – bebizonyították, hogy a Liga, állításával ellentétben, nem képviseli őket.

Végezetül még néhány szót a Liga bérelméletéről. Egy áru átlagos ára egyenlő termelési költségével; a kínálat és kereslet hatása abban áll, hogy ezt az árat visszavezeti arra a szintre, amely körül ingadozik. Ha ez áll minden árura, akkor áll a munkának (vagyis pontosabban szólva a munkaerőnek) nevezett árura is. Akkor a munkabér nagyságát azoknak a cikkeknek az ára határozza meg, amelyek a munkás szokásos és szükséges fogyasztását képezik. Más szóval, ha minden egyéb körülmény változatlan marad, a bérek a létszükségleti cikkek árával együtt emelkednek és esnek. Ez egy politikai gazdaságtani törvény, amellyel szemben mindezek a Perronet Thompsonok, Cobdenek és Brightok egyszer s mindenkorra tehetetlenek lesznek. De nem marad minden egyéb körülmény mindig változatlan, és ezért a gyakorlatban e törvény hatása más gazdasági törvények egyidejű hatása következtében módosul; homályosan jelentkezik, s néha annyira homályosan, hogy csak némi fáradsággal lehet a nyomára akadni. Ez ürügyül szolgált a Gabonatörvény-ellenes Ligából eredő vulgarizáló és vulgáris közgazdászoknak arra az állításra, hogy elsősorban a munkának, aztán az összes többi árunak nincs is igazi meghatározható értéke, hanem csak ingadozó ára, amelyet a kínálat és a kereslet határoz meg, többé-kevésbé tekintet nélkül a termelési költségekre, s hogy az árak és ennélfogva a bérek emelése cél-

jából nem kell egyebet tenni, mint növelni a keresletet. Ilymódon sikerült megszabadulni a bérek magassága és az élelmiszerárak közötti kellemetlen összefüggéstől, és merészen meg lehetett hirdetni azt a vulgáris, nevetséges doktrinát, amely szerint a drága kenyér alacsony béreket, az olcsó kenyér pedig magas béreket jelent.

Noble úr talán azt fogja kérdezni, hogy most, amikor olcsó a kenyér, általában nem ugyanolyan magasak, sőt magasabbak-e a bérek, mint 1847 előtt, amikor a vámok megdrágították a kenyeret? A válaszhoz hosszú vizsgálatra lenne szükség. De annyi bizonyos: ahol valamely iparág virágzott és *a munkásoknak erős érdekvédelmi szervezetük volt, ott a bérük általában* nem csökkent, hanem néha talán még emelkedett is. Ez csupán azt bizonyítja, hogy az embereket azelőtt rosszul fizették. Ahol valamely iparág hanyatlott vagy ahol a munkásoknak nem voltak erős szakszervezeteik, ott a bérek kivétel nélkül estek, sőt gyakran az éhbérek szintjére. Menjünk csak el a londoni East Endre és magunk győződhetünk meg róla!

The Wages Theory of the Anti-Corn Law League
A megírás ideje: 1881 július eleje
A megjelenés helye: „The Labour Standard", 1881 július 9. (10.) sz.
Eredeti nyelve: angol
Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Munkáspárt

Hányszor óvtak bennünket barátok és szimpatizánsok: „Tartózkodjatok a pártpolitikától!" És teljesen igazuk volt, ami a jelenlegi angol pártpolitikát illeti. Egy munkáslap nem lehet sem whig, sem tory, sem konzervatív, sem liberális, de még radikális sem a szó mai pártértelmében. Konzervatívok, liberálisok, radikálisok valamennyien csak az uralkodó osztályok érdekeit képviselik és a földbirtokosok, tőkések és kiskereskedők között uralkodó vélemények különféle árnyalatait. Ha a munkásosztályt képviselik, határozottan rosszul képviselik. A munkásosztálynak saját érdekei vannak mind politikai, mind szociális téren. Hogy azért, amit szociális érdekének tekint, hogyan száll síkra, mutatja a trade unionoknak és a munkaidőcsökkentés mozgalmának a története. Politikai érdekeit azonban szinte kizárólag a torykra, whigekre és radikálisokra, a felsőbb osztály embereire bízza, és csaknem egy negyed évszázad óta Anglia munkásosztálya beéri azzal, hogy mintegy uszálya legyen a „nagy liberális pártnak".

Ez a politikai álláspont méltatlan Európa legjobban szervezett munkásosztályához. Más országokban a munkások sokkal aktívabbak voltak. Németországnak több mint tíz év óta van munkáspártja (a szociáldemokraták), amelynek tíz tagja ül a parlamentben és amelynek növekedése a megrémült Bismarckot azokra a gyalázatos elnyomó intézkedésekre indította, amelyekről egy másik hasábon számolunk be.* De a munkáspárt Bismarck ellenére rendületlenül erősödik: csak a múlt héten tizenhat helyet hódított meg a mannheimi városi tanács és egyet a szász parlament választásain. Belgiumban, Hollandiában és Olaszországban követték a német példát; mindhárom országban van munkáspárt, noha a választójogi cenzus ma még túlságosan magas, semhogy ez idő szerint esélyük lenne arra, hogy képviselőket küldjenek a törvényhozásba. Franciaországban éppen most folyik javában a munkáspárt szervezkedése; több községtanácsban a legutóbbi választáso-

*V. ö. 315–317. old. – Szerk.

kon megszerezte a többséget, és kétségtelen, hogy az októberi általános választásokon több képviselőházi mandátumot is meg fog hódítani. Még Amerikában is, ahol még mindig viszonylag könnyű az átmenet a munkásosztályból a farmerok, kereskedők vagy tőkések osztályába, a munkások szükségét érzik annak, hogy független párttá szerveződjenek. A munkás mindenütt küzd a politikai hatalomért, osztályának közvetlen képviseletéért a törvényhozásban – mindenütt, csak Nagy-Britanniában nem.

És mégis, soha nem érvényesült Angliában oly széles körben, mint most, az az érzés, hogy a régi pártok pusztulásra vannak ítélve, hogy a régi cégérek értelmetlenekké váltak, hogy a régi jelszavak elpuffantak és a régi csodaszerek nem hatnak többé. Valamennyi osztály gondolkodó elemei kezdik belátni, hogy új útra kell lépni, s hogy ez az út csak a demokrácia irányában haladhat. De Angliában, ahol az ipari és mezőgazdasági munkásosztály a nép óriási többségét alkotja, a demokrácia a munkásosztály uralmát jelenti, nem többet és nem kevesebbet. Készüljön fel tehát a munkásosztály a reá váró feladatra – ennek a nagy birodalomnak a kormányzására, értse meg a felelősséget, amely elkerülhetetlenül osztályrészéül fog jutni. Ennek pedig az a legjobb módja, ha a már kezében levő hatalmat, a tényleges többséget, amellyel a királyság minden nagy városában rendelkezik, felhasználja arra, hogy saját soraiból való embereket küldjön a parlamentbe. A mostani household suffrage[267] alapján negyven-ötven munkás könnyen beküldhető a parlamentbe, amelyre ez a teljesen új vérrel való felfrissítés igazán ráfér. Ha csak ennyi munkás ülne a parlamentben, már lehetetlen volna, hogy az ír földtörvény-javaslatból (Irish Land Bill[264]), mint az most történik, mindinkább ír földblöfföt (Irish Land Bull) csináljanak, tudniillik ír földesurakat kártalanító törvényt; lehetetlen volna ellenállni annak a követelésnek, hogy osszák el helyesebben a mandátumokat, hogy tegyék a vesztegetést valóban büntetendő cselekménnyé, hogy fedezzék a választási költségeket – mint az Anglián kívül mindenütt történik – az államkincstárból stb.

Azonkívül Angliában valóban demokratikus párt nem is lehetséges, ha nem munkáspárt. A többi osztályok felvilágosult tagjai (akik nincsenek is olyan sokan, mint ahogy egyesek szeretnék elhitetni velünk) csatlakozhatnának ehhez a párthoz, sőt képviselhetnék is a parlamentben, ha előbb bebizonyították őszinteségüket. Ez történik mindenütt. Németországban például a munkásképviselők nem minden esetben valóságos munkások. De Angliában, éppúgy, mint máshol, egyetlen demokratikus párt sem lesz valóban sikeres, ha nincs határozott munkásjellege. Ha erről leteszünk, csak szekták és szélhámosságok maradnak.

És ez Angliában még inkább igaz, mint más országokban. A radikálisok szélhámosságaiból, sajnos, volt elegünk a világ első munkáspártjának, a chartista pártnak a felbomlása óta. Igen, de hát a chartisták feloszlottak és nem értek el semmit. Vajon csakugyan? A Népcharta hat pontja közül kettő, a titkos szavazás és a vagyoni cenzusnak a megszüntetése ma országos törvény. Egy harmadikat, az általános választójogot, a household suffrage alakjában legalábbis megközelítettek; a negyedik, az egyenlő választókerületek, határozottan kilátásban van, a mostani kormány beígért reformja. Úgyhogy a chartista mozgalom összeomlása a chartista program nem kevesebb, mint felének a megvalósulásával végződött. És ha a munkásosztály egykori politikai szervezetének puszta emléke véghezvihette ezeket a politikai reformokat s azonkívül még egy sor szociális reformot, mit fog elérni a munkások valóban jelenlevő politikai pártja, amelyet negyven-ötven parlamenti képviselő támogat? Olyan világban élünk, ahol mindenkinek magának kell gondoskodnia magáról. Az angol munkásosztály azonban átengedi az érdekeiről való gondoskodást a földbirtokos, tőkés- és kiskereskedő osztályoknak, valamint jogászokból, újságírókból stb. álló uszályuknak. Nem csoda, hogy a munkás érdekét szolgáló reformok olyan lassan és olyan nyomorúságos morzsákban jönnek létre. Az angol munkásoknak csak akarniok kell, és hatalmukban áll keresztülvinni minden reformot, szocialisat és politikait, amelyet helyzetük megkíván. Miért ne tennék meg hát ezt az erőfeszítést?

A Working Men's Party

A megírás ideje: 1881 július közepe

A megjelenés helye: „The Labour Standard", 1881 július 23. (12.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Bismarck és a német munkáspárt

Az angol burzsoázia sajtója újabban mélyen hallgat azokról a kegyetlenségekről, amelyeket Bismarck és ügynökei követtek el a német Szociáldemokrata Munkáspárt tagjai ellen. Az egyetlen kivétel bizonyos fokig a *Daily News* volt. Ezelőtt, ha más országok zsarnoki kormányai megengedtek maguknak efféle túlkapásokat alattvalóik ellen, az angol napi- és hetilapok ugyancsak nagy lármát csaptak. De itt az elnyomottak munkások s még büszkék is erre a névre, és a „társaság", a „felsőbb tízezrek" sajtóbeli képviselői elhallgatják a tényeket és csökönyös hallgatásukkal szinte helyeselni látszanak. Mert igaz is, mi közük a munkásoknak a politikához? Bízzák ezt a „jobb emberekre"! Aztán meg van még egy oka az angol sajtó hallgatásának: nagyon nehéz Bismarck kivételes törvényét és végrehajtásának módját támadni, és egyidejűleg védelmezni Forster úr írországi kivételes intézkedéseit[274]. Ez igen érzékeny pont és ehhez nem szabad nyúlni. A burzsoá sajtótól aligha várhatjuk el, hogy maga mutasson rá, mennyire meggyengítette Anglia erkölcsi helyzetét Európában és Amerikában a mostani kormány írországi eljárása.

A német munkáspárt minden általános választásból rohamosan sokasodó szavazatokkal került ki; az utolsó előttin több mint 500 000, az utolsón több mint 600 000 szavazatot kaptak jelöltjei. Berlin két, Elberfeld-Barmen egy képviselőt választott; Boroszló és Drezda egyet-egyet; tíz mandátumot hódított meg a párt, annak ellenére, hogy a kormány a liberális, konzervatív és katolikus pártokkal koalícióban indult, annak ellenére, hogy nagy zenebonát csaptak a császár* ellen megkísérelt két merénylet miatt, amelyért a többi párt egybehangzóan a munkáspártot tette felelőssé. Bismarcknak ekkor sikerült elfogadtatnia egy törvényt, amely a szociáldemokráciát törvényen kívül helyezte. A munkások lapjait, amelyeknek száma ötvennél

* I. Vilmos. – *Szerk.*

több volt, betiltották, egyesületeiket és klubjaikat bezárták, pénzalapjaikat lefoglalták, gyűléseiket feloszlatta a rendőrség, és mindezek betetőzéséül törvénybe iktatták, hogy egész városokra és kerületekre elrendelhető az „ostromállapot", akárcsak Írországban. De amit még az angol kényszertörvények[275] sem merészeltek soha Írországban, Bismarck azt is megtette Németországban. Minden „ostromállapotban levőnek nyilvánított" kerületben a rendőrség felhatalmazást kapott arra, hogy bárkit kiutasítson, aki „joggal gyanúsítható" szocialista propagandával. Berlinben természetesen rögtön elrendelték az ostromállapotot és több száz (a családtagokkal együtt több ezer) embert kiutasítottak. Mert a porosz rendőrség mindig családos embereket utasít ki; a nőtlen fiatalembereket rendszerint békén hagyja; ezekre nézve a kiutasítás nem volna súlyos büntetés, a családfőknek azonban a legtöbb esetben tartós nyomorúságot, ha ugyan nem teljes tönkremenést jelent. Ezután Hamburg egy munkást választott a parlamentbe és nyomban kimondták a városra az ostromállapotot. Elsőnek mintegy száz embert utasítottak ki Hamburgból, ez azonban a családtagokkal együtt háromszáznál is több embert jelentett. A munkáspárt két nap alatt előteremtett annyi pénzt, hogy gondoskodhatott útiköltségükről és más közvetlen szükségleteikről. Most Lipcsét is ostromállapotba helyezték, nem is hozva fel ürügyül mást, mint hogy a kormány másképpen nem tudja a párt szervezetét szétrobbantani. A legelső napon a kiutasítottak száma harminchárom, többnyire családos emberek. A lista élén a német parlament három tagjának neve áll; lehet, hogy Dillon úr gratuláló levelet fog írni nekik, tekintettel arra, hogy még mindig nem járták meg úgy, mint ő.[276]

De ez még nem minden. Mihelyt a munkáspártot kellő formában törvényen kívül helyezték és minden politikai jogtól megfosztották, amellyel a többi németek állítólag rendelkeznek, a rendőrség az egyes párttagokkal azt teheti, amit akar. Azzal az ürüggyel, hogy tiltott kiadványokat keresnek náluk, feleségüket és leányaikat a legilletlenebb és legbrutálisabb elbánásban részesítik. Őket magukat akkor tartóztatják le, amikor a rendőrségnek kedve tartja, vizsgálati fogságukat hétről-hétre meghosszabbítják és csak néhány hónapi börtön után helyezik őket szabadlábra. A rendőrség új bűncselekményeket talál ki, amelyek nincsenek benne a büntetőtörvénykönyvben, magát a törvénykönyvet pedig a képtelenségig kiterjesztik. És a rendőrség eléggé gyakran talál tisztviselőket és bírákat, akik eléggé korruptak vagy fanatikusak ahhoz, hogy üzelmeihez segédkezet nyújtsanak: ettől függ az előléptetésük! Hogy ez mit jelent, azt a következő megdöbbentő számok mutatják. Az 1879 októberétől 1880 októberéig eltelt egy év alatt csupán Poroszországban nem kevesebb, mint 1108 egyént tartóztattak le hazaáru-

lásért, hűtlenségért, felségsértésért stb. és nem kevesebb mint 10 094-et politikai rágalmazásért, Bismarck megsértéséért, a kormány gyalázásáért stb. Tizenegyezerkétszázkét politikai fogoly – ez Forster úr írországi teljesítményein is túltesz!

És mit ért el Bismarck mindezekkel a kényszer-intézkedésekkel? Pontosan ugyanazt, amit Forster úr Írországban. A Szociáldemokrata Párt ugyanúgy virágzik és ugyanolyan erős szervezetű, mint az Ír Föld-Liga[277]. Néhány nappal ezelőtt választották a mannheimi városi tanács tagjait. A munkáspárt tizenhat jelöltet állított és csaknem 3:1 szavazattöbbséggel valamennyit bejuttatta a tanácsba. Bebelt, a német parlament drezdai képviselőjét a lipcsei kerületben jelölték a szász parlamentbe. Bebel maga is munkás (esztergályos) és Németország egyik legjobb, ha ugyan nem a legjobb szónoka. A kormány, hogy megválasztását meghiúsítsa, egész választó bizottságát kiutasította. És mi lett az eredmény? Az, hogy Bebel még ezzel a korlátozott választójoggal is nagy többséget kapott. Szóval Bismarcknak a kivételes törvény mit sem használt; ellenkezőleg, csak felbőszíti az embereket. Akiket megfosztanak jogaik érvényesítésének minden törvényes eszközétől, egy szép napon törvénytelenekhez folyamodnak majd és ezért senki sem hibáztathatja őket. Hányszor hirdette Gladstone és Forster úr is ezt a tételt? És hogyan járnak el most Írországban?

Bismarck and the German Working Men's Party

A megírás ideje: 1881 július közepe

A megjelenés helye: „The Labour Standard", 1881 július 23. (12.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Gyapot és vas

A gyapot és a vas korunk két legfontosabb nyersanyaga. Amelyik nemzet vezet a pamut- és vasáruk gyártásában, az halad általában az élen az ipari nemzetek sorában. És minthogy és ameddig ez áll Angliára, ezért és addig Anglia lesz a világ első ipari nemzete.

Ezek után azt várhatnók, hogy a pamut- és a vasiparban dolgozó munkásoknak különösen jól megy Angliában; hogy, Anglia uralkodván a piacon, e cikkekben mindig virágzik az üzlet, s hogy a bőség ezeréves birodalma, amelyet a szabadkereskedelmi agitáció idején ígértek, legalább e két iparágban megvalósul. Sajnos, mindannyian tudjuk, hogy ez korántsem áll, és ha a munkások helyzete ebben a két iparágban, csakúgy mint a többiben, nem rosszabbodott, ez kizárólag saját erőfeszítéseiknek köszönhető – az erős szervezettségnek és a kemény sztrájkharcoknak. Tudjuk, hogy a pamut- és a vasipar a fellendülés 1874 körüli és utáni néhány rövid esztendeje után teljesen összeomlott; gyárakat zártak be, kohók aludtak ki, és ahol tovább folyt a termelés, ott a nem teljes munkaidő volt a szabály. Ilyen válságidőszakok már korábban is előfordultak; átlagban tíz évenként térnek vissza; eltartanak egy ideig, aztán újból a fellendülés időszaka váltja fel őket és így tovább.

A depresszió jelenlegi időszakát azonban, különösen a pamut- és a vasiparban, az jellemzi, hogy ezúttal néhány évvel máris tovább tart, mint máskor. Több újjáélesztési kísérlet történt, több nekirugaszkodás, de hiába. Habár a tulajdonképpeni válság időszaka elmúlt, az üzleti életben tovább tart a pangás, és a piacok ezután sem képesek felvenni az egész termelést.

Ennek oka az, hogy jelenlegi rendszerünkben, amely gépeket használ nemcsak iparcikkeknek, hanem maguknak a gépeknek a gyártására is, a termelés hihetetlen gyorsasággal növelhető. Ha a gyárosok akarnák, egyetlen fellendülési időszakban minden nehézség nélkül annyira ki tudnák bővíteni a fonó és szövő, a fehérítő és kartonnyomó berendezést, hogy 50 százalékkal több árut tudnának termelni és megduplázhatnák az egész

nyersvas- és mindenfajta vasárutermelést. A tényleges növekedés nem volt ekkora. De mégis aránytalanul nagyobb volt, mint az előző terjeszkedési időszakokban, ennek következménye pedig krónikus túltermelés, krónikus depresszió a kereskedelmi életben. A gyárosok megengedhetik maguknak, hogy várjanak, legalábbis jó ideig, a munkásoknak azonban ezt végig kell szenvedniök, mert nekik ez krónikus nyomort jelent és a dologházba jutás állandó perspektíváját.

Ez tehát a korlátlan verseny dicsőséges rendszerének eredménye, a Cobdenek, Brightek és társaik által ígért ezeréves birodalom megvalósulása! Ez vár a dolgozó népre, ha – úgy, mint az utóbbi huszonöt évben tette – a birodalom gazdaságpolitikájának irányítását az ország „természetes vezetőinek" engedi át, az „ipar kapitányainak", akik Thomas Carlyle[278] szerint az ország ipari hadseregének vezénylésére hivatottak. Az ipar kapitányai, az ám! Louis Napoléon tábornokai 1870-ben lángelmék voltak hozzájuk képest. Az iparnak mindegyik ilyen kapitánya az összes többi ellen harcol, mindegyik csakis a maga érdekében cselekszik, bővíti üzemét, tekintet nélkül arra, hogy mit tesznek a szomszédai, végül pedig mindannyian nagy meglepetéssel ébrednek rá, hogy az eredmény túltermelés. Nem képesek összefogni a termelés szabályozása végett; csak egy célra képesek összefogni: *hogy lenyomják munkásaik bérét.* S így azzal, hogy meggondolatlanul, a piac felvevőképességét jóval meghaladó mértékben növelik az ország termelőerejét, munkásaikat megfosztják attól a viszonylagos könnyebbségtől, amelyet a mérsékelt fellendülés korszaka nyújtana nekik és amelyre az összeomlás hosszú időszaka után igényt tarthatnának, hogy jövedelmüket az átlagos szintre hozzák. Még mindig nem képesek megérteni, hogy a gyárosok mint osztály képtelenné váltak az ország nagy gazdasági érdekeinek további irányítására, sőt arra is, hogy magát a termelési folyamatot irányítsák? És nem képtelenség-e – jóllehet tény –, hogy az angol munkások legnagyobb ellensége a saját kezük szüntelenül növekvő termelékenysége?

De még egy másik tényt is figyelembe kell venni. Nemcsak az angol gyárosok növelik termelőerejüket. Ugyanez megy végbe más országokban is. A statisztika nem teszi lehetővé, hogy külön-külön összehasonlítsuk a különböző vezető országok pamut- és vasiparát. De ha az egész textilipart, bányászatot és fémfeldolgozó ipart nézzük, úgy annak az anyagnak az alapján, amelyet a Porosz Statisztikai Hivatal vezetője, dr. Engel „Das Zeitalter des Dampfs" (Berlin 1881) című könyvében nyújt, összehasonlító táblázatot készíthetünk. Számítása szerint a fent említett iparágakban az alábbi országokban a következő – lóerőben kifejezett – összteljesítményű

gőzgépeket használják (egy lóerő egyenlő azzal az erővel, amely egy másodperc alatt 75 kilogrammot egy méter magasra emel):

	Textilipar	Bányászat és fémipar
Anglia, 1871	515 800	1 077 000 lóerő
Németország, 1875	128 125	456 436 „
Franciaország körülbelül	100 000	185 000 „
Egyesült Államok „	93 000	370 000 „

Látjuk tehát, hogy az egész gőzerő, amelyet a három nemzet, Anglia fő versenytársai alkalmaznak, a textiliparban háromötöde az Angliában használt gőzerőnek, a bányászatban és a fémfeldolgozó iparban pedig majdnem egyenlő vele. És minthogy ezeknek az országoknak az ipara sokkal gyorsabb ütemben fejlődik, mint Angliáé, aligha lehet kétséges, hogy együttes termelésük csakhamar túl fogja szárnyalni az utóbbiét.

Nézzük továbbá a következő táblázatot, amely lóerőben kifejezve mutatja a termelésben – a mozdonyok és a hajógépek kivételével – alkalmazott gőzerőt:

		Lóerő
Nagy-Britannia	körülbelül	2 000 000
Egyesült Államok	„	1 987 000
Németország	„	1 321 000
Franciaország	„	492 000

Ez a táblázat még világosabban mutatja, milyen kevés maradt meg Anglia monopóliumából a gőzerővel dolgozó iparágakban, és milyen kevéssé sikerült a szabadkereskedelemnek Anglia ipari fölényét biztosítania. És ne mondja senki, hogy a külföldi iparnak ez a fejlődése mesterséges, hogy a védővám-rendszernek tulajdonítható. A német ipar óriási terjeszkedése teljes egészében a legliberálisabb szabadkereskedelmi rendszerben ment végbe, és ha Amerika, mindenekelőtt a belföldi fogyasztási adók képtelen rendszere folytán, kénytelen védővámokhoz folyamodni, amelyek inkább látszólag mint ténylegesen nyújtanak védelmet, úgy e fogyasztásiadó-törvények visszavonása elég lenne ahhoz, hogy Amerika felvehesse a versenyt a szabad piacon.

Ebbe a helyzetbe hozta tehát az országot a Manchester-iskola[268] tanainak

huszonöt éven át tartó, szinte korlátlan uralma. Úgy véljük, olyan eredmények ezek, amelyek kívánatossá teszik a manchesteri és birminghami urak sürgős lemondását, hogy a következő huszonöt évre a munkásosztálynak adják át helyüket. Bizonyos, hogy nem igazgatna rosszabbul.

Cotton and Iron

A megírás ideje: 1881 július vége

A megjelenés helye: „The Labour Standard", 1881 július 30. (13.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Szükséges és felesleges társadalmi osztályok

Gyakran felvetődött a kérdés, mennyire hasznosak vagy éppenséggel szükségesek a különböző társadalmi osztályok? A felelet természetesen minden történelmi korszakra vonatkozóan más és más. Kétségtelenül volt idő, amikor a földbirtokos arisztokrácia a társadalom elkerülhetetlen és szükségszerű elemét alkotta. Ez azonban nagyon-nagyon régen volt. Aztán jött olyan idő, amikor ugyanilyen elkerülhetetlen szükségszerűséggel létrejött a tőkés középosztály, *a burzsoázia*, ahogy a franciák nevezik, harcolt a földbirtokos arisztokrácia ellen, megtörte annak politikai hatalmát, s maga lett gazdaságilag és politikailag uralkodóvá. De amióta osztályok léteznek, sohasem volt olyan idő, amikor a társadalom meg tudott volna lenni dolgozó osztály nélkül. Ennek az osztálynak a neve, a társadalmi helyzete változott; a rabszolga helyét elfoglalta a jobbágy, őt pedig felváltotta a szabad munkás – szabad, mert megszabadult a jobbágyi függőségtől, de szabad azért is, mert munkaerejét kivéve, szabad minden földi tulajdontól. Világos azonban: bármilyen változás ment is végbe a társadalom felső, nem-termelő osztályaiban, a társadalom sohasem tudott meglenni termelő osztály nélkül. Erre az osztályra tehát minden körülmények között szükség van – bár el kell jönnie annak az időnek, amikor ez már nem osztály lesz, amikor felöleli majd az egész társadalmat.

Mármost mennyire szükséges jelenleg e három osztály mindegyikének a létezése?

A földbirtokos arisztokrácia Angliában, legalábbis gazdaságilag, felesleges, Írországban és Skóciában pedig elnéptelenítési törekvései folytán határozott ártalommá vált. Hogy a népet az óceánon túlra küldik vagy éhhalálra kárhoztatják és birkákkal vagy vaddal helyettesítik – ez minden érdem, amelyet az ír és a skót földbirtokosok maguknak tulajdoníthatnak. Fokozódjék csak még valamelyest az amerikai növényi és állati élelmicikkek versenye, és ugyanezt teszi majd az angol földbirtokos arisztokrácia, legalábbis az a része, amelynek erre módja van, mert hatalmas városi vagyonára támasz-

kodhat. A többiektől az amerikai élelmiszerek versenye hamarosan megszabadít bennünket. Ez pedig szerencsés megszabadulás lesz, mert politikai ténykedésük mind a Lordok Házában, mind az Alsóházban valóságos nemzeti csapás.

De hogy állunk a tőkés középosztállyal, a felvilágosult és liberális osztállyal, amely megalapította a brit gyarmatbirodalmat és megteremtette a brit szabadságot? Azzal az osztállyal, amely 1831-ben megreformálta a parlamentet[279], visszavonta a gabonatörvényeket, és egyik adót a másik után csökkentette? Azzal az osztállyal, amely létrehozta és ma is irányítja az óriási gyárakat és a hatalmas kereskedelmi flottát, Anglia egyre bővülő vasúthálózatát? Erre az osztályra bizonyára legalább annyira szükség van, mint a munkásosztályra, amelyet irányít és fokról fokra továbbvezet a haladás útján.

A tőkés középosztály gazdasági funkciója csakugyan az volt, hogy megteremtse a gőzerővel működő gyárak és közlekedési eszközök modern rendszerét, és elhárítson minden gazdasági és politikai akadályt, amely késleltette vagy gátolta e rendszer fejlődését. Kétségtelen, hogy amíg ez a tőkés középosztály teljesítette e funkcióját, addig az adott körülmények között szükséges osztály volt. De vajon így van-e ez még ma is? Vajon teljesíti-e még alapvető funkcióját, a termelés irányítását és bővítését az egész társadalom javára? Nézzük csak meg.

Kezdjük a közlekedési eszközökkel és azt látjuk, hogy a távíró a kormány kezében van. A vasutak és a tengerjáró gőzhajók tulajdonosai nem egyes tőkések, akik maguk igazgatják saját üzletüket, hanem részvénytársaságok, amelyeknek az ügyvitelét a nevükben *fizetett alkalmazottak* látják el, szolgák, akik minden tekintetben magasabb beosztású, jobban fizetett munkások pozícióját töltik be. Ami az igazgatókat és a részvényeseket illeti, mindegyikük tudja, hogy minél kevésbé avatkoznak be az előbbiek az igazgatásba s az utóbbiak az ellenőrzésbe, annál jobb a vállalatnak. Az üzlet tulajdonosainak voltaképpen nem marad más funkciójuk, mint valamiféle laza, többnyire felületes ellenőrzés. Látjuk tehát, hogy e hatalmas létesítmények tőkés tulajdonosainak a valóságban nincs más tennivalójuk, mint hogy beváltsák a félévenkénti osztalék-szelvényeket. A tőkés társadalmi funkcióját átruházták bérrel fizetett szolgákra; de a tőkés továbbra is bezsebeli osztalékát, a fizetést azokért a funkciókért, noha már nem ő látja el őket.

A tőkésnek azonban, akit a szóban forgó óriási vállalatok terjedelme arra kényszerített, hogy „visszavonuljon" a vezetéstől, maradt még egy funkciója. Ez a funkció pedig az, hogy részvényeivel spekuláljon a tőzsdén. „Visszavonult" vagyis valójában feleslegessé vált tőkéseink, nem lévén jobb

dolguk, kedvükre űzik a spekulációt Mammonnak ebben a templomában. Azzal a megfontolt szándékkal mennek oda, hogy zsebre vágják a pénzt, amelyet állítólag megkerestek; mégis azt mondják, hogy minden tulajdon eredete a munka és a takarékosság – meglehet, hogy az eredete, de semmi esetre sem a vége. Micsoda képmutatás, hogy erőszakkal bezáratnak kis játékbarlangokat, holott tőkés társadalmunk nem tud meglenni egy óriási játékbarlang, a maga igazi központja nélkül, ahol milliókat veszítenek és nyernek! Itt aztán a „visszavonult" részvénytulajdonos tőkés léte csakugyan már nemcsak feleslegessé, hanem valóságos csapássá válik.

Ami áll a vasutakra és a gőzhajózásra, az napról napra mindinkább áll valamennyi nagy ipari és kereskedelmi létesítményre. A „gründolás"* – nagy magánvállalatok átalakítása részvénytársaságokká – az utóbbi tíz egynéhány év óta napirenden van. A manchesteri city nagy raktáraitól kezdve a walesi és észak-angliai vasüzemekig és szénbányákig meg a lancashire-i gyárakig minden ennek a gründolásnak a jegyében állt vagy áll. Egész Oldhamben alig maradt egyetlen pamutfonógyár magánkézben; sőt még a kiskereskedőt is egyre inkább kiszorítják a „szövetkezeti boltok", amelyeknek a túlnyomó többsége csak névleg szövetkezet – de erről más alkalommal. Látjuk tehát, hogy a tőkés termelési rendszer fejlődése éppen úgy kiszorítja a tőkést, mint a kéziszövőt, azzal a különbséggel persze, hogy a kéziszövő lassú éhhalálra, a feleslegessé vált tőkés pedig túltápláltságból származó lassú halálra van ítélve. Egy dologban általában egyformák: egyik sem tudja, hogy mit kezdjen magával.

Az eredmény tehát a következő: jelenlegi társadalmunk gazdasági fejlődése mindinkább a termelés koncentrációja, olyan óriási létesítményekben való társadalmasítása felé halad, amelyeket az egyes tőkés már nem képes igazgatni. Az egész fecsegés „a gazda szeméről" s a csodákról, amelyeket művel, merő ostobaságnak bizonyul, mihelyt egy vállalat bizonyos kiterjedést ér el. Képzeljük csak el „a gazda szemét" a London and North Western Railway** esetében! De amire a gazda nem képes, azt el *tudják* végezni és eredményesen el is végzik a munkások, a társaság bérben fizetett alkalmazottai.

Ilyenformán a tőkés már nem tarthat igényt profitjára mint „az ellenőrzésért járó bérre", mert nem ellenőriz semmit. Erre gondoljunk, amikor a tőke védelmezői ezt az üres frázist harsogják a fülünkbe.

De múlt heti számunkban*** azt is igyekeztünk kimutatni, hogy a tőkés-

* „alapítgatás" – *Szerk.*

** – Londoni és Északnyugati Vasutak – *Szerk.*

*** *V. ö. 318–321. old.* – *Szerk.*

osztály az ország óriási termelő rendszerének irányítására is képtelenné vált; egyrészt annyira kibővítette a termelést, hogy időszakosan minden piacot túltelít termékekkel, másrészt mindinkább képtelenné vált arra, hogy helytálljon a külföldi versennyel szemben. Azt látjuk tehát, hogy nemcsak nagyon jól megvagyunk anélkül, hogy a tőkésosztály beavatkozna az ország nagy iparágainak dolgába, hanem hogy beavatkozása egyre károsabbá válik.

Újból ezt mondjuk nekik: „Álljatok félre! Adjatok alkalmat a munkásosztálynak arra, hogy megmutassa, mire képes!"

Social Classes – Necessary and Superfluous

A megírás ideje: 1881 augusztus 1–2.

A megjelenés helye: „The Labour Standard", 1881 augusztus 6. (14.) sz.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

Friedrich Engels

Jenny Marx, szül. v. Westphalen

Megint áldozatot szedett a halál a proletár, forradalmi szocializmus régi gárdájának soraiból.

Ez év december 2-án Londonban hosszú, fájdalmas betegség után meghalt Karl Marx hitvese.

Jenny Marx Salzwedelben született. Apja, akit röviddel ezután kormánytanácsosként Trierbe helyeztek át, ott szoros barátságba került a Marx-családdal. A gyermekek együtt nőttek fel. A két nagytehetségű teremtés egymásra talált. Amikor Marx az egyetemre ment, már eldöntötték, hogy jövőjüket egybekapcsolják.

1843-ban, az első, egy ideig Marx által szerkesztett „Rheinische Zeitung" betiltása után tartották meg az esküvőt. Ettől kezdve Jenny Marx nemcsak osztozott férje sorsában, munkájában, harcaiban, hanem a legnagyobb megértéssel, a legizzóbb szenvedéllyel vett részt bennük.

A fiatal pár Párizsba ment önkéntes száműzetésbe, amely azonban csakhamar igazi száműzetéssé vált. A porosz kormány ott is üldözte Marxot. Alexander v. Humboldt nem átallott közreműködni a Marx elleni kiutasító parancs kieszközlésében. A család Brüsszelbe kényszerült.

Jött a februári forradalom. Az ezt követő, Brüsszelben is kitört zavargások idején nem csupán Marxot tartóztatták le. A belga rendőrség nem mulasztotta el, hogy minden ok nélkül feleségét is börtönbe vesse.

Az 1848-as forradalmi fellendülés már a következő évben összeomlott. Ismét számkivetés kezdődött, először Párizsban, majd a francia kormány újabb beavatkozása következtében Londonban. És ezúttal ez valóban számkivetés volt Jenny Marx számára, annak minden szörnyűségével. Az anyagi nyomást, amelynek súlya alatt mindkét kisfia meg egy leánykája a szeme láttára pusztult el, még csak elviselte volna. De az, hogy a kormány és a polgári ellenzék, a vulgáris liberálisoktól a demokratákig, egyetlen nagy összeesküvésben egyesült férje ellen, a legnyomorultabb, legalávalóbb rágalmakat szórta rá, hogy az egész sajtó elzárta előle hasábjait és minden

védekezésben megakadályozta, úgy hogy volt idő, amikor fegyvertelenül állott ellenfeleivel szemben, akik iránt Marx és felesége nem érezhetett mást, mint megvetést – ez mélyen lesújtotta Jenny Marxot. És ez nagyon soká tartott.

De nem örökké. Az európai proletariátus ismét olyan létfeltételek közé került, hogy némi lehetősége nyílt önálló megmozdulásra. Megalakult az Internacionálé. Országról országra terjedt a proletariátus osztályharca, s az első sorokban is legelsőként harcolt férje. Olyan időszak kezdődött Jenny Marx számára, amely egynémely súlyos szenvedésért kárpótolta. Megérte, hogy a rágalmak, amelyek sűrű áradatként zúdultak Marxra, szétfoszlottak, mint pelyva a szélben, hogy tanait, amelyeknek elnyomására valamennyi reakciós párt, feudálisok és demokraták egyaránt, oly rettenetes erőfeszítéseket tettek, most minden civilizált országban és minden művelt nép nyelvén nyíltan hirdették. Megérte, hogy a proletár mozgalom, amellyel teljesen egybeforrott, alapjaiban rázkódtatta meg a régi világot Oroszországtól egészen Amerikáig s minden ellenállással dacolva haladt előre a győzelem egyre szilárdabb tudatában. *S utolsó örömének egyike volt még az elpusztíthatatlan életerőnek az a döntő bizonyítéka, amelyet német munkásaink szolgáltattak az utolsó birodalmi gyűlési választásokon.*[280]

Az, hogy mi mindent tett a mozgalomban ez az éles kritikus elmével és politikai érzékkel megáldott, erős és szenvedélyes jellemű, harcostársai iránt annyira odaadó asszony csaknem negyven éven át, nem jutott nyilvánosságra, nincs feljegyezve a kor sajtójának évkönyveiben. Ezt csak azok tudják, akik maguk tapasztalták. De azt tudom, hogy a Kommün menekültjeinek feleségei még sokat gondolnak majd rá, s hogy mi mind gyakran fogjuk nélkülözni merész és okos tanácsát, amely merész volt, de sohasem kérkedő, okos, de sohasem a becsület rovására.

London, 1881 december 4.

Friedrich Engels

Jenny Marx, geb. v. Westphalen
A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1881 december 8. (50.) sz.
Eredeti nyelve: német

Friedrich Engels

[Beszéd Jenny Marx sírjánál]

Barátaim!

Az a nemes lelkű nő, akit temetünk, 1814-ben, Salzwedelben született. Apja, von Westphalen báró, Trierben szoros barátságba került a Marx-családdal; a két család gyermekei együtt nőttek fel. Amikor Marx az egyetemre ment, ő és jövendőbeli felesége már tudták, hogy jövőjük elválaszthatatlan.

1843-ban, miután Marx első ízben szerepelt nyilvánosan mint az első „Rheinische Zeitung" főszerkesztője, és miután a porosz kormány a lapot betiltotta, megtartották az esküvőt. Ettől kezdve Jenny Marx nemcsak osztozott férje sorsában, munkájában, harcaiban, hanem tevékenyen, a legnagyobb megértéssel, a legizzóbb szenvedéllyel vett részt bennük.

A fiatal pár Párizsba ment; az önkéntes száműzetés csakhamar kényszerű száműzetéssé vált. A porosz kormány még Párizsban is üldözte Marxot. Sajnálattal kell megemlítenem, hogy olyan ember, mint Alexander Humboldt, lealacsonyodott odáig, hogy a porosz kormánnyal együttműködve kieszközölje Lajos Fülöp kormányánál Marx kiűzését Franciaországból. Marx Brüsszelbe ment. Kitört a februári forradalom. A zavargások idején, amelyeket ez az esemény Brüsszelben kiváltott, a belga rendőrség nem csak Marxot tartóztatta le, hanem fogságba vetette – a legcsekélyebb ok nélkül – feleségét is.

Az 1848-as forradalmi fellendülés a következő évben összeomlott. Újabb számkivetés kezdődött, először Párizsban, majd a francia kormány beavatkozása következtében Londonban. És ezúttal ez valóban számkivetés volt, annak minden szörnyűségével. Jenny Marx türelemmel elviselte volna a számkivetettek szokásos szenvedéseit, jóllehet ezek okozták három gyermekének, köztük két kisfiának elvesztését; de látni, hogy valamennyi párt, a kormánypárt éppúgy, mint az ellenzéki pártok (feudálisok, liberálisok és úgynevezett demokraták) mind egyesültek férje ellen, a legnyomorultabb,

legalávalóbb rágalmakat szórták rá, látni, hogy kivétel nélkül az egész sajtó elzárta előle hasábjait, hogy segítség nélkül és fegyvertelenül állott ellenfeleivel szemben, akiket mindketten megvetettek, ez égető fájdalmat jelentett Jenny Marxnak. S ez évekig tartott.

De mégis végetért. Az európai proletariátus lassanként olyan politikai feltételek közé került, amelyek némi cselekvési lehetőséget nyújtottak számára. Megalakult a Nemzetközi Munkásszövetség. Egyik civilizált nemzetet a másik után vonta be a harcba, és az első sorokban is legelsőként harcolt férje, Karl Marx. Végre olyan időszak kezdődött Jenny Marx számára, amely enyhítette múltbeli szenvedéseit. Megérte, hogy az aljas rágalmak, amelyeket férjére zúdítottak, szétfoszlottak, mint pelyva a szélben, hogy tanait, amelyeket a reakció szerte a világon megpróbált elnyomni, nyíltan és győzelmesen hirdették minden civilizált országban és minden művelt nép nyelvén. Megérte, hogy a proletariátus forradalmi mozgalma, győzelmének tudatában, egyik országot a másik után kerítette hatalmába, Oroszországtól egészen Amerikáig. S utolsó örömeinek egyike volt, amikor halálos ágyán még döntő bizonyítékát kapta annak az elpusztíthatatlan életerőnek, amelyet a német munkásosztály – mindennemű kivételes törvénnyel dacolva – az utolsó birodalmi gyűlési választásokon tanúsított.

Hogy mi mindent jelentett a forradalmi mozgalomnak ez az éles kritikus elme, ez a biztos politikai érzék, ez a szenvedélyes erő és nagy áldozatkészség, az nem szerepelt a nyilvánosság előtt, azt nem nyomtatták ki a sajtó hasábjain. Hogy ez az asszony mit vitt véghez, ezt csak azok tudják, akik a közelében éltek. De azt tudom, hogy gyakran fogjuk hiányolni merész és okos tanácsát, amely merész volt, de sohasem kérkedő, okos, de sohasem a becsület rovására.

Személyi tulajdonságairól nem kell beszélnem. Barátai ismerik és sohasem fogják elfeledni azokat. Ha volt valaha asszony, aki abban lelte legnagyobb boldogságát, hogy másokat boldoggá tegyen, ez az asszony ilyen volt.

Elhangzott: 1881 december 5.
A megjelenés helye: „L'Egalité", 1881 december 11. (1.) sz.
Eredeti nyelve: francia

Karl Marx

[Megjegyzések az 1861. évi oroszországi reformhoz és a vele kapcsolatos fejlődéshez[281]]

[I]

Menet [a reform előkészítése során]

Milyen kellemessé tette *II. Sándor (a bizottság szakvéleménye ezen mit sem változtatott) az усадьбы* megváltását* az 1857-es első legfelsőbb leiratokban (Szkalgyin, 117. alul és 118. old.[282]). Ugyanezen Sándor alatt a parasztokat kiforgatják abból, amit 1848 előtt és utána vásároltak (123. old.[283]).

1. Az 1861. február 19-i (március 3-i) jobbágyfelszabadító *manifesztum* közzététele után általános izgalom és zavargás a parasztok körében; a parasztok ezt hamisított, nem valódi okmánynak tartották; katonai egzekúciók; a jobbágyokat mindenfelé megkorbácsolják a „manifesztum" utáni első három hónapban. Miért vezette be ilyen furcsa *„nyitány"* ezt az akkora hűhóval meghirdetett előadást?

A további pontokat latin betűk mellett később számokkal is kell majd jelölni, hogy világosan lássuk sorrendjüket.

a) A *Szerkesztő Bizottságot* és *szabadságát* illetően (füzet, 102. old.[284]). *1859 március 4-én* nyitotta meg üléseit a Szerkesztő Bizottság. Március 5-én tartotta tulajdonképpeni első ülését. *1859 április 15. (a nép állítólagos bevonása)* (106. old.). *Az 1859 május 6-i, 9-i, 13-i és május 20-i* ülésen megállapodtak az *ideiglenesen elkötelezett* állapotot illetően, ami ellen *óvást* emelt *gróf Suvalov* és *knyáz** Paszkevics*, mondván: *a parasztok személyi felszabadítását* nem szabad a földtulajdonszerzés számukra *előírt* (rájuk

* – parasztporták – *Szerk.*

** – *herceg – Szerk.*

kényszerített) feltételeitől függővé tenni.[285] Azon nyomban *egy május 21-én kelt* legfelsőbb *utasítás megtiltja óvásuk felvételét a jegyzőkönyvbe (107., 108. old.). A bizottság kitétele: „mennyire végzetes a cári akarattól való legcsekélyebb eltérés"* (108. old. felül). *1859 január 5-én* megtiltották a kormányzósági nemesi bizottságoknak a nyilvánosság bebocsátását stb.

1859 január 21-én és 1859 március 3-án ugyanezeknek megtiltják a közzététel céljaira való kinyomtatást stb. (106. old.).

Végül: a cár nyilvánosan megígérte, hogy mielőtt a tervezet törvényerőre emelkedik, meghívják Szentpétervárra a kormányzósági bizottságok képviselőit, hogy előadhassák ellenvetéseiket és beterjeszthessék javaslataikat . . . A fővárosba rendelték őket, de nem engedélyezték nekik, hogy a kérdés megvitatására nyilvános gyűlést rendezzenek. Meghiúsították minden olyan próbálkozásukat, hogy összejöveteleket tartsanak: csak annyit kívántak tőlük, hogy írásban válaszoljanak egy nyomtatott kérdőívre, amely a részletekre vonatkozó kérdéseket tartalmazott. Azokat, akik merészeltek részletkérdéseken vitatkozni, felszólították arra, hogy személyesen vegyenek részt a bizottság ülésein, s ott durván rájuk támadtak; a képviselők több csoportja petícióval fordult a cárhoz, tiltakozva a velük szemben alkalmazott bánásmód ellen; *szabályos rendreutasítást kaptak* a rendőrség útján. Erre tiltakozni akartak *a háromévenkénti kormányzósági nemesi gyűlések* legközelebbi összeülésekor. Egy körlevél megtiltotta nekik a felszabadítás kérdésének érintését. Néhány gyűlés ennek ellenére előterjesztette a cárnak, hogy más reformoknak is elérkezett az ideje. Erre néhány nemesi elöljárót megdorgáltak, másokat leváltottak. A vezetők közül *kettőt* távoli kormányzóságokba *száműztek*, másokat rendőri felügyelet alá helyeztek.

Valójában minden par ordre du moufti* történt. II. Sándor kezdettől fogva eltökélte, hogy a lehető legtöbbet nyújtja a birtokosoknak (és a lehető legkevesebbet a parasztoknak), hogy kibékítse őket *a jobbágyság formális megszüntetésével*; az volt a szándéka, hogy csak a paraszt portájának megváltását teszi kötelezővé: gazdasági udvarának, konyhakertjének, lenföldjének és emellett szántóföldi haszonélvezetének a megváltását (ahol volt ilyen); még a parasztok fölötti földesúri igazságszolgáltatást is bizonyos formában fenn akarta tartani; ragaszkodott ahhoz, hogy a parasztok a jobbágyi függés egy 12 éves átmeneti időszakát csinálják végig stb. Lásd 1857 november 20-i leiratát *Nazimov* főhadsegédhez, *három kormányzóság*:

---

* – a mufti utasítására; legfelsőbb utasításra – *Szerk.*

Vilna, Kovno és Grodno főkormányzójához, e kormányzóságok *nemesi bizottságainak* adott válaszként (103. old.[283]).

A cár, jóllehet már *1855 márciusában* – miután 1855 január 29-én behívták a népfelkelőket – a kormányzósági nemesi elöljáróknak és a kerületi nemesi elöljáróknak beszélt a *jobbágyság megszüntetéséről*, amelyet mindamellett nem szándékszik *azonnal végrehajtani* (!), halogatásával lehetővé tette a помещик-oknak*, hogy erősen rontsák a parasztok tényleges helyzetét. Lásd *körlevelek*, 105. old.; *Szkalgyin*, 110., 114. old.

1857 január 3-án Lanszkoj javaslatára megalakították a *Titkos Bizottságot* Sándor, távollétében Orlov herceg elnöklete alatt. Úgy döntöttek, hogy a munkába bevonják a nemesi bizottságokat (103. old.). Az *augusztus 14-i, 17-i, 18-i* üléseken már azt is elhatározták, hogy a parasztok helyzetén csak *lassan* és *óvatosan* javítanak (i. h.).

1858 január 8. A „Titkos Bizottság" átalakul *„Főbizottság"-gá*, s ezt kiegészítik egy *„Különleges Bizottság"-gal* a *kormányzósági bizottságok tervezeteinek* előzetes *megvizsgálására*. Ezen kívül megalakították a Belügyminisztérium Központi Statisztikai Bizottságának земск. [agrár]-osztályát a birodalom agrárviszonyainak tanulmányozására, valamint a kormányzósági bizottságok előzetes felülvizsgálatára (103. old.).

I (2)

Április 21-én (1858) Lanszkoj körlevelével szétküldték a *kormányzósági bizottságok tevékenységének stb. legfelsőbb* jóváhagyással ellátott *programját* (105. old.).

Egy további lépés ugyanebben az irányban: a Főbizottság 1858 október 18-án elfogadott határozatai, amelyek a *Szerkesztő Bizottságok kiinduló pontjául* szolgálnak (105. old.).

1859 február 17-én 2 Szerkesztő Bizottság *Rosztovcev* elnöklete alatt (105. old.).

1859 április 27-én (hozzájön még egy Pénzügyi Bizottság is) (kizárólag a Pénzügyminisztérium és a Belügyminisztérium szakembereiből és hivatalnokaiból) (105. old.). *A Szerkesztő Bizottságok 3 periódusa* (105. old.). (1860 február 6-án *Rosztovcev* elhunyt.)

* – földesuraknak – *Szerk.*

[II]

[A Szerkesztő Bizottságok három munkaperiódusa]

1. *periódus* 1859 március 4–szeptember 5.
2. *periódus* 1859 szeptember 5–1860 március 12.
3. *periódus* 1860 március 12–október 10.

} *Összesen 1 év és 7 hónap*

Állítólagos elvek (*amelyeket cári levél stb. és Főbizottság már régebben felállított*).

a) *A megváltásnak önkéntesnek kell lennie mindkét fél részéről* (az усадьбы* kivételével).

(1859 április 29. *Rosztovcev*) (106. old.[287]). Ua. (*1859 május 20.*) (uo.)

További a megváltásról (106. old.) *A Főbizottság 1858 december 4-i javaslatai* (amelyeket Rosztovcev terjeszt elő a bizottság ülésén. 1859 május 27-i ülés) (*107. old. alul*).

*Выкуп*** kormánysegítséggel hipotetikusan már szerepelt a *Főbizottság 1858 december 4-i* naplójában (108. old.).

Gróf Pjotr Suvalov és knyáz Paszkevics óvásaikban stb. igen helyesen megjegyezték, hogy *Rosztovcev javaslata* „a paraszti rend végleges felszabadítását" a выкуп-tól teszi függővé; és *„természetellenes egy szabad embert rákényszeríteni arra,*

Gyakorlat.

a) *Kötelező megváltás csak a parasztok számára : a földbirtokos rákényszerítheti őket a megváltásra* (v. ö. *108. old. alul és 109. old.*, uo. *109.* old. *Golovacsov*[286]).

A megváltás feltételei, uo. помещичьи*** *400 milliós adósságok.*

* – parasztporták – *Szerk.*
** – földesúri – *Szerk.*
*** – Megváltás – *Szerk.*

hogy akarata ellenére földtulajdont szerezzen" (108. old.).

1859 február 14-én Rosztovcev javaslata. Akkor a megváltás időtartamát *csak 37 évre irányozták elő* (*később 49 év*), ... mégpedig „a parasztok rendes obrokja* alapján".

b) *A jobbágynak nem kell fizetnie személyi szabadságáért.*

c) *A fennálló obrokot nem kell felemelni.*

d) *A parasztoknak olyan osztásföldet kell kapniok, hogy létfenntartásuk teljes mértékben biztosítva legyen,* a váltságdíj befizetése és a szolgáltatások teljesítése után.

A megváltási művelet pénzügyi oldala (*109. old., Golovacsov*). *A tőzsdések nyereségei* (i. h.). *Az értékpapírok zuhanása; a földbirtokosok az önkéntes megváltáson felül pótlólagos térítést követelnek a parasztoktól* (*Szkalgyin,* 110., 117. old.) (Szkrebickij, 123. old.).

b) *A jobbágynak fizetnie kell személyi szabadságáért* (113. old., Szkalgyin) (uo. *115. old.*). *124. old. Janszon, Janszon, 125. old. alul*[288].

c) *A fennálló obrokot felemelik* (már a nagyel** csökkentésével, 116. old.).

d) Valójában az osztásföldek akkorák (a legnagyobbakat is beleértve), hogy a nagyel nem biztosítja a paraszt létfenntartását, s a paraszt ideiglenesen *függő helyzetben marad* a földesúrral szemben.

1.

b) *Az ideiglenesen elkötelezettek*

1859 május 6-i, 9-i, 13-i ülés (107. old.). Akkor 12 *évben állapították meg az ideiglenes elkötelezettséget* (107. old.).

A megváltás kezdetéig a *paraszti osztásföld meglevő nagyságában* marad fenn „a szükséges kivételektől és korlátozásoktól eltekintve" (107. old.), nem úgy *выкуп* esetén (lásd *Rosztovcev, 108. old.*, megváltás alatt).

Az ideiglenesen elkötelezetteket terhelő kifizetések (111. old., *Szkalgyin*; a *nem feketeföldű övezetben*).

A középső és a déli övezet parasztjai előnyben részesítik a robotot, amelyet azelőtt annyira gyűlöltek (*115. old., Szkalgyin, az elején*).

A 9 évre röghöz kötöttek képtelenek szabadulni (*Szkalgyin,* 117., 118. old.).

Ahol a parasztok helyi okoknál fogva különösen meg akarják váltani az усадьбы-t, a földesúr ezt megakadályozza stb. (118. old. ad 2) Szkalgyin.

* – földbére – *Szerk.*

** – osztásföld – *Szerk.*

Gyakorlatilag erre sohasem kerül sor (*uo.*). Miért sürgetik a földesurak a выкуп-ot az első 9 éves időszak letelte előtt (*119. old., Szkalgyin*).

1878-ban az ideiglenesen elkötelezettek száma (*Janszon*, 119. old.).

2. *A выкуп alatt álló parasztok.* 49 évre röghöz kötve (118. és 119. old., Szkalgyin). *A kiválás lehetetlen feltételei* (i. h.).

c) *A paraszti fejadó stb. növekedése II. Sándor alatt* (*109. old.*) (Golovacsov), (*111. old., Szkalgyin és 112. old.*), (113. old. alul) (*114. old.* eleje).

A hivatalnokok jutalmazásának rendszere a hátralékok behajtásáért (i. h.) (109. old.).

A fejadóról általában (*112. old., Szkalgyin*).

A nemesekhez hasonlóan nemigen fizetnek adót a kereskedők sem az után a föld után, amelyet 1861 óta vásárolhatnak (*112. old. Szkalgyin*).

Sztaroveri* a fejadó ellen (112. old.) (*Szkalgyin*).

Emellett belföldi útlevelek (i. h. és 113. old.), (*1863 óta a belföldi útlevelek díja a földközösségnek fizetendő*, i. h.).

E rendszer veszélyessége az államra nézve (112. old. alul, i. h., *Szkalgyin*).

A földnélkülieket is bejegyezték a földközösség állományába (113. old.) (*Szkalgyin*).

d) Paraszti föld lehasítása. *Az erdő, rét, legelő elszedésének és a paraszti nagyel részei lehasításának a következményei. A parasztok tényleges függése a помещичьей*** önkénytől (*114. old., Szkalgyin*). *Föld bérelése földesuraktól és az államtól* (*110. old.*, Szkalgyin). Ezeknek a *lehasított földeknek* a megvásárlása *kereskedők* stb., állami bérlők stb. által (110. old., *Szkalgyin*, uo. *114. old.*). A paraszt kénytelen a földesúrtól bérelni (110. old.) (Szkalgyin).

Paraszti föld lehasítása, legalább a birtokoknak több mint a felén, a parcellák kisebbedése és a vele kapcsolatos terhek növekedése (114. old., *Szkalgyin*, és a 2. pont alatt, 114. old.) (a lehasított földek hozzácsatolása a földesúr földjeihez).

A nagyel elégtelen volta (ezért bérelni kell és kereset után kell nézni).

Alig futja belőle az élelmezésre (még a feketeföld-övezetben is) (111. old., *Szkalgyin*). A parasztoknak juttatott *földek terméketlensége és kedvezőtlen fekvése* (114. old.) (*Szkalgyin*).

*A Положение*** szerint : minél termékenyebb a talaj, annál kisebb a nagyel* (i. h., *Szkalgyin*).

---

* – Óhitűek – *Szerk.*

** – földesúri – *Szerk.*

*** – Rendelet – *Szerk.*

A bizottság által megállapított maximális nagyel (116. old., Szkalgyin). Az *Államtanács* tovább csökkentette (*uo.*, *Szkalgyin*).

Janszon, 124. old. Emellett az áttelepülés megnehezítése (i. h.).

Eredetileg a nagyel elégtelenségét azzal akarták kompenzálni, hogy a kormány megkönnyíti az *áttelepülést*; ezt később teljesen elejtették (125. old.).

a) *A parasztot abban a helyzetben, amelybe a kormány juttatta,* fosztogatták a кулаки* és a kereskedők (110. old., Szkalgyin).

Éhínség (*jegyzet a 113. old. alján*, 114. old.), (v. ö. jobbágyság, 114. old., idézve Szkalgyin, *205. old.*).

b) *A nagyel túlzott megterhelése.*

Lásd példákat az északi övezetben (113. old.), *túlságosan nagy terhek Közép- és Dél-Oroszországban is* (i. h.).

Nevetséges szörnyűségek

1. *az obrok megállapításánál* (*Szkalgyin*, 115. és 116. old.), *robotos parasztok* számára (116. old.).

Fokozatossági rendszer az egy lélekre jutó gyeszjatyinák alapján (*116. old., Szkalgyin*) (a feketeföld-övezetben a legmagasabb). (Minél kevesebb föld, annál nagyobb obrok.)

A minimum $^1/_3$ *nagyel* (*116. old. utolsó sorai, Szkalgyin*). Ahol kevesebb, *ki kellett volna egészíteni*, de az Államtanács ehhez nem járult hozzá (*116. old., Szkalgyin*, az elején).

*A местность*** szerint állapították meg az obrokot a megváltáshoz (117. old., Szkalgyin).

Az *obrok* általános *felemelése* (*125. old., Janszon*)

2. *a legnagyobb és a kisebb osztásföldek meghatározásánál.*

Kisebb osztásföld az ideiglenesen elkötelezetteknél ($^1/_2$, $^1/_4$) (117., 118. old., *Szkalgyin*).

A legkisebb az osztásföld a выкуп *alatt álló parasztoknál* – $^1/_3$ (*Szkalgyin*, 118. old.), (lásd *118. old. ad 2*; kizárólag усадьба megváltása *gyakorlatilag sohasem fordul elő*) (118. old.).

Az osztásföld nagyságának meghatározásánál érvényesülő szempontok *(124. old., Janszon)*.

$^1/_3$ *a minimum földesuraknál* (erről Janszon, 125. old.). Ezt még jelentősen rontották *és végül a Положение-ben* rögzítették (uo.).

A fokozatosság rendszere (125. old., Janszon).

---

* – kulákok – *Szerk.*

** – terep – *Szerk.*

3. „*Árva-nagyel*". A tisztán mezőgazdasági kormányzóságokban (115. old., *Szkalgyin*).

a) *A túlságosan magas obrok tőkésítése a выкуп-nál*; ezért túlságosan magasra becsülik a földet (Szkalgyin, 117. old., szmolenszki példa). *A nemfeketeföldű övezetben* (117. old.). *A feketeföld-övezetben ua.*

b) *Bank és megváltás* (126–130. old.) (*132. old.* vége).

c) *A parasztok mai helyzete*: *(Janszon) az áttelepülés feltételei* csak a jómódúaknak kedveznek, *Janszon 143. old.*; (gyakorlatilag az áttelepülés „megtiltása", Janszon, 144. old.).

α) *Háromnyomásos feketeföld-övezet* (120. old., Janszon).

β) *Sztyeppe-övezet* (nyugati rész): Herszon, Tauria, Jekatyerinoszlav (Janszon, *120. old. vége és 121. old. eleje*).

γ) *A nyugati kormányzóságok* (119. old., Szkalgyin; *121. old., Janszon, 126. old.* ua.).

[III]

A zemsztvo

A *kötelező* kiadások (a helyi polgári és katonai igazgatásra) elnyelik az eszközök legnagyobb részét; ennyiben ezek az intézmények kizárólag a kormány közigazgatási eszközei. A kormány kiadásai évről évre növekednek. Folyamatos kölcsönök kizárólag a korábbi kölcsönök kamatainak kifizetésére.

Az 1862 és 1868 közötti rövid *időszakban* a szokásos kormánykiadások 42%-kal, vagyis átlagban 20 $^1/_2$ millió rubellal emelkedtek (1862-ben a rendes évi kiadások 295 532 000 rubelra, *1868-ban* 418 930 000 rubelra rúgtak). A *kötelező kormányzósági és kerületi kiadások növekedésére* például szolgálhat az egyik legszegényebb orosz kormányzóság, a *novgorodi*, amelynek *kötelező* kiadásai 1861-ben 80 000 rubel voltak, *1868-ban* pedig 412 000 rubel.

A felszabadítás igazi tartalma

Gerillaharc a parasztok és a földesurak között.

A felszabadításnak egyszerűen az a lényege, hogy a nemesi földesúr nem rendelkezhet többé a *paraszt személyével*, nem adhatja el stb. Ez a *személyi jobbágyság megszűnt*. A földesurak elvesztették *személyi hatalmukat a paraszt személye fölött*.

Alighogy kifelé híre terjedt a parasztok tervezett felszabadításának, a kor-

mány máris kénytelen volt lépéseket tenni a földesurak olyan irányú kísérletei ellen, hogy erőszakkal kisajátítsák a parasztokat vagy a legkevésbé termékeny földeket juttassák nekik.

Régebben, a jobbágyság idején a földesuraknak érdekük volt, hogy megtartsák a parasztot mint nélkülözhetetlen *munkaerőt*; ez megszűnt. A *paraszt gazdasági függőségbe* került *egykori földesurával szemben.*

A megváltás

A kormány által kibocsátott megváltási (csere-) kötelezvények 20 százalékos árfolyamesése folytán sok földesúr nem kezdte meg a „kötelező" megváltást, hanem *pótlólagos térítést* követelt a parasztoktól, hogy kiegyenlítse ezeket a veszteségeket. Néhány helyen a parasztok a földesúrral való önkéntes megegyezés alapján kifizették ezt a pótlólagos összeget, de $1\,^1/_2$ év múltán nem fizették többé a kormánynak a váltságdíjat. Ez a pótlólagos összeg 27 rubel egy revíziós lélekre[289].

A megváltási időszak 49 (*nem pedig 41*) év; a parasztok már akkor szkeptikusan fogadták azt az ígéretet, hogy ennek az időszaknak a leteltével nem kell többé оброк-ot fizetniök a kormánytól megvásárolt földért.

Az adósságok levonása a földesurak kifizetésekor

A kormány nyomban levonta a földesuraktól a bankjukul szolgáló Gyámtanácsnál (gyámhatóságnál) felvett kölcsönöket, anélkül, hogy bármiképpen kárpótolta volna őket a kölcsönök esedékességéig hátralevő időre.

Például: 1870 április 1-én a parasztok számlájára kifizetett 505 652 107 rubelből levontak *235 032 183* rubelt, amely összeggel a földesurak az állami hitelintézeteknek *tartoztak.*

A fejadó felemelése

1864-től mintegy 80%-kal emelkedik a подушная подать*, egyúttal emelkedett a *государственный земский сбор***. A fejadó legnagyobb mérvű emelkedése 1867-ben.

Az adóbizottságnak a közvetlen adókkal foglalkozó munkálataiból[290] kitűnik:

1862: az oroszországi (közvetlen és közvetett) adók egész összegéből, nevezetesen 292 000 000 rubelből 76%, vagyis 232 millió rubel a szegény osztályokat (parasztokat és kézműveseket) terhelte. De azóta sokat romlott

* – fejadó – *Szerk.*

** – állami zemsztvo-adó – *Szerk.*

még a helyzet, minthogy emelkedett a parasztok valamennyi kategóriájának fejadója, a *korona-parasztoktól* szedett *оброчная подать** és a *государственный земский сбор*, amelyet szinte kizárólag a *податные души*** fizettek. *1863*: fejadó (növekedése) fejenként 25 kopek, *1867*: már *50* kopek. Государственные земские повинности*** utáni душевой *сбор*° *1865 óta* 20 kopekkal emelkedett, s ma átlagban 98 kopek lelkenként.

A korona-parasztoknál az *оброчная подать 1862-től 1867-ig 25 256 000 rubelről 35 648 000 rubelre* (lelkenként több mint 1 rubellel) emelkedett. *1863 július 1-től* a мещане°° mentesültek a подушная подать alól, de ezt bőségesen pótolja a városokban, elővárosokban és mezővárosokban fekvő ingatlanok utáni adó, amelyet a városi polgárok és a parasztok fizetnek, valamint a kiskereskedelmi és *iparengedélyek* utáni сбор°°°, amely csaknem teljes egészében a податные+ osztályokra hárul.

1862-től 1867-ig a rendes állami kiadások (a rendkívülieket nem számítva) 295 532 000 rubelről 398 298 000 rubelre emelkedtek, vagyis mintegy 35%-kal. Az államadósság viszont 461 160 000 rubellel, azaz 60%-kal növekedett; az ezután fizetendő évi összeg tehát több mint 25 315 000 rubel (*egész államadósság 1867-ben*: *1 219 443 000 rubel*, erre évente fizetendő 73 843 000 rubel).

1874-ben az államadósság (konszolidált és államadóssági könyvbe be nem vezetett) már meghaladta az *1471* $^1/_2$ millió rubelt.

Ezen felül több mint *1208 millió függő adósság* (= *4833 millió frank*).

1867-ben a közvetlenül *adózó osztályokat* 111 millió közvetlen adó terhelte; ebből *csupán a lelkekre* kirótt adó (*подушная подать, государственный земский сбор* és korona-parasztok *общественный сбор*-ja++) több mint 62 millió rubel volt. Ez még nem foglalja magában sem a váltságdíjakat, sem a губернский és уездный земский сбор-t+++, sem az *особый сбор*-t на содержание мировых по *крестьянским делам учреждений*×, amely a земские intézményekkel nem rendelkező kormányzóságokban fizetendő.

---

* – földbérszolgáltatás – *Szerk.*
** – adózó lelkek – *Szerk.*
*** – állami zemsztvo-kötelezettségek – *Szerk.*
° – fejadó – *Szerk.*
°° – városi polgárok – *Szerk.*
°°° – adó – *Szerk.*
\+ – adózó – *Szerk.*
++ – közadója – *Szerk.*
+++ – kormányzósági és kerületi zemsztvo-adót – *Szerk.*
× – *különadót* a *paraszti ügyekkel* foglalkozó *békebíróságok* fenntartására – *Szerk.*

(Скалдин.)

Janszon (a Cári Pétervári Egyetem professzora) szerint („Опыт"[288] etc. 1877) a parasztok közvetlen terhei: *176 millió rubel*, mégpedig:

63,6 millió fejadó, общественный és *государственный земский сбор,*

37,5 millió оброчная подать,

több mint *7 millió* губернский és уездный сбор,

több mint *3 millió* helyi сбор azokban a kormányzóságokban, amelyekben nem vezették be a Положение-t,

több mint *39 millió* váltságdíj; *beleszámítva a természetbeni szolgáltatásokat.*

Ehhez csaknem teljes egészében hozzászámítandó a *szesz- és sójövedék* (180 millió) és az оброки бывших помещичьих крестьян* – több mint 25 millió.

Összesen több mint *372 millió*, az állami költségvetésnek több mint 56 százaléka.

Megoszlás:

állami kézben	151 684 185 gyeszjatyina (= *165 335 763* hektár)
paraszti kézben	120 628 246 gyeszjatyina (= 131 484 744 hektár)
földesúri kézben	100 000 000 gyeszjatyina (= 109 000 000 hektár)
uralkodóházi kézben	*7 528 212 gyeszjatyina vagyis 8 205 859 hektár*
1. *Korona-parasztok* (Arhangelszk és a balti kormányzóságok nélkül):	*9 194 891 lélek – 77 297 029 gyeszjatyina*
2. *Uralkodóházi parasztok*:	*862 740 lélek – 4 336 454 gyeszjatyina*
3. *Egykori földesúri jobbágyok valamennyi kategóriája*.....	*35 149 048 gyeszjatyina*

1878 január 1-ig a kormány segítségével 37 kormányzóságban (leszámítva a 9 nyugati kormányzóságot, Besszarábiát és a 3 balti kormányzóságot) megváltva *4 898 073 lélek* (az összes помещичие крестьяне** 74,6%-a) és *17 109 239* gyeszjatyina.

---

* – egykori földesúri parasztok földbére – *Szerk.*

** – földesúri parasztok – *Szerk.*

Megváltás *a földesurak követelésére* valamennyi nem feketeföldű kormányzóságban, ahol a megváltási érték *jóval felülmúlja* a föld *tényleges értékét.* A tisztán *feketeföldű kormányzóságokban a parasztok és a földesurak megállapodása* alapján.

Ad 3. – részben obrok, részben corvée*.

4. *Ideiglenesen elkötelezettek.* (*1878 január = 1 882 696* lélek *6 657 919* gyeszjatyina osztásfölddel.)

Udvari minisztérium adatai szerint (1870 április 1): 5 830 005 egykori помещичий paraszt megváltva, 20 123 940 *gyeszjatyinával.*

Államadósság 1867 = 1 219 443 000 rubel
Növekedés *1862-től* *461 160 000*
tehát *758 283 000 volt 1862-ben:*
1869-ben államadósság: *1907,5 millió rubel*
1878-ban „ *3474* „ „

A kormány előnyei a felszabadításból:

1. *Az adósság átruházása a kormánygarancia alatt álló bankokra* (később valamennyi beleolvadt az állami bankba), a *kormányra,* amelynek a parasztok ezért kamatot tartoznak fizetni.

2. A *Szerkesztő Bizottság* munkáiban (*Szkrebickij*: Rosztovcev levele a cárhoz: „A правительство** sok jelöltet kap mind a kormányzósági, mind az államigazgatási legmagasabb posztokra").

3. Az adók közvetlen behajtása a parasztoktól (azelőtt ezért a *помещики* feleltek) és ezáltal az *adóemelés* jelentős megkönnyítése.

4. A földbirtokos nemesség hatalmának letörése.

5. Ezáltal bővül az *újonctoborzásnak* (és egy általános hadseregreformnak) a lehetősége.

6. A felszabadítással kapcsolatosak az úgynevezett *земские intézmények*: az állam terheinek jelentős része áthárul a kormányzóságokra és kerületekre (miközben nem csökkennek, hanem inkább emelkednek az állami egyenes adók).

„Az egyenes adózás felülvizsgálatára kiküldött bizottság" hivatalos publikációinak XXII. kötetében, valamint a „Mezőgazdasági bizottság" *„Kék könyvei"*-ben található adatokból kitűnik:

---

* – robot – *Szerk.*
** – kormány – *Szerk.*

1. Az *állami parasztok és a cári család parasztjai* (uralkodóházi parasztok) 37 kormányzóságban (a nyugati kormányzóságokat leszámítva) az úgynevezett *tiszta jövedelemből* 92,75%-ot fizettek ki, úgyhogy minden egyéb szükségletükre mezőgazdasági jövedelmükből mindössze 7,25% maradt.

2. *A földbirtokos nemesség egykori parasztjai* mezőgazdasági jövedelmük *198,25%-át* fizették ki, úgyhogy a kormánynak nemcsak a földből eredő egész jövedelmüket adták le, hanem majdnem ugyanakkora összeget kellett még hozzáadniok fizetésükből (bérükből), amelyet különféle, mezőgazdasági és *másfajta* munkákért kaptak.

1862. évi költségvetés: *292 000 000 rubel*
1878. évi költségvetés: *626,9 millió rubel*

Fejadó 1852-ben 18 $^1/_2$ millió rubel körül. *1855-ben a krími háború következtében 15 millió rubel alá süllyedt. 1862-ben* elérte a *28 $^1/_2$ milliót. 1867-ben* adópréssel felsrófolták 40 $^1/_2$ millióra, most meghaladja a 94 $^1/_2$ milliót.

Az állami birtokok minisztériumának egyik kiadványából kitűnik, hogy például *1871 és 1878 között*, bár a gabona terméshozamaiban évről évre jelentős változások következtek be, a termelés, az átlagokat tekintve, *abszolút mértékben stagnált*. (Ezzel szemben a gabonaexport a lehető legnagyobb mértékben növekedett, csak a körülbelül ötévenként ismétlődő éhínségek szakították meg átmenetileg, és az 1880-as ínséges esztendő állította meg végleg.)

Ugyanakkor a *gabonaexport 1877–78-ban 1871–72-höz viszonyítva* mintegy 86%-kal emelkedett. *A nyugatiak csak annyit láttak, hogy* a vasúti hálózat fejlődése folytán *hatalmas mértékben megnövekedett a gabonaexport*; azt nem látták, hogy ez az export kiegyenlítődött, mert egyre rövidebb időközök választották el egymástól az ismétlődő *éhínségeket*, amelyek most 5 évenként következnek be és 1880-ban érték el tetőpontjukat.

A felszabadított parasztok helyzete

Janszon, miután megállapította, hogy a parasztok gazdasági helyzete a feketeföld-övezetben (abban a részében, ahol háromnyomásos gazdálkodás folyik, nem pedig *sztyeppés területén*) általában véve „rosszabb, mint a jobbágyság idején volt", az állattenyésztéssel foglalkozó *hivatalos közlemények* nyomán (ugyancsak a feketeföld-övezetre vonatkozólag) a következő adatokat közli:

Kazany kormányzóságban az állatállomány (az egykori jobbágyoknál, akik azelőtt a földesúr legelőjére hajthatták a jószágot) jelentős mértékben csökkent; ebből következőleg a csökkenés okai: a legelőhiány, jószág eladása az adófizetéshez szükséges pénz megszerzése végett, csekély termés. *Szimbirszk* kormányzóságban is csökkent valamelyest az állatállomány: a módosabb parasztok kedvező alkalom adtán eladják a nem feltétlenül szükséges jószágot, nehogy kénytelenek legyenek azt eladni adóhátralék fejében, amelyért a közösségi egyetemlegesség (egyénenkénti vagy együttes felelősség) alapján felelnek (egyetemleges kezesség). Egy *másik* ok: a legelőknek, főképpen erdeieknek, a надел-ről való lehasítása. Ugyanez a helyzet *Szamára, Szarátov, Penza* kormányzóságban is (ahol a lovak száma is csökken): *Rjazany* (kormányzóság) állatállománya 50%-kal csökkent a legelőhiány következtében. *Tula kormányzóságban* ugyanezeknél az okoknál fogva, valamint az adóbehajtók által végrehajtott kényszereladások és járványos hullás következtében ugyancsak hanyatlott a ló- és marhatenyésztés. Kurszk kormányzóságban is ugyanez a könyörtelen jószágeladás – adóhátralékok, legelőhiány, a családon belüli felosztás etc. miatt (lásd 75. old.).

Nem-feketeföldű övezet (északi kormányzóságok). Egyetlen példa elegendő.

Novgorod kormányzóságban a zemsztvók becslései szerint a terhek aránya az egy gyeszjatyina utáni bevételekhez az *egykori állami parasztoknál* – 100% (vagyis a teljes jövedelem);

az egykori uralkodóházi parasztoknál –	161%
az egykori földesúri jobbágyoknál –	180%
az ideiglenesen elkötelezetteknél –	210%

továbbá azoknál a magukat már korábban megváltott jobbágyoknál, akik

kis parcellával rendelkeznek és *magas adót* fizetnek –	275%
az ideiglenesen elkötelezetteknél –	565%

(Az „Adóbizottság" közleményei, XXII. köt.)

A parasztok osztásföldjéből – a nem-feketeföldű övezetben – rendszerint a puszta élelmezésre sem futja. Ezek az északi kormányzóságok egyúttal az iparvidékek, de a helyi ipari bérekből [akárcsak a földesúrnak végzett mezei munka béréből]* nem futja a deficit pótlására; a parasztok kénytelenek lakhelyüktől távol – Délen, Újoroszországban, az Urálon túl, Szibériában és Közép-Ázsiában bérmunka után nézni.

(*1 gyeszjatyina = 1,092 hektár*

1 pud = 40 orosz font = 16,38 kilogramm

1 csetverty = 209,901 liter, vagyis 0,72 angol quarter.)

* *A beszúrt mondatot Marx tette szögletes zárójelbe. – Szerk.*

[IV]

Oroszország

I. *Állami bevételek és kiadások 1877-ben.*

Bevétel = 548 millió rubel.

Ebből: *117* millió a parasztok által fizetett *egyenes adó.*

Legfontosabb közvetett adók
- *189 676 000 rubel közvetett adó** szintén főleg a parasztokra hárul.
- *10 millió közvetett adó*** *ugyancsak.*
- *52 millió vám.*

Kiadás: = 585 millió (deficit = 37 millió).

Ebből: *115 millió az államadósság kamatjaira és törlesztésére.*

220 millió a hadseregre és a hajóhadra.

68 millió a pénzügyminisztériumra.

421 millió – az állam főbb kiadásai.

Továbbá *a háború által előidézett rendkívüli kiadások.*

1864. évi költségvetés *354 600 000* rubel volt: *az adók így 1864 óta 55 százalékkal emelkedtek.*

II. *A vasúti alap költségvetése,* amelyet az állami költségvetés magában foglal. – Jelenleg a vasutak magántulajdonban vannak; az állami vasutakat magántársaságok tulajdonába adták, de nem ezek a társaságok adták az eszközöket a megépítésükhöz.

A kormány megtartja a tőke egy részét *részvények* és *kötvények* formájában és ezek realizálására kibocsátja az *orosz vasutak konszolidált kötvényeit.* Az ilymódon szerzett összegek alkotják a *„vasúti alapot", s ebből fizet a kormány a magának fenntartott részvényekért és kötvényekért,* továbbá folyósít *előlegeket a vasúti értékpapírokra.*

1878 január 1-én a kibocsátott vasúti *részvények és kötvények összege 1388 millió* volt, amiből a kormány a saját számláján visszatartott *720 milliót és 577 millió frankot,* vagyis 144 433 000 fémrubelt *a Miklós-Vasút (Pétervár–Moszkva)* kötvényeire, tehát az össztőke 52%-át, nem számítva azokat az értékpapírokat, amelyekre a kormány előlegeket adott.

A *vasúti alapból* a kormány kifizetett: *1877-ben* ... 80 milliót, de a kormány által 1878 január 1-ig kifizetett *teljes összeg = 554 475 000* rubel és a *Miklós-Vasút kötvényeire* 577 millió frank.

E kifizetések fedezésére a *kormány 5 konszolidált vasúti kölcsönt* bocsátott

* Szeszadó. – *Szerk.*

** Sójövedék. – *Szerk.*

ki *69 millió* font sterling összegben, amelyeknek a realizálásával *385 millió fémrubelhez* jutott; *két Miklós-Vasút-kölcsönt 577 millió frank* összegben, végül az *1866. évi nyereménykötvényes belföldi kölcsönt*, amelynek realizálása *107 650 000* rubelt adott.

Ezekhez a támogatásokhoz hozzájön még a *garancia. 1877-ben* a kormány által *kifizetett garanciaösszeg* = 16 617 000. A kincstár folyósította ezt az összeget éppúgy, mint *a vasúti kötvények kamatjait és törlesztését*. Ez utóbbi összeg 1877-ben 324 800 000 rubel.

Az állam által a vasút céljaira adott teljes összeg tehát: 139 034 000.

A vasúti alap 60 millióval előlegezett többet, mint amennyit kapott.

A *kincstár* – 37 800 000 rubellel többet, mint amennyit kapott.

A vasút adóssága a kincstárral szemben 39 500 000 rubellel gyarapodott etc.

1878 januárjában az összes *adósságok* a *kincstárral* szemben: *469 900 000* rubel. *A parasztok adósságai = 32,5 millió* = 6,9%.

A *vasút adósságai = 315 500 000* = 67%, vagyis az egész állami jövedelem *57%-a*.

III. *Bankok*. A *kormányon* kívül a *vasutat* támogatják a *bankok*.

1864-ig csak *állami hitelintézetek* voltak.

1864-ben alakult az első *magán-hitel*intézet; azóta rohamosan szaporodtak, és *jelentős összegeket halmoztak fel mint határidős és határidőhöz nem kötött kamatozó betéteket*. Ezeket az összegeket előlegezni kellett: ekkor *jelentek meg a színen* a *részvénytársaságok; mindezeknek a társaságoknak az élén állnak a vasúti társaságok*.

Az összes (társasági) részvényekben és kötvényekben fekvő tőke 1877 körül = 2043 millió rubel.

Ebből a vasutaknál 67,91% = 1388 millió rubel.

1864-ig az Állami Bank és fiókjai kamatozó állami értékpapírokra, részvényekre és kötvényekre 18,6 milliót folyósítottak. 1877-ig az összes bankok *állami papírokra, részvényekre és kötvényekre 360 milliót* adtak ki, ami 2007%-os emelkedés.

A bankok jelentéseiből nem tűnik ki, hogy ezekből az előlegezett összegekből mennyi jut a vasútra. Ám Danyielszon ismer olyan eseteket, amikor valamely *vasúti társaság értékpapírjainak egy része* a kormányé volt, *a többi részvényre* pedig valamely *magán-hitelintézet nyújtott kölcsönt*.

Mindamellett előfordul, hogy olyan *vasúti társaságok*, amelyek *jövedelmét nem garantálja a kormány*, nem hoznak *semmi profitot*. Ilyenkor *az Állami Bank* siet *azoknak a magánbankoknak a segítségére*, amelyeknél ezek a részvények letétben vannak, *előleget folyósítva rájuk vagy felvásárolva őket*.

Az *Állami Bank* sohasem marad *pénz nélkül;* a kincstár pl. szipolyozza a bankot, nem törődve annak pénztári állományával; a bank viszont *fokozza a világ legjövedelmezőbb termelését.* Az ilymódon kibocsátott *hiteljegyek* a bank mérlegében a 18. tételszám alatt szerepelnek (*1879* január 1-i *mérleg* = 467 850 000; ehhez hozzájönnek a mérleg 1. tételszáma alatt szereplő *hiteljegyek = 720 265 000; így ezeknek a forgalomban levő hiteljegyeknek a teljes összege = 1 188 000 000* rubel).

IV. *A vasutak jövedelme.*

Az *1877. évre* még nem jelent meg a vasutak teljes statisztikája. Az előző években az *összjövedelem* állandóan növekedett:

1865-ben 24 millió,

1877-ben 190 millió,

1878-ban 220 millió (*becslés*), úgyhogy *az egy versztre eső összjövedelem 17 százalékkal emelkedett, míg az egy versztre eső tiszta jövedelem csökkent.*

Ennek ellenére *a tiszta jövedelem az utóbbi esztendőkben 48–52 millió* volt évente; vagyis ha a vasutak teljes jövedelme visszaszállna a kincstárra, *a vasutak deficitje jelentősen csökkenne.* Csakhogy *az egész profit a magánszemélyek zsebébe vándorol, az egész deficit pedig a kincstárra hárul.*

Milyen haszna van tehát a kormánynak ezekből a mérhetetlen kiadásokból?

Ezeknek az eredménye a kereskedelem tetemes fejlődése, amelyben egyidejűleg az ugyanebben a korszakban alapított *hitelbankok* és *jelzálogbankok* is közrejátszanak.

V. *Bankok; kereskedő osztályok* (*gabona etc. kivitele*). *Az állami banknak és fiókjainak összes* (*kamatozó*) *betétei és folyószámlái 1864-ben: 262* millió rubel, amiből *42 millió* rubelt a *kereskedelem hasznára* fordítottak, mégpedig:

23 milliót váltókra
18 milliót állampapírok, részvények, kötelezvények etc. alapján folyósított *előlegekre.*

1877-ben: 723,8 millió valamennyi hitelintézetnél; *növekedés 175%.*
Ebből: *360 millió előleg részvényekre, kötvényekre, állampapírokra,*
489 millió váltókra (*leszámítolás*), növekedés *1900%.*

A legfontosabb kereskedelmi ág: a gabonakereskedelem; ennek rendkívül gyors fejlődése.

1864 . . . 9,25 millió csetverty Európába exportálva *54,7 millió rubel* értékben;
az összes exportált áruk értéke = 164,9 millió rubel
Az exportált gabona értéke = a teljes export
mintegy *33%-a.*

1877 . . . 30,5 millió csetverty export = *264 millió rubel*
az összes exportált áruk értéke = *508 millió rubel.*

A gabona értéke = *a teljes export 51,8%-a.*
A gabona értéke 382%-kal növekedett.
A csetvertyek száma 241%-kal.

Egyidejűleg *a gabona értéke az 1864. évi összexport értékét 100 millió rubellel* haladta meg.

1869-ben a vasutak 149 millió pud gabonát szállítottak = *33,4%-a az összes szállított árunak.*

1877 . . . 547,8 millió pud gabona = 41,28%-a az összes szállításoknak.

A gabona mellett *fő exportcikkek :*

1864 . . . jószág							növekedés %-ban
1 821 000 rubel értékben 1877				*– 15 724 000 rubel értékben*			763%
1864 . . . len							
15 985 000	»	»	»	*– 67 690 000*	»	»	323%
1864 . . . kender							
8 993 000	»	»	»	*– 16 820 000*	»	»	87%

Gyapotbehozatal (1864) 21 824 000 rubel;
gyapotbehozatal (1877) *35 500 000 rubel* 62%

VI. *Jelzálog-hitelintézetek*

1864-ben adósságok a régi jelzálog-hitelintézeteknél *395,5 millió rubel aminek jelentős része a parasztokat terhelte – az osztásföldek megváltásáért.*

Az orosz földesurak jelzálogadósságai
(Lengyelország és balti tartományok)

a) *Jelzálogadósságok a régi hitelintézeteknél 1874-ig*	99 614 000
b) *A jelzálog-hitelintézetek által folyósított kölcsönök* 1874-ig	102 692 000
c) *A jelzálogbankok által*	63 668 000
d) *A kölcsönösségi hitelbankok* (?)*	7 182 000
	273 156 000

Ezzel szemben 1877-ben ugyanezek az intézetek

a)	alatt	73 393 000
b)	»	163 505 000
c)	»	118 322 000
d)	»	11 250 000
		366 470 000 rubel.

Tehát 3 év alatt az *adósságok* (a parasztiakat leszámítva) 34%-kal növekedtek.

* Városi hitelszövetkezetek. – *Szerk.*

VII. Vegyük most az összes hitelintézeteket (és vasutakat), s nézzük meg, milyen összegeket vonzottak magukhoz és hogyan csoportosultak 1877 körül:

	1. *Alaptőke*	%	2. *Kamatozó betétek etc.*	3. *Jelzálog-hitelintézetek záloglevelei*	4. *Kötvények*
Hitelintézetek	167 778 800	18,8	723 790 000		
Jelzálog-intézetek 1878-ig	27 753 000	5,6	6 848 000	460 000 000	
Vasutak 1878-ig	474 185 000	34,3			
	669 716 800	25			915 706 000

Danyielszon *a különböző társaságok* 2, 3 és 4 alá tartozó *adósságait* összesíti =
2 006 440 000 rubel, valójában azonban 2 106 344 000.

A hitelintézeteknél tőketartozások a tőkéhez viszonyítva = 81,2 %
a jelzálogintézeteknél = 94,4 %
a vasutaknál = 65,97%

A megírás ideje: 1881 vége–1882.
Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Archívum, XII. könyv, 1952.
Eredeti nyelve: német és angol

Friedrich Engels

A németek őstörténetéhez[291]

Caesar és Tacitus

A németek korántsem első lakói az általuk jelenleg elfoglalt területnek.* Legalább három fajta előzte meg őket.

Európában az ember legrégibb nyomai Dél-Anglia néhány földrétegében találhatók; koruk mindeddig nem állapítható meg pontosan, de valószínűleg az úgynevezett jégkorszak két eljegesedési időszaka közé esnek.

A második eljegesedési időszak után, a lassanként melegebbé váló éghajlattal egész Európában, Észak-Afrikában és Elő-Ázsiában, India belsejéig megjelenik az ember, és vele a kihalt hatalmas vastagbőrűek (a mammut, az egyenes agyarú elefánt, a gyapjas orrszarvú) és ragadozó állatok (a barlangi oroszlán, a barlangi medve), valamint még ma is élő állatfajták (rénszarvas, ló, hiéna, oroszlán, bölény, őstulok). Ennek az időszaknak a szerszámai nagyon alacsony kultúrfokra utalnak: egészen nyers kőkések, körtealakú kőbalták vagy -fejszék, amelyeket nyél nélkül használtak, vakarókés állatbőrök tisztítására, fúrók, mindez kovakőből, ami körülbelül a mostani ausztráliai bennszülöttek fejlődési fokára utal. Az eddig talált csontmaradványok nem elégségesek ahhoz, hogy ezeknek az embereknek a testalkatára következtessünk; nagy elterjedtségükből és mindenütt egyforma kultúrájukból az a következtetés adódik, hogy e korszak nagyon hosszú ideig tartott.

Hogy mi történt e korai paleolitbeli emberekkel, nem tudjuk. Azok közül az országok közül, ahol megjelentek, sehol, még Indiában sem maradtak fenn olyan emberfajták, amelyek a mai emberiségben képviselőiknek számíthatnának.

Anglia, Franciaország, Svájc, Belgium és Dél-Németország barlangjai-

* Itt főleg Boyd Dawkins „Early Man in Britain" (London 1880.) című művét követem. – *Engels jegyzete.*

ban e kihalt emberek szerszámai a lerakódott földnek többnyire csak a legalsó rétegeiben találhatók. E legalsó kultúrréteg fölött, úgy, hogy gyakran egy vastagabb vagy vékonyabb cseppkőréteg választja el tőle, van egy második, szerszámokat rejtő lerakódás. Ezek a későbbi időszakból származó szerszámok már sokkal ügyesebben megmunkáltak, és anyaguk is változatosabb. A kőszerszámok ugyan még nincsenek csiszolva, de felépítés és kivitel dolgában már célszerűbbek; amellett találhatók nyíl- és dárdahegyek kőből, rénszarvas-szaruból, csontból; tűrök és varrótűk csontból vagy agancsból, nyakékek átfúrt állati fogakból stb. Egyes darabokon helyenként nagyon életteli rajzokat láthatunk, amelyek állatokat, rénszarvast, mammutot, őstulkot, fókát, bálnát ábrázolnak, továbbá láthatunk vadászjeleneteket meztelen emberekkel, sőt még a szarufaragás első formáival is találkozunk.

Míg a korai paleolitbeli emberek kíséretében olyan állatok fordulnak elő, amelyek túlnyomóan déli eredetűek voltak, a késői paleolitbeli emberek mellett északi származásúak tűnnek fel: két még élő északi medvefajta, a sarki róka, a rozsomák, a hóbagoly. Ezekkel az állatokkal együtt valószínűleg ezek az emberek is északról vándoroltak be, és utolsó maradványaik a jelenkori világban a jelek szerint az eszkimók. Szerszámaik nemcsak a részletekben, hanem összességükben is teljesen megegyeznek; a rajzok hasonlóképpen; ezek és amazok táplálékát majdnem pontosan ugyanazok az állatok szolgáltatják; életmódjuk, amennyire azt a kihalt fajta esetében meg tudjuk állapítani, pontosan megegyezik.

Ezek az eszkimók, akiket eddig csak a Pireneusoktól és az Alpoktól északra mutattak ki, szintén eltűntek Európa földjéről. Ahogyan az amerikai rézbőrűek még a múlt évszázadban egy kérlelhetetlen irtóháború során egészen északra szorították vissza az eszkimókat, úgy Európában is a most fellépő új fajta, úgy látszik, fokozatosan visszaűzte és végül kiirtotta őket, anélkül, hogy keveredett volna velük.

Ez az új fajta, legalábbis Európa nyugati részében, délről jött; valószínűleg Afrikából nyomult Európába abban az időben, amikor a két világrészt mind Gibraltárnál, mind Szicíliánál még szárazföld kötötte össze. Lényegesen magasabb kulturális szinten volt, mint elődei. Ismerte a földművelést; voltak háziállatai (kutya, ló, juh, kecske, sertés, szarvasmarha). Ismerte a kézi fazekasságot, a fonást és a szövést. Szerszámai, bár még kőből készültek, már nagy gonddal voltak megmunkálva és többnyire simára csiszolva (megkülönböztetésképpen a korábbi korszakokból valóktól, neolitnak nevezik őket). A fejszének nyele van, és ilymódon első ízben alkalmas favágásra; ezzel lehetővé válik, hogy fatörzseket vájjanak ki csónakokká, ame-

lyeken áthajózhattak a fokozatos talajsüllyedés következtében a szárazföldtől most már elvált brit szigetekre.

Elődeiktől eltérően gondosan eltemették halottaikat; így elég csontváz és koponya maradt ránk ahhoz, hogy testalkatukról ítéletet alkossunk. A hosszú koponya, a kis termet (a nők átlagos magassága 1,46, a férfiaké 1,65 méter), az alacsony homlok, a sasorr, az erős szemöldök, a gyengén kiálló pofacsont és a mérsékelten fejlett áll olyan fajtára utal, amelynek utolsó mai képviselői a jelek szerint a *baszkok*. Nemcsak Spanyolország, hanem Franciaország, Britannia és az egész, legalább a Rajnáig terjedő terület neolit lakói minden valószínűség szerint ibér fajtájúak voltak. Az árják[292] megérkezése előtt Itáliát is egy hasonló kisnövésű, feketehajú fajta lakta, amelyről ma nehezen dönthető el, hogy közeli vagy távolabbi rokonságban volt-e a baszkokkal.

Virchow egészen Észak-Németország és Dánia belsejéig nyomon követi[293] ezeket a hosszú baszk koponyákat; az Alpok északi lejtőjének legrégibb neolit cölöpépítményei ugyancsak ettől a fajtától származnak.

Másrészt Schaaffhausen a Rajna közelében talált nagyszámú koponyát határozottan finnek, speciálisan lappnak nyilvánítja[294], a legrégibb történelem pedig a németek északi tőszomszédaiként Skandináviában, valamint a litvánok és szlávok tőszomszédaiként Oroszországban csak a finneket ismeri. Ez a két kistermetű, sötéthajú faj, amelyek közül az egyik a Földközi-tengeren túlról, a másik egyenesen Ázsiából, a Kaszpi-tengertől északra fekvő területről vándorolt be, úgy látszik, ezután Németországban került össze. Hogy milyen körülmények között, az teljesen homályban marad.

Végül e különböző bevándorlásokat ugyancsak még a történelem előtti időkben követi az utolsó nagy fő törzs, az *árják* bevándorlása, azoké a népeké, amelyeknek nyelve a mind közt legősibb, a szanszkrit köré csoportosul. A legkorábbi bevándorlók a görögök és a latinok voltak, akik Európa két délkeleti félszigetét vették birtokukba; rajtuk kívül a már eltűnt szkíták, a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppék lakói, akik alighanem a médperzsa törzzsel voltak a legközelebbi rokonságban. Azután jöttek a kelták. Az ő vándorlásukról csak azt tudjuk, hogy a Fekete-tengertől északra ment végbe és Németországon keresztül vezetett. Első vonalukban elhelyezkedő tömegeik Franciaországba nyomultak, elfoglalták az országot egészen a Garonne-ig, sőt Nyugat- és Közép-Spanyolország egy részét is leigázták. Itt a tenger, ott az ibérek ellenállása megállította őket, mögöttük pedig a Duna mindkét partja felől még más kelta törzsek nyomultak utánuk. Itt, az óceán partjainál és a Duna forrásainál van róluk tudomása Hérodotosz-

nak. De bizonyára már jóval előbb vándoroltak ide. A sírok és az egyéb franciaországi és belgiumi leletek azt bizonyítják, hogy a kelták, amikor birtokukba vették az országot, még nem ismertek fémszerszámokat; Britanniában viszont kezdettől fogva bronzszerszámokkal jelennek meg. Gallia elfoglalása és a Britanniába való vonulás között tehát bizonyos időnek kellett eltelnie, amelynek folyamán a kelták az Itáliával és Marseille-jel fenntartott kereskedelmi kapcsolatok révén megismerték és földjükön bevezették a bronzot.

Közben a hátsó területek kelta népei, amelyeket viszont a németek szorongattak, mind erősebben nyomultak utánuk; elöl el voltak zárva a kiutak, ezért visszaáramlás indult meg délkeleti irányba, ugyanúgy, ahogyan azt később a germán és szláv népvándorlásoknál ismét látjuk. Kelta törzsek átkeltek az Alpokon, elözönlötték Itáliát, a trák félszigetet és Görögországot és részben elpusztultak, részben állandó lakhelyre találtak a Po-síkságon és Kisázsiában. A törzs főtömegét ez idő tájt (–400-tól –300-ig*) megtaláljuk Galliában egészen a Garonne-ig, Britanniában és Írországban, valamint az Alpoktól északra, a Duna mindkét partján, egészen a Majnáig és az Óriáshegységig, ha ugyan nem azon túl is. Mert jóllehet a kelta hegy- és folyónevek Észak-Németországban kevésbé gyakoriak és vitathatatlanok, mint délen, mégsem tehető fel, hogy a kelták csupán a hegyes Dél-Németországon át vezető nehezebb utat választották, anélkül, hogy egyidejűleg igénybe vették volna a nyílt észak-német síkságot átszelő utat.

A kelta bevándorlás csak részben szorította ki az ott talált lakosokat; ezek, különösen Gallia déli és nyugati részében, még ekkor is, bár mint elnyomott fajta, a lakosság többségét alkották, és a mostani lakosságra örökül hagyták testalkatukat. Hogy mind a kelták, mind a germánok új letelepedési helyükön sötéthajú lakosság fölött uralkodtak, amelyet ott találtak, kitűnik abból a mindkettőjüknél meglevő szokásból, hogy hajukat szappannal sárgára festették. A világos hajszín az uralkodó fajta jele volt, s ahol ez faji keveredés következtében veszendőbe ment, ott a szappannak kellett segítenie.

A keltákat követték a németek; és itt a bevándorlás időpontját legalábbis megközelítően némi valószínűséggel meg tudjuk állapítani. Aligha kezdődött jóval –400 előtt és Caesar idejében még nem fejeződött be egészen.

Körülbelül –325-ben Pütheasz útleírása[295] szolgáltatja az első hiteles tudósítást a németekről. Pütheasz Marseille-ből a Borostyán-partra utazott,

* Az időszámításunk *előtti* évszámokat a rövidség kedvéért matematikai módszerrel mínusz jellel (–) jelölöm. – *Engels jegyzete.*

és megemlíti az ottani guttonokat és teutonokat, amelyek kétségtelenül német népek voltak. De hol volt a Borostyán-part? A szokásos elképzelés szerint ez természetesen csak a kelet-porosz lehet, és ha ennek a partnak a szomszédaiként a guttonokat említik, úgy ez kétségtelenül helytálló. De a Pütheasz által megadott mérések nem illenek erre a vidékre, viszont elég jól illenek az észak-német part és a Kimber-félsziget* közötti nagy északi-tengeri öbölre. Oda illenek az ugyancsak szomszédokként említett teutonok is. Ott – Schleswig és Jütland nyugati oldalán – van is egy Borostyán-part; Ringkjöbing még ma is elég jelentős kereskedelmet folytat az ott található borostyánnal. Azonkívül igen valószínűtlennek látszik, hogy Pütheasz már ilyen korán ilyen messzire jutott volna a teljesen ismeretlen vizeken, és még inkább az, hogy az ő annyira gondos feljegyzései egyáltalán nem említik a bonyolult utazást a Kattegattól Kelet-Poroszországba, amely nem is illik oda. Tehát egész határozottan azt az először Lelewel által kifejezett nézetet kellene elfogadnunk, hogy Pütheasz Borostyán-partját az Északi-tenger mellett kell keresnünk, ha nem fordulna elő a guttonok neve, akik csak a Keleti-tenger mellől valók lehetnek. E végső akadály elhárítására Müllenhoff tett egy lépést; szerinte a gutton név a teuton elferdült változata.

Időszámításunk előtt 180 körül az Al-Dunán feltűnnek a basztarnok, akik kétségkívül németek, és néhány évvel később Perszeusz makedón király seregében mint zsoldosok szállnak szembe a rómaiakkal – ők az első Landsknechtek**. Vad harcosok:

„Olyan emberek, akik nem értenek sem a földműveléshez, sem a hajózáshoz, de nem is a nyájból akarnak megélni; ellenkezőleg, csak egy dolgot, egy mesterséget űznek: mindig harcolni és legyőzni, ami útjukat állja."

Plutarkhosz adja közre ezt az első híradást az egyik német nép életmódjáról[296]. Ezeket a basztarnokat még évszázadokkal később is ott találjuk a Dunától északra, bár valamivel távolabb nyugatra, mint régen. Ötven évvel később kimberek és teutonok törnek be a kelta Duna-térségbe, a Csehországban lakó kelta bojok visszaverik őket, ezután több csapatban Galliába vonulnak, egészen Spanyolország belsejéig, egyik római sereget a másik után megverik, míg végül Marius véget vet majdnem húsz éven át tartó vándorlásuknak úgy, hogy megsemmisíti bizonyára már nagyon meggyengült seregeiket: a teutonokat Aix-en-Provence-nál (–102), a kimbereket az észak-olaszországi Vercellinél (–101).

* Jütland. – *Szerk.*

** – zsoldosok – *Szerk.*

Fél évszázaddal később Caesar Galliában két újabb vonuló germán sereggel találkozott: először a Felső-Rajnánál Ariovistuséval, amelyben hét különböző néptörzs volt képviselve, köztük a markomannok és szévek, nem sokkal ezután az Alsó-Rajnánál az uszipétekével és a tenkterekével, akik előző lakhelyeiket, ahol a szévek szorongatták őket, elhagyták, és három évi vándorlás után elérték a Rajnát. Mindkét vonuló sereget megsemmisítette a rendezett római hadvezetés, az uszipéteket és a tenktereket azonkívül még a rómaiak szerződésszegése is. Dio Cassius tud arról, hogy Augustus uralkodásának első éveiben a basztarnok betörtek Trákiába; Marcus Crassus megverte őket a Hebrusnál (a mai Maricánál). Ugyanez a történetíró[297] említ még egy vonulást, a hermundurokét, akik időszámításunk kezdetén ismeretlen okokból elhagyták hazájukat, és akiket Domitius Ahenobarbus római hadvezér „a markomannok országának egy részében"[298] telepített le. Ezek az utolsó vándorlások ebben a korszakban. A római uralom megszilárdulása a Rajnánál és a Dunánál hosszabb időre elzárta előlük az utat; de hogy északkeleten, az Elbán és az Óriás-hegységen túl a népek még sokáig nem telepedtek le véglegesen, arra nagyon sok jel mutat.

A germánoknak ezek az első kivonulásai képezik az első felvonását annak a népvándorlásnak, amely, miután a római ellenállás háromszáz éven át feltartóztatta, a harmadik évszázad vége felé ellenállhatatlanul áttört a két határfolyón, elárasztotta Dél-Európát és Észak-Afrikát, és csak 568-ban ért véget, amikor a longobárdok elfoglalták Itáliát; véget ért annyiban, amennyiben germánok vettek részt benne, nem pedig szlávok, akik a nyomukban még hosszabb ideig mozgásban voltak. Ezek szó szerinti népvándorlások voltak. Egész néptörzsek vagy legalábbis néptörzsek nagy csoportjai feleséggel, gyerekekkel és minden ingóságukkal útra keltek. Állatbőrrel lefedett kocsik szolgáltak lakásul, valamint a nők, a gyermekek és a szűkös háztartási felszerelés szállítására; az állatokat maguk előtt hajtották. A férfiak felszerelése és hadirendbe állítása olyan volt, hogy le tudjanak győzni minden ellenállást és elhárítani a támadásokat; nappal harci menetelés, éjszaka harci tábor a kocsivárban. E vonulások során, állandó harcok, vesződség, éhség és betegségek következtében bizonyára mérhetetlenül sok embert vesztettek. Életre-halálra szóló kaland volt ez. Ha sikerült a vándorlás, akkor a törzs megmaradt része letelepedett az idegen földön; ha nem sikerült, akkor az elvándorolt törzs eltűnt a föld színéről. Aki nem hullott el az öldöklő csatában, az rabszolgaságban pusztult el. A helvétek és szövetségeseik, akiknek vándorútját Caesar akadályozta, 368 000 fővel, köztük 92 000 fegyveressel indultak el; miután a rómaiaktól vereséget szenvedtek, már csak 110 000-en maradtak, akiket Caesar kivételesen, politikai

okokból, visszaküldött hazájukba. Az uszipétek és a tenkterek 180 000 fővel keltek át a Rajnán; majdnem valamennyien elpusztultak a csatában és menekülés közben. Nem csoda, hogy e hosszú vándorlási idő alatt gyakran egész néptörzsek tűnnek el nyomtalanul.

A germánok e nyugtalan életmódjának teljesen megfelelnek azok az állapotok, amelyeket Caesar a Rajnánál talált. A Rajna egyáltalában nem vont éles határt a gallok és a németek közé. Belga-gall menápiaknak falvaik és szántóföldjeik voltak a Wesel környékén, a Rajna jobbpartján; a Rajnától balra viszont a Maas deltáját germán batávok foglalták el, és Worms körül, egészen Strassburg környékéig germán vangionok, tribokok és nemetek éltek – hogy Ariovistus óta-e vagy már azelőtt is, az bizonytalan. A belgák állandóan háborúskodtak a németekkel, mindenfelé vitatott terület volt még. A Majnától és az Érc-hegységtől délre akkor még nem laktak németek; a helvéteket nem sokkal azelőtt űzték el a szévek a Majna, a Rajna, a Duna és a Cseh-erdő közötti területről, ahogyan a bojokat Csehországból (Boihemum), amely a mai napig viseli nevüket. A szévek azonban nem foglalták el az országot, hanem 600 római (150 német) mérföld hosszú erdős pusztasággá változtatták, hogy az dél felé fedezze őket. Távolabb keletre Caesar még keltákról (volk-tektoszágokról) tud a Duna északi szakaszán, ott, ahol Tacitus német kvádokat említ. Maroboduus csak Augustus idejében vezette szévek markomannjait Csehországba, a rómaiak pedig a Rajna és a Duna közötti szögletet sáncokkal zárták el és gallokkal népesítették be. E határsáncon túli területet akkor, úgy látszik, a hermundurok foglalták el. Ebből kétségtelenül következik, hogy a germánok a Kárpátoktól és a cseh határhegységektől északra elterülő síkságon át vonultak Németországba; csak miután elfoglalták az északi síkságot, űzték a délebbre, a hegységben lakó keltákat a Dunán túlra.

A germánok életmódja, ahogyan azt Caesar leírja, szintén azt bizonyítja, hogy még korántsem voltak országukban megtelepedve. Főképpen állattenyésztésből élnek, sajtból, tejből és húsból, kevésbé gabonából; a férfiak főfoglalkozása vadászat és fegyvergyakorlat. Némi földművelést is űznek, de csak mellékesen és a legkezdetlegesebb módon. Caesar arról számol be, hogy a szántóföldet csak egy évig művelték meg, a következő évben mindig új földet vontak eke alá[299]. A jelek szerint itt tűzirtásos gazdálkodás[300] folyt, amilyet Észak-Skandináviában és Finnországban ma is folytatnak; az erdőt – és erdőn kívül akkor csak a földművelés szempontjából haszontalan mocsarak és tőzeges lápok álltak rendelkezésre – felégették, a gyökereket annyira-amennyire eltávolították és a fellazult felső talajréteggel együtt szintén elégették; a hamuval trágyázott talajba vetették el a gabonát. De

nyilván még ebben az esetben sem értendő szó szerint Caesarnak az az állítása, hogy a szántóföldet évente újjal cserélték fel, hanem arra korlátozandó, hogy rendszerint legalább két vagy három aratás után tértek át szűz földre. Az egész passzus, a földosztás, amelyet a németekre nem jellemző módon fejedelmek és hivatalnokok hajtottak volna végre, különösen pedig e gyors váltogatás magyarázatára a germánoknak tulajdonított indítékok római elképzeléseket tükröznek. Egy rómainak megmagyarázhatatlan volt a földnek ez a váltogatása. A rajnai németeknek, akik már áttérőben voltak az állandó letelepedésre, túlhaladott szokásnak tűnhetett, amelynek egyre kevesebb a célja és értelme. A belső németeknél azonban, a szévéknél, akik csak akkoriban érkeztek a Rajnához és akiknél ez elsősorban volt szokás, még lényeges feltétele életmódjuknak, melynek értelmében az egész nép lassan előrenyomult, olyan irányban és olyan gyorsasággal, amilyet a tapasztalt ellenállás lehetővé tett. Ehhez az életmódhoz szabták alkotmányukat is: a szévék száz kerületre oszlanak, amelyek mindegyike évente ezer embert küld a hadseregbe; a többi férfi otthon marad, gondozza az állatokat, műveli a szántóföldet és a következő évben felváltja a hadbavonultakat. A nép tömege, asszonyokkal és gyermekekkel, csak akkor követi a sereget, ha az már új területet hódított meg. A kimberek idejének hadjárataihoz hasonlítva ez már előrelépés a letelepültség felé.

Caesar ismételten visszatér a németeknek arra a szokására, hogy az ellenség, azaz minden idegen nép felőli oldalon széles erdős pusztasággal biztosítják magukat. Ugyanez a szokás még a késői középkorban is fennáll. Az észak-elbai szászokat az Eider és a Schlei közti határmenti erdő (ódánul Jarnwidhr) védte a dánok ellen, a kieli fördétől* az Elbáig húzódó szász erdő a szlávok ellen, és Brandenburg szláv neve, Branibor, megint csak egy ilyen véderdő megjelölése (csehül *brániti* – megvéd, *bor* – fenyő és fenyőerdő).

Mindezek után a Caesar által megismert németek civilizáltsági foka nem lehet kétséges. E németek korántsem voltak nomádok olyan értelemben, mint a mai ázsiai lovasnépek. Ehhez sztyeppe kell, márpedig a németek őserdőben éltek. De éppen olyan távol álltak a megtelepedett paraszti népek fokától is. Még Sztrabón is ezt mondja róluk hatvan évvel később:

„Mindezek a" (német) „népek egyforma könnyedséggel *vándorolnak el*, életmódjuk egyszerűsége miatt, mert nem foglalkoznak földműveléssel és nem gyűjtenek kincseket; hanem kalyibákban élnek, amelyeket naponta

* Hosszú, keskeny öböl, általában folyótorkolattal. – *Szerk.*

állítanak fel, és legnagyobbrészt állattal táplálkoznak, mint a nomádok, akikhez abban is hasonlítanak, hogy holmijukat kocsikon magukkal viszik és nyájaikkal oda vonulnak, ahová kedvük tartja."[301]

A földművelés ismeretét, ahogyan azt az összehasonlító nyelvészet bizonyítja, már Ázsiából magukkal hozták[302]; hogy nem felejtették el, azt Caesar bizonyítja. És megintcsak a földművelés szolgált a közép-európai erdős síkságokon lassan tovahömpölygő félnomád harci törzseknek kisegítőül és alárendelt létforrásul.

Ebből következik, hogy a németek bevándorlása új hazájukba, a Duna, a Rajna és az Északi-tenger közé, Caesar idejében még nem, vagy csak éppen akkoriban fejeződött be. Az, hogy Pütheasz idejében teutonok és talán kimberek is elérték már a jütlandi félszigetet, a legelöl nyomuló germánok pedig a Rajnát – amire abból következtethetünk, hogy megérkezésükről nincs semmi híradás –, ennek egyáltalában nem mond ellent. A csupán tartós vándorlással összeegyeztethető életmód, az ismételt vándorlások nyugatra és délre, végül az a tény, hogy Caesar az általa ismert legnagyobb tömeget, a szévéket még teljes mozgásban találta, csak egy dologra enged következtetni: nyilvánvalóan a germánok ama nagy bevándorlásának utolsó mozzanataival van itt részlegesen dolgunk, amely európai fő lakhelyükre vezette őket. A rómaiak ellenállása a Rajnánál és később a Dunánál szab határt ennek a vándorlásnak, a németeket a már elfoglalt területre szorítja és ezzel arra kényszeríti őket, hogy állandó jelleggel megtelepedjenek.

Egyébként elődeink, ahogyan Caesar látta őket, igazi barbárok voltak. Kereskedőket csak azért engednek be az országba, hogy legyen aki megveszi tőlük a hadizsákmányt, ők maguk úgyszólván semmit sem vásárolnak tőlük; milyen idegen holmira is lenne szükségük? Még rossz ponijaikat is előnyben részesítik a szép és jó gall lovakkal szemben. Bort pedig egyáltalában nem engednek be az országba a szévék, mert az elpuhítja az embereket. Basztarn rokonaik akkor már civilizáltabbak voltak; ama trákiai betörés alkalmával követeket küldtek Crassushoz, aki ezeket lerészegítette, kiszedte belőlük a basztarnok helyzetére és szándékaira vonatkozó szükséges adatokat, azután tőrbe csalta és megsemmisítette őket. Germanicus még az Idistavisuson vívott ütközet előtt (időszámításunk 16. évében) olyan embereknek írja le katonáinak a németeket, akiknek nincsen páncéljuk és sisakjuk, csak fűzfafonadékból vagy gyenge deszkákból készült pajzzsal vannak felfegyverezve, és csak az első sornak vannak igazi lándzsái, a hátulsóknak csupán tűzben edzett és kihegyezett karóik. A fémmegmunkálást tehát még alig ismerték a Weser menti lakók, a rómaiak pedig bizonyára gondos-

kodtak arról, hogy a kereskedők ne hurcoljanak be fegyvereket Németországba.

Jóval másfél évszázaddal Caesar után adja nekünk Tacitus híres leírását a germánokról. Itt már sok minden egészen másképp fest. A vándorló törzsek az Elbáig és azon túl megállapodtak és végleg megtelepedtek. Városokról persze még sokáig nincs szó; a letelepülés részben falvakban történik, amelyek hol magányos, hol egymás melletti tanyákból állnak, de ezeken is minden ház külön épült, és szabad térség veszi körül. A házakhoz még nem használnak terméskövet és tetőfedő cserepet hanem nyersen ácsolják faragatlan fatörzsekből (a materia informi itt nyilván ezt jelenti, ellentétben a caementá-val és tegulae-val); gerendaházak, mint Észak-Skandináviában még ma is, de mégsem kalyibák már, amelyek egy nap alatt felépíthetők, ahogy azt Sztrabónnál olvassuk. A földművelési rendszerre később visszatérünk. A németeknek már földalatti éléskamrájuk is van, amolyan pinceféle, ahol télen a meleg miatt tartózkodtak, s ahol az asszonyok, Plinius szerint, szövéssel foglalkoztak. A földművelés tehát már fontosabb, de még mindig a jószág a legfőbb gazdagság; sok van belőle, de rossz fajtájú, a lovak csúnyák és nem jó futók, a juhok és marhák kicsik, az utóbbiaknak nincsen szarvuk. Ami a táplálkozást illeti, húst, tejet, vadalmát említenek, kenyeret nem. A vadászatot már nem nagyon űzik, a vadállomány tehát Caesar óta jelentősen csökkent. A ruházat is még nagyon kezdetleges, a legtöbben durva takarót viselnek, különben meztelenül járnak (majdnem úgy, mint a zulukafferok), a leggazdagabbak azonban már testhezálló ruhát hordanak; állatbőröket is használnak; az asszonyok is hasonlóan öltözködnek mint a férfiak, de már gyakoribb náluk az ujj nélküli vászonöltözék. A gyermekek mind meztelenül szaladgálnak. Az olvasás és írás ismeretlen, de egy helyütt utalás olvasható arra, hogy a latin írásjelekből átvett, fapálcákra vésett rúnákat a papok már használják. Az arany és az ezüst a belső területeken lakó németeket hidegen hagyja, az ezüstedények, amelyeket a rómaiak ajándékoztak a fejedelmeknek és követeknek, ugyanolyan köznapi használatra szolgálnak, mint az agyagból valók. A csekély kereskedelmi forgalom egyszerű csere.

A férfiaknál még teljes mértékben megvan az a valamennyi ősnépnél közös szokás, hogy a ház körüli és a mezei munkát mint férfiatlant, a nőknek, az öregeknek és a gyermekeknek engedik át. Viszont felvettek két civilizált szokást: az ivást és a játékot, és mindkettőt a szűzi barbárok egész mértéktelenségével űzik, a játékot annyira, hogy a saját személyüket is elkockázzák. Italuk az ország belsejében árpa- vagy búzasör; ha a pálinkát már feltalálták volna, a világtörténelem bizonyára másképp alakul.

A római terület határán további haladást érnek el: importált bort isznak; bizonyos fokig már hozzászoktak a pénzhez, de természetesen a korlátozott cserénél könnyebben kezelhető ezüstöt és, barbár szokás szerint, a jól ismert veretű érméket előnyben részesítik. Hogy mennyire indokolt volt ez az óvatosság, kitűnik majd. A germánokkal kereskedelmet csak a Rajna partján folytattak; csupán a várárkon túl lakó hermundurok járnak már ki-be Galliába és Raetiába, hogy kereskedjenek.

Tehát Caesar és Tacitus közé esik a német történelem első nagy fejezete: a végre bekövetkező áttérés a vándoréletről az állandó letelepedésre, legalábbis, ami a nép nagyobbik, a Rajnától messze az Elbán túlig elhelyezkedő részét illeti. Az egyes törzsek neve kezd többé-kevésbé egybeolvadni bizonyos vidékekkel. De a régiek ellentmondó hírei és az ingadozó és változó nevek miatt gyakran lehetetlen minden egyes törzs biztos lakhelyét megjelölni. Ez túlságosan messzire is vezetne bennünket. Itt elég az az általános adat, amelyet Pliniusnál találunk:

„A germánoknak öt fő törzsük van: a *vindilek*, akikhez a burgundok, a variszták, karisztók, guttonok tartoznak; a második törzset az *ingevonok* alkotják, ezekhez tartoznak a kimberek, teutonok és a chauk népek. A Rajnához legközelebb laknak az *iszkevonok*, köztük a szigamberek. Az ország belsejében – *a hermionok*, közöttük a szévek, a hermundurok, chattok, cheruszkok. Az ötödik törzset a peukinok és a basztarnok alkotják, akik a dákokkal határosak."[303]

Ehhez járul még egy hatodik ág, amely Skandináviát lakja: a hillevionok népe.

A régiek valamennyi híradása közül ez egyezik meg legjobban a későbbi tényekkel és a ránk származott nyelvi maradványokkal.

A vindilek a *gót* nyelvű népeket ölelik fel, akik a Keleti-tenger partját foglalták el az Elba és a Visztula között, mélyen a szárazföld belsejéig; a Visztulán túl, a Frisches Haff környékén éltek a guttonok (gótok). A gyéren ránk származott nyelvi maradványok a legkisebb kétséget sem hagyják afelől, hogy a vandálok (akiknek mindenesetre Plinius vindiljeihez kellett tartozniok, minthogy nevüket átviszi az egész fő törzsre) és a burgundok gót nyelvjárást beszéltek. Kételyek csupán a variszták (vagy varinok) tekintetében merülhetnének fel, akiket az V. és a VI. századból való hírek alapján a türingiaiakhoz szoktak sorolni; az ő nyelvükről nem tudunk semmit.

A második törzs, az ingevonoké, elsősorban a *fríz* nyelvű népeket foglalja magában, az északi-tengeri partvidék és a Kimber-félsziget lakóit, és min-

den valószínűség szerint az Elba és a Weser között lakó szász nyelvű népeket is; ebben az esetben a cheruszkokat is hozzájuk kellene számítani.

Az iszkevonokról, minthogy csatlakoztak hozzájuk a szigamberek, nyomban nyilvánvaló, hogy ők a későbbi frankok, a Rajna jobbpartjának lakói a Taunustól lefelé, a Lahn, a Sieg, a Ruhr, a Lippe és az Ems forrásáig; északon a frízek és chaukok szomszédosak velük.

A hermionok, vagy ahogy Tacitus helyesebben nevezi őket, a herminonok a későbbi felnémetek; a hermundurok (türingiaiak), szévek (svábok és markomannok, bajorok), chattok (hesseniek) stb. A cheruszkok minden kétséget kizáróan tévedés folytán kerültek ide. Ez az egyetlen biztos tévedés ebben az egész Plinius-féle felsorolásban.

Az ötödik törzsnek, a peukinok és a basztarnok törzsének nyoma veszett. Jakob Grimm kétségtelenül joggal sorolja a gótokhoz.

Végül a hatodik, a hillevion törzs a dán szigetek és a nagy Skandinávfélsziget lakóit foglalja magában.

Plinius beosztása tehát feltűnő pontossággal megfelel a később ténylegesen kialakult német nyelvjárások csoportosulásának. Nem ismerünk egyetlen olyan nyelvjárást sem, amely ne tartozna a gót, a fríz, az alsószász, a frank, a felnémet vagy a skandináv nyelvhez, és ezt a Plinius-féle beosztást még ma is mintaszerűnek ismerhetjük el. Ami esetleg ellene szólna, azt a német törzsekre vonatkozó jegyzetben vizsgálom*.

A németek eredeti bevándorlását új hazájukba tehát körülbelül úgy kell elképzelnünk, hogy elsőkként az észak-német síkságon át, a déli hegységek és a Keleti- illetve Északi-tenger között, az iszkevonok nyomultak előre, és közvetlenül mögöttük, de közelebb a parthoz, az ingevonok. Ezeket a jelek szerint a hillevionok követték, de letértek a szigetek felé. Utánuk következtek a gótok (Plinius vindiljei), akik délkeleten hagyták a peukinokat és a basztarnokat; a gótok Svédországban használatos neve tanúsítja, hogy egyes ágak csatlakoztak a hillevionok vándorlásához. Végül, a gótoktól délre, a herminonok, akik, legalábbis nagyobb részükben, csak Caesar, sőt Augustus idejében érkeznek arra a lakhelyükre, amelyet a népvándorlásig megtartanak.**

---

* *V. ö. 383–393. old. – Szerk.*

** *A kéziratban ceruzával beszúrva*: „Következik egy fejezet a mezőgazdasági viszonyokról és a hadszervezetről." – *Szerk.*

Az első harcok Rómával

Caesar óta a rómaiak és a németek a Rajnánál, s miután Augustus leigázta Raetiát, Noricumot és Pannóniát, a Dunánál álltak egymással szemben. Galliában időközben megszilárdult a római uralom; Agrippa hadiutak hálózatával vonta be az egész országot, erődök épültek, egy új, római igában született nemzedék nőtt fel. Gallia, miután a Kis és a Nagy Bernát-hágón át vezető, Augustus idején épült alpesi utak révén közvetlen összeköttetésbe került Itáliával, támaszpontul szolgálhatott Germánia Rajna felőli meghódításához. Augustus mostoha (vagy vér szerinti?) fiára, Drususra bízta, hogy ezt a Rajnánál táborozó nyolc légióval végrehajtsa.

Ürügyet szolgáltattak a határmenti lakók folytonos súrlódásai, a németek betörései Galliába, valamint az elégedetlen belgák állítólagos vagy igazi összeesküvése a szigamberekkel, azzal a céllal, hogy az utóbbiak keljenek át a Rajnán és robbantsanak ki általános felkelést. Drusus biztosította magának a belga törzsfők támogatását (–12), közvetlenül a Batáv-sziget mellett, a Rajna deltája fölött, átkelt a folyón, feldúlta az uszipétek és részben a szigamberek területét, majd lehajózott a Rajnán, kényszerítette a frízeket, hogy gyalogos segélycsapatokat állítsanak fel részére, és a flottával végighajózott a tengerpart mentén, egészen az Ems torkolatáig, hogy hadat viseljen a chaukok ellen. Itt azonban a tengerjáráshoz nem szokott római tengerészei az apály beálltával zátonyra vitték a flottát; csak a hozzáértőbb szövetséges fríz csapatok segítségével tudta elmozdítani a hajókat, majd hazatért.

Ez az első hadjárat csak nagyszabású felderítés volt. A következő évben (–11) kezdte meg Drusus a tényleges hódítást. A Lippe torkolata alatt ismét átkelt a Rajnán, leigázta az itt lakó uszipéteket, hidat vert a Lippén és betört a szigamberek területére, akik éppen harcban álltak a chattokkal, mert ezek nem akartak csatlakozni a szigamber vezetés alatt álló Róma-ellenes szövetséghez. Azután a Lippe és az Eliso összefolyásánál erős tábort vert (Aliso), és a tél közeledtekor a Rajnán át ismét visszavonult. E visszavonulás során a németek egy szűk völgyszakadékban megtámadták, és serege csak nagynehezen menekült meg a pusztulástól. Ebben az évben egy másik elsáncolt tábort is felállított „a chattok országában, majdnem a Rajnánál"[304].

Drususnak ez a második hadjárata már felöleli az egész hódítási tervet, úgy ahogy azt ettől fogva következetesen alkalmazták. Az elsőnek elfoglalandó terület meglehetősen élesen körülhatárolt: az iszkevon belvidék a cheruszkok és chattok határáig és a hozzátartozó parti sáv az Emsig és

lehetőleg a Weserig. A fő feladat a partvidék leigázásában a flottára hárul. Délen hadműveleti bázisul az Agrippa által alapított és Drusus által kibővített Mainz szolgál, amelynek szomszédságában kell keresnünk a „chattok országában" épített erődöt (újabban a Homburg melletti Saalburgban keresik). Innen a Majna alsó folyása a Wetterau és a felső Lahn-vidék nyílt terepére vezet, amelynek megszállása elválasztja egymástól az iszkevonokat és a chattokat. A támadási front közepén a Lippe által átszelt sík vidék és különösen a Lippe és a Ruhr közötti sík hegyhát a lehető legkényelmesebb hadműveleti vonalat nyújtja a római főerőnek; e vonal elfoglalásával a meghódítandó területet két, nagyjából egyforma részre osztja és egyidejűleg elkülöníti a bruktereket a szigamberektől; olyan állás ez, ahonnan a bal oldalon együttműködhet a flottával, a jobb oldalon a Wetterauból kihatoló oszloppal elszigetelheti az iszkevon palás hegyvidéket, az arcvonalban pedig féken tarthatja a cheruszkokat. Az Aliso erőd alkotja e hadműveleti vonal legszélső megerősített támaszpontját; ez a Lippe forrásainak közelében volt, vagy a Paderborn mellett fekvő Elsennél, ahol az Alme a Lippébe torkollik, vagy Lippstadtnál, ahol újabban egy nagy római erődöt tártak fel.

A következő évben (–10) a chattok, felismerve a közös veszélyt, végre összefogtak a szigamberekkel. De Drusus rajtukütött és legalábbis részben behódolásra kényszerítette őket. Ez azonban nem tarthatott a tél végéig, mert következő tavasszal (–9) Drusus újból megtámadja őket, előrenyomul a szvévekig (tehát nyilván a türingiaiakig – Florus és Orosius szerint a markomannokig is, akik akkor még az Érchegységtől északra laktak), azután megtámadja a cheruszkokat, átkel a Weseren és csak az Elbánál fordul vissza. Feldúlta az egész vidéket, amelyen átvonult, de mindenütt heves ellenállásba ütközött. Visszafelé menet, harminc éves korában meghalt, még mielőtt elérte a Rajnát.

A fenti, Dio Cassiustól átvett elbeszélést Suetonius nyomán kiegészítjük azzal, hogy Drusus csatornát ásatott a Rajnától az Ijsselig, amelyen flottáját fríz földön és a Flevón (Vliestrom – a mai Zuiderseeből kivezető hajózó út Vlieland és Terschelling között) át az Északi-tengerbe vezette; Florus nyomán azzal, hogy Drusus a Rajna mentén több mint ötven erődöt és Bonn-nál egy hidat épített, és ugyanígy a Maas-vonalat is megerősítette, tehát a rajnai légiók állását mind a gallok felkelései, mind a germánok betörései ellen biztosította. Amit Florus a Wesernél és az Elbánál épült erődökről és sáncokról regél, merő kérkedés; lehet, hogy menetelései során sáncokat ásatott ott, de sokkal jobb hadvezér volt annál, semhogy akár egyetlen katonát is hagyott volna bennük. Ezzel szemben kétségtelen,

hogy a Lippe mentén létesített hadműveleti vonalat megerősített hadtápállomásokkal látta el. A Taunuson átvezető átkelőhelyeket szintén elsáncolta.

Tiberius, Drusus utóda a Rajnánál, a következő évben (–8) kelt át a folyón; a németek, a szigamberek kivételével, békeköveteket küldtek; Augustus, aki Galliában volt, megtagadott minden tárgyalást, amíg a szigamberek nincsenek képviselve. Amikor végre azok is küldtek megbízottakat, „számos és tekintélyes férfiút", mondja Dio, Augustus elfogatta és a birodalom belsejében különböző városokban internáltatta őket: „efölötti bánatukban önkezükkel megölték magukat"[305]. Tiberius a következő évben (–7) ismét elment seregével Germániába, ahol egy-egy jelentéktelen zavargáson kívül már nem sok leverni való akadt. Erről az időről mondja Velleius: „Tiberius olyan teljesen uralma alá hajtotta az országot" (Germániát), „hogy az már alig különbözött egy adóköteles provinciától."[306]

Ez a siker a római fegyvereken és Tiberius többszörösen magasztalt diplomáciai „okosságán" kívül bizonyára elsősorban annak köszönhető, hogy németeket telepítettek a római Rajna-partra. Már Agrippa helyezte el a Rajna balpartján, Köln környékén saját beleegyezésükkel az ubiakat, akik mindig hűségesek voltak a rómaiakhoz. Tiberius 40 000 szigambert kényszerített áttelepülésre, és ezzel hosszú időre megtörte a hatalmas törzs ellenállóerejét.

Tiberius ezután hosszabb időre teljesen visszavonult az államügyektől, és semmit sem tudunk meg arról, hogy Németországban több éven át mi történt. Dio egy töredékes írása hírt ad arról, hogy Domitius Ahenobarbus a Dunától az Elbán túlig vonult. Nemsokára azonban, körülbelül időszámításunk első évében, a németek felkeltek. Marcus Vinicius, a római főparancsnok, Velleius tanúsága szerint nagyban és egészében szerencsésen harcolt, és ezért hálából jutalmakat is kapott. Ennek ellenére Tiberiusnak időszámításunk 4. esztendejében, mindjárt azután, hogy Augustus adoptálta őt, még egyszer át kellett kelnie a Rajnán, hogy helyreállítsa a megrendült római uralmat. Leigázta a folyóhoz legközelebb lakó kaninefatokat és kattuárokat, majd a bruktereket, és „megnyerte" a cheruszkokat. Velleius, aki részt vett ezen és a következő hadjáraton, további részleteket nem közöl. Az enyhe tél lehetővé tette, hogy a légiók decemberig mozgásban maradjanak, azután magában Németországban téli táborokba vonultak – valószínűleg a Lippe forrásvidékén.

A következő (5.) évi hadjárattal be akarták fejezni Nyugat-Németország leigázását. Miközben Tiberius Alisóból kiindulva előrenyomult és a longobárdokat az Alsó-Elbánál legyőzte, a flotta a tengerpart mentén hajózott és „megnyerte" a chaukokat. Az Alsó-Elbánál a szárazföldi hadsereg

találkozott a folyón felfelé hajózó flottával. Velleius szerint mintha e hadjárat eredményei következtében a rómaiak munkája északon befejeződött volna; Tiberius a következő évben a Duna felé fordult, ahol a Maroboduus vezetésével nemrég Csehországba költözött markomannok a határt fenyegették. Maroboduus, aki Rómában nevelkedett és jól ismerte a római taktikát, római mintára egy 70 000 gyalogosból és 4000 lovasból álló sereget szervezett. Frontálisan ezzel szállt szembe Tiberius a Dunánál, miközben Sentius Saturninusnak a légiókat a Rajnától a chattok földjén át az ellenség háta és oldalszárnya ellen kellett vezetnie. Ekkor Tiberius saját hátországában fellázadtak a pannonok, a seregnek vissza kellett fordulnia és visszahódítania hadműveleti bázisát. A harc három évig tartott; de mire éppen leverték a pannonokat, Észak-Németországban is úgy alakultak a dolgok, hogy a markomannok földjén hódításokra már gondolni sem lehetett.

Drusus hódítási tervét teljes egészében megtartották; de végrehajtásának biztosítása végett szükségessé váltak az Elbáig terjedő szárazföldi és tengeri hadjáratok. A Maroboduus elleni hadjárat tervéből kiviláglik az a gondolat, hogy a határokat kitolják a Kis-Kárpátokig, az Óriás-hegységig és az Elbáig, egészen annak torkolatáig; de ez egyelőre még távoli dolog volt és nemsokára teljesen kivihetetlenné vált. Hogy a Wetterau vidékén felfelé haladva meddig terjedtek akkor a római megerődített helyek, nem tudjuk; minden jel arra mutat, hogy ezt a hadműveleti vonalat akkor a Lippe menti fontosabbikkal szemben elhanyagolták. Itt azonban a rómaiak nyilván meglehetősen széles területen otthonosan berendezkedtek. Övék volt Bonntól lefelé a jobbparton elterülő Rajna-síkság; a vesztfáliai alföld a Ruhrtól északra, az Emsen túlig, a frízek és a chaukok földjének határáig, katonai megszállás alatt maradt. Mögöttük a batávok és a frízek akkor még megbízható barátok voltak; távolabb nyugat felé a chaukok, a cheruszkok, a chattok ismételt vereségeik és ama csapás után, amely a longobárdokat is érte, kellően megfékezettnek számíthattak. És mindenképpen volt akkor e három nép körében egy eléggé hatalmas párt, amely csak a Rómához való csatlakozásban látott menekvést. Délen a szigamberek hatalma egyelőre megtört; területük egy részét, a Lippe és a Ruhr között, valamint a Rajna síkságon megszállták, a megmaradt részt három oldalról körülfogták a Rajnánál, a Ruhrnál, a Wetterauban levő római állások, és bizonyára elég gyakran vonultak át rajta római hadoszlopok. Újabban bebizonyították, hogy a Lippe forrásvidéke irányában, Neuwiedtől a Siegig, Deutztól és Neusstól a Wupperig, legalább Berg és Mark határáig, uralkodó hegyhátakon át római utak vezettek. Még távolabb délre, a hermundurok, Domitius Ahenobarbus hozzájárulásával, elfoglalták a markomannok által elhagyott

terület egy részét, és békés kapcsolatot tartottak fenn a rómaiakkal. És végül a német néptörzsek jólismert egyenetlensége joggal késztetett arra a feltevésre, hogy a rómaiaknak már csak olyan szórványos háborúkat kell majd viselniök, amilyeneket ők maguk okvetlenül kívánatosnak vélnek ahhoz, hogy a szövetségeseket fokozatosan alattvalókká változtassák.

A római hadállás magva a Lippe két partján az Osningig húzódó terület volt. Itt a megerősített táborokban élő légiók állandó jelenléte megszokottá tette a római uralmat és a római szokásokat, amelyek a barbárokat Dio szerint „jóformán átalakították"[307]; itt keletkeztek, a sereg állandó szállásai körül, azok a városok és piacok, amelyekről ugyanez a történetíró beszél, és amelyeknek békés érintkezése járult hozzá leginkább az idegen uralom megszilárdulásához. Úgy látszott, hogy minden kitűnően halad. De a dolgok másképpen alakultak.

Quinctilius Varust nevezték ki a németországi csapatok főparancsnokává. Ez a római a kezdődő hanyatlás képviselője volt, egykedvű és kényelmes, hajlamos arra, hogy elődeinek babérain nyugodjék, de még inkább arra, hogy e babérokat a maga javára kihasználja. „Hogy mennyire nem vetette meg a pénzt, azt Szíria tanúsítja, amelyet kormányzott; szegényen érkezett e gazdag országba, gazdagon hagyott el egy szegény országot" (Velleius).[308] Egyébként „szelíd természetű" volt; de mennyire felbőszülhetett ez a szelíd természet, amikor olyan országba helyezték, ahol annyira megkeserítették számára a zsarolást, hiszen úgyszólván semmit nem lehetett onnan elvinni. Varus mégis megpróbálta, mégpedig a római prokonzulok és prokonzulok régóta szokásossá vált módszerével. Mindenekelőtt Németország megszállt részét kellett minél gyorsabban római provincia módjára berendezni, a hazai közhatalmat, amely eddig a katonai uralom alatt fennmaradt, rómaival helyettesíteni és ezzel az országot jövedelmi forrássá tenni – mind a kincstár, mind a prokonzul számára. Ezért Varus megpróbálta a németeket „nagyobb gyorsasággal és nyomatékkal átformálni", „parancsokat osztogatott nekik, mint a rabszolgáknak, és olyan pénzbeli fizetségeket követelt tőlük, mint alattvalóktól szokás" (Dio).[309] A leigázás és kiszipolyozás régen kipróbált fő eszköze pedig, amelyet itt alkalmazott, a római tartományi elöljárók főbírói hatalma volt, amelyet itt bitorolt és amelynek révén a római jogot akarta rákényszeríteni a németekre.

Sajnos, Varus civilizátori küldetése majdnem másfél évezreddel megelőzte a történelmet; körülbelül annyi ideig tartott ugyanis, amíg Németország megérett a „római jog befogadására". Csakugyan, a római jog, a magántulajdon-viszonyok reá alapozott klasszikus széttagolása teljesen értelmetlen lehetett a németek szemében, akik csak azért rendelkeztek a náluk kialakult

kevés magántulajdonnal, mert földjük közös tulajdonban volt. Hasonlóképpen nekik, akik ahhoz szoktak, hogy nyilvános népbíróságon néhány óra alatt, örökölt hagyomány szerint, maguk tegyenek igazságot és hozzanak ítéletet, a római peres eljárás ünnepélyes formái, kifogásai, örökös elnapolásai bizonyára a jogmegvonás megannyi eszközének tűnhettek; a prokonzul körül seregekben nyüzsgő ügyvédeket és zugprókátorokat pedig közönséges útonállóknak tarthatták, s valóban azok is voltak. Most pedig arról volt szó, hogy a németek feladják szabad intézményüket, ahol társ a társ fölött ítélkezett, és alávessék magukat egyetlen ember hatalmi szavának, olyasvalakiénak, aki idegen nyelven tárgyal, aki legjobb esetben egy előttük ismeretlen, amellett teljesen alkalmazhatatlan jogot vesz alapul, és aki – maga érdekelt fél. A szabad germánnak, akit, Tacitus szerint, csak pap verhetett meg ritka esetekben, aki csak népe ellen elkövetett árulással játszotta el életét, egyébként azonban minden vétségért, még gyilkosságért is, bírságot (Wergeld*) fizethetett, aki amellett úgy szokta meg, hogy önmagáért és rokonaiért maga álljon vérbosszút – ennek most alá kellett vetnie magát a liktor fűzfakorbácsának és bárdjának. És mindezt csak abból a célból, hogy utat nyisson az ország kiszipolyozásának a kincstár részére fizetett adókkal, s a prokonzul és cinkosai érdekében folyó zsarolásokkal és megvesztegetésekkel.

De Varus elszámította magát. A németek nem voltak szíriaiak. Rájukerőszakolt római civilizációjával Varus csak egy szempontból imponált nekik. Csak megmutatta a szövetségi viszonyba kényszerített szomszéd törzseknek, milyen elviselhetetlen iga vár rájuk is, és ezzel egységre kényszerítette őket, holott addig sohasem tudtak egységre jutni.

Varus három légióval állt Németországban, Asprenas további kettővel az Alsó-Rajnánál, csak öt–hat gyalogmenetnyire Alisótól, az állás középpontjától. Ilyen erővel szemben csak egy hosszan és gondosan előkészített, de akkor hirtelen végrehajtott döntő csapás kecsegtetett sikerrel. Az összeesküvésnek tehát előírt útja volt. Megszervezését Arminius vette kézbe.

Arminius cheruszk törzsi nemesség sarja, fia Segimerusnak, aki a jelek szerint népének soraiban a Geleitherzog[310] szerepét töltötte be; kora ifjúságát római katonai szolgálatban töltötte, ismerte a római nyelvet és szokásokat, a római főhadiszálláson gyakran és szívesen látott vendég volt, akinek hűsége, úgy vélték, minden kétségen felül áll. Varus még a támadás előestéjén is sziklaszilárdan bízott benne. Velleius „nemesi származású, bátor ifjúnak" nevezi, aki „élénk szellemű, élénkebb, mint amilyenek a barbárok

* – vérdíj; bírság – *Szerk.*

általában, olyan ifjú, akinek arcán és szemében a szellem tüze ragyogott, aki állandó kísérőnk volt a régebbi" (tehát a németek elleni) „hadjáratokon, és aki a római polgár joga mellett római lovagi rangot is birtokolt".

De Arminius több volt mindezeknél, nagy államférfi volt és jelentős hadvezér. Mihelyt elhatározta, hogy a Rajna jobbpartján véget vet a római uralomnak, habozás nélkül alkalmazta a szükséges eszközöket is. A már erős római befolyás alatt álló, hadviselő cheruszk nemeseknek legalábbis a nagyobbik részét meg kellett nyerni, a chattokat és chaukokat, de még inkább a római igának közvetlenül alávetett bruktereket és szigambereket be kellett vonni az összeesküvésbe. Mindehhez idő kellett, bármennyire előkészítették is a talajt Varus zsarolásai; és ez alatt az idő alatt Varus éberségét el kellett altatni. Ez úgy történt, hogy kedvtelése, a bíráskodás kapcsán kerítették horogra és ezzel a szó szoros értelmében a bolondját járatták vele. A németek, mondja Velleius, „és ezt aligha hiszi el az, aki maga nem tapasztalta, bár a végletekig vadak, ízig-vérig agyafúrt fickók és olyan nép, amely szinte hazugságra termett"; – a németek „egész sor kiagyalt peres ügyet tártak eléje; hol ok nélkül perelte egyik a másikat, hol meg köszönetet mondtak neki azért, hogy mindezt római igazságossággal dönti el, azért, hogy vadságuk az új és ismeretlen fegyelem és rend hatására kezd alábbhagyni, és azért, hogy amit azelőtt fegyverrel intéztek el, azt most már a jog és méltányosság szerint megvitatják. Így vezették félre, amíg teljesen gondtalan nem lett, olyannyira, hogy azt képzelte, városi prétorként a fórumon bíráskodik, nem pedig egy hadseregnek parancsol a német föld kellős közepén."[311]

Így telt el a 9. esztendő nyara. Hogy még jobban biztosítsák az eredményt, Varust csalással rávették, hogy csapatait mindenféle kikülönítésekkel szétforgácsolja, ami ennek az embernek a jelleménél fogva és az adott körülmények között bizonyára nem volt nehéz. „Varus", mondja Dio, „katonai erőit nem tartotta kellőképpen együtt, ahogy az ellenséges országban szükséges, hanem a katonákat csapatostul átengedte segítségre szoruló embereknek, akik ezt kérték, hol azért, hogy a katonák őrizzenek valamilyen megerősített helyet, hol azért, hogy rablókat fogjanak el, vagy azért, hogy gabonaszállítmányokat kísérjenek."[312]

Közben a fő összeesküvők, nevezetesen Arminius és Segimerus, mindig a közelében voltak és gyakran vendégeskedtek az asztalánál. Dio szerint Varust már ekkor figyelmeztették, de bizalma határtalan volt. Végül ősszel, amikor már minden készen állt a támadásra, és Varust seregének fő erejével a cheruszkok földjére, a Weserig csalták, egy valamelyes távolságban megjátszott felkelés megadta a jelt. Még amikor Varus erről értesült és paran-

csot adott az indulásra, óva intette egy másik cheruszk vezető, Segestes, aki úgy látszik afféle klán-gyűlölségben élt Arminius családjával. Varus nem akart hinni neki. Ekkor Segestes azt javasolta, hogy őt magát, Arminiust és a többi cheruszk vezetőt verje bilincsbe, mielőtt elvonulna; az eredmény akkor majd megmutatja, kinek van igaza. De Varus bizalma rendíthetetlen volt, még akkor is, amikor az összeesküvők ott maradtak, azzal az ürüggyel, hogy szövetségeseket toboroznak és azokkal csatlakoznak majd hozzá.

Valóban ez történt, de nem úgy, ahogyan Varus gondolta. A cheruszk legénység máris egybegyűlt. Az első, amit tett, az volt, hogy megsemmisítette a náluk állomásozó római osztagokat, amelyeket előzőleg saját maguk kértek, aztán oldalba támadta a menetelő Varust. Az utóbbi rossz erdei utakon haladt, minthogy itt, a cheruszkok földjén, még nem voltak kiépített római katonai utak. Amikor megtámadták, végre felismerte helyzetét, megemberelte magát és ettől kezdve római hadvezérként viselkedett – de későn. Felsorakoztatta csapatait, rendezte és védelem alá helyeztette a nók, gyermekek, kocsik, teherhordó állatok stb. óriási hadát, már amennyire ez a szűk utakon és a sűrű erdőkben lehetséges volt, és hadműveleti bázisa felé indult, amely feltevésünk szerint Aliso volt. Zuhogó eső lazította fel a talajt, akadályozta a menetelést és újra meg újra megbontotta a túlméretezett kíséret rendjét. Varusnak súlyos veszteségek közepette sikerült egy sűrű erdőkkel borított hegyhez érkeznie, amely azonban szabad teret nyújtott egy szűkös tábor felépítésére; ezt még meglehetős rendben és az előírásoknak megfelelően ütötték fel és sáncolták körül; Germanicus serege, amely hat évvel később felkereste ezt a helyet, még világosan felismerte itt „három légió munkáját"[313]. Varus a helyzetnek megfelelő határozottsággal itt minden nem okvetlenül szükséges kocsit és málhát elégettetett. Másnap átjutott egy nyílt térségen, de ismét olyan jelentős veszteségeket szenvedett, hogy a csapatok még jobban szétzilálódtak, és este a tábort már nem tudták szabályszerűen megerősíteni; Germanicus csak egy félig beomlott bástyát és egy lapos árkot talált. A harmadik napon ismét erdős hegységen át meneteltek, és itt Varus és a legtöbb vezető elvesztette a bátorságát. Varus megölte magát, a légiókat csaknem teljes egészükben elpusztították. Csak a lovasság menekült meg Vala Numonius vezetésével; a jelek szerint a gyalogosok közül is eljutott néhány menekült Alisóba. Aliso maga legalábbis még egy ideig tartotta magát, mert a németek nem ismerték a szabályos ostromtámadást; később a legénység egészben vagy részben átvágta magát. A megfélemlített Asprenas feltehetően rövid előrenyomulásra szorítkozott, hogy a menekülőket soraiba felvegye. A brukterek, a szigambrek, a kis népek mind felkeltek, a római hatalmat ismét visszavetették a Rajnán túlra.

Az e hadjáratban érintett helységekről sok vita folyt. A legvalószínűbb az, hogy Varus az ütközet előtt a rintelni völgykatlanban állt, valahol Hausberge és Hameln között; hogy a színlelt felkelés és az első támadás nyomán elhatározott visszavonulás a Detmold melletti Dören-szakadék felé vezetett, amely sík és széles szorost alkot a Osningon át. Általában ez a hagyományossá vált nézet is, és ez meg is egyezik a forrásokkal, valamint a hadihelyzet katonai szükségszerűségeivel. Hogy Varus elérte-e a Dören-szakadékot, továbbra is bizonytalan; a lovasság és talán a gyalogsági élsorok áttörése látszatra emellett szól.

A három légió megsemmisüléséről és egész Nyugat-Németország felkeléséről szóló hír mennykőcsapásként érte Rómát. Szinte már látták, hogy Arminius átkel a Rajnán és fellázítja Galliát, Maroboduus pedig a másik oldalról átkel a Dunán és az alig megfékezett pannónokat magával sodorja az Alpokon át. Pedig Itália már annyira kimerült, hogy úgyszólván egyáltalán nem tudott már csapatokat kiállítani. Dio elbeszéli, hogy a polgárságban már csak kevés fegyverbíró fiatal férfi volt, hogy az idősebbek vonakodtak belépni a hadseregbe, úgyhogy Augustus vagyonelkobzással, sőt egyeseket halállal büntetett; s hogy végül a császár felszabadult rabszolgákból és veteránokból nagynehezen összehozott néhány csapatot Róma védelmére, lefegyverezte német testőrségét és minden németet kiutasított a városból.

Arminius azonban nem kelt át a Rajnán, Maroboduus nem gondolt támadásra, és így Róma zavartalanul átadhatta magát dühkitöréseinek a „hitszegő germánok" miatt. Már láttuk, milyennek írta le őket Velleius: „ízigvérig agyafúrt fickók, olyan nép, amely szinte hazugságra termett". Ugyanígy Sztrabón. Ő mit sem tud „német hűségről" és „talján álnokságról", éppen ellenkezőleg. Míg a keltákat „egyszerűeknek és hamisság nélkül valóknak" mondja, oly együgyűeknek, hogy „mindenki szeme láttára és elővigyázatosság nélkül sietnek a harcba, úgyhogy ellenfeleiknek könnyűvé válik a győzelem"[314], a germánokról ezt írja: „Velük szemben mindig az volt előnyös, ha nem bíztak bennük; mert azok, akikben bíztak, nagy kárt okoztak, például a cheruszkok, akik megszegve a szerződést és csapdát állítva, három légiót pusztítottak el Varus hadvezérrel együtt."[315]

Ovidius felháborodott és bosszúvágytól fűtött verseiről ne is szóljunk. Mintha az ember a sovinizmus virágkorából való francia írókat olvasná, akik Yorck hitszegése és a szászok lipcsei árulása miatt öntik ki mérgüket.[316] A németek éppen eléggé megismerték a rómaiak szerződési hűségét és jóravalóságát, amikor Caesar az uszipéteket és a tenktereket a tárgyalás és a fegyverszünet idején megtámadta; megismerték akkor is, amikor Augustus elfogatta a szigamberek küldötteit, akiknek megérkezése előtt nem volt haj-

landó tárgyalni a német törzsekkel. Valamennyi hódító nép közös vonása, hogy ellenfeleiket minden módon rá akarják szedni; és ezt egészen rendben levőnek találják; de mihelyt az ellenfél ugyanezt meri tenni, amazok ezt hitszegésnek és árulásnak nevezik. Csakhogy azokat az eszközöket, amelyeket leigázásra alkalmaznak, akkor is megengedhetőknek kell tekinteni, ha az iga lerázására szolgálnak. Amíg kizsákmányoló és uralkodó népek és osztályok léteznek az egyik oldalon, és kizsákmányoltak és alávetettek a másikon, addig az erőszak mellett a csel alkalmazása mindkét oldalon szükségszerűség lesz, amellyel szemben tehetetlen minden erkölcsprédikáció.

Bármennyire gyermeteg az a fantáziaszobor, amelyet Arminiusnak Detmoldnál állítottak – csak arra volt jó, hogy Louis Napoléont ugyanolyan nevetséges Vercingetorix-fantáziakolosszus felállíttatására csábítsa Alise-[Sainte-Reine] mellett egy hegyen –, mégis igaz, hogy a Varus-csata a történelem egyik legdöntőbb fordulata. Vele egyszer és mindenkorra eldőlt Németország függetlensége Rómától. Sokat lehet céltalanul vitatkozni arról, hogy ez a függetlenség olyan nagy nyereség volt-e maguknak a németeknek; annyi bizonyos, hogy enélkül az egész történelem más irányt vett volna. S ha a németek egész további történelme valójában a – nagyrészt önmaguk okozta – nemzeti szerencsétlenségek hosszú sora csupán, úgyhogy a leglátványosabb sikerek is csaknem mindig a nép kárára fordulnak – mégis azt kell mondani, hogy itt, történelmük kezdetén, határozottan szerencséjük volt.

Caesar a haldokló köztársaság utolsó életerőit fordította Gallia leigázására. A légiók, amelyek Marius óta toborzott zsoldosokból, de még mindig kizárólag itáliaiakból alakultak, Caesar óta a szó szoros értelmében kihaltak, abban a mértékben, amelyben a rohamosan tért hódító latifundiumok és rabszolgákkal történő megművelésük körülményei közt az itáliaiak maguk is kihaltak. Azt a 150 000 embert, aki a 25 légió zárt gyalogságát alkotta, csak a legvégső eszközökkel lehetett összetartani. A húszéves szolgálati időt nem tartották be, a kiszolgált veteránokat kényszerítették, hogy meghatározatlan ideig a hadseregben maradjanak. Ez volt a fő oka a rajnai légiók Augustus halála utáni lázadásának, amelyet Tacitus olyan szemléletesen ír le, s amely, lázongás és fegyelem furcsa keveredését tekintve, olyan élénken emlékeztet II. Fülöp spanyol katonáinak németalföldi lázadásaira. Mindkét eset azt bizonyítja, milyen szorosan összeforrott a hadsereg, amellyel szemben a fejedelem megszegte adott szavát. Láttuk, milyen hiábavaló volt Augustusnak az a próbálkozása, hogy a Varus-csata után ismét végrehajtsa a régi, már hosszú ideje nem alkalmazott sorozási törvényeket; miképpen kellett már veteránokat, sőt felszabadított rabszolgákat igénybe vennie – egyszer, a pannóniai felkelés idején már szolgálatba állította őket. Az a lehetőség, hogy

a hadsereget szabad itáliai parasztfiúkkal egészítsék ki, a szabad itáliai parasztokkal együtt megszűnt. A légióknak új kontingensekkel való minden pótlólagos feltöltése gyengítette a sereg minőségét. És minthogy e légiókat, az egész hadsereg e nehezen fenntartható magvát mégis lehetőleg kímélni kellett, mindinkább előtérbe lépnek a segédcsapatok; ezek vívják meg az ütközeteket, amelyekben a légiók már csak a tartalékot alkotják, úgyhogy a batávok már Claudius idejében elmondhatták: a provinciák vérével hódítják meg a provinciákat.

Ilyen sereggel, amely egyre idegenebbül állt szemben az ősi római fegyelemmel és kitartással, ennélfogva a régi római harcmodorral is, s egyre inkább a provinciákból való emberekből, sőt végül jobbára a birodalmon kívül álló barbárokból tevődött össze, most már alig lehetett nagy támadóháborúkat viselni – és nemsokára nagy támadó ütközeteket sem lehetett vívni vele. A hadsereg elfajulása defenzívára késztette az államot. Ezt először még támadóan, de csakhamar egyre passzívabban folytatta, míg végül a támadás nehézségi ereje teljesen a németek oldalára került és a Rajnán és a Dunán át feltartóztathatatlanul rázúdult az egész vonalra az Északi-tengertől a Fekete-tengerig.

Közben magának a Rajna-vonalnak a biztosítása végett a németekkel a saját területükön ismét éreztetni kellett a római fegyverek túlsúlyát. Ezért Tiberius a Rajnához sietett, saját példájával és szigorú büntetésekkel helyreállította a meglazult fegyelmet, a legszükségesebbre korlátozta a mozgó sereg málháját és két hadjárat során (10. és 11. esztendő) átvonult Nyugat-Németországon. A németek nem bocsátkoztak döntő ütközetbe, a rómaiak nem merték felverni téli táborukat a Rajna jobb partján. Hogy Alisóban és az Ems torkolatánál, a chaukok földjén épült erődben télen is volt-e állandó helyőrség, azt nem említik, de feltehető.

A 14. év augusztusában meghalt Augustus. A rajnai légiók, amelyekkel szemben sem a letöltött szolgálati idő utáni leszerelésre, sem a zsoldfizetésre vonatkozó ígéretet nem tartották be, vonakodtak elismerni Tiberiust, és Drusus fiát, Germanicust kiáltották ki császárrá. Ő maga csendesítette le a felkelést, elérte, hogy a csapatok ismét engedelmeskedjenek, és három hadjáratban, amelyeket Tacitus írt le, Németországba vezette őket. Itt Arminius szállt vele szembe, és ellenfeléhez teljesen méltó hadvezérnek bizonyult. Igyekezett elkerülni minden döntő ütközetet a nyílt terepen, lehetőleg akadályozni próbálta a rómaiak menetelését, és azon volt, hogy csak mocsarakban és hegyszorosokban támadja meg őket, ahol nem tudtak felfejlődni. De a németek nem mindig követték. A harci kedv gyakran kedvezőtlen körülmények között is összecsapásra ragadta őket, a zsákmányéhség

nemegyszer megmentette a csapdában már megrekedt rómaiakat. Így Germanicus két meddő győzelmet aratott az Idistavisuson és az angrivárok határsáncán, a visszavonulás során nagynehezen menekült meg a mocsarak szurdokain át, viharok és a tengerár következtében hajókat és legénységet vesztett a fríz parton, míg végül a 16. esztendei hadjárat után Tiberius felmentette. Ezzel véget értek a rómaiak hadjáratai Németország belterülete ellen.

De a rómaiak nagyon jól tudták, hogy egy folyó vonalát csak akkor tartják kézben, ha a túlsó partra vezető átjárót is kézben tartják. A római védelem korántsem vonul vissza passzívan a Rajna mögé, hanem a jobb partra teszi át működését. A római sáncok, amelyek a Lippe, a Ruhr és a Wupper alsó folyásának területét nagy, és – legalábbis egyes esetekben – a későbbi Gauoknak* megfelelő csoportokban borítják, továbbá a Rajnától a Mark grófság határáig kiépített katonai utak arra a feltevésre késztetnek, hogy itt egy védőmű-rendszer létezett, amelynek az Ijsseltől a Siegig húzódó vonala megfelelt a Frankföld és Szászország közötti jelenlegi határvonalnak – néhány eltéréssel a rajnai tartománynak Vesztfália felé eső határán. Valószínűleg ez a rendszer, amely a 7. században bizonyára még valamennyire védhető volt, tartotta távol az akkor előrenyomuló szászokat a Rajnától és határozta meg ilymódon mai törzsi határukat a frankok viszonylatában. A legérdekesebb felfedezések itt csak a legutóbbi években születtek (J. Schneider), tehát bizonyára még továbbiakra számíthatunk.

Tovább, a Rajnán felfelé haladva, fokozatosan, de különösen Domitianus és Hadrianus alatt, felépítették a nagy római határsáncot, amely Neuwied alól a Montabauri erdőségen át Emsig húzódik, ott átvezet a Lahnon, Adolfsecknél nyugatra fordul, a Taunus északi lejtőjét követve legészakibb pontként a Wetterauban fekvő Grüningent fogja át és onnan délkeleti irányban haladva Hanautól délre eléri a Majnát. Innen a sánc a Majna balpartján Miltenbergig húzódik, ahonnan, csak egy helyen megtört egyenes vonalban, a württembergi Reimsig, a Hohenstaufenek várának közelébe vezet. Itt a később, valószínűleg Hadrianus alatt tovább épült vonal keletnek fordul, Dinkelsbühlön, Gunzenhausenon, Ellingenen és Kipfenbergen át, és Irnsingnél, Kelheim fölött eléri a Dunát. A sánc mögött kisebb erődítések voltak, távolabb pedig, tartalékként, nagyobb megerősített helyek. Az ilymódon lezárt Rajna-jobbparti területet, amely, legalábbis a Majnától délre, azóta hogy a szévek elűzték a helvéteket, teljesen lakatlan volt, Tacitus szerint gall csavargók, a csapattól elmaradozó katonák népesítették be.

* – vidékeknek; tartományoknak; körzeteknek – *Szerk.*

Így a Rajnánál, a Pfahlgrabennál* és a Dunánál lassanként nyugodtabb és biztonságosabb állapotok alakultak ki. Harcokra és portyázásokra ezután is sor került, de az egyes területek határai néhány évszázadon át változatlanok maradtak.

A népvándorlásig megtett haladás

Tacitusszal és Ptolemaiosszal elapadnak a Németország belsejében uralkodó állapotokra és az ottani eseményekre vonatkozó írott források. Ezzel szemben más, sokkal szemléletesebb források egész sora tárul fel előttünk: régiségleletek, amennyiben ezek a szóban forgó időszakra vezethetők vissza.

Már láttuk, hogy Plinius és Tacitus idejében a rómaiak kereskedelme Németország belső területével majdnem a nullával volt egyenlő. De Pliniusnál mégis utalást találunk egy régi, az ő idejében időnként még használt kereskedelmi útra, amely Carnuntumtól (a March dunai torkolatával szemben) a March és az Odera mentén a Borostyán-partig vezetett. Ezt az utat, valamint egy másikat, amely Csehországon át, az Elba mentén vitt, valószínűleg már nagyon régi időkben használták az etruszkok, akikről számos lelet, de különösen a hallstatti[317] bebizonyította, hogy az Alpok északi völgyeiben éltek. Ennek a kereskedelemnek állítólag a gallok felső-itáliai betörése vetett véget (—400 felé) (Boyd Dawkins). Ha ez a nézet helytállónak bizonyul, akkor az etruszkok ezt a kereskedelmet, főleg bronzáruk behozatalát, szükségképpen azokkal a népekkel folytatták, amelyek a németek előtt megszállva tartották a Visztula és az Elba vidékét, tehát minden bizonnyal a keltákkal, s akkor a németek bevándorlásának ugyanannyi köze lenne e kereskedelem megszakadásához, mint annak, hogy a kelták visszaáramlottak Itáliába. Úgy látszik, csak e megszakadás után keletkezett a keletebbre eső kereskedelmi út, amely a Fekete-tenger partján fekvő görög városoktól a Dnyeszter és a Dnyeper mentén a Visztula torkolatvidékéig vezetett. Emellett szólnak a Bromberg közelében, az Ösel szigetén és másutt talált régi görög pénzek; vannak közöttük az időszámításunk előtti negyedik, talán ötödik századból származó darabok, amelyeket Görögországban, Itáliában, Szicíliában, Kirenaikán stb. vertek.

Az Odera és az Elba menti megszakadt kereskedelmi utaknak maguktól újra használatba kellett kerülniök, mihelyt a vándorló népek letelepedtek.

* Római határsánc, Rheinbrohlnál kezdődik és a Regensburgtól délre fekvő területig húzódik. — *Szerk.*

Ptolemaiosz idejében, úgy látszik, nemcsak ezek, hanem még más, Németországon át vezető közlekedési utak is megint használatosak lettek, és ahol véget ér Ptolemaiosz tanúságtétele, ott a leletek folytatják az elbeszélést.

C. F. Wiberg* a leletek gondos összeállítása révén itt sok mindent tisztázott és bebizonyította, hogy időszámításunk II. évszázadában ismét használták mind a Szilézián át az Odera mentén, mind a Csehországon át az Elba mentén vezető kereskedelmi utakat. Már Tacitus említi, hogy Csehországban vannak „zsákmányfelvásárlók és kereskedők" (lixae ac negotiatores) „a mi provinciáinkból, akiket pénzéhség és a hazáról való megfeledkezés vezetett ellenséges területre és Maroboduus táborába".[319]

Hasonlóképpen a hermundurok, akik régóta barátságban éltek a rómaiakkal, és Tacitus szerint akadálytalanul közlekedtek az agri decumates-en[320] és Raetiában, egészen Augsburgig, minden bizonnyal római árukat és érméket vittek árusításra a Felső-Majnától a Saaléig és a Werráig. A római határsáncon lejjebb is láthatók az ország belsejébe vezető kereskedelmi út nyomai.

A legjelentősebb útvonal a jelek szerint az maradt, amely Morvaországon és Szilézián át vezetett. A March, illetve a Bečva és az Odera közötti vízválasztó – az egyetlen, amelyen át lehet kelni – nyílt, dombos vidéken vezet át és nem éri el a 325 méter tengerszínt feletti magasságot; a vasút még ma is erre visz. Alsó-Sziléziánál megnyílik az északnémet alföld és minden irányba teret nyit a Visztulához és az Elbához elágazó utaknak. Sziléziában és Brandenburgban a II. és a III. évszázadban minden bizonnyal állandó lakosokként éltek római kereskedők. Nemcsak latin feliratos, üvegből készült urnákat, illatszeres üvegcséket és halotti urnákat találunk ott (Masselban a szilézíai Trebnitz mellett és másutt), hanem még teljes római sírboltokat is urnafülkékkel (kolumbáriumok) (Nachelnban Glogau mellett). Mecklenburgban (Warin mellett) is találtak kétségtelenül római eredetű sírokat. Épp így más leletek, pénzérmék, római fémáruk, agyaglámpák stb. is tanúsítják, hogy a kereskedelmi forgalom ezen az útvonalon folyt. Egyáltalában Németország egész keleti részét szinte elborítják a római érmék és más termékek, noha római seregek soha nem tették be oda lábukat; e termékeket gyakran ugyanazok a gyári bélyegzők hitelesítik, amelyek a római birodalom provinciáiban talált leleteken is előfordulnak. Sziléziában talált agyaglámpákon ugyanaz a bélyegző van, mint a Dalmáciában, Bécsben és másutt

* „Bidrag till kännedomen om Grekers och Romares förbindelse med Norden". Deutsch von J. Mestorf: „Der Einfluss der klassichen Völker etc.", Hamburg 1867.[318] – *Engels jegyzete.*

találtakon. Így például a „Ti. Robilius Sitalcis" bélyegző bronzvázákon látható, amelyek közül egyet Mecklenburgban, egy másikat meg Csehországban találtak; ez az Elba menti kereskedelmi útra utal.

Később azonban, az első évszázadokban Augustus után, római kereskedelmi hajók is járták az Északi-tengert. Ezt bizonyítja az Oste-parti Neuhausban (az Elba torkolatánál) talált lelet: 344 római ezüst érme, a Nerótól Marcus Aureliusig terjedő időből, s egy valószínűleg zátonyra futott hajó roncsai. A Keleti-tenger déli partja mentén is volt hajóforgalom, amely a dán szigetekig, Svédországig és Gotlandig terjedt, és amellyel még részletesebben foglalkozunk majd. Az adatok a különböző tengerparti pontok egymástól való távolságáról, amelyeket Ptolemaiosz és (400 körül) Marcianus adtak meg, csak az ottani partok mentén utazó kereskedők közlésein alapulhattak. A mecklenburgi parttól Danzigig és onnan Scandiáig utaztak. Ezt bizonyítja végül a sok más római eredetű lelet Holsteinban, Schleswigben, Mecklenburgban, Elő-Pomerániában, a dán szigeteken és Dél-Svédországban; ezek lelőhelyei a parttól kis távolságra és egymáshoz igen közel vannak.

Hogy ez a római kereskedelmi forgalom milyen mértékben foglalta magában fegyverek bevitelét Németországba, nehezen állapítható meg. A Németországban talált számos római fegyver ugyanúgy zsákmány is lehet, és a határokat őrző római hatóságok természetesen mindent elkövettek, hogy a fegyverek behozatalától elüssék a németeket. Tengeri úton azonban, különösen a távolabbi népekhez, például a Kimber-félsziget lakóihoz, egy és más eljuthatott.

A többi római áru, amely e sokféle úton Németországba jutott, háztartási eszközökből, ékszerekből, piperecikkekből stb. állt. A háztartási eszközök között szerepelnek: bronzból készült tálak, súlyok, serlegek, edények, főzőedények, sziták, kanalak, ollók, merítőkanalak stb., egy-egy arany- vagy ezüstedény, agyaglámpák, amelyek nagyon elterjedtek; bronzból, ezüstből vagy aranyból való ékszerek: nyakláncok, fejdíszek, karkötők, gyűrűk és a mi melltűinkre emlékeztető csatok; a piperecikkek között találunk fésűket, csíptetőket, fülkanalakat stb. – nem szólva azokról a tárgyakról, amelyeknek a rendeltetése vitás. Worsaae állítása szerint a legtöbb ilyen tárgy az első században uralkodó római ízlés hatására keletkezett.

Nagy a különbség a Caesar, sőt a Tacitus korabeli németek és ama nép között, amely ezeket az eszközöket használta, még ha elismerjük is, hogy csak az előkelőbbek és gazdagabbak használták. Azok az „egyszerű ételek", amelyekkel a németek, Tacitus szerint, „minden különösebb előkészítés nélkül (sine apparatu), fűszerek nélkül csillapítják éhségüket"[321], olyan konyhának

adták át helyüket, amely már meglehetősen összetett felszerelést alkalmazott és e felszerelésen kívül bizonyára a megfelelő fűszereket is a rómaiaktól szerezte be. Az arany- és ezüsttárgyak semmibevétele helyett most már kedvüket lelik abban, hogy magukat ékesítsék velük; a római pénz iránti közömbösség helyett azt látjuk, hogy ez a pénz elterjed az egész germán területen. No és a piperecikkek – az erkölcsök milyen forradalmi átalakulásának kezdetére vall, hogy egyáltalán megtalálhatók egy olyan népnél, amely tudomásunk szerint feltalálta ugyan a szappant, de azt csak a haj sárgára festésére tudta használni!

Arra vonatkozólag, hogy mit szállítottak a németek a római kereskedőknek mindezért a készpénzért és ezekért az árukért, elsősorban a régiek közléseire vagyunk utalva, ezek pedig, mint mondottuk, úgyszólván teljesen cserben hagynak bennünket. Plinius főzeléket, lúdtollat, gyapjúholmit és szappant említ a Birodalomba Németországból behozott cikkekként. De ez a meginduló határmenti kereskedelem nem lehet mérvadó a későbbi időre vonatkozóan. A fő cikk, amelyről tudunk, a borostyán volt, de ez nem elegendő egy ilyen országos kiterjedésű forgalom magyarázataként. A szarvasmarha, amely a németek legfőbb gazdagságát alkotta, bizonyára a legfontosabb kiviteli cikk is volt, hiszen a határon felsorakoztatott légiók maguk is nagy hússzükségletről kezeskednek. Állati bőrök és szőrmeáruk, amelyeket Jordanes idejében Skandináviából a Visztula torkolata felé és onnan római területre szállítottak, bizonyára már régebben, a keletnémet erdőkből is eljutottak oda. Wiberg szerint római tengerjárók északról hoztak be vadállatokat a cirkusz részére. De medvén, farkason és őstulkon kívül onnan semmit sem hozhattak be, és oroszlánokat, leopárdokat, sőt medvéket is Afrikából és Ázsiából közelebbről és könnyebben lehetett beszerezni. – Rabszolgák? kérdi végül Wiberg, szinte szégyenlősen, és ezzel alighanem fején találta a szöget. Csakugyan, szarvasmarhán kívül a rabszolga volt az egyedüli cikk, amelyből Németország eleget tudott kivinni ahhoz, hogy kereskedelmi mérlegét Rómával szemben kiegyenlítse. A városokban és a latifundiumokon Itália maga óriási rabszolganépességet emésztett fel, amely csak elenyésző mértékben szaporodott. Az egész római nagybirtok-rendszernek előfeltétele az eladott hadifoglyoknak az a hatalmas arányú bevitele volt, amely a hanyatló köztársaság s még Augustus szüntelen hódító háborúiban is Itáliába özönlött. Ennek most vége szakadt. A Birodalom rögzített határain belül defenzívába vonult. A legyőzött ellenség, amelynek soraiból a rabszolgák tömege rekrutálódott, a római seregeknél egyre ritkább lett, a barbároktól kellett a rabszolgákat megvásárolni. És akkor a németek ne jelentek volna meg mint eladók a piacon? A németek, akik már Tacitus sze-

rint is rabszolgákat adtak el („Germania" 24.), akik szüntelenül harcban álltak egymással, akik, mint például a frízek, pénzhiány esetén úgy rótták le adójukat a rómaiaknak, hogy rabszolgaságba adták asszonyaikat és gyermekeiket, akik már a harmadik évszázadban, ha ugyan nem régebben, beutazták a Keleti-tengert, és akiknek északi-tengeri hadjáratai, a szászok harmadik évszázadi rablóhadjáratáitól a normannok tizedik századi rablóhadjáratáig, egyéb tengeri rablás mellett elsősorban rabszolgavadászatra irányultak – rabszolgavadászatra szinte kizárólag kereskedelmi célból? A németek, akik néhány évszázaddal utóbb, mind a népvándorlás alatt, mind a szlávok ellen viselt háborúikban, koruk első rabszolgarablóiként és rabszolgakereskedőiként jelentkeznek? Vagy fel kell tételeznünk, hogy a második és a harmadik évszázadbeli németek egészen másféle emberek voltak, mint a rómaiak összes többi határszomszédai és egészen mások, mint saját harmadik, negyedik és ötödik századbeli utódaik, vagy pedig be kell ismernünk, hogy ők is nagymértékben részt vettek az Itáliába irányuló, akkor igen becsületesnek, sőt tiszteletreméltónak tartott rabszolgakereskedelemben. És ezzel le is hullik az a titokzatos fátyol, amely máskülönben az akkori idők német exportkereskedelmét borítja.

Itt vissza kell térnünk az akkori idők keleti-tengeri forgalmára. Míg a Kattegat partján szinte egyáltalán nincsenek római leletek, a Keleti-tenger déli partja egészen Livónia belsejéig, Schleswig-Holstein, a dán szigetek déli partszegélye és belseje, Svédország déli és délkeleti partja, Öland és Gotland igen gazdag e téren. E leletek túlnyomó többsége az úgynevezett dénár-korszakból való, amelyről még lesz szó, s amely Septimius Severus uralkodásának első esztendejéig, tehát kereken 200-ig tart. Már Tacitus erősnek nevezi a szvionokat, erősnek evezős flottájuk révén, s azt mondja, hogy becsben tartják a gazdagságot; tehát bizonyára már folytattak tengeri kereskedelmet. Miután hajózásuk először a Baltikumban, az Öresundban és Ölandssundban, valamint a partmenti forgalomban fejlődött ki, már ki kellett merészkedniök a nyílt tengerre ahhoz, hogy tengeri kereskedelmük forgalmi körébe vonják Bornholmot és Gotlandot; jelentős biztonságra kellett már szert tenniök a közlekedési eszközök kezelésében, hogy kiépíthessék azt az élénk forgalmat, amelynek középpontja – mint kitűnik – éppen a szárazföldtől legtávolabb fekvő Gotland-sziget volt. Csakugyan, itt 1873-ig* több mint 3200 római ezüst dénárt találtak, míg Ölandon 100-at, a svéd szárazföldön alig 50-et, Bornholmon 200-at, Dániában és Schleswig területén 600-at

* Hans Hildebrand, „Das heidnische Zeitalter in Schweden". Deutsch von Mestorf, Hamburg 1873.[322] – *Engels jegyzete.*

(ebből 428-at egyetlen lelőhelyen, a seelandi Slagelséban). E leletek vizsgálata azt bizonyítja, hogy 161-ig, amikor Marcus Aurelius császár lett, csak kevés, de ettől fogva az évszázad végéig rengeteg római dénár került Gotlandra. A keleti-tengeri hajózás tehát az évszázad második felében nyilvánvalóan már jelentős fejlettségre tett szert; hogy már azelőtt is létezett, azt Ptolemaiosznak az a közlése bizonyítja, amely szerint a Visztula torkolatától Scandiáig 1200–1600 stadium (30–40 földrajzi mérföld) a távolság. Mindkét távolság körülbelül helytálló Blekinge keleti csúcsát, valamint Öland vagy Gotland déli csúcsát tekintve, attól függően, hogy Rixhöfttől vagy Neufahrwassertól, illetve Pillautól mérik-e. Ezek az adatok csak hajósok közlésein alapulhatnak, akárcsak a Visztula torkolatáig húzódó német partmenti vidékre megadott többi távolsági adat.

Hogy ezt a keleti-tengeri hajózást nem a rómaiak folytatták, amellett először is az szól, hogy Skandináviára vonatkozó elképzeléseik mind ködösek, és másodszor az, hogy a Kattegaton és Norvégiában egyáltalán nem találtak római érméket. A Kimber-előhegység (Skagen), ahová a rómaiak Augustus idején eljutottak s ahonnan az előttük elterülő végtelen tengert megpillantották, a jelek szerint közvetlen tengeri forgalmuk határpontja maradt. Eszerint tehát maguk a germánok hajóztak a Keleti-tengeren és tartották fenn a forgalmat, ők vittek római pénzt és római termékeket Skandináviába. És ez nem is lehet másképp. A harmadik évszázad második felétől kerül sor a szászok hirtelen betöréseire a gall és a britanniai partokon, és ezekre olyan merészség és biztonság jellemző, amelyre nem tehettek szert máról holnapra, és amely inkább régi jártasságot tételez fel a nyílt tengeri hajózásban. És ezt a jártasságot a szászok, akiken itt a Kimber-félsziget összes népeit kell értenünk, tehát frízeket, angolokat és jütöket is, csak a Keleti-tengeren szerezhették meg. Ez a nagy beltenger, ahol nincs apály és dagály, ahová az atlanti délnyugati viharok már csak akkor érkeznek el, amikor az Északi-tengeren már jórészt kitombolták magukat, ez a hosszan elnyúló vízmedence a maga sok szigetével, öblével és tengerszorosával, ahol az egyik partról a másikra átkelve legfeljebb rövid ideig nem láthatunk szárazföldet, szinte arra termett, hogy egy éppen kifejlődő hajózás gyakorló területéül szolgáljon. Itt már a bronzkorszakból származtatott svéd sziklarajzok, amelyek számtalanszor evezőscsónakokat ábrázolnak, ősrégi hajózásra utalnak. Schleswigben, a nydami lápban talált leletben van egy 70 láb hosszú, 8–9 láb széles, tölgyfadeszkából ácsolt hajó a harmadik század elejéről, amely teljességgel alkalmas nyílt tengeri hajózásra. Itt alakult ki szép csendben az a hajóépítési technika és az a tengerészeti tapasztalat, amely lehetővé tette a szászok és normannok későbbi nyílt tengeri hódító hadjáratait

és amelynek alapján a germán törzs mind a mai napig élen jár a világ valamennyi tengerjáró népe között.

A második évszázad végéig Németországba került római érmék túlnyomóan ezüst dénárok voltak (1 dénár = 1,06 márka). A németek, mint Tacitus közli, a régi, jó ideje ismert, fogazott szélű érméket részesítették előnyben, amelyeknek a veretén kettős fogat látható. A régebbi érmék közt valóban akadt sok ilyen serrati bigatique*. Ezek az érmék pótanyagként csak 5–10 százalék vörösrezet tartalmaztak. Már Traianus 20 százalék vörösrezet adatott hozzá az ezüsthöz; a németek ezt, úgy látszik, nem vették észre. De amikor Septimius Severus 198-tól kezdve a pótanyagot 50–60 százalékra emelte, a németek ezt megsokallták; a csekélyebb értékű későbbi dénárok csak kivételesen fordultak elő a leletekben, a római pénz bevitele abbamaradt. Csak azután kezdődik újra, hogy Constantinus 312-ben az aranysolidust (egy 327 grammos római font színaranyra 72 jut, tehát 1 solidus = 4,55 gramm finomságú = 12,70 márka) állapította meg érmeegységként, és ezek után elsősorban aranypénzek, solidusok jutnak Németországba, de még inkább Ölandra és különösen Gotlandra. A római pénzbevitelnek ez a második korszaka, a solidus-korszak, a nyugat-római érmék esetében a nyugati birodalom végéig, a bizánci érmék esetében Anasztaszioszig (meghalt 518-ban) tart. A leletek többnyire Svédországban, a dán szigeteken, egyesek a német Keleti-tengeri partvidéken fordulnak elő; Németország belsejében nagyon szórványosan találhatók.

Septimius Severus és utódai pénzhamisítása azonban nem szolgáltat elegendő magyarázatot a németek és a rómaiak közötti kereskedelmi forgalom hirtelen megszakadására. Más okoknak is hozzá kellett járulniok ehhez. Az egyik nyilván a politikai viszonyokban rejlik. A harmadik évszázad elején indul meg a németek támadó háborúja a rómaiak ellen, és 250 körül a Duna torkolatától a Rajna deltájáig az egész vonalon fellángol. Ez idő tájt természetesen nem folyhatott rendezett kereskedelem a hadviselők között. E hirtelen kitört, általános makacs támadó háborúk azonban maguk is magyarázatra szorulnak. A római belső viszonyok nem szolgálnak magyarázattal; ellenkezőleg, a Birodalom még mindenütt sikeres ellenállást tanúsít, és éppen ebben az időben, egyes vadul anarchisztikus időszakok között, még mindig erőteljes császárai vannak. A támadások tehát szükségképpen olyan változások következményei, amelyek maguknál a németeknél mentek végbe. És e téren megint a leletek adnak magyarázatot.

Évszázadunk hatvanas éveinek elején két schleswigi tőzeges lápon

* – kettős fogatot ábrázoló, fogazott szélű ezüstdénár – *Szerk.*

rendkívül fontos leletekre bukkantak, amelyeket, miután Engelhardt Koppenhágában gondosan megvizsgálta őket, különböző bolyongások után most a kieli múzeumba helyeztek el. Más hasonló jellegű leletekkel szemben a közöttük talált érmék folytán tűnnek ki, amelyek meglehetős biztonsággal meghatározzák korukat. Az egyik, a taschbergi (a dánoknál thorsbjergi), Süderbrarup melletti lápból való, 37 érmét foglal magában a Nerótól Septimius Severusig terjedő időből, a másik, a nydami lápból, ebből az eliszaposodott és eltőzegesedett tengeröbölből származó lelet 34 érmét tartalmaz a Tiberiustól Macrinusig (218) terjedő időből. A leletek tehát kétségtelenül a 220-tól 250-ig eltelt időből valók. De nemcsak római eredetű tárgyakat tartalmaznak, hanem sok másfélét, magában az országban előállított tárgyakat is; ezek a vastartalmú tőzeges víz jóvoltából majdnem teljes épségben fennmaradtak és meglepő pontossággal feltárják az északnémet fémipar, szövés, hajóépítés állapotát, a rúnajelek révén pedig azt is, hogyan álltak az írás használatával a harmadik évszázad első felében.

És itt még inkább meglep bennünket magának az iparnak az állapota. A finom szövetek, a kecses szandálok és a gondosan megmunkált lószerszám sokkal magasabb kultúrfokra vallanak, mint a Tacitus korabeli németeké; különösen meglepőek azonban a hazai fémmunkák.

Azt, hogy a németek a fémfelhasználás ismeretét ázsiai hazájukból[302] hozták magukkal, az összehasonlító nyelvészet bizonyítja. Talán a fémtermelés és fémmegmunkálás ismeretével is rendelkeztek, de ezek az ismereteik már aligha voltak meg akkor, amikor a rómaiakkal összeütköztek. Legalábbis az első évszázad íróinál nem találunk utalást arra, hogy a Rajna és az Elba között vasat vagy bronzot bányásztak vagy dolgoztak volna fel; inkább az ellenkezőjére engednek következtetni. Igaz, a kotinokról (Felsőszilézia?) azt mondja Tacitus, hogy vasat bányásznak, Ptolemaiosz pedig a szomszédos kvádoknak vaskohókat tulajdonít; lehet, hogy az olvasztás ismerete a Dunától jutott vissza hozzájuk. Az első évszázadból való és érmék által hitelesített leletek sem tartalmaznak sehol hazai fémtermékeket, hanem csak rómaiakat; hogyan került volna ilyen nagy mennyiségű római fémáru Németországba, ha ott létezik hazai fémfeldolgozás? Igaz, Németországban találhatók régi öntőminták, befejezetlen bronzöntvények és öntvényhulladékok, de minden esetben a kort hitelesítő érmék nélkül; ezek minden valószínűség szerint a germánok előtti idők nyomán vándorló etruszk bronzöntők tevékenységének maradványai. Egyébként céltalan az a kérdés, hogy a bevándorló németek *teljesen* elfelejtették-e, hogyan kell a fémet megmunkálni; a tények mind amellett szólnak, hogy az első évszázadban ténylegesen semmilyen vagy szinte semmilyen fémfeldolgozást nem műveltek.

Itt egyszercsak felmerülnek a taschbergi lápból való leletek és a hazai fémipar nem várt magas szintjét tárják fel. Csatok, veretekhez való, állat- és emberfejekkel díszített fémlemezek, a teljes arcot befedő, csak a szemet, az orrot és a száját szabadon hagyó ezüst sisak, huzalszövetű páncélingek, amelyek igen fáradságos munkát tételeznek fel, minthogy a huzalt előbb kalapálni kellett (a huzalhúzást csak 1306-ban találták fel), egy arany fejgyűrű, más tárgyakról nem is szólva, amelyeknek a hazai eredete esetleg kétségbe vonható. Ezekkel a leletekkel megegyeznek mások, amelyeket szintén a hatvanas évek elején tártak fel, így a nydami lápból s a Fünen-szigeti lápból való, és végül egy cseh (hořovicei) lelet: pompás bronzkorongok emberfej-dísszel, csatos kapcsok stb., egészen a taschbergiek stílusában, úgyhogy bizonyára ugyanabból az időből származnak.

A jelek szerint a harmadik évszázadtól kezdve az egyre tökéletesedő fémipar az egész német területen elterjedt; a népvándorlás idejéig, mondjuk az ötödik század végéig, viszonylag igen magas szintet ért el. Nemcsak vasat és bronzot, hanem aranyat és ezüstöt is rendszeresen feldolgoztak, az arany-brakteátokkal[323] római érméket utánoztak, nem-nemes fémeket bearanyoztak; találhatók berakásos munkák, zománcozott tárgyak és filigránmunkák; bár maguk a tárgyak alakra gyakran esetlenek, rendkívül művészi és ízléses, csak részben a rómaiakét utánzó díszítések láthatók rajtuk – vonatkozik ez különösen a csatokra, kapcsokra vagy melltűkre, amelyeknél bizonyos jellegzetes formák általánosan előfordulnak. A British Museumban az Azovi-tenger melletti Kercsből való csatok mellett Angliában talált egészen hasonlók láthatók; akár egyazon gyárból is származhatnának. E munkák stílusa – gyakran élesen szembetűnő helyi sajátosságok mellett – Svédországtól az Al-Dunáig és a Fekete-tengertől Franciaországig és Angliáig alapvonásaiban ugyanaz. A német fémiparnak ez az első időszaka a kontinensen a népvándorlás végével és a kereszténység általános felvételével letűnik; Angliában és Skandináviában valamivel tovább tart.

Hogy mennyire általánosan elterjedt ez az ipar a németeknél a VI. és a VII. században és mennyire elkülönült már mint sajátos iparág, azt a népjogok bizonyítják. Kovácsokat, kardkészítőket, arany- és ezüstműveseket gyakran említenek, az alemann törvényben még olyanokat is, akiket nyilvánosan vizsgáztatnak (publice probati). A bajor törvény a templomból, a hercegi udvarból, a kovácsműhelyből vagy a malomból történő lopást nagyobb büntetéssel sújtja, „mert ez a négy épület középület és mindig nyitva áll". A fríz törvény értelmében az aranyműves $^1/_4$-del több bírságot fizet, mint a rangjabeli többi ember; a száli törvény az egyszerű jobbágyot 12 solidusra értékeli, de azt, aki kovács (faber), 35-re.

A *hajóépítésről* már beszéltünk. A nydami csónakok evezőscsónakok, a nagyobbik, tizennégypár-evezős, tölgyfából, a kisebbik fenyőfából épült. Még ott feküdt benne az evező, a kormány és a merítőlapát. Úgy látszik, a németek csak akkor vették át a rómaiaktól és a keltáktól a vitorla használatát, amikor már az Északi-tengeren is kezdtek hajózni.

A *fazekasságot* már Tacitus idejében ismerték, de bizonyára csak a kézi fazekasságot. A rómaiaknak a határon, nevezetesen a svábországi és bajorországi határfalakon belül nagy fazekasműhelyeik voltak, ahol, amint azt a munkások beégetett nevei bizonyítják, németeket is foglalkoztattak. Feltehetően ezek révén jutott el Németországba az üvegolvadék és a fazekaskorong ismerete, éppúgy, mint a magasabb fokú technikai jártasság. A Dunán át betört németek az üvegkészítést is megismerték; Bajorországban és Svábföldön gyakran találtak üvegedényeket, színes üveggyöngyöket és üvegberakásos fémárukat, amelyek mind német eredetűek.

Végül azt látjuk, hogy a rúnaírás már általánosan elterjedt és használatos lett. A taschbergi leletek között van egy kardhüvely és egy pajzscsat, amelyeken rúnajelek találhatók. Ugyanezeket a rúnákat látjuk egy Havasalföldön talált aranygyűrűn, bajorországi és burgundiai csatokon és végül a legrégibb skandináviai rúnaírásos köveken. Ez a teljesebb rúna-ábécé, ebből fejlődtek ki később az angolszász rúnák; ez hét írásjeggyel többet tartalmaz, mint a később Skandináviában uralkodóvá vált északi rúnasor, és régebbi beszédformára utal, mint az, amelyben a legrégibb skandináv nyelv ránk maradt. Ez egyébként igen nehézkes írásrendszer volt, amely átalakított római és görög betűkből állt, úgyhogy könnyen lehetett kőbe vagy fémre és főleg fapálcikákra róni (wrītan). A kerek formáknak át kellett adniok helyüket a szögleteseknek; a farostok miatt csak függőleges vagy ferde vonásokat lehetett használni, vízszinteseket nem; de éppen ezért rendkívül körülményes volt pergamenre vagy papírra írni. És csakugyan, amennyire meg tudjuk ítélni, úgyszólván csak vallási kultusz és varázslat, feliratok és valószínűleg más rövid közlések céljaira szolgált; mihelyt felmerült az igazi könyvírás szükséglete, mint a gótoknál és később az angolszászoknál, elvetették, és a görög vagy a római ábécé újabb módosított alkalmazásához folyamodtak, amelynek során csak egyes rúnajeleket őriztek meg.

Végül a németek az itt tárgyalt időszakban feltehetően a földművelés és az állattenyésztés terén is jelentős haladást értek el. Az állandó lakhelyhez kötöttség kényszerítette őket erre; az óriási népszaporulat, amely a népvándorlás idején túlnépesedéshez vezet, enélkül lehetetlen lett volna. Az őserdő jónéhány részét ki kellett irtani, és valószínűleg ezek közé tartozott a legtöbb „hegyi szántóföld" – olyan erdőrészek, amelyeken ősi földművelés

nyomai láthatók –, amennyiben akkori német területen találhatók. Erre vonatkozó speciális bizonyítékok természetesen nincsenek. De ha már Probus a III. század vége felé lovassága céljaira előnyben részesítette a német lovakat és ha a nagy testalkatú fehér szarvasmarha, amely Britannia szász vidékein kiszorította a kis alkatú fekete kelta fajtát, az angolszászok révén került oda, mint azt ma feltételezik, úgy ez azt mutatja, hogy a németeknél az állattenyésztés és ezzel egyszersmind a földművelés terén teljes forradalom ment végbe.

Vizsgálatunk eredményeként elmondhatjuk, hogy a németek Caesartól Tacitusig jelentős előrehaladást tettek a civilizáció terén, hogy azonban Tacitustól a népvándorlás kezdetéig – kereken 400-ig – még sokkal gyorsabban haladtak előre. Eljutott hozzájuk a kereskedelem, római ipari termékeket hozott nekik és ezzel, legalábbis részben, római szükségleteket; saját ipart teremtett, amely ugyan római példákra támaszkodott, de mégis egészen önállóan fejlődött. A schleswigi lápról származó leletek ennek az iparnak időben meghatározható első szakaszát jelzik, a népvándorlás idejéből származó leletek a magasabb fejlődési fokról tanúskodó másodikat. Különös, hogy a nyugatabbra élő törzsek határozottan elmaradnak az ország belsejében lakók és főleg a Keleti-tenger partján élők mögött. A frankok és alemannok, és még később a szászok rosszabb minőségű fémárukat szállítanak, mint az angolszászok, a skandinávok és az ország belsejéből kivonult népek – a fekete-tengeri és az al-dunai gótok meg a franciaországi burgundok. A Duna középső szakaszától az Elba és az Odera mentén vezető régi kereskedelmi utak hatása itt félreismerhetetlen. A tengerpart lakói egyidejűleg ügyes hajóépítőkké és bátor tengerészekké fejlődnek, a lakosság létszáma mindenütt rohamosan nő; a rómaiak által beszűkített terület már nem elegendő; először a távol-keleti területeken kelnek újabb vándorútra földet kereső törzsek, míg végül a hullámzó tömeg mindenütt, szárazon és vízen, feltartóztathatatlanul új területre özönlik.

Jegyzet: A német törzsek

Nagygermánia belsejébe csak néhány útvonalon és egy rövid tartamú időszakban kerültek római seregek, és akkor is csak az Elbáig; kereskedők és más utazók Tacitus idejéig szintén ritkán érkeztek és az ország belsejében

nem jutottak messzire. Nem csoda, hogy az országra és lakóira vonatkozó hírek olyan fogyatékosak és ellentmondók; inkább az a meglepő, hogy egyáltalán ennyi bizonyosat tudunk.

Ami a forrásokat illeti, még a két görög földrajztudós is csak ott feltétlenül használható, ahol független igazolásra lel. Mindketten szobatudósok, gyűjtők voltak, a maguk módján és eszközeivel kritikai rostálói egy számunkra most már nagyrészt elveszett anyagnak. Az országot ők maguk nem ismerték. Sztrabón szerint a rómaiak által olyan jól ismert Lippe nem a Rajnába folyik, hanem az Emsszel és a Weserrel párhuzamosan az Északi-tengerbe, és ő maga elég becsületes ahhoz, hogy bevallja: az Elbán túli területet egyáltalán nem ismeri. Míg ő forrásainak ellentmondásaitól és saját kételyeitől olyasféle naiv racionalizmussal szabadul meg, amely gyakran évszázadunk kezdetére emlékeztet, addig Ptolemaiosz, a földrajz tudós művelője, a forrásaiban megnevezett egyes német törzseknek matematikailag meghatározott helyet próbál kijelölni térképének kérlelhetetlen fokhálózatában. Amennyire nagyszerű Ptolemaiosz egész műve a maga korát tekintve, annyira félrevezető Germániáról készített földrajza.[324] Először is, a rendelkezésére álló értesülések többnyire bizonytalanok és ellentmondók, sokszor meg egyenesen tévesek. Másodszor, térképe elrajzolt, a folyók járása és a hegyek vonulata többnyire teljesen helytelenül van bejelölve. Olyan ez, mintha egy külföldön nem járt berlini földrajztudós, teszem azt 1820 táján, kötelességének tartotta volna, hogy Afrika térképén kitöltse az üres helyet, éspedig úgy, hogy a Leo Africanus óta létezett valamennyi forrás adatait összhangba hozza, meghatározott irányba terel minden folyót és minden hegyvonulatot, és pontos helyet jelöl ki minden népnek. Az ilyen kísérleteknél, amikor lehetetlent akarnak végrehajtani, a felhasznált források tévedései szükségképpen fokozódnak. Így például Ptolemaiosz számos népet kétszer tüntet fel; lakkobárdokat az Elba alsó folyásánál és longobárdokat a Rajna középső szakaszától az Elba középső szakaszáig; két Csehországot ismer, az egyiket markomannok lakják, a másikat bainochaimok stb. Tacitus határozottan kijelenti, hogy Germániában nincsenek városok, de Ptolemaiosz, alig 50 évvel később, már 96 helységet tud név szerint felsorolni. E nevek némelyike talán az igazi helységnév; Ptolemaiosz a jelek szerint sok adatot gyűjtött össze kereskedőktől, akik ebben az időben már nagyobb számban keresték fel Németország keleti részét és megismerték az általuk felkeresett helyek lassanként rögződő neveit. Hogy honnan származnak más nevek, azt az állítólagos Siatutanda város példája mutatja; ezt a nevet földrajztudósunk, nyilván egy rossz kézírásból, Tacitus következő szavaiból olvassa ki:

ad sua tutanda*. De emellett meglepően pontos és igen nagy történelmi értékű adatok is találhatók. Így Ptolemaiosz az egyetlen a régiek között, aki a longobárdokat, jóllehet elferdítve lakkobárdokként, pontosan arra a vidékre helyezi, ahol Bardengau és Bardenwic még ma is róluk tanúskodnak; ugyanez vonatkozik az angrivárokra az Engersgauban, ahol Neuwied mellett ma is létezik a Rajna melletti Engers. Ugyancsak ő egyedül sorolja fel a litván galindák és szuditák nevét, amelyek még ma is továbbélnek a Gelünden és Sudauen nevű keletporosz vidékek nevében. Ezek az esetek azonban csak nagy tudását, nem pedig többi adatainak helyességét bizonyítják. Azonfelül a szöveg, különösen ami a fődolgot, a neveket illeti, szörnyen nehezen olvasható.

A legközvetlenebb forrásul továbbra is a rómaiak szolgálnak, főleg azok, akik maguk jártak az országban. Velleius mint katona volt Németországban, mint katona ír, olyanformán, mint a Grande Armée[325] valamelyik tisztje az 1812-es és 1813-as hadjáratokról. Elbeszélése még a katonai eseményeket illetően sem teszi lehetővé a helységek megállapítását; nem csoda ez olyan országban, ahol nincsenek városok. Plinius szintén Németországban szolgált mint lovastiszt, és többek között járt a chaukok partvidékén; húsz könyvben meg is írta a germánokkal viselt valamennyi háború történetét; ebből merített Tacitus. Amellett Plinius volt az első római, aki a barbárok földjének dolgai iránt a politikai-katonain túlmenő, elméleti érdeklődést tanúsított.** Ezért a német törzsekről szóló tudósításának, minthogy Róma tudós enciklopédistájának saját tudakozódásán alapszik, különös súllyal kell bírnia. Azt, hogy Tacitus Németországban járt, hagyományosan állítják, de bizonyítékot nem találok erre. Mindenesetre az ő idejében csak a Rajna és a Duna közvetlen közelében szerezhetett közvetlen híreket.

Két klasszikus könyv – Kaspar Zeuss „Die Deutschen und die Nachbarstämme", és Jakob Grimm „Geschichte der deutschen Sprache" című műve – hiábavalóan próbálta a „Germania" (Tacitus műve) népességi táblázatait és Ptolemaioszéit egymással és a többi régi híradás zűrzavarával összhangba hozni. Ami nem sikerült e két zseniális tudósnak és nem sikerült azóta sem, azt alighanem a jelenlegi eszközeinkkel megoldhatatlannak tekinthetjük. Ezen eszközök elégtelensége éppen abból tűnik ki, hogy mindketten kénytelenek voltak hamis segédelméleteket alkotni maguknak; Zeuss azt, hogy minden vitás kérdésben a végső választ Ptolemaiosznál kell keresni, noha Ptolemaiosz alapvető tévedéseit senki sem jelzi élesebben,

* – a maga védelmére – *Szerk.*

** *A kéziratban törölve*: „Amellett természetbúvár volt." – *Szerk.*

mint éppen ő; Grimm pedig azt, hogy a római világbirodalmat megdöntő hatalomnak szélesebb talajon kellett kifejlődnie, mint amekkora a Rajna, a Duna és a Visztula közötti terület, s ezért a gótok és a dákok lakta területeken kívül még az Al-Dunától északra és északkeletre levő terület legnagyobb részét is németnek kell tekintenünk. Ma már elavult mind Zeuss, mind Grimm feltevése.

Próbáljuk a dolgot legalább némileg tisztázni olymódon, hogy leszűkítjük a feladatot. Ha sikerül megoldanunk a népek általánosabb, csekély számú fő törzs szerinti csoportosítását, akkor biztosabb talajt teremtünk a későbbi részletes kutatás számára. És itt Plinius művének egyik passzusa olyan támpontot nyújt, amely a vizsgálat folyamán egyre szilárdabbnak bizonyul, és amely mindenesetre kevesebb nehézséget okoz, kevesebb ellentmondásba bonyolít bennünket, mint bármi egyéb.

Kétségtelen, hogy ha Pliniusból indulunk ki, el kell ejtenünk a tacitusi triász és a Mannus három fiáról, Ingvóról, Iszkvóról és Irminről szóló régi monda feltétlen alkalmazhatóságát. De először is, még maga Tacitus sem tud mit kezdeni ingevonjaival, iszkevonjaival és herminonjaival. A legcsekélyebb kísérletet sem teszi arra, hogy az általa egyenként felsorolt népeket e három fő törzs szerint csoportosítsa. És másodszor, ez később sem sikerült senkinek. Zeuss óriási erőfeszítést tesz, hogy a gót népeket, amelyeket „isztevonoknak" tart, belekényszerítse a triászba, és ezzel csak még nagyobb zavart idéz elő. A skandinávokat meg sem próbálja belevenni, hanem negyedik fő törzsnek teszi meg őket. De ezzel a triászt éppúgy áttöri, mint öt fő törzsével Plinius.

Nézzük ezt az öt törzset egyenként.

I. Vindili, quorum pars burgundiones, varini, carini, guttones.*

Három néppel van itt dolgunk: a vandálokkal, a burgundokkal és magukkal a gótokkal, akikről bizonyossággal megállapított tény, először, hogy gót nyelvjárásokat beszéltek, és másodszor, hogy ebben az időben Germánia keleti részének legbelsejében éltek: a gótok a Visztula torkolatánál és azon túl, a burgundok, akiket Ptolemaiosz a Wartától a Visztuláig terjedő vidékre, és a vandálok, akiket Dio Cassius (aki az Óriás-hegységet róluk nevezi el) Sziléziába helyez. Ehhez a *gót* fő törzshöz, ahogyan nyelve szerint nevezni fogjuk, alighanem feltétlenül hozzá számíthatjuk azokat a népeket, amelyeknek nyelvjárását Grimm a gótra vezeti vissza, tehát elsősorban azoknak a vidékeknek a lakóit, ahol, Prokopiosz határozott véle-

* – Vindilek, akikhez a burgundok, a variszták, karisztok, guttonok tartoznak. (*V. ö. 359. old.*) – *Szerk.*

ménye[326] szerint, gót nyelven beszéltek, akárcsak a vandálok. Régebbi lakhelyükről nem tudunk semmit, akárcsak a herulokéről, akiket Grimm a szkirekkel és a rugiakkal együtt szintén a gótokhoz sorol. Plinius szerint a szkirek a Visztula mellett, Tacitus szerint a rugiak közvetlenül a gótok mellett a tengerparton éltek. Ilyenformán a gót nyelvjárás a vandál hegyek (Óriás-hegység), az Odera és a Keleti-tenger között egészen a Visztuláig és azon túl meglehetősen összefüggő területet foglal el.

Hogy kik voltak a kariszták, azt nem tudjuk. Némi nehézséget okoznak a variszták. Tacitus az angolok mellett a Nerthusnak áldozó hét nép között sorolja fel őket, amelyekről már Zeuss joggal jegyzi meg, hogy sajátosan ingevon külsejük van. Az angolokat azonban Ptolemaiosz a szévekhez számítja, ami nyilvánvalóan téves. Zeuss ugyanannál a földrajztudósnál egy vagy két elferdített névben a varisztákat látja és ennek megfelelően Havellandba és a szévekhez helyezi őket. A régi népjog felirata minden további nélkül azonosítja a varisztákat és a türingiaiakat; maga a jog azonban közös a varisztáknál és az angoloknál. Mindezek után továbbra is kétségesnek kell maradnia, vajon a variszták a gót vagy az ingevon törzshöz számítandók-e; minthogy teljesen nyomuk veszett, a kérdés nem is különösebben jelentős.

II. Altera pars ingaevones, quorus pars cimbri, teutoni ac chaucorum gentes.*

Plinius tehát az ingevonoknak mindenekelőtt a Kimber-félszigetet, valamint az Elba és az Ems közötti tengerpartot jelöli ki lakhelyül. A három említett nép közül a chaukok kétségtelenül a frízek legközelebbi rokonai voltak. Még ma is a fríz nyelv az uralkodó az Északi-tenger mellett, a holland nyugati Frízföldön, az oldenburgi Saterlandban, a schleswigi északi Frízföldön. A Karolingok idejében az egész partvidéken a Sinkfaltól (attól az öböltől, amely még ma is a belga Flandria és a holland Zeeland közötti határt alkotja) Syltig és a schleswigi Widauig és valószínűleg még egy jókora darabon észak felé majdnem kizárólag fríz nyelven beszéltek; csak az Elba torkolatának mindkét oldalán terjedt el a szász nyelv egészen a tengerig.

Kimbereken és teutonokon Plinius nyilván a Kimber-félsziget akkori lakóit érti, akik eszerint a chauk-fríz nyelvtörzshöz tartoztak. Az északi frízeket tehát Zeuss-szal és Grimm-mel együtt e legősibb félszigeti németek közvetlen utódainak tekinthetjük.

* – A második törzset az ingevonok alkotják, ezekhez tartoznak a kimberek, teutonok és a chauk népek. (*V. ö. 359. old.*) – *Szerk.*

Dahlmann („Geschichte von Dänemark") ugyan azt állítja, hogy az északi frízek csak az ötödik században vándoroltak be délnyugatról a félszigetre. De erre a legcsekélyebb bizonyítékot sem szolgáltatja, és állítását minden későbbi kutatás is jogosan hagyta egészen figyelmen kívül.

Eszerint ingevon először is egyet jelentene a frízzel, olyan értelemben, hogy az egész nyelvtörzset ama egyedüli nyelvjárás nevével jelöljük, amelyből régebbi emlékek és továbbélő nyelvjárások maradtak ránk. De vajon kimerült-e ezzel az ingevon törzs terjedelme? Vagy pedig igaza van Grimmnek, amikor ezen a néven foglalja össze mindazt, amit nem egészen pontosan alnémetnek nevez, tehát a frízek mellett még a szászokat is?

Ismerjük el eleve, hogy Plinius egészen téves helyet juttat a szászoknak, amennyiben a cheruszkokat a herminonok mellé sorolja. Később látni fogjuk, hogy csakugyan nem tehetünk egyebet, mint hogy a szászokat szintén az ingevonokhoz számítjuk és így ezt a fő törzset fríz-szászként fogjuk fel.

Itt kell szólnunk az angolokról, akiket Tacitus esetlegesen, Ptolemaiosz pedig határozottan a szévekhez számít. Ez utóbbi az Elba jobb partján, a longobárdokkal szemközt helyezi el őket, és ha ez az állítás egyáltalán valamennyire helytálló, akkor csak az *igazi*, az Elba alsó folyásánál lakó longobárdok érthetők ezen; eszerint az angolok Lauenburgtól körülbelül Prignitz környékéig helyezkednének el. Később magán a félszigeten találjuk őket, ahol nevük fennmaradt, s ahonnan a szászokkal együtt Britanniába vonultak. Nyelvük most az angolszász egyik elemeként, mégpedig ennek az újonnan alakult nyelvjárásnak határozottan *fríz* elemeként jelenik meg. Bármi történt is a Németország belsejében maradt vagy szétszóródott angolokkal, maga ez a tény arra kényszerít bennünket, hogy az angolokat az ingevonokhoz soroljuk, mégpedig azok fríz ágához. Nekik köszönhető az angolszász nyelv egész magánhangzó-rendszere, amely sokkal inkább fríz mint szász, valamint az a körülmény, hogy e nyelv továbbfejlődése sok esetben feltűnő párhuzamot mutat a fríz nyelvjárásával. Valamennyi kontinentális nyelvjárás közül ma a fríz áll az angolhoz a legközelebb. Így az angolban a torokhangok átalakulása sziszegőkké szintén nem francia, hanem fríz eredetű. A *k* helyett használt angol *ch*=*cs*, a lágy magánhangzók előtt *g* helyett használt angol *dzs* létrejöhetett a *k* helyett használt fríz *tz*-ből, *tj*-ből és a *g* helyett használt fríz *dz*-ből, de sohasem a francia *ch*-ból és *g*-ből.

Az angolokkal együtt a jütöket is a fríz-ingevon törzshöz kell számítanunk, akár ott voltak már a félszigeten Plinius vagy Tacitus idejében, akár csak később vándoroltak oda. Grimm megtalálja nevüket ez eudozok, a Tacitus szerint Nerthusnak szolgáló népek egyikének nevében; ha az angolok ingevonok, akkor nehéz e csoport többi népét egy másik törzshöz sorolni.

Akkor az ingevonok lakta terület az Odera torkolatának vidékéig terjedt volna és nincs többé hézag közöttük és a gót népek között.

III. Proximi autem Rheno iscaevones (alias istaevones), quorum pars sicambri.*

Már Grimm és utána mások, például Waitz, többé-kevésbé azonosították az iszkevonokat és a frankokat. De ami Grimmet megtéveszti, az a nyelv. A kilencedik század közepe óta a frank birodalom[327] minden német dokumentuma egy az ófelnémettől külön nem választható nyelvjárásban íródott; Grimm tehát felteszi, hogy az ófrank az idegenben veszendőbe ment, és odahaza a felnémet foglalta el a helyét; ilyenformán a frankokat végül a felnémetekhez sorolja.

Hogy az ófrank önálló nyelvjárás értékével bír, amely középúton van a szász és a felnémet között, azt Grimm a fennmaradt nyelvi maradványok vizsgálatának eredményeként maga is elismeri. Ennyi itt egyelőre elég; a frank nyelvi viszonyokat, amelyeket illetően még sok a bizonytalanság, külön jegyzetben kell behatóbban megvizsgálnunk.**

Ami azt illeti, az iszkevon törzsnek jutó területet viszonylag kicsinek látjuk egy egész német fő törzs számára, amely ráadásul ennyire jelentős szerepet játszott a történelemben. Ez a terület a Rheingautól kezdve a Dill, a Sieg, a Ruhr, a Lippe és az Ems forrásvidékéig kíséri a Rajnát, benyúlik az ország belsejébe, észak felé a frízek és a chaukok zárják el a tengertől, a Rajna torkolatánál pedig más, többnyire a chatt törzshöz tartozó népek töredékei, batávok, kattuárok stb. lakják. A frankokhoz tartoznak aztán még az Alsó-Rajnától balra letelepedett németek; vajon a tribokok, vangionok, nemetek is? E terület kis terjedelmét azonban megmagyarázza az a körülmény, hogy a Rajnánál a kelták, Caesar óta pedig a rómaiak is ellenállást fejtettek ki az iszkevonok terjeszkedésével szemben. Eközben mögöttük már letelepedtek a cheruszkok; oldalról pedig a szévek, különösen a chattok, mint Caesar tanúsítja, egyre szűkebb területre szorították őket. Hogy itt szűk helyen a német viszonyokhoz képest nagy létszámú lakosság tömörült össze, azt bizonyítja a Rajnán túlra irányuló állandó előnyomulás; eleinte a hódító seregek nyomultak át, később pedig önként ment át a lakosság római területre, mint például az ubiak esetében. Ugyanezen oknál fogva sikerült a rómaiaknak itt és csakis itt könnyűszerrel és már kezdetben az iszkevon néptörzsek jelentős részeit római területre átvinni.

---

* – A Rajnához legközelebb laknak az iszkevonok (más néven isztevonok), köztük a szigamberek. (*V. ö. 359. old.*) – *Szerk.*

** *V. ö. 414–438. old.* – *Szerk.*

A frank nyelvjárással kapcsolatos és jegyzetben közlendő vizsgálat be fogja bizonyítani, hogy a frankok a németek különálló csoportját alkotják, különböző néptörzsekre tagolódnak, sokféle nyelvjárásra oszló külön tájnyelven beszélnek, egyszóval egy germán fő törzs minden ismérvével rendelkeznek. Ez szükséges is ahhoz, hogy az iszkevonokkal azonosaknak nyilvánítsuk őket. Az e fő törzshöz tartozó egyes népekről már J. Grimm megmondta azt, ami szükséges. Ő ideszámítja a szigambereken kívül az ubiakat, a chamávokat, a bruktereket, tenktereket és uszipéteket, tehát azokat a népeket, amelyek a Rajnától jobbra eső és általunk korábban iszkevonnak nevezett területet lakták.

IV. Mediterranei hermiones, quorum suevi, hermunduri, chatti, cherusci.*

Már J. Grimm azonosítja a herminonokat – hogy Tacitus pontosabb írásmódját használjuk – a felnémetekkel. A „szévek" elnevezés, amely Caesar szerint valamennyi általa ismert felnémetet felölelte, kezd differenciálódni. A türingiaiak (hermundurok) és a hesseniek (chattok) különálló népekként jelennek meg. Ám nem válik még külön a többi szév. Ha most a sok rejtelmes, már a következő évszázadokban veszendőbe ment nevet mint megfejthetetlent figyelmen kívül hagyjuk is, ezeknek a széveknek mégis három nagy felnémet nyelvű törzset kell magukban foglalniok, amelyek később beavatkoztak a történelembe; az alemann-svábokat, a bajorokat és a longobárdokat. A longobárdok, ezt bizonyosan tudjuk, az Alsó-Elba bal partján laktak, a Bardengau környékén, többi törzsbeli társuktól elkülönülten, az ingevon népek közé előretolva; ezt az elszigetelt helyzetüket, amelyet hosszú harcokban kellett megőrizniök, Tacitus kitűnően ábrázolja, anélkül, hogy okát ismerné. A bajorok, amint azt Zeuss és Grimm óta szintén tudjuk, markomannok néven Csehországban laktak, a hesseniek és a türingiaiak pedig mostani lakhelyükön és a szomszédos déli területeken. Minthogy a frankoktól, a hesseniektől és a türingiaiaktól délre római terület kezdődött, a sváb-alemannok részére nem marad másutt hely, mint az Elba és az Odera között, a mai Mark Brandenburgban és a Szász királyságban; és itt egy szév népet találunk, a szemnonokat. Tehát nyilván ezekkel azonosak, és északnyugaton az ingevonokkal, északkeleten és keleten gót törzsekkel határosak.

Eddig minden elég simán megy. De Plinius a cheruszkokat is a herminonokhoz számítja, és ebben határozottan téved. Már Caesar bizonyossággal

* – Az ország belsejében élnek a hermionok, közöttük a szévek, a hermundurok, chattok, cheruszkok. (*V. ö. 359. old.*) – *Szerk.*

elhatárolja őket a szévektől, akikhez a chattokat is sorolja. Tacitus sem tud a cheruszkok és valamely felnémet törzs együvé tartozásáról. Éppoly kevéssé Ptolemaiosz, aki a szév nevet még az angolokra is kiterjeszti. Az a puszta tény, hogy a cheruszkok kitöltik a délen chattok és hermundurok, északkeleten pedig longobárdok által lakott területek térközét, még korántsem elegendő ahhoz, hogy ebből közelebbi törzsi rokonságra következtessünk; még akkor sem, ha talán éppen ez a tény vezette itt félre Pliniust.

A felnémetekhez tudomásom szerint a cheruszkokat egyetlen olyan kutató sem számította, akinek véleménye figyelmet érdemel. Tehát csak az a kérdés, hogy az ingevonokhoz vagy az iszkevonokhoz kell-e őket sorolni. A kevés fennmaradt név frank jellegre vall: *ch* a későbbi *h* helyett a cherusci, chariomerus szavakban; *e* az *i* helyett a Segestes, Segimerus, Segimundus nevekben. De a jelek szerint majdnem minden német név, amely a Rajna mellől került a rómaiakhoz, frank formában frankok útján került hozzájuk. Nem tudjuk továbbá, hogy az első mássalhangzó-eltolódás hehezett torokhangja, amely a VII. században a frankoknál még *ch*, az első évszázadban nem hangzott-e valamennyi nyugati germánnál *ch*-nak, és nem csak később gyengült-e a mindegyiknél közös *h*-vá. Különben sem találunk a cheruszkok és az iszkevonok között törzsi rokonságot, amilyen megmutatkozik például abban, hogy a szigamberek maguk közé fogadták az uszipétek és a tenkterek Caesar elől menekült maradványait. Ugyanígy a Varus idejében rómaiak által megszállt és tartományként kezelt Rajna-jobbparti terület az iszkevon-frankkal egyezik. Itt volt Aliso és a többi római erőd; a cheruszkok földjének, úgy látszik, legfeljebb az Osning és a Weser közötti sávja volt ténylegesen megszállt terület; mögötte ott voltak a chattok, cheruszkok, chaukok, frízek, e többé-kevésbé bizonytalan, megfélemlítéssel kordában tartott, de belső ügyeikben autonóm és állandó római megszállás alól felszabadult szövetségesek. Ezen a vidéken a rómaiak erősebb ellenállás esetén mindig a törzsi határt tették meg a hódítás ideiglenes határvonalává. Így járt el Caesar is Galliában; a belgák határánál megállt, és csak akkor lépte át, amikor a tulajdonképpeni, úgynevezett kelta Galliát biztosítottnak vélte.

Eszerint nem tehetünk egyebet, mint hogy a cheruszkokat és a velük legközelebbi rokonságban álló kisebb szomszédos népeket, J. Grimm-mel és az általános felfogással egyezően, a szász törzshöz és ezzel az ingevonokhoz soroljuk. Emellett szól az is, hogy éppen a régi cheruszk területen maradt meg a legtisztábban a szász *a*, szemben a Vesztfáliában a többes birtokos esetben és a gyenge hímnemű főneveknél általánosan használt *o*-val. Ezzel minden nehézség megszűnik; az ingevon törzsnek, úgy mint a többinek, meglehetősen lekerekített terület jut, amelybe csak a herminon longo-

bárdok nyúlványa hatol be valamennyire. A törzs két nagy részlege közül a fríz-angol-jüt foglalja el a tengerpartot és legalábbis a félsziget északi és nyugati részét, a szász pedig a belső szárazföldet és talán már ekkor Észak-Albingia egy részét, ahol nem sokkal később Ptolemaiosz először említi a saxones-t*.

V. Quinta pars peucini, basternae contermini dacis.**

Az a kevés, amit e két népről tudunk, mint már a basternae névalak is, arra vall, hogy törzsi rokonai a gótoknak. Ha Plinius külön törzsként említi őket, ez nyilván onnan ered, hogy rájuk vonatkozó értesüléseit az Al-Duna felől, görög közvetítéssel szerezte, míg az Odera és a Visztula menti gót népekre vonatkozó ismeretei a Rajna és az Északi-tenger vidékéről származtak; a gótok és a basztarnok közötti összefüggés ezért elkerülte a figyelmét. A basztarnok és a peukinok a Kárpátok és a Duna-torkolat környékén maradt, még hosszabb ideig vándorló német népek, amelyek előkészítik a későbbi nagy gót birodalmat, ahol nyomuk veszett.

VI. A hillevionokat, amely gyűjtőnév alatt Plinius a germán skandinávokat sorolja fel, csak a rend kedvéért említem meg, és hogy újból leszögezzem: ezt a fő törzset valamennyi régi író kizárja a Kimber-félszigetről és csak a szigeteket (Svédországot és Norvégiát is ide értve) jelöli ki lakhelyéül.

Így tehát öt germán fő törzzsel és öt fő nyelvjárással van dolgunk.

A gót nyelvben keleten és északkeleten a hímnem és a semlegesnem többes birtokos esetében *ê*, a nőnemben *ô* és *ê* van; a gyenge ragozású hímnemben *a*. A jelenidő ragozási formái (a kijelentő módban), figyelembe véve a mássalhangzó-eltolódást, még szorosan felzárkóznak az ősrokon nyelvekhez, különösen a göröghöz és a latinhoz.

Az ingevon nyelvben északnyugaton a többes birtokosban *a*, a gyenge ragozású hímnemben ugyancsak *a* van; a kijelentő mód jelen idejében a többes szám mindhárom alakja *d*-re vagy *dh*-ra végződik, minden nazális kiesik. Az ingevon két fő ágra, a szászra és a frízre oszlik, amelyek az angol-szászban megint egybeolvadnak. A frízághoz tartozik:

a skandináv törzs; a többes birtokos *a*-ra, a gyenge ragozású hímnem *i*-re végződik, amely, mint azt az egész névragozás mutatja, sorvadás folytán *a*-ból származik. A kijelentő mód jelen idejében az egyes szám második személy jele, amely eredetileg *s* volt, *r*-ré változott, a többes szám első

* – szászokat – *Szerk.*

** – Az ötödik törzset a peukinok és a basztarnok alkotják, akik a dákokkal határosak. (*V. ö. 359. old.*) – *Szerk.*

személy megtartja az *m*-et, a második személy a *dh*-t, a többi személy többé-kevésbé megcsonkult.

E hárommal szemben áll a két déli törzs: az iszkevon és a herminon, későbbi kifejezéssel a frank és a felnémet. Mindkettőben közös a gyenge ragozású hímnem *o*-végződése és nagyon valószínűen a többes birtokos *ô*-végződése is, bár erre a frankban nincs bizonyíték és a legrégibb nyugati (száli) emlékekben a többes tárgyeset végződése *as*. A jelen idejű ragozásban a két nyelvjárás közel áll egymáshoz, amennyire ezt a frank esetében bizonyítani tudjuk és, e tekintetben a góthoz hasonlóan, szorosan felzárkóznak az ősrokon nyelvekhez. De abban, hogy a két nyelvjárást egybevegyük, megakadályoz bennünket az egész nyelvtörténet, kezdve a legrégibb frank nyelv nagyon jelentős és régies sajátosságaival, egészen a két nyelv mai nyelvjárásai között fennálló nagy különbségig; mint ahogy e népek egész története maga is lehetetlenné teszi, hogy ezt a kettőt egy fő törzshöz tartozónak tekintsük.

Ha e vizsgálat folyamán mindvégig csak a ragozási formákat vettem figyelembe, nem pedig a hangtani viszonyokat, úgy ez azokkal a jelentős változásokkal magyarázható, amelyek e viszonyokban – legalábbis sok nyelvjárásban – az első évszázad és legrégibb nyelvforrásaink keletkezési ideje között végbementek. Németországot illetően csak a második mássalhangzó-eltolódásra kell emlékeztetnem; Skandináviában a legrégibb dalok betűrímei mutatják, mennyire megváltozott a nyelv az e dalok megalkotása és leírása közötti időben. Amit itt még el kell végezni, azt nyilván elvégzik majd hivatásos német nyelvészek, itt ez csak szükségtelenül bonyolulttá tette volna a vizsgálatot.

Zur Urgeschichte der Deutschen
A megírás ideje: 1881–1882
Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Werke, 19. köt., Berlin 1962.
Eredeti nyelve: német

Friedrich Engels

A frank korszak[291]

A földbirtokviszonyok átalakulása a Merovingok és a Karolingok alatt

A Mark-berendezkedés a középkor végéig a német nemzet szinte egész életének alapja maradt. Végül, másfél évezredes fennállás után, tisztán gazdasági úton fokozatosan elsorvadt. Alul maradt a gazdasági haladással szemben, amelynek már nem felelt meg. Hanyatlását és végső pusztulását később meg kell majd vizsgálnunk; látni fogjuk, hogy bizonyos maradványai még ma is léteznek.

De hogy ilyen sokáig fennmaradt, ez politikai jelentőségének rovására történt. Évszázadokon át ez volt az a forma, amelyben a germán törzsek szabadsága megtestesült. Most viszont a nép ezeréves szolgaságának alapjává vált. Hogyan volt ez lehetséges?

A legrégibb közösség, mint láttuk, átfogta az egész népet. Eredetileg az övé volt minden birtokba vett föld. Később egy Gau* lakóinak egymással legközelebbi rokonságban levő összessége lett az általa lakott terület birtokosa, és a népnek mint olyannak csak a többi, még gazdátlan földsáv fölött maradt rendelkezési joga. A Gau lakossága viszont átengedte szántó- és erdő-Markjait az egyes faluközösségeknek – amelyek szintén közelebbi nemzetségi rokonokból alakultak –, a fennmaradó föld pedig megint a Gaué maradt. Ugyanígy jártak el a törzsi falvak, amikor új, az ősfalu régi Markjából földdel ellátott falukolóniákat létesítettek.

A vérségi kötelék, amelyen itt, mint mindenütt a nép életének egész berendezkedése alapult, a lakosság számbeli növekedése és a nép továbbfejlődése során egyre inkább feledésbe ment.

Eleinte ez állt a nép egészére. A közös származást mind kevésbé érezték igazi vérrokonságnak; ennek emléke mindinkább elhalványult, már csak

* – vidék; tartomány; körzet – *Szerk.*

a közös történelem és a közös nyelvjárás maradt meg. Ezzel szemben a Gau lakóiban, mint ez természetes is, a vérségi kötelék tudata tovább fennmaradt. A nép ezzel Gauok többé-kevésbé szilárd szövetségére szűkült le. A jelek szerint ebben az állapotban voltak a németek a népvándorlás idején. Az alemannokról Ammianus Marcellinus határozottan ezt beszéli el; a népjogokból ez még mindenütt kiviláglik; a szászoknál ez a fejlődési fok még Nagy Károly idejében, a frízeknél pedig a fríz szabadság elvesztéséig fennállt.

A vándorlás római földön azonban a Gau vérségi kötelékét is széttépte, és ez szükségszerű is volt. Ha a törzsek és nemzetségek szerinti letelepedés volt is a szándék, ezt nem lehetett megvalósítani. A hosszú vándorlások nemcsak törzseket és nemzetségeket, hanem még egész népeket is szétdobáltak. Már nehezen tudták összetartani az egyes faluközösségek vérségi kötelékét; és így ezek lettek az igazi politikai egységekké, amelyekből a nép összetevődött. Római területen az új Gauok már eleve többé-kevésbé önkényes – vagy az ott talált viszonyok által meghatározott – bírósági kerületek voltak, vagy hamarosan azzá váltak.

Ezzel a nép kis faluközösségek szövetségévé bomlott, amelyek között nem volt, vagy alig volt gazdasági kapcsolat, minthogy minden Mark önellátó volt, maga termelte saját szükségleti cikkeit, és ráadásul az egyes szomszédos Markok termékei majdnem pontosan azonosak voltak. Ennélfogva a csere közöttük szinte lehetetlen volt. Ha a nép ilyképpen csupa kis közösségből áll, amelyeknek gazdasági érdekei jóllehet egyformák, de éppen ezért nem közösek, akkor egy nem belőlük eredt, velük idegenül szembenálló, őket mind jobban kizsákmányoló államhatalom a nemzet további létének előfeltételévé válik.

Ennek az államhatalomnak a formáját viszont az a forma határozza meg, amelyben a közösségek az adott időben vannak. Ott, ahol – mint például Ázsia árja népeinél és az oroszoknál – olyan időben keletkezik, amikor a község még közszámlára műveli a földet, vagy az egyes családoknak csak egy időre utalja ki, ahol tehát még nem alakult ki a föld magántulajdona, az államhatalom zsarnokságként lép fel. Ezzel szemben a németek által elfoglalt római területeken, amint láttuk, az egyes juttatott szántóföldek és rétek már allódiumok*, s a birtokosok szabad, csak a szokásos Markbeli kötelezettségeknek alávetett tulajdonát képezik. Most azt kell megvizsgálnunk, hogyan keletkezett ennek az allódiumnak az alapján olyan társadalmi és állami berendezkedés, amely – a történelem szokott iróniájával – végül felbom-

* Törzsi eredetű földtulajdon. – *Szerk.*

lasztotta az államot és minden klasszikus formájú allódiumot megsemmisített.

Az allódium nemcsak lehetségessé, hanem szükségszerűvé is tette, hogy a földbirtok eredeti egyenlősége az ellenkezőjévé forduljon. A német allódium, amint csak egykori római földön létrehozták, azzá vált, ami a mellette elterülő római földtulajdon már régen volt – áruvá. És minden árutermelésen és árucserén alapuló társadalom kérlelhetetlen törvénye, hogy ott a tulajdon elosztása mind egyenlőtlenebb, gazdagság és szegénység ellentéte mind nagyobb lesz, a tulajdon pedig mind kevesebb kézben összpontosul; olyan törvény ez, amely, bár a modern tőkés termelésben éri el teljes kibontakozását, korántsem ott érvényesül először. Tehát attól a pillanattól kezdve, hogy az allódium, a szabadon elidegeníthető földtulajdon, földtulajdon mint áru létrejött, e pillanattól kezdve a nagybirtok létrejötte csak idő kérdése volt.

Abban az időszakban azonban, amellyel foglalkozunk, a földművelés és az állattenyésztés voltak a döntő termelési ágak. A földbirtok és termékei alkották az akkori gazdagság túlnyomó részét. Ami ingó vagyon ezen felül létezett, a dolog természeténél fogva követte a földbirtokot, egyre inkább ugyanazokban a kezekben összpontosult, mint a földbirtok. Az ipar és a kereskedelem már a római hanyatlás idején lezüllött, a német invázió csaknem teljesen megsemmisítette. Azt, ami még megmaradt belőle, többnyire nem-szabadok és idegenek űzték, és lenézett foglalkozás maradt. Az uralkodó osztály, amely itt, a tulajdon egyenlőtlenségének kialakulásakor, lassanként létrejött, csakis nagybirtokosok osztálya lehetett, politikai uralmának formája pedig arisztokrata jellegű. Ha tehát azt látjuk majd, hogy ennek az osztálynak a keletkezésénél és kialakulásánál sokszor, sőt túlnyomóan, politikai emelők, erőszak és csalás fejtik ki hatásukat, ne felejtsük el azért, hogy ezek a politikai emelők csupán egy szükséges gazdasági folyamat elősegítését és meggyorsítását szolgálják. Persze éppoly gyakran látjuk majd azt is, hogy ezek a politikai emelők akadályozzák a gazdasági fejlődést; ez elég gyakran megtörténik, éspedig mindig ott, ahol a különböző érdekeltek ellentétes vagy egymást keresztező irányban alkalmazzák őket.

Hogyan keletkezett hát ez a nagybirtokos osztály?

Először is tudjuk, hogy Galliában a frank hódítás után is maradt sok római nagybirtokos, akik birtokaikat többnyire szabad vagy röghözkötött Hintersassokkal* bér (canon) fejében műveltették meg.

De azután láttuk, hogy a királyság a hódító háborúk folytán az összes

* Személyileg szabad, csupán a föld révén függő parasztok, – *Szerk.*

elvándorolt németeknél állandó intézménnyé és igazi hatalommá vált, hogy a régi népi földet királyi uradalmakká változtatta és ugyanúgy a római állami földeket is bekebelezte birtokaiba. A sok polgárháború során, amelyek a birodalom többrendbeli felosztásából eredtek, ezek a koronabirtokok, az úgynevezett lázadók birtokainak tömeges elkobzása révén, állandóan növekedtek. De amilyen gyorsan gyarapodott, olyan gyorsan el is tékozolták, ajándékoztak belőle az egyháznak éppúgy, mint magánszemélyeknek, frankoknak és románoknak, kísérőknek (antrustionok) vagy a király más kegyenceinek. Amikor a polgárháborúk folyamán és következtében nagyok és hatalmasok, földbirtokosok, hivatalnokok és hadvezérek soraiból már egy uralkodó osztály kezdett kialakulni, ennek támogatását az egyes országrészek fejedelmei szintén földek ajándékozásával vásárolták meg maguknak. Hogy az esetek túlnyomó többségében mindezek igazi ajándékozások, azaz szabad, örökölhető és eladható tulajdonná való átruházások voltak, mígnem Martell Károly idején e téren változás következett be, azt Roth cáfolhatatlanul bebizonyította*.

Amikor Károly kezébe vette a kormányrudat, a királyok hatalma már teljesen megtört, de a majordómuszoké** még korántsem került a királyi hatalom helyére. A nagyok osztálya, amely a Merovingok idején a Korona rovására keletkezett, mindenképpen elősegítette a királyi hatalom összeomlását, de korántsem azért, hogy alávesse magát a majordómuszoknak, rangbeli társainak. Ellenkezőleg, egész Gallia, mint Einhard mondja, ezeknek „a zsarnokoknak" a kezében volt, „akik mindenütt maguknak követelték az uralmat" (tyrannos per totam Galliam dominatum sibi vindicantes)[328]. A világi nagyságokhoz hasonlóan ezt tették a püspökök is, akik sok helyütt magukhoz ragadták az uralmat a környező grófságok és hercegségek fölött, és akiket a sérthetetlenség, valamint az egyház szilárd szervezete védett. A Birodalom belső összeomlását a külső ellenség betörései követték; a szászok behatoltak a rajnai Frankföldre, az avarok Bajorországba, az arabok a Pireneusokon át Aquitániába. Ilyen helyzetben a belső ellenség egyszerű leverése, a külső ellenség elűzése tartósan nem segíthetett; módot kellett találni arra, hogy a megalázott nagyokat vagy utódaikat, akiket Károly állított a helyükre, szorosabban a Koronához kössék. És minthogy eddigi hatalmuk a nagybirtokon nyugodott, ennek első feltétele a földbirtokviszo-

*P. Roth, „Geschichte des Beneficialwesens", Erlangen 1850. A Maurer előtti idők egyik legjobb könyve, amelyből e fejezetben egyet és mást átvettem. – *Engels jegyzete.*

**A korai középkorban Németországban, Franciaországban és Spanyolországban magas közjogi méltóság, a király helyettese. – *Szerk.*

nyok gyökeres átalakítása volt. Ez az átalakítás viszont, amely a Karoling dinasztia fő műve, bár eszközül választották arra, hogy a birodalmat egyesítse, a nagyokat örökre a Koronához kösse és azt ilymódon erősítse, végül a Korona legteljesebb tehetetlenségét, a nagyok függetlenségét és a birodalom széthullását idézte elő.

Hogy megértsük, miképpen jutott Károly oda, hogy ezt az eszközt válassza, előbb az egyház akkori vagyoni viszonyait kell megvizsgálnunk, amelyeket – mint az akkori agrárviszonyok lényeges elemét – itt amúgy sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Az egyház földbirtoka Galliában már a római időkben sem volt jelentéktelen, s e birtokok jövedelmét még növelték az adó és egyéb szolgáltatások terén élvezett nagy kiváltságok. De a galliai egyház számára akkor kezdődött csak igazán az aranykor, amikor a frankokat áttérítették a keresztény hitre. A királyok versengtek egymással, hogy melyikük adja az egyháznak a legtöbb ajándékot, legyen az föld, pénz, ékszer, kegyszer stb. Már Chilperich (tours-i Gergely szerint) ezt szokta mondani:

„Lássátok, milyen szegény lett a kincstárunk, mint került minden vagyonunk az egyházhoz."[329]

Guntram, a papok kedvence és szolgája idején az ajándékozásoknak már nem volt határa. Így aztán a lázadással vádolt szabad frankok elkobzott földbirtoka nagyrészt az egyház birtokába áramlott.

És ahogy a királyok, úgy a nép. Kicsik és nagyok nem győztek az egyháznak eleget ajándékozni.

„A csodálatos felgyógyulás valamely igazi vagy vélt bajból, egy hő vágy teljesedése, például fiúgyermek születése, megmenekülés a veszélyből, mindez ajándékot hozott az egyháznak, amelynek szentje segítőkésznek mutatkozott. Annál fontosabbnak vélték, hogy mindenkor bőkezűek legyenek, minthogy magas rangúak és közrendűek körében az a nézet volt elterjedve, hogy az egyháznak juttatott ajándékok bűnbocsánatot eredményeznek." (Roth, 250. old.)

Ehhez járult még a sérthetetlenség, amely a szüntelen polgárháborúk, fosztogatások, elkobzások eme korszakában megóvta az egyház tulajdonát az erőszaktól. Némely kisember jónak látta, hogy tulajdonát átengedje az egyháznak, ha annak haszonélvezete mérsékelt bérleti díj ellenében az övé maradt.

Mindez azonban a jámbor papoknak még nem volt elég. Büntetésként örök pokollal fenyegetőzve valósággal kizsarolták a mind nagyobb ajándé-

kokat, úgyhogy ezt Nagy Károly még 811-ben, az aacheni capitularében[330], szemükre is veti, azzal együtt, hogy az embereket „esküszegésre és hamis tanúzásra csábítják, hogy vagyontokat" (a püspökökét és apátokét) „gyarapítsátok".

Törvénytelen ajándékozásokat csaltak ki, bízva abban, hogy az egyház a bíráskodás terén élvezett kiváltságos helyzete mellett még elég eszközzel rendelkezik ahhoz is, hogy az igazságszolgáltatást rászedje. A VI. és VII. században alig volt galliai zsinat, amely ne fenyegetett volna egyházi átokkal minden és bárminő támadást, amely az egyház megajándékozása ellen irányul. Ilyen módon még formailag érvénytelen ajándékozásokat is érvényessé kívántak tenni, egyes papok személyes adósságainak behajtása ellen is védelmet akartak nyújtani.

„Csakugyan megvetendők azok az eszközök, amelyeket, mint látjuk, azért alkalmaznak, hogy mindig újból felkeltsék az ajándékozási kedvet. Amikor a mennyei üdvösség és a pokoli kínok ecsetelése már nem hatott, távoli vidékekről ereklyéket hozattak, egyik helyről a másikra vitték ezeket és új templomokat építettek; a IX. században ez szabályszerű üzletág volt." (Roth, 254. old.) „Amikor a soissons-i St. Medárd kolostor küldöttei Rómától koldulással nagy nehezen megszerezték Szent Sebestyén holttestét és hozzá még ellopták Szent Gergelyét, és ezután mindkettő ott feküdt a kolostorban, annyi ember csődült az új szentekhez, hogy a környéket mintha sáskák lepték volna el, s a segítséget kérőket nem egyenként, hanem seregestül gyógyították. Az eredmény az volt, hogy a szerzetesek vékával mérték a pénzt, 85 vékát számoltak össze és aranykészletük 900 fontra rúgott." (255. old.)

Csalás, bűvészmutatványok, holtak, különösen szentek megjelenése mind arra szolgáltak, hogy szélhámoskodással vagyonokat szerezzenek az egyháznak, végül pedig és főleg – ezt szolgálta az okmányhamisítás. Ezt – hadd szóljon ismét Roth – „sok pap nagy méretekben űzte . . . ez az üzlet már igen korán megindult . . . Hogy milyen arányokban űzték ezt az ipart, kitűnik abból, hogy gyűjteményeink milyen nagy számban tartalmaznak hamisított okmányokat. A Bréquigny által említett 360 meroving okirat közül 130 kétségtelenül hamis . . . Remigius hamis testamentumát már a reimsi Hinkmar arra használta fel, hogy egyházának egy sor olyan birtokot szerezzen, melyet a valódi okirat nem említ, noha ez utóbbi sohasem veszett el és Hinkmar nagyon jól tudta, hogy az előbbi hamis." Maga VIII. János pápa is igyekezett „a Párizs melletti St. Denis kolostor tulajdonát egy tudomása szerint hamis okirattal megszerezni". (Roth, 256. skk. old.)

Eszerint nem csodálkozhatunk, ha az ajándékozás, zsarolás, csalás, rászedés, hamisítás és más törvénytelenségek segítségével összehordott egyházi földbirtok néhány évszázad alatt egészen hatalmas arányokat öltött. A most Párizs területéhez tartozó Saint-Germain-des-Prés kolostornak a IX. század elején 8000 mansus* vagy Hufe kiterjedésű földbirtoka volt, amelynek területét Guérard 429 987 hektárra, évi jövedelmét pedig egy millió frankra, azaz 800 000 márkára becsüli[331]. Ha átlagosan 54 hektár kiterjedést és 1 Huféra 125 frank = 100 márka jövedelmet veszünk alapul, akkor ugyanebben az időben a St. Denis, a Luxeuil, a tours-i St. Martin kolostoroknak, egyenként 15 000 mansust számítva, 810 000 hektár földbirtokuk és 1 $^1/_2$ millió márka jövedelmük volt. És ez volt a helyzet *azután*, hogy Kis Pippin elkobozta az egyházi javakat! Roth becslése szerint a VII. század végén Galliában az egyház összes birtoka az összterület egyharmadánál inkább több volt, mint kevesebb.

E hatalmas birtokokat az egyház részben nem szabad, részben szabad Hintersassai művelték meg. A nem-szabadok közül a rabszolgák (servi) uraikkal szemben eredetileg korlátlan szolgáltatásokra voltak kötelezve, minthogy nem voltak jogi személyek; úgy látszik azonban, hogy megtelepedett rabszolgák részére itt is csakhamar megállapították a járadékok és szolgálatok szokásos mértékét. Ellenben a másik két nem-szabad osztály, a kolónusok és a szabadosok osztályának (hogy mi volt abban az időben kettőjük között a jogi különbség, arról nincs adatunk) szolgáltatásait meghatározták: ezek bizonyos gyalog- és igásrobotból és a birtokhozam megszabott részéből álltak. Régóta hagyományos jellegű függőségi viszonyok voltak ezek. Ellenben a németek számára új dolog volt, hogy szabad emberek nem a közös földön vagy a saját földjükön laktak. Persze a németek Galliában és egyáltalán a római jog területén elég gyakran találtak bérlői minőségben szabad rómaiakat; de hogy nekik maguknak ne kelljen bérlőkké válniok, hanem saját földjükön élhessenek, arról a honfoglalás során gondoskodtak. Mielőtt tehát szabad frankok valakinek a Hintersassaivá válhattak, valamiképpen el kellett veszíteniök a honfoglaláskor kapott allódiumukat, ki kellett alakulnia egy föld nélküli szabad frankokból álló külön osztálynak.

Ez az osztály a földbirtok kezdődő koncentrációja révén alakult ki, ugyanazon okok következményeként, amelyek ezt a koncentrációt létrehozták: egyrészt a polgárháborúk és elkobzások következtében, másrészt annak folytán, hogy főként az akkori viszonyok nyomására, biztonságra vágyva,

* Középkori jobbágytelek. – *Szerk.*

földeket adtak át az egyháznak. És az egyház hamarosan még egy sajátos módszert is talált arra, hogy ilyen átadásokat szorgalmazzon, amennyiben az ajándékozónak bérleti díj ellenében nemcsak meghagyta birtokának haszonélvezetét, hanem még az egyházi birtok egy részét is bérletbe adta neki. Ezek az ajándékozások ugyanis kétféle formában történtek. Az ajándékozó vagy megtartotta magának élete végéig a birtok haszonélvezetét, úgyhogy az csak halála után ment át az egyház tulajdonába (donatio post obitum); ebben az esetben szokásos volt – és ezt később a királyok capitularéiban nyomatékosan le is szögezték –, hogy az ajándékozó az elajándékozott birtok kétszeresét kapja bérbe az egyháztól. Vagy pedig az ajándékozás azonnal hatályba lépett (cessio a die praesente), s akkor az ajándékozó saját birtokán kívül háromszor annyi egyházi birtokot kapott bérbe egy úgynevezett prekárium, az egyház által kiállított okmány értelmében, amely ezeket a földeket többnyire élethossziglanra, de néha hosszabb-rövidebb időre átengedte neki. Amikor már létrejött a föld nélküli szabadok osztálya, közülük is néhányan ilyen viszonyba léptek; a nekik engedélyezett prekáriumok a jelek szerint eleinte többnyire öt évre, de hamarosan ilyen esetekben is *élethossziglanra* szóltak.

Aligha kétséges, hogy a világi nagyok birtokain már a Merovingok idejében egészen hasonló viszonyok alakultak ki, mint az egyházi birtokon, hogy tehát, bérleti díj ellenében, ott is letelepedtek nem-szabad Hintersassok mellett szabadok is. Bizonyára már Martell Károly idejében is igen sokan voltak, mert különben a földbirtokviszonyoknak általa megkezdett, fia és unokája által befejezett teljes átalakítása, legalábbis *egy* vonatkozásban, megmagyarázhatatlan lenne.

Ez az átalakítás alapját tekintve két új intézkedésen nyugszik. Először is azért, hogy a birodalom nagyjait a Koronához kössék, a koronabirtokot most már rendszerint nem ajándékba adták nekik, hanem csak életük tartamára, mint „beneficiumot"* engedték át, mégpedig meghatározott, megvonás terhe mellett betartandó feltételekkel. Ilymódon ők maguk is a Korona Hintersassai lettek. És másodszor, hogy biztosítsák a nagyok szabad Hintersassainak besorozását hadi szolgálatra, részlegesen e nagyokra ruházták a Gau-grófoknak a birtokukon letelepedett szabadok felett gyakorolt hivatali jogkörét, felettük álló „seniorokká"** nevezték ki őket. E két változás közül itt egyelőre csak az elsőt kell szemügyre vennünk.

Amikor Károly uralma alá hajtotta a lázadó kis „zsarnokokat", feltehe-

* Hűbéri szolgálatok fejében adott birtok. – *Szerk.*

** Földesúri birtok örökletes tulajdonosai. – *Szerk.*

tően, régi szokás szerint, elkobozta birtokukat – erre vonatkozó adataink nincsenek –, de ha utóbb hivatalukba és méltóságukba visszahelyezte őket, birtokukat mint beneficiumot egészben vagy részben újból nekik ajándékozta. Az ellenszegülő püspökök egyházi birtokával még nem mert így eljárni; de elmozdította őket, és állásukat hű embereinek adta, akik közül persze egynémelyik csak annyiban volt pap, hogy tonzúrája volt (sola tonsura clericus). Ezek az új püspökök és apátok most az ő parancsára az egyházi birtokból prekárium formájában nagy sávokat kezdtek világiaknak átengedni; már korábban is volt erre példa, de most tömegesen történt. Fia, Pippin, jóval tovább ment. Az egyház lehanyatlott, a papságot megvetették, a pápa, akit a longobárdok szorongattak, egyedül Pippin segítségére volt utalva. Ő meg segített a pápának, támogatta egyházi uralmának kiterjesztését, minden módon kedvezett neki. De nem ingyen csinálta, mert az egyházi birtok túlnyomó részét bekebelezte a koronabirtokokba és a püspököknek meg a kolostoroknak csak annyit hagyott meg, amennyi fenntartásukhoz szükséges volt. Az egyház ezt az első, nagyarányú szekularizációt ellenállás nélkül tűrte, a lestines-i zsinat jóvá is hagyta, bár korlátozó záradékkal, amelyet azonban sohasem tartottak be. Ez a hatalmas birtoktömeg ismét talpra állította a kimerült koronabirtokot és nagyrészt további ajándékozásokra szolgált, amelyek valójában csakhamar közönséges beneficiumok formáját öltötték.

Tegyük itt hozzá, hogy az egyház nagyon hamar ki tudta heverni ezt a csapást. Alig zajlott le a vita Pippinnel, Isten derék szolgái máris újból kezdték régi üzelmeiket. Ismét mindenfelől hullottak az ajándékok, a kis szabad parasztok továbbra is ugyanabban a súlyos helyzetben őrlődtek a két malomkő között, mint 200 év óta mindig; Nagy Károly és utódai uralma alatt még sokkal rosszabb soruk volt és sokan minden vagyonukkal együtt a püspöki pásztorbot védelme alá helyezték magukat. A királyok a kiváltságos kolostoroknak visszaadták az elrabolt vagyon egy részét, másoknak, különösen Németországban, a koronabirtokokból óriási területeket adományoztak; Jámbor Lajos alatt az egyház számára mintha ismét felvirradt volna Guntram áldott kora. A kolostorok levéltárai különösen bővelkednek a kilencedik századból származó adománylevelekben.

A beneficium, ez az új intézmény, amelyet most közelebbről meg kell vizsgálnunk, még nem azonos ugyan a későbbi hűbérbirtokkal, de már annak csírája. Eleve mind az ajándékozó, mind az elfogadó egész életére ruházták át. Ha az egyik vagy a másik meghalt, ismét a tulajdonosé vagy annak örököseié lett. Az addigi viszony megújításához a birtokot ismét át kellett ruházni az elfogadóra vagy annak örököseire. A beneficium tehát, a későbbi

kifejezés szerint, mind a Thronfall*, mind a Heimfall** esetének alá volt vetve. A Thronfall alkalmazása csakhamar megszűnt; a nagy beneficiumok tulajdonosai ugyanis hatalmasabbak lettek a királynál. A Heimfall már kezdetben sokszor azzal járt, hogy a birtokot újra odaadták az előző beneficiárius*** örökösének. Az Autun melletti Patriciacum (Percy) birtok, amelyet Martell Károly beneficiumként adományozott Hildebrannusnak, apáról fiúra szállva négy nemzedéken át a családban maradt, míg végül a király 839-ben, mint korlátlan tulajdont, a negyedik beneficiárius fivérének ajándékozta. A VIII. század közepe óta nem ritkák a hasonló példák.

A beneficiumot az adományozó általában minden olyan esetben bevonhatta, amikor vagyonelkobzás volt a büntetés. És ilyen esetek a Karolingok alatt igen nagy számban előfordultak. Az alemanniai felkelések Kis Pippin alatt, a türingiaiak összeesküvése, a szászok ismételt felkelései mind újabb elkobzásokhoz vezettek, és ez szabad parasztok földjeire éppúgy állt, mint a nagyok birtokaira és beneficiumaira. Minden ellenkező szerződéses rendelkezés ellenére ugyanez történt Jámbor Lajos és fiai belső háborúi idején. Bizonyos nem-politikai vétségek is elkobzást vontak maguk után.

A Korona továbbá akkor is elkobozhatta a beneficiumot, ha a beneficiárius elhanyagolta általános alattvalói kötelezettségeit, például a sérthetetlenséget élvező területről nem szolgáltatta ki a rablót, a hadjáratba nem vitte magával a páncélját, királyi leveleket nem tartott tiszteletben stb.

A beneficiumokat egyébként különleges feltételekkel ruházták át, ezek megszegését elkobzással büntették, amely természetesen nem érintette a beneficiárius egyéb vagyonát. Ez állt például akkor, ha egykori egyházi birtokokat adományoztak és a beneficiárius elmulasztotta a rájuk kirótt szolgáltatásokat (nonae et decimae°) az egyháznak teljesíteni; ha lezüllesztette a birtokot, amely esetben rendszerint előbb egyéves figyelmeztetési határidőt szabtak meg, hogy a beneficiárius rendbehozhassa a birtokot és így védekezhessen az egyébként bekövetkező elkobzás ellen stb. A birtok átruházását ezenfelül bizonyos szolgálatok teljesítéséhez lehetett kötni, és ez, abban a mértékben, amelyben a beneficium tulajdonképpeni hűbérbirtokká fejlődött, egyre gyakrabban meg is történt. De eredetileg erre egyáltalán nem volt szükség; a legkevésbé, ami a hadi szolgálatot illeti; egy sereg beneficiumot a papság tagjainak, szerzeteseknek, egyházi és világi nőknek adományoztak.

* A senior (adományozó) halála. – *Szerk.*

** Az elfogadó halála, amikor a beneficium visszaszállt a senior örököseire. – *Szerk.*

*** A beneficium birtokosa. – *Szerk.*

° – kilenced és tized – *Szerk.*

Végül egyáltalán nincs kizárva, hogy a Korona kezdetben visszavonásig vagy meghatározott időre, tehát prekáriumként is adományozott földeket. Egyes adatok és az egyházi gyakorlat alapján ez valószínűnek látszik. De ez mindenesetre hamarosan megszűnt, minthogy a IX. században a beneficium-feltételek szerinti adományozás vált általánossá.

Az egyháznak ugyanis – és a nagybirtokosokról és beneficiáriusokról ugyanezt kell feltennünk – az egyháznak, amely szabad Hintersassainak azelőtt csak prekáriumként, meghatározott időre adományozott birtokokat, követnie kellett a Korona kezdeményezését. Nemcsak hogy az egyház is kezdett beneficiumokat adományozni, hanem az adományozásnak ez a módja annyira elurralkodott, hogy a meglevő prekáriumok élethossziglaniakká válnak, észrevétlenül a beneficium jellegét öltik, mígnem a IX. században az előbbi szinte teljesen beleolvad az utóbbiba. A IX. század második felében az egyház és ugyanígy a világi nagyok beneficiáriusai bizonyára már fontos helyet foglaltak el az államban; néhányan közülük feltehetően jelentős birtokkal rendelkeztek és a későbbi köznemesség alapítói voltak. Különben Kopasz Károly nem pártfogolta volna olyan buzgón azokat, akiktől a laoni Hinkmar ok nélkül megvonta beneficiumukat.

Látjuk, hogy a beneficiumnak már van néhány olyan vonása, amelyeket a fejlett hűbérbirtoknál ismét megtalálunk. Mindkettőnek közös vonása a Thronfall és a Heimfall. Akár a hűbérbirtok, a beneficium is csak bizonyos feltételek között kobozható el. A beneficiumok által teremtett társadalmi hierarchiában, amely a Koronától halad lefelé a nagy beneficiáriusokon – a birodalmi hercegek elődein – át a közepes beneficiáriusokig – a későbbi nemességig – és ezektől a szabad és nem-szabad, túlnyomórészt Markszövetségben élő parasztokig, felismerjük a későbbi zárt feudális hierarchia alapját. Ha a későbbi hűbérbirtok minden körülmények között szolgálati birtok is és a hűbérúrral szemben katonai szolgálatra kötelez, úgy az utóbbi a beneficiumra ugyan még nem áll, az előbbi pedig annak korántsem szükségszerű velejárója. De a beneficiumnak az a tendenciája, hogy szolgálati birtokká váljék, már félreismerhetetlenül jelentkezik, és a IX. században egyre inkább tért hódít; és amilyen mértékben szabadon kibontakozik, úgy fejlődik a beneficium is hűbérbirtokká.

Ennél a fejlődésnél azonban még egy második emelő is hat: az a változás, amelyen a Gau- és hadseregszervezet átment először a nagybirtoknak, majd később a nagy beneficiumoknak a hatására, amelyekké a korábbi nagybirtok a szakadatlan belső háborúk és a velük kapcsolatos elkobzások és újbóli ajándékozások következtében mindinkább átalakult.

Érthető, hogy ebben a fejezetben csak a beneficium tiszta, klasszikus

formájáról van szó, amely annak persze csupán mulandó, nem is mindenütt egyidejűleg fellépő formája volt. De a gazdasági viszonyok ilyen történeti megjelenési formáit csak akkor értjük meg, ha e tiszta formában ragadjuk meg őket, és Rothnak egyik fő érdeme, hogy a benefíciumnak ezt a klasszikus formáját minden ráakasztott sallangtól megtisztította.

Gau- és hadseregszervezet

A földbirtoklás állapotában végbement s az imént ismertetett átalakulás a régi berendezkedésre is szükségképpen kihatott. Ebben is ugyanolyan jelentős változásokat idézett elő, s ezek visszahatottak a földbirtokviszonyokra. Egyelőre mellőzzük az általános államberendezkedés átalakulását és csupán arra szorítkozunk, hogy az új gazdasági helyzet milyen hatással volt a népet Gauokba és hadseregbe szervező régi berendezkedés tovább élő maradványaira.

Már a Merovingok idején gyakran akadnak grófok és hercegek, akik koronabirtokokat igazgatnak. De csak a IX. században találunk bizonyos koronabirtokokat, amelyek minden kétséget kizáróan annyira összefonódtak a grófi hivatallal, hogy a mindenkori gróf kapta jövedelmüket. Az egykori tiszteletbeli hivatal birtokalapítvánnyal díjazott hivatallá vált. Emellett azt látjuk, hogy a grófok nekik személyesen átadott királyi benefíciumokat is birtokolnak, ami az akkori viszonyok között magától értetődik. Így a gróf saját grófságán belül hatalmas földesúrrá vált.

Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a grófok tekintélyén szükségképpen csorba esett, amikor körülöttük nagy földbirtokosok jelentek meg a színen, olyan emberek, akik a Merovingok és az első Karolingok idején elég sokszor gúnyt űztek a király parancsából, és nyilván még kevesebb tiszteletet tanúsítottak a gróf iránt. Szabad Hintersassaik, a hatalmas földesúr védelmében bízva, gyakran elmulasztották teljesíteni a gróf utasítását, amikor az bíróság elé idézte vagy hadba hívta őket. Éppen ez volt egyik oka, hogy allódiumok helyett benefíciumok adományozását vezették be, és később fokozatosan a legtöbb, egykor szabad nagybirtok benefíciummá változott át.

Ez azonban egymagában még nem biztosította, hogy a nagyurak e birtokain élő szabadok teljesítsék az állami szolgáltatásokat. További változtatásra volt szükség. A király a nagybirtokosokra kényszerült hárítani a felelősséget azért, hogy szabad Hintersassaik megjelenjenek a bíróság előtt, a hadseregben, és eleget tegyenek egyéb szokásos állami kötelezett-

ségeiknek, éppúgy, ahogy eddig a gróf felelt grófsága minden szabad lakosáért. Ez pedig csak úgy történhetett meg, hogy a király a nagyurakra ruházta át a Hintersassaikkal szemben gyakorolt grófi hivatali meghatalmazások egy részét. A földesúrnak vagy a beneficiáriusnak kellett embereit bíróság elé állítania, közvetítésével lehetett őket tehát megidézni. Neki kellett őket hadba vinni, rajta keresztül történt tehát fegyverbe szólításuk; s hogy mindenkor felelhessen értük, őrá kellett bízni vezetésüket és katonai fegyelmezésük jogát. A Hintersassok szolgálata mindamellett királyi szolgálat volt és az is maradt; az engedetleneket nem a földbirtokos, hanem a királyi gróf büntette; a bírság a királyi kincstárt illette meg.

Ez az újítás is Martell Károlyhoz vezethető vissza. Legalábbis csak az ő kora óta találkozunk azzal a szokással, hogy a magas egyházi méltóságok személyesen hadba vonulnak, ami Roth szerint abban leli magyarázatát, hogy Károly elrendelte, miszerint a püspökök Hintersassaik élén csatlakozzanak a hadsereghez, ez utóbbiak megjelenését biztosítandó. Kétségtelen, hogy a világi nagyurakkal és Hintersassaikkal ugyanez történt. Nagy Károly idején ez az új intézmény már szilárd alapokon nyugszik és általánosan megvalósult.

Ezzel azonban lényegesen megváltozott a szabad Hintersassok politikai helyzete is. Régebben jogilag egyenlők voltak a földesúrral, bármennyire függtek is tőle gazdaságilag, most viszont jogilag is alárendeltjeivé váltak. A gazdasági alávetés politikai szentesítést kapott. A földesúr seniorrá, seigneurré válik, a Hintersassok pedig homóivá*; az „úr" már elöljárója „emberének". A szabadok jogegyenlősége odaveszett, a legalsóbb „ember", akinek teljes szabadsága az öröklődő birtok elvesztése révén már erősen megcsorbult, ismét egy lépcsőfokkal közelebb kerül a nem-szabadhoz. S annál nagyobb mértékben emelkedik az új „úr" a régi közszabadság színvonala fölé. Az állam elismeri az új arisztokrácia gazdaságilag már létrejött alapzatát, mely az államgépezet egyik szabályosan működő hajtókerekévé válik.

E szabad Hintersassokból álló homók mellett volt azonban egy másik kategória is: az elszegényedett szabadok, akik önként szegődtek a nagyurak szolgálatába vagy kíséretébe. A Merovingoknak megvolt a kíséretük, az antrustionok, s a kor nagyurai nyilván szintén nem maradtak kíséret nélkül. A Karolingok idején a király kíséretének tagjait vassinak, vasallinak vagy gasindinak nevezték – olyan kifejezések ezek, amelyeket a legrégibb népjogokban még nem-szabadokra használtak, most azonban már a kíséret rendszerint szabad tagját jelentették. Ugyanezeket az elnevezéseket hasz-

* Függő helyzetben levő alattvalók. – *Szerk.*

nálták a nagyurak immár egészen általánosan előforduló kísérőire, akik egyre népesebb és egyre fontosabb elemét alkották a társadalomnak és az államnak.

Hogy az előkelők miképpen jutottak ilyen kísérőkhöz, ezt a régi szerződésformulák[332] mutatják. Az egyik ilyen formulában (Formulae Sirmondicae, 44) például ez olvasható:

„Mivel mindenki tudja, hogy semmim sincs, amiből táplálkozhatnék vagy ruházkodhatnék, kérem kegyességteket" (az úrét), „hogy magamat védnökségetekbe" (mundoburdum – annyi, mint gyámság) „adhassam és ajánlhassam olymódon, hogy élelemben és ruházatban segíteni fog, amint ezt kegyességteknek szolgálván megérdemlem; én pedig, míg élek, szabad ember módjára (ingenuili ordine) köteles vagyok szolgálni és engedelmeskedni, s egész életemben nem szabad kegyességtek hatalma és védelme alól kivonni magamat, hanem életem végéig hatalma és védelme alatt kell maradnom."

Ez a formula teljes felvilágosítást ad az egyszerű, minden idegen toldaléktól mentes kísérői viszony keletkezéséről és természetéről, mégpedig annál is inkább, mert egy teljesen tönkrement szegény ördög szélsőséges esetét mutatja be. A senior kíséretének kötelékébe lépés a két fél szabad megállapodása folytán történt – szabad volt a megállapodás a római és a modern jogtudomány értelmében, gyakran eléggé hasonló ahhoz, ahogy a mai munkás egy gyáros szolgálatába lép. Az „ember" felajánlotta magát az úrnak, s ez elfogadta ajánlkozását. Ez az ajánlkozás (commendatio) kézfogásból és hűségesküből állt. A megállapodás élethossziglanra szólt és csak az egyik fél halála oldotta fel. A hűbéres köteles volt ura utasítására minden olyan szolgálatot teljesíteni, amely a szabad ember helyzetével összeegyeztethető. Ennek fejében az úr eltartotta és belátása szerint jutalmazta. A földjuttatás semmiképpen sem járt szükségszerűen együtt ezzel, és valóban nem is minden esetben került rá sor.

Ezt a viszonyt a Karolingok alatt, különösen Nagy Károly óta, nemcsak megtűrték, hanem egyenesen előmozdították, s végül, ahogy egy 847. évi capitularéból kitűnik, minden szabad közember számára kötelezővé tették és államilag szabályozták. Így például a hűbéres az urához való viszonyát egyoldalúan csak akkor bonthatta fel, ha az meg akarta ölni, bottal megverni, feleségét vagy leányát megbecsteleníteni, avagy öröklött birtokát el akarta venni (813. évi capitulare). S a hűbéres függő helyzetbe került az urával szemben, mihelyt tőle egy solidusnyi értéket kapott: ebből újra világosan kitűnik, hogy a vazallusi viszonynak mennyire nem volt akkor szük-

ségszerű velejárója a földjuttatás. Ugyanezeket a rendelkezéseket megismételte egy 816. évi capitulare azzal a kiegészítéssel, hogy a hűbéres mentesül, ha ura jogtalanul meg akarja fosztani szabadságától vagy nem adja meg neki az ígért védelmet, bár módja van rá.

Az állam iránt a seniornak (Gefolgsherr) a kísérete tagjait illetően most ugyanazok a jogai és kötelességei voltak, mint a földesúrnak vagy beneficiáriusnak a Hintersassait illetően. Továbbra is kötelesek voltak a királyt szolgálni, csakhogy a király és grófjai közé itt is beékelődött a senior. Ő állította a vazallusokat bíróság elé, ő szólította fegyverbe, vezette őket a háborúban és tartotta fenn közöttük a katonai fegyelmet, ő felelt értük és szabályos felszerelésükért. Ám ezáltal a senior bizonyos büntető hatalmat kapott alárendeltjei felett, s ez a kiinduló pontja a hűbérúr később kifejlődött bíráskodási jogának, amelyet vazallusaival szemben élvezett.

Ebben a két további intézményben – a kíséret intézményének kialakulásában, és abban, hogy a földesurakra, koronabirtokok élvezőire, beneficiáriusokra, seniorokra, grófi, tehát állami, hivatalos hatalmat ruháztak át alárendeltjeik: Hintersassaik és föld nélküli kísérőik felett, akiket most már hamarosan mind vassik, vasallik, homines elnevezéssel foglalnak össze – az úr vazallusok feletti tényleges hatalmának ebben az állami jóváhagyásában, megerősítésében azt látjuk, hogy már jelentősen tovább fejlődött a hűbériségnek a beneficiumokban rejlő csírája. A rendek hierarchiája – a királytól a nagy beneficiáriusokon át azok szabad Hintersassaiig és végül a nem-szabadokig – az államrend elismert, hivatalosan működő elemévé vált. Az állam elismeri, hogy ennek segítsége nélkül nem létezhet. Hogy ezt a segítséget ténylegesen hogyan nyújtották, azt még látni fogjuk.

A kíséret tagjai és a Hintersassok közötti különbségtétel csak kezdetben fontos, hogy a szabadok függőségének kettős eredetét kimutassuk. Igen hamar mind elnevezésben, mind gyakorlatban teljesen egybeolvad a vazallusoknak ez a két fajtája. A nagy beneficiáriusok között egyre inkább elterjedt a szokás, hogy felajánlják magukat a királynak, tehát nemcsak beneficiáriusai, hanem vazallusai is legyenek. A királyoknak érdekük volt, hogy a nagyurak, püspökök, apátok, grófok és vazallusok nekik személyesen tegyék le a hűségesküt (837. évi „Annales Bertiniani"[333], s a IX. században többször), úgyhogy az általános alattvalói eskü és a külön vazallusi eskü közötti különbség szükségképpen hamarosan elmosódott. Így fokozatosan az összes nagyurak királyi vazallusokká váltak. Ezzel azonban a nagy földbirtokosok lassan végbemenő fejlődését külön renddé, arisztokráciává az állam elismerte, az államrendbe beillesztette, annak egyik hivatalosan működő ösztönzőjévé tette.

Éppúgy az egyes nagybirtokosok kíséretének tagjai is fokozatosan egybe-

olvadnak a Hintersassokkal. Az udvarházban való közvetlen eltartástól eltekintve, amely persze csak csekély létszámnál volt megoldható, nem volt más eszköz kísérettagok biztosítására, csak az, hogy a földre telepítették őket és földet adtak nekik beneficiumként. Nagyszámú harcképes kíséretre, amely az akkori örökös harcok közepette a nagyurak fő létfeltétele volt, csak a vazallusok földhözjuttatásával lehetett tehát szert tenni. Ezért az udvarházban szolgálatot tevő föld nélküli hűbéreseket lassanként háttérbe szorítja az urasági letelepítettek tömege.

De minél jobban behatolt ez az új elem a régi berendezkedésbe, ezt szükségképpen annál jobban megingatta. Az a régi, közvetlen mód, amelylyel a király és a grófok gyakorolták az államhatalmat, egyre inkább átengedte helyét egy közvetett módnak; a szabad közemberek és az állam közé lépett a senior, akinek a szabadok egyre nagyobb mértékben tartoztak személyükben is hűséggel. A grófnak, aki az államgépezet leghatékonyabb hajtókereke volt, egyre inkább háttérbe kellett szorulnia, s valóban ez is történt. Nagy Károly ebben a tekintetben is úgy járt el, mint mindenben. Először, mint láttuk, előmozdította a vazallusi viszony felülkerekedését, míg a független kis szabadok teljesen el nem tűntek; amikor aztán kitűnt, hogy ezáltal gyengült a saját hatalma, ezt állami beavatkozással próbálta ismét helyreállítani. Ilyen erélyes és rettegett uralkodó alatt ez némely esetekben talán sikerült is; gyenge utódai alatt viszont feltartóztathatatlanul utat tört magának a segítségével előidézett tények ereje.

Károly kedvenc módszere volt rendkívüli teljhatalommal felruházott királyi küldöttek (missi dominici) kiküldése. Ahol a rendes királyi hivatalnok, a gróf, nem tudott megbirkózni az elharapozó zűrzavarral, egy külön küldöttnek kellett ezt megtennie. (Ezt történelmileg részletesebben meg kell indokolni és ki kell fejteni.)

De volt még egy másik módszer is, s ez abban állt, hogy a grófnak olyan helyzetet biztosítsanak, amelynél fogva a hatalom anyagi eszközeit tekintve is legalább egyenlő sorban van grófságának nagyuraival. Ez csak úgy volt lehetséges, ha a gróf szintén a nagybirtokosok sorába kerül, ami megint csak két módon történhetett. Bizonyos földeket az egyes Gauokban dotációképpen a grófi tisztséghez lehetett kapcsolni, úgyhogy a mindenkori gróf azokat hivatalból igazgassa és jövedelmüket élvezze. Erre sok példát találunk, különösen okmányokban – már a VIII. század vége óta; a IX. századtól viszont már általános szokás. Az ilyen dotációk természetesen többnyire a királyi kincstári javakból erednek, s már a Merovingok korában is gyakran tapasztaljuk, hogy grófok és hercegek igazgatják a területükön fekvő királyi kincstári birtokokat.

Érdekes módon olyan példák is akadnak (sőt egy erre vonatkozó formula is), amikor püspökök az egyházi birtokból dotálták a grófi tisztséget, természetesen az egyházi birtok elidegeníthetetlensége mellett, a beneficium valamilyen formájában. Az egyház adakozó kedve túlságosan is közismert, mintsem hogy itt a kényszerítő szükségen kívül bármilyen más okot feltételezhetnénk. A szomszédos világi nagyurak erősödő nyomásával szemben az egyháznak nem maradt más választása, mint szövetséget kötni az államhatalom maradványaival.

A grófi hivatalnak ezek a tartozékai (res comitatus, pertinentiae comitatus) kezdetben még élesen elkülönülnek a mindenkori grófra személyileg átruházott beneficiumoktól. Ez utóbbiakat is általában bőkezűen osztogatták, úgyhogy – a dotációt és a beneficiumokat összeadva – az eredetileg tiszteletbeli állást jelentő grófi tisztség most igen jövedelmező poszttá vált és Jámbor Lajos óta más királyi adományokhoz hasonlóan olyan embereknek juttatták, akiket meg akartak nyerni vagy akik felől be akarták biztosítani magukat. Így Hebegő Lajosról azt mondják, hogy „quos potuit conciliavit (sibi), dans eis abbatias et comitatus ac villas"* (877. évi „Annales Bertiniani"). A honor kifejezés, amellyel azelőtt a hivatalt a vele járó tiszteletbeli jogok szempontjából jelölték, a IX. század folyamán pontosan ugyanazt a jelentést kapja, mint a beneficium. S ezzel szükségképpen a grófi tisztség jellegében is lényeges változás ment végbe, amelyet Roth (408. old.) joggal emelt ki. Eredetileg a seniorátus, amennyire közjogi jelleget kapott, a grófi tisztség mintáját követte, grófi hatáskörrel járt. Most – a IX. század második felében – a seniorátus annyira általánosan elterjedt, hogy a grófi tisztséget elnyeléssel fenyegette, s az utóbbi csak úgy tarthatta meg hatalmi pozícióját, hogy maga is egyre inkább seniorátus jellegét öltötte. A grófok mindinkább a senior helyzetét bitorolták – és nem eredménytelenül – Gaujuk lakóival (pagenses) szemben, magánjogi és közjogi tekintetben egyaránt. Éppúgy, mint a többi „urak" a szomszédságukban élő kisembereket, a grófok is próbálták Gaujuk szegényebb szabad lakóit szép szóval vagy erőszakkal rávenni, hogy vazallusokként alávessék magukat. Ez annál is könnyebben sikerült, mivel az a puszta tény, hogy a grófok így visszaélhettek hivatali hatalmukkal, a legjobb bizonyíték arra, hogy a szabad közemberek még fennmaradt része mennyire nem várhatott védelmet a királyi hatalomtól és annak szerveitől. A mindenfelől erőszaknak kitett kisebb szabadok még örülhettek, ha akár allódiumuk átengedése és

* – „akit csak tudott, megnyert magának apátságok, grófságok, valamint birtokok adományozásával" – *Szerk.*

ennek puszta beneficiumként való visszakapása fejében is valamilyen védnökre találtak. Már a 811. évi capitularéban Nagy Károly arról panaszkodik, hogy püspökök, apátok, grófok, bírák, centenáriusok kisembereket szüntelen bírósági zaklatásokkal vagy egyre ismétlődő hadbaszólítással addig sanyargatnak, míg azok allódiumukat át nem engedik vagy el nem adják; hogy a szegények hangosan panaszolják tulajdonuk elrablását stb. Ilymódon Galliában a szabad tulajdon legnagyobb része már a IX. század végére az egyház, a grófok és más nagyurak kezére került (Hincmar Remensis, 869), s valamivel később egyes tartományokban már egyáltalán nem létezett szabad kisemberek szabad földtulajdona. (Maurer: Einleitung, 212. old.) Mihelyt aztán a beneficiumok a beneficiáriusok hatalmának növekedésével és a Korona hanyatlásával lassanként öröklődő birtokokká váltak, szokás alapján a grófi tisztség is öröklődött. Ha a sok királyi beneficiáriusban a későbbi nemesség kialakulásának csíráit fedeztük fel, itt a gaugrófokból lett későbbi tartományurak területi fennhatóságának magva található.

Míg a társadalmi és állami rendszer így teljesen megváltozott, a régi hadseregszervezet, amely az összes szabadok katonai szolgálatán alapult – ez éppúgy volt jog, mint kötelesség –, külsőleg változatlan maradt, csakhogy ott, ahol az új függőségi viszonyok kialakultak, a senior a vazallusai és a gróf közé tolakodott. Ám a szabad közemberek évről évre kevésbé bírták viselni a katonai szolgálat terhét. Ez nemcsak személyi szolgálatot jelentett; a bevonulónak magának kellett felszereléséről és az első hat hónapon át élelmezéséről is gondoskodnia, míg Nagy Károly szüntelen háborúival végül is kicsordult a pohár. A teher annyira elviselhetetlenné vált, hogy elkerülésére a szabad kisemberek tömegei inkább feláldozták nemcsak birtokuk maradványait, hanem saját személyüket és utódaikat is a nagyuraknak, különösen pedig az egyháznak. Odáig süllyesztette Károly a szabad harcias frankokat, hogy inkább vállalták a függőséget és jobbágyságot, csak hadba ne kelljen vonulniok. Ez volt a következménye annak, hogy Károly makacsul próbálta keresztülvinni, sőt a végsőkig erőszakolni az összes szabadok általános és egyenlő földbirtokán alapuló hadiszervezetet még akkor is, amikor a szabadok nagy tömege már teljesen vagy nagyrészt elvesztette földbirtokát.

A tények azonban erősebbek voltak Károly makacsságánál és becsvágyánál. A régi hadseregszervezetet nem lehetett tovább fenntartani. Hogy a hadsereget az állam költségére szereljék fel és lássák el, erre végképp nem volt lehetőség abban a korban, amelyben pénzt és kereskedelmet jóformán

nem ismerő naturális gazdálkodás folyt. Károly tehát kénytelen volt a szolgálati kötelezettséget annyira korlátozni, hogy megmaradjon a lehetőség a katona felszerelésére és ellátására. Ezt tette a 807-es aacheni capitularéban, amikor a háborúk már csak határmenti összetűzésekre korlátozódtak és a birodalom állománya egészében véve biztosítottnak látszott. Először is hadba kellett állnia kivétel nélkül minden királyi beneficiáriusnak, aki pedig 12 jobbágytelket (mansus) birtokolt, annak páncélban, tehát bizonyára lóháton kellett megjelennie (a caballarius – lovag szó előfordul ebben a capitularéban). A három-öt telkes birtokos katonaköteles volt. A kéttelkes birtokosoknál kettőből, az egytelkeseknél háromból, a féltelkeseknél hatból kellett mindig egynek hadba állnia, a többinek pedig felszereléséről gondoskodnia. A teljesen föld nélküli, de öt solidus értékű ingó vagyonnal rendelkező szabadoknak is hatosával kellett egy embert állítaniok úgy, hogy az a többi öttől egy-egy solidus pénzbeli támogatást kap. Azonkívül az egyes országrészek hadbavonulási kötelességét, amely a közelben folyó háború esetén teljes mértékben volt érvényes, távolabbi háborúk esetén a távolságtól függően a kontingens felére-egyhatodára korlátozták.

Károly ezzel nyilvánvalóan arra törekedett, hogy a régi hadseregszervezetet a hadkötelesek megváltozott gazdasági helyzetéhez idomítsa és mentse, ami még menthető. De ez az engedmény sem segített, és hamarosan kénytelen volt a Capitulare de exercitu promovendóban* újabb mentesítéseket adni. Ez a capitulare, amelyet általában az aacheninál régebbi keletűnek tartanak, egész tartalma alapján ítélve kétségtelenül annál néhány évvel későbbi. A capitulare háromról négyre emeli az egy embert állítani köteles telkek számát; a fél telket birtoklók és a földnélküliek eszerint mentesülnek a szolgálat alól, s a beneficiáriusoknál is négy telkenként egy főre csökkentették az állítási kötelezettséget. Károly utódai idején, úgy látszik, az egy fő állítására köteles telkek minimális száma még ötre is emelkedett.

Figyelemre méltó, hogy a tizenkét telkeseknek páncélban való hadbaállása, úgy látszik, a legnagyobb nehézségekbe ütközött. Legalábbis a capitularéban számtalanszor megismétlődik a rendelkezés, hogy páncélban kell megjelenniök.

A szabad közemberek így mindinkább eltűntek. A földtől való fokozatos elválasztásuk egyik részüket az új nagybirtokosoktól való vazallusi függésbe kergette, a másik részüket pedig a katonai szolgálat miatt fenyegető teljes tönkremenéstől való félelem éppenséggel a jobbágyságba taszította. Hogy milyen gyors ütemben haladt ez a beletörődés a szolgaságba, arról tanúsko-

* – Az állítandó hadseregről szóló capitularéban – *Szerk.*

dik az akkor még Párizson kívül fekvő Saint-Germain-des-Prés kolostor polyptichonja (földbirtok-katasztere). Irminon apát állította össze a IX. század elején és a kolostor Hintersassai eszerint a következőképpen oszlanak meg: 2080 család kolónus, 35 szabados, 220 rabszolga (servus), ezzel szemben csak *nyolc* szabad család. A kolónus szó pedig abban a korban Galliában kétségtelenül nem-szabad embert jelentett. A szabad nőt kolónussal vagy rabszolgával való házassága mint meggyalázottat (deturpatam) alávetette az úrnak (817. évi capitulare). Jámbor Lajos elrendeli, hogy „colonus vel servus" (Poitiers egyik kolostorában) „ad naturale servitium velit nolit redeat"*.[334] Ezeket botbüntetéssel sújtották (853., 861., 864., 873. évi capitulare) és olykor szabadon bocsátották (Guérard: Polyptyque de l'abbé Irminon). S ezek a jobbágyparasztok korántsem voltak román származásúak, hanem a nevüket tanulmányozó Jakob Grimm saját megállapítása szerint (Geschichte der deutschen Sprache", I) „csaknem kivétel nélkül frankok, akik óriási túlsúlyban voltak a csekély számú román származásúval szemben".

A nem-szabad népesség ilyen hatalmas arányú gyarapodása folytán ismét eltolódás ment végbe a frank társadalom osztályviszonyaiban. Az akkoriban rohamosan külön renddé formálódó nagybirtokosok és ezek szabad vazallusai mellett most megjelent a nem-szabadoknak egy osztálya, amely egyre inkább felszívta a szabad közemberek maradékát. Csakhogy ezek a nem-szabadok részben még maguk is hajdani szabadok, részben szabadok gyermekei; a három vagy több nemzedék óta öröklődő szolgaságban élők elenyésző kisebbséget alkotnak. Azonkívül nagyrészt nem kívülről behurcolt szász, vend stb. hadifoglyok, ellenkezőleg, legtöbbjük hazai frank és román. Az ilyen emberekkel, ha ráadásul még egyre inkább a népesség zömét alkották, nem lehetett olyan könnyen boldogulni, mint örökletes vagy idegen jobbágyokkal. A szolgaságot még nem szokták meg, a botbüntetést, amelyben még a kolónus is részesült (853., 861., 873. évi capitulare) még gyalázatnak, nem pedig magától értetődőnek érezték. Ennek tudható be a nem-szabadok, sőt a paraszti vazallusok számos összeesküvése és felkelése. Nagy Károly maga is erőszakkal verte le a reimsi püspökség Hintersassainak egyik felkelését. Jámbor Lajos a 821. évi capitularéban rabszolgák (servorum) összeesküvéseiről beszél Flandriában és a menápiak földjén (a Lys felső folyásánál). 848-ban és 866-ban a mainzi püspökség hűbéreseinek (homines) felkeléseit kellett elfojtani. Ilyen összeesküvések elfojtására irányuló

* — „kolónus vagy rabszolga, akár akarja, akár nem, természetes függő helyzetébe visszaállítandó" — *Szerk.*

rendelkezések 779 óta ismétlődnek a capitularékban. A szászországi Stellinga-felkelés[335] ugyancsak ide sorolandó. Nyilvánvalóan a nem-szabad tömegek e fenyegető magatartásának egyik következménye volt, hogy a VIII. század végén és a IX. század elején a nem-szabadok szolgáltatásaira, a letelepített rabszolgákat is beleértve, egyre inkább egy meghatározott, túl nem léphető mértéket állapítottak meg és hogy Nagy Károly ezt elrendeli capitularéiban.

Ez volt hát az ára Károly új római birodalmának: megsemmisült a szabad közemberek rendje, akikből Gallia meghódítása idején az egész frank nép állott; a nép nagybirtokosokra, vazallusokra, jobbágyokra szakadt. Csakhogy a szabad közemberekkel együtt összeomlott a régi hadseregszervezet, s e kettővel együtt összeomlott a királyság is. Károly megsemmisítette saját uralmának egyetlen alapját. Ő alatta még csak kitartott, de utódai alatt nyilvánvalóvá vált, mi is volt valójában Károly keze műve.

Jegyzet: A frank dialektus[336]

Ezzel a dialektussal furcsán elbántak a nyelvészek. Míg Grimm szerint a franciába és a felnémetbe olvadt bele, az újabbak olyan elterjedtséget tulajdonítanak neki, amely Dünkirchentől és Amszterdamtól az Unstrutig, a Saaléig és a Rezatig, ha ugyan nem a Dunáig és telepítés folytán az Óriás-hegységig ér. Míg még az olyan nyelvész is, mint Moritz Heyne, a Hêliandnak[337] egy Werdenben készült kéziratából egy óalsófrank nyelvet konstruál, amely majdnem tiszta, igen enyhén frank színezetű ószász, Braune minden ténylegesen alsófrank dialektust egész egyszerűen hol a szászhoz, hol a németalföldihez sorol. És végül Arnold a ripuáriak hódítási területét az Ahr és a Mosel vízválasztójától északra levő vidékre korlátozza, és felteszi, hogy minden délre és délnyugatra fekvő területet először az alemannok, később kizárólag a chattok foglaltak el (utóbbiakat szintén a frankokhoz sorolja), akik eszerint alemann-chatt nyelven is beszéltek.

Mindenekelőtt vezessük vissza a frank nyelvterületet igazi határai közé. Türingia, Hessen és a Majna-Frankföld semmilyen más alapon nem támaszthatnak igényt arra, hogy oda sorolják őket, mint hogy a Karolingok idején a „francia" megjelölésben ők is bennefoglaltattak. Az a nyelv, amelyet a Spessarttól, a Vogelsbergtől és a Kahler Astentól keletre beszélnek, minden, csak nem frank. Hessennek és Türingiának megvannak a maguk önálló dialektusai, minthogy e területeket önálló törzsek lakják; a Majna-Frankföldön a vegyes szláv, türingiai és hesseni lakosság bajor és frank

elemekkel szövődött át és kialakította a maga külön dialektusát. Csak akkor lehet a nyelvnek ezt a három ágát a frankhoz sorolni, ha fő megkülönböztető jegynek azt tekintjük, hogy milyen mértékben hatolt be a felnémet mássalhangzó-eltolódás a nyelvjárásokba. De, mint látni fogjuk, éppen ez az eljárás okozza az egész zűrzavart a nem-frankoknak a frank nyelvről alkotott ítéletében.

Kezdjük a legrégibb emlékekkel, és először helyezzük kellő megvilágításba Moritz Heyne* úgynevezett óalsófrankját. A Hêliandnak Werdenben készült, most Oxfordban levő, úgynevezett Cotton-féle kézirata szerinte azért óalsófrank, mert a werdeni kolostorban, még frank területen, de a szász határ közvetlen közelében készült. A régi törzsi határ itt még ma is a Berg és Mark közötti határ; a közöttük fekvő apátságok közül Werden a Frankföldhöz, Essen Szászországhoz tartozik. Werdent egészen közelről, keleten és északon vitathatatlanul szász helységek határolják; a Ruhr és a Lippe közötti síkságon a szász nyelv helyenként majdnem egészen a Rajnáig nyomul. Az a körülmény, hogy valaki, mégpedig nyilvánvalóan egy frank ember egy szász művet Werdenben másolt le, hogy ennek a frank embernek itt-ott frank szóalakok kerültek a tollára, még korántsem elég ahhoz, hogy a másolat nyelvét franknak nyilvánítsuk. A Cotton-féle Hêliandon kívül Heyne alsófranknak tekint még néhány werdeni töredéket, amelyek ugyanazt a jelleget viselik, és egy zsoltárfordítás maradványait; ez a fordítás szerinte Aachen környékén keletkezett, Kern azonban („Glossen in der Lex Salica") egyszerűen németalföldinek nyilvánítja. Csakugyan, egyrészt teljesen németalföldi formái, de amellett igazi rajnai frank formái is vannak, sőt a felnémet mássalhangzó-eltolódás nyomait is mutatja. Nyilvánvalóan a németalföldi és a rajna-frankföldi nyelvek határán, valahol Aachen és Maastricht között keletkezett. Nyelve jóval fiatalabb, mint a két Hêliand-kéziraté.

A Cotton-féle Hêliand azonban önmagában is elegendő ahhoz, hogy az abban előforduló kevés frank forma alapján kétségtelenül megállapítsuk a frank és a szász néhány fő eltérését.

I. Valamennyi ingevon nyelvjárásban a jelentő mód jelen idejének többes számában mind a három személy egyformán végződik, mégpedig foghangra, amelyet magánhangzó előz meg; az ószászban *d*-re, az angolszászban *dh*-ra, az ófrízben *th*-ra (amely bizonyára *dh* helyett is áll). Így az ószászban *hebbiad* jelentése – wir haben, ihr habt, sie haben [nekünk van, nektek van, nekik van]; ugyanígy a *fallan*, *gawinnan* mind a három személyben egyfor-

* Moritz Heyne: „Kleine altsächsische und altniederfränkische Grammatik", Paderborn 1873. – *Engels jegyzete.*

mán *fallad, winnad* (esnek, nyernek). A harmadik személy lett uralkodó mind a három alakban, de, mint észrevehetjük, úgy, hogy a *d* vagy *dh* előtt álló *n* sajátosan ingevon módon kiesik, ami szintén mindhárom említett dialektus közös vonása. Valamennyi élő dialektus közül csak a vesztfáliai őrizte meg ezt a sajátosságot; ott még ma is így mondják: *wi, ji, se hebbed* stb. A többi szász nyelvjárás, valamint a nyugati fríz ezt már nem ismeri; ezek megkülönböztetik a három személyt.

A nyugat-rajnai zsoltárokban, akárcsak a középfelnémet nyelvben, a többes szám I. személy *-m*-re, a II. *-t*-re, a III.*-nt*-re végződik. Ezzel szemben a Cotton-féle Hêliandban a szász alakok mellett néhány egészen másféle is előfordul: *tholônd*– sie dulden [tűrnek], *gornônd* – ihr klagt [panaszkodtok], és mint felszólító mód *mârient* – verkündigt [hirdessétek], *seggient* – sagt [mondjátok], ahol a szász *tholôd, gornôt, mâriad, seggiad* alakokat kíván. Ezek nem csupán frank, hanem mindmáig igazi werdeni alakok, amelyek a bergi helyi dialektusra jellemzőek. A bergi dialektusban a jelen idő mindhárom többes számú alakja szintén egyforma, de nem *d*-re végződik, mint a szászban, hanem *nt*-re, mint a frankban. A marki *wi hebbed*-del szemben itt mindjárt a határon *wi hant*-ot mondanak, és a fenti felszólító móddal, a *seggient*-tel analóg módon *seient ens*-et, – sagt einmal [mondjátok csak]. Braune és mások azon egyszerű megfigyelés alapján, hogy itt a bergi dialektusban a három személy egyforma, az egész bergi hegyvidéket minden további nélkül szásznak nyilvánították. Az igaz, hogy a szabály a szászból került át, de sajnos, frank módon alkalmazzák, s ezzel az ellenkezőjét bizonyítja annak, amit bizonyítania kellene.

Az *n* kiesése a foghangok előtt az ingevon dialektusokban nem korlátozódik erre az esetre; az ófrízben kevésbé, ellenben az ószászban és az angolszászban elég nagymértékben elterjedt; *mudh* – Mund [száj], *kudh* – kund [ismeretes], *us* – uns [bennünket], *odhar* – ein anderer [egy másik]. A Hêliand werdeni frank másolója *odhar* helyett kétszer a frank *andar* formát használja. A werdeni adólajstromokban a *Reinswind, Meginswind* frank névalakok a szász *Reinswid* és *Meginswid* alakokkal váltakoznak. A Rajna-balparti zsoltárokban viszont mindenütt *munt, kunt, uns* szerepel, csak egyszer fordul elő az (e zsoltárok elveszett kéziratából kivont) úgynevezett Lipsius-féle glosszákban[338] *farkuntha* helyett *farkutha*, azaz *abominabiles* [gyűlöletes]. Az ószálifrank emlékek ugyancsak mindenütt megőrizték az *n*-t a *Gund, Segenand, Chlodosindis, Ansbertus* stb. nevekben, amit azonban nem kell tekintetbe venni. A modern frank dialektusokban mindenütt ott van az *n* (az egyetlen kivétel a bergi dialektusban az *os* – uns alak).

II. Azok a nyelvemlékek, amelyekből rendszerint az úgynevezett szász

nyelvtant összeállítják, mind Délnyugat-Vesztfáliából valók (Münster, Freckenhorst, Essen). Ezeknek az emlékeknek a nyelve néhány lényeges eltérést mutat nemcsak az általános ingevon formáktól, hanem olyanoktól is, amilyenek az Engernből és Osztfáliából eredő tulajdonnevekben mint valódi ószász formák ránk maradtak; feltűnően egyeznek viszont a frankkal és az ófelnémettel. Ezért e dialektus legújabb grammatikusa, Cosijn azt éppenséggel ónyugatiszásznak nevezi.

Minthogy e vizsgálatnál szinte csak latin okiratokban előforduló tulajdonnevekre vagyunk utalva, feltehetjük, hogy a nyugati és a keleti szász között nincs nagyszámú bizonyítható formai eltérés; ezek az eltérések két esetre korlátozódnak, amelyek azonban igen döntőek.

1. Az angolszászban és az ófrízben valamennyi névragozás többes birtokos esete *a*-ra, az ónyugatiszászban, ófrankban és ófelnémetben viszont *ô*-ra végződik. Melyik tehát az igazi ószász alak? Talán e nyelvjárás itt csakugyan eltér az ingevon szabálytól?

Az Engernből és Osztfáliából való okiratok adnak erre feleletet. A *Stedieraburg, Horsadal, Winethahûsen, Edingahûsun, Magathaburg* nevekben és sok más névben az összetett szó első része többes birtokos esetben áll és *a*-ra végződik. Az *a* még Vesztfáliában sem tűnt el teljesen: a freckenhorsti lajstromban[339] előfordul egyszer *Aningera-lô* és *Wernerâ-Holthûson*, és az *Osnabrück* helységnévben az *a* szintén régi többes birtokos eset.

2. Ugyanígy a gyenge hímnemű alak a frankban és az ófelnémetben egyaránt *o*-ra végződik, a gót-ingevonban viszont *a*-ra. Az ónyugatiszászban szintén *o* a szabály; tehát ismét eltérést tapasztalhatunk az ingevon szokástól. Ez azonban korántsem vonatkozik az ószászra általában. Még Vesztfáliában sem volt az *o* kivétel nélküli szabály; a freckenhorsti jegyzékben az *o* mellett számos *a*-ra végződő név szerepel már (*Siboda, Uffa, Asica, Hassa, Wenda* stb.); Wigandnál, a paderborni emlékekben[340] csaknem mindig *a* szerepel, csak egészen kivételesen *o*; osztfáliai okiratokban az *a* uralma szinte kizárólagos; így már Jakob Grimm („Geschichte der deutschen Sprache") arra a következtetésre jut, miszerint nem kétséges, hogy az *a* és függő esetben az *an* volt az eredeti szász forma, amelyet a nép minden része használt. Az *o* térhódítása az *a* helyett szintén nem korlátozódott Vesztfáliára. A XV. század elején a krónikákban stb. szereplő keleti fríz férfinevekben szinte szabályszerű az *o*: *Fokko, Occo, Enno, Smelo* stb., szemben a régebbi *a*-val, amely a nyugati frízben egyes esetekben még fennmaradt.

Tehát bizonyosra vehető, hogy a nyugati szász mindkét eltérése az ingevon szabálytól nem szász eredetű, hanem idegen befolyásnak tulajdonítható. E befolyást nagyon egyszerűen megmagyarázza az a tény, hogy Nyugat-

Szászország *azelőtt frank terület volt.* Csak a frankok fő tömegének elvonulása után nyomultak a szászok az Osningon és az Eggén át lassanként addig a vonalig, amely a Markot és Sauerlandot ma is elválasztja Bergtől és Siegerlandtól. Az ottmaradt és a szászokkal immár egybeolvadt frankok befolyása megmutatkozik abban, hogy e két esetben *a* helyett *o* áll; e befolyás még a mai dialektusokban is félreismerhetetlen.

III. A rajnai frank nyelvnek egyik sajátossága, amely a Ruhrtól a Moselig érvényesül, a kijelentő mód jelen idejű I. személyében az *n* végződés, amely leginkább olyan esetekben* maradt meg, amikor magánhangzó követi: *dat don ek* – das tue ich [ezt teszem], *ek han* – ich habe [nekem van] (bergi dialektus). Ez az igeforma kiterjedt az egész Alsó-Rajnára és a Mosel vidékére, legalább a lotaringiai határig: *don, han.* Ugyanez a sajátosság – ha nem is következetesen – már a Rajna-balparti zsoltárokban is fellelhető: *biddon* – ich bitte [kérem], *wirthon* – ich werde [fogok]. A száli nyelvjárásban nincs meg ez az *n*; ott már a legrégibb okiratban[342] ez áll: *ec forsacho* [lemondok], *gelôbo* [megfogadom]. Ez nincs meg a németalföldiben sem. Az ónyugatiszász itt annyiban tér el a franktól, hogy ezt az *n*-t csak egyetlen igeragozásban ismeri (az úgynevezett második gyenge igeragozásban): *skawôn* – ich schaue [nézek], *thionôn* – ich diene [szolgálok] stb. Az angolszászban és az ófrízben ez egészen ismeretlen. Ezért feltehetjük, hogy ez az *n* is frank maradvány az ónyugatiszászban.

Az okiratokban stb. ránk maradt számos tulajdonnéven és a Lex Salicának gyakran a felismerhetetlenségig eltorzult glosszáin kívül úgyszólván semmi sem maradt ránk a száli nyelvjárásból. Kern azonban („Die Glossen in der Lex Salica") e torzítások jelentős részét kiküszöbölte, helyreállította az egyes esetekben pontos, más esetekben nagyon valószínű szöveget és bebizonyította, hogy ezt a szöveget olyan nyelven írták, amely a közép- és újnémetalföldi közvetlen elődje. De az ilymódon rekonstruált anyag nyelvtani célra természetesen nem alkalmazható minden további nélkül. Ezenkívül csak azzal a rövid esküformulával rendelkezünk, amelyet Karlmann 743-ból származó capitularéjához csatoltak és valószínűleg a lestines-i zsinaton, tehát Belgiumban fogalmaztak meg. És itt mindjárt az elején két jellegzetes frank szóra bukkanunk: *ec forsacho* – ich entsage [lemondok]. Az ich (én) helyett *ec* a frankok között még ma is nagyon elterjedt. Ugyanígy Trierben és Luxemburgban *eich*, Kölnben és Aachenben *ech*, a bergi dialektusban *ek*. Bár az írott németalföldiben *ik* használatos, a nép szavajárásában, különösen Flandriában, elég gyakran hallani az *ek*-et. Az ószáli-

* Otfried[341] – *Engels jegyzete.*

frank nevekben, mint *Segenandus, Segemundus, Segefredus* egyöntetűen *e* kerül az *i* helyére.

A *forsacho*-ban magánhangzók között *ch* áll *g* helyett: ez az emlékekben másutt is előfordul (például *rachineburgius*), és a Pfalztól az Északi-tengerig minden frank nyelvjárás ismertetőjele. A frank nyelv e két fő ismertetőjegyére: *i* helyett gyakran *e* és magánhangzók között *g* helyett *ch*, az egyes nyelvjárások kapcsán visszatérünk.

A fenti vizsgálat eredményeként, amelyet még egybevethetünk azzal, amit Grimm a „Geschichte der deutschen Sprache" első kötetének végén az ófrankról mond, felállíthatjuk azt a tételt, amely egyébként most már aligha vitás: hogy a frank már a VI. és VII. században külön dialektus volt, amely a felnémet, tehát elsősorban alemann, és az ingevon, tehát elsősorban szász és fríz között átmenetet alkotott, s akkor még egészen a gótalnémet mássalhangzó-eltolódás fokán állt. De ha ezt elfogadjuk, ezzel elismerjük azt is, hogy a frankok nem különböző törzseknek külső körülmények hatására szövetkezett keverékét alkották, hanem külön német főtörzset, az iszkevonok törzsét, amely ugyan különböző időkben idegen alkotóelemeket fogadott be, de volt ereje ahhoz is, hogy ezeket asszimilálja. És azt is bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a frank törzs mindkét fő ága már korán külön nyelvjárást használt, hogy a dialektus szálira és ripuárira oszlott és hogy a régi nyelvjárások néhány eltérő sajátossága ma is tovább él a nép ajkán.

Térjünk most át ezekre a még élő nyelvjárásokra.

1. Afelől már nincs kétség, hogy a száli tovább él a két németalföldi nyelvjárásban, a flamandban és a hollandiban, mégpedig a legtisztábban a már a VI. század óta frankok birtokában levő területeken. Amióta ugyanis a XII., XIII. és XIV. században a nagy vihardagály majdnem egész Zeelandot elpusztította és létrehozta a Zuiderzeet, a Dollartot és a Jadet, és ezzel a frízek között a földrajzival együtt a politikai kapcsolat is megszakadt, azóta a régi fríz szabadság maradványai alulmaradtak a környező fejedelmek szorongatásával szemben és ezzel együtt a fríz nyelv is csaknem mindenütt megsemmisült. Nyugaton a németalföldi, keleten és északon a szász és a dán nyelv korlátozta szűk területre vagy szorította ki teljesen a fríz nyelvet, de ez minden esetben erős nyomokat hagyott a behatoló nyelvben. Az ófríz Zeeland és Hollandia a XVI. és XVII. században a németalföldi függetlenségi harc magjává és gerincévé vált, mint ahogyan az ország fő kereskedelmi városainak is központja volt. Kiváltképpen itt alakult ki az új-

németalföldi írott nyelv is és vett át olyan fríz elemeket, szavakat és szóformákat, amelyek a frank alaptól jól megkülönböztethetők. Másrészt keletről szász nyelv nyomult be egykor fríz és frank területre. A pontos határok megvonását át kell engednünk a részletekbe menő kutatásnak; tisztán száliak csak Belgium flamandul beszélő részei, Észak-Brabant és Utrecht, valamint Gelderland és Overijsel, a keleti, szász sávok kivételével.

A Maas menti francia és a Rajnától északra levő szász nyelvhatár között találkoznak a száliak és a ripuáriak. A választóvonalról, amelyet itt is ezután kell majd részleteiben megállapítani, a későbbiekben lesz szó. Mindenekelőtt foglalkozzunk a németalföldi nyelv nyelvtani sajátosságaival.

A magánhangzóknál elsősorban az tűnik fel, hogy igazi frank módra *e* kerül az *i* helyére: *brengen* – bringen [hoz], *ķreb* – Krippe [jászol], *hemel* – Himmel [ég, mennyország], *geweten* – Gewissen [lelkiismeret], *ben* – bin [vagyok], *stem* – Stimme [hang]. A középnémetalföldiben ez még sokkal gyakoribb: *gewes* – gewiss [bizonyosan], *es* – ist [van], *selber* – Silber [ezüst], *blent* – blind [vak], míg ugyanez újnémetalföldi nyelven: *gewis, is, zilver, blind*. Ugyanígy Gent közelében két helység van, *Destelbergen* és *Desteldonck*, ahol a Distel [bogáncs] helyett most is *Destel*-t mondanak. A tisztán frank földön keletkezett középnémetalföldi itt pontosan megegyezik a ripuárival, de már kevésbé áll ez a fríz behatásnak kitett irodalmi újnémetalföldire.

Továbbá, ugyancsak a ripuárival egyezően, *m* vagy *n* előtt, ha utána mássalhangzó következik, *u* helyett *o* áll, de nem annyira következetesen, mint a középnémetalföldiben és a ripuáriban. A *ķonst, gonst, ķond* mellett az újnémetalföldi nyelvben *kunst, gunst, kund* található; ellenben mindkettőben egyezik: *mond* – Mund [száj], *hond* – Hund [kutya], *jong* – jung [fiatal], *ons* – uns [bennünket].

A ripuáritól eltérően a hosszú *i* (*ij*) kiejtve *ei* lett, de a középnémetalföldiben, úgy látszik, ez még nem volt így. Ezt az *ei*-t azonban nem ejtik *ai*-nak, mint a felnémet *ei*-t, hanem tényleg *e*+*i*-nek, ha nem is egészen olyan tagoltan, mint például a dánok és a szlávok az *ej*-t. Hangzásban kevéssé tér el ettől a nem *ij*-nek, hanem *ei*-nek írt kettőshangzó. Ennek megfelelően a felnémet *au* helyett *ou, ouw* áll.

A ragozásból eltűnt az umlaut. A névragozásban az egyes és többes számnak, az igeragozásban a jelentő és kötő módnak ugyanaz a tőhangzója. A szóképzésben viszont az umlaut kettős alakban fordul elő: 1. az *a* a gótnál később keletkezett valamennyi dialektus közös vonásaként, az *i* közreműködésére *e*-vé változik; 2. egy a németalföldire jellemző, csak később kifejlődött formában. A középnémetalföldiben, valamint a ripuáriban még

hus – Haus [ház], *brun* – braun [barna], *rum* – geräumig [tágas], *tun* – Zaun [kerítés], a többes számban pedig *huse, brune* ismeretes. Az újnémetalföldi már csak a középnémetalföldiben és a ripuáriban ismeretlen *huis, bruin, ruin, tuin* (*ui* = felnémet *eu*) alakokat ismeri. Ezzel szemben már a középnémetalföldiben a rövid *o* (felnémet *u*) helyét *eu* foglalja el: *jeughet*, a *joghet* mellett, újnémetalföldiben *jeugd* – Jugend [ifjúság]; *doghet* – Tugend [erény], *dor* – Tür [ajtó], kor – Wahl [választás], mellettük az *eu*-val (vagy *oe*-val) képzett alakok; az újnémetalföldiben már csak *deugd, keur, deur* használatos. Ez teljesen megfelel annak, hogy az északfranciában a XII. század óta a hangsúlyos latin *o* helyén *eu* fejlődött ki. Egy harmadik esetre Kern hívja fel a figyelmet: az újnémetalföldiben *ei ê* (ee)-ből keletkezett umlaut. Az umlautnak ez a három formája mind a ripuáriban, mind a többi dialektusban ismeretlen és a németalföldinek különös ismertetőjele.

Ald, alt, old, uld, ult átalakul *oud, out*-tá. Ez az átmenet megtalálható már a középnémetalföldiben, ahol azonban a *goudin, houde, scoude* (sollte) [kellene] mellett még *guldin, hulde, sculde* is előfordul, úgyhogy körülbelül megállapítható, hogy mikor ment végbe ez a változás. Ez szintén a németalföldi jellemző sajátossága, legalábbis valamennyi kontinentális német nyelvjárással szemben; megvan azonban a lancashire-i angol dialektusban is: *gowd, howd, owd*, a *gold, hold, old* helyett.

Ami a mássalhangzókat illeti, a németalföldi nyelv nem ismeri a tiszta *g*-t (az olasz, francia vagy angol gutturális *g*-t). Ezt a mássalhangzót erősen hehezetes *gh*-nak ejtik, amely bizonyos hangkapcsolatokban nem különbözik a mély gutturális (svájci, újgörög vagy orosz) *ch*-tól. Láttuk, hogy a *g*-nek ez az átalakulása *ch*-vá már az ószálifrankban is ismeretes volt. Megtalálható a ripuárinak és az egykori frank földön kialakult szász dialektusoknak egy részében is, például a Münsterlandban, ahol, akárcsak a bergi vidéken, még a szókezdő *j* is, különösen idegen szavakban, bizonyos esetekben *ch*-nak hangzik, és Choseph-et, sőt Chahr-t (Jahr) [év] is hallhatunk. Ha M. Heyne ezt figyelembe veszi, jórészt megtakaríthatta volna azt a nehézséget, amelyet a Hêliandban a *j, g* és *ch* gyakori felcserélése és kölcsönös alliterációja okozott.

A szavak kezdetén a németalföldi helyenként megőrzi a *wr*-t: *wringen* – ringen [küzd, vív], *wreed* – grausam, hart [kegyetlen, kemény], *wreken* – rächen [megbosszul]. Ennek maradványa megtalálható a ripuáriban is.

A frízből vették át a *ken* kicsinyítő képző lágyítását tje-, je-vé: *mannetje* – Männchen [emberke], *bietje* – Bienchen [méhecske], *halsje* – Hälschen [nyakacska] stb. De megmarad a *k* is: *vrouken* – Frauchen [asszonyka], *hoeteken* – Hütchen [kalapocska]. A flamand, legalábbis a népnyelvben,

inkább megőrzi a *k*-t; a közismert brüsszeli emberkét *manneken-pis*-nek[343] hívják. A franciák tehát a flamandból vették át a *mannequin*-t [próbakisasszony], az angolok a *manikin*-t [kirakati öltöztetőbaba]. A két végződés többes száma *vroukens, mannetjes*. Ezt az *s*-t a ripuáriban ismét megtaláljuk.

A szász, sőt a skandináv dialektusokkal is közös a németalföldiben a *d* kiesése két magánhangzó, különösen két *e* között: *leder* és *leer, weder* és *weer, neder* és *neer, vader* és *vaer, moeder* és *moer* – Mutter [anya].

A németalföldi névragozásban az erős és a gyenge alakok teljes összekeveredését tapasztaljuk, és minthogy a többes számú umlaut szintén hiányzik, a németalföldi többesszám-képzés még a ripuárival vagy a szásszal is csak a legritkább esetekben egyezik és itt is a nyelv nagyon kézzelfogható ismertetőjelével van dolgunk.

A száli és a ripuári közös vonása valamennyi ingevon dialektussal az alanyeset jelének az elmaradása *er, der, wer*-nél: németalföldi nyelven *hij, de* (névelő) és *die* (mutatónévmás), *wie*.

Az igeragozás tárgyalása túlságosan messzire vezetne. Az elmondottak elegendők lesznek ahhoz, hogy a mai száli nyelvet mindenütt megkülönböztessük a szomszédos nyelvjárásoktól. A németalföldi népi nyelvjárások behatóbb vizsgálata bizonyára még egynémely fontos dolgot tár majd fel.

II. *Rajnai frank nyelvjárás.* Ezzel a kifejezéssel jelölöm az összes többi frank nyelvjárást. Ha itt a szálival a régi módszer szerint nem a ripuárit állítom szembe, úgy ennek megvan a nagyon alapos oka.

Már Arnold[344] felhívta a figyelmet arra, hogy a ripuáriak tulajdonképpen egy viszonylag szűk körzetet foglaltak el, amelynek déli határát többékevésbé az Adenau és Schleyden melletti két Reifferscheid helység jelzi. Ez annyiban helytálló, hogy ezzel a *tisztán ripuári* területet nyelvileg is elhatároljuk azoktól a területektől, amelyeket igazi ripuáriak foglaltak el más német törzsek után vagy velük egyidejűleg. Mármost minthogy az alsófrank megjelölés más jelentést nyert és ez a szálit is magában foglalja, az egészen közeli rokon nyelvjárások ama csoportjának jelölésére, amely a száli nyelvhatártól eddig a vonalig terjed, csupán a szűkebb értelemben vett ripuári szót használhatom.

1. *Ripuári nyelvjárás.* A nyelvjárások e csoportját a szálitól elválasztó határvonal korántsem esik egybe a holland-német határral. Ellenkezőleg, a szálihoz tartozik a Rajna jobbpartján még Rees körzet legnagyobb része, ahol a Wesel vidékén a száli, a ripuári és a szász találkoznak. A balparton a száli Kleve és Geldern vidéke, körülbelül addig a vonalig, amely a Rajnától, Xanten és Wesel között, dél felé a Mörstől nyugatra fekvő Vluyn faluig és innen délnyugatra Venlóig húzható. Pontosabb határmegállapítás csak a

helyszínen lehetséges, minthogy nemcsak Geldern, hanem Mörs grófság sok évi holland igazgatása következtében sok ripuári név száli-németalföldi alakban rögződött a térképen.

Venlo vidékétől felfelé a Maas jobbpartjának legnagyobb része a jelek szerint ripuári, úgyhogy a politikai határ itt sehol sem száli, hanem mindig ripuári területen halad át, és ez a határ majdnem Maastrichtig terjed. Itt, holland területen, nagy számban fordulnak elő *heim*-re (nem *hem*-re) és a sajátosan ripuári *ich*-re, lejjebb délen pedig már a mássalhangzó-eltolódásos *broich*-ra (hollandul *broek*-re) végződő nevek, például *Dallenbroich* Roermond mellett; hasonlóképpen *rade* végződésűeket is találunk (*Bingelrade* Sittard mellett, mellette *Amstenrade*, *Hobbelrade* és 6–7 más név); a Belgiumhoz került kis darab német terület a Maastól jobbra egészen ripuári (v. ö. *Krützenberg* a Maastól 9 kilométernyire, és *Kruisberg* Venlótól északra). Sőt a Maastól balra a belga úgynevezett Limburgban a következő neveket találom: *Kessenich*, Maaseyk mellett, *Stockheim* és *Reckheim* a Maas partján, *Gellik*, Maastricht mellett, annak bizonyítékául, hogy itt nem tisztán száli lakosság él.

Szászország irányába a ripuári határ Wesel környékéről délkelet felé halad, egyre távolodik a Rajnától és a frankföldi Ruhr menti Mülheim és Werden, valamint a szászországi Essen között Berg és Mark határáig megy, amely még ma is a Rajna-tartomány és Vesztfália határa. Az utóbbit csak Olpétől délre hagyja el, ahonnan kelet felé tartva elválasztja a frank Siegerlandot a szász Sauerlandtól. Távolabb keletre hamarosan a hesseni nyelvjárás területe kezdődik.

Az általam középső-franknak nevezett nyelvjárást elválasztó és előbb említett déli határ körülbelül megegyezik a régi Gauok: Avalgau, Bonngau és Eiflia déli határaival, és innen nyugatra halad a vallon nyelvterület felé, inkább valamelyest délnek tartva. Az ekként körülírt terület magában foglalja a régi nagy Ribuaria-Gaut és vele az északon és nyugaton határos Gauok egyes részeit.

Mint már mondottuk, a ripuári sok vonatkozásban egyezik a németalföldivel, de úgy, hogy a középnémetalföldi közelebb áll hozzá, mint az újnémetalföldi. Ezzel, vagyis az újnémetalföldivel egyezik az *ei* ripuári ejtése = *e*+*i* és *au* helyett *ou*, az *i* átalakulása *e*-vé, ami a ripuáriban és a középnémetalföldiben még sokkal messzebbmenő, mint az újnémetalföldiben: A középnémetalföldi *gewes*, *es*, *blend*, *selver* (Silber) [ezüst] még ma is hamisítatlanul ripuárinak számít. Ugyanígy az *u* az *m* és az *n* előtt, ha ezeket mássalhangzó követi, következetesen *o*-vá változik: *jong*, *lomp*, *domm*, *konst*. Ha ez a következő mássalhangzó *d* vagy *t*, úgy ez néhány

nyelvjárásban *g* vagy *ķ* lesz, például: *honķ* – Hund [kutya], többes szám *höng*, ahol is a *g*-vé lágyulás a kiesett *e* végmagánhangzó utóhatása.

Ezzel szemben a ripuáriban az umlaut-viszonyok élesen különböznek a németalföldiektől; egészben véve a felnémettel és egyes kivételekben (például *hanen* Hähne [kakasok] helyett) a szásszal egyeznek.

A szó eleji *wr fr*-ré fortizálódott, megmaradt a *fringen* – auswringen szóban [kendőből vizet kifacsarni], és a frêd (hollandul *wreed*) szóban, ami edzettet jelent.

Az *er, der, wer* helyett *hê, dê, wê* áll.

A névragozás középütt áll a felnémet és a szász között. Gyakoriak az *s*-szel történő többesszám-képzések, de majdnem sohasem egyeznek a németalföldivel; ez az *s* a felnémet helyi nyelvjárásaiban, helyesen emlékeztetve a nyelv fejlődésére, *r*-ré alakul át.

A *ķen, chen* kicsinyítő képző *n* után *schen*-né változik: *männschen*; a többes szám, akárcsak a németalföldiben, *s*-re végződik (männsches). Mindkét alak egészen Lotaringia belsejéig nyomon követhető.

S, st, d, t, z előtt az *r* kiesik, az előtte levő magánhangzó egyes nyelvjárásokban rövid marad, másokban meghosszabbodik. Így a hart [kemény]-ből *hatt* (bergi dialektus), *haad* (kölni dialektus) lesz. Azonkívül felnémet befolyás következtében az *st*-ből *scht* lesz: Durst [szomjúság] – *doascht* a bergi, *doscht* a kölni dialektusban.

Ugyancsak felnémet hatásra a szókezdő *sl, sw, st, sp* átalakult *schl*-lé stb.

Akárcsak a németalföldiben, a ripuáriban sem ismeretes a tiszta *g*. A száli határ környékén használatos nyelvjárások egy részében, mint például a bergiben, a szó elején és közepén *g* helyett ugyancsak hehezett *gh*-t ejtenek, de lágyabban, mint a németalföldiben. A többi *j*-t ejt. A szó végén a *g*-t mindenütt *ch*-nak ejtik, de nem úgy, mint a kemény németalföldit, hanem mint a lágy rajnai-frank *ch*-t, amely keményebb *j*-nek hangzik. A ripuári nyelvjárás lényegében alnémet jellegét tanúsítják az olyan kifejezések, mint *boven*, oben [fent] helyett.

A néma mássalhangzók többsége mindenütt a mássalhangzó-eltolódás első fokán áll. Csak a *t*-nél és a szóközépi és szóvégi *ķ*-nál, néha pedig a *p*-nél következett be a déli nyelvjárásokban a felnémet mássalhangzó-eltolódás; *lôsze*-t mondanak *lôten* (lassen) [hagy] helyett, *holz*-ot *holt* [fa] helyett, *rîch*-et *rîķ* (reich) [gazdag] helyett, *êch*-et *eķ* (ich) [én] és *pief*-et *pîpe* (Pfeife) [pipa] helyett. De az *et, dat, wat* és néhány más szó marad.

A felnémet mássalhangzó-eltolódásnak három esetben és még csak nem is következetesen végbement behatolására alapozzák a középső- és alsófrank nyelvjárások szokásos elhatárolását. Ilymódon azonban a nyelvjárások-

nak, miként kimutattuk, bizonyos hangviszonyoknál fogva összetartozó és még a néptudatban is összetartozóként elismert csoportját önkényesen és egy itt merőben véletlenül előforduló ismertetőjegy alapján szétszakítják.

Mint mondom, merőben véletlenül előforduló. A többi középnémet dialektus, a hesseni, a türingiai, a felsőszász stb., mindegyik külön-külön a felnémet mássalhangzó-eltolódásnak egy nagyjából meghatározott fokán áll. Az alsószász határon talán valamivel kisebb, a felnémet határon talán valamivel nagyobb ez az eltolódás, de ez legfeljebb helyi eltéréseket indokol. Ezzel szemben a frankban az Északi-tengernél, a Maasnál és az Alsó-Rajnánál nincsen mássalhangzó-eltolódás, az alemanni határon pedig ez a mássalhangzó-eltolódás szinte teljesen alemann jellegű; legalább három középfok van. A mássalhangzó-eltolódás tehát behatolt a már önállóan kialakult rajnai frank nyelvjárásba és azt több részre szakította. Egyáltalán nem szükségszerű, hogy e mássalhangzó-eltolódás utolsó nyoma egy már korábban létezett külön nyelvjárási csoport határán vesszen el, elhalhat egy ilyen csoporton belül is, és csakugyan ez történik. Ezzel szemben, amint ez majd kitűnik, a mássalhangzó-eltolódás ténylegesen nyelvjáráskép̈ző befolyása egymástól már előzőleg különböző két nyelvjárási csoport határán csakugyan megszűnik. És az *schl, schw* stb., a szóvégi *scht* vajon nem szintén a felnémetből került-e hozzánk és ráadásul még sokkal később? Ez azonban – legalábbis az előbbi – még Vesztfáliába is mélyen behatol.

A ripuári nyelvjárások szilárd csoportot alkottak, jóval mielőtt egy részük a *t*, a szóközi és szóvégi *k* és *p* mássalhangzó-eltolódását elsajátította. Hogy milyen mértékben tudott ez a változás a csoporton belül tért hódítani, az csoportonként tisztán véletlenszerű volt és marad. A neussi nyelvjárás, bizonyos csekélységektől eltekintve, amelyeket az idegen meg se hall, azonos a krefeldivel és a münchen-gladbachival. Mégis az egyik állítólag középső-frank, a másik alsófrank. A bergi iparvidék nyelvjárása észrevétlen fokozatossággal átmegy a délnyugati Rajna-síkság nyelvjárásába. Pedig állítólag két teljesen különböző csoportba tartoznak. Bárki, aki magában az országban otthon van, nyilvánvalónak találja, hogy itt a szobatudomány az általa kevéssé vagy egyáltalán nem ismert élő népi nyelvjárásokat belekényszeríti az a priori[248] kiagyalt ismérvek Prokrusztész-ágyába.

És mit eredményez ez a pusztán külső megkülönböztetés? Azt, hogy a délripuári nyelvjárásokat középső-frank néven összedobják más nyelvjárásokkal, amelyektől, mint látni fogjuk, sokkal távolabb állnak, mint az úgynevezett alsófrankoktól. És hogy másrészt egy keskeny sáv marad, amellyel nem tudnak mit kezdeni, és végül kénytelenek egy darabot szász-

nak, egy másikat meg németalföldinek nyilvánítani, ami élesen ellentmond az e nyelvjárásokat illető tényállásnak.

Vegyük például a bergi dialektust, melyet Braune röviden és bizonyossággal szásznak nevez. A bergi dialektus, mint láttuk, a jelentő mód jelen idejének többes számát mind a három személyben egyformán képzi, de ősi frank módon *nt*-vel. *M* és *n* előtt, ha mássalhangzó követi, *u* helyett mindig *o* áll, ami ugyanazon Braune szerint határozottan nem jellemző a szászra és sajátosan alsófrank. A bergi nyelvjárás valamennyi fent említett ripuári jellegzetességében egyezik a többi ripuári nyelvjárással. Faluról falura, tanyáról tanyára haladva észrevétlenül átmegy a Rajna-síkság nyelvjárásába, míg a vesztfáliai határon már a legélesebben elkülönül a szász dialektustól. Talán egész Németországban sehol nincs ilyen átmenet nélküli nyelvi határvonal, mint itt. És micsoda különbség a nyelvben! Mintha az egész magánhangzó-rendszert felforgatták volna; az éles alsófrank *ei* közvetlen ellenpárja a legszélesebb *ai*, ugyanígy az *ou* ellenpárja az *au*; a sok diftongus és félmagánhangzó egyike sem egyezik; itt *sch*, mint Németország többi részében, ott *s+ch*, mint Hollandiában; itt *wi hant*, ott *wi hebbed*; itt a többesként használt duális alakok *get* és *enk*, ihr und euch [ti és nektek, benneteket], ott csak *ji*, *i* és *jü*, *ü*; itt a Sperling [veréb] neve *Môsche*, mint a köznapi ripuáriban, ott *Lüning*, mint a köznapi vesztfáliai nyelvjárásban. A bergi dialektusra különösen jellemző egyéb sajátosságokról, amelyek itt a határon szintén hirtelen eltűnnek, nem is szólunk.

Az idegen akkor érti meg leginkább egy dialektus sajátosságát, ha nem ezen a tájnyelven szólnak hozzá, hanem a számára érthető irodalmi német nyelven, amely nálunk németeknél többnyire erősen magán viseli a tájnyelv hatását. Akkor azonban a nem odavalósi egyáltalában nem tudja megkülönböztetni a bergi iparvidék állítólag szász lakóját a Rajna-síkság állítólag középső-frank lakójától, hacsak nem annak alapján, hogy az egyik valamivel keményebb hehezett *gh*-t ejt ott, ahol a másik *j*-t. De aki a bergi Heckinghausból (Oberbarmenből, a Wupper balpartjáról) való, a köznapi életben használatos helyi német irodalmi nyelv tekintetében is távolabb áll az alig egy kilométerrel keletebbre lakó Mark-beli langerfelditől, mint a heckinghausi és a koblenzi, nem is szólva az aacheniről vagy a bonniról.

Maga a rajnai frank olyan kevéssé érzi a *t* és a szóvégi *k* eltolódásának térhódítását nyelvi választóvonalnak, hogy még számára egészen ismerős területen is először gondolkodnia kell azon, hogy hol is van a határ a *t* és a *z*, a *k* és a *ch* között, s hogyha átlépi ezt a határvonalat, az egyiket majdnem olyan könnyen ejti, mint a másikat. Ezt még megkönnyíti számára a nyelvjárásokba bekerült sok felnémet szó, amelyekben az *sz*, *z*, *ch* és *f* eltolódott.

Döntő példát szolgáltat a XIV. századból származó régi bergi bírósági rendtartás (Lacomblet, „Archiv", I. 79. skk. old.). Ebben e szavak találhatók: *zo, uiss* (aus) [-ból, -ből], *zween* [kettőnek], *bezahlen* [megfizet]; mellettük ugyanabban a mondatban *setten* [ültet], *dat nutteste* (nützeste) [a leghasznosabb]; ugyanúgy *Sache* [dolog], *redelich* [tisztességes] a *reicket* (reicht) [elér, odaér] mellett; *upladen* [felrak], *upheven* [felemel], *hulper* (Helfer) [a segítő] a *verkouffen* [elad] mellett. Egy másik bekezdésben, a 85. oldalon, felváltva még *zo* és *tho* – zu [-hoz, -hez, -höz] is áll. Egyszóval, a hegyvidék és a síkság nyelvjárásai folyvást váltakoznak, anélkül, hogy a másolót ez a legcsekélyebb mértékben is zavarná. Mint mindig, ez az utolsó hullám, amellyel a felnémet mássalhangzó-eltolódás a frank területet elárasztja, egyszersmind a leggyengébb és legsekélyesebb is. Bizonyára érdekes megjelölni azt a vonalat, ameddig terjed. De ez a vonal nem lehet valamely dialektus határa; nem képes arra, hogy régi és egymással közeli rokon nyelvjárások önálló csoportját szétszakítsa és ürügyet szolgáltasson arra, hogy az erőszakkal szétválasztott töredékeket, minden nyelvi ténynek ellentmondva, távolabbi csoportokba sorolják.

2. *Középső-frank nyelvjárás.* A mondottakból magától értetődően következik, hogy a középső-frank északi határát jóval délebbre helyezem, mint ahogy az rendszerint szokás.

Az a tény, hogy a Rajna-balparti középső-frank földsáv Chlodwig idejében *a jelek szerint* az alemannok birtokában volt, Arnoldot arra készteti, hogy az ottani helységnevekben alemann település nyomait kutassa; arra az eredményre jut, hogy a Köln–Aachen-i vonalig terjedő területen frankok előtti alemann lakosság mutatható ki; e nyomok természetesen délen a legszámosabbak, észak felé pedig egyre ritkábbak. A helységnevek, mint mondja, arra vallanak, hogy az alemannok ideiglenesen előrenyomultak Koblenzen és Aachenen túlra és hosszabb ideig birtokukban tartották a Wetteraut és Nassau déli területeit. Az igazi alemann módra *-ach, -brunen, -felden, -hofen, -ingen, -schwand, -stetten, -wangen* és *-weiler* végződésekkel ellátott nevek ugyanis, amelyek tisztán frank területen sehol sem fordulnak elő, Elzásztól kezdődően elszórtan az egész Pfalz, a rajnai Hessen és a rajnai Poroszország területén megtalálhatók és csak észak felé válnak egyre ritkábbakká, mindinkább átadva helyüket a *-bach, -berg, -dorf, -born, -feld, -hausen, -heim* és *-scheid* végű, főleg frank neveknek („Deutsche Urzeit"[344]).

Vizsgáljuk meg először a középső-frank terület állítólagosan alemann neveit. A Reymann-féle térképen[345] (amelyet, hadd szögezzem le egyszer és mindenkorra, itt használok), sehol sem találkoztam *-brunen, -stetten, -felden, -wangen* végződésekkel. Egyszer fordul elő a *-schwand* végződés: *Metzel-*

schwander Hof Winnweiler mellett, és aztán még *Schwanden*, Landstuhltól északra. Tehát mind a kétszer a felsőfrank Pfalzban, amellyel itt még nem foglalkozunk. Az *-ach* végződésre példa a Rajna mentén *Kreuznach*, *Bacharach*, *Hirzenach* St. Goar mellett, *Rübenach* Koblenz mellett (a Spruner-Menke-féle Gau-térképen mint *Ribiniacus* szerepel), *Andernach* (a rómaiaknál *Antunnacum*), mellette *Wassenach*. Minthogy az egész Rajna-balparton a római időben az *-acum* latinosított kelta végződés általánosan előfordul – *Tolbiacum* – *Zülpich*, *Juliacum* – *Jülich*, *Tiberiacum* – *Ziewerich* Bergheim mellett, *Mederiacum* –, így ezeknek az eseteknek a többségében legfeljebb alemann befolyásra az *-ich* helyett az *-ach* forma előfordulása utalhat. Egyedül csak *Hirzenach* (= Hirschenbach) feltétlenül német, és ezt a Gau-térkép szerint azelőtt *Hirzenowe*-nak = Hirschenau, nem pedig Hirschenbach-nak hívták. De hogyan magyarázzuk meg akkor *Wallach*-ot, amely Büderich és Rheinberg között, a száli határ közvetlen közelében fekszik? Hiszen ez bizonyosan nem alemann.

A Mosel-vidéken is előfordul néhány *-ach*: *Irmenach* Bernkasteltól keletre, *Waldrach*, *Crettnach* Trier mellett, *Mettlach* a Sarr partján. Luxemburgban *Echternach*, *Medernach*, *Kanach*; Lotaringiában csak a Mosel jobbpartján: *Montenach*, *Rodlach*, *Brettnach*. Még ha elfogadjuk is, hogy mindezek a nevek alemann településre utalnak, ez akkor is csak igen gyér lehetett, és ráadásul nem terjedt túl a középső-frank terület legdélibb részén.

Marad a *-weiler*, *-hofen* és *-ingen*, amelyeket behatóbban meg kell vizsgálnunk.

Először is a *-weiler* végződés nem feltétlenül alemann, hanem a provinciális-latin *villarium*, *villare*-nak felel meg és legfeljebb egészen kivételesen fordul elő a római birodalom régi határain kívül. Nem a *villare weiler*-ré németesítése volt az alemannok privilégiuma, hanem csupán az az előszeretet, amellyel ezt a végződést új települések neveiben is tömegesen alkalmazták. A római *villaria* végződést, ha ilyen akadt, a frankok is kénytelenek voltak *wilare*-ra, később *weiler*-re németesíteni, vagy egészen elhagyni. Valószínűleg hol az egyiket tették, hol a másikat, mint ahogyan bizonyára új településeknek is itt-ott *-weiler* végződésű neveket adtak, csak sokkal ritkábban, mint az alemannok. Arnold az Aachen melletti *Eschweilertől*, valamint *Ahrweilertől* északra nem talál jelentős helységeket, amelyeknek a neve *-weiler*-re végződne. De a helységek mai jelentősége nem tartozik a tárgyhoz, a tény az, hogy a Rajna balpartján a *-weiler*-ek észak felé egészen a száli határig terjednek (*Garzweiler* és *Holzweiler* öt mérföldnyire sincsenek Gelderland legközelebbi olyan helységétől, ahol németalföldi nyelven

beszélnek) – *Eschweiler* és *Ahrweiler* vonalától északra legalább húsz van belőlük. Érthető módon a leggyakoribbak a Maastrichttől Jülichen át Kölnbe vezető régi római út közelében, sőt kettő közülük, *Wallwiller* és *Nyswiller*, holland területen van; vajon ezek is alemann települések?

Tovább délre, az Eifelben, majdnem egyáltalában nem fordulnak elő, Malmedy körzetében (Reymann, 159. szám) egyetlenegyszer sem. Luxemburgban is ritkák, ugyanez áll a Mosel alsó folyására és felfelé egészen a Hunsrück gerincéig. Ellenben a Mosel felső folyásánál, a folyó mindkét oldalán gyakran feltűnnek, kelet felé mind gyakoribbá válnak és Saarlouis-tól keletre egyre inkább ez az uralkodó végződés. Itt azonban már felsőfrank nyelvterület kezdődik, és itt senki sem vitatja, hogy az alemannok a frankok előtt szállták meg az országot.

A középső-frank és a ripuári területen tehát a *-weiler*-ek épp oly kevéssé bizonyítanak alemann települést, mint a sok *-viller* Franciaországban.

Térjünk át a *-hofen*-ra. Ez a végződés még kevésbé kizárólag alemann. Előfordul az egész frank területen, beleértve a mai Vesztfáliát, amelyet később a szászok foglaltak el. Vegyünk csak néhány példát a Rajna jobbpartjáról: *Wehofen* Ruhrort mellett, *Mellinghofen* és *Eppinghofen* Duisburg mellett, *Benninghofen* Mettmann mellett, egy másik *Eppinghofen* Dinslaken mellett, Vesztfáliában *Kellinghofen* Dorsten mellett, *Westhofen* Castrop mellett, *Wellinghofen*, *Wichlinghofen*, *Niederhofen*, két *Benninghofen*, *Berghofen*, *Westhofen*, *Wandhofen*, mind a Hellwegben stb. A pogány időkben épült *Ereshofen* az Agger partján, *Martis villa**, és már a hadisten neve – *Eru* – is mutatja, hogy itt nem képzelhetők el alemannok; ezek *tiuwârinak* nevezték magukat, tehát az istent nem *Eru*-nak, hanem *Tiu*-nak nevezték, ebből később mássalhangzó-eltolódás folytán *Ziu* lett.

A Rajna balpartján még rosszabbul áll a *-hofen* alemann eredetének ügye. Itt, Xantentól délkeletre, megint van egy *Eppinghofen*, amely tehát talán már szálinak minősíthető, és ettől délre az egész ripuári vidéken hemzseg a *-hofen*, egyedülálló tanyák esetében pedig a *-hof*. De menjünk csak száli földre, ott lesz csak súlyos a helyzet. A Maast a francia nyelvhatártól kezdve mindkét partján *-hofen*-ok kísérik. A rövidség kedvéért mindjárt átmegyünk a nyugati partra. Hollandiában és Belgiumban legalább hét *Ophovent* találunk, Hollandiában *Kinckhovent* stb.; Belgium esetében nézzük először Löwen körzetét (Reymann, 139. szám). Van itt *Ruykhoven*, *Schalkhoven*, *Bommershoven*, *Wintershoven*, *Mettecoven*, *Helshoven*, *Engel-*

* – Mars városa – *Szerk.*

manshoven Tongern közelében; *Zonhoven, Reekhoven, Konings-Hoven* Hasselt mellett; tovább nyugat felé *Bogenhoven, Schuerhoven, Nieuwenhoven, Gippershoven, Baulershoven* St. Truyen mellett; a legnyugatibb ponton *Gussenhoven* és *Droenhoven* Tirlemonttól (Thienen) keletre és északkeletre. Turnhout körzetében (120. szám) legalább 33 *-hoven* van, a legtöbb belga területen. Tovább délnyugat felé a *-hove* (a részeseset *-n*-je itt rendszerint hiányzik) végigvonul az egész francia nyelvhatáron; *Heerlinkhové*-től és *Nieuwenhové*-től, *Ninove* mellett, amely maga is romanizált – *hove* – a közbülső, szám szerint körülbelül 10 tagot elhagyom – *Ghyverinckhové*-ig és *Pollinchové*-ig, Dixmuyden közelében, és *Volkerinckhové*-ig, a francia Flandriában találhatók St. Omer közelében. Háromszor fordul elő *Nieuwenhove*, ami azt bizonyítja, hogy ez a végződés még elevenen él a népben. Emellett igen sok magános tanya neve végződik *-hof*-ra. Eszerint alkothatunk ítéletet a *-hofen* állítólag kizárólagosan alemann jellegéről.

Végül nézzük meg az *-ingen*-t. Az azonos eredetnek *-ing, -ung*-gal történő jelölése valamennyi germán népnél közös. Minthogy a letelepedés nemzetségek szerint történt, ez a végződés mindenütt jelentős szerepet játszik a helységnevekben. Néhol többes birtokosesetben kapcsolódik egy helyi végződéshez: *Wolvaradingahusun* Minden közelében, *Snotingaham* (*Nottingham*) Angliában. Néhol önmagában áll a többes szám a helység megjelölésére: *Flissinghe* (Vlissingen), *Phladirtinga* (Vlaardingen), *Crastlingi* a holland Frieslandban, *Grupilinga, Britlinga, Otlinga* az ószász területen. Ezek a nevek ma többnyire a részesesetre rövidülnek és *-ingen*-re, ritkábban *-ing*-re végződnek. A legtöbb nép mindkét alkalmazási módot ismeri és használja; az alemannok, úgy látszik, túlnyomóan az utóbbit használják, legalábbis most. A Lörrach melletti *Rümmingen* azelőtti (764-beli) neve *Romaninchova* volt, úgyhogy a sváb *-ingen*-ek néha szintén csak újabb eredetűek (Mone, „Urzeit des badischen Landes", I. 213. old.). A svájci *-kon* és *-kofen* majdnem mindenütt az *-inghofen* összevonása: *Zollinchovon – Zollikofen, Smarinchowa – Schmerikon* stb. V. ö. F. Beust, „Historischer Atlas des Kantons Zürich", ahol tucatjával találhatók az alemann kort ábrázoló 3. számú térképen. De minthogy e végződések a frankoknál, szászoknál és frízeknél is előfordulnak, nagy merészség az *-ingen* végű helységnevek előfordulásából mindjárt alemann településre következtetni.

Az imént felsorolt nevek azt bizonyítják, hogy az *-ingas* (többes alanyeset) és *-ingum-, -ingon* (többes részeseset) végződésű nevek mind a frízeknél, mind a szászoknál, a Scheldétől az Elbáig, nem voltak szokatlanok. Az *-ingen* még ma sem ritka Alsószászország egész területén, Vesztfáliában,

a Ruhr mindkét partján, csupán az Unna-Soest vonaltól délre, az *-ingsen* és *-inghausen* mellett legalább tizenkét *-ingen* van. És ameddig csak a frank terület terjed, mindig találunk *-ingen* végű neveket.

A Rajna jobbpartján először Hollandiában ott van a Rajna-parti *Wageningen* és az Ijssel-parti *Genderingen* (az esetleges fríz neveket mind kizárjuk), Bergben *Huckingen*, *Ratingen*, *Ehingen* (közvetlenül mögöttük szász területen *Hattingen*, *Sodingen*, *Ummingen*), Werdennél *Heisingen* (amelyet Grimm Tacitus *Silva Caesiá*-jából származtat, amely tehát eszerint ősrégi), *Solingen*, *Husingen*, *Leichlingen* (a Gau-térképen *Leigelingon*, tehát közel ezer esztendős), *Quettingen* és a Sieg partján *Bödingen* és *Röcklingen*, nem számítva két nevet, amelyek *-ing*-re végződnek. A Rheinbrohl melletti *Hönningen* és *Ellingen* a Wied partján megteremtik a kapcsolatot a Rajna, a Lahn és a Dill közötti térséggel, ahol, ha keveset mondunk, 12 *-ingen*-t számlálunk. Nincs célja, hogy délebbre menjünk, mert itt kezdődik az a vidék, amely kétségtelenül megélt egy alemann települési korszakot.

A Rajnától balra, Hollandiában van *Millingen* Nijmegen fölött, *Lüttingen* Xanten alatt, még egyszer *Millingen* Rheinberg alatt, azután *Kippingen*, *Rödingen*, *Höningen*, *Worringen*, *Fühlingen*, mind Kölnnél északabbra, *Wesselingen* és *Köttingen* Brühl mellett. Innen az *-ingen* végződésű nevek két irányt követnek. A Magas Eifelben ritkán fordulnak elő; Malmedynél, a francia nyelvi határon találjuk: *Büllingen*-t, *Hünningen*-t, *Mürringen*-t, *Iveldingen*-t, *Eibertingen*-t, amelyek átmenetet alkotnak a Luxemburgban, valamint a Mosel porosz és lotaringiai felső szakaszán igen nagy számban előforduló *-ingen*-ekhez. Egy másik összekötővonal a Rajna mentén és az oldalsó völgyek (az Ahr vidékén 7–8), végül a Mosel völgye mentén szintén a Trier fölötti vidék felé halad, ahol az *-ingen*-ek túlsúlyban vannak, de előbb a *-weiler*-ek, aztán pedig a *-heim*-ek elválasztják őket az alemann-sváb *-ingen*-ek nagy tömegétől. Ha tehát Arnold követelése szerint „minden körülményt összefüggésében mérlegelünk", akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a felsőnémet Mosel-vidék *-ingen*-jei frank, nem pedig alemann eredetűek.

Hogy milyen kevéssé szorulunk itt alemann segítségre, az akkor lesz csak igazán világos, ha az *-ingen*-ek nyomát az Aachen melletti francia-ripuári nyelvi határtól száli területre követjük. A Maastól nyugatra, Maaseyknél van *Geystingen*, még nyugatabbra, Brée közelében, *Gerdingen*. Azután, ha ismét kezünkbe vesszük a 139. számú körzet, Löwen térképét, a következő neveket találjuk: *Mopertingen*, *Vlytingen*, *Rixingen*, *Aerdelingen*, *Grimmersingen*, *Gravelingen*, *Ordange* (Ordingen helyett), *Bevingen*,

Hatingen, *Buvingen*, *Hundelingen*, *Bovelingen*, *Curange*, *Raepertingen*, *Boswinningen*, *Wimmertingen* és másokat Tongern, St. Truyen és Hasselt vidékén. A legnyugatibbak, nem messze Löwentől: *Willebringen*, *Redingen*, *Grinningen*. Itt látszólag megszakad a kapcsolat. Ha azonban átmegyünk arra a területre, ahol most franciául beszélnek, de a VI–IX. században még folyt a harc a két nyelv között, akkor a Maastól kezdve egész övezetnyi franciásított *-ange*-t találunk; ez a forma Lotaringiában és Luxemburgban is az *-ingen*-nek felel meg; keletről nyugatra haladva itt található: *Ballenge*, *Roclenge*, *Ortrange*, *Lantremange*, *Roclange*, *Libertange*, *Noderange*, *Herdange*, *Oderinge*, *Odange*, *Gobertang*, *Wahenges*; valamivel nyugatabbra *Louvrenge* Wavre mellett és *Revelinge* Waterloo-nál megteremtik a kapcsolatot *Huysinghen*-nel és *Buisinghen*-nel, egy több mint húsz *-inghen*-ből álló csoport első állomásaival; ez a csoport Brüsszeltől délnyugatra Haltól Grammontig a nyelvi határ mentén helyezkedik el. És végül francia Flandriában található: *Gravelingen*, *Wulverdinghe* (tehát egészen az ószász *Wolvaradinges-hûsun*), *Leubringhen*, *Leulinghen*, *Bonninghen*, *Peuplingue*, *Hardinghen*, *Hermelinghen*, St. Omer közelében és Boulogne mögöttig: *Herbinghen*, *Hocquinghen*, *Velinghen*, *Lottinghen*, *Ardinghen*, amelyek mind élesen elválnak az *-inghem* (*-ingheim*) végű, ugyanazon a vidéken még nagy számban előforduló nevektől.

Tehát a három végződés, amelyeket Arnold sajátosan alemann-nak tart, ugyanúgy franknak is bizonyultak, és meghiúsultnak kell tekintenünk az arra irányuló kísérletet, hogy e nevek alapján bebizonyítsuk: a középső-frank területen a frank település *előtt* alemann település volt. Emellett még mindig feltehető e terület délkeleti részén egy nem nagyon erős alemann elem lehetősége.

Az alemannoktól Arnold a chattokhoz vezet bennünket. Állítólag az alemannok mellett, a tulajdonképpeni ripuáriak kizárásával lassanként ezek foglalták el a Ribuaria-Gau-tól délre eső területet, tehát azt, amelyet középső- és felsőfranknak nevezünk. Ezt is azokkal a hesseni helységnevekkel indokolja, amelyek az alemannok mellett ezen a vidéken találhatók:

> „A helységnevek megegyezése a Rajnán innen és túl, egészen az alemann határig, olyan különös és feltűnő, hogy ha ez véletlen, úgy az valóságos csoda volna, viszont egészen természetesnek látszik, mihelyt feltesszük, hogy a bevándorlók hazai helységneveiket adták az új lakóhelyüknek is, ahogyan az Amerikában még ma is állandóan történik."

E tétel ellen nem sokat szólhatunk. Annál többet ama végkövetkeztetés ellen, hogy a tulajdonképpeni ripuáriaknak semmi közük sem volt az

egész középső- és felsőfrank terület betelepítéséhez és hogy itt csak alemannokat és chattokat találunk. Úgy látszik, hogy a hazájukból nyugatra vonult chattok legtöbbje már kezdettől fogva (tehát már a batávok, a kanninefatok és a chattuárok) csatlakozott az iszkevonokhoz; hová is fordultak volna? Időszámításunk első két évszázadában a chattok csak a hátuk mögött letelepedett türingiaiak révén álltak kapcsolatban a többi herminonnal; egyik oldalukon ingevon cheruszkok, a másikon iszkevonok és előttük rómaiaik voltak. A herminon törzsek, amelyek később egyesülve alemannokként szerepelnek, Germánia belső területéről jöttek, a türingiaiak és más népek évszázadok óta elválasztották őket a chattoktól, és ezek sokkal idegenebbek lettek számukra, mint az iszkevon frankok, akikhez több száz éves fegyverbarátság fűzte őket. Az tehát kétségtelen, hogy a chattoknak részük volt a kérdéses földsáv elfoglalásában. Az azonban kétséges, hogy a ripuáriak ebből kimaradtak-e. Ez csak akkor lenne bebizonyított tény, ha itt nem fordulnának elő sajátosan ripuári nevek. Ám ennek az ellenkezője áll fenn.

Az Arnold szerint sajátosan frank végződések között a *-hausen* frankoknál, szászoknál, hessenieknél és türingiaiaknál közös; a *-heim* a száliban *ham*, a *-bach* a száliban és az alsó-ripuári-frankban *-beek*; a többiek közül csak a *-scheid* tényleg jellemző. Ez éppúgy sajátosan ripuári, mint az *-ich*, a *-rath* vagy a *-rade* és a *-siepen*. Mindkét frank nyelvjárásban közös továbbá a *-loo* (*loh*), a *-donk* és a *-bruch* vagy *-broich* (a száliban *-broek*).

A -scheid csak hegyvidéken fordul elő és rendszerint vízválasztónál levő helységek nevében. Ezt a végződést a frankok az egész vesztfáliai Sauerlandban hátrahagyták, egészen a hesseni határig, ahol már csak mint hegynév fordul elő a Korbachtól keletre eső vidékig. A Ruhrnál az ófrank *-scheid*-del szemben a szászosított *-schede* végződés jelenik meg: *Melschede*, *Selschede*, *Meschede*, közvetlenül mellettük *Langscheid*, *Ramscheid*, *Bremscheid*. A bergi vidéken gyakori, a Rajna jobbpartján egészen a Westerwaldig előfordul, de délebbre már nem. A Rajnától balra azonban a *-scheid*-ek érthető módon csak az Eifelben kezdődnek;* Luxemburgban legalább 21 van belőlük, a Hochwaldban és a Hunsrückben gyakoriak. De akárcsak a Lahntól délre, itt is, a Hunsrück és a Soonwald keleti és déli oldalán, fellép mellettük a *-schied* alak, amely hesseni adaptációnak látszik. A két alak egymás mellett halad dél felé, a Nahén át a Vogézekig, ahol a következők találhatók: *Bisterscheid* a Donnersbergtől nyugatra, *Langenscheid*

* A síkságon csak *Waterscheid*-et találom, Hasselttől keletre a belga Limburgban, aho már az előbbiekben erős ripuári keveredést észleltünk. – *Engels jegyzete.*

Kaiserslautern mellett, *Breitscheid* fennsík Hochspeyertől délre, *Haspelscheid* Bitsch mellett, a *Scheidwald* Lützelsteintől északra, s végül mint legdélibb pont *Walscheid* a Donon északi lejtőjén, amely még délebbre fekszik, mint a Saarburg melletti Hessen falu, az Arnold szerinti legtávolabbi chatt helység.

Sajátosan ripuári továbbá az *-ich* végződés, amely ugyanabból a gyökérből fakad, mint az *-ach*, gótul *-ahva* – Wasser [víz]; mindkettő elnémetesíti a belga-római *-acum*-ot is, ahogy azt *Tiberiacum* bizonyítja; ez a Gautérképen *Civiraha*, ma *Ziewerich*. A Rajnától jobbra ezek a végződések nem nagyon gyakoriak. *Meiderich* és *Lirich* Ruhrort mellett a legészakibbak, innen a Rajna mentén *Biebrich*-ig terjednek. A Rajna-balparti síkság, a Wesellel szemközti *Büderich*-től kezdve, tele van velük, az Eifelen át behatolnak a Hochwaldba és a Hunsrückbe, de Soonwaldban és a Nahe vidékén eltűnnek, még mielőtt a *-scheid* és a *-roth* megszűnik. Területünk nyugati részében azonban folytatódnak a francia nyelvi határig és azon is túl. Trier vidékét, ahol tömegesen fordulnak elő, mellőzzük; a holland Luxemburgban tizenkettőt számlálok, még a másik oldalon, a belga Luxemburgban van *Törnich* és *Merzig* (Messancy – az *-ig* írásmód nem változtat semmit, az etimológia és a kiejtés ugyanaz), Lotaringiában *Soetrich*, *Sentzich*, *Marspich*, *Daspich* a Moseltól nyugatra; tőle keletre *Kintzich*, *Penserich*, *Kemplich*, *Destrich*, két *Kerprich*, *Hibrich*, *Helsprich*.

A *-rade*, *-rad* végződés, a Rajna-balparti *-rath*, szintén messze túlmegy ősi ripuári hazájának határain. Tele van vele az egész Eifel és a középső és alsó Mosel-völgy, valamint annak oldalsó völgyei. Ugyanazon a vidéken, ahol a *-scheid* a *-schied*-del keveredik, a Rajna mindkét partján a *-rad* és *-rath* mellett *-rod*, *-roth* is előfordul, amely szintén hesseni eredetű, csakhogy a *-rod*-ok a Rajna jobbpartján, a Westerwaldban, északabbra mennek. A Hochwaldban az északi lejtőn rendszerint *-rath*, a déli lejtőn *-roth* fordul elő.

A legkevésbé nyomult előre a *-siepen*, mássalhangzó-eltolódással *-seifen*. A szó meredek lejtésű kis patakvölgyet jelent és ma is általánosan ilyen értelemben használják. A Rajnától balra nem messze az óripuárifrank határon túlig terjed, jobbra megtalálható a Westerwaldban, a Nister mentén, továbbá még Langenschwalbachnál (*Langenseifen*).

Túlságosan messzire vezetne, ha rátérnénk a többi végződésre. Mindenesetre a *-heim* végű számtalan helységnevet, amelyek a Rajnát Bingentől felfelé még jó darabon alemann területen is végigkísérik és általában mindenütt megtalálhatók, ahol frankok letelepedtek, nem chattnak, hanem ripuárinak nyilváníthatjuk. E nevek hazája nem Hessen, ahol ritkán fordul-

nak elő, s ahová, úgy látszik, később hatoltak be, hanem a száli föld és a Köln körüli Rajna-síkság, ahol a többi sajátosan ripuári névvel szinte azonos számban fordulnak elő.

E vizsgálat eredménye tehát az, hogy a ripuáriak a hesseni bevándorlás áradata miatt korántsem rekedtek meg a Westerwaldnál és az Eifelnél, hanem éppen ellenkezőleg, maguk árasztották el az egész középső-frank területet. Mégpedig délnyugati, a felső Mosel-vidék irányában erősebben, mint délkeleti, a Taunus és a Nahe irányában. Ezt a nyelv is alátámasztja. A délnyugati nyelvjárások, egészen Luxemburg és Nyugat-Lotaringia belsejéig, sokkal közelebb állnak a ripuárihoz, mint a keletiek, különösen a Rajna-jobbpartiak. Az előbbiek valószínűleg inkább a ripuárinak felnémet mássalhangzó-eltolódáson átment meghosszabbítását alkotják.

A középső-frank nyelvjárásokra elsősorban a felnémet mássalhangzó-eltolódás behatolása jellemző. Nem csupán arról az egyszerű mássalhangzó-eltolódásról van szó, amely néhány zöngétlen zárhangot aspirátává változtat, viszonylag kevés szóra terjed ki és a nyelvjárás jellegét nem érinti, hanem a zöngés zárhangok kezdődő eltolódásáról, amely a *b*-nek és *p*-nek, *g*-nek és *k*-nak, *d*-nek és *t*-nek sajátságosan közép- és felnémet keveredését idézi elő. Csak ott, ahol a szókezdő *b* és *p*, *d* és *t*, *g* és *k* éles megkülönböztetése lehetetlenné válik (elsősorban ez az, amit a franciák accent allemandon* értenek), csak ott érzékeli az alnémet azt a nagy szakadást, amely a második mássalhangzó-eltolódás folytán a német nyelvben bekövetkezett. És ez a szakadás végigvonul a Sieg és a Lahn, az Ahr és a Mosel között. Eszerint a középső-frankban van szókezdő *g*, amely az északibb nyelvjárásokban nincsen meg, a szó közepén és végén azonban *g* helyett még lágy *ch*-t ejtenek. Továbbá az északi nyelvjárások *ei*-je és *ou*-ja *ai*-vá és *au*-vá módosul.

Néhány igazi frank sajátosság: valamennyi száli és ripuári nyelvjárásban a *Bach* [patak], mássalhangzó-eltolódás előtt *Beek*, nőnemű. Ez a középső-frank területnek legalábbis nagyobbik, nyugati részére is vonatkozik. Akárcsak a számtalan többi ilyen nevű *Bach* Németalföldön és az Alsó-Rajnánál, a luxemburgi *Glabach* (*Gladbach*, németalföldi nyelven *Glabeek*) szintén *nőnemű*. A leányneveket viszont semlegesnemű főnevekként kezelik: Barmentól Trieren túlig nemcsak azt mondják: *das* Mädchen [a leány], *das* Mariechen [Marika], *das* Lisbethchen [Erzsike], hanem azt is, hogy *das* Marie, *das* Lisbeth. Forbachnál, Lotaringiában, az eredetileg franciák által készített térképen szerepel *Karninschesberg* (Kaninchenberg). Tehát

* – német kiejtésen – *Szerk*

ugyanaz a *-schen*, többes számban *-sches*, kicsinyítőképző, amelyet fentebb ripuárinak minősítettünk.

A Mosel és a Nahe közötti vízválasztóval és a Rajnától jobbra, a Lahntól délre eső dombos vidékkel új nyelvjárási csoport kezdődik:

3. *Felsőfrank nyelvjárás.* Itt olyan területen vagyunk, amely először kétségtelenül alemann hódítási terület volt (eltekintve a vangionok stb. által történt előző megszállástól; ezeknek törzsi rokonságáról és nyelvéről semmit sem tudunk), és ahol egy erősebb chatt keveredést is készségesen elismerhetünk. De nem kell ismételnünk, hogy a helységnevek itt is, különösen a Rajna-síkságon, nem jelentéktelen ripuári elemek jelenlétére utalnak. De még inkább erre utal a nyelv maga. Nézzük a legdélibb meghatározható nyelvjárást, amelynek egyszersmind irodalma is van, a pfalzit. Itt ismét találkozunk azzal az általános frank sajátsággal, hogy képtelenek a szó közbeni és szóvégi *g*-t másként, mint lágy *ch*-nak ejteni.* Itt ezt mondják: *Vöchel* [madarak], *Flechel* [cséphadaró], *geleche* (gelegen) [alkalmas], *gsacht* – gesagt [mondott], *licht* – liegt [fekszik] stb. Ugyanígy szó közbeni *b* helyett az általános frank *w* áll: *Bûwe* – Buben [fiúk], *glâwe* – glauben (de *i glâb*) [hisz, hiszek], *bleiwe* [marad], *selwer* – selbst [maga], *halwe* – halbe [valaminek a fele]. De a mássalhangzó-eltolódás korántsem olyan tökéletes, mint amilyennek látszik, sőt, különösen idegen szavaknál, ellenkező irányú eltolódás megy végbe, vagyis a szókezdő néma mássalhangzó egy fokkal nem előre, hanem hátra tolódik el: mint látni fogjuk, a *t*-ből *d*, a *p*-ből *b* lesz; a szókezdő *d* és *p* alnémet fokon marad: *dûn* – tun [tesz], *dag* [nap], *danze* [táncolok], *dür* [ajtó], *dodt* [halott]; *r* előtt azonban: *trinke* [iszom], *trage* [viszek]; *paff* – Pfaff [pap], *peife* [pipa], *palz* – Pfalz, *parre* – Pfarrer [lelkész]. Minthogy a felnémet *t* és *pf* helyett *d* és *p* áll, úgy idegen szavakban is a szókezdő *t*-ből *d* lesz, a szókezdő *p* azonban visszatolódik *b*-vé: *derke* – Türke [török], *dafel* – Tafel [tábla], *babeer* – Papier [papír], *borzlan* – Porzellan [porcelán], *bulwer* – Pulver [por]. Azonkívül a pfalzi, amely ebben csak a dánnal egyezik, nem tűr magánhangzók között zöngétlen zárhangot: *ebbes* – etwas [valami], *labbe* Lappen [rongy], *schlubbe* – schlüpfen [bújik], *schobbe* – Schoppen [icce], *Peder* – Peter, *dridde* – dritte [harmadik], *rodhe* – raten [tanácsol]. Csak a *k* kivétel: *brocke*, *backe*. De idegen szavakban *g*-vé lesz: *musigande* – Musikanten [zenészek]. Ez szintén az alnémet hangfok maradványa, amely a visszatolódás révén továbbterjedt**; csak az-

* Valamennyi idézet K. G. Nadler „Fröhlich Palz, Gott erhalt's! Gedichte in Pfälzer Mundart", Frankfurt a. M. 1851. című művéből való. – *Engels jegyzete.*

** Egyezik Otfrieddal. – *Engels jegyzete.*

által, hogy a *dridde, hadde* nem szenvedett mássalhangzó-eltolódást, válhatott Peterből *Peder* és részesülhettek a megfelelő felnémet *t*-k hasonló pártatlan elbánásban. Ugyanígy marad a *d* a *halde* – halten [tart, fog], *alde* – alte [öreg] stb. szavakban alnémet fokon.

Bár a pfalzi nyelvjárás az alnémetben határozottan felnémet összbenyomást kelt, korántsem vette át a felnémet mássalhangzó-eltolódást akár csak annyira is, amennyire azt irodalmi nyelvünk őrzi. Ellenkezőleg, a pfalzi nyelvjárás az ellentétes irányú mássalhangzó-eltolódással tiltakozik a felnémet fok ellen, amely kívülről hatolt be és a nyelvjárásban mindmáig idegen elemnek bizonyul.

Helyénvaló, hogy itt foglalkozzunk egy rendszerint félreismert jelenséggel: a *d*-nek és *t*-nek, a *b*-nek és *p*-nek, sőt a *g*-nek és *k*-nak a felcserélésével, ami azoknál a németeknél fordul elő, akiknek a dialektusában a zöngés zárhangok felnémet mássalhangzó-eltolódáson mentek át. Ilyen felcserélésre nem kerül sor, amíg mindenki a maga *saját tájnyelvén* beszél. Ellenkezőleg. Az imént láttuk, hogy például a pfalzi itt nagyon pontos megkülönböztetést alkalmaz, annyira, hogy még idegen szavakban is ellentétes irányú mássalhangzó-eltolódáshoz folyamodik, hogy dialektusának követelményeihez idomítsa ezeket. Az idegen szókezdő *t*-ből csak azért lesz nála *d*, mert az irodalmi német *t* az ő *d*-jének felel meg, az idegen *p*-ből azért lesz *b*, mert az ő *p*-jének az irodalmi *pf* felel meg. Éppígy nem dobálják össze a néma mássalhangzókat más felsőnémet nyelvjárásokban, amíg e nyelvjárást beszélik. Mindegyiknek megvan a maga saját, pontosan végrehajtott mássalhangzó-eltolódási törvénye. Más a helyzet, ha irodalmi nyelven vagy egy idegen nyelven beszélnek. Az a kísérlet, hogy a vonatkozó mindenkori nyelvjárás mássalhangzó-eltolódási törvényét ez utóbbiakra alkalmazzák – s ezt önkéntelenül megkísérlik –, összeütközésbe kerül azzal a kísérlettel, hogy az új nyelvet helyesen beszéljék. Ilyenkor az írott *b* és *p*, *d* és *t* teljesen elvesztik határozott jelentésüket, és így történhetett, hogy például Börne párizsi leveleiben azt panaszolja, hogy a franciák nem tudják a *b*-t a *p*-től megkülönböztetni, mert váltig azt hiszik, hogy neve, amelyet ő *Perné*-nek ejt, *p*-vel kezdődik.

De térjünk vissza a pfalzi nyelvjáráshoz. Annak bizonyítása, hogy felnémet mássalhangzó-eltolódást úgyszólván kívülről kényszerítettek rá és hogy az mindmáig idegen elem maradt benne, amellett, hogy az még az irodalmi nyelv hangfokát sem éri el (jóllehet az alemannok és a bajorok ezen messze túlmentek és egészben véve megőrizték az egyik vagy a másik ófelnémet fokot) – ennek bebizonyítása önmagában elég ahhoz, hogy megállapítsuk a pfalzi nyelvjárás túlnyomóan frank jellegét. Mert a mássalhangzó-

eltolódás még a sokkal északabbra fekvő Hessenben is nagyban és egészében messzebbmenően valósult meg, és ezzel a pfalzi nyelvjárásnak állítólag túlnyomóan hesseni jellege szerény méretűvé csökkent. Hogy közvetlenül az alemanni határnál, az ott maradt alemannok között ilyen ellenállás mutatkozzék a felnémet mássalhangzó-eltolódással szemben, ahhoz a hessenieken kívül, akik lényegében maguk is felnémetek, legalább éppen annyi ripuárinak kellett ott lennie. Ottlétüket bizonyítja továbbá – a helységneveken kívül – két általános frank sajátosság: a szó közbeni *b* helyett a frank *w* megtartása és a szó közbeni és szóvégi *g ch*-ként való ejtése. Ehhez járul még egy sereg különálló eset, amelyek egyezést mutatnak. A pfalzi *Gundach* – „guten Tag" [„jó napot"] – egészen Dünkirchenig és Amszterdamig használatos. Ahogyan Pfalzban az „ein gewisser Mann"-t [„egy bizonyos embert"] *ein sichrer Mann*-nak mondják, úgy Németalföld egész területén *een zekeren man*-t mondanak. A *Handsching* Handschuh [kesztyű] helyett megfelel a ripuári *Händschen*-nek. Még a *j* helyett álló *g* a *Ghannisnacht* (Johannisnacht)-ban [Szent-Iván-éj] is ripuári, és amint látjuk, Münster környékéig használatos. És az összes frankoknál, a németalföldieknél is közös *baten* (*bessern*, nützen [javít, használ]) (a *bat* – besser [jobb]-ból) is használatos a Pfalzban: *'s badd alles nix* – es hilft alles nichts [mindez nem használ semmit] – ahol a *t* még nem is változott felnémet mintára *tz*-vé, hanem pfalzi módon magánhangzók között *d*-vé lágyult.

Fränkische Zeit

A megírás ideje: 1881–1882.

Az első megjelenés helye:
Marx–Engels Werke, 19. köt., Berlin 1962.

Eredeti nyelve: német

Karl Marx és Friedrich Engels

[Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa" második orosz kiadásához[346]]

A „Kommunista Párt kiáltványá"-nak első orosz kiadása, Bakunyin fordításában, a hatvanas évek elején* jelent meg a „Kolokol"[347] nyomdájában. A Nyugat az idő tájt ebben (a „Kiáltvány" *orosz* kiadásában) csak irodalmi kuriózumot láthatott. Az ilyen felfogás ma lehetetlen volna.

Hogy mennyire korlátolt területet foglalt el még akkoriban (1847 decemberében) a proletármozgalom, azt legvilágosabban mutatja a „Kiáltvány" utolsó fejezete: A kommunisták viszonya a különböző ellenzéki pártokhoz a különböző országokban.[348] Itt ugyanis éppen Oroszország és az Egyesült Államok hiányzanak. Az az idő volt ez, amikor Oroszország az egész európai reakció utolsó nagy tartalékát alkotta; amikor az Egyesült Államok a fölös európai proletárerőket bevándorlás révén felszívta. Mindkét ország nyersanyaggal látta el Európát és egyben ipari termékeinek felvevőpiaca volt. Akkoriban tehát mindkét ország, így vagy úgy, a fennálló európai rend támasza volt.

Mennyire másként van ez ma! Éppen az európai bevándorlás tette képessé Észak-Amerikát arra az óriási mezőgazdasági termelésre, melynek konkurrenciája alapjaiban rendíti meg az európai földtulajdont – a nagyot csakúgy, mint a kicsit. Ezenfelül ez tette lehetővé az Egyesült Államoknak, hogy roppant ipari segélyforrásait olyan energiával és olyan fokon aknázza ki, hogy annak rövidesen meg kell törnie Nyugat-Európa és kiváltképpen Anglia ipari egyeduralmát. Mindkét körülmény forradalmasítóan hat vissza magára Amerikára. A farmer kis és közepes földtulajdona, az egész politikai berendezkedés bázisa, mindinkább áldozatául esik az óriásfarm konkurrenciájának; egyidejűleg az ipari kerületekben most először fejlődik ki egy tömeges proletariátus és a tőkék mesébe illő koncentrációja.

És hát Oroszország! Az 1848–49-es forradalom idején nemcsak az euró-

* *Helyesen*: 1869-ben – *Szerk.*

pai fejedelmek, hanem az európai burzsoák is az orosz beavatkozásban találtak egyetlen menekvésre az éppen hogy ébredező proletariátus elől. A cárt az európai reakció főnökeként proklamálták. Ma a cár a forradalom hadifoglya Gatcsinában[349], és Oroszország az európai forradalmi akció élcsapata.

A „Kommunista Kiáltvány" feladata az volt, hogy proklamálja a modern polgári tulajdon elkerülhetetlenül küszöbönálló felbomlását. Oroszországban azonban azt látjuk, hogy a gyorsan felvirágzó kapitalista szédelgés és az éppen hogy kifejlődő polgári földtulajdon mellett a földnek nagyobbik fele a parasztok közös birtokában van. Az a kérdés most: átmenet-e az orosz obscsina, a föld ősrégi közös birtoklásának egyik, jóllehet erősen megrendült formája, közvetlenül a közös birtoklás magasabb, kommunista formájába? Vagy, ellenkezőleg, végig kell-e előbb mennie ugyanazon felbomlási folyamaton, amely a Nyugat történelmi fejlődését alkotja?

Az egyetlen válasz, amely erre manapság lehetséges, a következő: ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek.

London, 1882 január 21.

Karl Marx Friedrich Engels

Az első megjelenés helye:
„Narodnaja Volja", 1882 február 5.

Eredeti nyelve: német

Friedrich Engels

Bruno Bauer és az őskereszténység[350]

Berlinben április 13-án elhunyt egy férfiú, akinek valaha volt bizonyos szerepe mint filozófusnak és teológusnak, de évek óta jóformán eltűnt s csak mint „irodalmi különc" vonta olykor magára a közönség figyelmét. A hivatalos teológusok köztük *Renan* is, ollóztak tőle és ezért egyöntetűen agyonhallgatták. Pedig többet ért valamennyiüknél és többet tett bármelyiküknél egy olyan kérdésben, amely bennünket, szocialistákat is érdekel: a kereszténység történeti eredetének kérdésében.

Halála alkalmából hadd ismertessük röviden e kérdés mai állását és azt, hogy Bauer mivel járult hozzá megoldásához.

Az a nézet, amely a középkori szabadgondolkodók óta a XVIII. századi felvilágosítókig bezárólag uralkodott, s amely szerint valamennyi vallás, így a kereszténység is, csalók műve, már nem bizonyult kielégítőnek azóta, amióta Hegel azt a feladatot tűzte a filozófia elé, hogy racionális fejlődést mutasson ki a világtörténelemben.

Mármost világos, hogy ha természetadta vallások, mint például a négerek fétiskultusza vagy az árják[292] közös ősvallása, létrejönnek is anélkül, hogy ebben bármi szerepe volna a csalásnak, későbbi kifejlődésükben a papi félrevezetés csakhamar mégis elkerülhetetlenné válik. Mesterséges vallások azonban, minden őszinte rajongás ellenére, már alapításukkor sem nélkülözhetik a csalást és a történelemhamisítást, s a kereszténység is, már a kezdet kezdetén, igen szép teljesítményeket mutathat fel ezen a téren, amint ezt Bauer az Újszövetség kritikájában kimutatta[351]. Ám ezzel csak egy általános jelenséget állapít meg, de nem magyarázza meg az egyes esetet, amelyről itt éppen szó van.

Egy olyan vallás, amely alávetette magának a római világbirodalmat és 1800 éve uralkodik a civilizált emberiség túlnyomó részén, nem intézhető el azzal, hogy egyszerűen csalók által összetákolt badarságnak nyilvánítják. Az ilyen vallást csak akkor intézzük el, ha eredetét és fejlődését meg tudjuk magyarázni azokkal a történelmi feltételekkel, amelyek között keletkezett és ura-

lomra jutott. S kiváltképpen áll ez a kereszténységre. Éppen azt a kérdést kell megoldanunk, hogyan történt, hogy a római birodalom néptömegei ezt a ráadásul rabszolgák és elnyomottak által hirdetett badarságot előnyben részesítették minden más vallással szemben, úgyhogy végül is a nagyratörő *Constantinus* ennek a badarságon alapuló vallásnak a felvételében látta a legjobb eszközt arra, hogy a római világ egyeduralkodójává küzdje fel magát.

E kérdés megválaszolásához Bruno Bauer sokkal többel járult hozzá, mint bárki más. Az evangéliumoknak azt az időbeli sorrendjét és kölcsönös függőségét, amelyet Wilke tisztán nyelvi alapon megállapított, Bruno Bauer az evangéliumok tartalma alapján is megcáfolhatatlanul kimutatta, bármennyire ágálnak is ellene az 1849 utáni reakciós időszak fél-hivő teológusai. Strauss homályos mítosz-elméletét[352], amelynek alapján az evangéliumi elbeszélésekből mindenki annyit tarthat történelmileg helytállónak, amennyit éppen akar, Bauer nevetségessé tette mint teljesen tudománytalant. S ha közben kitűnt, hogy az evangéliumok egész tartalmából történelmileg jóformán semmi sem bizonyítható be – úgyhogy még magának Jézus Krisztusnak a történelmi létezése is kérdésesnek mondható –, úgy Bauer ezzel csak megtisztította a talajt a következő kérdés megoldásához: honnan erednek azok az elképzelések és gondolatok, amelyek a kereszténységben efféle rendszerré kapcsolódtak össze, és hogyan jutottak ezek világuralomra?

Bauer mindvégig ezzel foglalkozott. Kutatásaiban végül arra az eredményre jutott, hogy *Philón*, egy alexandriai zsidó, aki időszámításunk 40. évében még élt, bár már élemedett korban, a kereszténység tulajdonképpeni atyja, *Seneca* pedig, a római sztoikus, mondhatni, a nagybátyja. A Philón neve alatt ránk maradt számtalan írás valójában allegorikusan-racionalisztikusan felfogott zsidó hagyományoknak görög, nevezetesen sztoikus filozófiával való összeolvadásából keletkezett. A nyugati és a keleti nézeteknek ez a kibékülése már magában foglalja az összes lényeges keresztény elképzeléseket: az ember veleszületett bűnösségét, a logoszt, az igét, amely istennél van és maga az isten, s amely közvetít isten és ember között; a nem állatáldozattal, hanem saját szívünk istennek ajánlásával való vezeklést; végül azt a lényeges vonást, hogy az új vallásfilozófia felforgatja az addigi világrendet, követőit a szegények, nyomorultak, rabszolgák és kitaszítottak között keresi, a gazdagokat, a hatalmasokat, a kiváltságosokat pedig megveti, és hogy ezáltal előírja az összes világi gyönyörök elvetését és a test sanyargatását.

Másfelől már Augustus gondoskodott arról, hogy nemcsak az istenember, hanem az úgynevezett szeplőtelen fogantatás is a birodalom által előírt formula legyen. Nemcsak istenként tiszteltette Caesart és önmagát, hanem azt is

terjesztette, hogy ő, Augustus Caesar Divus, az isteni, nem emberi atyjának a fia, mert anyja Apollo istentől termékenyült meg. Csak nem volt ez az Apollo isten rokona a Heinrich Heine által megénekeltnek?![353]

Amint látjuk, már csak a zárókő hiányzik, és alapvonásaiban kész az egész kereszténység: az emberré vált logosz megtestesülése egy bizonyos személyben és engesztelő áldozata a kereszten a bűnös emberiség megváltásáért.

Hogy ez a zárókő történelmileg miként került be a sztoikus-philóni tanításokba, ezt illetően a valóban megbízható források cserbenhagynak bennünket. Annyi azonban bizonyos, hogy filozófusok, Philón vagy a sztoa tanítványai nem vitték be. Vallásokat olyan emberek alapítanak, akiknek maguknak is vallási szükségleteik vannak, s akiknek van érzékük a tömegek vallási szükséglete iránt, márpedig filozófiai iskolák követőinél ez rendszerint nem áll fenn. Ezzel szemben az általános bomlás időszakaiban – mint például most is – azt látjuk, hogy a filozófiát és a vallási dogmatikát vulgarizált formában ellaposítják és általánosan elterjesztik. Míg a klasszikus görög filozófia utolsó formáiban – különösen az epikuroszi iskola esetében – ateista materializmushoz vezetett, a vulgáris görög filozófia az egy istenről és a halhatatlan emberi lélekről szóló tanításba torkollott. Ugyanígy az idegenekkel és félzsidókkal való keveredés és érintkezés folytán racionalisztikusan vulgarizálódott zsidóság oda jutott, hogy elhanyagolta a törvényes ceremóniákat, hogy Jahvét*, az egykor kizárólagosan zsidó nemzeti istent átváltoztatta az egyetlen igaz istenné, az ég és a föld teremtőjévé, s hogy elfogadta a lélek halhatatlanságát, amely eredetileg távol állott a zsidóságtól. Így találkozott a monoteista vulgáris filozófia a vulgáris vallással, amely teljesen készen rendelkezésére bocsátotta az egy istent. S ezzel elő volt készítve a talaj, amelyen ugyancsak vulgarizált, philóni elképzelések feldolgozása a zsidóknál létrehozhatta a kereszténységet, s amelyen a már létrehozott kereszténység a görögöknél és a rómaiaknál elfogadásra találhatott. Hogy a kereszténység népszerűsített philóni elképzelésekből, nem pedig magának Philónnak az írásaiból született meg, azt az bizonyítja, hogy az Újszövetség csaknem teljesen elhanyagolja ezeknek az írásoknak fő részét, nevezetesen az ószövetségi történetek allegorikus-filozófiai magyarázatát. Ez a dolognak olyan oldala, amelyet Bauer nem vett kellőképpen figyelembe.

Hogy a kereszténység első formájában miképpen is festett, arról az úgy-

* Amint azt már Ewald is bebizonyította, a zsidók pontozott (magánhangzókkal és írásjelekkel ellátott) kéziratokban a Jahve név – melyet tilos volt kimondani – mássalhangzói alá a helyette olvasandó Adonaj szó magánhangzóit írták. Ezt olvasták aztán később Jehovának. A Jehova szó tehát nem egy isten neve, hanem durva nyelvtani hiba: a héberben ez egyszerűen lehetetlen. – *Engels jegyzete.*

nevezett „János Jelenései"-t olvasva képet alkothatunk magunknak. Vad, zavaros fanatizmus, a dogmáknak még csak a kezdetei, az úgynevezett keresztény erkölcsből csupán a test sanyargatása, ezzel szemben töméntelen sok vízió és profécia. A dogmák és az erkölcstan kialakítása egy későbbi korra esik, amelyben az evangéliumok és az úgynevezett apostoli levelek íródtak. S ezen a téren – legalábbis ami az erkölcsöt illeti – fesztelenül felhasználták a sztoikus filozófiát és nevezetesen Senecát. Hogy a levelekben gyakran szó szerint másolják Senecát, ezt Bauer bebizonyította. Csakugyan, ez már az igazhivőknek is feltűnt, de azt állították, hogy Seneca plagizált az – akkor még meg sem írt – Újszövetségből. A dogmatika egyrészt a Jézusról kialakuló evangéliumi legendával kapcsolatban, másrészt a zsidókeresztények és a pogánykeresztények közötti harcban fejlődött ki.

Az okokra vonatkozólag, amelyek a kereszténységet győzelemre és világuralomra juttatták, Bauer szintén igen értékes adatokat szolgáltat. Itt azonban útját állja a német filozófus idealizmusa, meggátolja a tisztánlátásban és a pontos fogalmazásban. Döntő helyeken gyakran frázis helyettesíti a lényeget. Ezért Bauer nézeteinek részleteiben való ismertetése helyett erről a kérdésről inkább a magunk felfogását ismertetjük, amely Bauer írásain kívül saját tanulmányainkon is alapszik.

A római hódítás valamennyi leigázott országban először közvetlenül a korábbi politikai állapotokat és később közvetve a régi társadalmi életfeltételeket is felbomlasztotta. Először azáltal, hogy a korábbi rendi tagozódás helyett (eltekintve a rabszolgaságtól) egyszerűen csak római polgár és nempolgár vagy alattvaló között tett különbséget. Másodszor pedig, és ez a fő, a római állam nevében való zsarolás által. Ha a helytartók kapzsiságának a császárság idején államérdekből lehetőleg határt szabtak is, ennek helyébe az államkincstár javára állandóan és növekvő erővel működő, egyre jobban megszorított adóprés lépett, – s ez a szipolyozás módfelett bomlasztólag hatott. Végül, harmadszor azáltal, hogy mindenütt római bírák ítélkeztek római jog alapján, s ezzel a hazai társadalmi rendet érvénytelennek nyilvánították, amennyiben az nem egyezett a római jogrenddel. Ez a három emelő szükségképpen roppant nivelláló erővel hatott, kivált ha néhány évszázadon át alkalmazták olyan népekkel szemben, amelyeknek legerősebb részét már a hódítást megelőző, az ezzel együttjáró és ezt gyakran még követő harcokban lemészárolták vagy rabszolgaságba hurcolták. A provinciák társadalmi viszonyai egyre inkább közeledtek a főváros és Itália társadalmi viszonyaihoz. A lakosság mindinkább három, a legkülönbözőbb elemekből és nemzetiségekből összeverődött osztályra tagozódott, s ezek: gazdagok, akik között elég sok volt a felszabadított rabszolga (lásd Petronius[354]), nagybirtokosok

és uzsorások, vagy mindkettő együtt, mint például Seneca, a kereszténység nagybátyja; vagyontalan szabad emberek, akiket Rómában az állam eltartott és mulattatott – a provinciákban viszont úgy boldogultak, ahogy tudtak; végül a nagy tömeg – a rabszolgák. Az állammal, vagyis a császárral szemben a két előbbi osztály csaknem ugyanolyan jognélküli volt, mint a rabszolgák urukkal szemben. Kivált Tiberiustól Neróig volt bevett szokás, hogy gazdag rómaiakat halálra ítéltek vagyonuk megkaparintása végett. A kormány támasza, anyagilag, a hadsereg volt, amely már sokkal inkább hasonlított zsoldoshadseregre, mint a régi római paraszthadseregre, – erkölcsileg pedig az az általános felismerés, hogy ebből a helyzetből nem lehet kikerülni, hogy ha nem is az egyik vagy másik császár, de a katonai uralmon alapuló császárság megváltoztathatatlan szükségszerűség. Hogy ez a felismerés milyen nagyon is anyagi természetű tényeken alapult, arra itt nem térhetünk ki.

Az általános jognélküliség és a jobb állapotok lehetőségében való remény teljes hiánya együtt járt az általános elernyedéssel és demoralizálódással. A néhány még megmaradt patrícius vágású és gondolkodású régi rómait elütették láb alól vagy pedig kihaltak; az utolsó közülük Tacitus. A többi őrült, ha távol tarthatta magát a közélettől; életüket a vagyonszerzés és a vagyon élvezete, a magánpletyka és a magáncselszövés töltötte ki. A vagyontalan szabad emberek Rómában állami járadékban részesültek, a provinciákban viszont igen nehéz helyzetben voltak. Dolgozniok kellett, mégpedig a rabszolgamunkával versenyezve. De ezek a szabadok főképpen a városokban éltek. Rajtuk kívül a provinciákban voltak még parasztok, szabad földbirtokosok (földjük itt-ott még közös tulajdonban volt), vagy pedig, mint Galliában, nagy földesurak adósszolgaságában levő parasztok. Ezt az osztályt érintette a legkevésbé a társadalmi átalakulás; a vallási átalakulásnak is ez állt ellen a leghosszabb ideig.* S végül ott voltak a rabszolgák, minden jog és akarat nélkül, képtelenül a maguk felszabadítására, amint ezt már Spartacus veresége is bebizonyította; pedig nagyrészt maguk is szabadok voltak valamikor, vagy pedig szabadon született emberek gyermekei. Nyilván bennük élt a legelevenebb, bár kifelé tehetetlen gyűlölet életfeltételeik ellen.

Látni fogjuk, hogy ennek feleltek meg e kor ideológusai is. A filozófusok vagy pusztán pénzkereső iskolamesterek voltak, vagy pedig dőzsölő gazdagok fizetett pojácái. Egyesek közülük éppenséggel rabszolgák voltak. Hogy mi lett belőlük, ha jól ment a soruk, azt mutatja Seneca úr példája. Ez az

* Fallmerayer szerint Mainában (Peloponnészosz) a parasztok még a IX. században is Zeusznak áldoztak. – *Engels jegyzete.*

erényt és önmegtartóztatást prédikáló sztoikus Nero első udvari intrikusa volt, s ezt talpnyalás nélkül nem tehette; pénzt, birtokokat, kerteket, palotákat fogadott el Nerótól ajándékba, és miközben az evangélium szegény Lázárját prédikálta, valójában ugyanennek a példázatnak a gazdag embere volt. Csak amikor Nero a nyakát akarta szegni, kérlelte a császárt, vegye vissza összes ajándékait, ő megelégszik filozófiájával. Csak egészen elvétve akadtak olyan filozófusok, mint például Persius, akik legalább a szatíra ostorát suhogtatták elfajult kortársaik feje felett. Ami pedig az ideológusok másik fajtáját, a jogászokat illeti, ők rajongtak az új állapotokért, mert valamennyi rendi különbség elmosódása lehetővé tette nekik, hogy annyira kedvelt magánjogukat a legaprólékosabban kidolgozzák, s ennek fejében elkészítették a császárnak a legaljasabb közjogot, amely valaha is létezett.

A népek politikai és társadalmi sajátosságaival együtt a római birodalom sajátos vallásukat is pusztulásra kárhoztatta. Az ókor valamennyi vallása természetadta törzsi és később nemzeti vallás volt, amely az illető nép társadalmi és politikai állapotaiból sarjadt és azokkal összenőtt. Amint ezt az alapját lerombolták, a hagyományos társadalmi formákat, a régi politikai berendezkedést és a nemzeti függetlenséget szétzúzták, magától értetődően a hozzájuk tartozó vallás is összeomlott. A nemzeti istenek maguk mellett megtűrhettek más nemzeti isteneket – ez általános szabály volt az ókorban –, de maguk felett nem tűrhették meg őket. A keleti istenkultuszoknak Rómába való átültetése csak ártott a római vallásnak, de nem gátolhatta meg a keleti vallások hanyatlását. Mihelyt a nemzeti istenek már nem oltalmazhatják meg nemzetük függetlenségét és önállóságát, önmaguk törik ki a nyakukat. Így történt ez mindenütt (csak a parasztok, kivált a hegyi parasztok képeznek itt kivételt). Amit Rómában és Görögországban a vulgáris filozófiai felvilágosítás – majdnem hogy azt mondtam: a voltairianizmus – tett, azt a provinciákban megtette a római iga, és a szabadságukra büszke embereknek kétségbeesőalattvalókkal és önző gazemberekkel való felváltása.

Így festett az anyagi és erkölcsi helyzet. A jelen elviselhetetlen, a jövő, ha lehet, még fenyegetőbb. Sehol semmiféle kivezető út. Kétségbeesés, vagy a legalantasabb élvezetekhez való menekülés – legalábbis *azoknál*, akik ezt megengedhették maguknak, s ez egy elenyésző kisebbség volt. Egyébként nem maradt más, mint az ernyedt belenyugvás az elkerülhetetlenbe.

Ám szükségképpen minden osztályban voltak olyan emberek, akik az anyagi megváltásban való reményüket elvesztve, ehelyett szellemi megváltást kerestek – tudatbeli vigaszt, amely megóvja őket a végső kétségbeesés-

től. Ezt a vigaszt a sztoa nem nyújthatta, éppúgy, mint az epikuroszi iskola sem, mégpedig éppen azért, mert filozófiák, tehát nem a köztudatnak szánták őket, és másodszor, mert követőik életmódja rontotta az iskola tanításainak hitelét. A vigasznak nem az elvesztett filozófiát, hanem az elvesztett vallást kellett pótolnia, – éppen vallási formát kellett öltenie, mint akkoriban és később is egészen a XVII. századig mindennek, ami a tömegeket megragadhatta.

Aligha szükséges megjegyeznünk, hogy az ilyen tudatbeli vigaszra, a külső világból a belsőbe való ilyen menekülésre vágyó emberek többsége a *rabszolgák* köréből került ki.

Ebben az általános gazdasági, politikai, intellektuális és erkölcsi bomlásban lépett színre a kereszténység. Ez minden korábbi vallással élesen szembehelyezkedett.

Minden eddigi vallásban a szertartás volt a fő. Az illető valláshoz való tartozást csak az áldozásokban és a körmenetekben való résztvétel, Keleten pedig emellett a legkörülményesebb étkezési és tisztasági szabályok megtartása tanúsíthatta. Míg Róma és Görögország az utóbbi tekintetben toleráns volt, Keleten dühöngött a vallási tilalmi láz, s ez végül jelentős mértékben hozzájárult a hanyatláshoz. Két különböző valláshoz tartozó emberek (egyiptomiak, perzsák, zsidók, kaldeusok) nem ehettek vagy nem ihattak együtt, nem végezhettek közösen semmiféle mindennapi aktust, alig beszélhettek egymással. Nagyrészt éppen az embereknek ez az elkülönítése okozta a régi Kelet bukását. A kereszténység nem ismert megkülönböztető szertartásokat, még a klasszikus világ áldozatait és körmeneteit sem ismerte. Minthogy ilymódon elvet minden nemzeti vallást és az ezekben közös ceremóniákat, minthogy különbség nélkül valamennyi néphez fordul, az *első lehetséges világvallássá* válik. A maga új egyetemes istenével a zsidóság is nekilendült a világvalláshoz vezető úton; ámde Izrael gyermekei mindig arisztokraták maradtak a hivők és körülmetéltek között; s még a kereszténységnek is előbb meg kellett szabadulnia a zsidókeresztények kiváltságára vonatkozó elképzeléstől (amely az úgynevezett „János Jelenései"-ben még uralkodik), hogy valóban világvallássá válhasson. Másfelől az iszlám, specifikusan keleti szertartásainak megőrzésével, önmaga korlátozta elterjedési területét a Keletre és a meghódított, majd arab beduinok által újonnan betelepített Észak-Afrikára: itt uralkodó vallássá lehetett, Nyugaton nem.

Másodszor, a kereszténység olyan húrt pendített meg, amelynek sokak szívében visszhangra kellett találnia. A nehéz időket, az általános anyagi és erkölcsi nyomorúságot sérelmező minden panaszra a keresztény bűntudat ezt válaszolta: így van ez és nem is lehet másképpen, a világ romlottsága a

te bűnöd, valamennyiötök bűne, a te és valamennyiötök belső romlottságának következménye! S hol volt az az ember, aki erre nemet mondhatott? Mea culpa!* Az a felismerés, hogy minden egyes ember maga is vétkes az általános szerencsétlenségben, elháríthatatlan volt, és most már előfeltétele lett a lelki megváltásnak, amelyet a kereszténység ezzel egyidejűleg hirdetett. S ez a lelki megváltás olyan természetű volt, hogy minden régi vallásközösség tagja könnyen megérthette. Mindezekben a régi vallásokban jól ismert elképzelés volt az engesztelő áldozat, amely a sértett istenséget kiengeszteli; hogyne talált volna hát termékeny talajra az az elképzelés, hogy a megváltó önmagának feláldozásával egyszer s mindenkorra jóváteszi az emberiség bűneit? Amikor tehát a kereszténység azt az általánosan elterjedt érzést, hogy az emberek maguk vétkesek az általános romlásban, minden egyes ember bűntudataként világosan kifejezésre juttatta, s egyben megalapítójának vértanúhalálával mindenki számára könnyen felfogható formát szolgáltatott a romlott világból való, általánosan sóvárogva várt belső megváltásra, a tudatbeli vigaszra, ismét bebizonyította azt a képességét, hogy világvallássá, mégpedig az éppen adott világnak megfelelő vallássá váljék.

Ez a magyarázata annak, hogy a sivatagnak abból a sok ezer prófétájából és prédikátorából, akik abban az időben számtalan vallási újítással kísérleteztek, csak a kereszténység alapítóinak volt sikerük. Nemcsak Palesztina, hanem az egész Kelet hemzsegett az ilyen vallásalapítóktól, s ezek között – mondhatni – darwini küzdelem folyt az eszmei létért. A kereszténység főképpen a fentebb kifejtett elemek jóvoltából győzött. S hogy a szektáknak egymás ellen és a pogány világ ellen vívott harcában természetes kiválogatódás révén hogyan alakította ki mindinkább világvallás-jellegét, ezt részletesen megmutatja az első három évszázad egyháztörténete.

Bruno Bauer und das Urchristentum
A megírás ideje: 1882 április második fele
A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1882 május 4., 11. (19., 20.) sz.
Eredeti nyelve: német
Aláírás: F. Engels

* – Az én vétkem! – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

[A tőke koncentrációja az Egyesült Államokban]

Hogy milyen mesés gyorsasággal megy végbe a tőke koncentrációja az Amerikai Egyesült Államokban, azt mutatja az angol lapokban nemrég közzétett statisztika. Eszerint a gazdagok közt a leggazdagabb a *New Yorkban* élő *Vanderbilt* úr. E vasút-, birtok-, ipar- stb. báró vagyonát – „értékét", mondja az amerikai – mintegy *300 millió dollárra* (1 dollár = 4 márka 25 pfennig) becsülik. 65 millió dollárja fekszik amerikai kölcsönkötvényekben (bonds), 50 milliója a New York-Central- és a Hudson-River-Vasút, 50 milliója pedig más vasúttársaságok részvényeiben, továbbá hatalmas földtulajdona van mind New Yorkban, mind az ország belsejében. Vanderbilt úr, teszik hozzá bámulattal a lapok, felvásárolhat többrendbeli Rothschildot és még akkor is a világ leggazdagabb embere marad.

És ezt az óriási vagyont a Vanderbilt család körülbelül 30 év alatt tudta összespórolni! Az eset, írja a „Whitehall Review"[355], példa nélkül áll a történelemben. Mi is úgy véljük.

Vanderbilt után a pénzükkel pöffeszkedők listáján az alábbiak következnek:

Jay Gould, szintén hírhedt vasútgazember – 100 millió dollár; *Mackay*, az ezüstbánya-tulajdonos, a „szerződéses kettős valutáért" folytatott agitáció fő mozgatója – 50 millió; *Crocker* – 50 millió; *John Rockefeller*, petróleumlovag – de nem petroleur[356] – 40 millió; *C. P. Huntington* – 20 millió; *D. O. Mills* – 20 millió; *Fair* szenátor – 30 millió; *Stanford* ex-kormányzó – 40 millió; *Russel Sage* – 15 millió; *J. R. Keene* – 15 millió; *S. J. Tilden* – 15 millió; *E. D. Morgan* – 10 millió; *Samuel Sloan* – 10 millió; *Garrison* – 10 millió; *Cyrus W. Field* – 10 millió; *Hugh J. Jewett* – 5 millió; *Sydney Dillon* – 5 millió; *David Dows* – 5 millió; *J. D. Navarro* – 5 millió; *John W. Garrett* – 5 millió; *W. B. Astor* – 5 millió.

Íme a lista, amely azonban korántsem teljes. Az amerikai pénzmágnások száma még sokkal nagyobb. És ezt a mesébe illő vagyonfelhalmozást az óriási méretű amerikai bevándorlás még napról napra növeli. Az utóbbi ugyanis közvetlenül és közvetve elsősorban a pénzmágnásoknak válik hasznára. Közvetlenül azért, mert oka a földárak rohamos emelkedésének, köz-

vetve azért, mert a bevándorlók sokasága lenyomja az amerikai munkások életszínvonalát. A számtalan sztrájkjelentésben, amelyeket amerikai testvérlapjaink közölnek, már most mind nagyobb százalékarányban találunk olyan sztrájkokat, amelyek *bércsökkentések* elhárításáért folynak, és a béremelésért vívott legtöbb sztrájk alapjában véve szintén nem egyéb, mert vagy az árak roppant emelkedése vagy az egyébként tavasszal szokásos béremelések elmaradása váltja ki őket.

Ilymódon a kivándorlók áradata, amelyet Európa most évente Amerikába indít, még csak hozzájárul ahhoz, hogy a tőkés gazdálkodást minden következményével együtt a tetőfokára hajtsák, úgyhogy odaát előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz egy hatalmas összeomlás. Akkor a kivándorlók áradata megakad vagy talán visszafelé fordul, azaz eljön az a pillanat, amikor az európai, különösen a német munkás ez előtt az alternatíva előtt áll: éhhalál vagy forradalom! De ha majd ez lesz az alternatíva, akkor isten veletek – szent porosz-német császári birodalom szerencsefiai!

És e pillanat közelebb van, mint azt a legtöbben álmodni merik. Odaát máris nehezen talál a bevándorló munkát, egyre világosabban mutatkoznak a közelgő üzleti válság előhírnökei, a döntő pillanatban egy mégoly jelentéktelen indíték elég, és – *itt az összeomlás*!

Ezért, bármennyire fájlaljuk is a „New Yorker Volkszeitung"-gal[357] együtt a kivándorlást Németországból, bármennyire meg vagyunk is győződve, hogy azt mindenekelőtt az amerikai munkások helyzetének lényeges rosszabbodása fogja követni, továbbá, bármennyire kívánnók is a lappal együtt, hogy a német munkások minden figyelmüket kizárólag németországi helyzetük megjavítására fordítsák, mégsem oszthatjuk pesszimizmusát. Egyszerűen számolnunk kell a körülményekkel és – minthogy ezek, ellenfeleink rövidlátása és kapzsisága folytán, az igazi reformok értelmében vett fejlődést mindinkább kizárják – abban kell keresnünk feladatunkat, hogy az elméket, a nyúlszívűek sokasága ellenére, előkészítsük az események forradalmi alakulására.

E konfliktusnak – a tőke óriási arányú koncentrációja az egyik oldalon és növekvő tömegnyomor a másikon – csupán egyetlen megoldása van: *a szociális forradalom*!

A megírás ideje: 1882 május 3.
A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1882 május 18. (21.) sz.
Eredeti nyelve: német
Aláírás nélkül

Friedrich Engels

A brayi vikárius

Angolból németre fordította Friedrich Engels

Károly király esztendején
élt még hűség a népben,
az egyházat szolgáltam én,
s ezért bőségben éltem.
Isten kente föl a királyt,
nyájamnak így papoltam,
és az, ki véle kezd viszályt,
bűnhődik majd pokolban.
Mert míg e földön élhetek
– a trónra bárki lépjen –,
egy lényeges, hogy *én* legyek
a vikárius Brayben.

Jakab került a trónra – s lett
a pápaság becsültté,
a katolikus-gyűlölet
immár a puszta múlté.
Láttam, nekem is megfelel
Rómától kapnom ordrét:
ha forradalom nem jön el,
rég jezsuita volnék.
Mert míg e földön élhetek
– a trónra bárki lépjen –,
egy lényeges, hogy *én* legyek
a vikárius Brayben.

S hogy Vilmos jött, a hős király
s ledőlt sok régi korlát,

láttam: más lett a szél-irány;
fordítottam vitorlát.
A szolga-rendszer elbukott
elsöpri e remek kor,
döntsétek meg a zsarnokot,
így prédikáltam ekkor.
Mert míg e földön élhetek
– a trónra bárki lépjen –,
egy lényeges, hogy *én* legyek
a vikárius Brayben.

S hogy szent királynőnk Anna lett,
biz én újjászülettem,
megérezvén az új szelet,
már tory-párti lettem.
Mivel csak független lehet
az egyház, sérthetetlen:
minden szelíd mérsékletet
vételnek bélyegeztem.
Mert míg e földön élhetek
– a trónra bárki lépjen –,
egy lényeges, hogy *én* legyek
a vikárius Brayben.

S mert Györgyre szállt a hatalom,
a mérséklőre, míg – uram –
köpenyem van, forgathatom:
így lettem én is whig, uram.
Ez adta javadalmamat,
s hogy akkor kegyben álltam;
trónigénylőket napra nap
s pápát kiprédikáltam.
Mert míg e földön élhetek
– a trónra bárki lépjen –,
egy lényeges, hogy *én* legyek
a vikárius Brayben.

S mert Hannover-dinasztia
s pápát-szidó király van,

Feuilleton.

Der Vikar von Bray.

Aus dem Englischen von Friedrich Engels.

Zu König Karls Zeit, da noch war
Loyalität zu finden,
Diente ich der Hochkirch ganz und gar
Und so erwarb ich Pfründen.
Der König ist von Gott gesetzt —
So lehrt' ich meine Schare —
Und wer ihm trotzt, ihn gar verletzt,
Den trifft die Höllenstrafe.
Denn dieses gilt, und hat Bestand,
Bis an mein End' soll's wahr sein:
Daß wer auch König sei im Land,
In Bray will ich Vikar sein.

Jakob nahm auf dem Throne Platz
Das Papsttum kam zu Ehren:
Da galt's, die Katholikenhatz
Ins Gegentheil zu kehren.
Für mich auch, fand ich, paßten schon
Roms Kirch' und Priesterorden;
Kam nicht die Revolution,
Wär' ich Jesuit geworden.
Denn dieses gilt und hat Bestand,
Bis an mein End' soll's wahr sein:
Daß wer auch König sei im Land,
In Bray will ich Vikar sein.

Als König Wilhelm kam, der Held,
Und rettete die Freiheit,
Hab' ich mein Segel umgestellt
Nach dieses Windes Neuheit

„A brayi vikárius" Engels fordításában a „Sozialdemokrat"-ban

Der Knechtsgehorsam vor'ger Zeit,
Der war jetzt bald erledigt:
Der Tyrannei gebt Widerſtreit!
So wurde nun gepredigt.
Denn dieſes gilt und hat Beſtand,
Bis an mein End' ſoll's wahr ſein:
Daß wer auch König ſei im Land,
In Bray will ich Vikar ſein.

Als Anna wurde Königin,
Der Landeskirche Glorie,
Das hatte einen andern Sinn,
Und da ward ich ein Tory.
Für unſrer Kirch' Integrität,
Da galt es jetzt zu eifern,
Und Mäßigung und Laxität
Als ſündhaft zu begeifern.
Denn dieſes gilt und hat Beſtand,
Bis an mein End' ſoll's wahr ſein:
Daß wer auch König ſei im Land,
In Bray will ich Vikar ſein.

Als König Georg brachť in's Land
Gemäßigte Politik, mein Herr,
Hab' nochmals ich den Rock gewandt,
Und ſo ward ich ein Whig, mein Herr.
Das war es, was mir Prinzden gab
Und Gunſt bei dem Regenten;
Auch ſchwor ich faſt alltäglich ab,
So Papſt wie Prätendenten.
Denn dieſes gilt und hat Beſtand,
Bis an mein End' ſoll's wahr ſein:
Daß wer auch König ſei im Land,
In Bray will ich Vikar ſein.

Hannovers hoher Dynaſtie —
Mit Ausſchluß von Papiſten —
Der ſchwör' ich Treu, ſo lange ſie
Sich an dem Thron kann friſten.
Denn meine Treu wankt nimmermehr
Veränd'rung ausgenommen —
Und Georg ſei mein Fürſt und Herr,
Bis andre Zeiten kommen.
Denn dieſes gilt und hat Beſtand,
Bis an mein End' ſoll's wahr ſein:
Daß wer auch König ſei im Land,
In Bray will ich Vikar ſein.

hű leszek hozzá, míg csak a
trónust üli szilárdan.
Nem ing meg hűségem sosem,
a változást kivéve –
Csak György a gazdám s hercegem,
míg más nem lép helyére.
Mert míg e földön élhetek
– a trónra bárki lépjen –,
egy lényeges, hogy *én* legyek
a vikárius Brayben.

A fenti dal alkalmasint az egyetlen politikai népdal, amely Angliában több mint százhatvan éve népszerű. Ezt nagyrészt pompás dallamának is köszönheti, amelyet még ma is mindenfelé énekelnek. Egyébként a dal korántsem elavult, még ha mai német viszonyainkra vonatkoztatjuk is. Csakhogy, amint illik, közben előrehaladtunk. Az egykori derék vikáriusnak minden uralkodócserénél csupán köpönyegét kellett kifordítania. De nekünk németeknek sok politikai brayi vikáriusunk fölött még egy igazi brayi pápánk* is van, aki csalhatatlanságát azzal bizonyítja, hogy egyre rövidülő időközönként maga forgatja fel fenekestül az egész politikai hittant. Tegnap szabadkereskedelem, ma védővám; tegnap iparűzési szabadság, ma céhkényszer; tegnap kultúrharc, ma lobogó zászlókkal fel Canossába[358] – s miért ne? Omnia in majorem Dei gloriam (Mindent Isten nagyobb dicsőségére), ami a németben ezt jelenti: Mindent azért, hogy több adót és több katonát szorítsunk ki. És a szegény kis vikáriusoknak mindezt végig kell csinálniok, újra és újra, ahogy ők maguk mondják, „le kell nyelniök a keserű pirulát", s ráadásul elég gyakran ellenszolgáltatás nélkül. Milyen megvetéssel tekintene a mi derék öreg vikáriusunk ezekre az ő parányi utódaira – ő, aki még kellőképpen büszke is bátorságára, amellyel pozícióját minden viharon át megőrzi!

Der Vikar von Bray
A megírás ideje: 1882 szeptember eleje
A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1882 szeptember 7. (37.) sz.
Eredeti nyelve: német
Aláírás: Fr. E n g e l s

---

* Célzás Bismarckra. – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Hogyan lódít a Pindter[359]

A „Norddeutsche Allgemeine Zeitung", Bismarck herceg házi szócsöve, helyzeténél fogva felette áll nem csupán az illendőség, hanem a logika és a józan emberi ész minden szabályának. Kiváltsága, hogy szidalmazhat, rágalmazhat, hazudhat és mind államférfiúi, mind államférfiúhoz méltatlan ostobaságokat írhat. Néhány egyenruhás és egyenruhát nem viselő lakájt kivéve, akik a dalai láma expektorációit és exkrementumait* az istenség folyományaiként szokták tisztelni, s ha kell, el is fogyasztani, mindenki tudja, hogy ez a lap *minden aljasság és ostobaság menedékhelye.*

Ha arról van szó, hogy egy ellenfelet be kell mocskolni, egy jó vaskos hazugságot, egy jó otromba rágalmat világgá kürtölni és jó mélyen belenyúlni az utca sarába – akkor a „Norddeutsche Allgemeiné"-t szemelik ki erre a megtisztelő feladatra. És az szemmel látható élvezettel végre is hajtja a feladatot.

A legutóbbi időben a jeles lap, minthogy ügyetlensége és túlságosan rossz hírneve miatt az országgyűlési választási harcban nem volt használható, különös előszeretettel nekifeküdt, hogy mocskolja a *szociáldemokráciát* és a legvadabb hazugságokat terjessze róla.

Bizonyos *franciaországi* eseményeket[360] a leggroteszkabb módon eltorzít, és a legrikítóbb színekkel hajmeresztő rémképeket mázol, amelyeknek a borzadó emberiség elé kellene tárniok, hogy a szociáldemokraták rablók, gyilkosok, gyújtogatók és az ég tudja, még mik, s hogy a francia köztársaságnak szükségképpen tönkre kell mennie, mert képtelen az ilyen szörnyetegek ellen védekezni – erre természetesen csak az olyan monarchia képes, amely egy majordómusszal** à la Bismarck*** rendelkezik.

A *bécsi* „rablógyilkos merényletet" éppen a „Norddeutsche" varrta a leg-

* – váladékait és ürülékeit – *Szerk.*

** – udvarmesterrel; a királyi udvar kormányzójával – *Szerk.*

*** – Bismarck szerint(i); Bismarck-típusú – *Szerk.*

pimaszabb módon a szociáldemokrácia nyakába és a leggaládabb denunciációkat fűzte hozzá.[361]

Amikor 14 nappal ezelőtt egy *osztrák* államügyészség elkövette azt az agyalágyult arcátlanságot, hogy a magyarországi zsidóellenes hajszát a szociáldemokrácia titkos mesterkedéseire vezesse vissza, a „Norddeutsche Allgemeine" volt az egyetlen lap, amely ezt az épp oly ostoba, mint alávaló csínyt ujjongva üdvözölte és az idióta államügyészt támogatta, noha nagyon jól tudja – közvetlen közelről és saját személyes tapasztalatából tudja –, hogy az úgynevezett „antiszemita mozgalomnak" a szociáldemokraták a leghatározottabb ellenfelei, és hogy e mozgalom Németországban, különösen Berlinben, a „Norddeutsche Allgemeine" patrónusának* legbuzgóbb támogatása ellenére, a szociáldemokraták magatartásán szenvedett hajótörést.

A „Norddeutsche" legújabb teljesítménye a hazugság terén egy hosszabb jegyzet[362], amely szerint *a szocialista-törvény meghosszabbításának*[258] kérdése „heves vitát" váltott ki a német szociáldemokrácia soraiban.

A „Liebknecht-féle csoport", írja, azon a véleményen van, hogy a szocialista-törvény érvényben maradása a párt érdeke, mások (csoportok?) harcba szállnak e nézettel mint a „frázisok" politikájával, „és hogy az így keletkezett viszályt a szociáldemokrata párton belül *a legdurvább fegyverekkel vívják*, az magától értetődik". A „Sozialdemokrat" olvasói tudják, mit gondoljanak erről a lódításról. Ahogyan nincsenek a „Norddeutsche" értelmében vett „csoportok" a szociáldemokrata párton belül, úgy „viszály" sincs semmilyen kérdés miatt sem, és különösen nincs a szocialista-törvény meghosszabbításának vagy meg nem hosszabbításának kérdése miatt.

Sokkal jobb „reálpolitikusok" vagyunk annál, semhogy kiforratlan dolgokkal törődnénk, és e kérdéssel a legteljesebb közöny érzésével állunk szemben. Ha eltörlik a szocialista-törvényt, akkor tudjuk, hogy azt nem az irántunk való szeretetből törlik el, és maradunk, akik vagyunk; ha *nem* törlik el, akkor meg éppenséggel maradunk, akik vagyunk. Hogy a szocialista-törvény pártunk iskolázása és megszilárdítása szempontjából megfizethetetlen volt és egyáltalán kitűnő nevelő hatást gyakorolt, *ebben egyébként kivétel nélkül minden szociáldemokrata egyetért.*

Azt a kérdést, hogy a szocialista-törvény meghosszabbítása vagy meg nem hosszabbítása *valószínű-e*, csakugyan megtárgyalták a *pártsajtóban – és csakis ott* –, de mint ahogyan az a tárgy természetéből következik, egészen akadémikusan. És, kérdezzük, hol van az a „viszály", amelyet állítólag „olyan durva fegyverekkel vívtak"? *Egyetlen szó* sem igazolja a „Norddeutsche"

* Bismarck. – *Szerk.*

állítását. Bismarck házi szócsöve nyilvánvalóan még nem ismeri a hivatásos hazudozók számára oly nélkülözhetetlen szabályt, hogy *igazat* kell hazudni, vagyis a hazugságot némi igazsággal kell elegyíteni ahhoz, hogy szárnyra kelhessen.

Mellesleg a „Norddeutsché"-nak el kellett tűrnie, hogy a „Liberale Correspondenz" ráolvassa: ezzel a jegyzetével óriási ostobaságot követett el. Mert jobb érv a szocialista-törvény *eltörlése* mellett nincs is, mint az, hogy annak érvényben maradását a szociáldemokraták óhajtják. Idáig persze Bismarck házi szócsövének értelmi képességei nem terjedtek.

Wie der Pindter flunkert

A megírás ideje: 1882 október vége

A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat",
1882 november 2. (45.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás nélkül

Friedrich Engels

Jenny Longuet, szül. Marx

Január 11-én a Párizs melletti Argenteuilben meghalt Karl Marx legidősebb leánya, Jenny, körülbelül nyolc év óta *Charles Longuet-nak*, a Párizsi Kommün egykori tagjának, a „*Justice*"[363] jelenlegi társszerkesztőjének felesége.

1844 május 1-én született, a nemzetközi proletármozgalomban nőtt fel és ezzel a legszorosabban összeforrt. Olyan tartózkodó volt, hogy szinte félénknek hatott, de ha szükség volt rá, olyan lélekjelenlétet és energiát tanúsított, amelyért akárhány férfi megirigyelhette volna.

Amikor az ír sajtó napvilágra hozta, milyen gyalázatos bánásmódot kellett a fegyházban elszenvedniök az 1866-ban és később elítélt fénieknek[140], és az angol sajtó makacsul agyonhallgatta e szégyenletes tényeket; amikor a Gladstone-kormány a választásokon tett ígéretek ellenére megtagadta az amnesztiát és még az elítéltek helyzetét sem enyhítette, akkor Jenny Marx megtalálta a módját, hogy a jámbor Gladstone urat kicsit megnógassa. Két cikket írt Rochefort „Marseillaise"-ében[364] és izzó színekkel ecsetelte, hogyan bánnak a szabad Angliában a politikai foglyokkal. Ez segített. A leleplezést, minthogy egy nagy párizsi lapban jelent meg, nem lehetett elviselni. Néhány héttel ezután O'Donovan Rossa és a többiek legnagyobb része szabad volt és úton Amerika felé.

1871 nyarán Jenny legfiatalabb testvérével Bordeaux-ban meglátogatta sógorát, Lafargue-ot. Lafargue, felesége, beteg gyermeke és a két leány onnan Bagnères-de-Luchonba, egy pireneusi fürdőhelyre ment. Egyszer korán reggel egy úr kereste fel Lafargue-ot. „Rendőrtisztviselő vagyok, de republikánus, parancs érkezett az Ön letartóztatására, tudják, hogy Ön irányította a kapcsolatot Bordeaux és a Párizsi Kommün között. Egy órányi ideje van, hogy átjusson a határon."

Lafargue feleségével és gyermekével a szoroson át szerencsésen eljutott Spanyolországba, s ezért a rendőrség a két lányon állt bosszút és letartóztatta őket. Jenny zsebében volt a Kommün egyik vezetőjének, a Párizs előtt

elesett Gustave Flourens-nak egy levele; ha megtalálják, ez mindkettőjük számára biztos útlevél Új-Kaledóniába[365]. Jenny, amikor egy pillanatra egyedül hagyták az irodahelyiségben, felnyitott egy régi, porlepte iktatókönyvet, betette a levelet, majd újra becsukta a könyvet. A levél talán még most is ott van. A két lányt elvezették a prefektus székhelyére, s a prefektus, a bonapartista emlékezetű nemes Kératry gróf, szigorú kihallgatásnak vetette alá őket. De az egykori diplomata agyafúrtsága és az egykori lovastiszt brutalitása csődöt mondott Jenny higgadt megfontoltságával szemben. Kératry dühösen kifakadt azon „az energián, amely e család nőtagjainak láthatóan sajátja" és Párizzsal folytatott hosszabb táviratváltás után végül kénytelen volt kiengedni a két lányt a fogságból, ahol valódi porosz bánásmódban volt részük.[366]

Ez a Jenny életéből kiragadott két epizód jellemző rá. A proletariátus hősies harcost veszített el benne. Gyászoló apjának azonban legalább az a vigasza, hogy Európában és Amerikában sok százezer munkás osztozik fájdalmában.

London, 1883. január 13.

Fr. Engels

Jenny Longuet, geb. Marx

A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1883 január 18. (4.) sz.

Eredeti nyelve: német

Friedrich Engels

[A Karl Marx sírjánál tartott gyászbeszéd tervezete]

Alig tizenöt hónappal ezelőtt a legtöbben közülünk összegyűltek ennél a sírnál, amely egy nemes és emelkedett lelkületű asszony végső nyugvóhelye lett. Ezt a sírt ma újra meg kell nyitnunk, hogy férje földi maradványait magába fogadja.

Karl Marx egyike volt azon kiváló férfiaknak, akikből egy évszázad csak keveset szül. Charles Darwin felfedezte a szerves természet fejlődési törvényét bolygónkon. Marx a felfedezője annak az alapvető törvénynek, amely szerint az emberi történelem mozog és fejlődik; olyan egyszerű és világos törvény ez, hogy úgyszólván puszta kifejtése elegendő elismerésének biztosításához. De ez nem minden; Marx azt a törvényt is felfedezte, amely létrehozta a társadalom jelenlegi állapotát és nagyszabású osztálymegoszlását tőkésekre és bérmunkásokra; azt a törvényt, amely szerint ez a társadalom szerveződött és növekedett, amíg csaknem túlnőtt önmagán, és amely szerint végül el kell pusztulnia, mint a társadalom minden korábbi történelmi szakaszának. Ezek az eredmények annál fájdalmasabbá teszik, hogy alkotó munkája kellős közepén ragadtatott el tőlünk és hogy bármennyit alkotott is, még jóval többet befejezetlenül hagyott hátra.

Akármilyen kedves volt is neki a tudomány, mégsem töltötte be egészen. Senki sem érzett nála nagyobb örömet, ha bármely területen új tudományos eredmény született, tekintet nélkül arra, hogy gyakorlatilag alkalmazták-e vagy sem. A tudományban azonban mindenekelőtt a történelem nagy emelőjét látta, a szó legnemesebb értelmében vett forradalmi erőt. S ebben az értelemben használta fel, ilyen célra alkalmazta azokat a roppant ismereteket, amelyekkel különösen a történelem minden területén rendelkezett.

Mert ő valóban, ahogyan maga magát nevezte, forradalmár volt. A harc a bérmunkások osztályának felszabadításáért a termelés jelenkori tőkés rendszerének bilincsei alól, ez volt az ő igazi eleme, és sohasem létezett nála aktívabb harcos. Munkássága e területének koronája a Nemzetközi Munkásszövetség megalapítása, amelynek elismert vezére volt 1864-től 1872-ig. A

Szövetség külső látszatra megszűnt, de valamennyi európai és amerikai civilizált ország munkásainak testvéri köteléke egyszer s mindenkorra fennáll és külső formális egyesülés nélkül is tovább él.

Senki sem harcolhat valamely ügyért anélkül, hogy ellenségeket ne szerezne. S neki sok ellensége volt. Politikai életének java részében ő volt a leggyűlöltebb és legtöbbet rágalmazott ember Európában. A rágalmakat azonban alig méltatta figyelemre. Ha valaha valaki felülkerekedett a rágalmakon, úgy ő volt az. Élete végén büszkén tekinthetett követőinek millióira Szibéria bányáiban éppúgy, mint Európa és Amerika műhelyeiben; látta, hogy gazdasági elméleteit az egyetemes szocializmus elvitathatatlan alapelveiként fogadták el, és ha volt is még sok ellenfele, aligha volt személyes ellensége.[367]

A megírás ideje: 1883 március 17.
A megjelenes helye: „La Justice", 1883 március 20.
Eredeti nyelve: angol

Friedrich Engels

Karl Marx temetése

Szombaton, március 17-én temették el Marxot a highgate-i temetőben, ugyanabba a sírba, amelybe tizenöt hónappal ezelőtt feleségét temették.

A sírnál *G. Lemke* a „*Sozialdemokrat*" szerkesztősége és kiadóhivatala, valamint a londoni *Kommunista Munkás Művelődési Egylet* nevében két vörös szalagos koszorút helyezett a koporsóra.

Ezután *F. Engels* hozzávetőlegesen a következőket mondta, *angolul*:

„Március 14-én, délután háromnegyed háromkor, korunk legnagyobb gondolkodója megszűnt gondolkodni. Alig két percre maradt magára, s amikor beléptünk, láttuk, hogy karosszékében nyugodtan elszenderült – de örökre.

Fel sem mérhető, mit vesztett ebben a férfiúban az európai és amerikai harcos proletariátus, mit vesztett benne a történelem tudománya. Nagyon is hamar érezhetővé lesz az űr, amelyet ennek az óriásnak a halála hátrahagyott.

Darwin a szerves természet fejlődési törvényét fedezte fel – Marx az emberi történelem fejlődési törvényét: azt az eddig ideológiai burjántól ellepett egyszerű tényt, hogy az embereknek előbb enniök, inniok, lakniok és ruházkodniok kell, mielőtt politikával, tudománnyal, művészettel, vallással stb. foglalkozhatnak; hogy tehát a közvetlen anyagi létfenntartási eszközök termelése s ezzel egy nép vagy korszak mindenkori gazdasági fejlődési foka az az alap, amelyből az illető emberek állami berendezései, jogi nézetei, művészete, sőt vallási képzetei kifejlődtek, és így ebből az alapból kell ezeket magyarázni is – nem pedig, ahogy eddig történt, megfordítva.

De ez nem minden. Marx felfedezte a mai tőkés termelési mód s az általa létrehívott polgári társadalom sajátos mozgástörvényét is. Az értéktöbblet felfedezése itt egyszerre világosságot teremtett, míg minden előbbi vizsgálat, a polgári közgazdászoké csakúgy, mint a szocialista kritikusoké, a sötétben tévelygett.

Két ilyen felfedezés elég volna egy életre. Szerencsés már az is, akinek megadatott, hogy csak egy ilyen felfedezést tegyen. De Marx minden terü-

leten, ahol kutatott – s nagyon sok ilyen terület volt és egyiket sem érintette pusztán felületesen – minden területen, még a matematikában is, önálló felfedezéseket tett.

Ilyen volt Marx, a tudomány embere. De ez még a fele sem volt az egész embernek. A tudományban Marx történelmet mozgató, forradalmi erőt látott. Bármilyen nagy öröme telt is valamely elméleti tudomány új felfedezéseiben, amelynek gyakorlati alkalmazhatóságát talán még nem is lehetett előre látni – még nagyobb örömet érzett, ha olyan felfedezésről volt szó, amely azonnal forradalmasítóan hatott az iparra, a történelmi fejlődésre egyáltalában. Így az elektromosság terén tett felfedezéseket, s az utolsó időben még Marcel Deprez felfedezéseit is élénk figyelemmel kísérte.

Mert Marx mindenekelőtt forradalmár volt. Igazi élethivatása az volt, hogy valamilyen módon közreműködjék a tőkés társadalom és az e társadalom által létrehozott állami berendezések megdöntésén, hogy közreműködjék a modern proletariátus felszabadításán, amelyet elsőként ő ébresztett helyzetének és szükségleteinek tudatára, felszabadulása feltételeinek tudatára. A harc volt az eleme. S harcolt olyan szenvedéllyel, olyan kitartással, olyan sikerrel, mint kevesen. Az első »Rheinische Zeitung« 1842-ben, a párizsi »Vorwärts!«[368] 1844-ben, a »Deutsche Brüsseler Zeitung« 1847-ben, a »Neue Rheinische Zeitung« 1848–1849-ben, a »New York Tribune« 1852–1861-ben – ezenkívül harcos brosúrák tömege, munka a párizsi, brüsszeli és londoni szervezetekben, míg végül az egészet megkoronázta a nagy Nemzetközi Munkásszövetség. Valóban, ez megint olyan eredmény volt, amelyre megalkotója büszke lehetett, még ha semmi egyebet nem is tett volna.

S ezért volt Marx kora leggyűlöltebb és legtöbbet rágalmazott embere. Kormányok – önkényuralmiak meg köztársaságiak is – kiutasították, burzsoák – konzervatívok meg szélső demokraták is – versenyeztek abban, hogy megrágalmazzák. Mindezt könnyedén félretolta, nem is hederített rá, s csak végső kényszer esetén felelt. És halálakor a szibériai bányáktól egész Európán és Amerikán át Kaliforniáig a forradalmár munkatársak milliói tisztelik, szeretik, gyászolják, s bátran mondhatom: lehetett még sok ellenfele, de aligha volt személyes ellensége.

Neve és műve élni fog századokon át!"

Marx veje, Longuet ezután a következő, *francia* nyelvű üzeneteket olvasta fel:

I. Karl Marx sírjára – az orosz szocialistáktól:

„Minden orosz szocialista nevében utolsó búcsúüdvözletemet küldöm

a kor valamennyi szocialistája közül kimagasló mesternek. A legnagyobb koponyák egyike hunyt el, a proletariátus kizsákmányolói ellen harcolók egyik legenergikusabbja halt meg.

Az orosz szocialisták meghajolnak annak a férfiúnak a sírja előtt, aki rokonszenvezett törekvéseikkel rettenetes harcuk minden viszontagsága során; ezt a harcot folytatni fogják mindaddig, amíg a szociális forradalom alapelvei végleg nem győzedelmeskednek. Az orosz nyelv volt az első, amelyre lefordították a „Tőké"-t, a jelenkori szocializmusnak ezt az evangéliumát. Az orosz egyetemek diákjai elsőként hallgathatták meg ama hatalmas gondolkodó elméleteinek rokonszenvező kifejtését, akit most elveszítettünk. Még azoknak is, akik a Nemzetközi Munkásszövetség megalapítójával gyakorlati szervezeti kérdéseket illetően ellentétben álltak, mindenkor meg kellett hajolniok az előtt az átfogó tudás és magasfokú gondolkodási képesség előtt, amely feltárta a modern tőke lényegét, a társadalom gazdasági formáinak fejlődését és az emberiség egész történelmének függését ezektől a fejlődési formáktól. S még azok, akik a forradalmi szocialisták soraiban legszenvedélyesebb ellenfelei voltak, sem tehettek mást, mint hogy engedelmeskedtek a felhívásnak, amelyet harmincöt évvel ezelőtt életre szóló barátjával* világgá kiáltott:

»Világ proletárjai, egyesüljetek!«

Marx halálát gyászolják mindazok, akik fel tudták fogni gondolatait és értékelni tudták befolyását korunkra.

Bátorkodom hozzáfűzni, hogy még fájdalmasabban gyászolják azok, akik bizalmas közelségből ismerték, s különösen azok, akik barátjukként szerették őt.

Párizs, 1883 március 15.

P. Lavrov"

II. Távirat

„A francia munkáspárt párizsi egyesülése kifejezésre juttatja fájdalmát annak a gondolkodónak az elvesztése felett, akinek materialista történetfelfogása és a tőkés termelésről nyújtott elemzése megteremtette a tudományos szocializmust és a jelenkori forradalmi kommunista mozgalmat. Kifejezi tiszteletét Marx, az ember iránt és teljes egyetértését tanításaival.

Párizs, 1883 március 16.

Lépine
titkár"

* *Lavrov levelében*: Friedrich Engelsszel, életre szóló barátjával – *Szerk.*

III. Távirat

„Saját nevemben és mint a spanyol munkáspárt (madridi egyesülés) küldötte osztozom Marx barátainak és lányainak szörnyű fájdalmában, amely őket a nagy szocialistának, mindannyiunk mesterének oly kegyetlenül lesújtó elvesztésével érte.

Párizs, 1883 március 16.

José Mesa y Leompart"

Ezután *Liebknecht* a következőket mondotta, *németül:*

„Németország belsejéből jöttem, hogy a felejthetetlen tanítónak és hű barátnak szeretetemet és hálámat fejezzem ki. A hű barátnak! Legrégibb barátja és küzdőtársa az imént az évszázad leggyűlöltebb emberének nevezte Karl Marxot. Ez így van. Ő volt a leggyűlöltebb, de ő volt a legszeretettebb is. A *leggyűlöltebb* a nép elnyomói és kizsákmányolói részéről, a *legszeretettebb* az elnyomottak és kizsákmányoltak részéről, amennyiben tudatában vannak helyzetüknek. Az elnyomottak és kizsákmányoltak serege szereti Marxot, mert *Marx* szerette őket. Mert a halott, akinek elvesztését siratjuk, nagy volt mind szeretetében, mind gyűlöletében. Gyűlölete a szeretetből fakadt. Nagy *lélek* volt, mint ahogy nagy *szellem.* Ezt mindenki tudja, aki ismerte őt.

De én nem pusztán mint tanítvány és barát állok itt; itt állok mint a *német szociáldemokrácia* képviselője is, amely megbízott, hogy kifejezésre juttassam azokat az érzelmeket, amelyeket *tanítója* iránt táplál, *az* iránt az ember iránt, aki *megteremtette* pártunkat, amennyiben ilyen vonatkozásban teremtésről beszélni lehet.

Nem lenne illő, ha itt szónoklatokba bocsátkoznék. Hiszen nem volt a *frázisnak* szenvedélyesebb *ellensége* Karl Marxnál. Éppen az a halhatatlan érdeme, hogy a proletariátust, a dolgozó nép pártját *megszabadította a frázistól* és megadta neki a *tudomány* erős, semmi által meg nem ingatható alapját. Ő, a tudomány forradalmára, forradalmár a tudomány *révén*, feljutott a tudomány legmagasabb csúcsára, hogy leszálljon a néphez és a tudományt a nép közkincsévé tegye.

A tudomány az emberiség felszabadítója.

A *természet*tudomány megszabadít bennünket *istentől*, de az égi isten tovább él, még ha megölte is a tudomány.

A *társadalom*tudomány, amelyet Marx tárt fel a népnek, megöli a kapitalizmust és vele a *föld* bálványait és urait, akik nem hagyják meghalni az istent, amíg csak élnek.

A tudomány nem *német*. A tudomány nem ismer sorompókat, legkevésbé

a *nemzeti* hovatartozás sorompóit. S így a »Tőke« megalkotójának természetszerűleg a *Nemzetközi Munkásszövetség* megalkotójává is kellett válnia.

A tudomány alapja, amelyet Marxnak köszönhetünk, képessé tesz bennünket arra, hogy az ellenség minden támadásával dacoljunk és a harcot, amelyre vállalkoztunk, egyre növekvő erőkkel folytassuk.

Marx a szociáldemokráciát *szektából, iskolából párttá* tette, azzá a párttá, amely már most legyőzhetetlenül küzd és kivívja a győzelmet.

S ez nem csupán ránk, *németekre* érvényes. Marx a *proletariátusé*. Egész életét a világ proletárjainak szentelte. Az egész világ gondolkodóképes és gondolkodó proletárjai hálás tisztelettel és szeretettel vannak iránta.

Súlyos csapás ért bennünket. De mi nem gyászolunk. A halott nem halt meg. Él a proletariátus *szívében*, él a proletariátus *tudatában*. Emléke nem halványul el, tanítása mind szélesebb körökben hat majd.

Gyász helyett *cselekedni* fogunk a nagy halott szellemében, minden erővel arra törekedni, hogy a lehető leggyorsabban *megvalósuljon* mindaz, amire tanított és amire törekedett. Emlékének így áldozunk a legjobban.

Halálodban is élő barátunk! *Az utat, amelyet te mutattál nekünk, követni fogjuk a célig. Ezt fogadjuk a sírodnál!*"

A sírnál a már említetteken kívül jelen volt még többek között *Paul Lafargue*, Marx másik veje, *Friedrich Lessner*, akit 1852-ben a kölni kommunista perben ötévi várfogságra ítéltek, *G. Lochner*, szintén a Kommunisták Szövetségének régi tagja. A természettudományt két elsőrendű, hírneves szakember képviselte: *Ray Lankester* professzor, zoológus, és *Schorlemmer* professzor, vegyész, mindketten a londoni tudományos akadémia (Royal Society) tagjai.

Fr. Engels

Das Begräbnis von Karl Marx

A megírás ideje: 1883 március 18. körül

A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1883 március 22. (13.) sz.

Eredeti nyelve: német

Friedrich Engels

Karl Marx halálára

I

E gyászeset alkalmából utólag még néhány megnyilatkozás jutott el hozzám, amelyek bizonyítják, milyen általános volt a részvét, és amelyekről be kell számolnom.

Március 20-án Eleanor Marx kisasszony a „Daily News" szerkesztőségétől a következő, francia nyelvű táviratot kapta:

„*Moszkva*, március 18. A »Daily News« szerkesztőségének, London. Szíveskedjék eljuttatni *Engels* úrhoz, a »Munkásosztály helyzete Angliában« szerzőjéhez, az elhunyt *Karl Marx* meghitt barátjához kérésünket, helyezzen a »Tőke« felejthetetlen szerzőjének koporsójára egy koszorút a következő felírással:

»A harcosnak, aki síkraszállt a munkások jogaiért az elmélet terén és megvalósításukért az életben – a moszkvai *Petrovszkij* Mezőgazdasági Akadémia hallgatói.«

Engels urat kérjük, közölje címét és a koszorú árát; az összeget azonnal eljuttatjuk hozzá.

A moszkvai Petrovszkij Akadémia hallgatói".

A távirat mindenképpen késve érkezett, mert a temetés 17-én volt.

Továbbá *P. Lavrov*, párizsi barátom, március 31-én utalványt juttatott el hozzám 124,50 frankról, ami 4,18.9 font sterlingnek felel meg. Az összeget a *pétervári* technológiai intézet hallgatói és orosz diáklányok küldték, szintén azért, hogy koszorút helyezzek Marx sírjára.

Harmadszor, a „Sozialdemokrat" a múlt héten közölte, hogy odesszai diákok is kérik, tegyenek a nevükben koszorút Marx sírjára.[369]

Minthogy pedig a Pétervárról kapott pénz bőven elég mindhárom koszorúra, feljogosítva éreztem magamat, hogy a moszkvaiak és odesszaiak koszorúját is ebből fedezzem. A felírások elkészítése – ami itt meglehetősen

szokatlan dolog – némi késedelmet okozott, de a jövő hét elején megtörténik a koszorúk elhelyezése, s azután a „Sozialdemokrat"-ban számot adhatok a kapott pénzről.

Solingenből az itteni Kommunista Munkás Művelődési Egylet közvetítésével szép nagy koszorú érkezett – „Karl Marx sírjára a solingeni olló-, kés- és kardkészítő ipar munkásaitól". Amikor ezt március 24-én a sírra tettük, láttuk, hogy a „Sozialdemokrat" és a Kommunista Munkás Művelődési Egylet koszorúiról a vörös selyem szalagok hosszú végeit sírgyalázó kezek levágták és ellopták. A temető igazgató tanácsánál tett panasz már mit sem segített ezen, de a jövőben valószínűleg gondoskodnak védelemről.

Egy svájci szláv egyesület[370] kifejezi azt a reményét,

„hogy Karl Marx emlékezetének különös emlékjelet állítanak azzal, hogy róla elnevezett nemzetközi alapot létesítenek a nagy felszabadító harc áldozatainak támogatására és e harc előmozdítására",

s elküldi első hozzájárulását, amelyet egyelőre magamnál tartottam. A javaslat sorsa természetesen elsősorban attól függ, hogy visszhangra talál-e, s ezért hozom itt nyilvánosságra.

Hogy az újságokban keringő hazug hírekkel tényeket állítsak szembe, a következő rövid részleteket közlöm nagy elméleti vezetőnk betegségéről és haláláról.

Miután régi májbajából a háromszori karlsbadi kezelés csaknem teljesen kigyógyította, Marx már csak krónikus gyomorbajban és idegkimerültségben szenvedett, – ez utóbbi fejfájásban, többnyire azonban makacs álmatlanságban nyilvánult meg. Mindkét betegség többé-kevésbé megszűnt, ha nyáron tengeri fürdőbe vagy klimatikus gyógyhelyre látogatott, s csak újév után szokott ismét zavaróbb módon fellépni. A krónikus torokfájás, köhögés – amely ugyancsak hozzájárult az álmatlansághoz – és a krónikus légcsőhurut általában már kevésbé gyötörte. De éppen ezek vitték sírba. Négy-öt héttel felesége halála előtt hirtelen súlyos mellhártyagyulladás (pleuritis) támadta meg, amely légcsőhuruttal és kezdődő tüdőgyulladással (pneumonia) járt együtt. A betegség igen veszélyes volt, de kedvező lefolyású. Azután először Wight szigetére küldték (1882 elején), majd Algériába. Az utazás idején hideg volt, s Marx újabb mellhártyagyulladással érkezett Algériába. Rendes körülmények között ez nem sokat jelentett volna. De a tél és a tavasz Algériában oly hideg és esős volt, mint máskor soha, és áprilisban hasztalanul próbálták fűteni az éttermet! Így javulás helyett általános rosszabbodás volt a végeredmény.

Algériából Monte Carlóba (Monaco) küldték, és az átkelés alatti nedves

hideg időjárás következtében Marx egy harmadik, bár enyhébb mellhártyagyulladással érkezett oda. Emellett tartósan rossz idő volt, mintha csak magával hozta volna Afrikából. Tehát itt is, megerősödés helyett, harc az új betegséggel. Nyár elején leányához, Longuet-néhoz utazott Argenteuilbe és ott a szomszédos Enghien kénes fürdőit használta krónikus légcsőhurutja ellen. A tartósan nedves nyár ellenére a kezelés bár lassan, mégis sikerrel járt, s az orvosok meg voltak elégedve; most Veveybe, a Genfi-tóhoz küldték, és ott javult állapota a leginkább. Így megengedték neki, hogy a telet, ha nem is Londonban, de legalább a dél-angliai tengerparton töltse. Itt azután végre ismét munkához akart látni. Amikor szeptemberben Londonba jött, egészségesnek látszott, s gyakran velem együtt minden megerőltetés nélkül megmászta a hampstead-i dombot (Marx lakásánál körülbelül 300 lábbal magasabban fekszik). Mikor a novemberi ködök fenyegettek, Ventnorba, Wight sziget déli csúcsára küldték. Nyomban ismét nedves idő és köd támadt; szükségképpeni következménye: újabb megfázás, köhögés stb., szóval a szabad levegőn való erősítő mozgás helyett elgyengítő szobafogság. Ekkor halt meg Longuet-né. Másnap (január 12.) Marx Londonba jött, mégpedig erős légcsőhuruttal. Ehhez hamarosan gégehurut járult, amely a nyelést csaknem lehetetlenné tette. Ő, aki a legnagyobb fájdalmakat is sztoikus közönnyel viselte el, inkább megivott egy liter tejet (amitől világéletében undorodott), semhogy a megfelelő szilárd táplálékot fogyassza el. Februárban daganat támadt a tüdejében. Az orvosságok egyáltalán nem hatottak a tizenöt hónap óta gyógyszerekkel túltelített szervezetre; legfeljebb az volt a hatásuk, hogy étvágyát és emésztését rontották. Marx szemlélhatóan, szinte napról napra fogyott. A betegség általános lefolyása ennek ellenére aránylag kedvező volt. A légcsőhurut csaknem megszűnt, a nyelés is könnyebben ment. Az orvosok a legjobb reményekkel kecsegtettek. Ekkor – 2 és 3 óra között volt a legalkalmasabb látogatási idő – egyszerre csak könnyek között találok mindenkit a házban: oly gyenge, kétségkívül a végét járja. Pedig reggel még étvággyal fogyasztott el bort, tejet és levest. A hűséges öreg Lenchen Demuth, aki Marx valamennyi gyermekét a bölcsőtől kezdve nevelte és negyven év óta van a házban, felment hozzá s mindjárt le is jött. „Jöjjön velem, félálomban van." Mire beléptünk, már teljesen elaludt, de örökre. Szelídebb halált, mint amilyen Karl Marxot a karosszékében érte utol, nem kívánhat magának senki.

S most végül egy jó hír:

A „Tőke" második kötetének kézirata *teljesen fennmaradt*. Hogy jelen formájában mennyire kész a kinyomtatásra, még nem tudom megítélni, több mint ezer folio-oldal. De „A tőke forgalmi folyamata", valamint „Az össz-

folyamat alakulatai" egy 1867–1870-ből származó feldolgozásban készen van. Megvannak egy későbbi feldolgozás kezdetei, továbbá gazdag anyag kritikai kivonatokban – különösen az orosz földtulajdon-viszonyokról –, amiből egy és más talán még felhasználható lesz.

Marx szóbeli rendelkezéssel legfiatalabb leányát, Eleanort és engem bízott meg irodalmi végrendeletének teljesítésével.

London, 1883 április 28.

Friedrich Engels

II

Erfurt szociáldemokratáitól szép koszorú érkezett feliratos vörös szalaggal Argenteuilbe; szerencsére akadt valaki, aki alkalomadtán áthozza; amikor a sírra helyezték, látták, hogy megint lelopta valaki a solingeni koszorúról a vörös selyemszalagokat.

Időközben *Moszkva*, *Pétervár* és *Odessza* három koszorúja is elkészült. Hogy a szalagok ellopását megakadályozzuk, kénytelenek voltunk a további használatra alkalmatlanná tenni őket úgy, hogy a széleket itt-ott kicsit bevagdostuk. A koszorúk elhelyezésére tegnap került sor. Az erfurti szalagot egy zápor egyéb célra alkalmatlanná tette és így megmenekült az ellopástól.

Ez a három koszorú darabonként 1,1.8, tehát összesen 3,5.0 font sterlingbe került. Így a nekem küldött 4,18.9 font sterlingből még 1,13.9 font sterling marad, amit visszaküldök P. Lavrovnak, hogy az adakozók akarata szerint járjon el vele. –

Egy nagy ember halála kiváló alkalom kis emberek számára, hogy politikai, irodalmi és készpénz-tőkét kovácsoljanak belőle. Íme csak néhány példa, amely a nyilvánosságra tartozik; nem is szólva arról a sokról, amelyek a magánlevelezés területén játszódtak le.

Philipp Van Patten, a New York-i Central Labor Union[371] titkára, a következőt írta nekem (ez év április 2-án):

„A Karl Marx tiszteletére rendezett legutóbbi demonstráció kapcsán, amikor minden frakció egyesült, hogy az elhunyt gondolkodónak lerója tiszteletét, *Johann Most* és barátai fennhangon állították, hogy *ő*, Most, bizalmas viszonyban volt Karl Marxszal, hogy művét, a »Tőké«-t *ő* tette népszerűvé Németországban és hogy Marx egyetértett a Most vezette propagandával.

Mi nagyra becsüljük Marx tehetségét és működését; nem tudjuk azonban

elhinni, hogy rokonszenvezett Most anarchista, bomlasztó cselekvési és gondolkodásmódjával. Ezért szeretném, ha véleményt mondana arról, milyen állást foglalt Marx az anarchia és a szociáldemokrácia kérdésében. Mostnak rossz időben történt és ostoba fecsegése már túl sok zavart okozott, és igen kellemetlen hallanunk, hogy egy oly nagy tekintély, mint Marx, az ilyen taktikát helyeselte."

Én erre április 18-án levélben válaszoltam, amelynek német fordítását itt közlöm[372]:

„Április 2-i tudakozódására – Karl Marx állásfoglalásáról az anarchisták kérdésében általában és Johann Mosttal kapcsolatban különösen – válaszom röviden és világosan a következő:

Marxnak és nekem 1845 óta az volt a véleményünk, hogy az eljövendő proletárforradalom *egyik* végső következménye az *állam* névvel jelölt politikai szervezet fokozatos felbomlása.[373] E szervezet fő célja ősidők óta az volt, hogy biztosítsa, fegyveres erővel, a dolgozó többség gazdasági elnyomását a javakkal kizárólagosan rendelkező kisebbség által. A javakkal kizárólagosan rendelkező kisebbség eltűnésével a fegyveres elnyomó hatalom, illetve államhatalom szükségessége is eltűnik. Ugyanakkor azonban mindig is az volt a véleményünk, hogy a munkásosztálynak ahhoz, hogy az eljövendő szociális forradalomnak ezt és a többi, jóval fontosabb célját elérje, először az állam szervezett politikai hatalmát kell birtokba vennie és ennek segítségével kell a tőkésosztály ellenállását letipornia és a társadalmat újjászerveznie. Ez már az 1848-as »Kommunista Kiáltvány«-ban, a II. fejezet végén is olvasható.[374]

Az anarchisták a feje tetejére állítják a dolgot. Azt magyarázzák, hogy a proletárforradalomnak azzal kell *kezdenie*, hogy az állam politikai szervezetét megszünteti. De az egyetlen szervezet, amelyet a proletariátus győzelme után készen talál, éppen az állam. Lehet, hogy ez az állam igen jelentős változtatásokra szorul, mielőtt új funkcióit betölthetné. De egy ilyen pillanatban szétrombolni azt jelentené, hogy szétrombolják az egyetlen szervezetet, amelynek révén a győztes proletariátus ismét meghódított hatalmának érvényt tud szerezni, tőkés ellenfeleit el tudja nyomni és keresztül tudja vinni a társadalomnak azt a gazdasági forradalmát, amely nélkül az egész győzelemnek egy újabb vereségben és a munkások tömeges lemészárlásában kellene végződnie, hasonlóan ahhoz, amely a Párizsi Kommünt követte.

Vajon szükség van-e nyomatékos állításomra, hogy Marx ezzel az anarchista ostobasággal az első naptól kezdve szembeszállt, amikor azt Baku-

nyin mostani formájában előadta? A Nemzetközi Munkásszövetség egész belső története tanúsítja ezt. 1867 óta az anarchisták a legbecstelenebb eszközökkel próbálták az Internacionálé vezetését megszerezni; útjukban a fő akadály Marx volt. Az ötévi küzdelem az 1872 szeptemberi hágai kongresszuson az anarchistáknak az Internacionáléból való kizárásával végződött; és az az ember, aki a legtöbbet tette ennek a kizárásnak a keresztülviteléért, Marx volt. Régi barátunk, a Hobokenban élő *F. A. Sorge*, aki mint küldött jelen volt, közelebbi részleteket közölhet Önnel, ha kívánja.

És most térjünk át Johann Mostra.

Ha valaki azt állítja, hogy Most, amióta anarchista lett, bármiféle kapcsolatban állt Marxszal vagy bármiféle segítséget kapott Marxtól, annak vagy hazudtak, vagy maga szándékosan hazudik. A londoni »Freiheit« első számának megjelenése után Most Marxot vagy engem legfeljebb egy-kétszer látogatott meg. Éppígy mi sem mentünk őhozzá – még csak véletlenül sem találkoztunk vele valahogyan vagy valamikor. Sőt végül egyáltalán nem fizettünk többé elő a lapjára, mert »igazán semmi, de semmi« nem állt benne. Anarchizmusát és anarchista taktikáját éppúgy megvetettük, mint azokat az embereket, akiktől mindkettőt tanulta.

J. Most, amikor még Németországban volt, megjelentette Marx »Tőké«-jének egy »népszerű« kivonatát.[375] Marxot felkérték, hogy nézze át egy második kiadás számára. Marxszal együtt elvégeztem ezt a munkát. Úgy láttuk, hogy ha nem akarjuk az egész dolgot elejétől végéig újraírni, lehetetlen többet tennünk, mint kiirtani Most legdurvább baklövéseit. Marx a saját javításainak beledolgozását is csupán azzal a határozott feltétellel engedte meg, hogy a nevét Johann Most tákolmányának még ezzel a javított kiadásával sem hozzák soha semmiféle kapcsolatba.

Ezt a levelet, ha Önnek úgy tetszik, nyilvánosságra hozhatja."

Amerika után következzék Olaszország.

Mintegy két évvel ezelőtt egy fiatal olasz, *Achille Loria* úr Mantovából, elküldte a földjáradékról írt könyvét[376] Marxnak; egy német nyelvű kísérőlevelet is mellékelt, amelyben Marx tanítványának és csodálójának nyilvánította magát; egy ideig még levelezett is vele. 1882 nyarán Londonba jött és kétszer meglátogatott; a második alkalommal módomban volt komolyan megmondani neki a véleményemet arról, hogy egy időközben megjelent brosúrában[377] a szemére vetette Marxnak, hogy tudatosan hamisan idézett.

Most ez az emberke, aki bölcsességét a német katedraszocialistáknál szerezte be, cikket közöl Marxról a „Nuova Antologiá"-ban[378], és arcátlanságában odáig megy, hogy nekem, „igen tisztelt barátjának"(!!) különlenyomatot küld. Hogy miben állt az arcátlanság, válaszom következő fordítása meg-

mutatja (anyanyelvén írtam neki, mert az ő német tudása még mindig rozogább, mint az én olasz tudásom):

„Megkaptam Karl Marxról szóló kis irományát. Önnek szabadságában áll Marx tanításait a legélesebb kritikának alávetni, sőt azokat félre is érteni; Önnek szabadságában áll egy Marx-életrajz vázlatát elkészíteni, amely merő fantáziaszülemény. Ami azonban nem áll szabadságában és amit soha senkinek nem fogok megengedni, az az, hogy halott barátom jellemét megrágalmazza.

Ön már egy korábbi írásában Marxot azzal merészelte vádolni, hogy szándékosan hamisan idézett. Amikor Marx ezt elolvasta, összehasonlította a saját és az Ön idézeteit az eredetivel és azt mondta nekem, hogy az ő idézetei a helyesek, és hogy ha itt valaki szándékosan hamisan idéz, úgy Ön az. S amikor látom, hogyan idézi Ön most Marxot, hogyan nem átallja »*profitról*« beszéltetni ott, ahol ő »*értéktöbbletről*« beszél – holott Marx ismételten tiltakozott az ellen a tévedés ellen, hogy a kettő ugyanaz (amit egyébként *Moore* úr és én már itt Londonban szóban kifejtettük Önnek) –, akkor tudom, kinek kell hinnem és ki idéz szándékosan hamisan.

Ez azonban csak semmiség az Ön »szilárd és mély meggyőződéséhez képest . . . hogy mindegyiken« (Marx tanításain) »*tudatos szofizmus uralkodik*«; hogy Marx »nem riadt vissza hamis következtetésektől, *jól tudva, hogy azok hamisak voltak*«; hogy »gyakran szofista volt, aki *az igazság rovására* a fennálló társadalom tagadására akart kilyukadni« és hogy, mint Lamartine mondja, »*hazugságokkal és igazságokkal úgy játszott, mint gyermek a kockákkal*«.

Olaszországban, ebben az antik civilizációjú országban, ez talán bóknak számít. Meglehet, a katedraszocialisták között is nagy dicséretnek számít az ilyesmi, hiszen ezek a derék professzorok számtalan rendszerüket sohasem tudták volna másképp létrehozni, mint »az igazság rovására«. Mi, forradalmi kommunisták másképp szemléljük a dolgot. Mi az ilyen állításokat gyalázkodó vádaknak tekintjük, és tudván, hogy hazugok, visszadobjuk szerzőjüknek, aki csak és egyedül *saját magát gyalázta meg az ilyen kitalálásokkal*.

Úgy vélem, Önnek kötelessége lett volna közölni a közönséggel, hogy tulajdonképpen miben is áll az a híres »tudatos szofizmus«, amely Marx minden tanításán uralkodik. De hiába keresem. Nagott!" (Lombardiai erős kifejezés, azt jelenti, hogy „semmi".)

„Micsoda törpe lélek kell az olyan elképzeléshez, hogy egy olyan ember, mint Marx, »ellenfeleit mindig egy második kötettel fenyegette«, amelyet »egy pillanatra sem jutott eszébe« megírni; hogy ez a második kötet nem más, mint »Marx furfangos kisegítő eszköze, amellyel kitért a tudományos

érvek elől«. Ez a második kötet megvan és rövidesen közlésre kerül. Akkor talán végre Ön is megtanulja megérteni a különbséget értéktöbblet és profit között.

E levél német fordítása megjelenik a zürichi »Sozialdemokrat« következő számában.

Van szerencsém üdvözölni Önt mindazokkal az érzelmekkel, amelyeket megérdemel."

Ezzel mára elég.

London, 1883 május 12.

Friedrich Engels

Zum Tode von Karl Marx

A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1883 május 3., 17. (19., 21.) sz.

Eredeti nyelve: német

MELLÉKLETEK

Friedrich Engels

[Előszó Marx „A gothai program kritikája" című írásához]

Az itt lenyomtatott kéziratot – a Brackéhoz intézett kísérőlevelet, valamint a programtervezet kritikáját* – Marx 1875-ben, röviddel a gothai egyesülési kongresszus[1] előtt küldte el Brackénak, azzal a kéréssel, hogy mutassa meg Geibnek, Auernak, Bebelnek, Liebknechtnek és később küldje vissza neki. Minthogy a hallei kongresszus a gothai program fölötti vitát a pártban napirendre tűzte, úgy vélem, sikkasztást követnék el, ha ezt a fontos dokumentumot, a jelen vitára vonatkozó okmányok közül talán a legfontosabbat, még most sem bocsátanám a nyilvánosság elé.

A kéziratnak van azonban még egy másik és messzebbmenő jelentősége. Azzal az iránnyal szemben, amelyet Lassalle követett agitációjának megindítása óta, Marx itt első ízben fejti ki világosan és határozottan álláspontját, mégpedig Lassalle-nak mind gazdasági elveire, mind taktikájára vonatkozóan.

A kíméletlen élesség, amellyel itt Marx a programtervezetet ízekre szedi, a könyörtelenség, amellyel következtetéseit kimondja és a tervezet gyengéit felfedi – mindez ma, tizenöt év múltán, senkit sem sérthet már. Specifikus lassalleánusok már csak külföldön akadnak mint egyedülálló romok, a gothai programot pedig mint teljességgel ki nem elégítőt Hallében még megalkotói is elvetették.

Ennek ellenére ott, ahol a lényeget ez nem érintette, néhány személyi vonatkozású éles kifejezést és véleményt elhagytam és pontokkal helyettesítettem. Marx maga is így járna el, ha ezt a kéziratot ma közzétenné. A helyenként éles hangot két körülmény hívta ki: először is, Marx és én a német mozgalommal szorosabban összenőttünk, mint bármely más mozgalommal; az a határozottan visszafelé tett lépés tehát, amely abban a programtervezetben megnyilvánult, szükségképpen különösen heves felindulást keltett bennünk. Másodszor pedig, mi akkoriban, alig két évvel az Internacionálé hágai kongresszusa után, a leghevesebb harcban állottunk Bakunyinnal és anarchistáival[37], akik bennünket tettek felelőssé mindazért, ami a németországi munkásmozgalomban történt; várható volt tehát, hogy ennek a programnak titkos apaságát is a mi nyakunkba varrják. Ezek a meggondolások most elesnek és velük együtt elesik a szóban forgó kitételek szükségessége is.

* *V. ö. 11–30. old. – Szerk.*

Úgyszintén csak pontok jeleznek egyes mondatokat a sajtótörvény miatt. Ahol enyhébb kifejezést voltam kénytelen választani, azt szögletes zárójelbe tettem. Egyébként a lenyomat szó szerint megegyezik a kézirattal.

London, 1891 január 6.

Fr. Engels

A megjelenés helye: „Die Neue Zeit",
9. évf. I. köt. 1890–1891. 18. sz.
Eredeti nyelve: német

Friedrich Engels

Előszó az 1891-es, negyedik [német] kiadáshoz
[„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig"]

Feltevésem, hogy ez írás* tartalma németországi munkásainknak nem sok nehézséget fog okozni, beigazolódott. Legalábbis 1883 márciusa óta, amikor az első kiadás megjelent, három kiadás kelt el összesen 10 000 példányban, mégpedig a kiszenvedett szocialista-törvény[155] uralma alatt – ez egyszersmind újabb példa arra, hogy milyen tehetetlenek a rendőri tilalmak egy olyan mozgalommal szemben, amilyen a modern proletariátusé.

Az első kiadás óta még különböző idegen nyelvű fordítások jelentek meg: egy olasz nyelvű Pasquale Martignettitől: „Il socialismo utopico e il socialismo scientifico", Benevento 1883; egy orosz nyelvű „Razvityie naucsnovo szocializma", Genf 1884; egy dán nyelvű: „Socialismens Udvikling fra utopi til videnskab", a „Socialistisk Bibliotek"-ben, I. köt., Koppenhága 1885; egy spanyol nyelvű: „Socialismo utópico y socialismo científico", Madrid 1886; és egy holland nyelvű: „De Ontwikkeling van het Socialisme van Utopie tot Wetenschap", Hága 1886.

A jelen kiadásban különféle kisebb változtatások történtek; fontosabb betoldásokat csak két helyen tettem: az első fejezetben Saint-Simonról, akivel Fourier-hoz és Owenhoz képest mégiscsak kissé mostohán bántam, és a harmadik fejezet vége felé, az időközben fontossá vált új termelési formáról, a „trösztökről".

London, 1891 május 12.

Friedrich Engels

Vorwort zur vierten Auflage (1891)
Eredeti nyelve: német

* *V. ö. 184–218. old. – Szerk.*

Friedrich Engels

Bevezetés az 1892-es angol kiadáshoz [„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig"][164]

Ez a kis könyv eredetileg egy nagyobb egésznek volt része. 1875 táján Dr. E. Dühring, a berlini egyetem magántanára, hirtelenül és elég lármásan hírül adta a szocializmushoz való megtérését és megajándékozta a német közönséget nemcsak egy kidolgozott szocialista elmélettel, hanem teljes gyakorlati tervvel is a társadalom újjászervezésére. Magától értetődött, hogy nekirontott elődeinek; mindenekfelett Marxot tisztelte meg azzal, hogy kiöntötte rá haragja teli poharát.

Ez akkortájt történt, amikor a németországi szocialista párt két szekciója – az eisenachiak és a lassalleánusok – éppen végrehajtotta egyesülését, s ilymódon nemcsak mérhetetlen erőgyarapodásra tett szert, de mi több, képessé vált arra, hogy egész erejét a közös ellenség ellen vesse be. A németországi szocialista párt gyorsan haladt afelé, hogy hatalommá váljék. Ám hogy hatalommá tegyék, annak első feltétele az volt, hogy az újonnan kivívott egység ne kerüljön veszélybe. És Dr. Dühring nyíltan hozzáfogott, hogy maga körül szektát alakítson, egy majdani külön pártnak a magját. Szükségessé vált ilymódon, hogy felvegyük a nekünk odadobott kesztyűt és végigvívjuk a harcot, akár kedvünkre volt, akár nem.

Ez azonban, ha nem is valami túl nehéz, de nyilvánvalóan hosszadalmas ügy volt. Mint mindenki tudja, nekünk németeknek félelmetesen súlyos „Gründlichkeit"-ünk* van, gyökeres mélységünk vagy mélységes gyökerességünk, nevezhetjük, ahogy tetszik. Valahányszor valaki közülünk kifejt valamit, amit új tannak tekint, ezt először is mindent átfogó rendszerré kell kidolgoznia. Be kell bizonyítania, hogy mind a logika alapelvei, mind a világegyetem alapvető törvényei mindöröktől fogva nem más célból léteztek, csak hogy végül is ehhez az újonnan felfedezett, mindent betetőző elmélethez elvezessenek. És Dr. Dühring e tekintetben teljesen a nemzeti minta szerint való volt. Nem kevesebb, mint egy teljes „Filozófia rendszere", szellem-, erkölcs-, természet- és történetfilozófia; egy teljes „Politikai gazdaságtan és szocializmus rendszere"; és végül egy „Politikai gazdaságtan kritikai története" – három testes, kívül-belül nehézkes nyolcadrét kötet, három hadteste az általában minden előző filozófus és közgazdász ellen és különösen Marx ellen mozgósított érveknek – ténylegesen egy teljes „tudomány-forradalmasításra" irányuló kísérlet –, ez volt az, amit

* – „alaposság"-unk – *Szerk.*

célba kellett vennem. Foglalkoznom kellett minden lehető tárggyal, az idő és tér fogalmától a bimetallizmusig, az anyag és mozgás örökkévalóságától az erkölcsi eszmék múlandó természetéig, a Darwin-féle természetes kiválogatódástól a jövő társadalom ifjúságának neveléséig. Mindamellett ellenfelem rendszeralkotó széleskörűsége alkalmat adott arra, hogy ellenében e sokfélefajta tárgyról kifejtsem, mégpedig összefüggőbb formában, mint az eddig történt, a Marx által és általam vallott nézeteket. S ez volt a fő ok, amely arra késztetett, hogy vállalkozzam erre a különben hálátlan feladatra.

Válaszom először cikksorozatként a lipcsei „Vorwärts"-ben, a szocialista párt központi lapjában jelent meg, azután pedig könyvalakban: „Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft" („E. Dühring úr tudomány-forradalmasítása"); másodszor kiadták 1886-ban Zürichben.

Paul Lafargue barátom felkérésére, aki jelenleg a francia küldöttkamarában Lille képviselője, e könyv három fejezetéből egy röpiratot állítottam össze, s ezt ő lefordította és 1880-ban közreadta „Socialisme utopique et socialisme scientifique"* címmel. Ebből a francia szövegből készült egy lengyel és egy spanyol kiadás. 1883-ban német barátaink kihozták a röpiratot az eredeti nyelven. Azóta a német szöveg alapján olasz, orosz, dán, holland és román fordítás jelent meg. Ilyenképpen, a jelen angol kiadással együtt, ez a könyvecske tíz nyelven van forgalomban. Tudomásom szerint nincs még egy szocialista munka – még a mi 1848-as „Kommunista kiáltvány"-unk vagy Marx „Tőké"-je sem –, amelyet ily sokszor lefordítottak volna. Németországban négy kiadást ért meg, összesen körülbelül 20 000 példányban.

A függelék – „A Mark"[164] – azzal a szándékkal íródott, hogy a német szocialista párt köreiben bizonyos elemi ismereteket elterjesszen a németországi földtulajdon történetéről és fejlődéséről. Ez annál szükségesebbnek látszott egy olyan időben, amikor a szocialista párt befolyásának a városok munkásságára való kiterjesztése már a teljessé válás felé haladt és a mezőgazdasági munkásokat és a parasztokat kellett megnyerni. Bevettem ezt a függeléket a fordításba, mert a földbirtoklásnak az összes germán törzseknél közös eredeti formáit és lehanyatlásuk történetét Angliában még sokkal kevésbé ismerik, mint Németországban. A szöveget úgy hagytam, ahogy volt az eredetiben, nem térve ki Makszim Kovalevszkij legújabban felvetett hipotézisére, amely szerint a szántókat és legelőket – a Mark tagjai közti felosztásukat megelőzően – egy nagy, több nemzedéket magába foglaló patriarchális családközösség közös számlára művelte meg (amire példa a még ma is létező délszláv zadruga), és hogy a felosztás később, akkor következett be, amikor a közösség annyira megnövekedett, hogy közös számlára történő gazdálkodáshoz túlságosan nehézkessé vált. Kovalevszkijnak valószínűleg teljesen igaza van, de a kérdés még sub judice**.[379]

Az e műben használt gazdaságtani kifejezések, amennyiben újak, megegyeznek a Marx „Tőké"-jének angol kiadásában használtakkal. „Árutermelés"-nek azt a gazdasági fázist nevezzük, amikor a cikkeket nemcsak a termelők használatára, hanem

* – „Utópikus szocializmus és tudományos szocializmus" – *Szerk.*

** – bíró előtt van; vitás; eldöntetlen – *Szerk.*

csere céljaira is termelik; azaz *mint árukat*, nem mint használati értékeket. Ez a fázis a cserére való termelés első kezdeteitől napjainkig terjed; teljes kifejlődését csak a tőkés termelés alatt éri el, azaz olyan feltételek között, amikor a tőkés, a termelési eszközök tulajdonosa, bérért munkásokat alkalmaz, olyan embereket, akik minden termelési eszköztől meg vannak fosztva saját munkaerejükön kívül, és a termékek eladási árának az ő ráfordításán felüli többletét bezsebeli. Az ipari termelésnek a középkor óta lefolyt történetét három időszakra osztjuk: 1. kézművesség, kis iparos mesterek kevés számú legénnyel és tanonccal, mikor mindegyik munkás a teljes cikket termeli; 2. manufaktúra, mikor nagyobb számú munkás egy nagy létesítményben csoportosultan a teljes cikket a munkamegosztás elve szerint termeli, s mindegyik munkás csak egy részműveletet végez, úgyhogy a termék csak akkor készül el teljesen, amikor egymás után valamennyiük kezén átment; 3. modern ipar, mikor a terméket erő hajtotta gépi berendezés termeli, s mikor a munkás munkája a mechanikai erő műveleteinek felügyelésére és helyesbítésére korlátozódik.*

Nagyon jól tudom, hogy e könyvecske tartalma a brit közönség jelentékeny részét sérteni fogja. De ha mi kontinentálisok akár a legcsekélyebb tekintettel lettünk volna is a brit „respectability"** azaz a brit filiszterség előítéleteire, még rosszabbul állnánk, mint ahogy állunk. Ez a könyv azt védelmezi, amit mi „történelmi materializmusnak" nevezünk, és a materializmus szó sérti a brit olvasók óriási többségének fülét. „Agnoszticizmus" – az még csak hagyján, de materializmus – az már végképp lehetetlen.

És mégis, az egész modern materializmus őshazája, a XVII. század óta, éppen Anglia.

„A materializmus egyszülött gyermeke Nagy-Britanniának. Már skolasztikusa, Duns Scotus felvetette a kérdést: »vajon nem tud-e az anyag gondolkodni«.

Hogy ezt a csodát nyélbeüsse, Isten mindenhatóságához folyamodott, vagyis magát a teológiát kényszerítette arra, hogy a materializmust hirdesse. Azonfelül nominalista volt. A nominalizmus a fő elemek egyike az angol materialistáknál, mint ahogy egyáltalában első kifejezése a materializmusnak.

Az angol materializmus [. . .] igazi ősapja Bacon. Számára a természettudomány az igazi tudomány, s az érzéki fizika a természettudomány legfontosabb része. Gyakran hivatkozik tekintélyként Anaxagoraszra és homoiomereiáira, valamint Démokritoszra és atomjaira.[380] Tanítása szerint az érzékek csalhatatlanok és minden ismeret forrásai. A tudomány tapasztalati tudomány, s abban áll, hogy az érzékileg adottra racionális módszert alkalmazunk. Indukció, elemzés, összehasonlítás, megfigyelés, kísérletezés – ezek a racionális módszer fő feltételei. Az anyag veleszületett tulajdonságai közül a mozgás az első és legjelesebb, nemcsak mint mechanikai és matematikai mozgás, hanem még inkábbb mint az anyag törekvése, életszelleme, feszí-

* *E bekezdés után kezdődik a bevezetésnek Engels által lefordított és a „Neue Zeit"-ban megjelent része. – Szerk.*

** – „tiszteletreméltóság" – *Szerk.*

tőereje, mint gyötrődése [Qual] – hogy Jakob Böhme kifejezését használjuk.* [...] Az anyag primitív formái eleven, egyéniesítő, az anyagban bennerejlő, a sajátos különbségeket létrehozó lényegi erők.

Baconnél, mint első megteremtőjénél, a materializmus naiv módon még mindenoldalú fejlődés csíráit rejti magában. Az anyag költőien érzéki ragyogásában ránevet az egész emberre. Maga az aforisztikus tan ellenben még hemzseg a teologikus következetlenségektől.

Továbbfejlődésében a materializmus egyoldalúvá válik. Hobbes a baconi materializmus rendszerbe foglalója. Az érzékiség elveszti virágját és a geométer elvont érzékiségévé válik. [...] A fizikai mozgás áldozatul esik a mechanikai vagy matematikai mozgásnak. A geometriát nyilvánítják a fő tudománynak. A materializmus embergyűlölővé válik. Hogy az embergyűlölő, testietlen szellemet annak saját területén legyőzhesse, a materializmus maga is kénytelen testét sanyargatni és aszkétává válni. Mint értelmi lény lép fel, de kifejleszti az értelem könyörtelen következetességét is.

Ha az érzékiség szolgáltat az embernek minden ismeretet, érvel Hobbes, Baconből kiindulva, akkor a szemlélet, a gondolat, a képzet stb. nem egyebek, mint az érzéki formájából többé-kevésbé kivetkőztetett testi világ fantomjai. A tudomány csak nevet adhat ezeknek a fantomoknak. Egy név több fantomra is alkalmazható. Sőt a neveknek is lehetnek neveik. De ellentmondás volna egyfelől minden eszme eredetét az érzéki világban látni, másfelől pedig azt állítani, hogy a szó több, mint szó, hogy az elképzelt, mindig egyes lényeken kívül még általános lények is vannak. Hiszen testetlen szubsztancia éppoly ellentmondás, mint testetlen test. Test, lét, szubsztancia egy és ugyanaz a reális eszme. A gondolatot nem lehet elválasztani attól az anyagtól, amely gondolkodik. Az anyag minden változás szubjektuma. A végtelen szó értelmetlen, ha nem azt jelenti, hogy szellemünknek megvan az a képessége, hogy vég nélkül folytathatja a hozzátevést. Minthogy csak az anyagi észlelhető, tudható, így Isten létezéséről semmit sem tudunk. Csak saját létezésem biztos. Minden emberi szenvedély mechanikai mozgás, amely vagy végződik, vagy kezdődik. A törekvések tárgya a jó. Az ember ugyanazon törvényeknek van alávetve, mint a természet. Hatalom és szabadság azonosak.

Hobbes rendszerbe foglalta Bacont, de alapelvét, azt, hogy az ismeretek és eszmék az érzéki világból erednek, nem alapozta meg részletesebben.

Locke megalapozta Bacon és Hobbes elvét az emberi értelem eredetéről szóló tanulmányában.

Ahogy Hobbes a baconi materializmus teista előítéleteit semmisítette meg, úgy Collins, Dodwell, Coward, Hartley Priestley stb. a locke-i szenzualizmus utolsó

* „Qual" – filozófiai szójáték. Qual szó szerint tortúrát jelent, olyan fájdalmat, amely valamifajta cselekvésre hajt; Bohme, a misztikus, egyúttal belevisz a német szóba valamit a latin qualitas [minőség] jelentéséből is: az ő „Qual"-ja az neki alávetett dolog, viszony vagy személy spontán fejlődéséből fakadó és a maga részéről ezt előmozdító – cselekvésre serkentő elv, megkülönböztető ellentétben a kívülről okozott fájdalommal. – *Engels jegyzete az angol kiadáshoz.*

teológiai korlátját. A deizmus[381], legalábbis a materialista számára, nem több, mint kényelmes és hanyag módja a vallástól való megszabadulásnak."*

Így írt Karl Marx a modern materializmus brit eredetéről. És ha az angoloknak manapság nem éppen ínyükre való az az elismerés, amellyel Marx elődeiknek adózott, ezt csak sajnálhatjuk. Mindazonáltal tagadhatatlan marad, hogy Bacon, Hobbes és Locke voltak az atyái a francia materialisták ama ragyogó iskolájának, amely a XVIII. századot a németeknek és az angoloknak a franciák felett szárazon és vizen aratott minden győzelme ellenére is kiváltképpen francia századdá tette, még jóval a század végét megkoronázó francia forradalom előtt, amelynek eredményeit mi, kívülállók, Angliában is, Németországban is, még mindig meghonosítani törekszünk.

Ezt nem lehet tagadni. Századunk közepe táján bármely művelt külföldinek, aki Angliában letelepedett, az szúrt szemet, amit akkor kénytelen volt az angol „tiszteletreméltó" középosztály vallásos bigottságának és ostobaságának tekinteni. Mi akkoriban mindnyájan materialisták vagy legalábbis nagyon messzemenően szabadgondolkodók voltunk, és megfoghatatlannak tűnt fel szemünkben, hogy Angliában majdnem minden tanult ember mindenféle lehetetlen csodában higgyen, és hogy még olyan geológusok is, mint Buckland és Mantell, tudományuk tényeit kicsavarják, nehogy túlságosan arcul üssék a Genezis mózesi történetének mítoszait; érthetetlen módon avégett, hogy olyan emberekre lehessen akadni, akik vallási dolgokban saját értelmüket használni merészelték, a tanulatlanok közé, a „mosdatlan hordához", ahogy akkor nevezték őket, a munkásokhoz, sajátlag az owenista szocialistákhoz kellett menni.

Ámde azóta Anglia „civilizálódott". Az 1851-es kiállítás[383] megkongatta az angol szigeti exkluzivitás lélekharangját. Anglia fokozatosan nemzetköziesült, ételben-italban, szokásokban, eszmékben, olyannyira, hogy kezdem azt kívánni, bár egynémely angol erkölcsök és szokások éppannyira elterjedtek volna a kontinensen, mint ahogy más kontinentális szokások elterjedtek Angliában. Mindenesetre az (1851 előtt csak az arisztokrácia körében ismert) salátaolaj elterjedését nyomon kísérte a vallási dolgokban való kontinentális szkepticizmus fatális elterjedése, és annyira vagyunk, hogy az agnoszticizmus, bár még nem számít annyira előkelőnek, mint az angol államegyház, de majdnem egy szinten áll tiszteletreméltóság dolgában a baptizmussal és határozottan magasabb rangot tölt be, mint az Üdvhadsereg[384]. És nem tehetek róla, de azt hiszem, hogy ilyen körülmények között sokak számára, akik a hitetlenségnek ezt a haladását őszintén fájlalják és kárhoztatják, vigasztaló lesz, ha megtudják, hogy ezek az „újdonsült fogalmak" nem külföldi eredetűek, nem „Made in Germany"-k, német gyártmányok, mint annyi más mindennapos használati cikk, hanem ellenkezőleg, óangolok, és hogy brit szerzőik kétszáz évvel ezelőtt jóval messzebbre mentek, mint utódaik manapság.

Valójában mi egyéb az agnoszticizmus, mint szégyenlős materializmus? Az agnosztikusnak a természetfelfogása keresztül-kasul materialista. Az egész természeti világ-

* Marx és Engels: „Die heilige Familie", Majna-Frankfurt 1845, 201–204. old. – *Engels jegyzete.*[382]

got törvény kormányozza, és ez a világ abszolúte kizárja kívülről jövő akciónak a beavatkozását. De, teszi hozzá óvatosan az agnosztikus, nincsenek eszközeink sem bebizonyítani, sem megcáfolni valamely Felsőbb Lény létezését az ismert világegyetemen túl. Mármost ez a fenntartás értékkel bírhatott abban az időben, amikor Laplace – Napóleonnak arra a kérdésére, hogy miért nincs a nagy csillagász „Mécanique céleste"-jében a Teremtő még csak meg sem említve – büszkén ezt felelte: „Je n'avais pas besoin de cette hypothèse."* Manapság azonban, a világegyetemről való evolúciós felfogásunkban abszolúte nincsen tér sem Teremtő, sem Kormányzó számára; és egy olyan Felsőbb Lényt feltételezni, aki ki van rekesztve az egész létező világból, ez önellentmondást foglal magában és ráadásul, ahogy én látom, vallásos emberek érzelmeinek indokolatlan megsértése volna.

Éppígy agnosztikusunk azt is elismeri, hogy minden tudásunk azon az információn alapszik, amelyet érzékeink közölnek velünk. De, teszi hozzá, honnan tudjuk, hogy érzékeink helyes képmásait adják azoknak a tárgyaknak, amelyeket általuk észlelünk? Majd tudatja velünk, hogy amikor *ő* tárgyakról vagy azok minőségeiről beszél, a valóságban nem ezekre a tárgyakra és minőségeikre magukra gondol, amelyekről semmi bizonyosat nem tudhat, hanem csupán azokra a benyomásokra, amelyeket ezek az *ő* érzékeire tettek. Mármost ezen a fajta felfogáson kétségtelenül bajosnak látszik merő érveléssel kifogni. De mielőtt az emberek érveltek, azelőtt cselekedtek. „Im Anfang war die Tat!"** És az emberi cselekvés már megoldotta a nehézséget, jóval mielőtt az emberi okoskodás feltalálta. The proof of the pudding is in the eating.*** Attól a pillanattól fogva, amikor ezeket a tárgyakat saját használatunkra fordítjuk, a bennük észlelt minőségeknek megfelelően, máris csalhatatlan vizsgának tesszük ki érzéki észleleteink helytálló vagy helyt nem álló voltát. Ha ezek az észleletek rosszak voltak, akkor a valamely tárgy felhasználhatóságára vonatkozó becslésünknek szintén rossznak kell lennie és kísérletünk, hogy felhasználjuk, kudarcot kell hogy valljon. De ha célkitűzésünket elérjük, ha azt találjuk, hogy a tárgy megegyezik róla alkotott elképzelésünkkel és azt teljesíti, amire használtuk, akkor ez pozitív bizonyítéka annak, hogy róla és minőségeiről való észleleteink – e határok között – a rajtunk kívüli valósággal megegyeznek. És valahányszor kudarccal találjuk magunkat szemben, általában nem sokba telik, míg kitudjuk az okot, amely miatt kudarcot vallottunk; azt találjuk, hogy az az észlelet, amelynek alapján cselekedtünk, vagy ne n-teljes és felszínes volt, vagy más észleletek eredményeivel általuk nem indokolt módon összekapcsoltuk. Mindaddig, amíg érzékeinket helyesen képezzük ki és használjuk, és cselekvésünket a helyesen szerzett és helyesen használt észleletek által előírt határok között tartjuk, azt fogjuk találni, hogy cselekvésünk eredménye bizonyítja észleleteink egyezését az észlelt dolgok tárgyi természetével. Mai tudomásunk szerint eleddig egyetlenegy esetben sem kényszerültünk arra a következtetésre, hogy tudományosan ellenőrzött érzéki észleleteink olyan eszméket keltenek

* – „Nem volt szükségem erre a hipotézisre." – *Szerk.*

** – „Kezdetben volt a tett!"[385] – *Szerk.*

*** – A pudding próbája az evés. – *Szerk.*

elménkben a külső világ tekintetében, amelyek természetüknél fogva eltérésben vannak a valóságtól, vagy hogy a külső világ és a róla való érzéki észleleteink között inherens összeférhetetlenség van.

De most jönnek az újkantiánus agnosztikusok és azt mondják: Meglehet, helyesen észleljük egy dolog minőségeit, de semmilyen érzéki vagy elmebeli folyamattal nem ragadhatjuk meg a magán-való dolgot. Ez a magán-való dolog az ismereteinken túl van. Erre Hegel már megfelelt régen: Ha ismeritek egy dolog összes minőségeit, ismeritek magát a dolgot[386]; semmi sem marad, csak az a tény, hogy a mondott dolog rajtunk kívül létezik; s mihelyt érzékeitek ezt a tényt tudatták veletek, megragadtátok e dolog utolsó maradványát, Kant híres megismerhetetlen „Ding an sich"-jét. Amihez ma már csak annyit tehetünk hozzá, hogy Kant idejében a természeti tárgyakról való ismeretünk valójában elég töredékes volt ahhoz, hogy mindegyik mögött még egy különleges rejtelmes magán-való dolgot gyanítson. De azóta ezeket a megragadhatatlan dolgokat egymás után megragadta, elemezte, s mi több, reprodukálta a tudomány óriási haladása; amit pedig *csinálni* tudunk, azt bizonnyal nem tekinthetjük megismerhetetlennek. Századunk első felének kémiája számára ilyen rejtelmes tárgyak voltak a szerves anyagok; most egyiket a másik után tanuljuk meg kémiai elemeikből szerves folyamatok segítsége nélkül felépíteni. A modern kémia kijelenti, hogy mihelyt bármely – egyre megy, milyen – test kémiai konstitúciója ismeretes, ez a test elemeiből összeállítható. Még messze vagyunk a legmagasabb szerves szubsztanciák, az úgynevezett fehérjetestek konstitúciójának pontos ismeretétől; de nincs ok, amiért ne tudnánk – ha csak századok múlva is – ehhez az ismerethez eljutni és segítségével mesterséges fehérjét produkálni. De ha eljutunk ehhez, akkor egyszersmind szerves életet is produkáltunk, mert az élet, legalacsonyabb formáitól a legmagasabbakig, nem egyéb, mint a fehérjetestek normális létezési módja.

Minekutána azonban agnosztikusunk megtette ezeket a formai elmebeli fenntartásokat, nyomban úgy beszél és cselekszik, mint egy megrögzött materialista, aminthogy alapjában az is. Meglehet, azt mondja: amennyire *mi* tudjuk, anyag és mozgás, vagy ahogy most nevezik, energia, sem nem teremthető, sem el nem pusztítható, de nincs semmi bizonyítékunk arra, hogy ezeket valamely nem ismert időben nem teremtették. De ha megkísérled ezt az engedményt adott esetben ellene felhasználni, menten el- és rendreutasít. Ha in abstracto megengedi a spiritualizmus lehetőségét, in concreto hallani sem akar róla. Amennyire tudjuk és tudhatjuk, fogja mondani, a világegyetemnek nincs Teremtője, sem Kormányzója; amennyire mi jövünk tekintetbe, anyagot és energiát sem teremteni, sem megsemmisíteni nem lehet; a mi szemünkben az elme az energia egy módja, az agynak egy funkciója; mindaz, amit *mi* tudunk, annyi, hogy az anyagi világot változhatatlan törvények kormányozzák, és így tovább. Ilymódon amennyiben az agnosztikus a *tudomány* embere, amennyiben *tud* valamit, annyiban materialista; tudományán kívül, oly területeken, amelyekről nem tud semmit, tudatlanságát lefordítja görögre és agnoszticizmusnak nevezi.

Mindenesetre egy dolog bizonyosnak látszik: még ha agnosztikus volnék is, nyilvánvaló, hogy akkor sem jelölhetném meg az e könyvecskében vázolt történetfelfogást „történelmi agnoszticizmusnak". Vallásos emberek kinevetnének, az agnoszti-

kusok pedig méltatlankodva azt kérdeznék, gúnyt akarok-e űzni belőlük. S így remélem, hogy még a brit respectability, amelyet németül filiszterségnek hívnak, sem lesz majd túlontúl elszörnyedve, ha az angolban, mint annyi más nyelven, a „történelmi materializmus" kifejezést használom a világtörténelem menetét illető ama nézet megjelölésére, amely minden fontos történelmi esemény végső okát és döntő mozgató erejét a társadalom gazdasági fejlődésében, a termelési és cseremód változásaiban, a társadalomnak különböző osztályokra való ebből következő megoszlásában és ezeknek az osztályoknak egymás elleni harcaiban látja.

Erre az elnézésre talán annál is inkább számíthatok, ha kimutatom, hogy a történelmi materializmus előnyére lehet még a brit filiszter tiszteletreméltóságának is. Említettem azt a tényt, hogy negyven vagy ötven évvel ezelőtt minden művelt külföldinek, aki Angliában letelepedett, kellemetlenül szemet szúrt az, amit kénytelen volt az angol „tiszteletreméltó" középosztály vallásos bigottságának és csökönyösségének tekinteni. Most be fogom bizonyítani, hogy ez a tiszteletreméltó angol középosztály annak idején nem is volt egészen olyan ostoba, amilyennek az intelligens külföldi szemében látszott. Vallásos hajlamait meg lehet magyarázni.

Amikor Európa kikerült a középkorból, a városok felemelkedő polgársága alkotta a forradalmi elemét. Az az elismert helyzet, amelyet a középkori feudális szervezetben kivívott magának, már túl szűkké vált terjeszkedő ereje számára. A polgárság szabad fejlődése összeférhetetlenné vált a feudális rendszer fennmaradásával; a feudális rendszernek el kellett buknia.

De a feudalizmus nagy nemzetközi központja a római katolikus egyház volt. Ez az egész feudalizált Nyugat-Európát – minden belső háború ellenére – egy nagy politikai egésszé egyesítette, amely ellentétben állt mind a szakadár görög, mind a mohamedán világgal. A feudális intézményeket az isteni megszenteltség dicsfényével övezte. Saját hierarchiáját feudális mintára szervezte meg, és végül ő maga volt a legeslegnagyobb hűbérúr, mivelhogy a katolikus földtulajdon teljes egyharmada az ő kezén volt. Mielőtt a világi feudalizmust meg lehetett volna támadni egy-egy országban és részleteiben, ezt, megszentelt központi szervezetét kellett előbb lerombolni.

Ám a polgárság felemelkedésével párhuzamosan végbement a tudomány hatalmas fellendülése; a csillagászat, a mechanika, a fizika, az anatómia, a fiziológia művelését felújították. És a polgárságnak ipari termelése fejlesztéséhez szüksége volt olyan tudományra, amely megvizsgálja a természeti tárgyak tulajdonságait és a természet erőinek működési módjait. Mármost ez ideig a tudomány csak az egyház alázatos szolgálója volt, nem volt szabad a hit által szabott határokat átlépnie, minden volt, csak nem tudomány. A tudomány most fellázadt az egyház ellen; a polgárságnak szüksége volt a tudományra, és csatlakozott a lázadáshoz.

Ezzel csak két olyan pontot érintettem, amelyekben a feltörekvő középosztály kénytelen volt összeütközésbe kerülni a fennálló egyházzal; de ez elegendő lesz annak bebizonyítására, először, hogy az az osztály, amely a leginkább volt érdekelve a katolikus egyház hatalmi helyzete elleni harcban, éppen ez a polgárság volt; és másodszor, hogy abban az időben a feudalizmus ellen irányuló minden harcnak vallási mezbe kel-

lett öltöznie, első fokon az egyház ellen kellett irányulnia. De ha a csatariadót az egyetemek és a városi üzletemberek fújták is meg, okvetlenül erős visszhangot kellett keltenie a falusi nép, a parasztok tömegeiben, akiknek papi és világi hűbéruraikkal mindenütt keményen küzdeniök kellett, nevezetesen a merő létezésért.

Az európai polgárságnak a feudalizmus elleni nagyarányú küzdelme három nagy döntő ütközetben csúcsosodott ki.

Az első az volt, amit a németországi reformációnak nevezünk. Luthernak az egyház elleni csatakiáltására két politikai természetű felkelés volt a felelet: először az alsónemesség felkelése Franz von Sickingen alatt (1523), azután a nagy parasztháború (1525). Mindkettőt leverték, főként a leginkább érdekelt fél, a városi polgárok határozatlansága következtében – e határozatlanság okait itt nem vizsgálhatjuk. Ettől a pillanattól fogva a harc a helyi fejedelmek és a központi hatalom közötti civódássá fajult és azzal a következménnyel járt, hogy Németországot kétszáz esztendőre kitörölték Európa politikailag tevékeny nemzeteinek sorából. A lutheri reformáció mindenesetre egy új hitvallást hozott létre, mégpedig olyant, amilyenre az abszolút monarchiának éppen szüksége volt. Alighogy Északkelet-Németország parasztjai lutheranizmusra tértek, szabad emberekből mindjárt jobbágyokká fokozták le őket.

De ahol Luther kudarcot vallott, Calvin győzelmet aratott. Calvin hitvallása a korabeli polgárok legmerészebbjeire volt szabva. Predesztinációs tanítása annak a ténynek volt a vallási kifejezése, hogy a konkurrencia kereskedelmi világában a siker vagy a kudarc nem egy ember tevékenységétől vagy ügyességétől függ, hanem számára ellenőrizhetetlen körülményektől. „Nem attól függ, aki akarja, nem is attól, aki fut, hanem az ismeretlen felsőbb gazdasági hatalmak könyörületétől."[208] És ez különösképpen igaz volt annak a gazdasági forradalomnak az időszakában, amikor az összes régi kereskedelmi utak és központok helyébe újak léptek, amikor India és Amerika megnyílt a világ számára, s amikor még a legmegszenteltebb gazdasági hitcikkelyek is – az arany és az ezüst értéke – recsegni és ropogni kezdtek. Ráadásul Calvin egyházalkotmánya keresztül-kasul demokratikus és republikánus volt; de ahol Isten országát köztársasággá tették, maradhattak-e ott e világ országai királyoknak, püspököknek és hűbéruraknak alávetve? Míg a német lutheranizmus kezes szerszámmá vált a kis német fejedelmek kezében, a kálvinizmus Hollandiában köztársaságot, Angliában pedig, s mindenekfelett Skóciában, erős köztársasági pártokat alapított.

A kálvinizmusban a második nagy burzsoá felkelés készen találta a maga tanát. Ez a felkelés Angliában ment végbe. A városok polgársága indította meg s a falusi kerületek középparasztsága (yeomanry) harcolta ki a győzelmet. Eléggé furcsamód mind a három nagy polgári forradalomban a parasztság szolgáltatja a küzdelmet megvívó sereget, és éppen a parasztság az az osztály, amely a kivívott győzelem után a legbiztosabban megy tönkre e győzelem gazdasági következményeibe. Száz esztendővel Cromwell után az angliai yeomanry úgyszólván eltűnt. Mindenesetre csakis e yeomanry és a városi plebejus elem beavatkozása folytán vitték a harcot a végső döntésig és került I. Károly a vérpadra. Hogy a polgárság betakaríthassa győzelmének legalább azokat a gyümölcseit, amelyek az időben már learatásra megértek, ahhoz az kellett, hogy a forradalmat jóval tovább vigyék a célnál – szakasztott úgy, mint 1793-ban

Franciaországban és 1848-ban Németországban. Úgy látszik, hogy ez csakugyan a polgári társadalom fejlődésének egyik törvénye.

A forradalmi tevékenység e túlcsapását szükségszerűleg követte az elkerülhetetlen reakció, amely a maga részéről megint jóval túlment a célon. Ingadozások sora után végre megragadták az új súlypontot, és ez a továbbfejlődés kiindulópontjául szolgált. Az angol történelemnek ez a nagyszerű időszaka, amelyet a filiszterség „a nagy lázadás"-nak nevez, és az ezt követő harcok az 1689-es, aránylag törpe eseménnyel zárultak le, amelynek a liberális történetírók „a dicsőséges forradalom" címet adják.

Az új kiindulópont kompromisszum volt a felemelkedő burzsoázia és az exfeudális földtulajdonosok közt. Ez utóbbiak, bár akárcsak ma, arisztokráciának nevezték őket, már rég úton voltak, hogy azzá legyenek, amivé Lajos Fülöp Franciaországban csak sokkal későbbi időszakban lett, a nemzet első burzsoáivá. Anglia szerencséjére a régi feudális bárók a rózsák háborúiban[387] legyilkolták egymást. Utódaik, bár többnyire a régi családok sarjai voltak, mégis oly távoli oldalágakból származtak, hogy egészen új testületet alkottak; szokásaik és tendenciáik sokkal inkább voltak polgáriak, mint feudálisok; teljesen ismerték a pénz értékét és egyszeriben elkezdték járadékaikat azáltal emelni, hogy kisbérlők százait juhok által kiszorították. VIII. Henrik, elajándékozván és elkótyavetyélvén az egyházi földeket, nagyban teremtette az új burzsoá földtulajdonosokat; ugyanezt tették a XVII. század végéig szakadatlanul folytatott nagybirtok-elkobzások, amely birtokokat abszolút vagy relatív felkapaszkodottaknak adományozták. Következésképpen VII. Henrik óta az angol „arisztokrácia" nemcsak hogy nem működött ellene az ipari termelés fejlődésének, hanem ellenkezőleg, igyekezett hasznot húzni belőle. És éppígy mindig volt egy olyan része a nagy földtulajdonosoknak, amely gazdasági vagy politikai okokból hajlandó volt együttműködni a pénzügyi és ipari burzsoázia vezéreivel. Az 1689-es kompromisszum ennélfogva könnyen létrejött. A politikai „húsosfazekak" – hivatalok, szinekúrák, nagy járandóságok – a nagy földtulajdonos családok kezén maradtak, feltéve, hogy a pénzügyi, ipari és kereskedelmi középosztály gazdasági érdekei elegendőképpen szem előtt tartatnak. Ezek a gazdasági **érdek**ek már ez időben elég hatalmasak voltak; végső soron ezek határozták meg a nemzet általános politikáját. Részletkérdésekben lehetett ugyan marakodás, de egészben az arisztokrata oligarchia nagyon is jól tudta, hogy saját gazdasági virágzása milyen szorosan kapcsolatos az ipari és kereskedelmi burzsoáziáéval.

Ettől az időtől fogva a burzsoázia szerény, de azért elismert összetevője volt Anglia uralkodó osztályainak. Többi részükkel közös érdeke volt, hogy a nemzet nagy dolgozó tömegét alávetettségben tartsák. Maga a kereskedő vagy gyáros a gazda, vagy ahogy még nemrég Angliában nevezték, a „természetes feljebbvaló" helyzetét foglalta el segédeivel, munkásaival, házicselédeivel szemben. A legtöbb és legjobb munkát kellett kihoznia belőlük, amit csak tud; evégből megfelelő alázatosságra kellett őket nevelnie. Ő maga vallásos volt; vallása adta kezébe azt a zászlót, amely alatt a király és a hűbérurak ellen harcolt; nem sok időbe telt, hogy felfedezte azokat az alkalmakat is, amelyeket ugyanez a vallás nyújtott neki arra, hogy természetes alattvalóinak elméit megdolgozza és alázatossá tegye őket Isten kifürkészhetetlen akarata

által fölébük helyezett gazdáik parancsai iránt. Röviden, az angol burzsoá most részt vett az „alsóbb rendeknek", a nemzet nagy termelő tömegének féken tartásában, s az e célra felhasznált egyik eszköz a vallás befolyása volt.

De volt még egy másik tény, amely erősítette a burzsoázia vallásos hajlamait: a materializmus feltűnése Angliában. Ez az új istentelen tan nemcsak elszörnyedést keltett a jámbor középosztályban, hanem tetejében még olyan filozófiának hirdette magát, amely csak tudósoknak és művelt világfiaknak való, ellentétben a vallással, amely elég jó a tanulatlan tömegeknek, a burzsoáziát is beleértve. Hobesszal a materializmus a királyi mindenhatóság védelmezőjeként lépett színre és felhívta az abszolút monarchiát ama puer robustus sed malitiosus*, tudniillik a nép, féken tartására. Hasonlóképpen Hobbes követőinél, Bolingbroke-nál és Shaftesburynél stb. is a materializmus új, deista formája megmaradt arisztokratikus, ezoterikus tannak, s ezért a középosztály szemében gyűlöletes volt nemcsak vallási eretneksége, hanem burzsoáellenes politikai összefüggései miatt is. Ennek megfelelően az arisztokrácia materializmusával és deizmusával ellentétben éppen azok a protestáns szekták, amelyek a Stuartok ellen a lobogót és a harcoló állományt adták volt, a haladó középosztály főerejét is adták, s még ma is ők alkotják „a nagy liberális párt" gerincét.

Időközben a materializmus Angliából átplántálódott Franciaországba, ahol talált egy másik, a kartezianizmusból eredt materialista filozófus-iskolát, és egybeolvadt ezzel. Franciaországban is eleinte kizárólagosan arisztokratikus tan maradt. De csakhamar kiütközött forradalmi jellege. A francia materialisták bírálatukat nem korlátozták a vallás dolgaira; bírálták koruk minden tudományos hagyományát vagy politikai intézményét; és elméletük egyetemes alkalmazhatóságát bebizonyítandó, a legrövidebb utat választották: merészen alkalmazták e tant a tudás minden tárgyára abban az óriási műben, amelyről elnevezték őket – az „Encyclopédie"-ben. Így a materializmus az egyik vagy a másik formájában – mint bevallott materializmus vagy mint deizmus – Franciaország egész művelt ifjúságának hitvallásává lett; olyannyira, hogy a nagy forradalom idején az angol royalisták által kiköltött tan adott elméleti lobogót a francia republikánusoknak és terroristáknak és nyújtotta a textust az „Emberi Jogok Nyilatkozatá"-hoz[389].

A nagy francia forradalom a burzsoázia harmadik felkelése volt, de az első, amely teljesen ledobta magáról a vallási köpenyt, és amelyet leplezetlenül politikai talajon vívtak meg. Ez volt amellett az első, amelyet valóban végigharcoltak az egyik küzdő félnek, az arisztokráciának szétzúzásáig és a másiknak, a burzsoáziának teljes diadaláig. Angliában a forradalomelőtti és a forradalomutáni intézmények folytonossága és a földtulajdonosok és tőkések közti kompromisszum kifejezésre jutott a bírósági precedensek folytonosságában és a törvény feudális formáinak tiszteletteljes megőrzésében. Franciaországban a forradalom teljesen szakított a múlt hagyományaival; elsöpörte a feudalizmus legutolsó nyomait és a Code civilben[390] mesterien hozzáidomította a régi római jogot – ezt a szinte tökéletes kifejezését ama jogi visz onyoknak, amelyek a Marx által árutermelésnek nevezett gazdasági fokból erednek – a modern

* – erős, de rosszindulatú fiú[388] – *Szerk.*

tőkés viszonyokhoz; oly mesterien, hogy ez a francia forradalmi törvénykönyv még ma is minden más országban, Angliát sem véve ki, mintául szolgál a tulajdonjog reformjaihoz. Ámde ne felejtsünk el egy dolgot. Bárha az angol jog a tőkés társadalom gazdasági viszonyait továbbra is azon a barbár feudális nyelven fejezi ki, amely a kifejezendő dolognak pontosan úgy felel meg, mint az angol helyesírás az angol kiejtésnek – vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople*, mondta egy francia –, ez az angol jog mégis az egyetlen, amely hamisítatlanul megőrizte s Amerikába és a gyarmatokra is átvitte ama személyes szabadságnak, helyi önkormányzatnak és – a bíróságokén kívül – minden beavatkozástól való függetlenségnek, röviden, ama régi germán szabadságoknak legjava részét, amely a kontinensen az abszolút monarchia időszaka alatt veszendőbe ment, s amelyet mindmáig még sehol sem szereztek vissza teljesen.

De térjünk vissza a mi brit burzsoánkhoz. A francia forradalom ragyogó alkalmat adott neki arra, hogy a kontinentális monarchiák segítségével tönkretegye a francia tengeri kereskedelmet, annektáljon francia gyarmatokat és összezúzza az utolsó francia igényeket is a tengeren való vetélkedésre. Ez volt az egyik ok, amiért ellene harcolt. Egy másik ok az volt, hogy e forradalom útjai-módjai nagyon kedve ellenére valók voltak. Nemcsak „elítélendő" terrorizmusa, hanem már az a kísérlete is, hogy a burzsoá uralmat a végletekig vigye. Mit is kezdett volna a brit burzsoá az ő arisztokráciája nélkül, amely modorra tanította (olyan is volt az a modor) és divatokat talált ki neki – amely tiszteket adott a hadseregnek, otthoni rendfenntartójának, és a flottának, gyarmati birtokok és új piacok hódítójának? – Volt ugyan a burzsoáziának egy haladó kisebbsége, amelynek érdekei a kompromisszumban nem tartattak olyan jól szem előtt; ez a kisebbség, amely az alacsonyabb középosztályból tevődött össze, rokonszenvezett a forradalommal, de a parlamentben erőtlen volt.

Minél inkább lett tehát a materializmus a francia forradalom hitvallásává, az istenfélő angol burzsoá annál szilárdabban ragaszkodott a vallásához. Nem bizonyította-e be a párizsi rémuralom, mi következik abból, ha a tömegek elvesztik vallásukat? Minél inkább átterjedt a materializmus Franciaországból a szomszédos országokra és kapott erősítést rokon elméleti áramlatoktól, nevezetesen a német filozófiától, minél inkább vált ténylegesen a materializmus és a szabadgondolkodás általában a művelt ember szükségszerű minősítésévé a kontinensen, annál konokabban ragaszkodott az angol középosztály a maga sokféle hitvallásaihoz. Bármennyire különböztek is egymástól ezek a hitvallások, határozottan vallásos, keresztény hit volt valamennyi.

Mialatt a forradalom biztosította a burzsoázia politikai diadalát Franciaországban, Angliában Watt, Arkwright, Cartwright és mások megindítottak egy ipari forradalmat, amely teljesen eltolta a gazdasági hatalom súlypontját. A burzsoázia gazdagsága most jóval gyorsabban növekedett, mint a földtulajdonos arisztokráciáé. Magán a burzsoázián belül a pénzarisztokráciát, a bankárokat stb. mindinkább háttérbe szorították a gyárosok. Az 1689-es kompromisszum, még ama fokozatos változások után is, amelyeken a burzsoázia javára átment, nem felelt meg többé a felek hozzá képest

* – azt írjátok: London, és úgy ejtitek: Konstantinápoly – *Szerk.*

elfoglalt relatív helyzetének. E felek jellege szintén megváltozott; 1830 burzsoáziája igen különbözött az előző század burzsoáziájától. Az arisztokrácia kezén még megmaradt és általa az új ipari burzsoázia igényeivel szemben mozgásba hozott politikai hatalom összeférhetetlenné vált az új gazdasági érdekekkel. Új harcra volt szükség az arisztokrácia ellen; ez csakis az új gazdasági hatalom győzelmével végződhetett. Először is keresztülvitték a Reform Act-et[270], minden ellenállás ellenére, az 1830-as francia forradalom adta lökés hatására. Ez a burzsoáziának elismert és hatalmas helyet adott a parlamentben. Azután jött a gabonatörvények eltörlése[271], mely egyszer s mindenkorra megteremtette a burzsoáziának, s különösen legtevékenyebb részének, a gyárosoknak a főhatalmát a földtulajdonos arisztokrácia felett. Ez volt a burzsoázia legnagyobb győzelme, de egyben az utolsó is volt, melyet saját kizárólagos érdekében vívott ki. Minden későbbi diadalát meg kellett osztania egy új társadalmi hatalommal, amely eleinte szövetségese volt, de csakhamar vetélytársa lett.

Az ipari forradalom megteremtette a nagy gyári tőkések osztályát, de egyben a gyári munkásság jóval számosabb osztályát is. Ez az osztály számban fokozatosan gyarapodott, olyan arányban, ahogy az ipari forradalom egyik gyári ágat a másik után magával ragadta. De számával együtt gyarapodott hatalma is, és ezt a hatalmát már 1824-ben bebizonyította, kényszerítve a vonakodó parlamentet a munkások egyesüléseit tiltó törvények eltörlésére.[261] A Reform-agitáció idején a munkások a Reform-párt radikális szárnyát alkották; s miután az 1832-es törvény kirekesztette őket a választójogból, követeléseiket összefoglalták a Népchartában[266] és, ellentétben a nagy burzsoá gabonatörvény-ellenes párttal, független párttá alakultak, a chartista párttá. Ez volt korunk *első munkáspártja*.

Aztán jöttek az 1848-as februári és márciusi kontinentális forradalmak, amelyekben a munkásság olyan jelentős szerepet játszott s legalábbis Párizsban olyan követelésekkel hozakodott elő, amelyek a tőkés társadalom nézőpontjából bizonnyal megengedhetetlenek voltak. És aztán jött az általános reakció. Először a chartisták veresége 1848 április 10-én,[391] azután a párizsi munkásfelkelés összemorzsolása ugyanez év júniusában, majd az 1849-es év balsikerei Itáliában, Magyarországon, Dél-Németországban, s végül Louis Bonaparte győzelme Párizs felett 1851 december 2-án. Ilymódon egy időre legalábbis elhallgattatták a munkásigények rémét, de micsoda áron! Ha a brit burzsoá azelőtt is meg volt győződve arról, hogy a köznépet vallásos kedélyhangulatban kell tartani, mennyivel inkább kellett ennek szükségességét éreznie mindeme tapasztalatok után? És nem törődve kontinentális osztályostársainak gúnymosolyával, tovább is évről évre ezreket és tízezreket költött az alsóbb rendek evangelizálására. Nem érve be saját bennszülött vallásos gépezetével, Jonathan testvérhez[392], a vallási szakma legnagyobb létező szervezőjéhez folyamodott és importálta Amerikából a revivalizmust[393], Moodyt és Sankeyt és hasonlókat; végül még az Üdvhadsereg veszedelmes segítségét is elfogadta, amely feleleveníti az őskereszténység propagandaeszközeit, a szegényekhez fordul mint a kiválasztottakhoz, a maga vallásos módján harcol a kapitalizmus ellen és így az őskeresztény osztályharc egy elemét tenyészti, amely egy szép napon nagyon végzetessé válhatik a tehetős emberekre nézve, akik most a készpénzt adják ehhez.

Úgy látszik, a történelmi fejlődésnek törvénye, hogy a burzsoázia egyetlen európai országban sem tudja – legalábbis nem hosszabb időre – a politikai hatalmat oly kizárólagos módon kezébe keríteni, mint ahogy a feudális arisztokrácia a középkor folyamán kezében tartotta. Még Franciaországban is, ahol a feudalizmust teljesen kiirtották, a burzsoázia mint egész osztály csak igen rövid időszakokra volt a kormányzat birtokában. Lajos Fülöp uralkodása alatt, 1830–48, a burzsoáziának igen kis része uralkodott, messze legnagyobb részét a magas cenzus kirekesztette a választójogból. A második köztársaságban az egész burzsoázia uralkodott, de csak három évig; tehetetlensége a második császárság útját egyengette. Csak most, a harmadik köztársaságban tartotta birtokában több mint húsz év óta a burzsoázia mint egész a kormányrudat; és máris a hanyatlás örvendetes jeleit mutatja. A burzsoázia tartós uralkodása eddig csak olyan országokban volt lehetséges, mint Amerika, ahol soha nem volt feudalizmus, és a társadalom a kezdet kezdetén burzsoá bázisról indult. És még Franciaországban és Amerikában is már hangosan kopogtatnak az ajtón a burzsoázia utódai, a munkások.

Angliában a burzsoázia sohasem uralkodott osztatlanul. Még az 1832-es győzelem is meghagyta a földtulajdonos arisztokráciát az összes vezető kormányhivatalok csaknem kizárólagos birtokában. Az az alázat, amellyel a gazdag középosztály alávetette magát ennek, megfoghatatlan maradt számomra, mígnem egyszer W. E. Forster úr, a nagy liberális gyáros, egyik beszédében arra kérlelte Bradford ifjait, hogy saját előmenetelük érdekében tanuljanak franciául, és ezzel kapcsolatban elmondotta, hogy milyen birkamód maflának érezte magát, amikor kabinetbeli miniszterként egyszeriben olyan társaságban kellett mozognia, amelyben a francia legalább annyira szükséges volt, mint az angol! A tény az, hogy az akkori angol középosztálybeliek rendszerint csakugyan egészen műveletlen felkapaszkodottak voltak, és kénytelen-kelletlen át kellett engedniök az arisztokráciának mindazokat a magasabb kormányállásokat, amelyek más minősítéseket követeltek meg, mint üzleti fortélyossággal fűszerezett szigeti beszűkültséget és szigeti felfuvalkodottságot*. A middle class education-

* És még üzleti ügyekben is csak siralmas tanácsadó a nemzeti sovinizmus felfuvalkodottsága. Egészen a legutóbbi időkig az átlagos angol gyáros lealacsonyítónak tartotta egy angolra nézve, hogy saját ján kívül más nyelvet is beszéljen, és leginkább csak buszkeséget keltett benne az a tény, hogy „szegény ördög" külföldiek Angliában letelepedtek és megkímélték őt attól a fáradságtól, hogy termékeit kulfoldon elhelyezze. Észre sem vette, hogy ezek a kulfoldiek, többnyire németek, ilymódon a brit kulkereskedelem – behozatal nem kevésbé mint kivitel – igen nagy részét maguknak megszerezték, és hogy az angolok kozvetlen kulkereskedelme szinte teljesen a gyarmatokra, Kínára, az Egyesült Államokra és Dél-Amerikára korlátozódott. Azt még kevésbé vette észre, hogy ezek a németek más kulfoldi németekkel kereskedtek, akik fokozatosan kereskedelmi telepeknek az egész világra kiterjedő hálózatát szervezték meg. Mikor azonban mintegy negyven évvel ezelőtt Németország komolyan elkezdett kivitelre gyártani, e hálózatban eszkozre lelt, mely csodálatos szolgálatot tett neki abban, hogy oly rovid idő alatt átváltozott gabona-exportáló országból elsőrangú gyáripari országgá. Ekkor, körulbelul tíz évvel ezelőtt, végre elfogta a brit gyárost a rémulet és megkérdezte követeit és konzuljait, hogyan van az, hogy vevőit már nem tudja megtartani. Az egy-

ről* folyó vég nélküli újságviták még most is azt mutatják, hogy az angol középosztály még mindig nem tartja magát elég jónak a legjobb nevelésre, és valami szerényebbet keres. Ilymódon még a gabonatörvények eltörlése után is magától értetődőnek látszott, hogy azok az emberek, akik a győzelmet kivívták, a Cobdenok, Brightok, Forsterok stb. a hivatalos kormányzásban való részvételből kizárva maradjanak, míg végre húsz évvel később egy új reformtörvény meg nem nyitotta előttük a kabinet ajtaját. Sőt az angol burzsoáziát mind a mai napig oly mélyen áthatja a maga társadalmi alsóbbrendűségének érzése, hogy a saját és a nemzet költségén naplopóknak egy dísz-kasztját tartja el, hogy ez méltóképpen képviselje a nemzetet minden díszes alkalomkor, és hogy ő maga felettébb megtisztelve érzi magát, ha valamelyik burzsoát méltónak találják arra, hogy beengedjék ebbe az exkluzív testületbe, amelyet végtére maga a burzsoázia fabrikált.

Az ipari és kereskedelmi középosztálynak ennélfogva még nem sikerült a földtulajdonos arisztokráciát teljesen kiűznie a politikai hatalomból, amikor megjelent a színen az újabb konkurrens, a munkásosztály. A chartista mozgalmat és a kontinentális forradalmakat követő reakció, valamint az angol ipar 1848–66-os példátlan kiterjeszkedése (melyet közönségesen egyedül a szabadkereskedelemnek tulajdonítanak, de sokkal inkább a vasutak, óceánjáró gőzösök és általában a közlekedési eszközök kolosszális fejlődésének köszönhető) a munkásosztályt megint függőségbe hozta a liberális párttal szemben, amelynek, mint a chartizmus-előtti időkben, radikális szárnyát alkotta. A munkások választójog-követelései azonban fokozatosan ellenállhatatlanul utat törtek; míg a whigek, a liberálisok vezérei „begyulladtak", Disraeli megmutatta fölényét azzal, hogy a torykkal megragadtatta a kedvező pillanatot és bevezette a városi választókerületekben a household suffrage-et (amely mindenkit felölelt, aki külön házat lakott), s ezzel összekapcsolta a választókerületek módosítását. Ezután hamarosan következett a titkos szavazás (the ballot); majd 1884-ben a household suffrage kiterjesztése a grófságokra és a mandátumok újrafelosztása, amely a választókerületeket legalább valamennyire kiegyenlítette. Mindezek az intézkedések jelentősen növelték a munkásosztály erejét a választásokon, olyannyira, hogy 150–200 kerületben ez az osztály adja most a szavazók többségét. De a parlamenti kormányzat a hagyománytisztelet tanításának legjobb iskolája! Míg a középosztály áhítattal és hódolattal tekint arra a csoportra, amelyet Lord Manners tréfásan „a mi régi nemességünk"-nek nevez[394], a munkásság tömege tisztelettel és becsüléssel nézett akkor azokra, akiket „jobb körökként" szoktak megjelölni, a burzsoáziára. Valóban, a brit munkás vagy tizenöt évvel ezelőtt az a mintamunkás volt, aki munkáltatója helyzetének tiszteletteljes figyelembevételével és saját igényei támasztásában tanúsított önmegtartóztató alázatával gyógyírt csepegtetett a mi német ka-

---

hangú felelet ez volt: 1. nem tanuljátok meg vevőtök nyelvét, hanem elvárjátok tőle, hogy ő beszéljen a tieteken, és 2. meg sem kísérlitek, hogy vevőtök szükségleteinek, szokásainak és ízlésének eleget tegyetek, henem elvárjátok tőle, hogy ő tegye magáévá a tieiteket. – *Engels jegyzete.*

* – középosztályi nevelésről – *Szerk.*

tedraszocialistáink sebeire, amelyeket saját hazai munkásaik gyógyíthatatlan kommunista és forradalmi tendenciái ütöttek rajtuk.

De az angol burzsoák – jó üzletember voltukra – messzebb láttak, mint a német professzorok. Csak vonakodva osztották meg hatalmukat a munkásosztállyal. Megtanulták a chartista évek idején, mire képes ez a puer robustus sed malitiosus, a nép. Márpedig azóta a Népcharta nagyobb részét rájuk kényszerítették és országos törvénnyé emelték. Ha valaha, akkor most kellett a népet morális eszközökkel kordában tartani; és a legelső és legfőbb valamennyi morális eszköz közül, amellyel a tömegekre hatni lehet, most és mindig – a vallás. Innen ered az iskolaszékek papi többsége, innen a burzsoázia növekvő önmegadóztatása mindenfajta jámbor demagógia céljaira, a ritualizmustól az Üdvhadseregig.

És most elérkezett a brit tiszteletreméltó filiszterség diadala a kontinentális burzsoák szabadgondolkodása és vallási nemtörődömsége felett. Franciaország és Németország munkásai lázadoztak. Velejükig megfertőződtek szocializmussal és igen jó okokból egyáltalában nem voltak finnyásak azon eszközök törvényessége tekintetében, amelyekkel a hatalmat meghódíthatják. A puer robustus itt csakugyan napról napra maliciózusabbá vált. Mi más maradt a francia és német burzsoáziának utolsó segélyforrásként, mint hogy szép csendben sutba dobja szabadgondolkodását, ahogy a hetyke legény, amikor a tengeri betegség egyre inkább úrrá lesz rajta, eltünteti az égő szivart, amellyel hencegve a fedélzeten parádézott. A gúnyolódók egyre-másra jámborságot öltöttek külső magatartásukban, tisztelettel szóltak az egyházról, dogmáiról és rítusairól, és ez utóbbiakat még követték is, amennyire elkerülhetetlen volt. Francia burzsoák böjtöset ettek pénteki napokon, német burzsoák pedig vég nélküli protestáns prédikációkat izzadtak végig templomi székeikben. Materializmusukkal csávába kerültek. „Die Religion muss dem Volk erhalten werden"[395] – a nép számára fenn kell tartani a vallást – ez volt az egyetlen és az utolsó eszköz arra, hogy a társadalmat megmentsék a végső pusztulástól. Szerencsétlenségükre erre csak akkor jöttek rá, amikor már minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy a vallást mindörökre szétzúzzák. És most a brit burzsoán volt a sor, hogy gúnyolódjék és odakiáltsa nekik: No hát, bolondok, én ezt már kétszáz évvel ezelőtt megmondhattam volna nektek!

Mégis attól tartok, hogy sem a brit burzsoá vallásos begyepesedettsége, sem a kontinentális burzsoá post festum* megtérése nem fogja megakasztani az emelkedő proletár áradatot. A hagyomány nagy késleltető erő, a történelem tehetetlenségi ereje. De lévén merőben passzív, bizonyos, hogy alulmarad. A vallás sem lesz tartós oltalmazója a tőkés társadalomnak. Ha jogi, filozófiai és vallási eszméink az egy adott társadalomban uralkodó gazdasági viszonyoknak többé-kevésbé távoli hajtásai, akkor az ilyen eszmék nem állhatnak ellen hosszú távra az e gazdasági viszonyokban bekövetkező teljes változásnak. Vagy hinnünk kell a természetfeletti kinyilatkoztatásban, vagy el kell ismernünk, hogy semmiféle vallásos prédikációk sem képesek egy düledező társadalom megtámogatására.

S valóban, Angliában is megint mozgolódni kezdtek a munkások. Kétségtelenül

* – ünnep utáni; utólagos – *Szerk.*

béklyózzák őket különféle-fajta hagyományok. Burzsoá hagyományok – amilyen az a széltében elterjedt babona, hogy csak két párt lehet, a konzervatívok és a liberálisok, és hogy a munkásosztálynak a nagy liberális párt útján és révén kell üdvözülését kiserénykednie. Munkás-hagyományok, melyeket a független cselekvésre tett első tapogatódzó kísérleteik idejéből örököltek – amilyen az, hogy nagyon sok régi trade union* kirekeszti mindazokat a munkásokat, akik nem mentek át szabályszerű tanoncságon, ami azt jelenti, hogy minden ilyen trade union maga tenyészti saját sztrájktörőit. De azért mindennek ellenére az angol munkásosztály mozog, amint azt még Brentano professzor úr is kénytelen volt fájdalommal közölni katedraszocialista testvéreivel. Lassú és kimért lépésben mozog, mint Angliában minden; egyhelyt tétovázik, máshelyt többé-kevésbé meddőn, tapogatódzva kísérletezik; mozgásában helylyel-közzel túl óvatos bizalmatlanságot tanúsít a szocializmus *neve* iránt, míg a *dolgot* fokozatosan magáévá teszi; és a mozgalom terjed s a munkások egyik rétegét a másik után magával ragadja. Most a londoni East End tanulatlan munkásait rázta fel tompultságukból, s mindannyian láttuk, hogy ezek a friss erők viszonzásul milyen pompás lökést adtak a mozgalomnak. És ha a mozgalom menete nem tart lépést némelyek türelmetlenségével, ne feledjék el ezek, hogy éppen a munkásosztály őrzi meg elevenen az angol jellem legjobb vonásait, és hogy ha Angliában megtettek egy lépést előre, az sohasem megy utóbb veszendőbe. Ha a régi chartisták fiai a fent kifejtett okokból nem egészen ütötték meg a várt mércét, az unokák méltónak ígérkeznek nagyapáikhoz.

De az európai munkásosztály diadala nem egyedül Angliától függ. Csak legalábbis Anglia, Franciaország és Németország együttműködése biztosíthatja. E két utóbbi országban a munkásosztály mozgalma jóval előtte jár az angliainak. Németországban méghozzá mérhető távolságra van a diadaltól. A haladás, amelyet itt az elmúlt huszonöt év alatt tett, páratlan. Egyre növekvő sebességgel halad előre. Ha a német burzsoázia megmutatta, mily siralmasan híjával van a politikai képességnek, fegyelemnek, bátorságnak, energiának, a német munkásosztály bőséges bizonyítékát adta mindezeknek a tulajdonságoknak. Majdnem négyszáz évvel ezelőtt Németország volt az európai középosztály első nagyarányú felkelésének kiindulópontja; a dolgok mai állása mellett vajon a lehetőség határain kívül esik-e, hogy Németország lesz a színtere az európai proletariátus első nagy győzelmének is?

1892 április 20.

F. Engels

Einleitung zur englischen Ausgabe (1892)
Az első megjelenés helye: „Die Neue Zeit", 11. évf. I. köt. 1892—1893. 1—2. sz.
Eredeti nyelve: angol és német

* – szakszervezet – *Szerk.*

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] Engels Bebelhez intézett levele (1875 március) állást foglal a két német munkáspárt (az eisenachiak és a lassalleánusok) 1875 májusára tervezett egyesülésével kapcsolatban és bírálja a jövendő egyesült párt programtervezetét, amely számos hibás, tudománytalan tételt és nézetet tartalmazott. A gothai egyesülési kongresszus csekély változtatásokkal elfogadta a programtervezetet. – Marx és Engels helyeselték az egyesülést, de kifejtették, hogy az egység csak akkor lehet tartós, ha a program kiküszöböli a lassalleánusoknak tett engedményeket, amelyeket a tervezet tartalmazott. – *1 477*

[2] Eisenachban a németországi, ausztriai és svájci szociáldemokrata munkások 1869 aug. 7–9-én általános kongresszust tartottak, amelyen megalakult a Szociáldemokrata Munkáspárt. A kongresszuson elfogadott program az eisenachi program. – *1 11*

[3] A Német Néppárt 1865-ben alakult; a kispolgárság demokratikus elemeiből, részben pedig – főleg a délnémet államokban – burzsoá elemekből tevődött össze. Ellenezte Poroszország hegemóniáját és a föderatív Nagy-Németország híve volt, amelybe Poroszország és Ausztria egyaránt beletartozott volna. A poroszellenes politikát folytató és általános demokratikus jelszavakat hirdető párt egyben néhány német állam partikuláris törekvéseinek szószólója volt, ellenezte Németországnak centralizált demokratikus köztársaságként való egyesítését. 1866-ban a Német Néppárthoz csatlakozott a Szász Néppárt, amelynek magva munkásokból állt. A Néppárt e balszárnyának lényegében semmi más köze nem volt a néppárthoz, mint hogy szintén poroszellenes volt és arra törekedett, hogy az ország nemzeti egyesítését demokratikus úton vigyék keresztül. Ez a szárny később szocialista irányban fejlődött tovább, nagyobb része, miután különvált a kispolgári demokratáktól, 1869 augusztusában az eisenachi kongresszuson csatlakozott a Szociáldemokrata Munkásparthoz. – *2 11 26*

[4] „Der Volksstaat" – a Szociáldemokrata Munkáspárt (eisenachiak) lapja, 1869 okt. 2-től 1876 szept. 29-ig jelent meg Lipcsében (eleinte kétszer, 1873 júliusától háromszor hetenként). Forradalmi irányzata miatt állandó üldöztetésnek volt kitéve a rendőrség és a kormány részéről; a szerkesztőség összetétele a letartóztatások miatt gyakran változott. A fő irányítás W. Liebknecht kezében volt; közreműködött a szerkesztésben Bebel is, mint a „Volksstaat" kiadó vezetője. Marx és Engels kezdettől fogva a lap munkatársai voltak, tanácsokkal látták el és kritizálták szerkesztését. A gothai kongresszus határozata alapján 1876 okt. 1-től a „Volksstaat" és a lassalleánus „Neuer Sozialdemokrat" megszűnt és helyettük megjelent a „Vorwärts" (v. ö. 151. jegyz.) mint a német szociáldemokrácia központi lapja. – *2 180*

---

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

[5] „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" – német kispolgári demokrata napilap; ezzel a címmel 1866-tól 1943-ig jelent meg Majna-Frankfurtban. – *2*

[6] A gothai program tervezetének e követelései: „A Német Munkáspárt az állam szabadságalapzatául követeli: 1. Az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójogot minden 21 éven felüli férfi számára minden országos és községi választásnál. 2. A nép közvetlen törvényhozását, kezdeményezési és elvetési joggal. 3. Általános védkötelezettséget. Néphadsereget az állandó hadsereg helyébe. A népképviselet döntsön háborúról és békéről. 4. Az összes kivételes törvényeknek, különösen a sajtó-, az egyesülési és gyülekezési jogot korlátozó törvényeknek az eltörlését. 5. Népbíráskodást. Ingyenes törvénykezést. – A Német Munkáspárt az állam szellemi és erkölcsi alapzatául követeli: 1. Az általános és egyenlő állami népnevelést. Általános iskolakötelezettséget. Ingyenes oktatást. 2. A tudomány szabadságát. Lelkiismereti szabadságot." – *2*

[7] Béke- és Szabadságliga – polgári pacifista szervezet, síkraszállt az európai béke megőrzéséért, az állandó hadseregek megszüntetéséért stb. 1867-ben alapították Victor Hugo, Giuseppe Garibaldi stb. részvételével. 1867–68-ban Bakunyin is részt vett a Liga munkájában. Az I. Internacionálé küzdött a Liga megtévesztő illúziói és az osztályharctól elterelő politikai tevékenysége ellen. – *2 21 26*

[8] Utalás Lassalle „Offenes Antwortschreiben an das Zentralkomitee zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeiterkongresses zu Leipzig" c. írására, amely 1863-ban jelent meg Zurichben. A vasbértorvény idézett meghatározását lásd 26. jegyz. – „A tőke felhalmozási folyamata" c. szakaszt lásd 23. kot. 528–722. old. – *3*

[9] Utalás W. Bracke „Der Lassalle'sche Vorschlag" c. írására, amely 1873-ban jelent meg Braunschweigban. – *3*

[10] V. ö. 4. köt. 59–174. old. – *4*

[11] V. ö. 4. köt. 437–470. old. – *4*

[12] Bakunyinnak ez az írása 1873-ban jelent meg Svájcban, névtelenül és a kiadási hely megjelölése nélkül, orosz nyelven. – Marx a könyvről készített konspektusban (v. ö. 18. kot. 565–612. old.) megcáfolta Bakunyin vádjait. – *5 11*

[13] „Demokratisches Wochenblatt" – német munkáslap, amely Wilhelm Liebknecht szerkesztésében 1868 januárjától 1869 szeptemberéig jelent meg Lipcsében. 1868 decemberétől a német munkásegyletek szövetségének lapja. Kezdetben bizonyos mértékben a Néppárt (v. ö. 3. jegyz.) kispolgári befolyása alatt állt, de Marx és Engels fáradozásainak eredményeképpen hamarosan harcot indított a lassalleanizmus ellen, terjesztette az Internacionálé eszméit és közölte legfontosabb dokumentumait. A „Wochenblatt" jelentős szerepet játszott a Szociáldemokrata Munkáspárt megalapításában. Az 1869-es eisenachi kongresszuson „Der Volksstaat" (v. ö. 4. jegyz.) néven a Szociáldemokrata Munkáspárt központi lapjává nyilvánították. – *5*

[14] V. ö. Shakespeare: „The Merchant of Venice", IV. felv. 1. szín. – *6*

[15] „A gothai program kritikája" (amelynek Marx a „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához" címet adta), Engels Bebelnek írott leveléhez (v. ö. 1. jegyz.) hasonlóan bírálja az egyesítendő Német Munkáspárt programtervezetének hibás, a tudományos szocializmusnak meg nem felelő nézeteit. – A „Széljegyzetek" Marxnak Brackéhoz intézett 1875 máj. 5-i kísérőlevelével együtt Engels kiadásában 1891-ben, a „Neue Zeit"-ban, a német szociáldemokrácia elméleti folyóiratában jelent meg első ízben;

a német szociáldemokrácia opportunista vezetősége tiltakozott a megjelenés ellen. Engelsnek 1891 febr. 23-án Kautskyhoz írt leveléből ismeretes, hogy Engels a mu közzétételénél kénytelen volt néhány élesen polemikus megfogalmazást enyhíteni. – Kiadásunk Marx eredeti kéziratán alapszik. Az 1891-ben kihagyott és pontokkal helyettesített részeket csúcsos zárójelben – ⟨ ⟩ – kozoljük. – *9*

[16] Ezzel a levéllel küldte el Marx az eisenachi párt vezetőségének (Bracke címére) a „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához"-t. A megszólítás fölé a kovetkező megjegyzést írta: „*Notabene. A kéziratnak vissza kell kerulnie az Ön kezébe*, hogy szükség esetén rendelkezésemre álljon." – *11*

[17] A lassalleánusok kongresszusa a gothai egyesulési kongresszus előtt, 1875 májusában ülésezett, az eisenachiak kongresszusa viszont jún. 8-án, Hamburgban. – *12*

[18] A „Tőke" első kotetének hiteles francia fordítása, amelyet maga Marx szerkesztett, 1872–75-ben jelent meg Párizsban, fuzetes kiadásban. – *12*

[19] Marx „Leleplezések a kolni kommunista-perről" c., 1852-ben írt munkája (lásd 8. kot. 389–452. old.) Németországban először csak 1874-ben jelent meg a „Volksstaat"-ban, folytatásokban; 1875-ben a „Volksstaat"-kiadó könyv alakban is megjelentette. – A „Volksstaat"-kiadó az azonos nevu lap irányítása alatt működott Lipcsében. – *12*

[20] A Nemzetkozi Munkásszövetség általános szervezeti szabályzatát és ügyviteli szabályzatát az Internacionálé 1866-os genfi kongresszusa fogadta el. Az idők folyamán ez az okmány változtatásokon ment át. Ezért Marx és Engels javaslatot tettek arra, hogy el kell készíteni a szabályzatok új és hiteles kiadását. Az 1871 szeptemberi londoni konferencia határozatot hozott arra vonatkozólag, hogy ki kell adni a szabályzatok angol, francia és német nyelvű hiteles szövegét és kimondotta, hogy minden fordítást a Főtanácsnak kell jóváhagynia. Az új angol kiadás szovegét Marx és Engels rendezték sajtó alá 1871 szeptember végén és októberében; ők ellenőrizték a francia és a német szoveget is. (V. o. 17. kot. 406–423. old., valamint 376. jegyz.) – *15*

[21] V. ö. 17. köt. 406. old. – *20*

[22] V. o. 4. köt. 450. old. – *20*

[23] Ironikus célzás Wilhelm Hasselmannra, a „Neuer Sozialdemokrat" főszerkesztőjére, aki kozreműkodott a gothai programtervezet megírásában. – „Neuer Sozialdemokrat" – a lassalleánus Általános Német Munkásegylet lapja, a „Sozialdemokrat. Organ des Deutschen Arbeitervereins" folytatása; 1871-től 1876-ig jelent meg Berlinben, hetenként háromszor. – *21*

[24] A Párizsi Kommun bukása után 1871–72-ben Bismarck megkísérelte, hogy Ausztriával és Oroszországgal formális szerződést kosson a forradalmi mozgalom, különosen az I. Internacionálé együttes uldozése céljából. Bár forma szerinti szovetséget nem kotottek, a nagyhatalmak kormányszervei a valóságban már akkor együttmukodtek a forradalmárok uldozésében. – *22*

[25] „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" – német napilap, 1861-től 1918-ig jelent meg Berlinben; a hatvanas-nyolcvanas években a Bismarck-kormány hivatalos lapja. – A lap 1875 márc. 20-i számának vezércikke a szociáldemokrata pártprogram 5. pontjával kapcsolatban megjegyezte, hogy „a szociáldemokrata agitáció bizonyos tekintetben óvatosabb lett: megtagadja az Internacionálét . . ." – *22*

[26] Lassalle a „vasbértörvényt" így fogalmazta meg: „A gazdasági vastörvény . . . a következő: az átlagos munkabér mindig arra az elengedhetetlen létfenntartási minimumra korlátozódik, amely egy-egy népnél a megélhetéshez és szaporodáshoz a kialakult szokás szerint szükséges." – *22*

[27] V. ö. Goethe: „Das Göttliche". – *23*

[28] Friedrich Albert Lange: „Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft", Duisburg 1865, 144–161., 180. old. – *23*

[29] „L'Atelier" – francia havi folyóirat, 1840-től 1850-ig jelent meg Párizsban; katolikus szocialista irányzatú, kiadói Buchez és Carbon; a szerkesztőségbe 3–3 havonként választott munkásképviselőket delegáltak. – *25*

[30] Rochow porosz belügyminiszter közismertté vált mondása; 1838 jan. 15-i rendeletében ez a mondat szerepelt: „Nem illő, hogy az alattvaló az államfő cselekedeteit a maga korlátolt belátásának mércéjéhez szabja." – *25*

[31] Liebknecht és Bebel az eisenachi alapító kongresszus előtt nyilatkozatot tettek közzé Schweitzer, a lassalleánus Általános Német Munkásegylet vezetője ellen, amelyben többek között azt írták, hogy a harc megmutatja majd, vajon „a túlsó oldalon uralkodó korrupció . . . avagy a nálunk uralkodó becsületes és tiszta szándékok" fognak-e győzni. A „becsületes" gúnynév azután rajta ragadt az eisenachiakon. – *27*

[32] Az „ezeréves birodalomról" szóló misztikus vallási hiedelem hirdetői, a khiliasztá (a görög khilioi – ezer szóból) különböző bibliai helyekre (pl. János Jel. 20, 4–5) hivatkozva azt vallották, hogy Jézus vissza fog térni és ezer évig uralkodni fog a földön. Ez az „ezeréves birodalom" az igazságosság, az általános egyenlőség és jólét megvalósulása lesz. – *27*

[33] Kultúrharcnak (Kulturkampf) nevezték azoknak a törvényes intézkedéseknek a rendszerét, amelyeket Bismarck a hetvenes években a világi kultúra védelme címén a katolikus egyház ellen hozott. Rendőri üldözés folyt a „Centrumpárt", a német katolikusok pártja ellen, amely támogatta a délnyugat-németországi kis- és középállamok hivatalnokai, földbirtokosai és burzsoáziája körében uralkodó szeparatista és poroszellenes törekvéseket. Ez a hazug antiklerikalizmus elterelte a figyelmet a valóságos kulturális kérdésekről és az osztályharcról. – Egyébként Bismarck a nyolcvanas években a reakciós erők tömörítése céljából a „kultúrharc" intézkedéseinek zömét eltörölte. – *28*

[34] Olyan törvényről van szó, amely leszögezi a munkások egészségéért és életéért való felelősséget balesetek esetén és az egészségre ártalmas üzemekben. – *30*

[35] Az Internacionálé Főtanácsának 1875 máj. 16-i bizalmas körleveléről van szó, amely értesítette a tagokat a philadelphiai konferencia összehívásáról és előkészítette őket az Internacionálé küszöbönálló hivatalos feloszlatására. – *31*

[36] A londoni Német Munkás Művelődési Egyletről van szó, amelyet 1840 febr. 7-én alapított K. Schapper, J. Moll, H. Bauer, valamint az Igazak Szövetségének más tagjai. Az egyletben az Igazak Szövetségének, illetve a Kommunisták Szövetségének tagjai vitték a vezető szerepet. 1847-ben, úgyszintén 1849 szeptemberétől Marx és Engels tevékenyen részt vettek az egylet munkájában. 1850 szept. 17-én Marx, Engels és több harcostársuk kilépett az egyletből, mert a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének Marx és Engels vezette többsége, valamint a szektás kalandor kisebbség (Willich–Schapper-frakció) közötti harcban az egylet ez utóbbiakat támogatta. – Az ötvenes

évek végétől Marx és Engels ismét részt vettek az egylet tevékenységében. A Nemzetközi Munkásszovetség megalapításával az egylet az Internacionálé egyik londoni német szekciója lett. Az egylet 1918-ig állt fenn, akkor az angol kormány feloszlatta. – *31*

[37] Alliance-isták – a Szocialista Demokrácia Egyesulése (Alliance de la Démocratie Socialiste) hívei; az egyesülést Mihail Bakunyin 1868 októberében mint nemzetközi szervezetet alapította Genfben. Programja anarchista, kispolgári tételeket hirdetett, elsősorban az osztályok egyenlővé tételét s mindennemű államforma megsemmisítését, és elutasította a munkásosztály szervezett politikai harcát. Olaszország, Svájc és néhány más ország iparilag fejletlen vidékein némi visszhangra talált. – Az Alliance 1868-ban és 1869-ben felvételét kérte az Internacionálébe; a Főtanács a felvétel feltételéül szabta, hogy az Alliance szűnjék meg mint önálló politikai szervezet. Az alliance-isták azonban felvételük után is fenntartották önálló szervezetüket és Bakunyin vezetésével harcoltak a Főtanács ellen; ezt a tevékenységüket különösen a Párizsi Kommün leverése után fokozták. – Az 1872-es hágai kongresszus Bakunyint és Guillaume-ot, az Alliance vezetőit nagy szótobbséggel kizárta az Internacionáléból. – *31 141 477*

[38] „La Plebe" – olasz lap, amely 1868-tól 1875-ig Lodiban és 1875-től 1883-ig Milánóban jelent meg Enrico Bignami szerkesztésében; 1871-ben hetenként háromszor adták ki. Eleinte a polgári demokratikus republikánusok balszárnyának lapja, 1871–73-ban pedig az Internacionálé olaszországi szekcióinak orgánuma lett és bizonyos következetlenségei ellenére nagy szerepet játszott az anarchizmus elleni harcban. Engels, aki állandó levelezésben állt Bignamival, 1871–73-ban, valamint 1877–79-ben a lap munkatársa volt. A „Plebe" körül alakult ki az első olaszországi önálló proletárpárt magva. – *32*

[39] Az ünnepségen, ahol Engels beszéde elhangzott, lengyeleken kívül csehek, szerbek, oroszok, franciák és németek is jelen voltak. W. Wróblewski lengyel szocialista, az Internacionálé tagja elnokolt; Engels beszéde német nyelven hangzott el; néhány nappal később elküldte Wróblewskinek a szöveg francia fordítását. – *33*

[40] „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" – német napilap, Marx szerkesztésében 1848 jún. 1-től 1849 máj. 19-ig adták ki Kolnben. A szerkesztőség tagjai voltak még Friedrich Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Dronke, Ferdinand Freiligrath és Heinrich Bürgers. A „Neue Rheinische Zeitung" mint a demokrácia proletár szárnyának harcos orgánuma a néptomegek nevelője lett; vezércikkeit általában Marx és Engels írták. A lap elszánt és következetes magatartása, harcos internacionalizmusa és politikai leleplező cikkei már megjelenésének első hónapjaiban ellenséges hajszára indították a feudális-monarchista és a polgári-liberális sajtót; a porosz kormány üldözte a lapot és szerkesztőit; az üldözés az 1848 november–decemberi poroszországi ellenforradalmi fordulat után még fokozódott. 1849 májusában, amikor az ellenforradalom általános támadásba lendült, a porosz kormány, miután előzetesen már megtagadta Marxtól a porosz állampolgárságot, parancsot adott az országból történő kiutasítására. Ez a körülmény és a lap többi szerkesztője ellen indított eljárások arra kényszerítették a szerkesztőséget, hogy be szüntesse a lap kiadását. – *33 178*

[41] V. ö. 5. köt. 318–319. old. – *33*

[42] Engels „Porosz pálinka a német Reichstagban" c. írása, amely a „Volksstaat"-ban és különlenyomatként jelent meg, annyira felbőszítette a Bismarck-kormányt, hogy betiltotta Engels műveinek németországi terjesztését. – *35*

[43] „Kolnische Zeitung" – német napilap, e címmel 1802-től 1945-ig jelent meg Kölnben; a múlt század harmincas éveiben és a negyvenes évek elején a katolicizmust védelmező, ugyanakkor a liberalizmussal kacérkodó újság; 1842–43-ban dühödt ellenfele volt a

„Rheinische Zeitung"-nak, 1848–49-ben pedig a „Neue Rheinische Zeitung"-nak; a forradalom után a rajnai porosz burzsoázia megalkuvó politikájának képviselője volt, a hetvenes években pedig Bismarck szócsöve lett. – *35 45*

[41] A franciaországi 1830-as júliusi forradalom nyomán Németország különböző részeiben is, így Szászországban, Braunschweigban, Hessenben, Bajorországban és Hannoverban forradalmi megmozdulásokra került sor. – *39*

[45] A görög mitológia szerint a görögök, Trója ellen indulva, irányt tévesztettek, s szövetségesük, Télephosz, Héraklész fia, harcba keveredett velük; Akhilleusz lándzsájától megsebesült és sebét csak ugyanennek a lándzsának a rozsdája gyógyíthatta meg. – *42*

[46] A hagyomány szerint Correggio e szavakat Raffaello „Szent Cecilia" c. képének láttán mondta. – *42*

[47] A Poroszországra, Brandenburgra, Pomerániára, Posenra, Sziléziára és Szászországra vonatkozó 1872 dec. 13-i kerületi rendtartás és az ezzel kapcsolatos közigazgatási reform megszüntette a földesúri rendőri hatalom örökletességét és bevezette a helyi önkormányzat bizonyos elemeit. Lényegében azonban a központi hatalom erősítésével is a junkerok érdekeit szolgálta, mert a földesurak vidéken továbbra is tartották hatalmi pozícióikat, a választható tisztségekbe maguk vagy megbízottaik kerültek stb. – *44 80*

[48] Poroszország az 1815-ös bécsi kongresszus határozata nyomán az Elbától nyugatra megkapta Vesztfália bizonyos részeit, rajnai területeket, Jülich és Berg hercegségeket, Köln és Trier választófejedelemségeket és a svájci Neuchâtel (Neuenburg) hercegséget. – *44*

[49] Iliosz – Trója egyik neve. – *47*

[50] Schiller: „Die Götter Griechenlands". – *48*

[51] Engels 1876 júniusa és novembere között írta „Wilhelm Wolff" c. cikksorozatát, amely a Liebknecht szerkesztésében kiadott „Die Neue Welt"-ben jelent meg. Marx, aki Wolff emlékének ajánlotta a „Tőke" I. kötetét, szintén meg akarta írni barátjának élettörténetét, de bizonyos adatok hiányában csak a vázlatot készítette el. – Wolff „Die schlesische Milliarde" c. cikksorozata 1886-ban Hottingen-Zürichben brosúraként is megjelent; a bevezetőt Engels írta, felhasználva és kiegészítve itt közölt írását. – *49*

[52] „A német ideológia" c. műről van szó, amelyen Marx és Engels 1845–46-ban dolgoztak (lásd 3. köt.). – *51*

[53] A legújabb kutatások kiderítették, hogy Wilhelm Wolff nem a Frankenstein (Zabkowice Śląskie) melletti Tarnauban (Tarnów), hanem Tarnau (Tarnawa) faluban, Schweidnitz (Świdnica) kerületben született, továbbá, hogy 1838 júl. 30-án szabadult a várfogságból. – *51*

[54] A szövetségi gyűlés (Bundestag) a bécsi kongresszuson 1815 jún. 8-án létesített Német Szövetség (Deutscher Bund) tagállamainak képviselőiből állt; az Ausztria elnökletével Majna-Frankfurtban ülésező Bundestag a reakció fellegvára volt. – *52*

[55] Demagógoknak nevezte Németországban a reakció 1848 előtt a haladó eszmék képviselőit. A német szövetségi államok minisztereinek 1819 augusztusi karlsbadi konferenciáján Metternich kancellár szorgalmazására több határozatot hoztak (karlsbadi határozatok) a napóleoni háborúk idején kialakult viszonylagos liberalizálódás és a nemzeti és demok-

ratikus mozgalmak felszámolására. A határozatok előírták az egyetemek legszigorúbb felügyeletét, a diákegyesületek betiltását, fokozott cenzúrát vezettek be a folyóiratokra és könyvekre, és központi vizsgálóbizottságot hívtak létre az ún. demagóg üzelmek felderítésére. Hasonló szellemben rendelkezett az 1832-es demagógtörvény (Demagogengesetz). – *52*

[56] Wolff 1863 dec. 30-án Fritz Reuternek írott levelében többek között megemlíti, hogy egyik cikkének kézirata a porosz rendőrség kezébe került és ez urugyet szolgáltatott arra, hogy sajtótörvény elleni vétség miatt pert indítsanak ellene. – *52 54*

[57] V. ö. Biblia, Zsoltárok 35, 20.; a kifejezés Németországban az elmaradott, provinciális klerikális rétegek közkeletű megjelölésévé vált – *54*

[58] „Deutsche Brusseler Zeitung" – hetenként kétszer megjelenő német lap, 1847 januárjától 1848 februárjáig adták ki Brüsszelben a német demokrata politikai emigránsok. Szerkesztője, A. Bronstedt elsőnek igyekezett a lapban közös nevezőre hozni valamennyi radikális és demokratikus irányzatot. Marxnak és Engelsnek, valamint társaiknak befolyására azonban az újság 1847 nyarától kezdve mindinkább forradalmi demokratikus és kommunista eszmék hirdetőjévé vált. Marx és Engels közvetlen munkatársi részvétele a lapnál 1847 szeptemberében kezdődött. 1847 végén gyakorlatilag ők irányították az újság szerkesztését és az alakuló forradalmi proletárpárt, a Kommunisták Szövetsége lapjává tették. – *55*

[59] A brüsszeli Német Munkásegyletet (Deutscher Arbeiterverein) 1847 augusztusában alapította Marx és Engels, célja a Belgiumban élő német munkások politikai felvilágosítása és a tudományos szocializmussal való megismertetése volt. Az egylet a német forradalmi munkások legális központjává vált és közvetlen kapcsolatot tartott fenn a flamand és vallon munkásegyletekkel. Leghaladottabb elemei tagjai lettek a Kommunisták Szövetségének. Nem sokkal az 1848-as francia februári forradalom után, amikor tagjainak többségét a belga rendőrség letartóztatta és kiutasította, az egylet tényleges működése lehetetlenné vált. – *55 99 177*

[60] A kölni Demokrata Társaság (Demokratische Gesellschaft in Köln), amely üléseit Franz Stollwerk „Német Kávéházában" tartotta, 1848 áprilisában alakult. Tagjai között kispolgárok mellett munkások is voltak. Marx részt vett a Társaság vezetésében s Engelsszel és a „Neue Rheinische Zeitung" más szerkesztőivel együtt igyekezett azt határozott demokratikus állásfoglalásra késztetni. 1849 áprilisában Marx és harcostársai, proletárpárt megalakítására készülve, szervezetileg különváltak a kispolgári demokráciától és kiléptek a Demokrata Társaságból. – *56*

[61] A malmöi fegyverszünet Poroszország és Dánia között a schleswig-holsteini háborúban hosszas tárgyalások után 1848 aug. 26-án jött létre hét hónapi időtartamra. A szerződés értelmében Poroszország és Dánia közösen iktat be egy schleswig-holsteini kormányt, a schleswigi és a holsteini csapatokat különválasztják; Schleswig-Holstein népének úgyszólván minden addigi demokratikus vívmányát eltörölték; Dánia tényleges schleswig-holsteini uralmát elfogadták. A frankfurti nemzetgyűlés némi kezdeti vonakodás után, 1848 szept. 16-án jóváhagyta a fegyverszünetet. – *56*

[62] Kiegyező gyűlésnek nevezték Marx és Engels az 1848 máj. 22-én Berlinben összeült porosz nemzetgyűlést, amelyet azért hívtak össze, hogy „a Koronával egy alkotmányban kiegyezzen". A gyűlés ennek a formulának az elfogadásával lemondott a népszuverenitás elvéről. – *56*

[63] Unter Hutmacher – egy kölni utca neve. – *57*

[64] „Preussischer Staatsanzeiger" – német napilap, e címmel 1848 áprilisától 1851 júliusáig, előzőleg, 1819-től 1848 áprilisáig „Allgemeine Preussische Staatszeitung", utána, 1851 júliusától 1871-ig „Königlich-Preussischer Staatsanzeiger" címmel jelent meg Berlinben. A porosz kormány hivatalos lapja. – *60 135*

[65] Utalás az 1846 február–márciusi galíciai nagy parasztfelkelésre. – *60*

[66] Schnapphahnski lovagnak gúnyolta Georg Weerth egy tárcasorozatban Lichnowski herceget. A tárcák „Leben und Taten des berühmten Ritters Schnapphahnski" (A híres Kifosztovich lovag élete és tettei) címmel a „Neue Rheinische Zeitung" 1848 aug., szept., dec. és 1849 jan. számaiban aláírás nélkül jelentek meg. – *61*

[67] Mediatizált (függősített, bekebelezett) fejedelmeknek hívták a hatalmuktól megfosztott német kisfejedelmeket, akik a napóleoni háborúk és a XIX. sz. elején kötött különböző szerződések nyomán Németországban bekövetkezett területi átcsoportosítások miatt elvesztették országaikat, és területüket a nagyobb államokhoz csatolták. – *67*

[68] Üvöltőknek (Heuler) nevezték 1848–49-ben a republikánus demokraták a polgári konstitucionalistákat, akik viszont ellenfeleiket felforgatóknak (Wühler) csúfolták. – *67 81*

[69] Laudemium – jobbágytelekbe való beiktatás (invesztitúra) utáni, később a paraszti földek eladása utáni szolgáltatás. – *72*

[70] Kikötmény (öregségi kikotmény) – a német parasztság körében szokás volt, hogy a gazda öreg korában átadja gazdaságát örökösének és feleségével visszavonul a ház e célra fenntartott részébe; az örökös a vagyon átadása fejében köteles meghatározott mennyiségű és minőségű juttatások formájában gondoskodni az oregek ellátásáról. – *73*

[71] Védpénz (Schutzgeld) – a patrimoniális bíróság teendőinek ellátásáért szedett úrbér. – *73*

[72] Vízipolyák – a felső-sziléziai lengyel parasztokat az uralkodó osztály ezen a néven emlegette. – *77*

[73] V. ö. „Papiers et correspondance de la famille impériale"; ezt a gyűjteményt 1871-ben hozták nyilvánosságra. – *84 102*

[74] Marx, Engels és Marxné leveleiből kitűnik, hogy Wolff már 1853 szeptemberében Manchesterbe költözött. – *85*

[75] Engels megküldte Lissagaraynak, az „Histoire de la Commune" szerzőjének a műve egyik részéhez fűzött „Megjegyzését". Lissagaray 1877 febr. 9-én levélben válaszolt Engels írására és nagy elismeréssel nyilatkozott arról. – Lissagaray terjedelmes tényanyag tanulmányozása alapján írta meg művét, amelyet Marx „a Kommün első hiteles történeté"-nek nevezett; Marx a proletárpárt számára fontos, a német olvasók szempontjából érdekes műnek tartotta Lissagaray tanulmányát és nagymértékben elősegítette annak német nyelvű kiadását. – *87*

[76] A Bazaine és Bismarck között 1870 szeptember–októberében folytatott fegyverszüneti tárgyalások okt. 24-én megszakadtak. Ezzel körülbelül egyidejűleg az angol békeközvetítési ajánlat alapján megkezdték a nemzeti védelem kormánya (Thiers) és Bismarck közötti tárgyalások előkészítését; ezek a tárgyalások nov. 1-től 6-ig folytak Versailles-ban és ugyancsak nem hoztak eredményt. – 1870 okt. 31-én, a metzi kapituláció, a Le Bour-

get-i vereség és a Thiers által a poroszokkal megkezdett tárgyalások hírére Párizsban munkásfelkelés tört ki, amelyben részt vett a nemzeti gárda forradalmi része is. A felkelők megszállták a városházát és forradalmi hatalmi szervként Blanquival az élén megalakították a közjóléti bizottságot. A felkelés nyomására a kormány kénytelen volt megígérni, hogy visszalép a hatalomtól és hogy nov. 1-én megtartja a Kommün-választásokat. A felkelők szervezetlensége és megosztottsága miatt a kormánynak sikerült megmaradt nemzetigárdista-zászlóaljaival visszafoglalnia a városházát és megszilárditania hatalmát. – *87*

[77] Szeptember 4-e embereinek nevezi Engels az ún. nemzeti védelem kormányát. Marx ezt írja erről: „Amikor 1870 szeptember 4-én a párizsi munkások kikiáltották a köztársaságot, amelyet szinte abban a pillanatban egész Franciaország, egyetlen ellentmondó hang nélkül, éljenzéssel fogadott, hivatalvadászó ügyvédek, akiknek Thiers volt az államférfijuk és Trochu a tábornokuk, cselszövéssel birtokba vették az Hôtel de Ville-t" (lásd 17. köt. 291. old.). – *87*

[78] V. ö. H. von Hannecken 1870-ben Mainzban névtelenül megjelent művét: „Militärische Gedanken und Betrachtungen über den deutsch-französischen Krieg der Jahre 1870 und 1871 vom Verfasser des »Krieges um Metz«". – *88*

[79] Franktirőrök (francs-tireurs; szabadcsapatosok) – kisebb-nagyobb önkéntes fegyveres csoportok, a Franciaországba behatoló ellenséggel szemben fejtettek ki ellenállást. Először a XVIII. és a XIX. sz. fordulóján harcoltak szabadcsapatosok a franciaellenes koalíciók inváziós csapatai ellen. – 1867-ben szabadcsapatos társaságok alakultak. A porosz–francia háború idején a kormány fegyverkezésre és harcra szólította a szabadcsapatosokat. A reguláris francia hadsereg szétverése, ill. ostromzár alá vétele után a szabadcsapatosok száma ugrásszerűen megnőtt. – *88*

[80] V. ö. Franz von Erlach: „Aus dem französisch-deutschen Kriege 1870–1871. Beobachtungen und Betrachtungen eines Schweizer-Wehrmanns", Lipcse és Bern 1874. – *88*

[81] V. ö. Wilhelm Blume: „Die Operationen der deutschen Heere von der Schlacht bei Sedan bis zum Ende des Krieges", II. (változatlan) kiad., Berlin 1872. – *89*

[82] Landwehr – eredetileg általános felfegyverzés, népfelkelés. Az állandó hadsereg bevezetésével előbb elvesztette jelentőségét, de a napóleoni háborúk idején kifejlesztették a Landwehr-rendszert a katonailag kiképzett hadkötelesek idősebb évfolyamainak hadi szolgálatba való bevonására. A tilsiti béke (1807) után a Landwehr már komolyabb szerepet játszott és szoros kapcsolatban állt az állandó hadsereggel. A porosz Landwehr-rendszert Scharnhorst 1813 márc. 17-i tervezete szerint építették ki. Két korosztályra oszlott: 26–32 és 32–39 évesek; az utóbbiakat helyőrségi és megszálló csapatoknak szánták. A porosz törvények szerint a Landwehrt csak háborúban lehetett behívni. – *92*

[83] Engels itt és a továbbiakban idéz Bakunyin 1872 ápr. 5-én Francisco Mora spanyol szocialistának írt leveléből, amely az Alliance más okmányaival együtt megtalálható Marx és Engels „Összeesküvés a Nemzetközi Munkásszövetség ellen" c., 1874-ben Braunschweigban megjelent művében (v. ö. 18. köt. 443–445. old.). – *93*

[84] V. ö. Heine: „Buch der Lieder" („Anfangs wollt' ich fast verzagen . . ."). – *94*

[85] A „Bulletin de la Fédération Jurassienne de l'Association Internationale des Travailleurs" a svájci anarchisták orgánuma volt; 1872-től 1878-ig adták ki Sonvillier-ben, Guillaume szerkesztésében; a francia nyelvű Bulletin kezdetben kétszer, majd 1873 júliusától egyszer hetenként jelent meg. – *95*

[86] V. ö. 16. köt. 12–14. old. – *96*

[87] „Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe" – német napilap, 1842 jan. 1-től 1843 márc. 31-ig jelent meg Kölnben. Az újságot a porosz abszolutizmussal szemben ellenzéki rajnai burzsoázia képviselői alapították. Az újság munkatársai közé bevontak néhány baloldali hegeliánust is. Marx 1842 áprilisától kezdve munkatársa, októberétől kezdve főszerkesztője volt a lapnak. A „Rheinische Zeitung" Engels néhány cikkét is közölte. Marx szerkesztősége alatt a lap egyre határozottabban forradalmi jelleget öltött. A „Rheinische Zeitung"-nak ez az irányzata, melynek népszerűsége Németországban egyre növekedett, nyugtalanította a kormányköröket és dühödt hajszát váltott ki a lap ellen a reakciós sajtóból. 1843 jan. 19-én a porosz kormány rendeletileg 1843 ápr. 1-i hatállyal betiltotta a lapot és addig is kettős cenzúra alá vetette. – *98*

[88] A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Párizsban német nyelven. Csak első (kettős) füzete jelent meg, 1844 februárjában. Magában foglalta Marx írásait: „A zsidókérdéshez" és „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés", valamint Engels írásait: „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" és „Anglia helyzete. Thomas Carlyle: »Past and Present«", továbbá leveleket Marxtól, Rugétól, Bakunyintól és Feuerbachtól. Ezenkívül írásokat tartalmazott még Rugétól, Hesstől, Heinétől, Herweghtől és Bernaystól. A folyóirat megszűnésének fő oka a Marx és Ruge között kiéleződő elvi nézeteltérés volt. – *99*

[89] V. ö. 1. köt. 201–336, 378–391. old. – *99*

[90] V. ö. 2. köt. 1–210. old. – *99*

[91] A francia kormány 1845 januárjában a porosz kormány nyomására elrendelte Marx és a „Vorwärts!" (v. ö. 368. jegyz.) más munkatársainak kiutasítását Franciaországból. – *99*

[92] V. ö. 4. köt. 422–435. old. – *99*

[93] V. ö. 4. köt. 59–174. old. – *99*

[94] V. ö. 4. köt. 437–470. old. – *99*

[95] „Neue Preussische Zeitung" – német napilap, 1848-tól 1938-ig jelent meg Berlinben; az ellenforradalmi udvari kamarilla és a porosz junkerok érdekeit képviselte. „Kreuzzeitung"-nak is nevezték, mert címlapján rajta volt a Landwehr-vaskereszt. – *100*

[96] V. ö. 6. köt. 211–246. old. – *100*

[97] „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" – német havi folyóirat, amelyet Marx és Engels 1849 decemberében alapítottak és 1850 novemberéig adtak ki. A folyóirat a „Neue Rheinische Zeitung" folytatása volt. 1850 márciusától novemberig összesen hat füzet jelent meg, az utolsó dupla számként. A folyóiratot Londonban szerkesztették és Hamburgban nyomtatták, borítólapján New Yorkot is feltüntették, mert Marx és Engels azt remélték, hogy kelete lesz az amerikai német emigránsok körében. A folyóirat azt a feladatot tűzte maga elé, hogy történelmi materialista elemzés alapján levonja az 1848–49-es forradalom következtetéseit, meghatározza az új történelmi helyzet jellegét és kidolgozza a forradalmi proletárpárt további taktikáját. A lapban megjelent cikkek, irodalmi kritikák stb. nagy részét Marx és Engels írták, de harcostársaikat – Wolffot, Weydemeyert és Eccariust – is bevonták a munkába. Egyebek között megjelent a folyóiratban Marxtól az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig",

Engelstől „A német birodalmi alkotmány-hadjárat" és „A német parasztháború", valamint több más munka. A folyóiratnak a németországi rendőri megtorlások és a pénzhiány miatt be kellett szüntetnie megjelenését. – *101 178*

[98] V. ö. 8. köt. 101–196. old. – *101*

[99] V. ö. 8. köt. 389–452. old. – *101*

[100] „New York Daily Tribune" – amerikai polgári napilap, 1841-től 1924-ig jelent meg, alapította H. Greeley. Az ötvenes évek közepéig az amerikai whigek balszárnyának, majd a republikánus pártnak a lapja; az egyik legtekintélyesebb és legelterjedtebb amerikai újság. A 40–50-es években haladó, rabszolgaságellenes nézeteket képviselt. Munkatársai között számos jelentős amerikai író és újságíró volt. Az utópikus szocializmussal rokonszenvező Ch. Dana volt a negyvenes évek végétől a lap egyik szerkesztője. Marx munkássága a lapnál 1851 augusztusától 1862 márciusáig tartott; a Marx által beküldött cikkek egy részét Engels írta. A „Tribune" szerkesztősége több ízben önkényes változtatásokat hajtott végre a cikkeken, egyeseket pedig aláírás nélkül, szerkesztőségi vezércikként közölt. 1855-től kezdve a lap Marx és Engels valamennyi cikkét aláírás nélkül közölte. A szerkesztőség eljárása ellen Marx ismételten tiltakozott. 1857 őszétől a lap anyagi helyzetére is kiható amerikai gazdasági válság miatt Marx kénytelen volt csökkenteni a „Tribune"-nak beküldött cikkek számát. Munkatársi minősége az amerikai polgárháború kitörésekor véglegesen megszűnt; ebben döntő szerepe volt annak, hogy a szerkesztőség összetétele megváltozott és a lap irányzata egyre inkább hajlott a rabszolgatartó államokkal való kompromisszum felé. – *101*

[101] V. ö. 9. köt. 333–390. old. – *101*

[102] V. ö. 13. köt. 1–147. old. – *101*

[103] „Das Volk" – német nyelvű hetilap, 1859 máj. 7-től aug. 20-ig jelent meg Londonban, E. Biscamp szerkesztésében; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet (v. ö. 36. jegyz.) lapjaként alapították. A 2. számtól kezdve Marx nem-hivatalosan részt vett a szerkesztésben, tanácsokat adott, cikkeket szerkesztett, anyagi támogatást szervezett a lapnak stb.; a továbbiak során mindinkább ő lett a lap tulajdonképpeni szerkesztője; július elejétől kezdve Marx teljesen saját kezébe vette a lap gyakorlati irányítását. A lapnak összesen 16 száma jelent meg; anyagi nehézségek miatt be kellett szüntetni megjelentetését. Marxnak és Engelsnek a lapban megjelent cikkeit lásd 13. köt. – *101*

[104] V. ö. 14. köt. 319–627. old. – *101*

[105] V. ö. 16. köt. 1–11. old. – *102*

[106] V. ö. 17. köt. 291–331. old. – *102*

[107] Az 1873-as mélyreható gazdasági válság egyebek között Ausztriát, Németországot, az Egyesült Államokat, Angliát, Franciaországot, Hollandiát, Belgiumot, Olaszországot és Oroszországot sújtotta. – *105*

[108] Mihajlovszkij narodnyik ideológus cikke az „Otyecsesztvennije Zapiszki" 1877 októberi számában jelent meg; Marx röviddel ezután írta meg levelét a szerkesztőségnek, de nem küldte el. Engels találta meg a levelet Marx halála után, másolatokat készített róla és az egyiket 1884 márc. 6-án kísérő levéllel elküldte Genfbe Vera Zaszulicsnak. – Marx levelének orosz fordítása a „Vesztnyik Narodnoj Voli" 1886 5. számában és a „Jurigyicseszkij Vesztnyik" („Jogi Közlöny") 1888 októberi számában, német fordítása

pedig a „Sozialdemokrat" 1887 jún. 3-i számában jelent meg. Engels kivonatokat közölt a levélből „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" c. írásának utószavában (v. o. 18. kot.). – „Otyecsesztvennije Zapiszki" – irodalmi-politikai folyóirat, először 1820-ban jelent meg Pétervárott. 1839-től a kor leghaladóbb folyóiratai közé tartozott; munkatársai közott volt Herzen, Belinszkij pedig 1846-ig a szerkesztőség tagja volt; 1868-ban Nyekraszov és Szaltikov-Scsedrin szerkesztették a folyóiratot, amely Nyekraszov 1877-ben bekovetkezett halála után a narodnyikok szócsöve lett. – A cári cenzúra szakadatlanul uldozte a lapot és 1884 áprilisában betiltotta. – *108*

[109] V. o. 23. kot. 14. old. – *108*

[110] Marx a levélben a „Tőke" francia kiadásából idéz, amelynek szövege sok helyütt altér az eredeti német szovegtől. – (V. o. 23. kot. 670–671. old.) – *111*

[111] A Bismarck elleni sikertelen merényletet 1866 máj. 7-én kovették el Berlinben. – *114*

[112] Utalás az 1876-os franciaországi választások után kialakult helyzetre, amikor a monarchisták és a képviselőház republikánus tobbsége kozott konfliktus támadt. A republikánusok győztek és Franciaországban megszilárdult a parlamentáris koztársaság. – *114*

[113] 1877 júliusában az Egyesült Államokban nagyarányú vasutassztrájkra került sor, amelynek kiváltó oka három nagy vasútvonal munkatársainak tíz százalékos bércsokkentése volt. A sztrájkot a kormánycsapatok és a National Guard-nak nevezett milícia véres intézkedésekkel fojtották el. – *115*

[114] Az 1877–78-as orosz–torok háborúról van szó. – *115*

[115] Engels írását a „Labor Standard" c. New York-i hetilap kozolte, amely 1876-tól 1900-ig jelent meg Mac Donnel ír emigráns munkásmozgalmi funkcionárius szerkesztésében. – *117*

[116] Utalás az anarchisták tevékenységére. – *119*

[117] Sedannál 1870 szept. 1-én és 2-án a porosz III. és IV. hadsereg csapatai heves harcok után bekerítették és megadásra kényszerítették Mac Mahon seregét. Tobb mint 80 000 foglyot ejtettek, III. Napóleont is elfogták. A sedani összeomlás megadta a császárságnak a kegyelemdofést; 1870 szept. 4-én kikiáltották a koztársaságot Franciaországban. – *121*

[118] A Párizsi Kommün hatására Spanyolországban fellendült a munkásmozgalom; a proletariátus forradalmi energiája azonban felőrlődott a különböző akciókban, tobbek kozött a kantonális felkelésekben (v. ö. 120. jegyz.). – *122*

[119] 1877-ben az anarchisták egy felkelés alkalmával elfoglalták Letino dél-olaszországi kisvárost; a rendőrség hamarosan elfojtotta a felkelést. – *122*

[120] Spanyolországban 1873-ban a tömegek nyomására kikiáltották a foderális koztársaságot és bevezettek néhány szociális reformot. A bakunyinisták, akik az Internacionálé spanyolországi szekciójában ekkor túlsúlyban voltak, a republikánusok egy részével egyutt felkeléseket szerveztek. Ezek célja az volt, hogy Spanyolországot svájci mintára „kantonszövetséggé" változtassák. A szervezetlen, egymástól elszigetelt felkelések megosztották és gyengítették a koztársasági erőket. Az uralkodó osztály véresen elfojtotta a megmozdulásokat és 1874-ben restaurálták a Bourbon-uralkodóházat. – *124*

[121] A hagyomány szerint három londoni szabó „Mi, Anglia népe ..." kezdetű panaszt nyújtott be az alsóházhoz. – *124*

[122] Az „Emancipación" c. lap szerkesztőségének tagjai 1872 júl. 8-án, miután a madridi föderáció anarchista többsége kizárta őket soraiból, megalakították az ún. új madridi föderációt. A kizárásra az szolgáltatott ürügyet, hogy a lap leleplezéseket közölt egy spanyolországi titkos egyesülés tevékenységéről. Az új madridi föderáció, amelynek megalapításában Paul Lafargue is tevékenyen részt vett, harcolt az anarchista befolyás spanyolországi terjedése ellen, propagálta a tudományos szocializmus eszméit és szorgalmazta az önálló spanyolországi proletárpárt létrehozását. Az 1879-ben megalakult Spanyol Szocialista Munkáspártot az új madridi föderáció tagjai szervezték. – Az „Emancipación"-nak Engels is munkatársa volt. – *124*

[123] „O Protesto" – portugál szocialista hetilap; 1875-ben alapították Lisszabonban. – *124*

[124] „Narodna Volja" – szerb hetilap, 1875 decemberétől 1876 júniusáig adták ki a szerbiai Szmederevóban. – *127*

[125] A legitimistákból, orléanistákból és bonapartistákból álló, 1877 májusától októberéig uralmon levő de Broglie-kormány szélsőségesen reakciós és formálisan is törvénysértő tevékenységet folytatott. – *129*

[126] A cári elnyomás ellen irányuló lengyel felszabadító felkelés 1863-ban tört ki; 1864-ben katonai erővel vérbe fojtották. A felkelés súlyos csapást mért a cárizmusra, számos reformot csikart ki a cári kormánytól és nagy visszhangot keltett Európa demokratikus és munkásmozgalmaiban. Marx és Engels minden módon támogatták a lengyel felkelést és felszólították Európa munkásait, hogy fejezzék ki szolidaritásukat a lengyelekkel. 1864-ben a lengyel felkelés leverése elleni tiltakozó gyűlésen alakult meg a Nemzetközi Munkásszövetség. – *133*

[127] Az 1877–78-as orosz–török háborúról van szó, amely a San Stefano-i békével ért véget; a békeszerződés alapján jött létre a bolgár állam, elismerték Montenegro, Szerbia és Románia függetlenségét, Törökországot pedig arra kényszerítették, hogy bizonyos területeket engedjen át Oroszországnak. – *133*

[128] A cikk, amelyet a „Daily News" 1878 jún. 13-i száma közölt, német fordításban több lapban is megjelent, így a „Berliner Freie Presse" 1878 jún. 16-i és a „Vorwärts" 1878 jún. 21-i számában. A „Vorwärts" 1878 jún. 28-i számában utalt arra, hogy a német fordítás hibás volt. – Közlésünk a „Daily News"-ban megjelent eredeti szövegen alapszik. – „The Daily News" – az angol ipari burzsoázia napilapja, e címmel 1846-tól 1930-ig jelent meg Londonban; az ötvenes és hatvanas években liberális irányzatú. – *135*

[129] „Nationalzeitung" – német napilap, 1848 ápr. 1-től 1915-ig jelent meg e címmel Berlinben; az ötvenes években liberális irányzatú. – *135*

[130] „Der Vorbote" – az Internacionálé svájci német szekciójának hivatalos folyóirata, Genfben jelent meg 1866-tól 1871-ig. Felelős szerkesztője Johann Philipp Becker volt. A folyóirat általában Marx és a Főtanács vonalát követte, rendszeresen közölte az Internacionálé okmányait és tudósított a különböző országok szekcióinak munkájáról. – *135*

[131] A „Grosser Kurfürst" elnevezésű páncélos hajó 1878 máj. 31-én a La Manche-csatornában összeütközött a „Kaiser Wilhelm" nevű hajóval és elsüllyedt. – *136*

[132] A „Nineteenth Century" c. angol folyóirat közölte George Howell írását, amely a tényeknek meg nem felelő közléseket tartalmazott a Nemzetközi Munkásszövetség történetéről és Marxnak az Internacionáléban betöltött szerepéről. Marx 1878 júliusában

megírta Howell állításainak cáfolatát, amelynek közlését a „Nineteenth Century" szerkesztősége megtagadta. A cikk a „Secular Chronicle" c. ateista-republikánus folyóiratban jelent meg, amelynek szerkesztője, Harriet Law, a Nemzetközi Munkásszövetség tagja volt. – *139*

[133] „The Nineteenth Century" – liberális havi folyóirat, e címmel 1877-től 1900-ig jelent meg Londonban. – *139*

[134] Howell az 1865 szept. 25-től 29-ig megtartott londoni konferenciát kongresszusnak nevezi; a konferencia, amelyen a Főtanács tagjai és az egyes szekciók vezetői vettek részt, meghallgatta a Főtanács jelentését, jóváhagyta pénzügyi jelentését és a küszöbönálló kongresszus napirendjét. A londoni konferenciának jelentős szerepe volt az Internacionálé létrejöttében és megszilárdulásában – *139*

[135] „Le Siècle" – francia napilap, 1836-tól 1939-ig jelent meg Párizsban, a negyvenes években a mérsékelt alkotmányos reformokat óhajtó kisburzsoázia, az ötvenes években a mérsékelt republikánusok lapja. – Henri Martin levele a lap 1865 okt. 14-i számában jelent meg. – *139*

[136] V. ö. Biblia, Lukács 17, 26. – *141*

[137] Marx az Abraham Lincolnhöz intézett üzenetet 1864 nov. 22. és 29. között írta. A Központi Tanács (a későbbi Főtanács) a nov. 22-i ülésen határozta el, hogy Lincolnt újraválasztása alkalmából üdvözli. – A Központi Tanács 1864 nov. 29-én egyhangúlag elfogadta az állandó bizottság által már jóváhagyott üzenetet, amelyet Adams, az Egyesült Államok londoni követe útján juttattak el Lincolnhöz. 1865 jan. 28-án Lincoln nevében írott válasz érkezett a Központi Tanácshoz, amelyet a jan. 31-i ülésen felolvastak; a „Times" 1865 febr. 5-i száma közölte Lincoln válaszát. Marx 1865 februárjában Wilhelm Liebknechtnek írott levelében megjegyzi, hogy Lincolnnek a különböző szervezetek szerencsekívánataira adott válaszai közül csupán a Nemzetközi Munkásszövetségnek szóló volt több puszta formalitásnál. – *141*

[138] V. ö. 18. köt. 1–44. old. – *141*

[139] „The Commonwealth" – angol hetilap, az Internacionálé Központi, illetve Főtanácsának orgánuma; 1866 februárjától 1867 júliusáig adták ki Londonban. Marx 1866 júniusáig tartozott a szerkesztő bizottsághoz, 1866 februárjától áprilisáig Eccarius volt a szerkesztő. A lap beszámolókat közölt a Főtanács üléseiről és ismertette az Internacionálé dokumentumait. A szerkesztőségbe bekerült trade unionista funkcionáriusok megalkuvó politikája következtében a választójogi reformért vívott harc során a „Commonwealth" irányzata megváltozott: a lap lényegében a radikális burzsoázia orgánumává lett. – *141*

[140] Az ötvenes évek végén az amerikai ír emigránsok körében, később pedig magában Írországban létrejött a féniek titkos szervezete, amely ír forradalmi (vagy republikánus) testvériségnek nevezte magát. A féniek valójában az ír parasztság érdekeit képviselték, de főképpen a városi kispolgárság és a demokratikus értelmiség soraiból kerültek ki. Összeesküvő taktikájuk és szektás, polgári-nacionalista hibáik elszigetelték őket az ír tömegektől. Tevékenységüket nem kapcsolták össze az Angliában kibontakozó általános demokratikus mozgalommal, mindenekelőtt az angol munkásoknak a választójogi reformért vívott harcával. Marx és Engels sokszor rámutattak a féni mozgalom hibáira, de becsülték forradalmiságát, arra törekedtek, hogy a fénieket elvezessék a tömegharchoz és az angol munkásosztállyal kötendő szövetséghez. – 1867 február–márciusában a féniek régóta előkészített fegyveres felkelését leverték; az elszigetelt megmozdulásokat elnyomták, a mozgalom számos vezetőjét letartóztatták és bíróság elé állították. – *141, 457*

[141] V. ö. Shakespeare: „King Henry IV.", I. rész, II. felv. 4. szín. – *141*

[142] V. ö. 17. köt. 285–335. old. – *142*

[143] V. ö. 17. köt. 343–344. old. – *142*

[144] Az 1871 februárjában Bordeaux-ban összeült nemzetgyűlés többségében reakciós monarchistákból, földbirtokosokból, hivatalnokokból, járadékosokból és kereskedőkből állt. – A nemzetgyűlés 1871 végén elrendelte a Párizsi Kommün eseményeinek megvizsgálását és az eredményt „Enquête parlementaire sur l'insurrection du 18 mars 1871" (Parlamenti vizsgálat az 1871 március 18-i felkelés ügyében) címmel tette közzé. – *142*

[145] V. ö. 16. köt. 361. old. – *142*

[146] Marx és Engels 1879 szept. 17–18-i körlevelét maga Marx Sorgéhoz írott egyik levelében „a német pártvezetők közötti magán-cirkulációra szánt" körlevélnek nevezte. A levél vázlatát Engels készítette el szeptember közepén; szept. 17-én, miután Marx visszatért üdüléséből, együttesen átvizsgálták és végső formába öntötték. – *147*

[147] A „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" c. reformista folyóiratot Karl Höchberg adta ki 1879 és 1881 között Zürichben, dr. Ludwig Richter álnéven. – *147*

[148] Az alapítandó pártlap a „Sozialdemokrat" (v. ö. 178. jegyz.). – *147*

[149] „Die Laterne" – német szociáldemokrata szatirikus hetilap, 1878 decemberétől 1879 júniusáig jelent meg Brüsszelben Karl Hirsch szerkesztésében. – *148*

[150] „Freiheit" – anarchista tendenciájú német hetilap, Johann Most alapította 1879 elején és nagyrészt maga is szerkesztette; a lap 1879-től 1882-ig Londonban, 1882-ben Svájcban, ezután pedig 1908-ig New Yorkban jelent meg. – *152*

[151] „Vorwärts" – a német szociáldemokrácia központi lapja az 1876-os gothai kongresszus után (v. ö. 4. jegyz.); 1876 októberétől jelent meg Lipcsében W. Liebknecht és W. Hasenclever szerkesztésében; 1878 októberében a szocialista-törvény miatt be kellett szüntetnie megjelenését. – *155 180*

[152] A cikket, amely a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" (v. ö. 147. jegyz.) 1. évfolyamának első félévi számában jelent meg, Karl Höchberg, Eduard Bernstein és Karl Schramm írták. – *156*

[153] 1848 márc. 18-a jelentette az 1848–49-es polgári demokratikus forradalom kezdetét és csúcspontját. Berlinben ezen a napon barikádharcokra került sor. – *158*

[154] Az 1873-as krachhal (v. ö. 107. jegyz.) befejeződött Németországban az úgynevezett gründolásnak, a fékevesztett tőzsdei manővereknek és spekulációknak az 1870–71-es német–francia háború után megkezdődött időszaka, melyben a levert Franciaország ötmilliárd frank hadisarc fizetésére volt kötelezve. – *160 165 255*

[155] A Reichstag 1878 októberében fogadta el a németországi szocialista munkásmozgalom elleni törvényt, az úgynevezett szocialista-törvényt (v. ö. 145–146. old.) – *160 479*

[156] V. ö. 4. köt. 463–466. old. – *161*

[157] V. ö. 4. köt. 450. old. – *161*

[158] „Die Zukunft" – német szociálreformista folyóirat; 1877 októberétől 1878 novemberéig jelent meg Berlinben, K. Höchberg kiadásában. – „Die Neue Gesellschaft" – német szociálreformista havi folyóirat, 1877 októberétől 1880 márciusáig jelent meg Zürichben, F. Wiede kiadásában. – *161*

[159] Engels az „Egalité"-ban közölt cikk megírásához forrásmunkaként Rudolph Meyer „Politische Gründer und die Korruption in Deutschland" (Politikai gründolók és a korrupció Németországban) c., 1877-ben Lipcsében megjelent könyvét használta. – A szocialista-törvényt illetően v. ö. 155. jegyz. – „L'Egalité" – francia szocialista hetilap, 1877-ben alapította Jules Guesde; 1880-tól 1883-ig a francia munkáspárt párizsi lapja volt. Hat sorozatban jelent meg, az 1., 2. és 3. sorozat hetenként (összesen 113 szám), a 4. és az 5. sorozat naponta (összesen 56 szám). A hetenkénti megjelenésre szánt 6. sorozatból csak egy szám jelent meg (1886-ban). Minden sorozatnak más alcíme volt. – *164*

[160] Société générale du crédit mobilier (Általános ingóhiteltársaság) – francia részvénybank, 1852-ben alapították a Péreire fivérek; az 1852 nov. 18-i dekrétum törvényesen elismerte a bankot. A Crédit mobilier fő célja a hitelközvetítés és ipari és egyéb vállalkozások alapítása volt. A bank nagy arányokban belefolyt a franciaországi, ausztria–magyarországi, svájci, spanyolországi és oroszországi vasútépítkezésekbe. Legnagyobb bevételi forrása az általa alapított részvénytársaságok értékpapírjaival folytatott tőzsdespekuláció volt. Részvényeinek kibocsátásával – amelyekre más vállalkozásoknak a bank birtokában levő értékpapírjai nyújtottak fedezetet – a bank anyagi eszközöket szerzett a legkülönbözőbb további társaságok részvényeinek felvásárlásához. Ilyenképpen egyazon összeg kétszeres terjedelmű fiktív tőke forrásává lett: egyrészt az illető vállalkozás részvényeinek alakjában, másrészt a vállalkozást finanszírozó és részvényeit felvásárló bank részvényeinek alakjában. Szoros kapcsolatban állt III. Napóleon kormányával és nagy spekulációs üzleteket folytatott. A bank 1867-ben csődbe ment és 1871-ben felszámolták. (Marx 1856–57-ben több cikket írt a bank spekulációs üzleteiről a „People's Paper"-be és a „New York Daily Tribune"-ba; v. ö. 12. köt. 17–34., 187–194. és 273–276. old.). – *165*

[161] Részvénytársaság – olyan kereskedelmi társaság, amely előre meghatározott számú és névértékű részvényekből álló alaptőkével alakul és amelynél a részvények tulajdonosai csak részvényeik erejéig felelősek. – Betéti társaság – olyan kereskedelmi társaság, amelyben a cégtársak közül egy vagy több költag csak vagyonbetétével, míg egy vagy több beltag korlátlanul és egyetemlegesen felelős. A francia jog ismeri a betéti részvénytársaság fogalmát is; ennél a hitelezőkkel szemben legalább egy (bel)tag korlátlanul felelős, a többiek csak részvényeik erejéig. – *165*

[162] Franz Reuleaux: „Briefe aus Philadelphia", Braunschweig 1877. – *166*

[163] „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa a háborúról" (v. ö. 17. köt. 1–6. és 243–251. old.). – *171*

[164] „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" („Socialisme utopique et socialisme scientifique" – „Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft") Engels „Anti-Dühring"-jének három fejezetéből (Bevezetés I. fej., III. szakasz I–II. fej.) keletkezett. A munka létrejöttéről és kiadásairól v. ö. Engels előszavát az első és a negyedik német kiadáshoz, 182–183; 479. old. Az első német kiadás (1882-es évszámmal) 1883 márciusában jött ki; 1883-ban még két változatlan kiadás jelent meg; a negyedik kiadás éve 1891. – A mű az anyag elrendezésében, továbbá bizonyos kiegészítések és szövegváltoztatások tekintetében tér el az „Anti-Dühring" megfelelő fejezeteitől. Kiadásunk a „Szocializmus fejlődése" 1891-es negyedik német kiadásának szövegét

követi. A német kiadáshoz 1882-ben írt Függeléket („A Mark") lásd 20. köt. 609–624. old. – Kiadásunkban közöljük az 1880-as francia kiadás előszavát (v. ö. 165. jegyz.), valamint az 1882-es első német kiadás előszavát, függelékben pedig hozzuk az 1892-es angol kiadáshoz írt „Bevezetés"-t; ezt Engels 1892 júniusában németre fordította. A „Bevezetés" „Über historischen Materialismus" (A történelmi materializmusról) címmel megjelent a „Neue Zeit"-ban; szövege az anyag elrendezése és kisebb szövegbeli változtatások terén eltér az angol nyelvűtől. Kiadásunkban a „Bevezetés"-nek a „Neue Zeit"-ban megjelent szövegét követjük. – *173 480 481*

[165] Ez az előzetes megjegyzés a „Szocializmus fejlődése" 1880-as francia kiadásában P. L. jelzéssel (Lafargue nevének kezdőbetűi) jelent meg. A közelmúltban előkerült az előszó fogalmazványa, amelynek szerzője Marx volt; a fogalmazvány 1880 máj. 4–5. körül keletkezett. A szöveget a marxi kézirat alapján közöljük; Lafargue kiegészítéseit lábjegyzetben adjuk. – *177*

[166] „La Revue socialiste" – francia havi folyóirat, 1880-ban Lyonban és 1885-től 1914-ig Párizsban jelent meg; alapítója B. Malon volt; kezdetben republikánus szocialista, majd szindikalista irányzatú. 1880-ban Marx és Engels a folyóirat munkatársai voltak. – *177*

[167] Friedrich Engels: „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása", Lipcse 1878 (lásd 20. köt. 1–317. old.). – *177*

[168] V. ö. 1. köt. 497–522. old. – *177*

[169] V. ö. 2. köt. 211–473. old. – *177*

[170] „The Northern Star" – angol hetilap, a chartisták központi lapja, 1837-től 1852-ig jelent meg, előbb Leedsben, majd (1844 novemberétől) Londonban, különféle alcímekkel. Az újság alapítója és első szerkesztője F. O'Connor volt, a negyvenes években J. Harney is szerkesztette. 1845 szeptemberétől 1848 márciusáig Engels a lap munkatársa volt. „The New Moral World" – az angol owenista szocialisták hetilapja, 1834 áprilisában alapította Owen, különféle alcímekkel Londonban, Manchesterben, Birminghamben, Leedsben, majd (1841 októberétől) megint Londonban jelent meg; 1845 áprilisában két hasonló nevű újságra szakadt, az egyik, teista szellemben szerkesztett újság 1846-ig, a másik, következetes owenista újság 1845 végéig jelent meg. 1843 novemberétől 1845 májusáig Engels a lap munkatársa volt. – *177*

[171] Az Igazak Szövetségét (Bund der Gerechten) az 1834 óta működő titkos német demokrata-republikánus emigráns-szervezetből, a Számkivetettek Szövetségéből (Bund der Geächteten) kilépett baloldali elemek 1836-ban alapították Párizsban; voltak csoportjai Németországban, Franciaországban, Angliában és Svájcban. 1847 január végén a szövetség londoni vezetősége meghívta Marxot és Engelst, hogy csatlakozzanak a szövetséghez. Az 1847 június elején Londonban megtartott kongresszuson a szövetség átalakult a Kommunisták Szövetségévé (Bund der Kommunisten). Marx és Engels részvételével kidolgozták a szövetség szervezeti szabályzatát (lásd 4. köt. 527–531. old.); ebben szabatosan megfogalmazták a kommunista mozgalom végcéljait, kiküszöbölték a régi szövetség összeesküvő vonásait és a szövetséget demokratikus elvekre alapozták. A régi jelszót – „Minden ember testvér" – felváltották a proletárpárt nemzetközi harci jelszavával: „Világ proletárjai, egyesüljetek!" A szövetség szervezeti szabályzatát az 1847 nov. 29-től dec. 8-ig Londonban tartott második kongresszus hagyta jóvá. A kongresszus megbízta Marxot és Engelst a pártprogram megírásával; ennek eredményeképpen jött létre a „Kommunista Párt kiáltványa" (v. ö. 4. köt. 437–470. old.). – Az 1848-as februári forradalom után az új Központi Vezetőségnek Párizs lett a székhelye. A német forradalom idején a Központi

Vezetőség megszervezte a forradalmi német munkások hazatérését; Marx és Engels részvételével megfogalmazták forradalmi programjukat: „A Kommunista Párt követelései Németországban" (lásd 5. kot. 1–2 old.). A német forradalomban a kommunisták mint a demokratikus mozgalom szélsőbaloldali, proletár szárnya léptek fel és törekedtek egy proletár tömegpárt előfeltételeinek megteremtésére, lapjuk a „Neue Rheinische Zeitung" (v. o. 40. jegyz.) volt. A kommunisták a forradalom valamennyi arcvonalán az első vonalakban harcoltak és nagy tömegbefolyásra tettek szert, az önálló tömegpárt megteremtését azonban a forradalom veresége megakadályozta, a szövetség tagjai közül sokan bortönbe kerültek vagy külföldre kényszerültek, a szervezeti kapcsolatok szétzilálódtak. 1849 őszén a szövetség vezető tagjainak nagy része összegyűlt Londonban. Az újjászervezett Központi Vezetőségnek sikerült 1850 tavaszára a szervezetet helyreállítani; értékelték a forradalom tapasztalatait és kitűzték az önálló proletárpárt megteremtésének feladatát: „A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez" (lásd 7. kot. 236–245. old.). 1850 márciusától megjelentették a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-t (v. o. 97. jegyz.). Az 1850 nyarán kiéleződött elvi és taktikai nézeteltérések a forradalom azonnali kirobbantását célul tűző, kalandorkodó Willich–Schapper-csoporttal 1850 szeptemberében szakadásra vezettek. 1850 szept. 15-én Marx javaslatára a Központi Vezetőség hatáskörét a kölni körzeti vezetőségre ruházták (v. o. 7. kot. 513–516. old.); 1850 decemberében új szervezeti szabályzatot dolgoztak ki (v. o. 7. kot. 523–525. old.). A szövetség tagjainak üldöztetése és tömeges letartóztatása következtében 1851 májusában a szövetség beszüntette tevékenységét Németországban, a kölni kommunista-per (v. o. 8. kot. 379–387., 389–452. old.) után, 1852 nov. 17-én a szövetség Marx javaslatára kimondta feloszlását. A Kommunisták Szövetsége mint az első nemzetközi forradalmi proletár szervezet a Nemzetközi Munkásszövetség – I. Internacionálé – előfutára volt. – *177 259*

[172] Marx és Engels: „A Kommunista Párt kiáltványa" (lásd 4. kot. 437–470. old.) – *178*

[173] Az Association démocratique (Demokrata Társaság) belgiumi nemzetközi egyesület, 1847 szeptemberében alapították Brüsszelben haladó polgári és kispolgári demokraták, valamint – elsősorban emigráns német – proletár forradalmárok; Marx és Engels tevékeny szerepet játszott a társaság megalapításában. 1847 nov. 15-én Marxot alelnökké választották, az elnök L. Jottrand lett. A társaság a nemzetközi demokratikus mozgalom egyik legfontosabb központjává alakult. Az 1848-as francia februári forradalom idején a társaság proletár szárnya kuzdott a belga munkások felfegyverzéséért és megindította a harcot a demokratikus köztársaságért. Marx 1848 márciusi kiutasítása után és a társaság legkövetkezetesebb elemeinek rendőri üldöztetése közepette azonban a belga polgári demokraták nem tudták a dolgozók monarchia-ellenes harcát irányítani; a társaság ettől kezdve csak korlátozott, merőben helyi tevékenységet folytatott és 1849-ben már ténylegesen megszunt működni. – *178*

[174] V. o. a „Neue Rheinische Zeitung" 1849 máj. 17-i számában: „Elberfeld" (lásd 6 kot. 487–489. old.), és Engels: „A német birodalmi alkotmány-hadjárat" (lásd 7. kot. 105–190. old.). – *178*

[175] Engels: „A német parasztháború" (lásd 7. kot. 319–401. old., v. o. uo. 243. jegyz.). – *178*

[176] Marx a cikkek címeit francia nyelven, szabad tartalmi fordításban adja, rendre a következőképpen: „Az oroszországi társadalmi mozgalom", „Az élet vize [= pálinka] a német Reichstagban", „A lakások kérdése", „A spanyolországi kantonalista felkelés". (A másodikat lásd 35–48. old., a többit 18. kot.). – *180*

[177] Engels 1869 júl. 1-én abbahagyta üzleti tevékenységét, kivált a manchesteri Ermen & Engels cégből és 1870 szept. 20-án Londonba költözött. – *180*

[178] „Der Sozialdemokrat" – a német szociáldemokrácia központi lapja; a szocialistatörvény idején jelent meg, 1879 szeptemberétől 1888 szeptemberéig Zurichben, 1888 októberétől 1890 szeptemberéig Londonban. Marx és Engels kapcsolatot tartottak a lappal és nagy befolyásuk volt szerkesztésére; Engels a lap munkatársa volt. – *181*

[179] Marx és Engels: „A Kommunista Párt kiáltványa", III. 1. c. (lásd 4. kot. 463–466. old.). – *182*

[180] Rousseau szerint az emberek eredetileg természeti állapotban éltek, amelyben mindannyian egyenlők voltak. A magántulajdon kialakulása és egyenlőtlen birtokviszonyok kifejlődése elvezetett a természeti állapotból az állampolgári állapotba való átmenethez és az állam létrejöttéhez, amely egy társadalmi szerződésen alapszik. A politikai egyenlőtlenség továbbfejlődése azonban e társadalmi szerződés megszegéséhez és egyfajta új természeti állapot keletkezéséhez vezetett. Ennek kikuszobolésére hivatott az ész-állam, amely egy új társadalmi szerződésen alapszik. Ennek az elméletnek a kifejtése: „Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes" (1755) és „Du contrat social, ou principes du droit politique" (1762). – *185 195*

[181] Levellerek (egyenlősítők) – politikai csoportosulás az angol forradalom idején; elsősorban kézműveseket és parasztokat olelt fel és nagy befolyást gyakorolt Cromwell hadseregének katonáira. A levellerek szerint az emberek születésuknél fogva szabadok és egyenlők. Általános választójogot koveteltek, a királyság eltörlését és a „bekerített" foldek visszaadását a parasztoknak. Ugyanakkor határozottan a magántulajdon alapján álltak; az általános választójogot csak a birtokkal rendelkezők számára követelték, a munkások és szolgák számára nem. A legforradalmibb elemek a nép elviselhetetlen viszonyai, a kiéleződő politikai helyzet és a leveller-követelések korlátozott volta miatt később leváltak a levellerek pártjáról; ezek voltak az „igazi levellerek" vagy „diggerek" (ásók). Az „igazi levellerek" a legszegényebb falusi és városi néprétegek érdekeit képviselték és azt hirdették, hogy a dolgozó népnek közös foldművelést kell folytatnia, mégpedig bérleti díj fizetése nélkul. Néhány faluban onhatalmúlag elfoglaltak megmüveletlen földeket és termővé tették őket. Az „igazi levellerek" nem tudtak elég széles tömegbázist találni, és ezért elszigetelhették és leverhették őket; amikor Cromwell katonái rájuk támadtak, nem tanúsítottak ellenállást, mert harcukban csak a békés eszközöket és a meggyőzés jogosságát ismerték el. – *185*

[182] V. ö. Thomas More (Morus): „De optimo rei publicae statu deque nova insula Utopia" (1516); T. Campanella: „Civitas Solis" (1623). – *185*

[183] Rémuralom – a jakobinus forradalmi demokratikus diktatúra időszaka (1793 júniusától 1794 júliusáig). – Direktórium – Franciaország legfelső kormányszerve a jakobinus diktatúrát megbuktató nagyburzsoá ellenforradalom (thermidor) idején; az 1795-os alkotmány alapján ot tagból állt, akik közül egyet-egyet évenként újjáválasztottak. A direktórium 1799-ig, Bonaparte államcsínyjéig (brumaire 18.) állt fenn. – *187*

[184] V. ö. Carlyle: „Past and Present", III. könyv 2. fej., 198. old. (v. ö. még Engels: „Anglia helyzete. Thomas Carlyle: »Past and Present«, London 1843"; lásd 1. kot. 523–549. old. idézve 530. old., valamint Engels: „Anglia helyzete. A tizennyolcadik század"; lásd uo. 556. old.). – *187*

[185] „Szabadság! Egyenlőség! Testvériség!" – a francia forradalom jelmondata. – *187*

[186] Saint-Simon: „Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains"; ez Saint-Simon első műve, 1802-ben írta és 1803-ban jelent meg Párizsban, névtelenül, hely és év meg-

jelolése nélkul. Az Engels által megadott pontatlan megjelenési évszám forrása Hubbard: „Saint-Simon. Sa vie et ses travaux. Suivi de fragments des plus célèbres écrits de Saint-Simon", Párizs 1857. (A „Lettres"-ről v. o. még Marx és Engels: „A német ideológia", II. kotet IV. [A] 1.; lásd 3. kot. 495–498. old.) – Az utopikus szocialistákról szóló fejtegetésekben felhasznált források megválogatásában (és összekeresésében) Marx is részt vett (v. o. levelét Engelsnek, 1877 aug. 8.). – Fourier: „Théorie des quatre mouvements . . ."; 1808-ban jelent meg Lyonban (címlapja szerint Lipcsében). Megírásához Fourier a századfordulón fogott hozzá. (V. o. még: „A német ideológia"; valamint Engels: „Fourier toredékes munkája a kereskedelemről"; lásd 2. kot. 565–570. old.). – New Lanark – pamutfonoda a skóciai Lanark kozelében; 1784-ben alapították egy hozzá tartozó kis településsel egyutt. – *187*

[187] Saint-Simon: „Lettres d'un habitant de Genève", II. levél (Hubbard konyvében 143. és 135. old.). – *189*

[188] V. ó. „Correspondance politique et philosophique. Lettres de H. Saint-Simon à un Américain" (Politikai és filozófiai levelezés. H. Saint-Simon levele egy amerikaihoz), VIII. levél; „L'industrie, ou discussions politiques, morales et philosophiques" (1817–18), II. kot. 83–87. old. (V. o. Hubbard konyvében 155–157. old.) – *189*

[189] V. o. Saint-Simonnak Thierryvel egyutt írt munkáit: „De la réorganisation de la société européenne . . ." (1814) és „Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815" (1815). (V. o. Hubbard konyvében 149–154. és 68–76. old.) – A szovetségesek (Oroszország, Ausztria, Anglia, Poroszország stb. párizsi bevonulása 1814 márc. 31-én történt; a császárság összeomlott, Napóleonnak le kellett mondania és Elba szigetére számuzetésbe vonulnia. – A „száz nap" Napóleon visszaszerzett császárságának idoszaka, Elbáról Párizsba való visszatérésétol (1815 márc. 20.) Waterloonál szenvedett végső vereségét (v. o. 190. jegyz.) követő lemondásáig. – *190*

[190] A belgiumi Waterloonál (Belle Alliance-i csata) szenvedte el 1815 jún. 18-án Napóleon a végso vereséget a Wellington által vezetett angol–holland és a Blucher által vezetett porosz hadseregtól. A csata eldontotte az 1815-os hadjárat kimenetelét és a Napóleon-ellenes koalíció végérvényes győzelméhez vezetett. Napóleon császárságát eltorolték, őt magát Szent Ilona szigetére számuzték, Franciaországban restaurálták a királyságot. – *190*

[191] V. o. pl. Fourier: „Théorie des quatre mouvements . . ."; „Oeuvres", I. kot. 195–196. old. („A társadalmi haladások és a periódus változásai arányosak a nők szabadság felé haladásával, és a társadalmi rend hanyatlásai arányosak a nők szabadságának csokkenésével . . . a nők privilégiumainak kiterjesztése minden társadalmi haladás általános alapelve.") – *190*

[192] V. o. Fourier: „Theorie de l'unité universelle", I. és IV. kotet; „Oeuvres", II. kot. 78–79. old. és V. kot. 213–214. old. – A „hibás korról" v. o. „Nouveau monde industriel et sociétaire"; „Oeuvres", VI. kot. 27–46., 390. old., valamint „Théorie des quatre mouvements"; „Oeuvres", I. kot. 202. old. – *191 207*

[193] Fourier: „Nouveau monde industriel et sociétaire"; „Oeuvres", VI. kot. 35. old. – *191*

[194] V. o. Fourier: „Théorie des quatre mouvements"; „Oeuvres", I. kot. 50. skk. old. – *191*

[195] Sturm und Drang – eredetileg a német irodalomban a XVIII. sz. utolsó harmadában jelentkező megújulási torekvések neve. Átvitt értelemben: forrongási, felbuzdulási, nekilendulési időszak. – *191*

[196] V. ö. Owen: „Report of the Proceedings at the Several Public Meetings, held in Dublin etc. On the 18th March – 12th April – 19th April and 3rd May", 110. skk. old. – *193*

[197] V. ö. Owen: „The Book of the New Moral World" (1842–44). – *193*

[198] 1812-ben egy glasgow-i gyűlésen Owen számos intézkedést javasolt a pamutfonodákban dolgozó gyermekek és felnőttek helyzetének megkönnyítésére. Az Owen kezdeményezésére 1815-ben beterjesztett megfelelő törvényjavaslatot a parlament 1819-ben fogadta el, erősen megcsonkítva. A törvény, amely csak a pamutgyárakra volt érvényes, többek között megtiltotta a 9 éven aluli gyermekek munkáját (Owen javaslata a 10 éven aluli gyermekek munkájának megtiltását tartalmazta) és a 16 éven aluli fiatal személyek munkáját 12 órára korlátozta (Owen javaslata szerint minden munkás munkaidejét 10½ órára kellett volna korlátozni), továbbá minden munkás számára két étkezési megszakítást állapított meg összesen másfél óra időtartammal. – *193*

[199] 1833 októberében tartották meg Londonban Owen elnökletével a szövetkezeti társaságok és szakszervezetek (trade unionok) kongresszusát, amelyen kimondották a Grand National Consolidated Trades' Union (Nagy Nemzeti Egyesült Szakszervezet) megalakulását; a programot és a szervezeti szabályzatot 1834 februárjában fogadták el. Owen terve szerint ennek a szervezetnek kézbe kellett volna vennie a termelés irányítását és békés úton elérnie a társadalom teljes átalakítását. A terv csakhamar kudarcot vallott; a szövetség nem tudott ellenállni a burzsoázia és az állam részéről ránehezedő nyomásnak és 1834 augusztusában feloszlott. – *193*

[200] Különböző szövetkezeti munkástársaságok Anglia több városában alapítottak Owen terve szerinti munkabazárokat (Equitable Labour Exchange Bazaars – méltányos munkacsere bazárok); az első munkabazárt 1832 szeptemberében Owen alapította Londonban, 1834-ig állt fenn. – *193*

[201] 1849 jan. 31-én Proudhon Párizsban megalapította a Banque du Peuple-t (Népbank). A bank április elejéig állt fenn és voltaképpen csak papíron létezett. – *194*

[202] Diderot „Neveu de Rameau"-ja 1762 táján íródott; szerzője ismételten átdolgozta. A mű kéziratban forgott. Első nyomtatott kiadása 1805-ben jelent meg németül, Goethe fordításában és jegyzeteivel. Francia kiadására csak 1821-ben került sor, mégpedig eredeti kézirat híján németből visszafordítva; majd előkerült egy francia szövegmásolat és erre támaszkodva készült a Brière-féle kiadás pótlásában („Oeuvres inédites de D.", II. köt., Párizs 1821 [valójában 1823]) közölt – meglehetősen önkényes és pontatlan – változat. (Több más, gondosabb kiadás után a század végén felbukkant a kéziratnak egy lappangó *eredeti* példánya; a szöveget 1891-ben adta ki Monval Párizsban.) – *195*

[203] Alexandriai időszak – a Ptolemaioszok alatt (i. e. 323–30), majd a római uralom idején az arabok betöréséig (i. e. 30– i. sz. 640) Alexandria volt az akkori kereskedelmi és szellemi élet egyik legfőbb központja; a tudományok egész sora – matematika és mechanika, csillagászat, földrajz, anatómia, fiziológia stb. – nagy felvirágzását élte. – *196*

[204] V. ö. Biblia, Máté 5, 37. – *196*

[205] Köd-elméletét, amely szerint minden mostani égitest forgó ködtömegből keletkezett, Kant 1755-ben tette közzé „Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels" című (névtelenül megjelent) írásában. (V. ö. még 206. jegyz.) – *198*

[206] Laplace a Nap-rendszer keletkezéséről felállított hipotézisét 1795–96-ban tette közzé

„Exposition du système du monde" című írásának utolsó fejezetében (a Laplace által sajtó alá rendezett utolsó, 1835-ben megjelent kiadásban a hipotézis kifejtése a VII. megjegyzésbe kerult). – *198*

[207] V. o. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). – *202*

[208] V. o. Biblia, Róm. 9, 16. – *203 488*

[209] V. o. 23. kot. 293–472. old. – *203*

[210] V. o. 23. kot. 302. skk., 359–360. old. stb. – *203*

[211] A „Fuggelék" – Engelsnek a „Szocializmus fejlődése" német kiadásához mellékelt tanulmánya: „A Mark"; lásd 20. kot. 611–624. old., valamint 541. jegyz. – *207*

[212] A XVII–XVIII. század kereskedelmi háborúi az indiai és amerikai kereskedelmi hegemóniáért és új gyarmati piacok meghódításáért folytak a nagy európai kereskedőállamok kozott. Eredetileg főleg Anglia és Hollandia kozott (1652–54-es, 1664–67-es és 1672–74-es angol–holland háborúk), majd Anglia és Franciaország kozott folyt a harc. Valamennyi háborúból Anglia kerult ki győztesen; a XVIII. század végén csaknem az egész világkereskedelem Anglia kezében volt. – *207*

[213] Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában" (lásd 2. kot. 211–473. old.); a hivatkozott rész a „Konkurrencia" fejezetben van (lásd 2. kot. 293. old.). – *208*

[214] V. o. 23. kot. 406–407. és 455–456. old. – *208*

[215] V. o. 23. kot. 379., 432., 595. old. stb. – *208*

[216] V. o. 23. kot. 603–604. old. – Néhány helyen az idézetekben eltérések vannak a „Tőke" véglegesen kialakult szovegétől, mert a II. kiadás után Marx még változtatásokat hajtott végre a koteten. – Prométheuszt, aki az embereknek ellopta a tuzet az Olumposzról, Zeusz buntetéseképpen Héphaisztosz kovácsolta béklyókkal egy hatalmas sziklára feszítették, mellét karóval átdofték és folyvást újranovő máját egy saskeselyű marcangolta. – *209*

[217] V. ó. Fourier: „Nouveau monde industriel et sociétaire"; „Oeuvres", VI. kot. 393–394. old. – *210*

[218] Seehandlung (Preussische Seehandlungsgesellschaft – Porosz Tengeri Kereskedelmi Társaság) – 1772-ben II. Frigyes által alapított pénzintézet és kereskedelmi vállalat, amelynek feladata volt „porosz lobogó alatt tengerhajózást folytatni". A társaság számos kiváltságot élvezett, kozvetítette a kormány ugyleteit és nagy kolcsonoket bocsátott rendelkezésére. 1810-ben a társaság részvényeit és kotelezvényeit államadóssági jegyekké változtatták és ezzel kikuszobolték a társasági formát. A Seehandlung végül 1820-ban a porosz állam pénzugyi szervévé és bankjává vált, és segítségével kijátszották az egyidejuleg kibocsátott államadóssági torvényt (ez az 1820 jan. 17-én kelt „Rendelet az egész államadósság-ugy jovendő kezeléséről" elrendelte, hogy a porosz kormány csak a jovendó országos rendi gyulés bevonásával és szavatosságával vehet fel kolcsonoket, és az adósságok ugykezelósége a rendi gyúlésnek évente beszámolni tartozik). Ilyen állami bank szerepét toltotte be 1904-ig mint Generaldirektion der Seehandlungssozietat (A Tengeri Kereskedelmi Társulat Vezérigazgatósága); 1904-ben hivatalosan a Konigliche Seehandlung (Királyi Tengeri Kereskedés) nevet kapta mint a porosz állam bankja. – *212*

[219] A „szabad népállam" a hetvenes évek német szocialdemokratáinak programkovetelése és kozkeletu jelszava. A jelszóról v. o. Marx: „A gothai program kritikája", IV. szakasz (25–30. old.) és Engels levele Bebelnek, 1875 márc. 18–28. (1–7. old.). – *214*

[220] V. o. Giffen előadása 1878 jan. 15-én a Statistical Society-ban (Statisztikai Társaságban): „Recent Accumulation of Capital in the United Kingdom"; „Journal of the Statistical Society", 1878 márc. – *216*

[221] A jegyzet a „Misère de la philosophie"-ről szerkesztőségi bevezetőként jelent meg az „Egalité"-ban. A marxi kézirat alapján első ízben megjelent: „Annali", I. évf., Milánó 1958. 204–205. old. Lásd 4. kot. 59–174. old. – *219*

[222] „Journal des Economistes" – liberális irányzatú kozgazdasági folyóirat, 1841-től 1943-ig jelent meg Párizsban. – *219*

[223] Marx a „Proudhonról" c. cikket Proudhon halála alkalmából Schweitzernek, a „Sozialdemokrat" szerkesztőjének felkérésére írta. Marx kézírásos tervezetének egy része fennmaradt. A cikk megjelent a „Sozialdemokrat" 1865 febr. 1-i, 3-i és 5-i számaiban (lásd 16. kot. 22–28. old.), majd utánnyomásban Marx „A filozófia nyomorúsága" c. muvének 1885-os, illetve 1892-es, Engels által átnézett német kiadásában. Engels 1884-ben elkeszítette a cikk francia fordítását, amelyet Paul Lafargue átnézett és amelyen „A filozófia nyomorúsága" 1896-os francia kiadásának szovege alapul. – „Der Sozialdemokrat" – a lassalleánus Általános Német Munkásegylet orgánuma, 1864 dec. 15-től 1871-ig jelent meg, eleinte hetenként háromszor, 1865-től naponta, 1864–65-ben Johann Baptist von Schweitzer szerkesztésében. Az 1865 júl. 1-i, 79. számtól kezdve a lap címe: „Sozialdemokrat". Marx és Engels, nem állván rendelkezesukre egyéb sajtóorgánum, amelyben a német munkásokhoz szólhattak volna, megígérték, hogy a lap munkatársai lesznek; Schweitzer 1864 novemberében ugyanis megkuldte nekik a lap programját ismertető prospektust és az nem tartalmazott lassalleánus tézíseket. Marx és Engels azonban már 1865 februárjában beszuntették kozremukodésuket a „Sozialdemokrat" munkájában, mert elvi nézetelteresek támadtak Schweitzerrel – *220*

[224] Marx 1880 áprilisának első felében Malonnak, a „Revue socialiste" szerkesztőjének felkérésére írta a „Korkérdést", amely kulon brosúraként is megjelent. Kiadásunk Marx angol nyelvú kézíratát koveti. – A „Revue socialiste" az alábbi bevezető után kozolte Marx írását: „Egyetlen kormány (sem monarchista, sem polgári koztársasági) sem mert vállalkozni arra, hogy komoly vizsgálatot folytasson a francia munkásosztály helyzetére vonatkozólag. Ezzel szemben hány vizsgálat folyt a mezőgazdasági, pénzugyi, ipari, kereskedelmi, politikai válságokról. A tőkés kizsákmányolás alávalóságai, amelyeket az angol kormány hivatalos vizsgálata leleplezett, a torvényes kovetkezmények, amelyeket ezek a leleplezések maguk után vontak (a torvényes munkanap korlátozása tíz órára, a noi és a gyermekmunkára vonatkozó torvények stb.), még fokozták a francia burzsoázia félelmét azoktól a veszélyektől, amelyek egy pártatlan és rendszeres vizsgálattal járhatnak. Addig is, amíg a koztársasági kormányt nem vehetjuk rá arra, hogy kovesse Anglia monarchikus kormányának példáját és széles korű vizsgálatot indítson a tőkés kizsákmányolás tetteire és gonosztettеire vonatkozóan, a rendelkezésunkre álló csekély eszkozokkel megpróbálunk elkezdeni egy ilyen vizsgálatot. Reméljuk, hogy munkánkban támogat majd bennunket a városok és falvak minden munkása, akik megértik, hogy csakis ők tudják leírni az ugy teljes ismeretében szenvedéseiket; hogy csakis ők és nem a gondviselés kuldte megváltók orvosolhatják erélyesen azokat a szociális nyomorúságokat, amelyektől szenvednek, számítunk a kulonbozó iskolákhoz tartozó szocialistákra is, akiknek, minthogy társadalmi reformot akarnak, akarniok kell azoknak a feltételeknek *pontos* és *pozitív* ismeretét is, amelyek kozott dolgozik és mozog a munkásosztály, az az

osztály, amelyé a jövő. A *munkának* ezek az *emlékiratai* az első lépés, amelyet a szocialista demokráciának a társadalmi megújulás előkészítésére meg kell tennie. Az itt következő száz kérdés igen fontos. A válaszokon fel kell tüntetni a kérdés sorszámát. Nem kell minden kérdésre válaszolni; de azt ajánljuk, hogy a válaszok minél bővebbek és részletesebbek legyenek. A választ beküldő munkásnő vagy munkás nevét nem tesszük közzé, hacsak erre külön fel nem hatalmaznak; de meg kell adnia nevét és címét, hogy szükség esetén érintkezésbe tudjunk lépni vele. A válaszokat a *Revue socialiste* ügykezelőjének, Lecluse úrnak kell elküldeni, a következő címre: 28 rue Royale, Saint Cloud, Párizs mellett. A válaszokat csoportosítani fogjuk; speciális monográfiák anyagául szolgálnak majd, amelyeket a *Revue socialiste* közölni fog és később kötetbe gyűjt." – *221*

225 1879-ben Marseille-ben szocialista kongresszust tartottak, amelyen megalakult a franciaországi munkáspárt; a francia szocialisták egy csoportja Guesde-del az élén elhatározta, hogy Lafargue útján kéréssel fordul Marxhoz és Engelshez: segítsék kidolgozni a munkáspárt programtervezetét. Marx és Engels készséggel vállalkoztak erre; Guesde 1880 májusában Londonba utazott, ahol Marxszal, Engelsszel és Lafargue-gal együtt kidolgozták a programot, amely elméleti és gyakorlati részből (minimális programból) állt. Az elméleti bevezetést Marx fogalmazta meg; a program többi részéről Engels 1881 okt. 25-én ezt írta Bernsteinnek: „A program többi része azután megvitatásra került, egyet-mást belevittünk, megint mást kihagyattunk." – A program az „Egalité"-n kívül megjelent a „Prolétaire" 1880 júl. 10-i és a „Revue socialiste" 1880 júl. 20-i számában. – Itt közöljük a minimális program szövegét az „Egalité" alapján:

A. Politikai program

1. A sajtóra, a gyülekezésre és az egyesülésre vonatkozó valamennyi törvény, különösen pedig a Nemzetközi Munkásszövetségre vonatkozó törvény hatálytalanítása. – A bérfizetési könyv, a munkásosztály e nyilvántartási eszközének megszüntetése és mindazon törvények hatálytalanítása, amelyek kifejezésre juttatják, hogy a munkás nem egyenjogú a vállalkozóval. – 2. A vallási célokat szolgáló költségvetés megszüntetése és „mindazon úgynevezett elidegeníthetetlen ingó és ingatlan javak visszatérítése e nemzetnek, amelyek vallási testületek tulajdonát képezik" (a Kommün 1871 április 2-i rendelete), beleértve a testületek valamennyi ipari és kereskedelmi vállalatát. – 3. A nép általános felfegyverzése. – 4. A Kommün alá tartozik a közigazgatás és a rendőrség.

B. Gazdasági program

1. Hétfői pihenőnap, vagyis olyan törvény kibocsátása, amely megtiltja a vállalkozóknak, hogy hétfőn dolgoztassanak. – A felnőttek munkanapjának 8 órára való korlátozása. – 14 éven aluli gyermekek munkájának betiltása minden magánüzemben és a 14 és 18 év közöttiek munkájának napi 6 órára való törvényes korlátozása. – 2. Törvényileg megállapított minimálbér, amelyet évente a helyi élelmiszerárak figyelembevételével kell megszabni. – 3. Egyenlő bér mindkét nembeli munkásoknak. – 4. Minden gyermek tudományos és technikai képzése a társadalom költségén; a társadalmat az állam és a község képviseli. – 5. A munkáltatók mindennemű beavatkozásának megszüntetése a munkások kölcsönös segélynyújtási pénztárainak, biztosító pénztárainak stb. terén; ezeket vissza kell adni a munkásoknak, hogy kizárólag ők rendelkezhessenek velük. – 6. A vállalkozók felelőssége esetleges balesetekért; ez a vállalkozók által fizetendő kaucióval biztosítandó, amelynek összegét a foglalkoztatott munkások számának és az üzem veszélyességének arányában kell megszabni. – 7. A munkások részvétele az egyes műhelyek munkaszabályzatának kidolgozásában; a vállalkozók által bitorolt ama jog megszüntetése, hogy munkásaikra pénzbírságot szabhassanak ki vagy levonásokat eszközölhessenek

munkabérükből (a Kommün 1871 április 27-i dekrétuma). – 8. Mindazon szerződések felülvizsgálata, amelyeknek az alapján köztulajdont (bankokat, vasutakat, bányákat stb.) ruháztak át, és valamennyi állami üzem haszonélvezetének átengedése az ott dolgozó munkások javára. – 9. Minden közvetett adó megszüntetése és valamennyi egyenes adó progresszív adóvá történő átalakítása 3000 franc-t meghaladó jövedelmek és 20 000 franc-t meghaladó örökségek esetében. – *228*

[226] Ez az írás Marx utolsó politikai gazdaságtani munkája. Egy 1879–1881-ből származó füzetben található, amelynek címe: „Közgazdaságtanról általában." A megértés megkönnyítésére kiadásunkban néhány szót szögletes zárójelben beiktattunk a szövegbe. Adolph Wagner könyvének, amelyre Marx megjegyzései vonatkoznak, teljes címe: „Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftslehre. Erster Teil. Grundlegung. Grundlagen der Volkswirtschaft. Volkswirtschaft und Recht, besonders Vermögensrecht" (Általános vagy elméleti nemzetgazdaságtan. Első rész. Alapvetés. A nemzetgazdaságtan alapjai. Nemzetgazdaság és jog, különösen vagyonjog). Második, átdolgozott és erősen bővített kiadás, Lipcse és Heidelberg 1879. A könyv mint a „Lehrbuch der politischen Ökonomie" c. sorozat első kötete jelent meg. – *229*

[227] Az oldalszámok a „Tőke" első kötetének második német kiadására (Hamburg 1872) vonatkoznak. (V. ö. 23. köt. 44. old.) – *232*

[228] V. ö. Ziber: „Tyeorija cennosztyi i kapitala D. Rikardo", Kiev 1871. – *232*

[229] Az oldalszám Rau: „Grundsätze der Volkswirtschaftslehre" c. művére vonatkozik; Wagnernál ez a rész a 46. oldalon található. – *238*

[230] Viri obscuri – Marx itt utal egyrészt Ulrich von Hutten, Crotus Rubianus stb. a XVI. sz.-ban névtelenül megjelent antiklerikális pamflet-sorozatára: „Epistolae obscurorum virorum" (A homályos férfiak levelei), másrészt a Wagner által használt „verdunkelt" (homályossá tett) fogalomra. – *241*

[231] A tübingeni folyóirat: „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft" – liberális politikai gazdaságtani folyóirat, amelyet megszakításokkal 1844-től 1943-ig adtak ki. Rodbertus levele a folyóirat 34. évfolyamában, Wagner. „Einiges von und über Rodbertus-Jagetzow" (Néhány dolog Rodbertus-Jagetzowtól és -ról) c. cikkében jelent meg. – *242*

[232] V. ö. 23. köt. 64. old. – *242*

[233] V. ö. 13. köt. 12. old. és 23. köt. 42. old. – *243*

[234] V. ö. 23. köt. 46. old. – *243*

[235] Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). – *244*

[236] V. ö. 23. köt. 174. old. – *247*

[237] Utalás Goethe „Faust"-jának Wagner nevű alakjára. – *247*

[238] V. ö. 23. köt. 105–107. old.; v. ö. uo. 107. old. – *250 251*

[239] Péter-fillérek – évi adomány, amelyet a pápa a világ katolikusaitól kap; eredetileg családonként egy ezüstfillér, amelyet Péter napján kellett befizetni. – *256*

[240] Ezt a nyílt levelet az 1880 nov. 29-én megrendezett genfi gyűlésen olvasták fel. A gyűlésen, amelyet a „Równość" c. lap szerkesztősége rendezett, körülbelül 500 szocialista vett részt, köztük, lengyeleken kívül, németek, franciák, olaszok és svájciak. – *258*

[241] 1846 februárjában a lengyel területeken – elsősorban lengyel forradalmi demokraták (Dembowski stb.) – felkelést készítettek elő, amely Lengyelország nemzeti felszabadítását tűzte ki céljául. A kisnemesi árulás és a mozgalom vezetőinek porosz rendőrség által történt letartóztatása következtében az általános felkelés meghiúsult, és csak elszigetelt forradalmi zavargásokra került sor. Csupán az 1815 óta Ausztria, Oroszország és Poroszország közös ellenőrzése alá vetett Krakkói Szabadállamban sikerült febr. 22-én diadalra vinni a felkelést és nemzeti kormányt alakítani, amely kiáltványában eltörölte a feudális terheket. Ugyanakkor kirobbant a galíciai ukrán parasztok felkelése. Az osztályellentétek és a nemzeti ellentétek kihasználásával az osztrák hatalmi szerveknek helyenként sikerült összeütközéseket előidézni a felkelő kisnemesi csapatok és a lázadó parasztok között. 1846 március elején osztrák, porosz és orosz csapatok leverték a krakkói felkelést, azután pedig eltiporták a galíciai parasztmozgalmat is. 1846 novemberében Ausztria, Poroszország és Oroszország szerződést írtak alá, amelynek értelmében Krakkót Ausztriához csatolták, megszegve ezzel az 1815-ös bécsi szerződéseket, amelyek garantálták a Krakkói Szabadállamot. – *259*

[242] Vera Zaszulics a maga és néhány társa – a „Munka Felszabadítása"-csoport későbbi tagjai – nevében 1881 februárjában levélben arra kérte Marxot, fejtse ki nézeteit Oroszország történelmi fejlődéséről és különösen az orosz földközösség sorsáról. Tájékoztatta Marxot arról, hogy a „Tőke" Oroszországban igen népszerű és az oroszországi agrárkérdésekről folytatott viták során is jelentős szerepet játszik. Egyesek, írta, akik Marx tanítványainak, „marxistáknak" nevezik magukat, archaikus, a történelem által pusztulásra ítélt formának nevezik az orosz földközösséget; Vera Zaszulics arra is kérte Marxot, írja meg nézetét arról, vajon szükségszerű-e, hogy minden ország végigmenjen a tőkés fejlődés valamennyi szakaszán. – Marx válaszlevelének előkészítése során négy vázlatot írt; ezekből hármat közlünk (lásd 261–279. old.), a negyedik csaknem teljesen megegyezik a levél szövegével. – *261 280*

[243] V. ö. 23. köt. 669–671. old. (V. ö. 110. jegyz.) – *261*

[244] V. ö. 23. köt. 712. old. – *261*

[245] V. ö. L. Morgan: Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilisation, London 1877. – *263*

[246] „Propriété communale" – a mai községi tulajdon, az itt említett „commune" pedig a „községet" jelenti. Marx a „propriété communale" terminust általánosabb értelemben, a „közösségi tulajdon" (a földközösség tulajdona) értelmében használja. – *263 272*

[247] V. ö. Caesar: „Commentarii de bello gallico", VI. könyv, 22. fej. – *264*

[248] A priori (az előzőből), a posteriori (a következőből) – filozófiai fogalmak, amelyeket már Arisztotelész, majd többek között Leibniz is használt. A mai (kanti) értelmezésben a priori: a tiszta, az értelmi megismerés, amely a tapasztalattól független; a posteriori: a tapasztalati megismerés, amelynek forrása az érzéki észlelés. A közönséges szóhasználatban a priori: megismerés az okokból, a posteriori: megismerés a következményekből. – *265 425*

[249] Caudiumi iga (Furcae Caudinae, Furculae Caudinae) – a caudiumi hágókban, Caudium városa közelében mértek vereséget a szamniták i.e. 321-ben, a második szamnita háború

idején a római légiókra és arra kényszerítették őket, hogy átmenjenek az „iga" – egy lándzsákból összerótt kapuféle – alatt; legyőzött hadseregnek ez jelentette a legnagyobb gyalázatot. – *266*

[250] V. ö. 23. köt. 711. old. – *271*

[251] V. ö. 23. köt. 712–713. old. – *271*

[252] II. Katalin törekvése, hogy céhrendszert vezessen be, kifejezésre jutott az orosz városok jogairól és kiváltságairól 1785 ápr. 21-én kibocsátott rendeletben; ez kiemelte a kézművesség különleges helyzetét és részletes céhszabályzatot fektetett le. A céhbe való belépés kötelező volt minden iparosra nézve, enélkül nem gyakorolhatta mesterségét. – *272*

[253] V. ö. Tacitus: Germania, 26. fej. – *276*

[254] A Narodnaja Volja (Népakarat), a narodnyikok titkos szervezetének végrehajtó bizottságáról van szó. A szervezet tagjai utópikus szocialisták voltak, akik egyéni terrorral akarták megdönteni a cárizmust és kivívni a politikai szabadságjogokat. – *280*

[255] V. ö. 23. köt. 670–671 és 711–712. old. – *280*

[256] Az 1881 márc. 21-i londoni gyűlésen orosz, lengyel, cseh és szerb szocialisták vettek részt. Hartmann orosz forradalmár elnökölt. A gyűlésen szláv forradalmi klubot alapítottak. – *282*

[257] 1881 márc. 1-én Pétervárott a Narodnaja Volja végrehajtó bizottságának határozata értelmében halálos végű merényletet követtek el II. Sándor cár ellen. – *282 284*

[258] Utalás az 1878-as szocialista-törvényre (v. ö. 155. jegyz.), amelynek hatályát 1880-ban 1884-ig terjesztették ki. – *282 455*

[259] Mansion House – a londoni *főpolgármesteri hivatal*. – *284*

[260] Engels 1881 *májusa és augusztusa között több cikket írt a „Labour Standard" c. londoni lap számára, míg csak annak opportunista tendenciája arra nem késztette, hogy közreműködését beszüntesse.* – „The Labour Standard" – angol hetilap, a trade unionok orgánuma, 1881-től 1885-ig jelent meg George Shipton szerkesztésében. – *285*

[261] Angliában a XIX. század elejéig mintegy 30–40 parlamenti törvényt hoztak a munkások szervezkedése ellen. Így pl. az 1800-as törvény kimondta, hogy mindenkit, aki másokkal szövetkezik bérük emelése, munkájuk csökkentése vagy a munkáltatók vállalati vezető és irányító tevékenységének bármiféle befolyásolása vagy ellenőrzése végett, három hónapig terjedhető közönséges börtönre vagy kéthavi kényszermunkára lehet ítélni. Az 1824-es törvény (5 Geo IV. c. 95 – a IV. György uralkodása 5. esztendejében hozott 95. törvénycikk) eltörölte ezeket a rendszabályokat, többek között azzal az indokolással, hogy elmérgesítik a munkáltatók és munkások közötti viszonyt és közrejátszanak abban, hogy az elkeseredett munkások radikális lépésekre szánják el magukat. 1825-ben azonban egy új törvénnyel az 1824-es törvényt lényegében visszavonták, megengedvén ugyan a munkások békés tanácskozását, de az erőteljes követelést megfélemlítésnek és zaklatásnak minősítették és az ilyenben való részvételt három hónapig terjedhető kényszermunkával büntették; a szervezkedésre az összeesküvés elleni törvényeket alkalmazták. A szervezkedéssel kapcsolatban a későbbiekben, különösen a század második felében

egy sor további törvényt hoztak (ezek részben a megfélemlítés és a zaklatás fogalmával voltak kapcsolatosak), amelyek végül (1871, 1876) – bár igyekeztek fenntartani kivételes büntető rendszabályokat azok ellen az eszközök ellen, amelyeket a munkásosztály az osztályharcban felhasználhat – formálisan megerősítették a munkásosztály által kivívott szervezkedési szabadságot és elismerték a szakszervezeteket. – *285 292 492*

[262] Kancelláriai Törvényszék (Court of Chancery) – angol polgári főtörvényszék; 1873-ig működött a lordkancellár elnökletével. Kétféle bíróság tartozott a kereteibe: a polgári pereket tárgyaló bíróság és az ún. méltányossági bíróság. Körülményes és költséges eljárása miatt a Court of Chanceryt a huzavona jelképének tekintették. – *288*

[263] A Napóleon fölötti győzelem után tartott 1814–15-ös bécsi kongresszuson kötött békeszerződésekről és az ezek nyomán kialakult helyzetről van szó. – *292*

[264] A Gladstone-kormány bizonyos mértékig korlátozni igyekezett a landlordok írországi önkényét és az 1881-es Land Billben (földtörvényben) megszabta, hogy a bérlők nem űzhetők el földjeikről, ha idejében kifizetik a bérleti díjat, amelynek összegét 15 évre megszabták. Jóllehet ez a törvény lehetővé tette a landlordoknak, hogy földjeiket előnyösen eladják a kormánynak, a megszabott bérleti díj pedig továbbra is igen magas volt, az angol földbirtokosok tiltakoztak a törvény végrehajtása ellen. – *293 313*

[265] Az angol munkásosztály állandó harca helyzetének megjavításáért és a munkásnépesség rossz egészségügyi viszonyai, a körében tapasztalt magas halálozási arány stb. a gyári törvények elfogadását eredményezték. Az első gyári törvényeket a XIX. sz. elején hozták a textilipar néhány ágában a nők, gyermekek és fiatal személyek munkaidejének korlátozására. Ezeket a törvényeket a negyvenes és ötvenes években az egész textiliparra kiterjesztették. A későbbiekben más iparágakban is hoztak gyári törvényeket, amelyeket azonban a gyárosok minden módon igyekeztek kijátszani. – *293*

[266] Népcharta (People's Charter) – a chartisták követeléseit tartalmazó, a mozgalom nevét adó okirat, amelyet 1838 máj. 8-án tettek közzé mint a parlament elé terjesztendő törvényjavaslatot (megjelent W. Lovett és F. Place nevén). Követelései: általános választójog (21 éven felüli férfiaknak); évenkénti parlamenti választások; titkos szavazás, a választókerületek kiegyenlítése; a képviselőjelöltek vagyoni cenzusának eltörlése; napidíj fizetése a képviselőknek. – Az alsóház 1839-ben és 1842-ben elvetette a Charta elfogadását követelő petíciókat. – *295 492*

[267] A household suffrage (háztartás szerinti szavazati jog) az 1867-ben megvalósult (második) angol parlamenti reform eredménye volt; a reformra a munkások tömegmozgalmának nyomására került sor, amelyben a Nemzetközi Munkásszövetség is tevékenyen részt vett. Az új törvény leszállította a vagyoni cenzust; a vidéki választókerületekben a szavazati jog a bérlőkre is kiterjedt, amennyiben legalább évi 12 font sterling bérleti díjat fizettek; a városokban szavazati jogot kaptak a háztulajdonosok, házbérlők és mindazok a lakásbérlők, akik legalább egy éve ugyanabban a városban laktak és legalább évi 10 font sterling lakbért fizettek. – Az 1867-es választási reform révén Angliában jelentősen megnőtt a választók száma; a tanult munkások jelentős része is szavazati jogot kapott. – *295 313*

[268] Manchester-iskola – a gazdasági élet teljes szabadságának szükségességét hirdető, az állam gazdasági beavatkozását elutasító, szabadkereskedelmi elveket valló közgazdasági irányzat a XIX. sz. első felében. Agitációjuk központja Manchester volt; a mozgalom élén két textilgyáros: Cobden és Bright állt, akik 1838-ban megalapították a Gabona-törvény-ellenes Ligát (v. ö. 271. jegyz.). A negyvenes-ötvenes években a szabadkereskedelem hívei politikailag külön csoportosultak; belőlük alakult az angol liberális párt balszárnya. – *297 320*

[269] India 1858-ban az angol Korona közvetlen uralma alá került, miután felszámolták a Kelet-Indiai Társaságot (lásd 12. köt. 486–489. old.). – *297*

[270] Az 1815-ben hozott gabonatörvény megtiltotta a gabonabehozatalt Angliába mindaddig, míg a búza ára Angliában el nem éri a quarteronkénti 80 shillinget. 1822-ben ezt a törvényt némileg módosították és 1829-ben bevezették a „mozgó skálát", amelynek értelmében, ha a belföldi piaci árak süllyedtek, a gabonabehozatali vámok emelkedtek, és megfordítva. A gabonatörvényeket a tory kormányok a földtulajdonosok érdekében hozták. Az ipari burzsoázia, amely a szabadkereskedelem jelszavával küzdött a gabonatörvények ellen, 1846-ban kivívta eltörlésüket. – *298*

[271] Nemzeti Gabonatörvény-ellenes Liga (National Anti-Corn-Law League) – szabadkereskedő egyesület, Cobden és Bright gyárosok alapították 1838-ban Manchesterben. A Liga teljes kereskedelmi szabadságot követelt és kuzdott a gabonatorvények (v. ö. 270. jegyz.) eltörléséért; a gabona árának csökkentése ugyanis feltétele volt a munkabér csökkentésének és a földbirtokos arisztokrácia gazdasági és politikai gyengítésének. A Liga a földbirtokosok elleni harcban igyekezett a munkásokat is felhasználni; ezt azonban az önálló munkásmozgalom, a chartizmus fellendulése megakadályozta. A gabonatörvények eltörlése után a Liga feloszlott. – *298 308 492*

[272] Dogberry (a magyar fordításban Galagonya) – buzgó és korlátolt rendőr Shakespeare „Much Ado about Nothing"-jában.– *304*

[273] A tenant at will olyan bérlő volt, akinek a tulajdonos bármikor felmondhatott. – *305 332*

[274] A Land Bill (földtörvény) hatálybalépése (1881 augusztus) ellenállást váltott ki az ír bérlők körében. Forster, az ír ügyek minisztere kivételes rendszabályokhoz folyamodott, többek között katonaságot rendelt ki a bérletfizetést megtagadó bérlők kitelepítésére. – *315*

[275] Kényszertörvények (Coercion Bills) – 1833-ban és 1847-ben hozott törvények az ír nemzeti mozgalom letorésére; ostromállapotot vezettek be Írországban és korlátlan teljhatalmat adtak az angol hatóságoknak. – *316*

[276] John Dillon ír politikus, angol parlamenti képviselő ebben az időben börtönben volt. – *316*

[277] Ir Föld-Liga – politikai tömegszervezet, amelyet 1879-ben alapított Michael Davitt kispolgári demokrata. Tagjai ír parasztokból és városi kisemberekből kerültek ki, de a haladó ír burzsoázia is támogatta tevékenységét; követeléseiben kifejezésre juttatta az ír nép tiltakozását a földesúri uralom és a nemzeti elnyomás ellen. A Liga vezetőinek következetlen magatartását kihasználva, a polgári nacionalisták (Parnell és mások) a Home Rule-ért (Írországnak a Brit Birodalmon beluli korlátozott önkormányzatáért) folytatott harc céljaira hasznosították a szervezetet. A Ligát 1881-ben betiltották, de a nyolcvanas évek végéig folytatta tevékenységét. – *317*

[278] V. ö. Thomas Carlyle: „Past and Present" és „Latter-Day Pamphlets", 1.: „The Present Time" (A jelenkor). – *319*

[279] A Reform Billt vagy Reform Actet (Reform-törvényt) 1831-ben szavazta meg a parlament és 1832. jún. 7-én erősítette meg a király. A törvény megszüntetett otvenhat 2000 lakoson aluli lélekszámú szavazókeruletet (azelőtt voltak vidéki keruletek, amelyekben 12 lakos választott egy-egy képviselőt, míg például Londonnak 1821-ben, amikor lakosainak száma már 1 379 000-re növekedett, csak négy képviselője volt), és megadta a

választójogot azoknak, akik évente legalább 10 font sterling föld- vagy házadót fizettek. A reform a liberális burzsoázia kompromisszuma volt a földtulajdonos- és a finánc-arisztokráciával, amelynek politikai monopóliumát a törvény megtörte, kiküszöbölve az angol választójogból a legdurvább feudális maradványokat és bejuttatva az ipari burzsoázia képviselőit a parlamentbe. A proletariátus és a kispolgárság, amely a reformért folytatott harc főereje volt, nem kapott szavazati jogot. – *323 492*

[280] Az 1881 okt. 27-i németországi választásokon a szociáldemokraták több mint 300 000 szavazatot kaptak. – *327*

[281] Marx e „Megjegyzések"-hez hivatalos közlemények adatait, valamint orosz szerzők munkáit használta fel. Jegyzeteiben nemcsak a sokfelől összegyűjtött anyagra utal, hanem rendszerezi is az adatokat és végkövetkeztetéseket von le az 1861-es oroszországi reformmal kapcsolatban. A munka német és angol nyelven készült, de több francia és orosz nyelvű beszúrást is tartalmaz. – *330*

[282] Utalás Marx füzetbeli feljegyzéseire Szkalgyin: „V zaholusztyi i v sztolice" c. könyvéről, – *330*

[283] Utalás Marx füzetbeli feljegyzéseire Haxthausen: „Die ländliche Verfassung Russlands" c. könyvéről. – *330*

[284] Utalás „Az oroszországi jobbágyfelszabadítás"-ról készült jegyzetekre, amelyekhez Marx felhasználta Csernisevszkij: „Piszma bez adresza" c. munkáját. – *330*

[285] Suvalov és Paszkevics helyeselték ugyan a parasztok személyi felszabadítását, de a földet a földesurak kezében kívánták hagyni, szolgáltatásokra kötelezve a parasztokat parcelláik használata fejében. – *331*

[286] Utalás Marx füzetbeli feljegyzéseire Golovacsev: „Gyeszjaty let reform" c. művéről. – *333*

[287] Utalás Marx füzetbeli feljegyzéseire Szkrebickij: „Kresztyanszkoje gyelo v carsztvovanyije imperatora Alekszandra II" c. művéről. – *333*

[288] Utalás Marx füzetbeli feljegyzéseire Janszon: „Opit sztatyisztyicseszkovo isszledovanyija o kresztyanszkih nagyelah i platyezsah" c. művéről. – *334 340*

[289] Revíziós lelkek – Oroszország férfilakossága (elsősorban a parasztok és a városi polgárok) kötelesek voltak fejadót fizetni; e célból a „lelkeket" az ún. „revíziók" során nyilvántartásba vették. Az első oroszországi „revíziót" 1718-ban, az utolsót (tizediket) 1858-ban végezték. – *338*

[290] „Trudi komisszii viszocsajse ucsrezsgyennoj dlja pereszmotra szisztyemi podatyej i szborov", XXII. köt. III. rész, 1. szak. 6–7. old. – *338*

[291] Engels sok éven át tanulmányozta Európa és Németország történetét; e kutatómunka eredményeképpen írta meg „A németek őstörténetéhez" és „A frank korszak" c. műveit, amelyek azonban életében nem kerültek kiadásra. – Engels eredeti terve szerint „A németek őstörténetéhez" két részes lett volna; az első rész négy fejezetből, a második az első részt kiegészítő jegyzetekből állt volna. Tervét később megváltoztatta; az első fejezet végén pl. jelezte, hogy egy fejezet következik a Gau- és hadseregszervezetről, de az „Őstörténet"-ben ilyen fejezet nincs; Engels nyilvánvalóan „A frank korszak" második

fejezetéhez („Gau- és hadseregszervezet") használta fel a vonatkozó anyagot. A mű második részéből csak a második fejezet áll rendelkezésre. A tervben előirányzott harmadik fejezetet („A frank dialektus") beledolgozta „A frank korszak" kéziratába. – Kiadásunk a fejezetek beosztásában és a címekben Engels eredeti tervét követi. – Engels „A *németek őstörténetéhez*" c. tanulmányában a kor szóhasználatát követve általában németeknek nevezi a régi germánokat és Németországnak Germániát. – *349 394*

[292] Engels az akkori tudományos szóhasználatnak megfelelően az indoeurópai népeket jelöli az „árja" szóval; az az általános tudományos kísérlet, amely az „árja" fogalomból az indoeurópai *népek múltbeli faji egységét kívánta kimutatni, későbbi eredetű*. – *351 441*

[293] Virchow közlése a berlini embertani, néprajzi és őstörténeti társaság 1878 dec. 21-i ülésén hangzott el. V. ö. „Zeitschrift für Ethnologie", 10. köt., Berlin 1878. – *351*

[294] Schaaffhausen közlése a német embertani társaság VIII. közgyűlésén hangzott el, amelyet 1877 szept. 24–26-án tartottak Konstanzban. V. ö. „Korrespondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte", 11. sz. München 1877. – *351*

[295] Engels Pütheasz útleírását Joachim Lelewel „Pythéas de Marseille et la géographie de son temps" c., Brüsszelben 1836-ban megjelent könyvéből ismerte. – *352*

[296] V. ö. Plutarkhosz: „Bioi paralléloi", 12. fej. (Aemilius Paulus életrajza). – *353*

[297] Dio Cassius és az Engels által idézett és említett többi történetíró egy részének művei kivonatosan megtalálhatók a „Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit" c. gyűjteményben. – *354*

[298] V. ö. Dio Cassius: „Rhómaiké hisztoria", LV. köt. 10/a. fej. – *354*

[299] V. ö. Caesar: „De bello gallico", IV. könyv, 1. fej., VI. könyv, 22. fej. – *355*

[300] Tűzirtásos gazdálkodás – a kezdetleges földművelésnek az a formája, amelynél egy-egy erdőrész leégetésével tesznek szert mezőgazdaságilag hasznosítható területre, majd ennek kimerülése után újabb erdőrészeket irtanak ki hasonló módon. A primitív rablógazdálkodásnak ez a módja az égetés folytán a trágyázást is biztosítja. – *355*

[301] V. ö. Sztrabón: „Geógraphika", VII. köt. 1. fej. – *357*

[302] A múlt században uralkodó tudományos felfogás szerint a germánok őshazája Ázsiában volt; a mai germán őstörténet és nyelvtudomány szerint viszont a germánság Európában alakult ki. – *357 380*

[303] V. ö. Plinius Secundus: „Historia Naturalis", IV. köt. 15. fej. – *359*

[304] V. ö. Dio Cassius: „Rhómaiké hisztoria", LIV. köt. 22. fej. – *361*

[305] V. ö. Dio Cassius: „Rhómaiké hisztoria", LV. köt. 6. fej. – *363*

[306] V. ö. Velleius Paterculus: „Historia Romana", II. köt. 97. fej. – *363*

[307] V. ö. Dio Cassius: „Rhómaiké hisztoria", LVI. köt. 18. fej. – *365*

[308] V. ö. Velleius Paterculus: „Historia Romana", II. köt. 118. fej. – *365*

[309] V. ö. Dio Cassius: „Rhómaiké hisztoria", LVI. köt. 18. fej. – *365*

[310] Geleitherzog (kísérettel rendelkező herceg) – saját katonai kísérettel rendelkező vezér, illetve törzsfőnök, akinek hatalma kíséretének, fegyveres társainak erejében rejlik. – *366*

[311] V. ö. Velleius Paterculus: „Historia Romana", II. köt. 118. fej. – *367*

[312] V. ö. Dio Cassius: „Rhómaiké hisztoria", LVI. köt. 19. fej. – *367*

[313] V. ö. Tacitus: „Annales", I. köt. 61. fej. – *368*

[314] V. ö. Sztrabón: „Geógraphika", IV. köt. 4. fej. – *369*

[315] V. ö. Sztrabón: „Geógraphika", VII. köt. 1. fej. – *369*

[316] Yorck von Wartenburg tábornok, aki 1812-ben a napóleoni hadsereg porosz segélyhadának parancsnoka volt Oroszországban, 1812 dec. 30-án megkötötte az orosz főparancsnoksággal a tauroggeni konvenciót, kötelezettséget vállalván arra, hogy két hónapig nem vesz részt az oroszok elleni harci cselekményekben. – A lipcsei „népek csatájában" (1813 okt. 16–19.) a teljes szász hadtest, amely a napóleoni hadseregben harcolt, átállt Oroszország, Poroszország, Ausztria és Svédország szövetséges csapatainak oldalára és Napóleon ellen fordította fegyvereit. – *369*

[317] 1846-ban az ausztriai Hallstatt közelében temetőket tártak fel; ezek alapján nevezik – kizárólag Közép-Európára alkalmazva – hallstatti kornak azt az átmeneti korszakot, amelyben a még alkalmazásban levő bronz mellett már a vasat kezdik használni fegyverek, szerszámok és ékszerek készítésére. E korszak i. e. kb. 1000-től 500-ig érte el virágzását. – *373*

[318] Engels Johanna Mestorf fordítása alapján idéz Wiberg művéből. – *374*

[319] V. ö. Tacitus: „Annales", II. köt. 61. fej. – *374*

[320] Agri decumates (dekumátföldek) – így nevezték a rómaiak idején azt a területet, amelyet délről a Felső-Duna, nyugatról a Felső- és a Középső-Rajna, észak felől pedig egy mesterséges sáncvonal határolt. Régebbi időkben kelták, az I. sz. óta szévek lakták. Római kézbe Augustus uralkodása alatt került. Megszállása azért volt fontos, mert Raetia és a rajnai tartományok között gyors és biztos összeköttetést létesített. – *374*

[321] V. ö. Tacitus: „Germania", 23. fej. – *375*

[322] Engels Johanna Mestorf fordítása alapján idéz Hildebrand művéből. – *377*

[323] Az arany-brakteátok vékony lemezből vert érmék, amelyeknek mindkét oldalát ugyanaz a bélyeg díszítette, az egyik oldalon kidomborodva, a másikon bemélyedve. – *381*

[324] V. ö. Ptolemaiosz: „Geógraphia", II. és III. köt. – *384*

[325] Grande Armée (Nagy Sereg) – 1805-től I. Napóleon fegyveres erőinek elnevezése. A Grande Armée-hez tartoztak a francia csapatokon kívül a legyőzött országokban, Itáliában, Hollandiában, Németországban, Lengyelországban stb. kiállított kontingensek is. – *385*

[326] V. ö. Prokopiosz: Tón kath' hauton hisztorión", IV. köt. 5. fej. – *387*

[327] Frank birodalom – a Merovingok és később a Karolingok birodalma. – *389*

[328] V. ö. Eginhardus: „Vita Caroli Magni", 2. fej. – *397*

[329] V. ö. Gregor Turonensis: „Historia Francorum", VI. köt. 46. fej. – *398*

[330] Capitularéknak (Capitularia Regum Francorum) nevezik a frank királyok (Merovingok és Karolingok) latin nyelvű, a törvénykezés egész területét felölelő rendelkezéseit. – *399*

[331] V. ö. Guérard: „Polyptyque de l'abbé Irminon", Párizs 1844. – *400*

[332] A szerződésformulák a különböző szerződések megfogalmazására vonatkozó minták voltak. A VI. sz. végétől a IX. sz. végéig terjedő időszak néhány formulagyűjteménye fennmaradt. Engels a „Formulae Turonenses vulgo Sirmondicae dictae" c. gyűjteményből idéz, amelyet Roth „Geschichte des Benefizialwesens" c. művében a 44. szám alatt említ. – *407*

[333] Az „Annales Bertiniani" a Karolingok korából származó krónika, amelyet a St. Bertin-kolostorban találtak meg és erről neveztek el. A több szerző tollából származó krónika három részből áll és a 830-tól 882-ig terjedő időszakot öleli fel. – *408*

[334] V. ö. „Corpus juris Germanici antiqui", II. köt., „Capitularia regum Francorum", Berlin 1824. – *413*

[335] Stellinga (a régi jog fiai) – szövetség, amely szász szabadokból (Frilinge) és félszabadokból (Liten) állt; 841–42-ben felkeltek a frank és a szász nemesség ellen; céljuk a frank nemesi uralom előtti jogok és szokások helyreállítása volt. A felkelést véresen elfojtották. – *414*

[336] „A frank dialektus"-t Engels jegyzetnek szánta „A németek őstörténete"-hez. A befejezetlenül maradt mű Engels életében nem jelent meg nyomtatásban. – *414*

[337] Hêliand – ószász irodalmi és nyelvemlék. A IX. századból származó mű az evangélium erősen lerövidített és germanizált változata. Feltehetően a Ruhr-parti werdeni kolostorban írták. – A Hêliand-nak fennmaradt egy müncheni és egy Cotton-féle (Cotton angol régiséggyűjtő után elnevezett) kézirata. A művet 1830-ban kiadta Schmeller germanista, akitől a cím is származik. V. ö. Heyne: „Bibliothek der ältesten deutschen Literaturdenkmäler", II. köt., Paderborn 1866. – *414*

[338] Justus Lipsius németalföldi filológus glosszáit (egy IX. századi zsoltárgyűjtemény érthetetlen szavaihoz fűzött magyarázatait) v. ö. Heyne: „Kleinere altniederdeutsche Denkmäler". – *416*

[339] A freckenhorsti kolostor adólajstroma, amely a IX. századtól a XI. század elejéig terjedő időszakot öleli fel; v. ö. Heyne: „Kleinere altniederdeutsche Denkmäler". – *417*

[340] A paderborni emlékek X–XI. századi helyi jogi dokumentumok; v. ö. Paul Wigand: „Archiv für Geschichte und Altertumskunde Westphalens" (Vesztfáliai történeti és régészeti archívum) (1826–1838) és „Die Provinzialrechte der Fürstentümer Paderborn und Corvey" (Paderborn és Korvei hercegségek tartományi joga) (1832). – *417*

[341] Otfried, az elszászi Weissenburg-kolostor szerzetese, egy 863 és 870 között írott német nyelvű evangélium-változat szerzője; műve egyike a legrégibb ófelnémet nyelvemlékeknek; nyelvezetét a déli rajnai frank nyelvjárásokhoz sorolják. – *418*

[342] Engels a „legrégibb okiraton" egy VIII. sz. végi vagy IX. sz. elejei keresztelési fogadalmi kéziratot ért; v. ö. Heyne: „Kleinere altniederdeutsche Denkmäler". – *418*

[343] Manneken-pis – Jérôme Duquesnoy XVII. századi flamand szobrász brüsszeli kútszobra. – *422*

[344] V. ö. W. Arnold: „Deutsche Urzeit", Gotha 1879. – *422 427*

[345] A térképet először Reymann, majd több más személy adta ki; számozott szakaszokra oszlik, amelyek a főbb helységek nevét viselik. – *427*

[346] „A Kommunista Párt kiáltványa" második orosz kiadását ugyan Plehanov kezdeményezte, de Lavrov kérte fel Marxot és Engelst az előszó megírására. Genfben 1882-ben külön brosúraként adták ki a „Kiáltvány"-t Plehanov fordításában, Marx és Engels előszavával, amely előzőleg már megjelent a „Narodnaja Voljá"-ban. – A „Sozialdemokrat" 1882 ápr. 13-i számában közölte az előszót. Engels fordította vissza oroszról németre és ugyanezt a szöveget felhasználta a „Kiáltvány" 1890-es új német kiadásának előszavához. – *439*

[347] „Kolokol" – orosz forradalmi demokrata lap; megjelent 1857 és 1867 között A. I. Herzen és Ny. P. Ogarjov szerkesztésében orosz nyelven, 1868 és 1869 között francia nyelven, orosz függelékkel; 1865-ig Londonban, utána Genfben adták ki. – *439*

[348] V. ö. 4. köt. 469–470. old. – *439*

[349] Gatcsina – helység és kastély Leningrád közelében. II. Sándor halála után itt tartózkodott – katonai és rendőri védelem alatt – III. Sándor, hogy megóvja magát a forradalmárok esetleges újabb merényletétől. – *440*

[350] Engels ezt a tanulmányt a „Sozialdemokrat" számára írta; az itt kifejtett gondolatokat később továbbfejlesztette „Das Buch der Offenbarung" (Jelenések Könyve) és „Zur Geschichte des Urchristentums" (Az őskereszténység történetéhez) c. írásaiban (1883, illetve 1894). – *441*

[351] V. ö. Bruno Bauer: „Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes", Bréma 1840; „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker", I–II. köt., Lipcse 1841, és (az utóbbi mű III. kötetében) „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes", Braunschweig 1842. – *441*

[352] V. ö. D. F. Strauss: „Das Leben Jesu. Kritisch bearbeitet", I–II. köt., Tübingen 1835–36. – *442*

[353] Heine „Der Apollogott" c. szatirikus versében az amszterdami zsinagóga könnyelmű ifjú énekese Apollónak maszkírozva hajózik a Rajnán és szédít meg egy fiatal apácát. – *443*

[354] Petronius „Satirae" c. latin regényében a társadalom erkölcsi széthullását ábrázolja Nero idején; a regényből csak töredékek maradtak fenn. – *444*

[355] „The Whitehall Review" – angol konzervatív hetilap, 1876-tól 1929-ig jelent meg Londonban. – *449*

[356] Petroleur-öknek nevezte a reakció a Párizsi Kommün tagjait, azzal rágalmazva meg őket, hogy épületeket gyújtottak fel petróleummal. – *449*

[357] „New Yorker Volkszeitung" – az amerikai német szociáldemokraták napilapja, 1878-tól 1932-ig jelent meg New Yorkban. – 450

[358] Célzás Bismarck mondására: „Canossába nem megyünk!" A német Reichstag 1872 májusában, a Kulturkampf (v. ö. 33. jegyz.) idején tárgyalta Hohenlohe bíboros ügyét, akit Vilmos császár követül akart küldeni a pápai székhez, de a pápa visszautasította; ekkor mondta Bismarck a fenti szavakat, utalva IV. Henrik császárnak VII. Gergely pápa előtt Canossában történt megalázkodására. – *453*

[359] A „Sozialdemokrat" Engels aláírás nélkül közölt cikkét a következő szerkesztőségi megjegyzéssel vezette be: „A »Hogyan lódít a Pindter« témájával kapcsolatban írja egyik legkiválóbb német elvtársunk..." – *454*

[360] Franciaországi eseményeken Engels a gazdasági válsággal kapcsolatban kialakult helyzetet érti; a munkások helyzete erősen megromlott és több helyen sztrájkok robbantak ki; különösen nagy méreteket öltött a mozgalom Monceau-les-Mines-ben, ahol a bányászok felkeltek a bányatulajdonosok ellen. – *454*

[361] A bécsi rendőrség 1882 júl. 4-én provokációt szervezett: rablótámadást színlelt Merstallinger cipész ellen, hogy perbe foghassa az osztrák szociáldemokratákat, kijelentvén, hogy azok „a forradalmi pénztárak" feltöltésére akartak rablógyilkosságot elkövetni a cipész ellen. – A „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" 1882 aug. 29-i száma tudósítást közölt, amely a gyilkossági kísérletet a szociáldemokratákkal hozta kapcsolatba. – *455*

[362] V. ö. „Norddeutsche Allgemeine Zeitung", 1882 okt. 21. – *455*

[363] „La Justice" – a francia radikális párt napilapja, 1880-tól 1930-ig adták ki Párizsban; 1880-tól 1897-ig, amíg Clémenceau-nak, a lap alapítójának szerkesztésében jelent meg, a radikális párt ún. szélső balszárnyának orgánuma volt. – *457*

[364] „La Marseillaise" – francia napilap, a baloldali republikánusok orgánuma; 1869 decemberétől 1870 szeptemberéig jelent meg Párizsban; közölt beszámolókat az Internacionálé tevékenységéről és a munkásmozgalomról. – Jenny Marx cikkeit az ír kérdésről lásd 16. köt. 534–552. old. – *457*

[365] Az egészségtelen éghajlatú melanéziai Új-Kaledónia 1853-ban lett francia gyarmat; 1863-tól 1896-ig büntető kolónia; 1871 után elsősorban a Párizsi Kommün résztvevőit száműzték a szigetre. – *458*

[366] V. ö. 17. köt. 612–620. old. – *458*

[367] A „Justice"-ben a sírbeszéd tervezete „Friedrich Engels beszéde" címmel jelent meg, a következő záróréssel: „Hogy Marx milyen ember volt magánéletében, hogy mit jelentett családja és barátai számára, azt most nincs erőm elmondani. De erre nincs is szükség, hiszen tudják valamennyien, akik eljöttek, hogy végső búcsút vegyenek tőle. Búcsúzom Tőled, Marx! Műved és neved élni fog korokon és évszázadokon át." – *460*

[368] „Vorwärts!" – hetenként kétszer megjelenő német lap, Párizsban adták ki 1844 januárjától decemberéig. Marx befolyása alatt 1844 nyarától az újság mindinkább kommunista jelleget öltött és élesen bírálta a poroszországi állapotokat. Marx és Engels több cikket írtak a lapba (lásd 1. köt. 392–408. és 550–591. old.). A porosz kormány kérésére a Guizot-kormány 1845 januárjában Marxot és az újság több más munkatársát kiutasította Franciaországból. – *462*

[369] Az odesszai diákok kérték, hogy a nevükben elhelyezett koszorún a következő felirat legyen: „Karl Marxnak, a »Tőke« alkotójának, a Nemzetközi Munkásszövetség megalapítójának tanítványai és hívei, az odesszai egyetem szocialistáinak egy csoportja." – *466*

[370] A zürichi szláv diákok „Slavia" elnevezésű szocialista egyesületéről van szó. – *467*

[371] A New York-i szakszervezeteknek Central Labor Union néven működő szövetsége 1882-ben alakult meg és a következő években tömegszervezetté fejlődött. Amerikai és külföldi, fehér- és színesbőrű munkások egyaránt tagjai voltak; a szövetség vezetői felismerték a munkások politikai szervezettségének szükségességét. – *469*

[372] A Van Pattennak szóló levelet Engels angol nyelven írta. – *470*

[373] V. ö. „A német ideológia" (lásd 3. köt.). – *470*

[374] V. ö. 4. köt. 459–460. old. – *470*

[375] V. ö. J. Most: „Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus »Das Kapital« von Karl Marx", Chemnitz 1873. – *471*

[376] Achille Loria: „La rendita fondiaria etc. Milánó 1880. – *471*

[377] Achille Loria: „La teoria del valore etc. Bologna 1882. – *471*

[378] „Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti" – olasz liberális folyóirat, 1866-tól 1877-ig Firenzében, 1878-tól 1943-ig Rómában jelent meg. – *471*

[379] Kovalevszkij: „Tableau des origines de l'évolution de la famille et de la propriété". – Az idézetet v. ö. Horatius: „Epistula ad Pisones" (Ars poetica), 78. sor. – *481*

[380] Anaxagorasz szerint a világ végtelen sok különböző fajta parányi részecske (homoiomereia = hasonló részekből álló) összességéből áll. Démokritosz szerint a világ a semmi és az egynemű – csak nagyságra és alakra különböző – parányi részecskék (atomok = oszthatatlanok) összetevődése. – *482*

[381] A „Szent család"-ban és a „Neue Zeit"-beli szövegben: „teizmus" (lásd 2. köt. 128. old.); az angol szövegben „deizmus"-ra javítva. – *484*

[382] Marx és Engels: „A szent család", VI. fej. 3. d. (lásd 2. köt. 126–128. old.). – *484*

[383] 1851 májusától októberéig tartották Londonban az első kereskedelmi és ipari világkiállítást. – *484*

[384] Üdvhadsereg (Salvation Army) – vallásos egyesület, 1865-ben alapította W. Booth, aki az Üdvhadsereg első tábornoka lett. Szervezeti felépítése a katonai külsőségeket utánozza; szabad ég alatt tartanak istentiszteleteket, prédikációkat, vitákat, felvonulásokat. Hirdetett célja minden felekezettől függetlenül az emberiség, főképpen a szegények testi és lelki üdvéért küzdeni. – *484*

[385] Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). – *485*

[386] V. ö. Hegel: „Logik", Bevezetés, I. könyv I. szakasz, II. fej. B; II. könyv II. szakasz, I. fej. A. b.; III. könyv III. szakasz, II. fej. A. stb. – *486*

[387] A rózsák háborúi a York- és Lancaster-dinasztiák harcai 1455 és 1485 kozott az angol trónért. A York-ház címerében fehér, a Lancaster házében piros rózsa volt. York korul a gazdaságilag fejlettebb Dél-Anglia nagy húbéruraı, a lovagok és a városi polgárok csoportosultak, Lancastert az északi grófságok feudális arisztokráciája támogatta. A háború a Lancaster-házbol származó VI. Henrik idején kezdődott és a York-házi III. Richárd bukásával végződott, 1485-ben VII. Henrik személyében a trónra a Tudorok új dinasztiája kerult, amely megteremtette Angliában a feudális abszolutizmust. – *489*

[388] V. o. Hobbes: „De cive". – *490*

[389] Az Ember és a Polgár Jogainak Nyilatkozata (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen) – a francia forradalmı alkotmányok első, elvi bevezető része. Az 1792-ben egybegyúlt Nemzeti Konvent által a jakobinus diktatúra elso hónapjaiban kidolgozott 1793-as koztársasági alkotmány bevezető nyilatkozata kihirdette a nép szuverenitását, forradalomra való jogát, garantálva a személyes szabadságjogokat, megszuntette a vagyoni cenzust, bevezette az általános választojogot, és bár sérthetetlennek nyilvánította a magántulajdont, túllépett a formális demokrácián es a társadalom kotelességének nyilvánította, hogy munkát és a munkaképteleneknek ellátást biztosítson. Az alkotmány a polgárháború és az ellenforradalmı intervenció miatt nem lépett életbe; thermidor után az ellenforradalmı nagyburzsoázia eltorolte. – *490*

[390] Code civil des français (a franciák polgári torvénykonyve) – 1804-ben lépett életbe, 1807-ben Code Napoléon (Napóleon torvénykonyve) néven újjáalakították. A franciák bevezették az elfoglalt nyugat- és délnyugat-németországi teruleteken. A Rajna-tartományban még a Poroszországgal való egyesítés után is érvényben maradt. A Code Napoléon a formális polgári egyenlőség talaján állt. – A Code Napoléon kifejezést Engels osszefoglaló értelemben is használja, értve ezen az egész napóleoni jogalkotást: a szorosabban vett Code Napoléonon és a Code civilen kívul a Code pénalt (buntető torvénykonyvet), valamint a polgári perrendtartást (Code de procédure civile, 1806), a kereskedelmi torvénykonyvet (Code de commerce, 1807) és a buntető perrendtartást (Code d'instruction criminelle, 1808). – *490*

[391] 1848 ápr. 10-én a chartisták Londonban tomegtuntetést szerveztek. A terv szerint a tüntetőknek a parlamenthez kellett volna vonulniok, hogy petíciót adjanak át, amelyben a Népcharta elfogadását kovetelik. A kormány a tuntetést betiltotta, megakadályozására katonaságot és rendőrséget vont ossze Londonban. A chartista vezetők, akik kozul sokan ingadoztak, a tuntetés lefújása mellett határoztak. Az akció sikertelenségét a reakciós erők a munkások és a chartisták ellen megtorló intézkedésekre használták fel; a chartista mozgalom ezt a vereséget nem tudta tobbé kiheverni. – *492*

[392] Jonathan testvér (Brother Jonathan) – az amerikaiak gúnyneve (korulbelul megfelel a ma használatos Uncle Samnek). – *492*

[393] Revivalizmus (vallási megújulás vagy újjászuletés) – amerikai vallási áramlat és rajongómozgalom; hívei „laikus" hitszónokok (tobbnyire szabadtéri) prédikációin és szertartásain nyerték lelki épulésuket. – *492*

[394] V. o. J. Manners· „England's Trust", III. rész: „Hát szálljon sírba gazdagság s ipar, Torveny s tanultság – csak hagyjátok meg Ezt a mi régi nemességunket " – *494*

[395] I. Vilmos állandóan ismételgetett szavajárása (először 1876 aug. 23-án mondta Zwillichauban). – *495*

Marx és Engels életének és tevékenységének adatai

(1875 március–1883 május)

1875

1875 március–1876 Engels dolgozik a „Természet dialektikája" c. művén, amelyhez 1873-ban kezdett hozzá; 1875-ben és 1876-ban két fejezetet ír meg („Bevezetés" és „A munka része a majom emberré válásában"), ezenkívül több jegyzetet stb. készít.

március 3 Dilke és Morley felszólítják Marxot, hogy válaszoljon McDonnellnak a „Fortnightly Review"-ban megjelent „Karl Marx and German Socialism" c. cikkére, amely Marx elemzését a termeléssel kapcsolatban „kissé gyermetegnek" és egész világnézetét „pesszimistának" mondja.

március 18–28 A két német munkásszervezet – a Szociáldemokrata Munkáspárt (eisenachiak) és az Általános Német Munkásegylet (lassalleánusok) – előkészületben levő egyesítése ügyében Engels levelet ír A. Bebelnek, amelyben a maga és Marx nevében megbírálja a programtervezetet. – W. Bracke tanácsot kér tőluk az egyesulés kérdésében, kozli, hogy ő és Bebel hajlandók a programtervezet ellen harcolni.

április 28 Marx megírja az utoszót a „Tőke" első kötetének jóváhagyott francia fordításához, hangsúlyozza, hogy ennek a kiadásnak önálló tudományos értéke van.

április vége W. Liebknecht több levélben igyekszik megmagyarázni Marxnak és Engelsnek a maga taktikai allasfoglalását az egyesulés kérdésében.

május eleje Marx Haxthausennak az oroszországi falusi viszonyokról szóló művét olvassa.

május 5 Marx egy levél kíséretében elkuldi Brackénak a gothai egyesulési program kritikáját („Szeljegyzetek a német munkáspárt programjához") azzal, hogy Geibnek, Auernak, Bebelnek és Liebknechtnek is adja át betekintésre.

május 8 Marx kozli P. L. Lavrovval, hogy „biztos" címet szerzett neki oroszországi levelezésének lebonyolításához.

május 20–augusztus Marx egy sor számítást végez az értéktöbblet-ráta és a profitráta kozotti kulonbseg illusztrálására. E számításokat később felhasználja a „Tőke" harmadik kotetenek 3. fejezeteben.

május 29–30 E. Dupont levélben tájékoztatja Marxot és Engelst Amerikában folytatott tevékenységéről és kéri őket, hogy kuldjék el neki az Internacionálé-anyagokat.

június–szeptember A francia, belga, dán, portugál és amerikai szocialisták folyamatosan tájékoztatják Marxot és Engelst saját országuk munkásmozgalmáról.

június–december Marx rendszeres személyes és írásbeli kapcsolatot tart fenn Lavrovval.

június 18 Marx nagy figyelemmel kíséri M. Traube német kémikusnak és fiziológusnak a mesterséges sejttel kapcsolatos kísérleteit; Lavrovnak írt levelében hangsúlyozza, hogy ezek a kísérletek az élet keletkezésének megismerése szempontjából igen fontosak.

június 21 Engels, aki az Internacionálé hágai kongresszusa után állandó kapcsolatban áll a (New Yorkba áthelyezett) Főtanáccsal, megkapja a Főtanácstól az európai kontinens és Anglia számára annak a bizalmas körlevélnek a példányait, amely előkészíti az Internacionalé philadelphiai kongresszusának összehívását.

augusztus eleje Marx Engelsszel együtt átnézi Most „Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus »Das Kapital« von Karl Marx" c. brosúráját, és azt a második kiadás számára nagyrészt át is dolgozza.

kb. augusztus 12 Marx Londonból Karlsbadba utazik gyógyüdülésre.

augusztus 13 Engels beszámol a Főtanácsnak a philadelphiai kongresszus összehívásával kapcsolatos bizalmas körlevél terjesztéséről.

kb. augusztus 13–14 Marx Majna-Frankfurtban rövid időre megszakítja utazását, felkeresi a „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" szerkesztőségét, hosszú beszélgetést folytat L. Sonnemann szerkesztővel.

augusztus 15–szeptember 11 Marx Karlsbadban üdül; szeptemberben gyakran találkozik M. M. Kovalevszkijjal. Az osztrák rendőrség titkos rendőri felügyelet alá helyezi.

augusztus második fele – kb. szeptember 22 Engels Ramsgate-ben üdül.

szeptember 11 Marx Karlsbadból hazautaztában Prágában találkozik M. Oppenheim német demokrata újságíróval.

szeptember 20 Marx visszatér Londonba.

szeptember 20 után – október Marx megint behatóan foglalkozik politikai gazdaságtannal; különös figyelmet szentel az oroszországi agrárviszonyoknak; olvassa és kivonatolja J. F. Szamarinnak, A. I. Koseljovnak, K. D. Kavelinnak – az orosz liberális ellenzék képviselőinek – 1875-ben Berlinben megjelent könyveit.

kb. október 9 E. Bignami, az Internacionálé milánói szekciójának vezetője, felkéri Marxot és Engelst, hogy az általa kiadott „Biblioteca Socialista" (Szocialista könyvtár) keretében jelentessenek meg egy kötetet saját műveikkel.

október 11 és 12 Engels Brackénak és Bebelnek írt leveleiben kijelenti, hogy mind ő, mind Marx továbbra is visszautasítják a gothai programot, de nem fognak ellene nyilvánosan fellépni, mert a munkások kommunista értelemben fogják fel, s így számítani lehet arra, hogy az igazi kommunista propaganda sikerrel jár majd körükben.

október 15 Engels Bebelnek írt levelében hangsúlyozza, hogy figyelemmel kell kísérni az oroszországi eseményeket, mert az ottani helyzet arra enged következtetni, hogy elsőnek Oroszországban tor ki a forradalom.

október második fele – november 6 Engels feleségével együtt családi ügyekben Heidelbergbe utazik; Reinauban találkozik Paul kémikussal; visszautaztában még Bingenben és Kölnben is időzik, majd Ostende-on át tér haza Londonba.

november – december Marx Oroszország gazdasági és társadalmi viszonyait tanulmányozza; számos hivatalos kiadványt és más művet olvas és kivonatol az orosz pénzpiacról és az adóviszonyokról; így a tobbi között foglalkozik I. I. Patlajevszkij „Gyenyezsnij rinok v Rosszii ot 1700 do 1761 g." (Az orosz pénzpiac 1700-tól 1761-ig) c. művével, az orosz vezérkar által 1871-ben kiadott hadászati-statisztikai gyűjteménnyel stb.

november 12 Engels Lavrovnak írt levelében kifejti álláspontját Darwin tanításairól, megbírálja a polgári darwinisták tudományellenes nézeteit és magának Lavrovnak a Londonban megjelenő „Vperjod!" 1875 szept. 15-i számában közölt cikkét.

november vége Marx a „Tőke" első kötetének megjelent francia fordítását elküldi a nemzetközi munkásmozgalom tobb kimagasló képviselőjének, az orosz kiadás kezdeményezőinek és fordítóinak, Lopatyinnak és Danyielszonnak, valamint Lavrovnak és Kovalevszkijnak is.

december 3 Lavrov felkéri Marxot, hogy a dec. 4-i londoni lengyel gyűlésen mondjon beszédet; Marx egészségi okokból elutasítja a kérés teljesítését, de levelében hangsúlyozza Lengyelország felszabadításanak elengedhetetlen szükségességét az európai proletariátus felszabadítása szempontjából.

1875 december – 1876 február Marx tanulmányozza a „Trudi Podatnoj Komisszii" (Az adóbizottság munkálatai) c. tízkötetes művet, amelyet Danyielszon küldött Oroszországból; Marx a művet nagyon fontosnak tartja az agrárkérdés szempontjából és elhatározza, hogy erről készített jegyzeteit felhasználja a „Tőke" harmadik kötetében.

december 17 Marx közli Lavrovval, hogy a „Tőke" francia fordításához készített tárgymutatót a kötet nagy terjedelme miatt ehhez a kiadáshoz nem tudta felhasználni.

1876

január 22 Engels beszédet mond az 1863-as lengyel felkelés évfordulóján tartott gyűlésen; beszédét Lavrov „Vperjod!"-ja közli.

február Engels „Porosz pálinka a német Reichstagban" c. tanulmánya megjelenik a „Volksstaat" február 25-i, 27-i és március 1-i számában, valamint külön brosúraként.

február 7 Marx és Engels beszédet mondanak a londoni Német Munkás Művelődési Egylet megalakulásának 36. évfordulóján. Marx hangsúlyozza az első proletár szervezeteknek, kivált a Kommunisták Szövetségének internacionalizmusát.

február közepe Marx a „Tőke" harmadik kotetének problémáival foglalkozva kisebb eszmefuttatást ír a különbozeti járadékról és a járadékról mint a földbe bekebele-

zett tőke puszta kamatáról. Ezt az írást Engels később beledolgozta a „Tőke" harmadik kötetének 44. fejezetébe.

március–május Marx fiziológiai kérdéseket tanulmányoz Schleiden, Ranke, Herrmann és mások művei alapján.

április eleje Marx levelet kap az Egyesült Államokból F. A. Sorgétól, aki beszámol az ottani munkásmozgalom eredményeiről és kéri Marxot és Engelst, nézzék át a „Kommunista Kiáltvány" náluk levő – H. Meyer által készített – angol fordítását, mert feltétlenül szükségesnek tartja a „Kiáltvány" terjesztését az amerikai munkások körében.

április 4 Marx könyvkatalógusokat kér Sorgétól, hogy a „Tőké"-hez forrásmunkákat tanulmányozhasson az Egyesült Államok mezőgazdaságáról, hitelviszonyairól stb. – Kéri, hogy Weydemeyer hagyatékából küldje meg az ő és Engels Tribune-cikkeit, mert ezekből egy sincs birtokában.

május 10 Megszületik Jean Longuet, Jenny Marx és Charles Longuet fia.

május–június Marx a közbirtok formáit tanulmányozza Georg Ludwig Maurer művei alapján.

kb. május 20–június közepe Engels Ramsgate-ben pihen.

kb. május 24 Marx Frankel Leótól Budapestről levelet kap, amely bizonyos adatokat tartalmaz Magyarország földbirtokviszonyairól.

május 24–26 Marx és Engels levélváltásukban megállapítják, hogy Eugen Dühring kispolgári, antimarxista nézetei a német szociáldemokraták között terjednek és egy részükre hatással vannak. Marx javasolja Engelsnek, hogy kíméletlenül bírálja meg az efféle „elsekélyesítési propagandát" a sajtóban.

május 28 Engels levélben felvázolja Marxnak Dühring elleni írásának tervezetét.

május 30 Bracke javasolja Marxnak, hogy adja ki újból „Vogt úr" c. művét.

május vége–augusztus vége Engels megszakítja a „Természet dialektikájá"-n folyó munkáját, és anyagot kezd gyűjteni a Dühring elleni bírálathoz; részletesen tanulmányozza Dühring könyveit.

június Marx behatóan tanulmányozza a primitív közös földtulajdon formáit a különböző népeknél, különösen a szlávoknál.

június közepe – kb. június 30 Engels családi ügyben Heidelbergben tartózkodik.

július 1–november 25 Engelsnek Wilhelm Wolffról írt cikksorozata megjelenik a „Neue Welt"-ben.

július 18–23 Marx meglátogatja Brightonban üdülő feleségét.

július 24–szeptember 1 Engels Ramsgate-ben pihen.

július 26 Marx felhívja Engels figyelmét arra, hogy Liebknecht nemcsak nem utasította vissza az anarchisták Bakunyin temetése alkalmából nyilvánított közeledési kísérleteit, hanem még üdvözölte is ezeket a „Volksstaat"-ban.

augusztus 16–szeptember 15 Marx leányával, Eleanorral gyógyüdülés céljából Karlsbadban tartózkodik.

1876 szeptember–1877 január eleje Engels megírja az „Anti-Dühring" első részét („Filozófia"), amely 1877 január 3-tól május 11-ig cikksorozatként megjelenik a „Vorwärts"-ben.

szeptember 8 Glaser de Willebrord tájékoztatja Marxot a belga szocialista mozgalomról.

szeptember 16–22 Marx Karlsbadból hazatérőben meglátogatja Prágában M. Oppenheimot.

szeptember 19–22 Marx Eleanorral Bingenbe és Kreuznachba megy, hogy megmutassa leányának azokat a helyeket, ahol házasságának első hónapjait töltötte. Prágában Marx ismét meglátogatja Oppenheimot, majd útba ejtik Liège-t is, ahol Ny. I. Utyint látogatják meg.

1876 szeptember 23–1877 augusztus Marx javasolja Brackénak, hogy adja ki Lissagaray „Histoire de la commune" c. művét német fordításban. Minthogy fontosnak tartja e mű terjesztését, magára vállalja a fordítás ellenőrzését.

október 7 Marx útmutatásokat ad Liebknechtnek, hogy leplezze le az oroszellenességet mímelő német sajtót, amely legfeljebb néha merészel bíráló szavakat ejteni külföldi politikusokról de egyetlen szava sincs Bismarck ellen, akinek Oroszországgal kapcsolatos politikája gyakorlatilag megbénítja egész Európát.

október 13 Marx válaszlevelet ír Frankel Leónak, ez idő tájt a budapesti „Arbeiter-Wochen-Chronik" szerkesztőjének; tájékoztatja Frankelt az anarchista Internacionálé képviselőinek újabb mesterkedéseiről a német szociáldemokratákhoz való közeledésük kapcsán és jóváhagyja Frankel e kérdésben tanúsított magatartását.

október 21 Marx közli Lavrovval, hogy reakciós orosz irodalmárok egy csoportja Londonban angol nyelvű folyóiratot készül kiadni. Lavrov Marx levelének egyes részeit közli a „Vperjod!" november 1-i számában.

október vége Marx a „Tőke" második kötetén dolgozik.

kb. november 10–30 Marx súlyos reumában és bronchitisben szenved.

november 20 Engels J. Ph. Beckerhez intézett levelében a maga és Marx nevében kifejti, hogy az Internacionálé aktív funkcionáriusainak már nem a régi szervezet helyreállítására kell törekedniök, hanem arra, hogy erős munkáspártokat teremtsenek minden országban; ők ketten most abban látják fő feladatukat, hogy munkásságukkal elméleti téren erősítsék a proletármozgalmat.

december első fele Marx gyakran találkozik Kovalevszkijjal. December 12-én együtt meglátogatják Engelst.

december 18 Engels fivéréhez, Hermannhoz intézett levelében elemzi a balkáni helyzetet és arra a következtetésre jut, hogy elkerülhetetlen az orosz–török háború.

december 21 Engels levélben tájékoztatja J. Ph. Beckert az angol trade unionok opportunista magatartásáról, a belga, a német és az olasz munkásmozgalomról, továbbá az Internacionálé júliusban megtartott philadelphiai konferenciájáról, amelyen többek között határozatot hoztak a Nemzetközi Munkásszövetség feloszlatásáról.

1877

január–december Marx tovább tanulmányozza az oroszországi gazdasági és társadalmi viszonyokat; kulonosen a jobbágyság megszuntetése utáni agrárkérdések foglalkoztatják.

január közepe Marx az orosz–torok konfliktussal kapcsolatban behatóan foglalkozik a keleti kérdéssel.

január–március eleje Marx útmutatásokat ad M. Barry angol újságírónak, az Internacionálé egykori tagjának, Gladstone kulpolitikájának leleplezésére; az általa sugalmazott cikkek március elején jelennek meg tobb konzervatív angol újságban.

január–március Marx tobb héten át foglalkozik Lissagaray „Histoire de la commune" c. könyvének Isolde Kurz által készített fordításával.

február eleje Engels megjegyzést fuz Lissagaray konyvének 29. oldalához (Thiers úr 1870 október 30-i fegyverszunete) és elkuldi a szerzónek.

kb. február 20–kb. március 14 Engels Brightonban időzik beteg feleségénél.

február–április Marx szoros kapcsolatot tart Lavrovval. – Utyina asszony tobb ízben meglátogatja Marxot.

március 5 Marx, aki az „Anti-Dühring" második részének 10. fejezetét írja (amelyben Duhringnek a politikai gazdaságtan történetére vonatkozó nézeteit bírálja), elkuldi Engelsnek a fejezet első részét.

március 16 Marx kéri Lavrovot, kuldjon neki egy áttekintést az oroszországi bírósági és rendőrségi uldozésekről, mert O'Clery ír alsóházi képviselőnek megfelelő anyagot kíván adni parlamenti felszólalásához. Lavrov teljesíti Marx kérését.

március vége Marx újra dolgozik a „Tőke" második kotetén.

április 21 Marx kozvetlenul az orosz–torok háború kitorése előtt levelet intéz Brackéhoz, amelyben figyelmezteti, hogy a német munkássajtó túl keveset foglalkozik a keleti kérdéssel és a kormány keleti politikájának népre káros kovetkezményeivel.

május Marx álmatlanságban és gyakori fejfájásban szenved; gyógyudulésre készul Neuenahrba, mert Karlsbad túl koltséges.

május–december Engels az orosz–török háború kapcsán jegyzeteket készít magának az orosz hadsereg osszetételéről és teruleti elhelyezéséről.

június–augusztus Engels megírja az „Anti-Duhring" második részét („Politikai gazdaságtan"), amely július 27-től december 30-ig cikksorozatként jelenik meg a „Vorwärts" mellékletében.

június közepe Engels Bracke kérésére a „Volkskalender" számára megírja Marx rovid életrajzát; ez az írás 1878-ban jelenik meg.

július–augusztus Marx I. I. Kaufman orosz kozgazdász és statisztikus műveit olvassa.

július 4 Engels néhány napra Manchesterbe utazik.

július 11– augusztus 28 Engels és beteg felesége Ramsgate-ben üdülnek.

kb. július 23–29 Marx gyakran találkozik K. Hirschsel, aki Párizsból jött, hogy őt meglátogassa. Hirsch tájékoztatja Franciaország gazdasági és politikai fejlődéséről és a német szociáldemokrata párt helyzetéről.

július 25 Marx 100 font sterlinget kap Engelstől neuenahri utazásához.

július vége Marx F. Mehring könyveit olvassa.

1877 augusztus –1878 április Engels megírja az „Anti-Dühring" harmadik részét („Szocializmus"), amely 1878 május 5-től július 7-ig cikksorozatként jelenik meg a „Vorwärts" mellékletében.

augusztus 8 Marx megküldi Engelsnek az „Anti-Dühring" második része 10. fejezetének folytatását. – Marx beteg feleségével és leányával, Eleanorral Neuenahrba utazik gyógykezeltetésre.

szeptember 5 – 21 Engels és felesége Skóciában üdülnek.

kb. szeptember 27 Marx visszatér Londonba. Sorgének írt levelében beszámol Oroszországgal kapcsolatos tanulmányairól; ezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy az ország forradalom előtt áll.

október 19 Marx megküldi Sorgének a „Tőke" első kötetének kéziratát és útmutatásokat ad, hogy az angolra való fordításnál milyen szövegváltoztatásra van szükség az amerikai kiadás számára. Erre a kiadásra nem került sor.

október 19 és 23 Marx Sorgének és Brackénak írt leveleiben elemzi a német szociáldemokrata párt helyzetét; kifejti, hogy „nem annyira a tömegek, mint inkább a vezetők körében", a lassalleánusokkal és Dühring követőivel való kompromisszum következtében „rothadt szellem érvényesül"; különösen P. Höchberg „Zukunft"-ját, valamint a „Vorwärts" szerkesztőségét bírálja.

1877 november – 1878 július Marx nyomdakész állapotba hozza a „Tőke" második kötetének első fejezetét.

kb. november Marx levelet ír az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének, kifejtve, hogy szerinte Oroszország elkerülheti a tőkés fejlődést; levelét azonban nem küldi el; az írás csak halála után, 1886-ban jelenik meg nyomtatásban.

november – december Marx R. Owen műveit tanulmányozza.

november 10 Marx W. Blosnak írt levelében kifejti, hogy milyen ellenszenvvel viseltetik mind ő, mind Engels a személyi kultusszal szemben.

1878

1878–1882 Marx intenzíven és rendszeresen foglalkozik algebrával; tanulmányozza és kivonatolja Lacroix, Maclaurin, Euler és Pots értekezéseit és számos jegyzetet ír. Folytatja a hatvanas években megkezdett matematikai kutatásait; olvassa és kivonatolja Sori, Boucharlat, Hind, Hall, Hemming könyveit és egy differenciálszámítás-történeti vázlatot ír.

1878 eleje Engels megírja „A természetkutatás a szellemek világában" c. cikkét, amelyet később belefoglal a „Természet dialektikájá"-ba.

január–augusztus Marx állandó személyes kapcsolatban van Lissagarayval.

január 11 Engels J. Ph. Beckernek írt levelében örömét fejezi ki, hogy megalakult a Svájci Munkáspárt, elemzi a franciaországi munkásmozgalmat és kifejti a német szociáldemokrata munkáspárt hibáit.

január 12 Engels Bignamihoz intézett levelében elemzi a német, a francia, az amerikai és az orosz munkásmozgalmat. E levél egyes részeit Bignami közzéteszi a „Plebe" jan. 22-i számában.

február–március Marx felesége beteg, több hétig orvosi kezelésben van Manchesterben.

február 4 és 11 Marx két levelet ír Liebknechtnek a keleti kérdésről. Liebknecht részleteket közöl belőlük a „Zur orientalischen Frage, oder soll Europa kosakisch werden?" (A keleti kérdéshez, vagy kozákká legyen-e Európa?) c. brosúrája március elején megjelenő második kiadásában.

kb. február 9 Hirsch Párizsból tájékoztatja Marxot a francia szocialista mozgalomról; utal az „Egalité" kiadásával kapcsolatos nehézségekre és kéri Engels közreműködését a lapban.

február közepe – március közepe Engels megírja „Az európai munkások 1877-ben" c. tanulmányát, amely cikksorozatként megjelenik a „Labor Standard" március 3-i, 10-i, 17-i, 24-i és 31-i számában.

március vége–május Marx olvassa és részletesen kivonatolja I. I. Kaufman „Tyeorija i praktyika bankovovo gyela" (A bankügy elmélete és gyakorlata) c. könyvét; számos megjegyzést fűz hozzá.

április–május eleje Marx a „Tőke" második kötetéhez számos pénzügyi tárgyú könyvet olvas és kivonatol.

április 15–20 Marx és Engels gyakran találkoznak Liebknechttel, aki Németországból érkezett Londonba.

május–június eleje Engels megírja az „Anti-Dühring" első önálló kiadásához az előszó első változatát, de ezt később beiktatja a „Természet dialektikájá"-ba („Régi előszó a »Dühring«-hez. A dialektikáról").

május 12 Kovalevszkij meglátogatja Marxot; megtárgyalják a Vilmos császár elleni merényletet hírét.

május 21–május vége Marx a „Tőke" második kötetén való munkájához az Egyesült Államokból kapott statisztikai forrásműveket tanulmányoz.

május vége–június Marx folytatja agrokémiai és geológiai tanulmányait; olvassa és kivonatolja Jukes, Johnstone, Koppe és mások műveit.

június 11 Engels megírja az „Anti-Dühring" első kiadásához a végleges előszót.

június 13–29 Marx leleplező nyilatkozatai L. Bucherről megjelennek a „Daily News"-ban és a „Frankfurter Zeitung"-ban.

július eleje Marx megírja „A Nemzetközi Munkásszövetség története George Howell úr szerint" c. cikkét, amelyet a „The Secular Chronicle" augusztus 4-i száma közöl.

kb. július 8 Lipcsében megjelenik Engels „Anti-Dühring"-jének első kiadása „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása" címmel.

július 19 Sorge levélben tájékoztatja Marxot a Szocialista Munkáspárt és a német szociáldemokraták amerikai tevékenységéről, beszámol az ország munkásmozgalmáról és általános politikai helyzetéről.

július vége Marx feleségének máj- és gyomorbaja jelentősen rosszabbodik.

augusztus Engels az „Anti-Dühring" befejezése után rendszeresen fel akarja dolgozni a „Természet dialektikájá"-hoz gyűjtött anyagot és ehhez munkatervet készít.

szeptember 4–14 Marx Malvernben pihen, ahol beteg felesége gyógykezelésben részesül.

szeptember 12 Engels élettársa, Lizzy Burns meghal.

október–november Marx a „Tőké"-hez P. Rota, A. Ciccone, K. D. Hüllmann, L. Cossa, Ch. A. Mann, A. Walker stb. a bankok és a pénzforgalom történetéről szóló műveit olvassa, kivonatolja és kritikai megjegyzésekkel látja el.

október vége Marx és Engels azt tanácsolják Liebknechtnek, indítson egy pártlapot Svájcban, amelyet illegálisan terjesztenének Németországban, tekintettel arra, hogy a németországi szocialista-törvény lehetetlenné teszi legális pártlapok kiadását

november első fele Kovalevszkij tájékoztatja Marxot arról, hogy az orosz sajtóban élénk polémia folyik a „Tőké"-ről.

november 15 és 28 Marx Danyielszonnak írt leveleiben utal a „Tőke" első kötetén eszközölt változtatásokra, amelyeket az új orosz kiadásnál tekintetbe kell venni; különösen felhívja a figyelmet az egyesült államokbeli monopóliumok polgárháború utáni fejlődésére és az angliai ipari válságra.

november második fele–december Marx a „Tőke" második és harmadik kötetén dolgozik; az agrárkérdés történetére vonatkozó forrásmunkákat tanulmányoz, Franciaország történetével is foglalkozik.

november 25 Marxot felkérik, hogy tartson előadásokat a londoni kommunista Munkás Művelődési Egyletben.

kb. november 26 Lopatyin, aki visszatért egyik illegális oroszországi útjáról, tájékoztatja Engelst az orosz–török háború utáni helyzetről és a narodnyikok tevékenységéről.

1878 december –1879 január Marx további anyagokat tanulmányoz pénzügyi és bankkérdésekről, számos kivonatot és feljegyzést készít. Olvassa O. Diest-Daber, G. L. Rey, Bonnet, Gassiot és mások műveit.

december Marx olvassa O. Caspari és E. Du Bois-Reymond könyveit Leibnizről, és Descartes fizikai és matematikai műveit.

1879

január–december Marx folytatja politikai gazdaságtani kutatásait; elsősorban orosz és amerikai forrásmunkákat tanulmányoz.

február–április Marx felesége súlyos beteg. Marx egészségi állapota rosszabbodik, úgyhogy időnként teljesen munkaképtelen.

február vége Danyielszon Marx kérésére részletes tájékoztatást küld Oroszország utolsó 15 évi pénzügyi helyzetéről.

március 21 Engels a „Plebe" számára megírja „A németországi szocialisták elleni kivételes törvény – Az oroszországi helyzet" c. cikkét, amelyet a lap március 30-i száma közöl.

április Marx levelet kap Párizsból J. Guesde francia szocialistától, aki ez idő tájt aktívan harcol a francia munkáspárt megteremtéséért; levelében magáénak vallja Marx nézeteit, tájékoztatja Marxot a francia munkásmozgalomról és közli, hogy szándékában van meglátogatni. – Marx Kovalevszkijnak írt levelében kifejti nézetét a fiziokraták jelentőségéről a politikai gazdaságtan történetében.

április 10 Marx megírja Danyielszonnak, hogy miért késik a „Tőke" második kötetének kiadása; ugyanebben a levélben jellemzi az európai és az amerikai gazdasági válság okait és következményeit; kifejti, milyen hatással van a vasutak fejlődése a tőke koncentrációjára, a külkereskedelem fejlődésére és a néptömegek helyzetére.

június–július Marx és Engels segítenek előkészíteni a német szociáldemokrácia illegális lapjának kiadását.

június közepe–szeptember Marx és Engels a német munkásmozgalom több vezetőjéhez írt leveleikben megbírálják a J. Most által irányított „baloldal" anarchista álláspontját. Ez a csoport a „Freiheit"-ban támadta az egész szociáldemokrata pártvezetőséget, többek között azért, mert szószékül használta a parlamentet.

június 17 Engels Bernsteinnek írt levelében bírálja a trade unionokat, amiért nem hajlandók részt venni semmiféle politikai harcban és csak béremelésért és a munkanap megrövidítéséért küzdenek.

1879 második fele–1880 november Marx kritikai jegyzeteket készít A. Wagner „Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftslehre" (Általános vagy elméleti nemzetgazdaságtan) c. könyvének I. kötetéhez. Közben a „Tőké"-ben kifejtett értékelméletének számos alapelvét fogalmazza meg és egészíti ki.

augusztus Marx az Egyesült Államokból, többek között Sorgétól, különféle statisztikai stb. forrásmunkákat kap. – Danyielszon részletes zemsztvo-statisztikákon nyugvó tájékoztatást küld Marxnak Oroszország mezőgazdasági helyzetéről.

augusztus 4 Engels Bebelhez intézett levelében a maga és Marx nevében megírja, hogy nem hajlandók részt venni a párt tervezett központi lapja, a „Sozialdemokrat" munkájában, mert megtudták, hogy annak vezetésével a Höchberg–Schramm–Bernstein-csoportot akarják megbízni, amely kispolgári irányzatúvá tenné a lapot.

kb. augusztus 5–27 Engels Eastbourne-ben pihen.

kb. augusztus 8–kb. szeptember 17 Marx leányával, Eleanorral Jersey szigetén üdül. Torokpanaszai rosszabbodnak, de általános egészségi állapota javul. Aug. 15–20 között Ramsgate-ben meglátogatja leányát, Jennyt, akinek gyermeke szuletett; a továbbiakban Ramsgate-ben pihen.

kb. szeptember Engels megírja a „Természet dialektikája" „Dialektika" c. fejezetét.

szeptember 9 Engels levélben tájékoztatja Marxot a Höchberg által kiadott „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" tartalmáról, különösen Hochberg, Bernstein és Schramm cikkéről, amelyben a szerzők nyíltan opportunista álláspontot képviselnek. Engels azt javasolja, hogy ezeknek az opportunistáknak azonnal adjanak méltó választ.

szeptember 10 Marx válaszol Engels levelére, s kijelenti, hogy nyersen és kíméletlenül fel kell lépni az opportunisták ellen.

szeptember 17–18 Engels megírja a Marxszal közösen megfogalmazott körlevelet Bebelnek, Liebknechtnek, Brackénak és másoknak; éles bírálatuk segíti a német Szociáldemokrata Párt vezetőit abban, hogy megfelelően lépjenek fel az opportunisták ellen.

szeptember 19 Marx levélben tájékoztatja Sorgét a Höchberg–Bernstein–Schramm-csoporttal, és Johann Most anarchista agitációjával kapcsolatos álláspontjáról, valamint a „Körlevél"-ről.

kb. 1879 október vége – 1880 október eleje Marx forrásmunkákat tanulmányoz a földjáradékról és az agrárviszonyokról általában. Különösen foglalkoztatja az obscsina, amelynek a különböző korszakokban és a különböző népeknél betoltott szerepéről részletes jegyzeteket készít. – Marx kronológiai kivonatokat állít ossze India történetéből (664-től 1858-ig), különös tekintettel az angolok indiai hódító politikájára; forrásmunkaként főleg R. Sewell és M. Elphinstone műveit használja.

október közepe Th. F. Cuno az Egyesult Államokból levélben kéri Marxot és Engelst, hogy figyelmeztessék az amerikai német szocialistákat, ne tanúsítsanak szektás magatartást az amerikai munkásmozgalommal szemben.

november 14 és 24 Engels Bebellel folytatott levélváltásában bírálja azoknak a szociáldemokrata Reichstag-képviselőknek a fellépését, akik elkenték a szociáldemokrata párt osztályjellegét és nem nyilatkoztak következetesen a védővámok kérdésében. Kifejti, hogy szociáldemokrata képviselőknek polgári parlamentben sohasem szabad olyan intézkedést megszavazniok, amely erősíti a kormány hatalmát a nép fölott.

november–december Marx a felesége és a saját betegsége miatt majdnem teljesen munkaképtelen.

1879 vége–1880 eleje Marx az orosz történelemmel, kivált a Sztyepan Razin-féle felkeléssel foglalkozik. Ezenkívül az ókori Róma történetét tanulmányozza.

1880

1880–1881 Engels megírja a „Természet dialektikája" három fejezetét („A mozgás alapformái", „A mozgás mértéke – Munka", „Dagálysúrlódás"), továbbá számos jegyzetet és töredékesen maradt részletet.

január–december Marx a „Tőke" második és harmadik kötetén dolgozik; új változatban írja meg a második kötet harmadik részét; a földbirtokkal, a földjáradékkal, a mezőgazdasággal és a pénzüggyel kapcsolatos politikai gazdaságtani műveket olvas és kivonatol.

január–március első fele Engels Lafargue kérésére az „Anti-Dühring" három fejezetét „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" címen önálló brosúrává dolgozza át, amely először franciául, Lafargue fordításában, a „Revue socialiste"-ban jelenik meg folytatásokban március, április és május folyamán; valamivel később önálló kiadványként is megjelenik „Socialisme utopique et socialisme scientifique" címmel.

1880 március vége–1881 június eleje L. Ny. Hartman orosz forradalmár, a Narodnaja Volja tagja, több ízben meglátogatja Marxot.

március vége Az „Egalité" április 7-i száma szerkesztőségi bevezetőként közli Marx írását a „Misère de la philosophie"-nak a lapban sorra kerülő újraközlése kapcsán.

április első fele Marx francia szocialisták kérésére kérdőívet készít, amely a francia munkások lét- és munkaviszonyainak felmérésére hivatott; a kérdőív megjelenik a „Revue socialiste" április 20-i számában és külön brosúraként is kiadják.

május eleje Marx, Engels, Guesde és Lafargue Engels lakásán tanácskozást tartanak, hogy megvitassák a francia munkáspárt programját. A program elméleti bevezetését Marx fogalmazza meg. A Marx és Engels közreműködésével kidolgozott programtervezetet június és július folyamán közzéteszik az „Egalité", a „Prolétaire" és a „Revue socialiste" c. lapokban, majd novemberben a Le Havre-i kongresszuson elfogadják.

kb. május 4–5 Marx Lafargue-gal együtt megírja az előszót a „Szocializmus fejlődése" 1880-as francia kiadásához.

május 21 után Marx segít megszerkeszteni Lafargue-nak a francia munkáspárt kiáltványát.

június 27 Marx Ferdinand Domela-Nieuwenhuisnak, a holland szociáldemokrata párt megalapítójának írott válaszlevelében egyetért azzal, hogy a „Tőke" első kötetét népszerű formában tegyék közzé holland nyelven.

június vége Az orvos hosszabb időre eltiltja Marxot mindenfajta munkától.

július vége Marx elkíséri beteg feleségét Manchesterbe, hogy ott dr. Gumpertet konzultálják.

július 22 és augusztus 5 Engels megígéri M. K. Gorbunova-Kablukova asszonynak, hogy segít neki irodalmat keresni az angol és amerikai iparviszonyokról; tájékoztatja az angliai népművelés helyzetéről és ír az orosz obscsina és artyel felbomlásáról.

augusztus–szeptember 13 Marx családjával Ramsgate-ben tartózkodik, ahol sikerül egészségét helyreállítania. Találkozik J. Swinton amerikai szocialistával és megbeszéli vele az oroszországi, németországi, franciaországi és angliai helyzetet.

augusztus közepe–szeptember 19 Engels Ramsgate-ben és Bridlington Quayben üdül.

kb. szeptember –november Marx az orosz liberális „Vesztnyik Jevropi"-ban olvassa P. V. Annyenkov orosz liberális író emlékiratait, amelyekhez széljegyzeteket ír.

szeptember 12 Marx azt tanácsolja Danyielszonnak, aki egy orosz folyóirat számára cikket kért tőle az 1861 utáni oroszországi gazdasági helyzetről, hogy maga tegye közzé a vonatkozó statisztikai anyagokat; hozzájárul ahhoz, hogy Danyielszon felhasználja Marx hozzá intézett leveleinek tartalmát. Ugyanebben a levélben Marx az angliai gazdasági válság sajátosságait is elemzi.

szeptember vége Marx és Engels megbeszéléseket folytatnak a Londonba érkezett Liebknechttel pártkérdésekről, főként a „Sozialdemokrat"-ról; Liebknecht tájékoztatja őket a német szociáldemokrata pártban bekövetkezett szervezeti változásokról, amelyektől a pártmunka megjavulását várják.

1880 október–1881 március Marx folytatja munkáját a „Tőke" második és harmadik kötetén; számos hivatalos közleményt (Kékkönyvet) és az Egyesült Államok gazdasági fejlődésével foglalkozó irodalmat olvas.

kb. október 3 Hirsch levélben értesíti Marxot a lyoni „Emancipation" küszöbönálló kiadásáról, valamint a posszibilisták (B. Malon és hívei) magatartásáról, akik aláássák a francia munkáspárt egységét.

október eleje Marx levélben felkéri Darwint, járuljon hozzá, hogy neki ajánlja a „Tőke" második kötetét; Darwin ezt nem fogadja el, többek között azzal az indokolással, hogy nem akarja megsérteni családja vallásos érzelmeit.

1880 október–kb. 1881 május Marx állandó személyes kapcsolatban van H. M. Hyndmannel, akivel többek között megbeszéli egy angol munkáspárt megalapításának kérdéseit, s akit tudományos és politikai munkájában tanácsadással segít.

november 4 Marx levelet ír Swintonnak New Yorkba és arra kéri, hogy szervezzen gyűjtést a németországi szocialista-törvény áldozatainak támogatására.

november 5 Marx tájékoztatja Sorgét a francia és a német munkáspárt helyzetéről és a német szociáldemokrata párt anyagi támogatásának szükségességéről; beszámol a „Tőke" oroszországi sikeréről és a narodnyik pártok tevékenységéről. Anyagot kér Kalifornia gazdasági helyzetéről, mert figyelemmel akarja kísérni az ottani termelés tőkés centralizációjának rendkívül gyors folyamatát.

november 6 A Narodnaja Volja Végrehajtó Bizottsága levélben méltatja Marx tudományos munkásságát, az orosz forradalmi mozgalom iránti érdeklődését és arra kéri Marxot, hogy befolyása révén keltse fel az európai és amerikai közvélemény rokonszenvét az oroszországi forradalmi mozgalom iránt.

november 27 Marx és Engels Lafargue-gal és Lessnerrel együtt üdvözlik az 1830-as lengyel forradalom 50. évfordulóján Genfben tartott nemzetközi gyűlést.

december 9–kb. december 16 A Londonba érkezett Bebel, Bernstein és Singer pártügyeket és a „Sozialdemokrat" helyes irányvonalát beszélik meg Marxszal és Engelsszel.

kb. 1880 december–1881 március Marx alaposan feldolgozza és kivonatolja Morgan „Ancient Society" c. könyvét és számos más őstörténeti művet is olvas.

kb. december Marx részletes bírálatot ír A. Wagner „Lehrbuch der politischen Oekonomie" c. könyvének a „Tőke"-re vonatkozó részeiről, de nem rendezi sajtó alá.

1881

1881–1882 Engels Németország történetével foglalkozik, anyagot gyűjt és megírja „A németek őstörténetéhez" és „A frank korszak" c. tanulmányait; ezek életében ugyan nem kerülnek nyilvánosságra, de bizonyos megállapításaik megtalálhatók „A család, a magántulajdon és az állam eredete" megfelelő fejezeteiben és a „Mark" c. művében. – Megírja „A természet dialektikája" két újabb fejezetét („Hő" és „Elektromosság") és számos jegyzetet is készít.

január–június Marx gyűjteményeket, monográfiákat és tanulmányokat olvas Oroszország 1861 utáni fejlődéséről és számos jegyzetet készít olvasmányairól.

január Ziber és Kablukov orosz közgazdászok meglátogatják Marxot.

február–június Marx krónikus hurutban szenved; eltiltják az éjszakai munkától. Feleségének egészségi állapota rosszabbodik.

kb. február 18 Vera Zaszulics levélben fordul Marxhoz és az orosz szocialisták nevében arra kéri, fejtse ki nézeteit Oroszország társadalmi és gazdasági fejlődésének perspektívájáról, kivált az obscsina sorsáról.

február 19 Marx Danyielszonnak írt levelében az oroszországi mezőgazdaság példáján elemzi a tőkés mezőgazdaság jellegét, ír a vasútépítés és az államadósági rendszer közötti összefüggésről Angliában és az Egyesült Államokban, valamint India helyzetéről.

február vége–március eleje Marx Vera Zaszulics kérésére összefoglalja az obscsináról folytatott tanulmányait; négy részletes fogalmazványt készít, majd március 8-án megírja válaszlevelét.

március 12 Engels a „Sozialdemokrat" szerkesztőjének írt levelében kifejti, hogy meg van elégedve a lap irányvonalával és útmutatásokat ad, hogyan lehetne kedvezőbb hangulatot teremteni az illegalitásban dolgozó német szociáldemokrácia körében.

kb. április 8–11 Marx nagy figyelemmel kíséri az A. J. Zseljabov, Sz. L. Perovszkaja stb., a II. Sándor elleni merénylet előkészítői és végrehajtói elleni pert. Leányának, Jenny Longuet-nak írt levelében állást foglal a pétervári végrehajtó bizottság mellett és elítéli a genfi orosz anarchista csoportot. A továbbiakban útmutatásokat ad Ch. Longuet-nak, hogy a „Justice" számára írandó cikkében miként foglalkozzék Gladstone földbirtoktörvényével.

május 1–2 Engels megkezdi munkáját a trade unionok Londonban megjelenő lapja, a „Labour Standard" számára. „Tisztességes napibért tisztességes napi munkáért" címmel megírja első cikkét, amely május 7-én, a továbbiakhoz hasonlóan aláírás nélkül jelenik meg. A lap ezután rendszeresen közöl cikkeket Engelstől.

május–június Adolf Sorge, F. A. Sorge fia, több ízben meglátogatja Marxot.

június Marx az amerikai nagyipar fejlődését tanulmányozza; több cikket olvas a Standard Oil Companyról, tájékozódik az amerikai selyemiparról, gyermekmunkáról stb.

június eleje Marx megszakít minden kapcsolatot Hyndmannel, aki Marx tanítványának mondta magát, de lelepleződött mint karrierista és plagizátor.

június 4 Banner skót szocialista tanácsot kér Marxtól és Engelstól egy szocialista párt megalakításával kapcsolatban.

június vége–kb. július 20 Marx és felesége Eastbourne-ben időznek

július 26–augusztus 16 Marx és felesége Argenteuilben meglátogatják leányukat, Jenny Longuet-t.

július 28–augusztus 22 Engels Bridlington Quayben időzik.

július vége–augusztus első fele Marx a nagy francia forradalom előtti földbirtokviszonyokkal, kézműiparral, céh- és penzugyi rendszerrel, valamint a parasztok helyzetével foglalkozik. – Párizsba utazik és ott találkozik Lavrovval és Hirschsel.

augusztus Marx a családjában eloforduló sok betegség miatt ismét nehéz anyagi helyzetbe kerul. Engels 50 font sterlinggel kisegíti.

augusztus 8 és 9 Lissagaray és Jaclard meglátogatják Marxot; tájékoztatják a franciaországi politikai eseményekrol és a francia munkáspárt helyzetéről.

augusztus 10 és 15 Engels kozli G. Shiptonnal, a „Labour Standard" szerkesztőjével, hogy a lap opportunista iranyzata miatt beszunteti ottani munkásságát.

augusztus 16–17 Marx visszautazik Londonba a súlyosan megbetegedett Eleanorhoz; Marxné nehány nappal kesobb koveti.

augusztus 17–18 Engels tanulmányozza Marx matematikai kéziratait és igen jelentősnek tartja a Marx által felfedezett differenciálmodszert.

kb. október 10–október 31 Marx súlyos beteg. Felesege Londonba való visszatértuk óta ágyban fekszik és naprol napra gyengul.

kb. október 24 Meissner hamburgi kiadó kéri Marxot, hogy készítse elő a „Tőke" első kotetének harmadik kiadását.

október 25 és november 30 Engels részletesen tájékoztatja Bernsteint, a „Sozialdemokrat" szerkesztőjét a maga és Marx nezeteiről a francia munkásmozgalommal kapcsolatosan; egyben világosan korvonalazza Marx vezető szerepét a nemzetkozi proletármozgalomban. – A német Reichstag-választásokat értékelve Engels nagyon pozitívnak tartja, hogy a szociáldemokrácia es a munkásmozgalom súlypontjai a nagy ipari városokban alakultak ki.

december 2 Jenny Marx asszony hosszú, súlyos szenvedés után meghal.

december 4 Engels „Jenny Marx, szul. von Westphalen" címmel nekrológot ír, amely december 8-án jelenik meg a „Sozialdemokrat"-ban.

december 5 Marx felesegének temetésén, Highgate-ben, Engels mondja a sírbeszédet, amely december 11-én jelenik meg az „Egalité"-ben, maga Marx az orvosok utasítása ertelmeben nem vehet részt a temetésen

december 29–1882 január 16 Marx leányával, Eleanorral gyogyudulésre utazik Ventnorba (Wight-sziget).

kb. 1881 vége–1882 Marx világtörténeti tanulmanyokkal foglalkozik; „kronológiai kivonatokat" készít, amelyek kritikailag áttekintik az európai történelem eseményeit az i. e.

I. századtól a XVII. századig. Főként a modern nemzeti államok keletkezésére, a kapitalizmus fejlődésére és a burzsoáziának a politikai hatalomért folytatott harcára összpontosítja figyelmét. A többi között Schlosser, Botta, Cobbett, Karamzin, Kelly, Ségur műveit használja forrásmunkaként; a kézirat terjedelme mintegy 105 nyomtatott ív.

1881 vége–1882 Marx megírja „Megjegyzések az 1861-es oroszországi reformhoz és a vele kapcsolatos fejlődéshez" c. művét és megkezdi Oroszországról gyűjtött anyagainak rendszerezését; tanulmányozza továbbá az amerikai kapitalizmus kialakulását.

1882

január–december Marx az oroszországi társadalmi és gazdasági viszonyokra vonatkozó legújabb irodalmat olvassa.

január 21 Marx és Engels megírják az előszót a „Kommunista Kiáltvány" új orosz kiadásához, amelyet Plehanov fordított; az előszó a „Narodnaja Volja" február 5-i számában jelenik meg.

január 25 Engels Bernsteinnek írt levelében hangsúlyozza az opportunizmus elleni harc szükségességét.

kb. február 5 Th. F. Cuno az Egyesült Államokból beszámol Engelsnek arról, hogy „A munka lovagjai" elnevezésű proletár tömegszervezetben sikerrel propagálják Marx és Engels eszméit.

február 9–16 Marx orvosi tanácsra Algírba indul gyógyüdülésre; útközben Argenteuilben meglátogatja legidősebb leányát, Jennyt.

február 10 Engels levélben kifejti J. Ph. Beckernek, hogy – noha a Nemzetközi Munkásszövetség tevékenysége megszűnt – a munkáspártok nemzetközi együttműködése fennáll; az Internacionálé újjászületésének ideje még nem érkezett el.

február közepe Marx találkozik Párizsban Guesde-del, Deville-lel és Mesával és megvitatja velük a francia munkáspárt helyzetét.

február 20–május 2 Marx Algírban tartózkodik, ahová mellhártyagyulladással érkezett meg; egészségi állapota rosszabbodik: étvágytalanságban, álmatlanságban szenved. – Gyakran találkozik Fermés bíróval, Longuet barátjával, akit III. Napóleon idejében száműztek; számos adatot kap tőle az arabok földbirtokviszonyairól, a bennszülöttek elnyomásáról stb.

április második fele Engels megírja „Bruno Bauer és az őskereszténység" c. tanulmányát, amely a „Sozialdemokrat" május 4-i és 11-i számaiban jelenik meg.

május 2 Marx az orvos tanácsára Algírból Marseille-en és Nizzán át Monte Carlóba utazik, ahol egy hónapig tartózkodik.

május 3 Engels megírja „A tőke koncentrációja az Egyesült Államokban" c. cikkét, amely május 18-án jelenik meg a „Sozialdemokrat"-ban.

május 14 Engels találkozik a Németországból érkezett P. Singerrel; kifejti neki a saját és Marx álláspontját a védővámokról, a vasutak államosításáról és Bismarck hasonló intézkedéseiről.

1882 június–1883 január Marx szerves és szervetlen kémiával foglalkozik.

kb. június 3 Engels megkapja Lavrovtól a „Kommunista Kiáltvány" új orosz kiadását.

június 3–5 Marx Monte Carlóból Argenteuilbe utaztában három napig Cannes-ban időzik.

június 6–augusztus 22 Marx Jenny Longuet-nél tartózkodik Argenteuilben; ott van Helene Demuth és július végétől Eleanor is; Marx az enghieni kénes fürdőket használja. Gyakran találkozik Lafargue-gal.

június 20 Engels tájékoztatja Sorgét a német szociáldemokrata párt helyzetéről és jellemzi a párton belüli opportunista irányzatot.

június 21 Engels Bebelnek írt levelében közli, hogy ő és Marx támogatják a német szociáldemokrácia jobboldali elemei elleni harcot; tájékoztatja a francia munkáspártban végbement szakadásról.

július 25 Engels a maga és Marx nevében felhatalmazza A. Hepnert (New York), hogy műveikből utánnyomást készíttessen.

augusztus 2 Marx Párizsban Mesánál találkozik Deville-lel, Guesde-del és Lafargue-gal; többek között megbeszéli Deville-lel a „Tőke" első kötetéből készülő kivonatot, amelyen Deville dolgozik.

augusztus 11–szeptember 8 Engels Great Yarmouthban pihen.

augusztus 21 Marxot meglátogatja S. Roy, a „Tőke" francia fordítója.

augusztus 23–27 Marx leányával, Laura Lafargue-gal Lausanne-ban időzik.

augusztus 27 - szeptember 25 Marx Veveyben tartózkodik, ahol egészségi állapota jelentősen javul.

szeptember eleje Engels németre fordítja „A brayi vikárius" c. angol verset; a fordítás Engels kommentárjával együtt a „Sozialdemokrat" szeptember 7-i számában jelenik meg.

szeptember 14–21 Engels elkezdi a „Szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" első német kiadásának előkészítését; elhatározza, hogy külön függeléket („A Mark") csatol a műhöz, hogy a szociáldemokrácia megismerje a földtulajdon keletkezésének és fejlődésének történetét Németországban. Megírja a mű előszavát is, de ez csak 1883 elején jelenik meg.

szeptember második fele–december első fele Engels a „Mark"-hoz újraolvassa Maurer munkáit és ezeket összeveti más forrásmunkákkal.

szeptember 26 Marx Svájcból való elutazása előtt egy napot tölt Genfben, J. Ph. Beckernél.

szeptember 28–október eleje Marx Londonba való visszautaztában néhány napig Argenteuilben tartózkodik.

október–november Marx az ősközösség történetével foglalkozik; olvassa és kivonatolja J. Lubbock „The origin of civilisation etc." (A civilizáció eredete stb.) c. művét.

Ezenkívul M. G. Mulhall konyve alapján Anglia egyiptomi pénzpolitikáját tanulmányozza.

október második fele — Marx Engels útján kéri Bernsteint, hogy küldjön neki levonatot a svájci gyári törvényről, amelyre a „Tőke" első kötetének harmadik német kiadásához van szuksége. – Engels a „Sozialdemokrat" szerkesztőjének írt levélben a francia munkáspártban bekovetkezett szakadás példáján elemzi a forradalmi és az opportunista irányzatok kozotti harc kérdését. Bebelnek írt levelében jellemzi a német szociáldemokrata párt jobbszárnyát és kifejti nézetét a proletárforradalom lehetséges lefolyásáról.

1882 október 30–1883 január 12 — Marx Ventnorban tartózkodik, ahol a „Tőke" első kötetének harmadik kiadásán dolgozik. Újra megbetegszik. Eleanor és Jean Longuet (Jenny Longuet fia) meglátogatják.

október 30–november 3 — Engels rendszeres újságcserét szervez meg a német szociáldemokrata párt és a francia munkáspárt kozponti lapjai kozott, hogy megkonnyítse a kolcsonös tájékoztatást.

november — Marx nagy érdeklódéssel koveti M. Deprez elektromossági kísérleteit és felhívja ezekre Engels figyelmét. Olvassa a tobbi kozott L. Hospitalier „Les principales applications de l'électricité" (Az elektromosság fő alkalmazásai) c. konyvét.

november 4 — Engels a „Sozialdemokrat" szerkesztőjének írt levelében kijelenti, hogy a német szociáldemokrata párt programjának megváltoztatása érdekében tervezett kampányt a szocialista-torvény megszüntetése előtt nem tartja időszerűnek.

november 11–23 — Marx és Engels levélben megtárgyalják a francia munkáspárt helyzetét; megbírálják Guesde és Lafargue a posszibilisták elleni harcban elkovetett taktikai hibáit.

november 23 — Engels megírja Marxnak, hogy hamarosan befejezi a „Természet dialektikája"-t, amelyen megszakításokkal kb. 10 évig dolgozott.

december első fele — Engels befejezi a „Mark"-ot és elkuldi átnézésre Marxnak.

december 17 — Marx elolvassa a „Mark" kéziratát, amelyet válaszlevelében nagyra értékel.

1883

január 12 — Marx, értesulvén arról, hogy leánya, Jenny Longuet január 11-én elhunyt, visszatér Londonba; egészségi állapota erősen megrendul.

január 13 — Engels megírja „Jenny Longuet, szul. Marx" címmel nekrológját, amely január 18-án jelenik meg a „Sozialdemokrat"-ban.

február 8 és 10 — Engels Bernsteinnek írt leveleiben megvilágítja a tőzsde szerepét a tőke centralizációjában és koncentrációjában.

január közepe – február — Marx súlyos beteg.

február–március eleje — Marxnál tüdődaganat fejlődik ki.

március 14 (14 óra 45 perc) Karl Marx meghal.

március 14–15 Engels a nemzetközi munkásmozgalom vezetőivel: Liebknechttel, Beckerrel, Sorgéval stb. közli a nagy veszteséget.

március 17 Marxot eltemetik a londoni highgate-i temetőben. A sírbeszédet Engels mondja.

kb. március 18 Engels megírja a „Karl Marx temetése" c. cikket, amely március 22-én jelenik meg a „Sozialdemokrat"-ban.

április–május Engels félbeszakítja tudományos munkásságát és elkezdi Marx irodalmi és kézirati hagyatékának feldolgozását; átnézi a „Tőke" második és harmadik kötetének kéziratát és folytatja Marx munkáját az első kötet harmadik kiadásának előkészítésén.

április 28 és május 12 Engels megírja „Karl Marx halálára" c. cikkét, amelyben beszámol Marx életének utolsó szakaszáról és arról a nagy részvétről, amelyet halála az egész világon keltett. Cikkét május 3-án és 17-én közli a „Sozialdemokrat".

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

Address and provisional rules of the Working Men's International Association *lásd* Marx

AGRIPPA, Marcus Vipsanius (i. e. kb. 63–12) – római hadvezér és államférfi, 21-től Augustus uralkodótársa. – *361 362 363*

ALBERT (1828–1902) – szász trónörökös, 1873-tól szász király. – *91*

Allgemeine Statuten und Verwaltungs-Verordnungen der Internationalen Arbeiterassoziation *lásd* Marx és Engels.

AMMIANUS MARCELLINUS (kb. 332–kb. 400) – római történetíró. – *395*
– *Res gestae* (Történelemkönyv). – *395*

ANASZTASZIOSZ I. Dikorosz (kb. 430–518) – bizánci császár 491–518. – *379*

ANAXAGORASZ, klazomenai-i (i. e. kb. 500–428) – görög materialista filozófus. – *184 482*

ANNA, Stuart (1665–1714) – angol királynő 1702–1714. – *452*

Annales Bertiniani (Bertini annálészek), „Monumenta Germaniae historica" (Németország történelmi emlékei), G. H. Pertz kiadása, Hannover 1826. – *408 410–411* (333)

Archiv für die Geschichte des Niederrheins (Alsó-rajnai történeti levéltár), I. köt., Düsseldorf 1831. – *427*

Archiv für Geschichte und Altertumskunde Westphalens (Vesztfáliai történeti és régészet. levéltár), V. köt., Lemgo 1831. – *417*

ARIOVISTUS (i. e. I. évszázad) – a szévek germán törzsének vezére; Caesar ellen harcolti – *354 355*

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384–322) – görög filozófus. – *195 233*

ARKWRIGHT, Sir Richard (1732–1792) – angol vállalkozó; az ipari forradalom időszakában megkaparintott különféle szabadalmakat s emiatt a fonógép feltalálójának tartották. – *491*

ARNOLD, Wilhelm (1826–1883) – történész, jogtudománnyal, közgazdaságtannal és kultúrtörténettel foglalkozott. – *414 422 427 428 432–434*
– *Deutsche Urzeit* (Német őskor), Gotha 1879. – *414 422 427 428 432–434* (344)

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

ASPRENAS, Lucius Nonius (i. e. kb. 28–i. sz. 30) – római államférfi és hadvezér, részt vett a germánok elleni háborúkban. – *366 368*

ASTOR, William (1829–1892) – amerikai milliomos, vasúti vállalkozó. – *449*

»*L'Atelier, organe spécial de la classe laborieuse etc.*« (A Műhely, a dolgozó osztály külön lapja stb.), Párizs. – *25* ([29])

AUER, Ignaz (1846–1907) – német munkás, a szociáldemokrata párt egyik vezetője, reformista; hosszú ideig a Reichstag tagja. – *11 477*

AUGUSTUS, Cajus Julius Caesar Octavianus (i. e. 63–i. sz. 14) – római császár i. e. 27–i. sz. 14) – *354 355 360 361 363 369–371 375 376 378 442*

AURELLE DE PALADINES, Louis-Jean-Baptiste d' (1804–1877) – francia tábornok, klerikális monarchista; a versailles-i nemzetgyűlés tagja, 1871 márc. a párizsi nemzeti gárda parancsnoka. – *88–90*

B

BABEUF, François-Noël (Gracchus) (1760–1797) - francia forradalmár, utópikus kommunista, az „Egyenlők" összeesküvésének megszervezője. – *185*

BACON, Francis, Viscount St. Albans and Baron Verulam (1561–1626) – angol materialista filozófus, természetkutató és történész; egy időben lordkancellár. – *196 482–484*

BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (1814–1876) - orosz forradalmár, az 1848-as német forradalom résztvevője; később anarchista, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1872-ben kizárták az I. Internacionáléból. – *5 11 93–95 115 121 123 141 439 470–471 477*

– (Névtelenül): *Государственность и анархия* (Államiság és anarchia), 1873. – *5 11*

BALFOUR, J. A. – 1881 az angol parlament tagja. – *297*

BATBIE, Anselme-Polycarpe (1828–1887) – francia reakciós politikus, 1871-től nemzetgyűlési képviselő, orléanista, 1873 művelődésügyi miniszter, 1876-tól szenátor. – *115*

BAUER, Bruno (1809–1882) – német ifjúhegeliánus filozófus, bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. – *441 442 443–444*

– *Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes* (János evangéliumi történelmének kritikája), Bréma 1840. – *441 442 443–444* ([351])

– *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker* (A szinoptikusok evangéliumi történelmének kritikája), I–II. köt., Lipcse 1841. – *441 442 443–444* ([351])

– *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes* (A szinoptikusok és János evangéliumi történelmének kritikája), ut. (III.) köt., Braunschweig 1842. – *441 442 443–444* ([351])

BEACONSFIELD, Earl of, *lásd* Disraeli

BEBEL, August (1840–1913) – német esztergályos, a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezetője; 1867-től Reichstag-képviselő. – *1 5 6 11 147 317 477*

BECKER, Bernhard (1826–1882) – német publicista; 1864–65 az Általános Német Munkásegylet elnöke; 1872-ben küldött az Internacionálé hágai kongresszusán. – *12*

BECKER, Hermann Heinrich (1820–1885) – német jogász és publicista; 1848-ban a kölni Demokrata Társaság tagja, 1850-től a Kommunisták Szövetségének tagja, 1852-ben a kölni kommunista-per egyik vádlottja; később nemzeti liberális, Dortmund és Köln főpolgármestere. – *57*

BECKER, Johann Philipp (1809–1886) – német kefekötő; az 1830–40-es németországi és svájci demokratikus mozgalmak és az 1848–49-es német forradalom aktív résztvevője; a hatvanas években az I. Internacionálé egyik vezetője Svájcban, a „Vorbote" szerkesztője; az 1865-ös londoni konferencia és az Internacionálé valamennyi kongresszusának küldötte; Marx és Engels híve. – *135*

Bericht des Generalrats . . . *lásd* Marx

BERNSTEIN, Eduard (1850–1932) – német szociáldemokrata; a „Sozialdemokrat", majd a „Neue Zeit" szerkesztője; Engels halála után nyíltan revizionista, a szociáldemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője. – *147 148 152 153 154 155*

BEUST, Friedrich von (1817–1899) – volt porosz tiszt; 1848-ban a kölni Munkásegylet bizottsági tagja, 1848 szept.–1849 febr. a „Neue Kölnische Zeitung" szerkesztője; a második berlini demokrata kongresszuson a szociális kérdésekkel foglalkozó bizottság referense; 1849-ben a badeni-pfalzi felkelés katonai bizottságának tagja; utána Svájcba emigrált. – *430*

– *Kleiner historischer Atlas des Kantons Zürich* (Zürich kanton kis történeti atlasza), Zürich 1873. – *430*

Biblia. – *141 443–444 447* (57 136 204 208)

BIGNAMI, Enrico (1846–1921) – olasz újságíró; részt vett Garibaldi hadjárataiban, majd a demokratikus és munkásmozgalomban; az I. Internacionalé lodi szekciójának alapítója, 1868–82 a „Plebe" szerkesztője; független olasz munkáspárt megteremtéséért harcolt; szemben állt az anarchistákkal. – *91*

BINZ, Karl (1832–1913) – orvos és farmakológus, 1869-ben megalapította a bonni farmakológiai intézetet. – *38*

BISMARCK, Otto Fürst von (1815–1898) – porosz politikus; 1851–59 porosz meghatalmazott a szövetségi gyűlésben; 1862–72 miniszterelnök, 1871–90 birodalmi kancellár. – *6 21 22 47 114 120 121 135–136 137 143 145 146 154 156 159 164 166 167 168 169 171 211 299 312 315–317 453 454–456* (24 111 358)

BLANQUI, Jérôme-Adolphe (1798–1854) – francia közgazdász. Say követője (a forradalmár Auguste Blanqui testvére). – *219*

BLANQUI, Louis-Auguste (1805–1881) – francia forradalmár, titkos társaságok alapítója, 1848-ban a francia proletariátus egyik vezére; utópikus kommunista, életéből 36 évet börtönben töltött. – *178*

BLEICHRÖDER, Gerson von (1822–1893) – berlini német bankvezér; Bismarck magánbankárja és nem-hivatalos tanácsadója különböző pénzügyi műveletekben. – *165 168 169*

BLUME, Wilhelm Hermann von (1835–1919) – porosz tábornok és katonai író; részt vett az 1870–71-es német–francia háborúban. – *89*

– *Die Operationen der deutschen Heere von der Schlacht bei Sedan bis zum Ende des Krieges* (A német hadseregek hadműveletei a sedani ütközettől a háború befejezéséig), II. kiad. Berlin 1872. – *89*

BOLINGBROKE, Henry Saint-John, Viscount (1678–1751) – angol deista és szkeptikus filozófus; a tory párt egyik vezetője. – *490*

BONAPARTE, Jérôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul (Plon-Plon) (1822–1891) – Jérôme Bonaparte fia, III. Napóleon unokafivére; a második köztársaság idején képviselő az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlésben; 1854-ben a krími háborúban hadosztályparancsnok; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok. – *101*

BORNSTEDT, Adalbert von (1808–1851) – német publicista, kispolgári demokrata; kezdetben porosz katonatiszt, majd kivándorlása után (1830) a porosz kormány titkos ügynöke, kalandor; 1847–48 a „Deutsche Brüsseler Zeitung" kiadója és szerkesztője, tagja a Kommunisták Szövetségének, a párizsi Német Demokrata Társaság egyik vezetője; 1848 márciusában kizárták a Szövetségből szabadcsapatok szervezése miatt, a szabadcsapatok Németországba való betörésekor a porosz csapatok elfogták, a börtönben megőrült. – *177*

BÖCKH, August (1785–1867) – német klasszikus filológus. – *253*
– *Die Staatshaushaltung der Athener* (Az athéniak államháztartása), Berlin 1851. – *253*

BÖHME, Jakob (1575–1624) – német cipész, misztikus filozófus, felvetette a világ dialektikus fejlődésének gondolatát. – *483*

BÖRNE, Karl Ludwig (Baruch Löb) (1786–1837) – német publicista és kritikus, a kispolgári radikalizmus képviselője, az Ifjú Németország ideológusa; élete végén a keresztény-szocializmus híve. – *437*
– *Briefe aus Paris* (Párizsi levelek) I–II. rész, Hamburg 1832. – *437*

BRACKE, Wilhelm (1842–1880) – német szociáldemokrata, az eisenachiak egyik vezetője; 1877–79 Reichstag-képviselő. – *3 6 11 93 147 163 477*
– *Der Lassalle'sche Vorschlag. Ein Wort an den 4. Kongress der sozialdemokratischen Arbeiterpartei* (A Lassalle-féle javaslat. Felszólalás a szociáldemokrata munkáspárt kongresszusán), Braunschweig 1873. – *3* (9)

BRANDENBURG, Friedrich Wilhelm, Graf von (1792–1850) – porosz tábornok, 1848 nov.–1850 nov. az ellenforradalmi kormány elnöke. – *79*

BRAUNE, Wilhelm (1850–1926) – germanista, német nyelvtörténeti tanulmányokat írt. – *414 416 426*
– *Zur Kenntnis des Fränkischen und zur hochdeutschen Lautverschiebung* (Adalékok a frank dialektus ismeretéhez és a felnémet hangeltolódáshoz), Halle 1874. – *414 416 426*

BRENTANO, Lujo (Ludwig Joseph) (1844–1931) – német közgazdász, katedraszocialista, polgári reformista; 1872-ben részt vett a szociálpolitikai egyesület alapításában. – *496*

BRÉQUIGNY, Louis-Georges Oudard Feudrix de (1714–1794) – francia történész. – *399*

BRIGHT, John (1811–1889) – angol gyáros és politikus, szabadkereskedő; a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője, több ízben miniszter; a hatvanas évektől a liberális párt baloldalának vezetője. – *310 319 494*

BUCHER, Lothar (1817–1892) – porosz igazságügyi tisztviselő, publicista; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (balközép); a forradalom leverése után Londonba emigrál; később nemzeti liberális, Bismarck munkatársa a külügyminisztériumban; Lassalle barátja. – *135–138*

BUCHEZ, Philippe-Joseph-Benjamin (1796–1865) – francia politikus és történész; polgári republikánus, Saint-Simon tanítványa, az újkatolikus szocializmus hirdetője; 1848-ban az ideiglenes kormány elnöke. – *3 25*

BUCKLAND, William (1784–1856) – angol geológus. – *484*

»*Bulletin de la Fédération Jurassienne de l'Association internationale des travailleurs*« (A Nemzetközi Munkásszövetség jurai föderációjának közlönye), Sonvillier. – *95* (85)

BÜLOW-CUMMEROW, Ernst Gottfried Georg von (1775–1851) – porosz konzervatív publicista és politikus. – *61*

C

CAESAR, Gajus Julius (i. e. kb. 100–44) – római hadvezér és államférfi. – *264 276 349 352 354–359 360 361 369 370 375 383 389–391 442* (247)
– *Commentarii de bello Gallico* (Feljegyzések a galliai háborúról). – *354–357 390* (299)

CALVIN, Jean (1509–1564) – svájci vallásreformátor. – *488*

CAMPHAUSEN, Ludolf (1803–1890) – kölni bankár, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1847-ben az Egyesült Landtag tagja; 1848 márc.–jún. porosz miniszterelnök; az ellenforradalmi erőkkel való kiegyezés politikáját követte. – *33 98*

Capitularia regum Francorum (A frankok királyainak capitularéi). – *399 401 407–408 411–414* (330 334)

CARLYLE, Thomas (1795–1881) – angol publicista, történész, idealista filozófus, tory; hőskultuszt propagált; romantikus álláspontról bírálta a burzsoáziát; 1848 után a munkásmozgalom nyílt ellensége; a német irodalom angol fordítója. – *187 319*
– *Past and Present* (Múlt és jelen), London 1843. – *319*
– *Latter-Day Pamphlets* (Mai röpiratok), London 1850. – *187 319*

CARTWRIGHT, Edmund (1743–1823) – angol pap, a mechanikai szövőszék feltalálója. – *491*

CHILPERICH, I. (meghalt 584-ben) – 561–584 Neusztria (a Frank Birodalom nyugati része) királya (a Meroving dinasztiából). – *398*

CHLODWIG, I. (465–511) – a Meroving uralkodóház megalapítója, frank király 481–511. – *427*

CLAUDIUS, Tiberius Drusus, Nero Germanicus (i. e. 10–i. sz. 54) –római császár 41–54. – *371*

CLUSERET, Gustave-Paul (1823–1900) – francia politikus, az Internacionálé tagja, 1870 végén részt vett a lyoni és marseille-i forradalmi megmozdulásokban, a Párizsi Kommün tagja, 1871 áprilisában hadügyi megbízott; a Kommün leverése után Belgiumba emigrált. – *141*

COBDEN, Richard (1804–1865) – manchesteri gyáros, liberális párti politikus, a szabadkereskedelem híve, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik megalapítója, a parlament tagja. – *308–310 319 494*

Code Napoléon (*Code civil*). – *490* (390)

COLLINS, John Anthony (1676–1729) – angol deista filozófus. – *483*

»*The Commonwealth*« (A Köztársaság), London. – *141* (139)

CONSTANTINUS, I. (Nagy), Flavius Valerius (kb. 274–337) – római császár 306–337. – *379 442*

CORREGGIO (Antonio Allegri) (kb. 1489 vagy 1494–1534) – olasz festő. – *42*

COSIJN, Pieter Jakob (1840–1899) – holland filológus, germán nyelvekkel foglalkozott. – *417*
– *Altwestsächsis he Grammatik* (Ónyugatiszász nyelvtan), Hága 1883. – *417*

COURNOT, Antoine-Augustin (1801–1877) – francia polgári vulgáris közgazdász, a politikai gazdaságtanban a szubjektív irányzat egyik előfutára. – *256*
– *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses* (Vizsgálódás a gazdagság elméletének matematikai alapelveiről), Párizs 1838. – *256*

COWARD, William (kb. 1656–1725) – angol orvos és materialista filozófus. – *483*

CRASSUS, Marcus Licinius (i. e. kb. 115–53) – római politikus és hadvezér; i. e. 71-ben elfojtotta a Spartacus-féle felkelést. – *354 357*

CROCKER, Charles (1822–1888) – amerikai vasúti vállalkozó. – *449*

CROMWELL, Oliver (1599–1658) – angol államférfi; az angol polgári forradalom vezetője; Anglia, Skócia és Írország lordprotektora (államfője) 1653–1658. – *488*

CSERNISEVSZKIJ, Nyikolaj Gavrilovics (1828–1889) – orosz forradalmi demokrata, író és kritikus; az orosz szociáldemokrácia egyik legjelentősebb előfutára. – *108*

D

DAHLMANN, Friedrich Christoph (1785–1860) – német történész, egyetemi tanár, liberális politikus; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép). – *388*

– *Geschichte von Dänemark* (Dánia története), Hamburg 1840. – *388*

»*The Daily News*« (Napi Hírek), London. – *135 137 138 142 284 315 466*

DANTE ALIGHIERI (1265–1321) – olasz költő. – *98*

– *La Divina Commedia* (Az Isteni Színjáték). – *98*

DANYIELSON, Nyikolaj Francevics (álnév: Nyikolaj–on) (1844–1918) – orosz író és közgazdász; a narodnyikok egyik ideológusa a nyolcvanas-kilencvenes években; több évig levelezett Marxszal és Engelsszel, oroszra fordította a „Tőke" I., II. és III. kötetét. – *345 348*

DARWIN, Charles Robert (1809–1882) – angol természetkutató. – *183 197 207 459 461 481*

– *The Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (A fajták eredete természetes kiválogatódás révén, vagy az előnyben levő fajok megőrződése az életért folyó küzdelemben), London 1859. – *197 459 461 481*

D'AURELLE DE PALADINES *lásd* AURELLE

DAWKINS, Sir William Boyd (1837–1929) – angol geológus, antropológus, paleontológus és archeológus; tanulmányokat írt Európa őslakosságáról. – *349 373*

– *Early man in Britain and his place in the tertiary period* (Az ősember Britanniában és helye a harmadkorban), London 1880. – *349 373*

DELBRÜCK, Martin Friedrich Rudolf von (1817–1903) – államférfi, szabadkereskedő, 1876-ig Bismarck közeli munkatársa; később fellépett Bismarck védővámpolitikája ellen. – *44 46*

»*Demokratisches Wochenblatt*« (Demokratikus Hetilap), Lipcse. – *5* (13)

DÉMOKRITOSZ, abdérai (i. e. kb. 460–370) – görög materialista filozófus. – *482*

DÉMOSZTHENÉSZ (i. e. 384–322) – görög politikus, szónok; a makedón uralom ellenzője, az athéni demokrácia híve. – *246*

DEMUTH, Helene (1823–1890) – a Marx-család házvezetőnője és hűséges barátja. – *468*

DEPREZ, Marcel (1843–1918) – francia mérnök és fizikus; elektrotechnikai kísérleteiről nevezetes. – *462*

DESCARTES, René (1596–1650) – francia filozófus, matematikus és természetkutató. – *195*

»*Deutsch-Französische Jahrbücher*« (Német–Francia Évkönyvek), Párizs. – *99 177*

»*Deutsche Brüsseler Zeitung*« (Brüsszeli Német Újság). – *55 99 177 462*

DIDEROT, Denis (1713–1784) – a francia felvilágosodás legkiemelkedőbb filozófusa, az enciklopedisták vezetője, harcos materialista és ateista. – *195*
– *Le neveu de Rameau* (Rameau unokaöccse). – *195* (202)

DILKE, Sir Charles Wentworth (1843–1911) – angol politikus és író, a liberális párt radikális szárnyának egyik vezetője; 1880–82 külügyminiszter-helyettes. – *297*

DILLON, John (1851–1927) – ír politikus, az ír nemzeti Land League egyik vezetője; 1880 az angol parlament tagja; több ízben letartóztatták. – *316*

DILLON, Sidney (1812–1892) – amerikai vasúti vállalkozó és pénzember. – *449*

DIO(N), Cassius (Cassius Dio) Coccejanus (kb. 155–kb. 235) – római történetíró és államférfi. – *354 362–365 367 369 386*
– *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* (Római történelem). – *354 361 362–365 367 369 386* (304 305 307 309 312)

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin (1876-tól Earl of Beaconsfield) (1804–1881) – angol politikus és író, tory; a negyvenes években az „Ifjú Anglia" csoport tagja; később a toryk egyik vezetője; 1852, 1858–59, 1866–68 pénzügyminiszter, 1868, 1874–80 miniszterelnök. – *295 494*

DODWELL, Henry, Jun. (megh. 1784) – angol deista filozófus. – *483*

DOLLESCHALL, Laurenz (szül. 1790) – 1819–47 rendőrtisztviselő Kölnben; a „Rheinische Zeitung" cenzora. – *98*

DOMITIANUS, Titus Flavius (51–96) – római császár 81–96. – *372*

DOMITIUS, Lucius Ahenorbarbus (meghalt 25-ben) – római államférfi és katona; az első évszázadban több hadjáratot vezetett Germániában. – *354 363 364*

DOWS, David (1814–1890) – amerikai pénzember. – *449*

DRUSUS, Nero Claudius (i. e. kb. 38–9) – római hadvezér, i. e. 12–9-ben hadjáratokat vezetett a germánok ellen. – *361–364 371*

DUCROT, Auguste-Alexandre (1817–1882) – francia tábornok; 1872–78-ban részt vett köztársaság-ellenes monarchista összeesküvésekben.– *115*

DUNCKER, Franz Gustav (1822–1888) – német könyvkiadó, a haladópárt tagja; 1868-ban Max Hirschsel megalapították a reformista Hirsch–Duncker-féle szakegyleteket, amelyek 1933-ig álltak fenn. – *101*

DUNOYER, Barthélemy-Charles-Pierre-Joseph (1786–1862) – francia vulgáris közgazdász és polgári politikus. – *219*

DUNS SCOTUS, Johannes (kb. 1265–1308) – angol ferencrendi skolasztikus; a nominalizmus képviselője. – *482*

DÜHRING, Eugen Karl (1833–1921) – német eklektikus filozófus, vulgáris közgazdász. – *42 181 480*
– *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus* (A nemzetgazdaságtan és a szocializmus kritikai története) (1871), II. kiad., Berlin 1875. – *181 480*
– *Kursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung* (A filozófia mint szigorúan tudományos világszemlélet és életalakítás tanfolyama), Lipcse 1875. – *181 480*
– *Kursus der National- und Sozialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik* (A nemzet- és társadalomgazdaságtan tanfolyama, belefoglalólag a pénzügyi politika fő pontjait) (1873), II. kiad., Lipcse 1876. – *42 181 480*

E

EGINHARDUS (Einhard(us)) (kb. 770–840) – frank történetíró, Nagy Károly krónikása. – *397*

– *Vita Caroli Magni* (Nagy Károly élete); „Monumenta Germaniae historica" (Németország történelmi emlékei), G. H. Pertz kiadása, Hannover 1845. – *397* ([328])

EICHHORN, Johann Albrecht Friedrich (1779–1856) – porosz politikus, szélső reakciós; 1840–48 közoktatásügyi miniszter, nevéhez fűződik a porosz állam fellépése a hegeli filozófia ellen. – *68*

Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres etc. (Enciklopédia, vagy a tudományok, művészetek és mesterségek okszerű szótára, közzéteszi egy irodalmárokból alakult társaság stb.), új kiad., I–XXVIII. köt., Genf 1777–1778. – *490*

ENGEL, Ernst (1821–1896) – statisztikus, 1860–82-ben a berlini királyi porosz statisztikai hivatal igazgatója. – *319*

– *Das Zeitalter des Dampfs in technisch-statistischer Beleuchtung* (A gőz korszaka műszaki-statisztikai megvilágításban), II. kiad., Berlin 1881. – *319*

ENGELHARDT, Helvig Conrad Christian (1825–1881) – dán archeológus, a flensburgi északi régészeti múzeum igazgatója. – *380*

– *Denmark in the early iron age* (Dánia a korai vaskorban), London 1866. – *380*

ENGELS, Friedrich (1820–1895) – *5–6 11 33 51 86 91 99 177 178 180 181–183 219 260 327 440 451 458 461 463 465 466 469 470 472 473 477*

– *Umrisse zu einer Kritik der Nationaloekonomie* (A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata); „Deutsch-Französische Jahrbücher", Párizs 1844. – *177*

– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England etc.* (A munkásosztály helyzete Angliában stb.), Lipcse 1845. – *177 208*

– *Der deutsche Bauernkrieg* (A német parasztháború); „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", Hamburg 1850 máj.–okt.; különkiad. (II. kiad.), Lipcse 1870; különkiad. (III. kiad.), uo. 1875. – *178* ([175])

– *Zur Wohnungsfrage* (A lakáskérdéshez); „Volksstaat", 1872 jún. 26.–1873 febr. 22.; különkiad., Lipcse 1872 [1873]. – *181*

– *Die Bakunisten an der Arbeit* (A bakunyinisták munkában); „Volksstaat", 1873 okt. 31.–nov. 5.; különkiad. [Lipcse é. n.] – *181*

– *Flüchtlingsliteratur* (Menekült-irodalom) [= Soziales aus Russland]; „Volksstaat", 1875 ápr. 16–21. – *181*

– *Soziales aus Russland* (Az oroszországi társadalmi viszonyokról), Lipcse 1875. – *181*

– *Preussischer Schnaps im Deutschen Reichstag* (Porosz pálinka a német Reichstagban); „Volksstaat", 1876 febr. 25.–márc. 1.; különkiad. [Lipcse] 1876. – *181*

– *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Philosophie. Herrn Eugen Dührings Umwälzung der politischen Ökonomie. Herrn Eugen Dührings Umwälzung des Sozialismus* (Eugen Dühring úr filozófia-forradalmasítása. Eugen Dühring úr politikai gazdaságtan-forradalmasítása. Eugen Dühring úr szocializmus-forradalmasítása); „Vorwärts", 1877 jan. 3.–1878 júl. 7. – *480*

– *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása), Lipcse 1878; II. kiad., Zürich 1886; III. kiad., Stuttgart 1894. – *177 181 182 481*

– *Socialisme utopique et socialisme scientifique* (Utópikus szocializmus és tudományos szocializmus), ford. P. Lafargue; „La Revue socialiste", 1880; különkiad. Párizs 1880. – *182 481*

– *Socyjalizm utopijny a naukowy* (Utópikus és tudományos szocializmus), Genf 1882. – *182 481*

– *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig), Hottingen-Zürich 1882 [1883]; II–III. kiad., uo. 1883; IV. kiad., Berlin 1891. – *479 481*
– *Il socialismo utopico e il socialismo scientifico* (Az utópikus szocializmus és a tudományos szocializmus), ford. P. Martignetti, Benevento 1883. – *479 481*
– *Развитие научного социализма* (A tudományos szocializmus fejlődése), Genf 1884. – *479 481*
– *Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig); „Socialistisk Bibliotek", I. köt., Koppenhága 1885. – *479 481*
– *Socialismo utópico y socialismo científico* (Utópikus szocializmus és tudományos szocializmus), Madrid 1886. – *479 481*
– *De Ontwikkeling van het Socialisme van Utopie tot Wetenschap* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig), Gravenhage 1886. – *479 481*
– *Socialism utopic şi socialism ştiinţific* (Utópikus szocializmus és tudományos szocializmus), Bukarest 1891. – *481*
– *Socialism Utopian and Scientific* (Utópikus és tudományos szocializmus), ford. E. Aveling, a szerző bevezetésével, London 1892. – *480 481*
– *lásd még* Marx

EPIKUROSZ (i. e. kb. 341–270) – görög materialista filozófus, ateista. – *447*

ERLACH, Franz von (1819–1889) – svájci katonai író; az 1871–72. évi német–francia háborúban megfigyelő a német főhadiszálláson. – *88*
– *Aus dem französisch-deutschen Kriege 1870–1871 etc.* (Az 1870–1871-es francia–német háborúból), Lipcse és Bern 1874. – *88*

EWALD, Georg Heinrich August (1803–1875) – orientalista, bibliakutató és -kritikus. – *443*
– *Geschichte des Volkes Israel bis Christus* (Izrael népének története Krisztusig), II. kiad., IV. köt., Göttinga 1852. – *443*

EYNERN, Ernst von (1838–1906) – német politikus és kereskedő. 1879-től porosz képviselő, a szociáldemokrácia elkeseredett ellensége. – *183*

F

FAIR, James Graham (1831–1894) – amerikai tőkés, republikánus párti politikus. – *449*

FALLMERAYER, Jakob Philipp (1790–1861) – német orientalista. – *445*
– *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters* (Morea-félsziget középkori története), I. rész, Stuttgart és Tübingen 1830. – *445*

FAVRE, Jules-Gabriel-Claude (1809–1880) – francia ügyvéd és politikus, az ötvenes évek végétől a burzsoá republikánus ellenzék egyik vezetője, 1858-ban Orsini ügyvédje, 1870–71 a nemzeti védelem kormányának külügyminisztere, részt vett a Párizsi Kommün leverésében. – *87 142*

FERENC JÓZSEF, I. (1830–1916) – osztrák császár 1848–1916 és (1867-ig koronázatlanul) magyar király 1848–1849 és 1849–1916. – *143*

FICHTE, Johann Gottlieb (1762–1814) – német idealista filozófus, Hegel előfutára; 1811–12 a berlini egyetem rektora, a napóleoni megszállás idején előadásokat tartott a német nemzeti érdekek védelmében (4 beszéd a német nemzethez). – *183*

FIELD, Cyrus West (1819–1892) – amerikai milliomos, az Atlanti Távíró Társaság megalapítója. – *479*

FLOCON, Ferdinand (1800–1866) – francia kispolgári radikális politikus és publicista, a „Réforme" szerkesztője; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja. – *100*

FLORUS, Publius Annaeus (II. század) – római történetíró. – *362*

– *Epitome rerum Romanorum etc.* (A római történelem rövid összefoglalása stb.), Giessen 1732. – *362*

FLOURENS, Gustave (1838–1871) – francia természettudós és forradalmár, blanquista; az 1870 okt. 31-i és az 1871 jan. 22-i felkelés egyik vezetője, a Kommün tagja; 1871 ápr. 3-án a versailles-iak elfogták és megölték. – *458*

Formulae Turonenses vulgo Sirmondicae dictae (Tours-i formulák, közértelműleg Sirmond mondásai), „Monumenta Germaniae historica" (Németország történelmi emlékei); G. H. Pertz kiadása, Hannover 1882. – *407*

FORSTER, William Edward (1818–1886) – angol gyáros és politikus, liberális; a parlament tagja; 1880–82 az ír ügyek minisztere. – *315 317 493 494*

FOULD, Achille (1800–1867) – francia bankár és politikus, orléanista, majd bonapartista; 1848–49 az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja; 1849–52, 1852–60 a császári udvartartás minisztere, 1861–67 pénzügyminiszter. – *165*

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utópikus szocialista. – *183 186 187 190 191 207 210 479*

– *Théorie des quatre mouvements et des déstinés générales* (A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete) (1808); „Oeuvres complètes" (Összes művei), II. kiad. I. köt., Párizs 1841. – *190 191* ([19 194])

– *Théorie de l'unité universelle* (Az egyetemes egység elmélete) (1822); „Oeuvres complètes" (Összes művei), II–III. kiad. II–V. köt., Párizs 1841. – *190* ([192])

– *Le nouveau monde industriel et sociétaire etc.* (Az új ipari és társadalmas világ stb.) (1828); „Oeuvres complètes" (Összes művei), II. kiad. VI. köt., Párizs 1845. – *190 191 207 210* ([193 217])

FRANKEL Leó (1844–1896) – magyar ötvösműves; a Párizsi Kommün munkaügyi minisztere; 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, Marx irányvonalának követője; 1876-ban visszatért Budapestre, 1876–83 a Magyarországi Általános Munkáspárt egyik megszervezője és vezetője; 1883-ban elhagyta Magyarországot és részt vett a II. Internacionálé szervezésében és irányításában; 1889-ben Magyarországon részt vett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezésében. – *31*

»*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*« (Frankfurti Újság és Kereskedelmi Lap), Majna-Frankfurt. – *2* ([5])

»*Freiheit*« (Szabadság), London. – *152 284 471* ([150])

FRIBOURG, E. E. – francia vésnök, majd kereskedő; jobboldali proudhonista, az Internacionálé párizsi szekciójának egyik vezetője; küldött az Internacionálé 1865-ös londoni konferenciáján és az 1866-os genfi kongresszuson; 1871-ben az Internacionálé és a Párizsi Kommün ellen irányuló könyvet adott ki. – *140*

FRIGYES VILMOS, III. (1770–1840) – porosz király 1797–1840. – *98 212 258*

FRIGYES VILMOS, IV. (1795–1861) – porosz király 1840–1861. – *33*

FÜLÖP, II. (1527–1598) – spanyol király 1556–1598. – *370*

G

GAMBETTA, Léon (1838–1882) – francia politikus, mérsékelt republikánus; a nemzeti védelem kormányában belügyminiszter, a tours-i kormánydelegáció vezetője; 1881–82 miniszterelnök és külügyminiszter. – *88–90*

GARRETT, John Work (1820–1884) – amerikai vasúti vállalkozó, bankár. – *449*

GEIB, August (1842–1879) – hamburgi könyvkereskedő, szociáldemokrata; az Általános Német Munkásegylet tagja; részt vett az 1869-es eisenachi kongresszuson; a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója, 1872–78 a párt pénztárosa; 1874–76 a Reichstag tagja. – *11 477*

GERGELY, Tours-i (Gregor Turonensis, Georgius Florentius) (kb. 540–594) – Tours püspöke. – *398*

– *Historia Francorum* (A frankok története); „Monumenta Germaniae historica" (Németország történelmi emlékei), G. H. Pertz kiadása, Hannover 1885. – *398* (329)

GERMANICUS, Julius Caesar (i. e. 15–i. sz. 19) – római hadvezér, hadjáratokat vezetett a germánok ellen. – *357 368 371*

Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit (A német őskor történetírói), G. H. Pertz, J. Grimm és mások kiadása, Berlin 1849. – *354* (297)

GIFFEN, Sir Robert (1837–1910) – angol burzsoá kozgazdász és statisztikus, pénzügyi szakértő; a „Journal of the Statistical Society" kiadója, a kereskedelemugyi minisztérium statisztikai osztályának vezetője. – *216*

– *Recent Accumulations of Capital in the United Kingdom* (Legújabb tőkefelhalmozások az Egyesult Királyságban); „Journal of the Statistical Society", London 1878 márc. – *216* (220)

GLADSTONE, Robert (1811–1872) – W. E. Gladstone unokafivére, angol kereskedő, polgári filantróp. – *27*

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – angol politikus és író; tory, majd peelista, később a liberális párt vezetője; 1843–45 kereskedelemügyi, 1845–46 gyarmatügyi, 1852–55 és 1859–66 pénzugyminiszter; 1868–74, 1880–85, 1886, 1892–94 miniszterelnök. – *45 297 317 457*

GOEGG, Amand (1820–1897) – német újságíró, kispolgári demokrata; 1849-ben a badeni ideiglenes kormány tagja; az emigrációban a pacifista Béke- és Szabadságliga egyik vezetője; hazatérése után a hetvenes években szociáldemokrata. – *3*

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós. – *22*

– *Faust.* – *202 485* (207 385)

– *Das Göttliche* (Az isteni). – *22–23* (27)

GOLOVACSOV, Alekszej Adrianovics (1819–1903) – orosz liberális politikus és publicista, a parasztok felszabadítására alakult tveri kormánybizottság vezetője, az 1861 február 19-i jobbágyfelszabadítási rendelkezések tervezetének egyik kidolgozója. – *333 334 335*

– *Десять лет реформ* 1861–1871 (A reformok tíz éve 1861–1871), Szentpétervár 1872. – *333 334 335*

GOLTZ, Theodor, Freiherr von der (1836–1905) – német agrártudós. – *44*

– *„Die Lage der ländlichen Arbeiter im Deutschen Reich"* (A mezőgazdasági munkások helyzete a Német Birodalomban), Berlin 1875. – *44*

GOULD, Jay (1836–1892) – amerikai tőkés, vasúti nagyvállalkozó. – *449*

GREGORIUS (Gergely) – egyházi szent. – *399*

GRIMM, Jakob Ludwig Karl (1785–1863) – német nyelvész és kultúrtörténész; testvérével, Wilhelmmel (1786–1859) együtt a történeti-összehasonlító nyelvtudomány és a germán nyelvészet egyik megalkotója, német mesék kiadója; a berlini egyetem professzora, mérsékelt liberális. – *360 385–389 390 391 413 414 417 419 431*

– *Geschichte der deutschen Sprache* (A német nyelv története) (1848), II. kiad., Lipcse 1853. *360 385–389 390 413 414 417 419 431*

GUÉRARD, Benjamin-Edme-Charles (1797–1854) – francia polgári történész, tanulmányokat írt a középkori Franciaország történetéről. – *400 413*

– *Polyptique de l'abbé Irminon* (Irminon apát polyptichonja), I–II. köt., Párizs 1844. – *400 413* (331)

GUILLAUME, James (1844–1916) – svájci tanító, bakunyinista; az Internacionálé tagja, részt vett az 1866-os genfi, az 1867-es lausanne-i, az 1869-es bázeli és az 1872-es hágai kongresszuson; a Szocialista Demokrácia Egyesülésének egyik szervezője, a „Progrès", a „Solidarité" és a „Bulletin de la Fédération Jurassienne" szerkesztője; a hágai kongresszuson bomlasztó tevékenysége miatt kizárták az Internacionáléból; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *95*

GUIZOT, François-Pierre-Guillaume (1787–1874) – francia történész és politikus, orléanista; 1832–37 közoktatásügyi miniszter; 1840 londoni nagykövet; 1840–47 külügyminiszter; 1847–48 miniszterelnök. – *99*

GUNTRAM (kb. 525–593) – Burgundia királya 561–593. – *398 402*

GYÖRGY, I. (1660–1727) – angol király 1714–1727. – *452*

H

HADRIANUS, Publius Aelius (76–138) – római császár 117–138. – *372*

„Hansard's Parliamentary Debates" (Hansard parlamenti vitái), London. – *297*

HANNECKEN, H. von – német katonai író. – *88*

– (Névtelenül): *Militärische Gedanken und Betrachtungen über den deutsch-französischen Krieg der Jahre 1870 und 1871 vom Verfasser des „Krieges um Metz"* (Hadászati elgondolások és vizsgálódások az 1870–1871-es német–francia háborúról „A Metz körüli háború" szerzőjének tollából), Mainz 1871. – *88* (78)

HANSEMANN, David Justus Ludwig (1790–1864) – német nagytőkés, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1848 márc.–szept. porosz pénzügyminiszter. – *98 165*

HARTLEY, David (1705–1757) – angol orvos és materialista filozófus. – *483*

HASENCLEVER, Wilhelm (1837–1889) – német szociáldemokrata, lassalleánus; 1871–75 az Általános Német Munkásegylet elnöke, 1874–87 a Reichstag tagja. – *1 6*

HASSELMANN, Wilhelm (szül. 1844) – német szociáldemokrata; a lassalleánus Általános Német Munkásegylet egyik vezetője; 1871–75 a „Neuer Sozialdemokrat" szerkesztője; 1875-től a Németországi Szocialista Munkáspárt tagja, 1878-ban az anarchista csoport egyik vezetője, 1880-ban anarchista nézetei miatt kizárták a pártból. – *1 6*

HAXTHAUSEN, August, Freiherr von (1792–1866) – porosz kormánytanácsos, közgazdasági író; reakciós; elsőnek írta le az oroszországi paraszti földközösséget (obscsinát). – *108*

– *Studien über die Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands* (Tanulmányok Oroszország belső állapotairól és a nép életéről, különös tekintettel falusi intézményeire), I–II. köt. Hannover 1847, III. köt. Berlin 1852. – *108*

– *Die ländliche Verfassung Russlands. Ihre Entwicklung und ihre Feststellung in der Gesetzgebung von 1861* (Az oroszországi falusi rendszer, annak kialakulása és rögzítése az 1861-es törvényhozásban), Lipcse 1866. – *330–332*

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *183 184 191 198–200 441 486*

– *Die Wissenschaft der Logik* (A logika tudománya) (1812–16); „Werke" (Művei), III–V. köt., Berlin 1833–34. – *486* (386)

– *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (Előadások a filozófia történetéről); „Werke" (Művei), teljes kiad., IX. köt., II. kiad., Berlin 1840. – *184 198 441*

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író; 1843-tól Marx barátja. – *443*
– *Buch der Lieder. Anfangs wollt ich fast verzagen* . . . (Dalok könyve. Előbb nagyon fájt a lelkem . . .). – *94* (84)
– *Romanzero. Der Apollogott* (Romancero. Apollo Isten). – *443* (353)

Hêliand. Mit ausführlichen Glossen (Hêliand. Részletes glosszákkal). Moritz Heyne kiadása; „Bibliothek der ältesten deutschen Literaturdenkmäler" (A legrégibb német irodalmi emlékek könyvtára), II. köt. „Kleinere Altniederdeutsche Denkmäler" (Kisebb óalnémet emlékek), I. rész, Paderborn 1866. – *414 415 416 421* (357)

HENRIK, VII. (1457–1509) – angol király 1485–1509. – *489*

HENRIK, VIII. (1491–1547) – angol király 1509–1547. – *489*

HÉRAKLEITOSZ, epheszoszi (i. e. kb. 540–kb. 480) – görög filozófus, a dialektika egyik megalkotója. – *195*
– *Töredékek.* – *195*

HERMANN (Arminius), (a cheruszk) (i. e. kb. 17–i. sz. kb. 20) – a Róma ellen fellázadó germán torzsek vezére, akinek vezetésével a germánok 9-ben a teutoburgi erdőben megsemmisítő vereséget mértek a római légiókra. – *366–371*

HÉRODOTOSZ (i. e. kb. 484–425) – görög történetíró. – *246 351*

HERZEN, Alekszandr Ivanovics (1812–1870) – orosz forradalmi demokrata filozófus, publicista és író; emigráns; a „Kolokol" és a „Poljarnaja Zvezda" szerkesztője és kiadója. – *108*

HEYNE, Moritz (1837–1906) – germanista, író, ónémet és gót nyelvű írásos emlékek kiadója; Grimm „Német szótárának" egyik folytatója. – *414–415 421*
– *Kleine altsachsische und altniederfrankische Grammatik* (Kis ószász és óalsófrank nyelvtan) Paderborn 1873. – *415*

HILDEBRAND, Hans Olaf Hildebrand (1842–1913) – svéd régész, történész és numizmatikus. – *377*
– *Das heidnische Zeitalter in Schweden* (A pogány korszak Svédországban), Hamburg 1873. – *377*

HINCMAR REMENSIS (Hinkmar) (kb. 806–882) – 845-től reimsi érsek; az „Annales Bertiniani" harmadik részének szerzője. – *399 411*

HIRSCH, Karl (1841–1900) – újságíró, több szociáldemokrata lap szerkesztője; 1879 nyarán Párizsban a tudományos szocializmus eszméit terjesztette. – *147 148–155*

HOBBES, Thomas (1588–1679) – angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve. – *483 484 490*

HOWELL, George (1833–1910) – angol kőműves, egykori chartista, 1861–62 a Trade Unionok Londoni Tanácsának (London Trades Council) titkára; 1864-ben részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864–69-ben a Főtanács tagja; részt vett az 1865-ös londoni konferencián; a Reformligának és az angol szakszervezeti szövetség parlamenti bizottságának titkára. – *139–144*

HÖCHBERG, Karl (Richter) (1853–1885) – német újságíró, szociálreformista, 1876-ban csatlakozott a Szocialista Munkáspárthoz; több reformista újságot és folyóiratot alapított és finanszírozott. – *148–154 156*

HÖDEL, Max (1857–1878) – lipcsei kézművessegéd; 1878-ban merényletet követett el I. Vilmos császár ellen, és ez urúgyet szolgáltatott a szocialista-törvény kibocsátására. – *135 142*

HUBBARD, Nicolas-Gustave (1828–1888) – francia író.
– *Saint-Simon, sa vie et ses travaux etc.* (Saint-Simon, élete és munkái stb.), Párizs 1857. – *187 189 190* (187)

HUMBOLDT, Alexander, Freiherr von (1769–1859) – német természettudós és felfedező. – *99 326 328*

HUNTINGTON, Collis Potter (1821–1900) – amerikai milliomos, vasúti vállalkozó. – *449*

I

ILLINGWORTH, A. – 1881 az angol parlament tagja. – *297*

IRMINON (megh. kb. 826) – benedekrendi szerzetes, 812–17 a Párizs melletti Saint-Germain des Près-i kolostor apátja; nevéhez fúződik az apátság telekkonyvének („Polyptyque") összeállítása. – *413*

J

»*Jahrbuch fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*« (Társadalomtudományi és Társadalompolitikai Évkonyv), Zurich-Oberstrass 1879. – *147 156–160* (147)

JAKAB, II. (Stuart) (1633–1701) – angol király 1685–1688. – *451*

JÁNOS, VIII. – római pápa 872–882. – *399*

JÁNOS (1782–1859) – osztrák főherceg, tábornagy; részt vett a Napóleon elleni háborúkban; 1848 jún.–dec. a frankfurti nemzetgyúlés választása alapján német kormányzó. – *56 83 85*

JÁNOS (1801–1873) – szász herceg (Philaletes álnéven Dante fordítója); Szászország királya 1854–1873. – *98*

JANSZON, Julij Edvardovics (1835–1893) – orosz haladó statisztikus és kozgazdász, pétervári egyetemi tanár. – *334–337 340 342*
– *Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах* (A paraszti osztásfoldekkel és kifizetésekkel kapcsolatos statisztikai kutatás tapasztalata), Szentpétervár 1877. – *334–337 340 342 343*

JEWETT, Hugh Judge (kb. 1817–1898) – amerikai bankár és vállalkozó, vasúti társaságok elnoke, a kongresszus tagja. – *459*

JHERING, Rudolf von (1818–1892) – jogász, a polgári jogi iskola „pozitív" és „gyakorlati-dogmatikus" irányzatának képviselője. – *251 253*
– *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung* (A római jog szelleme fejlődésének kulonbozó fokain), III. kiad., II. rész, 1. szakasz, Lipcse 1874. – *251 253*

JORDANES (szul. kb. 500) – gót történetíró. – *376*

Jornandes *lásd* Jordanes

JOTTRAND, Lucien-Léopold (1804–1877) – belga ügyvéd és publ.cista, kispolgári demokrata; 1847-ben az Association démocratique elnoke. – *55*

»*Journal des Economistes*« (Kozgazdászok Lapja), Párizs. – *219* (222)

»*La Justice*« (Az Igazság), Párizs. – *457* (365)

K

KANT, Immanuel (1724–1804) – német filozófus. – *183 198 486*

– *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels etc.* (Az ég általános természettörténete stb.) (kb. 1749 [1755]); „Samtliche Werke" (Összes Muvei), VI. rész, Lipcse 1839. – *198*

KARDORFF, Wilhelm von (1828–1907) – politikus, 1868–1906 a Reichstag tagja, a Szabadkonzervatív Párt (Reichspartei) egyik alapítója, támogatta Bismarck politikáját. – *35 42 43 44–46*

KARLMANN (meghalt 754-ben) – Martell Károly legidősebb fia; 741–747 Ausztrázia, Allemannia és Turingia uralkodója. – *418*

KAROLINGOK – frank uralkodóház a VIII–X. században; a mai Franciaország, Németország és Olaszország területén uralkodott. – *387 394 398 403 405–407 414*

KÁROLY, Martell (kb. 688–741) – frank majordomusz, 715-től a frank birodalom tényleges uralkodója. – *397 401 403 406*

KÁROLY, I. (Nagy) (kb. 742–814) – frank király 768–814; római császár 800–814. – *395 397 399 401 402 406 407 409 411–414*

KÁROLY, I. (Stuart) (1600–1649) – angol király 1625–1649. – *488*

KÁROLY, II. (Kopasz) (823–877) – nyugati frank király 840–877, frank császár és olasz király 875–877. – *404*

KÁROLY, II. (Stuart) (1630–1685) – angol király 1660–1685. – *451*

KATALIN, II. (Nagy) (1729–1796) – orosz cárnő 1762–1796. – *272*

KAYSER, Max (1853–1888) – szociáldemokrata, 1878 óta a Reichstag tagja, a szociáldemokrata jobbszárnyhoz tartozott. – *152–155*

KEENE, James Robert (1838–1913) – amerikai pénzember. – *449*

KERATRY, Émile, comte de (1832–1905) – francia reakciós politikus, orléanista; 1871 áprilisában Toulouse-ban jelentős szerepe volt a Kommun leverésében. – *89 458*

KERN, Johann Hendrik (1833–1917) – holland orientalista és szanszkritológus. – *415 418 421*

– *Die Glossen in der Lex Salica und die Sprache der salischen Franken* (Glosszák a Lex Salicában és a szálı frankok nyelve), Hága 1869. – *415 418 421*

Kleinere altniederdeutsche Denkmaler (Kisebb óalnémet emlékek), Moritz Heyne kiadása, Paderborn 1867. – *416 417* (398 399)

»*Колоколъ*« (A Harang), London, majd Genf. – *439* (347)

»*Korrespondenzblatt der deutschen Gesellschaft fur Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*« (A Német Embertani, Összehasonlító Néprajzi és Őstörténeti Társaság Kozleményei), Munchen. – *351* (294)

KOŚCIUSZKO, Tadeusz (1746–1817) – lengyel nemzeti hős, az 1794-es felkelés vezére. – *258*

KOVALEVSZKIJ, Makszim Makszimovics (Maxime Kovalevsky) (1851–1916) – orosz társadalomtörténész és jogász. – *481*

– *Tableau des origines de l'évolution de la famille et de la propriété* (A család és a tulajdon fejlodési eredetének táblája), Stockholm 1890. – *481* (379)

»*Kolnische Zeitung*« (Kolni Újság). – *35 42 45 46 98* (43)

»*Königlich-Preussischer Staatsanzeiger*« (Királyi Porosz Állami Értesítő), Berlin. – *60 135 137* (64)

Kreuzzeitung *lásd* Neue Preussische Zeitung

KRUPP, Alfred (1812–1887) – német nagyiparos, fegyver- és ágyúgyáros. – *168*

KRÜGER, Daniel Christian Friedrich (1819–1896) – jogász és diplomata, 1873-tól Hamburgot és Brémát képviselte a szövetségi tanácsban. – *44 45*

L

»*The Labor Standard*« (A munkászászló), New York. – (115)

»*The Labour Standard*« (A munkászászló), London. – *301 308*

LACOMBLET, Theodor Joseph (1789–1866) – francia születésű német történész, düsseldorfi levéltáros. – *427*

LADENBERG, Adalbert von (1798–1855) – porosz bürokrata; 1848–50 kultuszminiszter. – *68*

LAFARGUE, Paul (1842–1911) – francia szocialista; az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1866–69 Spanyolország ügyeivel megbízott titkár; részt vett az Internacionálé franciaországi, spanyolországi és portugáliai szekcióinak megalapításában; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson; a francia munkáspárt egyik alapítója; Marx és Engels híve, 1868-tól Marx veje. – *182 260 457 465 481*

LAJOS, I. (Jámbor) (778–840) – frank császár 814–840. – *402 403 410 413*

LAJOS, II. (Hebegő) (846–879) – Aquitánia királya 867-től, frank király 877–879. – *410*

LAJOS, XIV. (1638—1715) – francia király 1643–1715. – *256*

LAJOS FÜLÖP, I. (1773–1850) – orléans-i herceg; francia király 1830–1848. – *25 27 328 489 493*

LAMARTINE, Alphonse-Marie-Louis de (1790–1869) – francia költő, történész és politikus; a negyvenes években a mérsékelt republikánusok egyik vezetője; 1848-ban az ideiglenes kormány külügyminisztere és tulajdonképpeni feje. – *33 100 472*

LANGE, Friedrich Albert (1828–1875) – polgári filozófus, újkantiánus. – *23 229*
– Die *Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft* (A munkáskérdés és jelentősége a jelen és jövő szempontjából), Duisburg 1865. – *23*

LANKESTER, Sir Edwin Ray (1847–1929) – angol biológus. – *465*

LANSZKOJ, Szergej Sztyepanovics (1861-től) gróf (1787–1862) – orosz politikus, 1855–61 belügyminiszter. – *332*

LAPLACE, Pierre-Simon, marquis de (1749—1827) – francia matematikus, csillagász és fizikus; Kanttól függetlenül kifejtette és matematikailag megalapozta a naprendszer gázszerű ködtömegből való keletkezésének hipotézisét. – *183 198 485*
– *Exposition du système du monde* (A világ rendszerének kifejtése), I–II. köt., Párizs IV. év [1795/96]. – *198*
– *Traité de mécanique céleste* (Értekezés az égi mechanikáról), I–V. köt., Párizs VII. év [1798/99]. – *485*

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író és politikus; részt vett az 1848-as forradalomban; 1863-ban az Általános Német Munkásegylet megalapítója; támogatta Német-

ország „felülről" való egyesítését; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. – *3 6 12 15 16 17 20–23 24 135 156 157 165 181 219 477*

– *Arbeiterlesebuch, Rede Lassalle's zu Frankfurt am Main am 17. und 19. Mai 1863* (Munkásolvasókönyv. Lassalle beszédei Majna-Frankfurtban 1863 május 17-én és 19-én), Berlin 1874. – *3*

– *Offenes Antwortschreiben an das Zentralkomitee zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeiterkongresses zu Leipzig* (Nyílt válasz a lipcsei általános német munkáskongresszus összehívására alakult központi bizottságnak), Zürich 1863. – *3* ([8])

»*Die Laterne*« (A Lámpás), Brüsszel. – *148 153 155 156* ([149])

LAVROV, Pjotr Lavrovics (1823–1900) – orosz publicista és szociológus, narodnyik; tagja a Nemzetközi Munkásszövetségnek; részt vett a Párizsi Kommünben; 1873–76 szerkesztője a „Vperjod!" c. folyóiratnak, 1875–76 a „Vperjod!" c. újságnak. – *463 466 469*

LELEWEL, Joachim (1786–1861) – lengyel történész és forradalmár; az 1830-as lengyel felkelés résztvevője és az ideiglenes kormány tagja, a lengyel emigráció demokrata szárnyának egyik vezetője; 1847–48 a brüsszeli Association démocratique vezető tagja. – *259 353*

– *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps* (A marseille-i Pütheasz és korának földrajza), Brüsszel 1836. – *352–353* ([295])

LEMKE, Gottlieb (kb. 1844–1885) – a londoni Német Munkás Művelődési Egylet tagja. – *461*

LEO AFRICANUS (Al Hasszan ibn Mohammed Al Vazzán) (megh. kb. 1526) – arab utazó és tudós, beutazta Észak- és Közép-Afrikát, valamint Nyugat-Ázsiát. – *384*

– *Descriptio Africae* (Afrika leírása). – *384*

LÉPINE, Jules – a francia munkáspárt párizsi egyesülésének titkára. – *463*

LESSNER, Friedrich (1825–1910) – német szabó, a Kommunisták Szövetségének tagja; részt vett az 1848–49-es forradalomban; a kölni kommunista-perben 3 évi várbörtönre ítélték; 1856-ban Londonba emigrál, részt vesz az Internacionálé minden kongresszusán és konferenciáján, tagja a Főtanácsnak, a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek, a brit föderális tanácsnak, egyik alapítója az angol Független Munkáspártnak; Marx és Engels híve. – *31 260 465*

LICHNOWSKI, Felix Maria, Fürst von (1814–1848) – porosz katonatiszt, sziléziai nagybirtokos; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobboldal), a frankfurti szeptemberi felkeléskor megölték. – *61*

LIEBKNECHT, Wilhelm (1826–1900) – német szocialista; a Kommunisták Szövetségének tagja és az 1848-as forradalom résztvevője, utána Svájcba, majd Londonba emigrált; 1862-ben visszatért Németországba; az Internacionálé tagja és a német szociáldemokrata munkáspárt egyik megalapítója, a „Vorwärts" szerkesztője, később a II. Internacionálé egyik fő szervezője; Marx és Engels híve. – *1 5 6 11 147 148 151–153 455 464 477*

LINCOLN, Abraham (1809–1865) – amerikai politikus, a Republikánus Párt egyik alapítója, az Egyesült Államok elnöke 1861–1865; a polgárháború alatt több fontos polgári demokratikus reformot hajtott végre és áttért a forradalmi hadvezetésre; 1865 ápr. 14-én a rabszolgatartók által szervezett merénylet áldozata lett. – *141*

LINNÉ, Carl von (Carolus Linnaeus) (1707–1778) – svéd természettudós, a növény- és állatrendszertan megalapítója. – *199*

LIPÓT, I. (1790–1865) – belga király 1831–1865. – *55*

LIPSIUS, Justus (Joost Lips) (1547–1606) – németalföldi filológus, latin nyelvész. – *416* (o38)

LISSAGARAY, Prosper-Olivier (1838–1901) – francia republikánus újságíró, a Párizsi Kommün résztvevője. – *87* (75)
– *Histoire de la commune de 1871* (Az 1871-es kommün története), Brüsszel 1876. – *87* (75)

LOCHNER, Georg (szul. kb. 1824) – német asztalos; a Kommunisták Szövetségének és a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek, 1864–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, küldött az 1865-ös és 1871-es londoni konferencián; Marx és Engels híve. – *465*

LOCKE, John (1632–1704) – angol szenzualista filozófus, kozgazdász. – *196 484*

LONGUET, Charles (1839–1903) – francia újságíró; proudhonista; 1866–67 és 1871–72 a Főtanács tagja, 1866-ban Belgium ügyeivel megbízott titkár, 1867-ben küldött a lausanne-i, 1868-ban a brusszeli kongresszuson, 1871-ben a londoni konferencián és 1872-ben a hágai kongresszuson; 1870–71 részt vett Párizs védelmében, a Párizsi Kommün tagja; a Kommün leverése után emigrált Angliába; később csatlakozott a posszibilistákhoz; 1872-től Marx veje. – *457 462*

LORIA, Achille (1857–1943) – olasz polgári közgazdász és szociológus. – *471*
– *Karl Marx. Estratto dalla Nuova Antologia* (Karl Marx. Kivonat az Új Antológiából), Róma 1883. – *471* (o78)
– *La rendita fondiaria etc.* (A földjáradék stb.), Milánó 1880. – *471* (o76)
– *La teoria del valore etc.* (Az értékelmélet stb.), Bologna 1882. – *471* (o77)

Louis Bonaparte *lásd* Napóleon, III.

Louis Napoléon *lásd* Napóleon, III.

LUCRAFT, Benjamin (1809–1897) – angol asztalos, trade unionista; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864–71 a Főtanács tagja; küldött az 1868-as brusszeli és az 1869-es bázeli kongresszuson; a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja; 1871-ben szembefordult a Párizsi Kommünnel és „A polgárháború Franciaországban" c. uzenettel és kilépett a Főtanácsból. – *142*

Lupus *lásd* Wolff, Wilhelm

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a paraszthábor ával szemben szovetkezett a katolikus ellenforradalommal; a Biblia fordítója. – *488*
– *Eine feste Burg ist unser Gott* (Erős várunk nékunk az Isten). – *488*

M

MABLY, Gabriel Bonnot de (1709–1785) – francia társadalomfilozófus; utópikus kommunista. – *185*
– *De la législation, ou principes des loix* (A törvényhozásról vagy a törvények alapelvei), Amszterdam 1776. – *185*

MACIVER, D. – 1881 az angol parlament tagja Birkenhead képviseletében. – *297*

MACKAY, John William (1831–1902) – amerikai vállalkozó és bankár, ezüstbányák tulajdonosa. – *479*

MACRINUS, Opellius (164–218) – római császár 217–218. – *380*

MAINE, Sir Henry J. Sumner (1822–1888) – angol jogász és író; ókori jogtörténettel foglalkozott. – *263 276*
– *Village-Communities in the East and West* (Falukozosségek Keleten és Nyugaton), London 1871. – *263*

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet szerzője. – *3 23*

MANNERS, John James Robert, Earl of Rutland (1818–1906) – angol politikus, tory; a negyvenes években az „Ifjú Anglia" csoport tagja; többször miniszter. – *494* (394)

MANTELL, Gideon Algernon (1790–1852) – angol orvos és geológus. – *484*

MANTEUFFEL, Edwin Hans Karl, Freiherr von (1809–1885) – porosz tábornok, 1857-től a katonai iroda főnöke, 1861-től I. Vilmos főhadsegéde, 1873-tól vezértábornagy. – *90*

MANTEUFFEL, Otto Theodor, Freiherr von (1805–1882) – porosz reakciós politikus; 1848–50 belügyminiszter; 1850–58 miniszterelnök és külügyminiszter. – *58 79*

MARCIANUS (kb. V. évszázad) – görög geográfus, leírta az Északi-tenger partvidékét. – *375*

MARCUS, Aurelius Antonius (121–180) – római császár 161–180, sztoikus filozófus. – *375 378*

MARIUS, Gajus (i. e. kb. 156–86) – római hadvezér és politikus; 107, 104–100 és 86 konzul. – *353 370*

MAROBODUUS (Marbod) (megh. 41-ben) – i. e. 8–i. sz. 19 a markomannok vezére, germán törzsekből szövetséget alakított, Róma ellen harcolt. – *355 364 369*

»*La Marseillaise*« (A Marseillaise), Párizs. – *457*

MARTIGNETTI, Pasquale – a „Szocializmus fejlődése" olasz fordítója. – *479*

MARTIN, Bon-Louis-Henri (1810–1883) – francia polgári történész, 1871-től nemzetgyűlési képviselő, republikánus; 1876-tól szenátor. – *139*

MARX, Edgar (Musch) (1847–1855) – Marx fia. – *326 328*

MARX, Eleanor (Tussy) (1855–1898) – Marx legfiatalabb lánya; 1884-től részt vett az angol és a nemzetközi munkásmozgalomban; Dr. E. Aveling felesége. – *457 458 466 469*

MARX, Franziska (1851–1852) – Marx lánya. – *326 328*

MARX, Heinrich Guido (1849–1850) – Marx fia. – *326 328*

MARX, Jenny (szül. von Westphalen) (1814–1881) – Marx felesége és munkatársa. – *99 326–329 459 461 467*

MARX, Jenny (1844–1883) – Marx legidősebb lánya; a nemzetközi munkásmozgalom képviselője; 1872-től Charles Longuet felesége. – *457 458 468*

MARX, Karl Heinrich (1818–1883) – *3 4 5 6 7 11–12 23 33 51 56 86 98–107 108 135–136 137 139 140 142 147 163 177 178 201 202 203 208 219 231 232 233 243 260 281 326–329 430 457–473 477 484*

– és Friedrich ENGELS: *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik etc.* (A szent család vagy a kritikai kritika kritikája stb.), Majna-Frankfurt 1845. – *99* (90)

– *Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra), Párizs–Brüsszel 1847. – *4 99 219* (10)

– *Discours sur la question du libre échange* (Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről), Brüsszel 1848. – *99* (92)

– és Friedrich ENGELS (Névtelenül): *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa), London 1848. – *4 7 20 21 99 161 178 183 219 259 439 440 470 481* (94 156 172 179 374)

– *Манифест Коммунистической Партии* (A Kommunista Párt kiáltványa), Genf 1882. – *439* (346)

– *Der 18te Brumaire des Louis Napoléon* (Louis Napoléon brumaire tizennyolcadikája)' „Die Revolution Eine Zeitschrift in zwanglosen Heften", I. fuz., New York 1852, II kiad., Hamburg 1869. – *101* (98)
– *Enthullungen uber den Kommunistenprozess zu Koln* (Leleplezések a kolni kommunistaperrol), Bázel 1853, Boston 1853, „Volksstaat", Lipcse 1874 okt. 28 –dec. 18.: Lipcse 1875. – *12 101* (19 99)
– *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan bírálatához), Elso fuzet, Berlin 1859. – *101 232 243* (102 233)
– *Herr Vogt* (Vogt úr), London 1860. – *101* (104)
– (Névtelenul): *Address and provisional rules of the Working Men's International Association, established September 28, 1864, at a public meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London* (A londoni St. Martin's Hallban 1864 szeptember 28-án tartott nyilvános gyulésen megalakult Nemzetkozi Munkásszovetség alapito uzenete es ideiglenes szervezeti szabalyzata) – *96 102 139* (86 105)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. kot. 1. konyv. „Der Produktionsprozess des Kapitals" (A toke termelési folyamata), Hamburg 1867, II. kiad., Hamburg 1872 – *102 108 112 177 203 208 209 219 232 243 247 248 250 251 471 481* (109 209 214 216 233 236 238 370)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A toke. A politikai gazdaságtan bírálata), II. kot., 2. konyv: „Der Zirkulationsprozess des Kapitals" (A toke forgalmi folyamata), Engels kiad., Hamburg 1885 – *102 103 107 468–469 472–473*
– *Le capital Critique de l'economie politique* (A toke. A politikai gazdaságtan biralata), I. kot., ford J. Roy, Parizs 1872–75. – *12 111 261 275 280–281* (18 110)
– *Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production* (A toke. A tokes termelés kritikai elemzése), I. kot, ford S Moore és E Aveling, Engels kiad, London 1887. – *481*
– (Névtelenul): *Bericht des Generalrats der Internationalen Arbeiterassoziation an den IV. allgemeinen Kongress in Basel* (A Nemzetkozi Munkásszovetseg Fotanacsának beszamoloja a bázeli IV. általános kongresszusnak), Bázel 1869. – *142*
– és Friedrich ENGELS (Névtelenul)· *Allgemeine Statuten und Verwaltungs-Verordnungen der Internationalen Arbeiterassoziation.* Amtliche deutsche Ausgabe, revidiert durch den Generalrat (A Nemzetkozi Munkásszovetség általános szervezeti es ugyviteli szabályzata. A Fótanács által átnézett hivatalos német kiadás), Lipcse [1871]. – *15* (20)
– es Friedrich ENGELS *Ein Komplott gegen die Internationale Arbeiterassoziation. Im Auftrage des Haager Kongresses verfasster Bericht uber das Treiben Bakunin's und der Allianz der sozialistischen Demokratie* (Összeeskuvés a Nemzetkozi Munkásszovetség ellen. A hágai kongresszus megbízásából készult jelentés Bakunyin és a Szocialista Demokrácia Szovetsege garázdalkodásáról), Braunschweig 1874. – *93*
– *Der Burgerkrieg in Frankreich. Adresse des Generalrats der Internationalen Arbeiterassoziation an alle Mitglieder in Europa und den Vereinigten Staaten. Separatabdruck aus dem Volksstaat* (A polgárháború Franciaországban. A Nemzetkozi Munkásszovetség Fótanácsának Uzenete minden taghoz Európában és az Egyesult Államokban. Kulonlenyomat a „Volksstaat"-bol), Lipcse 1871. – *102 142* (106)
– *The civil war in France Address of the General Council of the International Working Men's Association* (A polgárháború Franciaországban. A Nemzetkozi Munkásszovetség Fótanácsának Uzenete), [London] 1871. – *142* (142)
– *Les prétendues scissions dans l'Internationale* (Állitólagos szakadások az Internacionáléban). Genf 1872. – *141*

MARX, Laura (1845–1911) – Marx középső lánya; a francia munkásmozgalom résztvevője; 1868-tól Paul Lafargue felesége – *457*

MAURER, Georg Ludwig, Ritter von (1790–1872) – német történész és politikus; a németországi foldmagántulajdon történelmi kialakulását vizsgálta. – *263 276 411*
– *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der offentlichen*

Gewalt (Bevezetés a Mark-, telek-, falu- és városberendezkedés és a kozhatalom történetéhez), Munchen 1854. – *411*

MENKE, Heinrich Theodor von (1819–1892) – német geográfus; átdolgozta K. Spruner kozépkori és újabbkori történelmi atlaszát. – *428*

MEROVINGOK – frank uralkodóház az V–VIII. században. – *394 397 401 405 406 409*

MESA Y LEOMPART, José (1840–1904) – spanyol nyomdász; az Internacionálé spanyolországi szekcioinak egyik szervezője; 1871–72 a spanyol foderális tanács tagja; 1871–73 az „Emancipación" szerkesztője, 1872–73 az új madridi foderáció tagja; harcolt az anarchizmus ellen; a marxizmus első spanyolországi propagandistái kozé tartozott; 1879-ben a spanyol szocialista munkáspárt egyik alapító tagja; Marx és Engels tobb művét fordította spanyolra. – *31 464*

MESTORF, Johanna (1829–1909) – német történész, tanulmányokat írt Schleswig-Holsteinban talált régészeti leletekről, skandináv régészek muveit fordította. – *374 377*

METTERNICH-Winneburg, Klemens Wenzel Lothar, Furst von (1773–1859) – osztrák politikus és diplomata; 1809–21 kulugyminiszter, 1821–48 kancellár; a Szent Szovetség egyik megszervezője. – *211*

MEYER, Rudolf Hermann (1839–1899) – német kozgazdász, Rodbertus kiadója; feudális szocialista, Bismarck ellenfele. – *248*

MIHAJLOVSZKIJ, Nyikolaj Konsztantyinovics (1842–1904) – orosz szociológus, publicista és irodalomkritikus, a liberális narodnyikok kiemelkedő ideológusa, a marxizmus ellenfele; az „Otyecsesztvennije Zapiszki" és a „Russzkoje Bogatsztvo" szerkesztője. – *108 111 112*

MIKLÓS, I. (1796–1855) – orosz cár 1825–1855. – *33 133 258*

MILLS, Darius Ogden (1825–1910) – amerikai bankár. – *449*

MIQUEL, Johannes (1828–1901) – nemet politikus, fiatal korában a Kommunisták Szovetségének tagja, később nemzeti liberális; 1867-tól Reichstag-képviselő, 1890–1901 pénzugyminiszter. – *160*

MIRES, Jules-Isaac (1809–1871) – francia bankár, tobb újság, koztuk a „Constitutionnel" tulajdonosa. – *168*

MOLL, Joseph (1812–1849) – német órás, az Igazak Szovetségének és a Kommunisták Szovetségének vezető tagja; 1848 júl.–szept. a kolni Munkásegylet elnoke; a demokraták rajnai keruleti bizottságának és a kolni biztonsági bizottságnak tagja; 1848-ban elesett a badeni-pfalzi felkelésben. – *57*

MOLTKE, Helmuth Karl Bernhard, Graf von (1800–1891) – porosz katonatiszt, vezértábornagy, katonai szakértő és író, a porosz militarizmus és sovinizmus egyik ideológusa; 1857–71 a porosz és 1871–88 a császári vezérkar főnoke. – *88–89*

MONE, Franz Josef (1796–1871) – német történész és germanista, ókori és kozépkori történelemmel, valamint a régi német és németalfoldi irodalommal foglalkozott. – *430*
– *Urgeschichte des badischen Landes bis zu Ende des siebenten Jahrhunderts* (Baden története a hetedik század végéig), Karlsruhe 1845. – *430*

MONK, Charles (szul. 1824) – brit politikus, 1859 és 1865–1885 a parlament tagja. – *297*

MOODY, Dwight Lyman (Ryther) (1837–1899) – amerikai prédikátor. – *492*

MOORE, Samuel (1830–1912) – angol bíró, Marx és Engels barátja, a „Kommunista Kiáltvány"-nak és a „Tőke" első kotetének angol fordítója. – *472*

MORELLY (XVIII. sz.) – francia társadalomfilozófus; utópikus kommunista. – *185*
– *Code de la nature etc.* (A természet kódexe stb.), Párizs 1841. – *185*

MORGAN, Edwin Denison (1811–1893) – amerikai köztársasági párti politikus és pénzember; New York állam kormányzója 1858–1862, szenátor 1863–1869. – *449*

MORGAN, Lewis Henry (1818–1881) – amerikai etnológus, régész és őstörténész. – *263* ([245])
– *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization* (Az ősi társadalom, vagy kutatások az emberi haladás vonalairól a vadságtól a barbárságon át a civilizációig), London 1877. – *263* ([245])

MOST, Johann (1846–1906) – német szociáldemokrata, később anarchista; vulgáris materialista. – *284 469–471*
– *Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus „Das Kapital" von Karl Marx* (Tőke és munka. Népszerű kivonat Karl Marx „A tőke" c. művéből), Chemnitz [1873]. – *471* ([375])

MÜLLENHOFF, Karl Viktor (1818–1884) – filológus és történetíró, a germán őskorral és mitológiával, valamint középkori irodalommal foglalkozott. – *353*
– *Deutsche Altertumskunde* (Német régiségtan), Berlin 1870. – *353*

MÜNZER, Thomas (1490–1525) – német prédikátor, a reformáció és a parasztháború egyik legradikálisabb vezetője; teljes vagyonközösséget hirdetett. – *185*

N

NADLER, Karl Christian Gottfried (1809–1849) – költő, pfalzi nyelvjárásban írt. – *436*
– *Fröhlich Pfalz etc.* (Vidám Pfalz stb.), Majna-Frankfurt 1851. – *436*

NAPÓLEON, I. (Bonaparte) (1769–1821) – francia császár 1804–1814 és 1815. – *88 192 211 485*

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – I. Napóleon unokaöccse; 1848–52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852–1870. – *27 84 101 128 130 319 370 492*

Napóleon herceg *lásd* Bonaparte, Jérôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul

»*Narodna Volja*« (Népakarat), Szmederevo. – *127* ([124])

»*Nationalzeitung*« (Nemzeti Újság), Berlin. – *135* ([129])

NAZIMOV, Vlagyimir Ivanovics (1802–1874) – orosz tábornok, Vilna, Grodno, Minszk és Kovno katonai kormányzója 1855–1863. – *331*

NAVARRO, J. D. – amerikai milliomos. – *479*

NERO, Claudius Caesar Germanicus (37–68) – római császár 54–68. – *375 380 445 446*

»*Die Neue Gesellschaft*« (Az Új Társadalom), Zürich. – *161* ([158])

»*Neue Preussische Zeitung*« (Új Porosz Újság), Berlin. – *100* ([95])

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *33 56 57 59 61 62 63–66 67 68–69 70–71 72–74 75–76 77–79 81 84 100 101 178 462* ([40])

»*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*« (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági szemle), Köln. – *101 178* ([97])

»*Die Neue Zeit*« (Az Új Idő), Stuttgart. – ([164])

»*The New Moral World; and Gazette of the Rational Society*« (Az Új Erkölcsi Világ; egyben a racionális társadalom lapja), Leeds, majd London. – *177* ([170])

NEWTON, Sir Isaac (1642–1727) – angol fizikus, csillagász és matematikus, a klasszikus mechanika alaptörvényeinek megállapítója. – *198 199*

»*New York Daily Tribune*« (New York-i Napi Híradó). – *101.462* (100)

»*New Yorker Volkszeitung*« (New York-i Népújság). – *450* (357)

»*The Nineteenth Century. A monthly review*« (A Tizenkilencedik Század. Havi szemle), London. – *139 143* (139)

NOBILING, Karl Eduard (1848–1878) – anarchista, 1878-ban részt vett az I. Vilmos elleni merénylet elkövetésében. – *135 142*

NOBLE, John (1827–1892) – angol politikus, szabadkereskedő, a Gabonatörvény-ellenes Liga tagja, pénzügyi kérdésekkel foglalkozott. – *308–311*

Norddeutsche Allgemeine Zeitung« (Északnémet Általános Újság), Berlin. – *22 137 454–456* (25 362)

»*The Northern Star*« (Észak Csillaga), Leeds, majd London. – *177*

NUMONIUS Vala (megh. i. sz. 9) – Quinctilius Varus legátusa, a lovasság parancsnoka. – *368*

»*Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti*« (Új tudományos, irodalmi és művészeti antológia), Firenze, majd Róma. – *471* (478)

O

ODGER, George (1820–1877) – angol cipész, trade unionista; egyik alapítója és 1862–72 titkára a londoni Trades Councilnak; tagja a Lengyelország Függetlenségéért Küzdő Brit Nemzeti Ligának, a Land and Labour League-nek és a Munkásképviseleti Ligának; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864–71 a Főtanács tagja, 1864–67 a Tanács elnöke, részt vett az 1865-ös londoni konferencián és az 1866-os genfi kongresszuson; a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja; az angol választójogi reformért folyó harc során kompromisszumra lépett a burzsoáziával; 1871-ben szembefordult a Párizsi Kommünnel és a Főtanács üzenetével, kilépett a Főtanácsból. – *142*

O'DONOVAN ROSSA, Jeremiah (1831–1915) – az írországi féni társaság egyik alapítója és vezére, 1863–65 az „Irish People" kiadója, 1865-ben életfogytiglani börtönre ítélték, 1870-ben amnesztiát kapott. – *457*

ORLOV, Alekszej Fjodorovics, gróf, 1856-tól herceg (1786–1861) – orosz katonatiszt, politikus és diplomata; a birodalmi tanács és a minisztertanács elnöke, 1858-ban a parasztkérdéssel foglalkozó főbizottság elnöke, a jobbágyfelszabadítás ellenzője. – *332*

OROSIUS, Paulus (kb. 380–420) – spanyol származású római történetíró. – *362*
– *Historiarum adversum paganos libri VII* (VII könyv a történelemről a pogányok ellen), kiadta C. Zangemeister, Bécs 1882. – *362*

»*Отечественные Записки*« (Hazai közlemények), Szentpétervár. – *108* (108)

OVIDIUS (Publius Ovidius Naso) (i. e. 43–kb. i. sz. 17) – római költő. – *369*
– *Tristia* (Keservek). – *369*
– *Epistulae ex Ponto* (Levelek a Tenger mellől). – *369*

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utópikus szocialista. – *177 183 186 187 191 192 193 479*
– *Report of the Proceedings at the Several Public Meetings, held in Dublin etc.* (Beszámoló a Dublinban tartott különféle nyilvános gyűlések tanácskozásairól stb.), 1823 márc. 18., ápr. 12., ápr. 19. és máj. 3., Dublin 1823. – *193* (196)

– *The Book of the New Moral World, containing the Rational System of Society etc.* (Az új erkölcsi világ könyve, tartalmazza a társadalom racionális rendszerét stb.), I–VII. rész, London 1842–44. – *193* (197)
– *The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race; or, the Coming Change from Irrationality to Rationality etc.* (Forradalom az emberi faj elméjében és gyakorlatában; vagy a jövendő átváltozás az irracionalitástól a racionalitáshoz stb.), London 1849. – *192*

P

PALMERSTON, Henry John Temple, Viscount (1784–1865) – angol politikus; eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1809–28 hadügyi államtitkár, 1830–34, 1835–41 és 1846–51 külügyminiszter, 1852–55 belügyminiszter, 1855–58, 1859–65 miniszterelnök. – *56 101*

Papiers et correspondance de la famille impériale (A császári család iratai és levelezése), Párizs 1871. – *84 102* (74)

PASZKEVICS, Fjodor Ivanovics (1823–1903) – főhadsegéd; 1859-től tagja a jobbágyfelszabadítási rendelkezések szerkesztőbizottságának. – *330 333*

PEREIRE, Isaac (1806–1880) – bátyjával, Jacques-Émile-lel együtt kezdetben saint-simonista és a „Globe" szerkesztője, utóbb bonapartista spekuláns; 1852-ben együtt megalapították a Crédit mobilier-t. – *165 168 169*

PEREIRE, Jacques-Émile (1800–1875) – francia bankár; 1825–31 saint-simonista, majd bonapartista; a Crédit mobilier egyik alapítója és igazgatója. – *165 168 169*

Perronet-Thompson *lásd* Thompson, Thomas Perronet

PERSIUS Flaccus, Aulus (34–62) – római szatirikus költő. – *446*

PERSZEUSZ (i. e. 212–166) – Makedónia utolsó királya i. e. 179–168. – *353*

PETRONIUS Arbiter, Gajus (megh. 66) – római író. – *444*
– *Satirae* (Szatirák). – *444* (354)

PFUEL, Ernst von (1779–1866) – porosz tábornok; a reakciós katonai kamarillához tartozott; 1848 szept.–okt. hadügyminiszter és miniszterelnök. – *57*

Philaletes *lásd* János, szász herceg

PHILO(N), alexandriai (Philo Judaeus) (i. e. 20–i. sz. 54) – a zsidó-alexandriai vallásos filozófia fő képviselője. – *442–443*

PINDER, Julius Hermann (szül. 1805) porosz hivatalnok, mérsékelt liberális; 1848 Szilézia főelnöke, porosz nemzetgyűlési képviselő (jobbszárny). – *64*

PINDTER, Emil (megh. 1897) porosz titkos tanácsos, 1865-től a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" szerkesztője, 1872-től főszerkesztője. – *454*

PIPPIN, Kis Pippin (714–768) – frank majordomus 741–751, az első Karoling király 751–768. – *400 402 403*

PIUS, IX. (1792–1878) – római pápa 1846–1878. – *143*

PLATÓN (i. e. kb. 427–kb. 347) – görög idealista filozófus. – *246*

»*La Plebe*« (A Nép), Lodi, majd Milánó. – *32 94 95–96* (38)

PLINIUS Secundus, Gajus, Sen. (23–79) – római tudós, köztisztviselő és katona. – *245 358–360 373 376 385 386–388 390–392*
– *Historia naturalis* (Természettörténet). – *358–360 373 376 385–393* (303)

PLUTARKHOSZ (kb. 46–kb. 125) – görög történet- és életrajzíró, idealista filozófus. – *353*
– *Βιοὶ παράλληλοι* (Párhuzamos életrajzok). – *353* (296)

Porosz király *lásd* Vilmos, I.

Preussischer Staatsanzeiger *lásd* Königlich-Preussischer Staatsanzeiger

PRIESTLEY, Joseph (1733–1804) – angol disszenter prédikátor, kémikus és fizikus, materialista filozófus; a francia forradalom iránti rokonszenve miatt Amerikába kellett menekülnie; az oxigén előállítója. – *483*

PROBUS, Marcus Aurelius (232–282) – római császár 276–282. – *383*

Programm der deutschen Arbeiterpartei (A Német Munkáspárt programja), „Protokoll des Vereinigungskongresses der Sozialdemokraten Deutschlands" (Németország szociáldemokratái egyesülési kongresszusának jegyzőkönyve), Lipcse 1875. – *477*

Programm und Statuten der sozialdemokratischen Arbeiterpartei (A Szociáldemokrata Munkáspárt programja és alapszabályai), „Demokratisches Wochenblatt", Lipcse, 1869 aug. 14. – *1 2 5–6 11* (2)

Proklamation an das deutsche Volk (Kiáltvány a német néphez), „Stenographische Berichte über die Verhandlungen der deutschen konstituierenden Nationalversammlung zu Frankfurt a. M." (Gyorsírói jelentések a majna-frankfurti német alkotmányozó nemzetgyűlés tárgyalásairól), Majna-Frankfurt 1849. – *82–84*

PROKOPIOSZ, kaiszariai (megh. 562) – bizánci történetíró; 527-től mint Belizár titkára részt vett a vandálok és perzsák elleni háborúkban; történetüket 8 könyvben írta meg. – *386*
– *Τῶν καθ' αὐτὸν ἱστοριων* (Korabeli történelem). – *386* (326)

»*O Protesto*« (A Tiltakozás), Lisszabon. – *124* (123)

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. – *4 99 194 219*
– *Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère* (A gazdasági ellentmondások rendszere, vagy a nyomorúság filozófiája), Párizs 1846. – *99 219*

PTOLEMAIOSZ, Klaudiosz (kb. II. sz.) – görög matematikus, csillagász és geográfus, a geocentrikus világkép első kidolgozója. – *373 375 378 380 384–388 391 392*
– *Γεωγραφία* (Földrajz). – *375 378 380 384–388 391 392* (324)

PUCHTA, Georg Friedrich (1798–1846) – jogász, a reakciós történeti jogi iskola képviselője. – *251*

PÜTHEASZ (i. e. IV. század) – marseille-i születésű görög geográfus, utazó és csillagász. – *352 357* (295)

Q

QUIN(C)TILIUS Varus, Publius (i. e. kb. 53–9) – római politikus és hadvezér; elesett a teutoburgi csatában. – *365–369 370 391*

R

RAMM, Hermann – német szociáldemokrata; 1875-ben a „Volksstaat" szerkesztőségének tagja. – *6*

RAU, Karl Heinrich (1792–1870) – német közgazdász. – *230 235 238 240*

– *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* (A nemzetgazdaságtan alapelvei), Heidelberg 1847. – *230 235 238 240* ([229])

REH, Theodor (1801–1868) – német ügyvéd; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (balközép). – *83*

REMIGIUS – egyházi szent. – *399*

RENAN, Joseph-Ernest (1823–1892) – francia idealista filozófus és történész – *142 441*

RENARD, Andreas, Graf (1795–1874) – szilléziai nagybirtokos, 1849-ben a második kamara tagja (jobboldal). – *67*

REULEAUX, Franz (1829–1905) – német tudós, a kinematika és a tudományos géptan megalapítója; 1876-ban a philadelphiai világkiállításon a német kormány képviselője. – *166*

– *Briefe aus Philadelphia* (Philadelphiai levelek), Braunschweig 1877. – *166*

REUTER, Fritz (1810–1874) – német író, plattdeutsch tájnyelven írt. – *52 53*

– *Ut mine Festungstid* (Várfogságom idejéből). – *52*

»*La Revue socialiste*« (Szocialista Szemle), Párizs. – *177 182* ([166])

REYMANN, Daniel Gottlob (1759–1837) – német térképész, elkészítette Németország és a szomszédos országok topográfiai térképeit. – *427–429*

– *Reymann's topographische Spezialkarte von Deutschland, Schweiz, Ostfrankreich, Belgien, Niederlande und Polen* (Németország, Svájc, Kelet-Franciaország, Belgium, Németalföld és Lengyelország Reymann-féle speciális topográfiai térképe), Glogau, é. n. – *427 431* ([345])

»*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*« (Rajnai Újság, politika, kereskedelem és ipar), Köln. – *98 326 328 462* ([87])

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *3 232 249 291*

Richter *lásd* Hochberg, Karl

ROBESPIERRE, Maximilien-Marie-Isidore de (1758–1794) – a francia forradalom politikusa, a jakobinusok vezetője, 1793–94 a forradalmi kormány feje. – *95*

ROCHEFORT, Victor-Henri, marquis de Rochefort-Luçay (1830–1913) – francia publicista és politikus, baloldali republikánus; 1868–69 a „Lanterne", 1869–70 a „Marseillaise" kiadója; 1870 szept.–nov. a nemzeti védelem kormányának tagja; elítélte a kormány ellenforradalmi politikáját, de ugyanakkor a Kommün ellen fordult; a Kommün leverése után deportálták Új-Kaledóniába; a nyolcvanas évek végétől monarchista. – *457*

ROCKEFELLER, John Davison (1839–1937) – olajkirály, az amerikai finánctőkecsoport legfőbb képviselője. – *449*

RODBERTUS-Jagetzow, Johann Karl (1805–1875) – porosz földbirtokos és közgazdász, 1848-ban a porosz nemzetgyűlés baloldalának vezetője; az Auerswald-kormányban kultuszminiszter; a porosz junker „államszocializmus" teoretikusa. – *229 242 243 244 247–249*

ROST, Valentin Christian Friedrich (1790–1862) – filológus. – *246*

– *Deutsch-Griechisches Wörterbuch* (Német–Görög Szótár), Gottinga 1829. – *246*

ROSZTOVCEV, Jakov Ivanovics (1803–1860) – orosz államférfi, főhadsegéd; 1857-től tagja a parasztkérdéssel foglalkozó titkos bizottságnak, később a főbizottságnak; 1859-től a jobbágyfelszabadítási rendelkezések szerkesztőbizottságának elnöke. – *332–334 341*

ROTH, Paul (1820–1892) – német polgári történetíró. – *397–400 405 406 410*

– *Geschichte des Beneficialwesens von der ältesten Zeit bis ins zehnte Jahrhundert* (A beneficium-

rendszer története a legrégibb kortól a tizedik századig), Erlangen 1850. – *397–400 405 407* (342)

ROTHSCHILD – nemzetközi bankház. – *449*

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712–1778) – francia felvilágosító; kispolgári demokrata. – *14 185 186 195*

– *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (Értekezés az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről és alapzatairól), Amszterdam 1755. – *185 195*

– *Du contrat social; ou principes du droit politique* (A társadalmi szerződésről; vagy a politikai jog elvei), Amszterdam 1762. – *185 186*

RUGE, Arnold (1802–1880) – német publicista, ifjúhegeliánus; 1826-ban 14 évi várfogságra ítélik, 1830-ban szabadul, 1832-ben egyetemi magántanár, a „Hallische", majd a „Deutsche Jahrbücher" szerkesztője; 1884-ben Marxszal együtt a „Deutsch-Französische Jahrbücher" kiadója; kispolgári demokrata, 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); az ötvenes években az angliai német kispolgári emigráció egyik vezetője; 1866-tól nemzeti liberális. – *99 177*

S

SAGE, Russell (1816–1906) – amerikai milliomos, vasútvállalkozó, 1853–1857 a kongresszus tagja. – *449*

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760–1825) – francia utópikus szocialista. – *183 186 187–190 198 479*

– *Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains* (Egy genfi lakos levelei kortársaihoz), [Párizs 1803]. – *187–189*

– *L'industrie, ou discussions politiques, morales et philosophiques etc.* (Az ipar, vagy politikai, erkölcsi és filozófiai diszkussziók stb.), Párizs 1817–18. – *189*

– és Augustin THIERRY: *De la réorganisation de la société européenne, ou de la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale* (Az európai társadalom újjászervezéséről vagy Európa népei egyetlen politikai testté való összevonásának szükségességéről és eszközeiről, mindegyik nép nemzeti függetlenségének megőrzésével), Párizs 1814. – *189 190*

– és Augustin THIERRY: *Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815* (Vélemény az 1815-ös koalíció ellen teendő intézkedésekről), Párizs 1815. – *190* (189)

SÁNDOR, II. (1818–1881) – orosz cár 1855–1881. – *131–133 143 270 284 330–334 335 341*

SANKEY, Ira David (1840–1908) – amerikai prédikátor. – *492*

SCHAAFFHAUSEN, Hermann (1816–1893) – antropológus és fiziológus. – *351*

SCHÄFFLE, Albert E. F. (1831–1903) – osztrák politikus, vulgáris közgazdász. – *229 231 234 235 250*

– *Kapitalismus und Sozialismus, mit besonderer Rücksicht auf Geschäfts- und Vermögensformen* (Kapitalizmus és szocializmus, különös tekintettel az üzlet és a vagyon formáira), Tübingen 1870. – *234*

– *Die Quintessenz des Sozialismus* (A szocializmus kvintesszenciája), I. kiad., Gotha 1875; II. kiad., Gotha 1877. – *234 235*

– *Bau und Leben des sozialen Körpers* (A társadalom testének építménye és élete), Tübingen 1878. – *234 235 250*

SCHAPPER, Karl (kb. 1812–1870) – német forradalmár, az Igazak Szövetsége és a Kommunisták Szövetsége vezető tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" korrektora,

1849 febr.–máj. a kölni Munkásegylet elnöke; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Willichhel együtt a Marx-ellenes frakció vezetője, majd szakított a frakciózással és újra csatlakozott Marxhoz; 1865-ben az I. Internacionálé Főtanácsának tagja. – *178*

SCHILLER, Johann Christoph Friedrich von (1759–1805) – német költő. – *48*
– *Die Götter Griechenlands* (Görögország istenei). – *48* ([50])

SCHNEIDER, Jacob (1818–1898) – német régész és történész. – *372*
– *Die alten Heer- und Handelswege der Germanen, Römer und Franken im deutschen Reiche* (A germánok, rómaiak és frankok régi hadi és kereskedelmi útjai a Német Birodalomban), Düsseldorf 1883, Lipcse 1884–85. – *372*

SCHORLEMMER, Carl (1834–1892) – német kémikus, a manchesteri egyetem professzora; dialektikus materialista; a német Szociáldemokrata Párt tagja; Marx és Engels barátja. – *465*

SCHRAMM, Karl August – német újságíró, szociáldemokrata, reformista, a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" szerkesztője; bírálta a marxizmust, a nyolcvanas években kilépett a pártból. – *152 153*

SCHULZE, Ernst – filológus. – *246*
– *Gothisches Glossar* (Gót glosszárium), Magdeburg 1847. – *246*

SCHWEITZER, Johann Baptist von (1834–1875) – német ügyvéd, publicista; 1865–71 az Általános Német Munkásegylet elnöke, a „Sozialdemokrat" kiadója és főszerkesztője; Bismarck politikájának támogatója és képviselője a munkásmozgalomban; 1872-ben leleplezték a kormánnyal való kapcsolatait és kizárták az Általános Német Munkásegyletből. – *156 157*

SEBESTYÉN – egyházi szent. – *399*

SEGESTES (I. század) – cheruszk fejedelem, a rómaiak híve. – *368*

SEGIMER(US) (I. század) – cheruszk fejedelem, Hermann apja. – *366 367*

SENECA, Lucius Annaeus (i. e. kb. 4–i. sz. 65) – római filozófus; sztoikus. – *442 444–445*

SENTIUS, Saturninus (I. század) – római hadvezér, részt vett a germánok elleni hadjáratokban. – *364*

SEPTIMIUS Severus, Lucius (146–211) – római császár (193–211) és hadvezér. – *377 379 380*

SHAFTESBURY, Anthony Ashley Cooper, Earl of (1671–1713) – angol író és filozófus. – *490*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő.
– *King Henry IV* (IV. Henrik). – *141* ([141])
– *The Merchant of Venice* (A velencei kalmár). – *6* ([14])
– *Much Ado about Nothing* (Sok hűhó semmiért). – *304* ([272])

SICKINGEN, Franz von (1481–1523) – német lovag, a reformációhoz csatlakozott, az 1522–23-as nemesi felkelés katonai és politikai vezetője. – *488*

»*Le Siècle*« (A Század), Párizs. – *139* ([135])

SINGER, Paul (1844–1911) – a német szociáldemokrácia egyik vezetője; 1887-től a pártvezetőség tagja; a Reichstag tagja 1884–1911. – *151*

SIRMOND, Jacques (1559–1651) – francia történetíró, jezsuita, kora középkori dokumentumokat tett kozzé. – *407*

SLAGG – 1881-ben az angol parlament tagja Manchester képviseletében. – *297*

SLOAN, Samuel (1817–1907) – amerikai vasúti vállalkozó. – *449*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász, filozófus. – *232*

SORGE, Friedrich Adolf (1828–1906) – német kommunista, részt vett az 1849-es badeni felkelésben; az Internacionálé tagja, az amerikai szekciók szervezője, 1872-ben küldött a hágai kongresszuson; a Főtanács New Yorkba való áthelyezése után 1872–74 annak főtitkára; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *471*

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Berlin. – *220* (224)

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Zürich, majd London. – *182 455 461 466 467 473* (178)

SPARTACUS (megh. i. e. 71) – gladiátor; a 73–71-es rabszolgafelkelés vezére. – *445*

SPEYER, Karl (szül. 1845) – német asztalos, a hatvanas években a londoni Német Munkás Művelődési Egylet titkára; 1872-től az Internacionálé Főtanácsának tagja Londonban, majd Amerikában. – *31*

SPINOZA, Benedictus de (Baruch Despinoza) (1632–1677) – németalföldi filozófus, materialista, bibliakritikus. – *195*

SPRUNER von Merz, Karl (1803–1892) – történetíró és kartográfus. – *428*
– és Heinrich Theodor MENKE: *Handatlas für die Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit* (Közép- és újabbkori történelmi kéziatlasz), Gotha 1880. – *428 434*

STANFORD, Leland (1824–1893) – amerikai republikánus párti politikus, vasúti vállalkozó; Kalifornia kormányzója 1861–1863, szenátor 1885–1893. – *449*

»*Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der deutschen konstituierenden Nationalversammlung zu Frankfurt a. M.*« (Gyorsírói jelentés a majna-frankfurti alkotmányozó nemzetgyűlés tárgyalásairól), Majna-Frankfurt 1849. – *82–84*

STENZEL, Gustav Adolf Harald (1792–1854) – boroszlói professzor, történész, liberális, 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (bal-, majd jobbközép). – *81*

STIEBER, Wilhelm (1818–1882) – német rendőrtanácsos; 1850–60 a porosz politikai rendőrség főnöke; a kölni kommunista-per egyik megszervezője és koronatanúja; a porosz–francia háborúban a katonai rendőrség és a kémiroda főnöke. – *54*

STRAUSS, David Friedrich (1808–1874) – német filozófus és publicista, ifjúhegeliánus; bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. – *442*
– *Das Leben Jesu* (Jézus élete), Tübingen 1835–36. – *442* (352)

STROUSBERG (Stroussberg), Bethel Henry (1823–1884) – német vasúti vállalkozó, spekuláns, 1873-ban csődbe jutott. – *160*

STUARTOK – uralkodóház, amely Skóciában 1371-től, Angliában 1603-tól uralkodott; az utolsó Stuart-uralkodó 1714-ig volt trónon. – *490*

SUETONIUS, Gajus Tranquillus (kb. 70–kb. 160) – római történetíró; megírta az első 12 római császár élettörténetét. – *362*
– *Opera* (Művei), London 1824. – *362*

SUVALOV, Pjotr Andrejevics, gróf (1827–1889) – orosz tábornok és diplomata, a cári titkos rendőrség főnöke 1866–1873, angliai nagykövet 1874–1879. – *143*

SUVALOV, Pjotr Pavlovics, gróf (szül. 1824) – orosz politikus; Szentpétervár kormányzóság nemesi elöljárója, a jobbágyfelszabadítás előkészítésére alakult szentpétervári nemesi bizottság elnöke. – *330 333*

SYBEL, Heinrich von (1817–1895) – német történész és politikus, nemzeti liberális; porosz soviniszta. – *183*

Szász király *lásd* Albert

SZKALGYIN (Jelenyev, Fjodor Pavlovics) (1828–1902) – orosz író és publicista a hatvanas években polgári liberális; az „Otyecsesztvennije Zapiszki" munkatársa; később reakciós. – *330 332–336 340*

— *В заholусти и в столице* (Az isten háta mögött és a fővárosban), Szentpétervár 1870. – *330 332–336 340* (282)

SZKREBICKIJ, Alekszandr Iljics (1827–1915) orosz liberális történetíró – *334*

– *Крестьянское дело в царствование императора Александра II* (A parasztkérdés II. Sándor cár uralkodása idején), Bonn 1862–68. – *334*

SZTRABÓN (i. e. kb. 63–i. sz. kb. 20) – görög földrajzi és történetíró. – *356 358 369 384*

– *Γεωγραφικά* (Földrajz). – *356 358 369 384* (301 314 315)

T

TACITUS, Publius Cornelius (kb. 55–kb. 120) – római történetíró. – *264 276 349 355–360 366 370–377 379 380 382 383–391 431 445*

– *Annales* (Annálészek). – *368 374* (313 319)

– *Germania* (Germánia). – *276 355 358 360 366 370–372 375–377 379 380 384–388 390–391* (253 321)

TESSENDORF, Hermann Ernst Christian (1831–1895) – porosz államügyész, 1873 a berlini városi bíróság tagja; 1885 a berlini kamarai bíróság büntetőszenátusának elnöke; a szociáldemokraták üldözését szervezte. – *92*

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – francia történész és politikus, orléanista; 1832, 1834 belügyminiszter, 1836, 1840 miniszterelnök; az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; 1871–73 köztársasági elnök; a Párizsi Kommün vérbefojtója. – *87 128 130*

THOMPSON, Thomas Peronnet (1783–1869) – angol politikus, vulgáris közgazdász, szabadkereskedő. – *310*

TIBERIUS, Claudius Nero (i. e. 42–i. sz. 37) – római császár 14–37. – *363 364 371 372 380 445*

TILDEN, Samuel Jones (1814–1886) – vezető demokrata párti amerikai politikus, jogász; New York állam kormányzója 1874–1876. – *449*

TOLAIN, Henri-Louis (1828–1897) – francia vésnök, jobboldali proudhonista; az Internacionálé párizsi szekciójának egyik vezetője; küldött az 1865-ös londoni konferencián, az 1866-os genfi, az 1867-es lausanne-i, az 1868-as brüsszeli és az 1869-es bázeli kongresszuson; 1871-ben nemzetgyűlési képviselő; a Párizsi Kommün idején átállt a versailles-iakhoz; 1871-ben kizárták az Internacionáléból. – *140*

TOOKE, Thomas (1774–1858) – angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele; ártörténész. – *253*

– és William NEWMARCH: *A History of Prices and of the State of the Circulation, during the Nine Years 1848–1856* (Az áraknak és a forgalom állapotának története az 1848-tól 1856-ig terjedő kilenc évben), London 1857. – *253*

TÖLCKE, Karl Wilhelm (1817–1893) – német szocialista, lassalleánus; 1865-ben az Általános Német Munkásegylet elnöke. – *1 6*

TRAJANUS, Marcus Ulpius (kb. 53–117) – római császár 98–117. – *379*

TREITSCHKE, Heinrich Gotthard von (1834–1896) – német történész, nemzeti liberális; porosz soviniszta, antiszemita, a munkásmozgalom ádáz ellenfele. – *183*

TROCHU, Louis-Jules (1815–1896) – francia tábornok és politikus, orléanista; részt vett Algéria meghódításában; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok; 1870–71 a nemzeti védelem kormányának elnöke; 1870 szept.–1871 jan. a párizsi hadsereg főparancsnoka; a Kommün egyik vérbefojtója. – *87 90*

»*Труды комиссии высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов*« (A szolgáltatások és adók rendszerének felülvizsgálatára létesített Legfelsőbb Bizottság munkálatai), Szentpétervár 1873. – *338* (290)

U

UHLAND, Ludwig (1787–1862) – német romantikus költő; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (balközép). – *82 84*

URQUHART, David (1805–1877) – angol diplomata, publicista és politikus, tory; 1847–52 a parlament tagja; a Palmerston-kormány cárbarát keleti politikájával szemben Törökország mellett lépett fel. – *135*

V

Vala Numonius *lásd* Numonius Vala

VANDERBILT, William Henry (1821–1885) – amerikai milliomos, vasúti vállalkozó. – *449*

VAN PATTEN, Philipp – amerikai burzsoá, aki csatlakozott a szocialistákhoz; 1876-tól a Központi Munkásszövetség titkára New Yorkban; a nyolcvanas években elszakadt a munkásmozgalomtól. – *469*

Varus *lásd* Quinctilius Varus

VELLEIUS, Gajus Paterculus (i. e. 19–i. sz. 31) – római történetíró; részt vett a Németország, Pannónia és Dalmácia elleni hadjáratokban. – *363 365 366–367 369 385* – *Historia Romana* (Római történelem). – *363–367 369 385* (305 308)

VERCINGETORIX (megh. i. e. 46) – a római uralom ellen fellázadt gallok vezére i. e. 52–51. – *370*

»*Вестник Народной Воли*« (A Népakarat Hírnöke), Genf. – (108)

VIERECK, Louis (1851–1921) – szociáldemokrata, a szocialista-törvény idején a párt jobbszárnyának egyik vezetője; 1884–1887 a Reichstag tagja; 1896-ban kivándorolt Amerikába és visszavonult a szocialista mozgalomtól. – *147 148 151 154 155*

VIKTÓRIA (1819–1901) – angol királynő 1837–1901. – *192*

VILMOS, I. (1797–1888) – porosz herceg, régensherceg 1858–1861; porosz király 1861–1888; német császár 1871–1888. – *91 121 143 282 315* (395)

VILMOS, III., (Orániai) (1650–1702) – németalföldi helytartó 1672–1702; angol király 1689–1702. – *451*

VINICIUS, Marcus – római hadvezér, konzul, részt vett a Pannónia és Germánia elleni hadjáratokban. – *363*

VIRCHOW, Rudolf (1821–1902) – német természettudós és politikus; a sejtpatológia megalapítója, Darwin híve, majd a darwinizmus ellensége; a német haladópárt egyik alapítója; 1871 után a szocializmus ellensége. – *351*

VOGT, Karl (1817–1895) – német természettudós, vulgáris materialista, kispolgári demokrata; giesseni egyetemi tanár, 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés

tagja (baloldal); 1849-ben az ideiglenes birodalmi régenstanács tagja, majd Svájcba emigrált, Genfben egyetemi tanár; III. Napóleon titkos ugynoke. – *84 85 101*

»*Das Volk*« (A Nép), London. – *101* (103)

»*Der Volksstaat*« (A Népállam), Lipcse. – *2 181* (4)

»*Der Vorbote*« (Az előfutár), Genf – *135* (130)

»*Vorwarts*« (Előre), Lipcse. – *155 180 481* (151)

»*Vorwarts! Pariser Deutsche Zeitschrift*« (Előre! Párizsi német folyóirat). – *462* (368)

W

WAGNER, Adolph (1835–1917) – német kozgazdász; 1878-ban megalapította a keresztényszocialista pártot; Bismarck politikájának híve. – *229–236 238–245 247–251 253 256*

– *Lehrbuch der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan tankonyve), Lipcse és Heidelberg 1879. – *229–236 238–245 247 249–250 251–257*

WAITZ, Georg (1813–1886) – német történész, 1849-től professzor Gottingában; középkori nemet történelemmel foglalkozott. – *389*

– *Deutsche Verfassungsgeschichte* (Nemet alkotmánytörténet), Kiel 1844. – *389*

WASHINGTON, George (1732–1799) – amerikai politikus; a fuggetlenségi háborúban (1775–83) az észak-amerikai hadsereg főparancsnoka, az Egyesult Államok első elnoke 1789–1797. – *258*

WATT, James (1736–1819) – angol mechanikus és feltaláló, a gőzgép tokéletesítője. – *491*

WEITLING, Christian Wilhelm (1808–1871) – eredetileg szabó, az első német munkásíró, az utopikus egyenlosító kommunizmus teoretikusa. – *194*

WERMUTH – hannoveri rendőrfőnok, a kolni kommunista-perben a vád egyik tanúja. – *54*

– és STIEBER: *Die Kommunistenverschworungen des neunzehnten Jahrhunderts* (A tizenkilencedik század kommunista osszeeskuvesei), Berlin 1853–54. – *54*

WESTPHALEN, Ferdinand Otto Wilhelm von (1799–1876) – porosz politikus, reakciós, 1850–58 belugyminiszter, Marxne felrestvére. – *99*

WESTPHALEN, Ludwig von (1770–1842) – trieri titkos tanácsos, Marxné apja. – *326 328*

»*The Whitehall Review*« (Whitehall-i Szemle), London. – *449* (355)

WIBERG, Carl Fredrik (1813—1881) – sved történetiro, a keleti-tengeri államok korai történetével foglalkozott. – *374 376*

– *Bidrag till kannedomen om Grekers och Romares forbindelse med Norden och om de nordiska handelsvagarne* (Adalek a gorogok és a romaiak eszaki kapcsolatainak és az eszaki kereskedelmi utaknak az ismeretéhez), Gefle 1861. – *374 376*

WIGAND, Paul (1786–1866) – jogász, vesztfáliai jogtörténettel foglalkozott. – *417* (340)

WILKE, Christian Gottlob (1786–1854) – német katolikus teológus, a Biblia filológiai-történeti tanulmányozásaval foglalkozott. – *442*

– *Der Urevangelist oder exegetisch kritische Untersuchung über das Verwandschaftsverhaltnis der drei ersten Evangelien* (Az ősevangelista vagy exegetikus kritikai vizsgálódás a három első evangélium osszefuggesi viszonyáról), Drezda és Lipcse 1838. – *442*

WILLICH, August (1810—1878) – volt porosz hadnagy, politikai meggyőződése miatt nyugalomba vonult; a Kommunisták Szövetségének tagja; 1849-ben egy szabadcsapat parancsnoka a badeni-pfalzi felkelésben; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Schapperral együtt a Marx-ellenes frakció vezetője; 1853-ban emigrált az Egyesült Államokba; az amerikai polgárháborúban az északiak egyik tábornoka. – *178*

WOLFF, Johann Friedrich (megh. 1835) – falusi bíró; Wilhelm Wolff apja. – *51*

WOLFF, Marie Rosine – Wilhelm Wolff anyja. – *52*

WOLFF (Wolf), Wilhelm (Lupus) (1809–1864) – német tanító és újságíró, Marx és Engels barátja, a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni bizottságnak tagja; a forradalom után Svájcba, majd 1851-ben Angliába emigrált; emlékének ajánlotta Marx a „Tőke" I. kötetét. – *49–86*

– *Die schlesische Milliarde* (A sziléziai milliárd), „Neue Rheinische Zeitung", 1849 márc.–ápr.; különkiad. Engels bevezetésével, Hottingen-Zürich 1886. – *58 63 79*

WORSAAE, Jens Jacob Asmussen (1821–1885) – dán régész, bebizonyította a bronzkorszak létezését; Skandinávia korai és középkori történetével foglalkozott; mérsékelt liberális; kultuszminiszter 1874–1875. – *375*

– *Die Vorgeschichte des Nordens nach gleichzeitigen Denkmälern* (Észak előtörténete egykorú emlékek szerint), Hamburg 1878. – *375*

WRANGEL, Friedrich Ernst, Graf von (1784–1877) – porosz tábornok, a reakciós katonai kamarilla egyik vezetője; 1848-ban a berlini 3. hadtest vezénylő tábornoka; 1848 novemberében részt vett a berlini ellenforradalmi államcsínyben. – *57*

WÜRTH – német politikus, a frankfurti nemzetgyűlés tagja. – *84*

Y

YORK (Yorck) VON WARTENBURG, Hans David Ludwig, Graf (1759–1830) – porosz tábornok, 1812-től tábornagy; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *369*

Z

ZASZULICS, Vera Ivanovna (1851–1919) – orosz forradalmár, részt vett a Munka Felszabadítása csoport megalakításában; Marx néhány munkáját lefordította oroszra; levelezett Marxszal és Engelsszel; tagja az „Iszkra" szerkesztő bizottságának; 1903 után mensevik. – *261 271 275 280–281*

»*Zeitschrift für Ethnologie*« (Etnológiai folyóirat), Berlin. – *351* (293)

»*Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*« (Általános Államtudományi Folyóirat), Tübingen 1878. – *242 247* (231)

ZEUSS, Johann Kaspar (1806–1856) – történet- és nyelvtudós, elkészítette a kelta nyelvek részletes összehasonlító leírását. – *385–387 390*

– *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (A németek és a szomszédos törzsek), München 1837. – *385–387*

ZIBER, Nyikolaj Ivanovics (1844–1888) – orosz közgazdász; Marx gazdasági tanainak egyik első népszerűsítője Oroszországban. – *232*

– *Теория ценности и капитала Д. Рикардо и т. д.* (D. Ricardo érték- és tőke-elmélete stb.), Kiev 1871. – *232* (228)

ZIEMANN, Adolf (1807–1842) – filológus, germanista. – *246*
– *Mittelhochdeutsches Wörterbuch zum Handgebrauch* (Középfelnémet kéziszótár), Quedlinburg és Lipcse 1838. – *246*

»*Die Zukunft*« (A Jövő), Berlin. – *161* ([158])

ZSUKOVSZKIJ, Julij Galaktionovics (1822–1907) – orosz polgári vulgáris közgazdász és publicista, az állami bank vezetője; támadta a marxizmust. – *108*

Földrajzi nevek*

Alemannia	Svábföld
Ószászország	a Weser és a Rajna közötti egykori terület
Antunnacum	Andernach
Aquitánia	Délnyugat-Franciaország
Bardenwic	Bardowiek
Bingelrade	Bingelraede
Bisterscheid	Bisterschied
Bitsch	Bitche
Boroszló, Breslau	Wrocław
Boswinningen	Boswinning
Brandenburg	Branibor
Britlinga	Brietlingen
Bromberg	Bydgoszcz
Burgundia	Bourgogne
Crastlingi	Krassum
Cseh erdő	Šumava
Cyrene	Cirenaica
Danzig	Gdańsk
Dixmuyden	Dixmuiden
Dünkirchen	Dunkerque
Edingahûsun	Edemissen
Eiflia	Eifel
Ereshofen	Ereshoven
Észak-Albingia	az egykori Szász Hercegség északi része az Elba és az Eider között
Felső-Szilézia	Górny Śląsk
Flevo	Zuidersee
Frankenstein	Ząbkowice Śląskie
Frisches Haff	Zalew Wiślana
Fünen	Fyen
Glogau	Glogów
Gravelingen	Gravelines
Hal	Halle (Belgium)
Haspelscheid	Haspelscheidt
Helsprich	Hilsprich
Jekatyerinoszlav	Dnyepropetrovszk
Karlsbad	Karlovy Vary
Kimber-előhegység	Skagen
Kimber-félsziget, Jütland	Jylland

* A jegyzék felsorolja a szövegben előforduló földrajzi fogalmak közül azokat, amelyeknek neve különböző alakban vagy írásmóddal használatos, illetve közli nemzeti nyelvű változatukat vagy mai alakjukat.

Kolberg	Kołóbrzeg
Kovno	Kaunas
Krakkó	Kraków
Lestines	Estinnes au Mont
Lützelstein	La Petite-Pierre
Maina	Mani
Massel	Maslów
Mederiacum	Brück
Merzig	Messancy
München-Gladbach	Mönchen-Gladbach
Nessin	Nieźyn
Neufahrwasser	Nowy Port
Oelandssund	Kalmarsund
Oeressund	Öresund
Oporto	Porto
Óriás-hegység	Krkonoše
Otlinga	Öttingen
Ösel	Saaremaa
Peloponnészosz	Morea
Pillau	Baltyijszk
Posen	Poznań
Raetia	egykori római provincia, a mai Svájc nagy része
Ringkjöbing	Ringköbing
Rixhöft	Rozewie
Saarburg	Sarrebourg
Schweidnitz	Świdnica
Seeland	Sjaelland
Silberberg	Srebrna Góra
Sinkfal	De Honte, Westerschelde
Stedieraburg	Steterburg
Stettin	Szczecin
Strassburg	Strasbourg
St. Truyen	St. Truyden, Truiden, St. Trond
Szentpétervár	Leningrád
Szilézia	Śląsk
Tarnau	Tarnów
Taschberger Moor	Thorsbjerger Moor
Törnich	Toernich
Trebnitz	Trzebnica
Vilna	Vilnius
Visztula	Wisła
Wandhofen	Wandhoven
Waterscheid	Waterscheyd
Wulverdinghe	Wulverdingen
Zollikofen	Zollikon

Súlyok, mértékek és pénznemek

Súlyok

font (*pound, lb*) = 16 uncia	453,59 g
pud	16,38 kg
quarter	12,700 "

Mértékek

Hosszmértékek:

stadium (régi görög hosszmérték)	kb.	192 m
mérföld (régi római hosszmérték)	kb.	1472,5 "
mérföld ([*statute*] *mile*) (angol) = 1760 yard		1609,33 "
mérföld (*Meile*) (német)		7420,44 "
verszty (orosz)		1066,78 "

Területmértékek:

gyeszjatyina (orosz)	1,92 ha
Hufe (német)	20–40 Morgen
Morgen (porosz)	25,532 a
négyzetláb	929 cm^2
négyzetmérföld (német)	5,063 km^2

Űrmértékek:

Ohm (német)	kb.	150 l
Oxhoft	kb.	200–240 "
Quart		1,15 "
véka (*Scheffel*) (német)	kb.	54,9 "
csetverty (orosz)		209,91 "
quarter (angol) = 8 bushel		290,79 "

*Pénznemek**

Angol:

font sterling (*pound sterling*, £) = 20 shilling	20,43 *M*
shilling (*sh*) = 12 penny	1,02 *M*
penny (d.)	8,51 Pf
guinea (régi angol aranypénz) = 21 shilling	21,45 *M*

* A márkára való átszámítás az 1871. évre vonatkozik: 1 márka (*M*) = 100 pfennig (Pf) = 1/2790 kg színarany.

Amerikai (*Egy. Áll.*):

dollár (*dollar*, $) = 100 cent ..... kb. 4,20 ℳ

Francia:

frank (*franc*, *fr.*) = 20 sou = 100 centime ..... kb. 0,81 ℳ

Orosz:

rubel (rbl.) = 100 kopek ..... 2,16 ℳ

Német:

Taler ..... 3 ℳ
Groschen ..... kb. 12 Pf.

A GERMÁNOK TELEPÜLÉSI SÉMÁJA FRIEDRICH ENGELS: „A NÉMET TÖRZSEK" C. MŰVE SZERINT

NÉMET TÖRZSEK

GÓTOK
(gót törzsek):

gótok — szkírek
burgundok — rugiak
vandálok — **basztarnok**

INGEVONOK
(fríz-szász törzsek):

frízek (félszigeti frízek: kimberek és teutonok)
chaukok — jütök (eudozok)
szászok — cheruszkok
angolok — variszták

ISZKEVONOK
(frank törzsek):

ubiak — uszipétek
chamávok — tribokok } kis (iszkevon) törzsek
brukterek — vangionok }
szigamberek — nemetek }
tenkterek

HERMINONOK
szévek (longobárdok, svábok, alemannok, bajor-markomannok)
hermundurok (türingiaiak)
chattok (hesseniek)
chatt törzsek:
batávok és kattuárok

SKANDINÁVOK
(hillevionok)

100 0 100 200 km

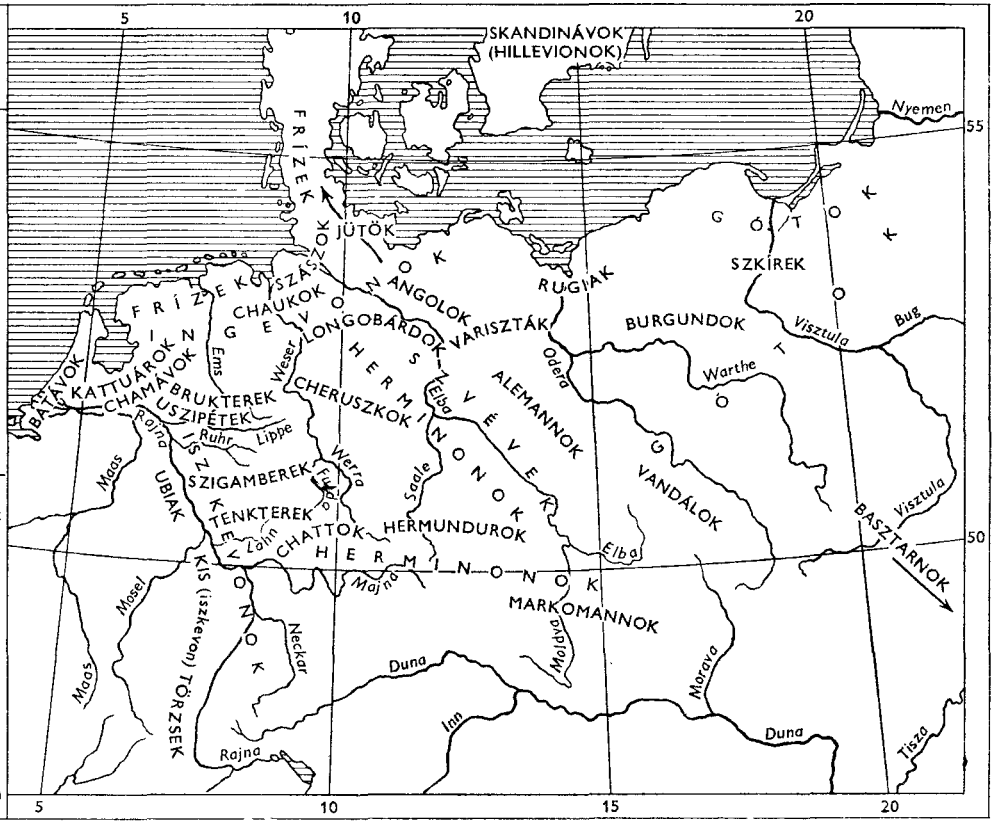

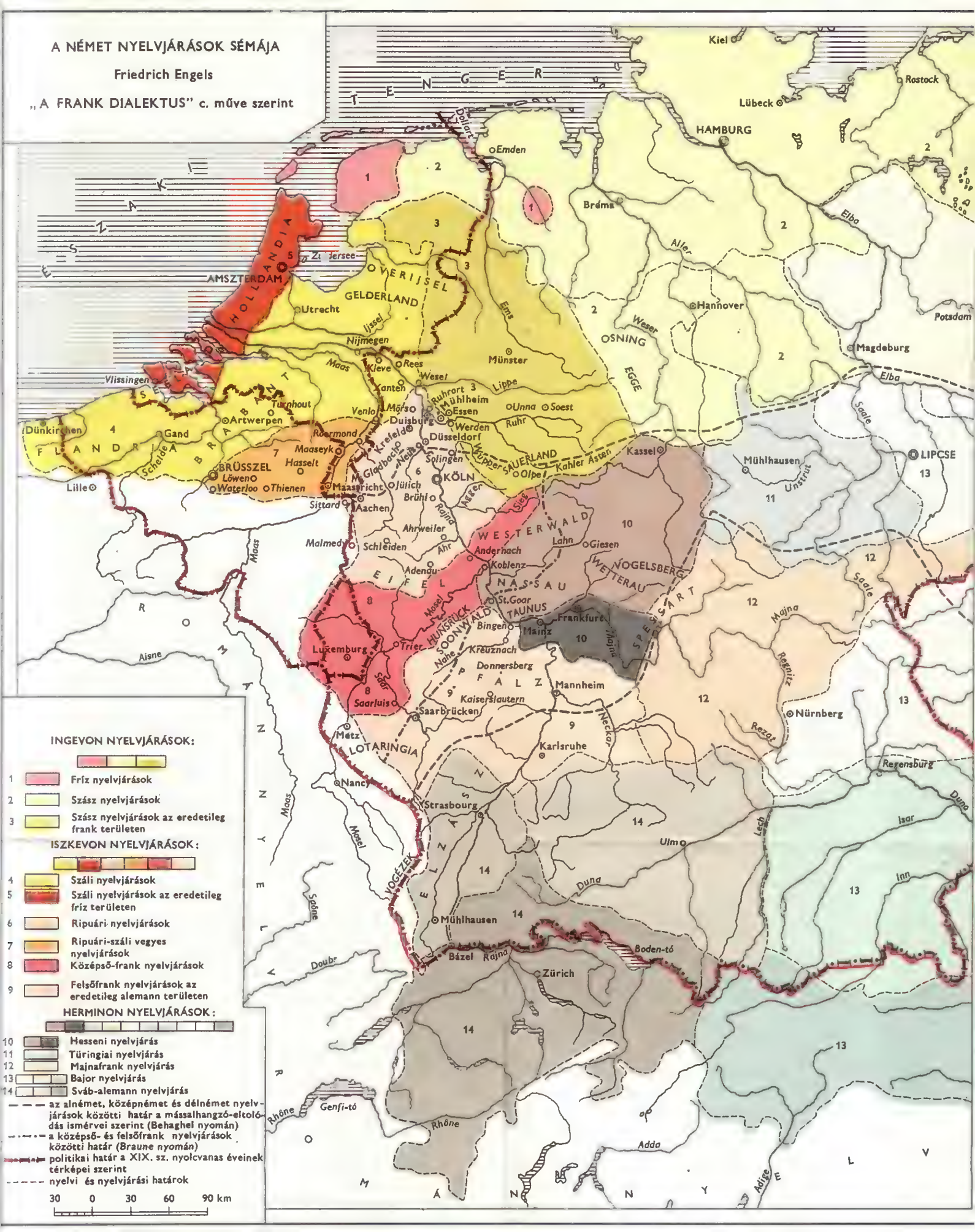
A NÉMET NYELVJÁRÁSOK SÉMÁJA
Friedrich Engels
„A FRANK DIALEKTUS" c. műve szerint
INGEVON NYELVJÁRÁSOK:
1 Fríz nyelvjárások
2 Szász nyelvjárások
3 Szász nyelvjárások az eredetileg frank területen
ISZKEVON NYELVJÁRÁSOK:
4 Száli nyelvjárások
5 Száli nyelvjárások az eredetileg fríz területen
6 Ripuári nyelvjárások
7 Ripuári-száli vegyes nyelvjárások
8 Középső-frank nyelvjárások
9 Felsőfrank nyelvjárások az eredetileg alemann területen
HERMINON NYELVJÁRÁSOK:
10 Hesseni nyelvjárás
11 Türingiai nyelvjárás
12 Majnafrank nyelvjárás
13 Bajor nyelvjárás
14 Sváb-alemann nyelvjárás
az alnémet, középnémet és délnémet nyelvjárások közötti határ a mássalhangzó-eltolódás ismérvei szerint (Behaghel nyomán)
a középső- és felsőfrank nyelvjárások közötti határ (Braune nyomán)
politikai határ a XIX. sz. nyolcvanas éveinek térképei szerint
nyelvi és nyelvjárási határok
30 0 30 60 90 km
TENGER
ÉSZAKI
HOLLANDIA
AMSZTERDAM
Zuidersee
OVERIJSEL
GELDERLAND
Utrecht
Nijmegen
Kleve
Rees
Wesel
Münster
Emden
Dollart
Kiel
Rostock
Lübeck
HAMBURG
Bréma
Hannover
Potsdam
Magdeburg
Elba
Aller
Weser
OSNING
EGGE
Ems
Lippe
Ruhr
Unna
Soest
Essen
Mühlheim
Ruhrort
Werden
Düsseldorf
Duisburg
Mörs
Venlo
Xanten
Maas
Vlissingen
Turnhout
Artwerpen
BRABANT
Dünkirchen
Gand
FLANDRIA
Schelde
Lille
BRÜSSZEL
Löwen
Waterloo
Thienen
Roermond
Maaseyk
Hasselt
Maastricht
Sittard
Aachen
Jülich
Brühl
Krefeld
Neuss
Gladbach
Solingen
KÖLN
Wupper
SAUERLAND
Olpe
Kahler Asten
Kassel
Mühlhausen
Unstrut
LIPCSE
Saale
Aggen
Sieg
Rajna
Ahrweiler
Ahr
Malmedy
Schleiden
Adenau
EIFEL
WESTERWALD
Andernach
Koblenz
Lahn
Giesen
NASSAU
VOGELSBERG
WETTERAU
SPESSART
St. Goar
TAUNUS
Frankfurt
Mainz
Bingen
HUNSRÜCK
SOONWALD
Mosel
Trier
Luxemburg
Nahe
Kreuznach
Donnersberg
PFALZ
Mannheim
Kaiserslautern
Saarbrücken
Saarluis
Saar
Metz
LOTARINGIA
Nancy
Karlsruhe
Neckar
Nürnberg
Regnitz
Rezat
Regensburg
Duna
Isar
Inn
Lech
Ulm
Strasbourg
ELZÁSZ
VOGÉZEK
Mühlhausen
Bázel
Boden-tó
Zürich
Doubs
Saône
Rhône
Genfi-tó
Adda
Adige
Aisne
ROMÁN NYELV
Maas
Mosel
Rajna
Duna
Majna
Saale

Tartalom

Előszó a tizenkilencedik kötethez V

Friedrich Engels: Levél Bebelhez 1

Karl Marx: A gothai program kritikája 9

Levél Wilhelm Brackéhoz 11
Széljegyzetek a német munkáspárt programjához 13

Friedrich Engels: Levél a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának, New York 31

Friedrich Engels: Beszéd az 1863. évi lengyel felkelés évfordulóján tartott gyűlésen 33

Friedrich Engels: Porosz pálinka a német Reichstagban 35

I. 35
II. 44

Friedrich Engels: Wilhelm Wolff 49

I. 51
II. 55
III. 57
IV. 61
V. 63
VI. 66
VII. 71
VIII. 74
IX. 79
X. 82
XI. 85

Friedrich Engels: Megjegyzés az „Histoire de la Commune" 29. oldalához 87

Friedrich Engels: Levél Bignaminak az 1877. évi német választásokról 91

Friedrich Engels: Olaszországból 93

Friedrich Engels: Karl Marx 98

Karl Marx: Levél az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének 108

Friedrich Engels: A munkásmozgalom Németországban, Franciaországban, az Egyesült Államokban és Oroszországban 114

Friedrich Engels: Európa munkásai 1877-ben 117

I. 119
II. 121
III. 124
IV. 127
V. 131

Karl Marx: Herr Bucher 135

Karl Marx: Válasz Bucher „Magyarázat"-ára 137

Karl Marx: A Nemzetközi Munkásszövetség története George Howell úr szerint 139

Friedrich Engels: A németországi szocialistákat sújtó kivételes törvény – Az oroszországi helyzet 145

Karl Marx és *Friedrich Engels*: Körlevél Bebelnek, Liebknechtnek, Brackénak és másoknak 147

I. A tárgyalások Karl Hirschsel 147
II. A lap tervezett irányzata 153
III. A három zürichi kiáltványa 156

Friedrich Engels: Bismarck úr szocializmusa 164

I. A vámtarifa 164
II. Az állami vasutak 168

Friedrich Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig . . . 173

Karl Marx: Előszó az 1880-as francia kiadáshoz 177
Friedrich Engels: Előszó az első német kiadáshoz 182
I. 184
II. 195
III. 202

Karl Marx: A „Misère de la philosophie"-ről 219

Karl Marx: Körkérdés a francia munkásokhoz 221

I. 221
II. 222
III. 223
IV. 225

Karl Marx: A szocialista munkások választási programja 228

Karl Marx: Széljegyzetek Adolph Wagner „Lehrbuch der politischen Ökonomie"-jához 229

Karl Marx és *Friedrich Engels*: Az 1830-as lengyel forradalom 50. évfordulójának emlékére összehívott genfi gyűléshez 258

Karl Marx: A V. I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai . . 261

Első fogalmazvány 261
Második fogalmazvány 271
Harmadik fogalmazvány 275

Karl Marx: Levél V. I. Zaszulicshoz 280

Karl Marx és *Friedrich Engels*: Az 1881 március 21-re, a Párizsi Kommün évfordulójára összehívott szláv gyűlés elnökének . . 282

Karl Marx és *Friedrich Engels*: A „Daily News" szerkesztőjének . 284

Friedrich Engels: Tisztességes napibért tisztességes napi munkáért . 285

Friedrich Engels: A bérmunka-rendszer 288

Friedrich Engels: Trade unionok 291

I. 291
II. 294

Friedrich Engels: A kereskedelmi szerződés Franciaországgal 297

Friedrich Engels: Két mintaszerű városi tanács 301

Friedrich Engels: Amerikai élelmiszer és a földkérdés 305

Friedrich Engels: A Gabonatörvény-ellenes Liga bérelmélete . . . 308

Friedrich Engels: Munkáspárt 312

Friedrich Engels: Bismarck és a német munkáspárt 315

Friedrich Engels: Gyapot és vas 318

Friedrich Engels: Szükséges és felesleges társadalmi osztályok . . . 322
Friedrich Engels: Jenny Marx, szül. v. Westphalen 326
Friedrich Engels: Beszéd Jenny Marx sírjánál 328
Karl Marx: Megjegyzések az 1861. évi oroszországi reformhoz és a vele kapcsolatos fejlődéshez 330
I. Menet a reform előkészítése során 330
II. A Szerkesztő Bizottságok három munkaperiódusa 333
III. A zemsztvo 337
IV. Oroszország 344
Friedrich Engels: A németek őstörténetéhez 349
Caesar és Tacitus 349
Az első harcok Rómával 361
A népvándorlásig megtett haladás 373
Jegyzet: A német törzsek 383
Friedrich Engels: A frank korszak 394
A földbirtokviszonyok átalakulása a Merovingok és a Karolingok alatt 394
Gau- és hadseregszervezet 405
Jegyzet: A frank dialektus 414
Karl Marx és *Friedrich Engels*: Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa" második orosz kiadásához 439
Friedrich Engels: Bruno Bauer és az őskereszténység 441
Friedrich Engels: A tőke koncentrációja az Egyesült Államokban . . 449
Friedrich Engels: A brayi vikárius 451
Friedrich Engels: Hogyan lódít a Pindter 454
Friedrich Engels: Jenny Longuet, szül. Marx 457
Friedrich Engels: A Karl Marx sírjánál tartott gyászbeszéd tervezete . . 459
Friedrich Engels: Karl Marx temetése 461
Friedrich Engels: Karl Marx halálára 466
I. 466
II. 469

Mellékletek

Friedrich Engels: Előszó Marx „A gothai program kritikája" című írásához 477

Friedrich Engels: Előszó az 1891-es, negyedik német kiadáshoz („A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig") 479

Friedrich Engels: Bevezetés az 1892-es angol kiadáshoz („A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig") 480

Függelék

Jegyzetek 499

Életrajzi adatok 536

Mutató 555

Földrajzi nevek 589

Súlyok, mértékek és pénznemek 591

Képmellékletek

Marx Brackéhoz intézett levelének egy oldala 12–13

Marx levele az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének; első oldal 109

A „Körlevél" első oldala 149

„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" első francia kiadásának címoldala 175

Marx előszava „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" francia kiadásához; a kézirat utolsó oldala 179

„A brayi vikárius" Engels fordításában a „Sozialdemokrat"-ban 452–453

A germánok települési sémája (térkép) 593

A német nyelvjárások sémája (térkép) 594/595

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS-LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

69/957. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős vezető Vértes Ferenc.

HIBAIGAZÍTÓ

Old.	Sor	*A szövegben:*	*Helyesen:*
428.	17.	Sarr	Saar
429.	3.	*Wallwiller*	*Walwiller*
518.	21.	Poroszország stb.	Poroszország stb.)
577.	11.	*Norddeutsche*	„*Norddeutsche*
584.	8.	царствованые	царствование